ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XLIII

Радови обухваћени овим бројем Зборника настали су из саопштења поднетих на IV националној конференцији византолога, одржаној од 27. до 29. октобра 2005. године у Српској академији наука и уметности и на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Известан број саопштења са скупа, који из разних разлога нису могли да буду објављени овом приликом, појавиће се у наредном броју Зборника, чије је обликовање предвиђено за следећу јесен.

По традицији, Конференција је имала тематски део — овога пута *Србија и Византија — последње столеће* — и општи део, са саопштењима различите тематике, која су, као и саопштења из првог дела, проистекла из рада на пројектима, финансираним од Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије. Специфичност Конференције, и овог Зборника, огледа се у томе што део радова садржи и прве резултате грчко-српског пројекта о интеракцији Византије и Србије у последњем веку њиховог постојања, који се одвија у сарадњи Института за византијска истраживања (Атина) при Грчкој националној фондацији за науку и Византолошког института САНУ (Београд).

Композиција Зборника, са његовом интердисциплинарном садржином, редоследом радова одражава ток Конференције, који се од њеног програма разликовао само одсуством извесног броја пријављених аутора.

Редакциони одбор

This issue of *Zbornik* contains papers originally presented at the 4th National Byzantine Studies Conference, held at the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Faculty of Philosophy of Belgrade University, October 27th–29th 2005. A number of contributions presented at the Conference which, for different reasons, could not be published here, will appear in the next issue of *Zbornik*, planned for the autumn to come.

As customary, the Conference had a thematic session — this time the topic was *Serbia and Byzantium: The Last Century* — and a general one, comprising presentations on different topics. The presented papers at both of sessions feature results of research within some projects, which are financed by the Ministry of Science and Environmental Protection of the Republic of Serbia. A peculiar feature of the Conference and of this issue of *Zbornik* is that some of the papers present the first results of the Greek-Serbian project on the interaction of Byzantium and Serbia in the last century of their existence, carried out in cooperation by the Institute of Byzantine Research (Athens) of the National Hellenic Research Foundation and the Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts (Belgrade). The interdisciplinary composition of *Zbornik* reflects the schedule of the Conference, which, in its turn, differed from its program only in the absence of some announced speakers.

Editorial Board

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 94+327](497.11:495.02)"11/14"

Љубомир Максимовић

СУЧЕЉАВАЊЕ И ПРОЖИМАЊЕ ДВАЈУ СВЕТОВА

Историја односа Византије и Србије у доба Немањића, као и у времену које је уследило, креће се у израженим амплитудама између политичког сучељавања и културног прожимања, односно српског преузимања многих елемената византијског модела. Овај процес прераста током друге половине владавине краља Милутина у почетак „освајања" Византије изнутра, које је било на прагу остварења по проглашењу Царства. Постнемањићки период обележен је растакањем српског и византијског света, чији поједини делови имају готово идентичну судбину. Поновно обједињавање Србије као деспотовине одвија се у времену материјалног одвајања од Византије, уз пуно међусобно духовно разумевање.

Последње столеће постојања Византије и Србије свакако представља резултанту претходног историјског развоја, али је обележено и неком врстом негације тога развоја. Негације о којој као да се често не води довољно рачуна приликом разматрања српско-византијских односа. Јер, имајући пред очима препознатљиве карактерне црте једне и друге средине, лако се дешава да запостављамо важност чињенице да је у столећу о коме је реч деловање центрифугалних сила довело до уситњавајуће мултипликације двају државних корпуса, што је целокупне српско-византијске односе могло да постави на основе битно другачије од дотадашњих.[1] Да ли се заиста тако и десило? И друго, у којој мери се заиста може говорити о различитим световима Срба и Византинаца реченог времена?

Као што је добро познато, српско интересовање за Византију и са њим повезани интереси могу се идентификовати од времена Стефана Немање и дефинисати као амбивалентни у приступу.[2] Већ у то време с Византијом се, с једне стране, ратовало због територија и потребе за извлачењем испод скута цариградског сизеренства, понекад уз краткотрајно савезништво са западним силама

[1] Cf. *Lj. Maksimović,* Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ′ αιώνα, in: Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 282–290.

[2] *Idem,* Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, in: ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag (Byzantinisches Archiv 19), München–Leipzig 2000, 174–192.

(Угарска, Фридрих Барбароса), али је тада био учињен, с друге стране, одлучујући заокрет ка прихватању византијског православља и учињен први искорак у приклањању византијском углу посматрања српско-византијских односа.[3] Овај други, сложени аспект читавог српско-византијског синдрома, иако довољно познат, заслужује да на овом месту буде размотрен од самих његових почетака.

Важност православне опције по физиономију немањићке Србије је толика, да не захтева опште разматрање или општу процену. Али, чини ми се да је потребно подвући, у оквирима те опције, изузетну потенцијалну важност подизања Хиландара и уласка Срба на Свету Гору, почев од 1198. године.[4] Утицаји који одатле долазе у Србију, нарочито од времена јачања исихастичког учења, учинили су земљу неком врстом бастиона православља.[5] Упркос свом композитном верском устројству (православни и католици) и увек видљивим западним утицајима (трговина, рударство, наоружање, делом и архитектура) и аутохтоним опцијама (државна структура и знатан део правног поретка), Србија у извесним карактеристичним моментима јасно показује овај део свог обличја.[6] Можда је он био наговештен већ Немањиним прогоном богумила, али је извесно да је препознатљив у књижевности доба краља Милутина, када се исказује нерасположење према, некада слављеном, унионистичком цару Михаилу VIII Палеологу и хвали Андроник II због чврстине православног уверења.[7] Видљив је тај део српског средњовековног обличја и у незадовољству Цркве према цару Душану који је пореметио традиционализам Србије као Новог Израиља и који у средњем веку, па све до нашег времена, није био проглашен светитељем попут других великих српских владара,[8] видљив је и у покушају деспота Јована Угљеше (1368) да исправи раскол настао анатемом цариградског патријарха Калиста, што је било својеврсно одрицање од Душанових грехова.[9] Видљив је, најзад, у времену којим се овде превасходно бавимо, у одбијању деспота Ђурђа Бранковића да српски представници оду на унионистички сабор у Ферари и Фиренци.[10]

У међувремену, или истовремено са реченим појавама, у сферама које у оквиру симфоније двеју власти више припадају лаичкој политици, запажа се ду-

---

[3] Ibid.

[4] *Исти,* Хиландар и српска владарска идеологија, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 9–16.

[5] *Idem,* The Byzantine Commonwealth: an Early Attempt at European Integration?, in: The Idea of European Community in History, Athens 2003, 102 sq.

[6] Cf. *Lj. Maksimović — G. Subotić,* La Serbie entre Byzance et l'Occident, in: Dossiers Byzantins 2 — Byzantina-Metabyzantina, La Périphérie dans le temps et l'espace (Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des Études byzantines), Paris 2003, 169–184.

[7] Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 126, 141.

[8] *Б. Бојовић,* Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије, Београд 1999, 203 сл., 217 сл.

[9] Уп. *Г. Осшрогорски,* Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 130 сл. (=Сабрана дела IV, Београд 1970, 594 сл.); *Ф. Баришић,* О измирењу српске и византијске цркве 1375, ЗРВИ 21 (1982) 159–182.

[10] Уп. *М. Сиремић,* Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 227–233.

боко разумевање, па и прихватање онога што сам назвао византијским углом посматрања српско-византијских односа. Или, тачније речено, запажа се тенденција брисања међусобних супротности улажењем у свет којим владају византијска правила игре. Ратни сукоби, при томе, не само да не представљају битну препреку, него и чине увод у периоде „поистовећивања" са Византијом. Немањини дугогодишњи, било офанзивни или дефанзивни, сукоби са Царством окончани су, упркос поразима, браком његовог сина Стефана са царском синовицом, додељивањем истом Стефану титуле севастократора по доласку његовог таста на престо, што се први пут дешава једном страном принцу, и у крајњој консеквенци Немањиним повлачењем с власти у корист сина.[11] Касније, упад Уроша I у Македонију био је сувише ефемеран да би донео неке непосредне последице,[12] али је зато Милутиново континуирано запоседање византијских територија у Македонији било окончано његовим браком са царевом ћерком и добијањем освојених области у мираз, чему су следиле промене у Србији, које данас називамо византинизацијом земље и њених државних институција.[13] Душанови војнички успеси омогућили су проглашење царства, чији се карактер исказује колико српским, толико и византијским. У ствари, по многим параметрима гледано — више византијским него српским.[14]

Ако су ратна времена доносила овакве исходе, онда је утолико разумљивије што је дуг период мира после 1204. године био обележен сличним примерима. Истина, то је период буђења српских интереса у Македонији, али је Византијско царство било за дуже време ишчезло, тако да се линија сукоба, уосталом релативно брзо превазиђених, формира у сусрету са Бугарима и Латинима.[15] Карактеристично је, међутим, за српски однос према Византији да је тадашњи латински цар Хенрих Фландријски у Немањином житију од Стефана Првовенчаног назван **„грчки** цар Филандар" (Фландријац), што је доказ снаге деловања политичке теорије, проистекле из Цариграда, коју су Срби прихватали као подлогу својих односа са Царством, чак и после његовог формалног ишчезнућа и оснивања Латинског царства у Константинопољу.[16]

---

[11] Историја српског народа (ИСН) I, Београд 1981, 251–265 (*Јованка Калић — С. Ћирковић*).

[12] ИСН I, 350 сл. (*С. Ћирковић*).

[13] Уп. *В. Мошин,* Византиски утицај у Србији у XIV веку, ЈИЧ 3 (1937) 147 сл.; *Г. Острогорски,* Историја Византије, Београд ^{4}1983, 457; *исти,* Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 127–175 (=Сабрана дела I, Београд 1969, 282–340); ИСН I, 468 сл. (*С. Ћирковић*), 476 сл. (*Гордана Бабић-Ђорђевић*), 538 (*М. Благојевић*);. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама,* Београд 1997, 56 сл., 248 сл.; *Б. Тодић,* Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 203–287; *исти,* Грачаница — сликарство, Београд–Приштина 1988, 212 сл., 217 сл.; *С. Ћурчић,* Грачаница — историја и архитектура, Београд–Приштина 1988, 38 сл.

[14] *Lj. Maksimović,* L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires (Mélanges Gilbert Dagron) 14 (2002) 415–428.

[15] *Idem,* La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, *Urbs capta*: The Fourth Crusade and its Consequences; la IVe croisade et ses consequences, Paris 2005, 278 sq.

[16] Уп. *Љ. Максимовић,* Значење речи *Грк* и *Јелин* у српским средњовековним изворима, ЗРВИ 38 (2000) 219.

Дипломатски потези Србије тих година показују да су њени властодршци потпуно свесни чињенице да је византијско наслеђе било више или мање равномерно подељено између Никеје и Епира.[17] Није доказано, међутим, да се из ове околности развила политичка еквилибристика Србије на теразијама између двају сукобљених грчких држава које су се надметале у настојању за преузимање византијског наслеђа.[18] Али, извесно је да је српски приступ тим силама од почетка био нијансиран према њиховим различитим интересима и могућностима.

Од удаљене Никеје, где су се у избеглиштву налазили царство и патријаршија тражено је и добијено право на аутокефалну цркву, потпуно у складу са тадашњим погледима на устројство европског поретка сила, али и у складу са традиционалним погледима о праву царства и патријаршије да заснују нову аутокефалну цркву.[19] Са Епиром, који је на албанском тлу био толико близу да се са њим једно време и ратовало средином друге деценије XIII века, успостављени су односи друге врсте. С обзиром на везаност духовног живота у Србији за надлежност Охридске архиепископије, најважније епирске цркве, није се могло ни помишљати на тражење сагласности за сопствену аутокефалност на тој страни.[20] Требало је пронаћи средство за неутралисање предвидљивог отпора охридског архиепископа када буде постављено питање аутокефалности цркве у Србији. Коинцидентно или не, Радослав Немањић, наследник српског престола, верен је, па и ожењен ћерком епирског владара Теодора, управо у тренуцима када је аутокефалност у Никеји добијана, а затим у Охриду оспоравана.[21] Овај поступак се показао пробитачним, јер моћни епирски владар, таст будућег српског краља, није дозволио горљивом и говорљивом архиепископу Димитрију Хоматину да зарад црквених питања упропасти његову државничку комбинаторику. Сави је био отворен пут да састављањем *Номоканона* (*Крмчије, Законоправила*) удари темеље рецепцији норми византијског права у српској држави и цркви.[22]

Из читаве ове занимљиве историје проистекле су још занимљивије за нашу тему последице. Радослав је, као престолонаследник, потом и као краљ, чак и као оборени краљ на путу за егзил, на разне начине (веренички прстен, новча-

---

17 *Б. Ферјанчић — Љ. Максимовић,* Св. Сава и Србија између Епира и Никеје, Св. Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–26.

18 Cf. *Alkmini Stauridou-Zafraka,* Νίκαια και Ἤπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία, Solun 1990, passim.

19 Cf. *Maksimović — Subotić,* op. cit., 172 sq.; *С. Ћирковић,* Свети Сава између Истока и Запада, Св. Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 35; *Ферјанчић — Максимовић,* нав. дело, 17 сл.

20 *Ферјанчић — Максимовић,* нав. дело, 14 сл.

21 Исто, 16 сл.

22 Уп. *Т. Тарановски,* Историја српског средњовековног права, Београд 1931, I, 148; Београд 1935, III, 131; ИСН I, 322 сл. (*Д. Богдановић*); *С. В. Троицки,* Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима), Споменик САН 102 (1952) 19 сл., 71 сл.; *L. Burgmann,* Der Codex Vaticanus graecus und der serbische Nomokanon, ЗРВИ 34 (1995) 91–106. — *М. Петровић,* О Законоправилу или Номоканону светога Саве, Београд 1990, 7–39 инсистира на томе да је назив Крмчија апокрифног, односно познијег руског порекла. Исти истраживач приредио је издање са преводом Савиног Номоканона: Законоправило светога Саве, 1, изд. *М. М. Петровић — Љубица Штављанин-Ђорђевић,* Београд 2005.

не емисије, портрет Алексија III у Милешеви, грчки потпис са презименом Дука) инсистирао не само на свом сродству са Теодором Дуком (Анђелом), него и на сродству са његовим породичним претком, последњим византијским царем (пре катастрофе из 1204) вредним историјског памћења — Алексијем III Анђелом.[23] Озбиљност оваквог поступка постаје јаснија, ако се присетимо инсистирања Саве Немањића на прстенастом натпису у куполи Студенице да је сам родоначелник династије — Немања — био „сват грчког цара Алексија", што је имплицитно означавало његовог сина а Радослављевог оца Стефана као зета истог цара.[24] Идеолошки значај свих ових порука, које други смисао до идеолошког нису ни имале, је несумњив. Иако је у потоњој немањићкој традицији овај ослонац на Алексија Анђела напуштен у судару са новим реалностима, он свакако остаје једна од степеница на путу уклапања Србије у византијски свет. Његово напуштање не значи да је ишчилела и психолошка клима која га је била створила.

После Радослава, па све до времена краља Милутина, политика према византијском свету не излази из оквира просечне политике једне средњовековне земље по систему — брз војнички продор (на југ до Прилепа), потом потпун заокрет и напуштање дојучерашњих савезника (битка у Пелагонији), да би се кроз неку годину покушало са неуспелим склапањем династичког брака (краљевића Милутина са ћерком Михаила VIII Палеолога).[25] Али је у овом сендвич-систему политичког лавирања необично за дотадашњу политичку оријентацију било повезивање, истина краткотрајно, са Епиром против Никејског царства, као и задржавање у коалицији са Карлом Анжујским против обновљене Византије све до самог његовог пада (1282). То је током читавог овог периода од скоро педесет година вероватно доприносило развоју ситуације у којој снажније присуство византијског духа, иако видљиво, па и изразито у појединим доменима (напр. сакрално монументално сликарство: Милешева, Сопоћани),[26] не твори основну политичку оријентацију земље, која и нагли привредни развој доживљава на другачијим основама од византијских (рударство у режији Саса, трговина са за-

---

23 *Ферјанчић — Максимовић,* нав. дело, 20 сл.

24 Cf. *Lj. Maksimović,* L'idéologie du souverain dans l'État serbe et la construction de Studenica, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 44.

25 Уп. *Острогорски,* Историја Византије 420; *К. Јиречек*, Историја Срба, Београд ³1978, I, 181; *G. I. Theocharidis,* Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους, Solun 1980, 351, 352; ИСН I, Београд 1981, 350 сл. (*С. Ћирковић*); *К. Аџиевски*, Пелагонија во средниот век, Скопје 1994, 156 и нап. 83 (са прегледом литературе). — Још је *D. M. Nicol,* The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 160 sq. показао да су борбе Срба и Епираца са Никејцима вођене током 1257. године. Занимљиво је да очевидац Акрополит не спомиње српски допринос у завршници заузимања Прилепа (Georgii Acropolitae Opera, ed. *A. Heisenberg*, suppl. *P. Wirth,* Stuttgart 1988, 149 sq.). Јасно је, међутим, да су Срби све до пред битку у Пелагонији (јесен 1259) носили велики део терета операција у Македонији и да су у том раздобљу држали и Прилеп. Ипак, како су заробљеног Акрополита одвели у епирску престоницу Арту, јер је под Прилепом лично био присутан епирски владар Михаило II Анђео, прави и главни супарник Никејског царства, у извештају нашег историчара увек лапидарног изражавања ова је околност засенила остале аспекте догађаја. — За покушај Милутинове женидбе вид. Georges Pachymérès Relations historiques, ed. *A. Failler,* Paris 1984, II 453.3–457.16. Превод на српски језик и коментар: ВИИНЈ VI, 22–30 (*Љ. Максимовић*).

26 Уп. *В. Ј. Ђурић,* Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 35, 39 сл.; *исти,* Сопоћани, Београд ²1991, 23–26, 56–157.

падним земљама).[27] Али, с друге стране, присуство српских трупа у Македонији за време краља Уроша, иако краткотрајно, представља по први пут непосредан прилаз у српској политици према овој, како ће се касније показати, кључној територији у српско-византијској интеракцији.[28] Из овог аспекта посматрано, као да су била наговештена она времена у којима ће српско-византијско сучељавање у Македонији прерастати у сасвим нову политичку констелацију на Балканском полуострву.

Са краљем Милутином наступају та времена. Као што сам већ рекао, његово вишегодишње освајање пространих територија у Македонији завршено је брачним мировним уговором којим су се непријатељи претворили у орођене пријатеље и после којег је уследила тзв. византинизација Србије. Употреба овог израза подразумева добро познате појаве које су од тог времена видљиве у Србији: појачано приказивање царског орната у монументалној уметности, извесна византијска државна достојанства, функција кефалије, пронија, архитектура уписаног крста и петокуполне конструкције уместо грађевина рашке школе, пораст духовног утицаја Хиландара, односно уопште присуства светогорске духовности.[29] Али су од ових појава потенцијално можда још значајније психолошке и политичке околности које омогућавају и/или поспешују њихов развој.

Византија почетком XIV века, фактички иако још увек не и формално, улази у процес декомпоновања врховне власти. После узалудног настојања код супруга Андроника II да подели Царство њиховим синовима, царица Ирина је напустила брачну постељу и трпезу и прешла заувек у Солун, ближе кћери Симониди и краљу Милутину.[30] У којој је мери она водила „самосталну" политику у односу на цара, тешко је рећи, али је извесно да су за њеног боравка у највећем граду Македоније (1303–1316) српско-византијски контакти остваривани више на тој релацији, него са Цариградом. Као што је добро познато, Милутин је

[27] *С. Ћирковић,* Срби међу европским народима, Београд 2004, 58 сл.

[28] *Љ. Максимовић,* Македонија у политици средњовековне Србије (предато за штампу у Глас САНУ), 5.

[29] За најважније промене у држави и друштву уп. *Г. Осшрогорски,* Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 127–175 (=Сабрана дела I, Београд 1969, 282–340); ИСН I, 538, 539 (*М. Благојевић*); *М. Благојевић,* Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 56 сл., 167 сл., 248 сл.; *Љ. Максимовић,* Севасти у средњовековној Србији, ЗРВИ 32 (1993) 137–147. За идеолошке, уметничке и градитељске промене у сликарству и архитектури: *С. Радојчић,* Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934 (репринт 1997), 82 сл.; *Г. Субошић,* Сликарство у доба Царства — владарски портрети, Глас САНУ 384 (1998) 208;.*Б. Тодић,* Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 203–287; *исши,* Грачаница — сликарство, Београд–Приштина 1988, 212 сл., 217 сл.; *С. Ћурчић,* Грачаница — историја и архитектура, Београд–Приштина 1988, 38 сл.; *В. Кораћ — Марица Шуйуш,* Архитектура византијског света, Београд 1998, 328 сл. О агиоритском духу у српској књижевности вид. *Д. Богдановић,* Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 164 сл. (=ИСН I, 603 сл.); *Ђ. Трифуновић,* Стара српска књижевност, Београд 1994, 188 сл.

[30] Nicephori Gregorae Byzantina Historia (Greg.), ed. *L. Schopenus,* Bonnae 1829, I 233.14–237.11. Уп. *Осшрогорски*, Историја 448 сл.; *Ф. Баришић,* Повеље византијских царица, ЗРВИ 13 (1971) 159–165; *Angeliki E. Laiou,* Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282–1328), Cambridge/Mass. 1972, 229 sq.; *G. I. Theocharidis,* Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους, Solun 1980, 368 sq.; ВИИНЈ VI, 171–175 нап. 49–52 (*С. Ћирковић*).

са супругом посећивао ташту, у ту сврху чак изградивши и један дворац у граду, обдаривао при томе солунске цркве, као што је то, уосталом, чинио и у другим крајевима Царства или на хришћанским светим местима — Јерусалиму и Светој Гори.[31] На незадовољство неких кругова у Византији, царица Ирина је зета богато обдаривала приликом сваке посете, при чему се није либила, и ту долазимо на најважније место, да му поклања и неке делове, истина секундарног значаја, византијског царског орната.[32] Ова својеврсна „интеракција" тиме није била исцрпљена. С обзиром на недовољно јасно питање наслеђа српског престола, Ирина је предложила, а Милутин то није одбацио, да њено потомство понесе српску краљевску круну. Замисао није успела, како нас савремени извор обавештава, поглавито због незадовољства царевића Димитрија и Теодора животом у Србији, у коју су један за другим одлазили, од Милутина били пријатељски дочекивани, али и брзо напуштали земљу.[33] Покушај у поврату, како би рекли правници, сведочи о упорности у спровођењу ове, ипак, нереалне замисли.

Смрћу Ирине престала је ова врста „специјалних веза". Али њиховим гајењем, а трајале су нешто више од једне деценије, било је омогућено српско присуство унутар Византије у до тада непознатим облицима и размерама. С друге стране, то присуство је због споменутог јачања византијског обличја Србије у исто то време представљало потенцијално снажан чинилац умањивања разлика између двају светова — српског и византијског. Отварале су се неке нове перспективе које су Милутиновом смрћу привремено биле затворене. Ипак, у време Стефана Дечанског, његовим другим браком са Маријом Палеологином и мешањем, истина не нарочито одлучним, у грађански рат између двојице царева, Андроника II и Андроника III, сачуван је у активном виду бар део могућности, постигнутих за претходне владе, за неко будуће остваривање српског учешћа у креирању византијске стварности.[34]

Одлучујући искорак у том правцу учињен је, разуме се, за владе Стефана Душана. Методи примењивани у његово време представљали су делом наставак политике из Милутиновог времена, што се огледало у запоседању византијских територија, али сада у далеко већим размерама него што је то раније био случај. Македонија је у тој политици заузимала централно место, мада није била једина византијска земља присаједињена Србији.[35] Наглашено коришћење Македоније за постизање крупнијих циљева, поготову откад је у Византији 1341. започео нови грађански рат, вишеструко је попунило празнину, насталу непостојањем династичке политике ранијих времена, којом је био изграђиван, нарочито за

[31] Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић,* Загреб 1866, 131, 131 сл., 134, 136, 137 сл. Уп. *С. Кисас*, Српски средњовековни споменици у Солуну, Зограф 11 (1980) 29–43.

[32] Greg. I, 241.23–242.13.

[33] Greg., I, 243.13–244.15. За поузданост, хронологију и остала питања у вези са овом Григорином вешћу уп. ВИИНЈ VI, 178–179 нап. 56–57 (*С. Ћирковић*).

[34] *Острогорски,* Историја 467 сл.; ИСН I, 502 сл. (*С. Ћирковић*).

[35] *Љ. Максимовић,* Македонија у политици средњовековне Србије (предато за штампу за Глас САНУ), 12 сл.

краља Милутина, добар део мостова између Србије и Византије. Запоседање Македоније постепено је добијало одраз у краљевској титулатури Душановој („чесник Грком", „κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας"),[36] да би он коначно, по заузимању Сера, посегао за царском титулом. По други пут за пола века, али овај пут са одлучујућим резултатима, српска власт над Македонијом изменила је не само услове живота, него и изглед и карактер српске државе. Начин на који је нови цар наступао, користећи права резервисана за византијског врховног цара (напр. издавање Законика као круне деловања низа царева још од времена Константина Великог, додела титула деспота и севастократора најближим сарадницима, употреба менологема на царским простагмама, на шта нису имали право ни византијски савладари), показује да је са идејом Царства политичка теорија напустила бар привремено српске традиције и узела чисто византијске облике.[37] Додајмо да у читавој овој ситуацији посебан значај има чињеница да је Света Гора признала промену стања ствари.[38] У светлу ових околности прави смисао добија и Душаново тражење помоћи од Венеције за заузимање Цариграда и „ослобађање" Јована V Палеолога (1350), као и захтев папи, после пораза код Дидимотике, да њему повери вођство у борби против Османлија (1352).[39]

Душанова царска титула представља врхунац вишедеценијских различитих искорака на путу српско-византијског приближавања, за које је тешко рећи колико су и када били резултат промишљених стратегијских потеза или резултат коришћења указаних прилика. У сваком случају, очевидно је да се Душан, од тренутка када је претендент на царски престо Јован Кантакузин пребегао у Србију и завапио за помоћ, осећао учесником, односно трећом страном у византијском грађанском рату, чији су зачетници тежили да себи обезбеде царску круну.[40] Више се није радило само о трајном присуству у Македонији, него о коришћењу господства над њом као инструмента у борби за власт која се водила у самој Византији.[41] Историчари овог времена, Кантакузин и Григора, тачно су осетили да Душанова царска титула има ову димензију и да су дојучерашње византијске земље под новим царем задржале своју физиономију.[42] С друге стране, официјелна Византија могла је само да, као некада у случају Бугарске, тешка срца призна новог цара искључиво за цара Србије (повеља Јована V из јула 1351).[43]

---

[36] За хронологију употребе израза „чесник Грком" уп. *Г. Суботић,* Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 118–120 нап. 31; *С. Ћирковић,* Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103–117. О византијском облику краљевске титуле вид. *Lj. Maksimović,* L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires (Mélanges Gilbert Dagron) 14 (2002) 422 sq.

[37] Ibid., 426–428.

[38] Вид. *Д. Кораћ,* Света Гора под српском влашћу (ЗРВИ 31), Београд 1992, 45–92.

[39] *К. Јиречек,* Историја Срба I, Београд ³1978, 227, 233.

[40] Cf. *Maksimović,* op. cit., 422.

[41] *Максимовић,* Македонија…, 14.

[42] Cf. *Maksimović,* L'Empire de Stefan Dušan 425 sq., такође и *исти,* Порески систем у грчким областима Српског Царства, ЗРВИ 17 (1976) 102 сл.

[43] Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, ed. *L. Petit,* Виз. Врем 17 (1911), Приложение № 149, p. 313, 1–3 (=A. M. Hakkert, Amsterdam 1975).

Међутим, основно питање српско-византијске интеракције овог доба јесте питање остваривости и трајности животних новина које је уздизање на Царство собом носило или подразумевало. Под Душановим царским скиптром за мање од десет година нашле су се огромне византијске територије, али су оне за Србију углавном биле изгубљене у отприлике истом року, пре него што је могла бити остварена њихова значајнија инкорпорација у новим државним оквирима. С друге стране, Калистова анатема као општа анатема Цариградске патријаршије, из којих год разлога, локалних (што је доказиво) или општих (што је логично), била изречена почетком педесетих година, притискала је читаво Царство после Душанове смрти дугорочним последицама и није чудновато што је још за његовог постојања покушавано са скидањем овог бремена (1368).[44] Губитак византијских територија, покушај скидања анатеме (1368) и њено коначно уклањање (1375), све се то дешава упоредо са распадом Царства или представља део тог процеса. Истовремено, у једном још дужем процесу, фактички ишчезава и јединство Византијског царства које средином и у другој половини XIV века постаје конгломерат тзв. апанажа, односно парадржавних или псеудо-државних творевина разних царева и деспота, припадника царске породице.[45] При томе су српски и византијски властодршци новог типа листом постајали османлијски вазали.[46] Граница између два света коначно је била на путу да изгуби сваки значај, у ситуацији у којој су у једној византијској државици, напр. Серу или Епиру, могли да буду на власти српски великаши (деспоти Јован Угљеша и Тома Прељубовић).[47]

Опоравак Србије у доба деспотовине одвија се у условима када заједничка физичка граница са Византијом више није постојала, а Србија у неким облицима живота, иако идеолошки везана за епоху Немањића, била више него икада окренута Западу.[48] Али први пут после више векова владарску, деспотску титулу је додељивао византијски цар и први пут — у време врхунца „ренесансе Палеолога“ класична књижевна традиција налази простор и у Србији, а не само у

---

44 О свим околностима везаним за анатему, после више радова у нашој историографији на ту тему, вид. *Сања Мешановић,* Још једном о Калистовој анатеми, ЗРВИ 29/30 (1991) 221–232; *М. Благојевић,* О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 359–372.

45 Уп. *Љ. Максимовић,* Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14–15 (1973) 103–154.

46 Вид. *И. Ђурић,* Сумрак Византије, Време Јована VIII Палеолога (1392–1448), Београд 1984, 43 сл.

47 За општу слику вид. *Lj. Maksimović,* Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ′ αιώνα, in: Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 282–290. Сер: *Осшрогорски,* Серска област, passim; *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 171 сл.; *исши,* Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 63–112. Епир: *Ферјанчић,* Деспоти 80 сл.; *D. M. Nicol,* The Despotate of Epiros 1267–1479, Cambridge 1984, 140 sq.; *Ch. Matanov,* The Phaenomenon Thomas Preljubović, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 63–68; *Љ. Максимовић,* Двор епирских деспота у XIV и XV веку, ЗРВИ 33 (1994) 133 сл.

48 Уп. *Јованка Калић,* Срби у позном средњем веку, Београд 1994, 66 сл., 78 сл., 101 сл., 123 сл.; *Сӣремић,* Деспот Ђурађ 149 сл., 624 сл.; *А. Веселиновић,* Држава српских деспота, Београд 1995, 18 сл.

Византији.[49] За земљу постаје карактеристично присуство многобројних бегунаца Грка, међу којима неки носе звучна презимена најуже елите Царства.[50] Са доласком Ирине (Јерине) Кантакузин поново се обнавља и традиција династичког брака. Ствара се атмосфера у којој неће, као што је већ речено, бити воље за одлазак изасланика у Ферару и Фиренцу, куда је византијски цар, он лично, ипак отишао.

Вратимо ли се питањима постављеним на почетку, лако ћемо закључити да одговори не могу бити ни једноставни ни једнозначни. У сусрету двају светова, у почетку удаљених један од другог, Србија своје место под сунцем повремено тражи у одмеравању снага са Византијом, истовремено прихватајући нека од њених основних цивилизационих обележја. Тај пут је водио улажењу у византијски свет и, у евентуалној крајњој консеквенци, поистовећивању са њим. Али истовремено, по природи историјског развитка, то је морао бити пут без краја и коначног остварења те крајње консеквенце. Са своје стране, Византија је после коначног неуспеха двају приступа — војног застрашивања свог суседа и његовог држања у некој врсти контролисане мешавине потчињености и савезништва — у једном периоду признавала реалне могућности у констелацији међусобних односа и прећутно отворила Србији врата у сопствени свет. И то је, разуме се, био пут без краја. Али, у политичком распадању обају светова међусобне разлике, да се не говори о неспоразумима, губе оштрину и ишчезавају у заједничкој несрећној судбини. Мада у кратком временском размаку, она се ипак два пута огласила, 1453. и 1459, симболишући тако сложеност прилика на средњовековном Балкану до самог његовог краја.

Ljubomir Maksimović

CONFRONTATION AND COALESCENCE OF TWO WORLDS

The processes characterizing the last century of the existence of Byzantium and Serbia represent both a continuation of the previous historical development and at the same time a negation of this development. The fragmentation of both states, brought about by the growing centrifugal forces, was a new basis for the relationship between Serbia and Byzantium which significantly differed from the preceding situation.

---

[49] *Д. Павловић,* Елементи хуманизма у српској књижевности XV века, Прилози КЈИФ 29 (1963) 5–16; *Д. Богдановић,* Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 217 сл., 227 (=ИСН II, Београд 1982, 332, 338 сл.); *Ђ. Трифуновић,* Стара српска књижевност, Београд 1994, 253–320.

[50] *Б. Ферјанчић,* Византинци у Србији прве половине XV века, ЗРВИ 26 (1987) 173–216.

The Serbian interest for Byzantium can be identified from the time of Stefan Nemanja. Already at that time, it was an ambivalent relationship: On the one hand, the Serbs were at war with Byzantium, occasionally entering short-term alliances with the Western states; on the other, this was also the time when Serbia made the decisive turn towards the acceptance of the Byzantine Orthodoxy.

The importance of Orthodoxy for the general character of Serbia under the rule of the Nemanjić dynasty cannot be overstated, especially since the erection of Hilandar (1198) and the establishment of the Serbian monasticism on the Holy Mountain. The influences coming from Athos to Serbia, like that one of the Hesychast movement, turned the country into a kind of stronghold of Orthodoxy. In spite of its mixed religious composition (Orthodox and Catholic), visible Western influences (trade, mining, armament, partly architecture), and also certain indigenous features (state structure and an important part of the law system), the orthodox aspect of Serbia was one of its decisive features.

The military confrontation with Byzantium, far from being a hindrance for cultural impacts, in actual fact represented the beginning of the periods of “identification” with Byzantium. True, the period of peace after 1204 was the time when Serbian interests in Macedonia arose, but at that period the Byzantine Empire had disappeared for a long period of time. Serbian foreign policy in these years shows that its rulers were fully aware of the division of the Byzantine heritage between Nicea and Epirus. It is from remote Nicea, where the exiled Empire and the Patriarchy were located, that the right to an autocephalous church was asked and granted, in accordance with the political situation and the traditional views on the prerogatives of the Empire and the Patriarchy. The relationships established with Epirus, on the other hand, were of different kind. Concerning the narrow connections of the spiritual life in Serbia with the prerogatives of the Archbishopric of Ohrid, the most important church of Epirus, it was obvious that an autocephalous church could not be gained on this side. However, the heir to the Serbian throne, Radoslav, was engaged and subsequently married to a daughter of the ruler of Epirus while the autocephalous church was being granted in Nicea and contested in Ohrid. In that, Epirus unmistakably showed that its state interests had priority over the interests of the Church. Now Sava was able to lay the foundations for the reception of the Byzantine law in the Serbian state and church by compiling the *Nomokanon* (*Krčmija, Zakonopravilo*), while Radoslav, first as the heir to the throne, then as the king, continuously insisted not only on his kinship with the Emperor of Epirus, Theodore Doukas (Angelos), but also on the kinship with his ancestor, the last Byzantine Emperor (before the 1204 catastrophe) Alexios III Angelos. Although in the later tradition of the Nemanjić dynasty the appeal to the kinship with Alexios Angelos was abandoned as a consequence of the new historical reality, it certainly was an important step on the way of coalescence of Serbia with the Byzantine world. Nevertheless, in the next almost fifty years, the presence of the Byzantine spirit, although visible, sometimes even decisive in certain domains (e.g. sacral monumental art), does not determine the basic political orientation of the country, which, among other things, realized its rapid economic boom on a basis which was different than that of Byzantium.

The turning point in this development was the continuous occupation of the Byzantine territories in Macedonia during the reign of King Milutin, followed by important changes in Serbia which are today usually called "Byzantinization" of the country and its state institutions, including e.g. the increasing depiction of the imperial symbols in the monumental art, a number of Byzantine state dignities, the function of *kephale, pronoia,* the architecture based on a cruciform plan and the five-dome construction which supplanted the churches of the School of Raška (Rascia), the increasing influence of the monastery of Hilandar, i.e. the growing presence of the spiritual influence from the Holy Mountain, etc. All this was taking place at the time when in Byzantium, starting with the 14th Century, the process of decay of the supreme power was gaining momentum. During the long stay of Empress Irene in Thessalonica (1303–1316), the contacts between Serbia and Byzantium were based on this connection rather than on a direct communication with Constantinople, which caused some discontent in certain circles in Byzantium. Furthermore, due to the unclear situation concerning the succession of the Serbian throne, for some time it even seemed that the sons of the Empress were to be heirs to the Serbian crown. Although these "special relations" ended after Irene's death, during their existence (which was for more than ten years) they brought about a strong Serbian presence in Byzantium.

The way was thus paved for Dušan's military successes to lead to the proclamation of the Empire. For the second time within half a century, this time with decisive results, the Serbian rule in Macedonia changed not only the life conditions, but also the general character of the Serbian state. Dušan's usurpation of the rights to which only the Byzantine Emperor was entitled — e.g. the issue of the Legal Code as a continuation of the work of Byzantine Emperors, starting with Constantine the Great, the endowment of the titles of Despotes and Sebastokrator to his closest collaborators, the use of the *menologion* on the imperial *prostagmata*, which not even co-emperors were entitled to —, all this shows that with the idea of the Empire the political theory, at least temporarily, had left the Serbian tradition and was assuming a purely Byzantine character. It is of special importance that the Holy Mountain acknowledged the change of situation.

Dušan's imperial title is the culmination of the process of the Serbian-Byzantine coalescence. Dušan obviously felt like a participant, i.e. as the third part, in the Byzantine civil war, whose initiators were seeking to achieve the imperial crown. The issue was not only the lasting presence in Macedonia anymore, but rather the exploitation of the power in this region as an instrument in the struggle for supremacy that was carried out in Byzantium itself.

The basic question of the Serbian-Byzantine interaction in this era, however, was the question of feasibility and stability of the changes which the ascension to the Empire brought about and presupposed. Dušan brought under his imperial sceptre enormous Byzantine territories in less than ten years, but for Serbia they were mostly lost in approximately other ten years. The loss of Byzantine territories, the attempt to have the anathema of the Patriarchy of Constantinople withdrawn (1368) and its final withdrawal (1375), all this was happening parallel to the dissolution of the Em-

pire and represented a part of this process. Simultaneously, in a process that took longer, the unity of the Byzantine Empire was in actual fact disappearing, the Empire itself turning in the middle and the second half of the 14th century into a conglomerate of the so-called appanages, state-like entities under the rule of the members of the imperial family. During this process, both Serbian and Byzantine rulers of the new type were without exception becoming vassals of the Ottomans. The border between the two worlds was gradually loosing importance in a situation in which a Byzantine state-like entity like Serres or Epirus could be headed by Serbian dignitaries (Despots Jovan Uglješa and Toma Preljubović).

The recovery of Serbia in the 15th century under the despots took place at the time when the common border with Byzantium did not exist anymore, while Serbia itself, although ideologically connected with the era of the Nemanjić dynasty, was in certain aspects of life more than ever oriented towards the West. Nevertheless, for the first time after a couple of centuries a ruler's title, that of Despotes, was granted by a Byzantine Emperor and for the first time — at the peak of the "Renaisance of the Palaiologoi" — the classical literary tradition found its place in Serbia, too, not only in Byzantium. The country itself was marked by the presence of numerous exile Greeks, among them even some members of the elite of the Empire.

Thus, in the clash of the two worlds, in the beginning remote from each other, Serbia was seeking its place by occasionally antagonizing Byzantium, accepting at the same time some of its primary cultural features. This was a road leading to the entrance into the Byzantine world and, in the final consequence, to the identification with it. However, the historical development was such that this had to be a road with no end. On its part, Byzantium had to admit the failure of its two approaches to Serbia, both the military threat to the neighbouring country and the assignment to it of a status somewhere betwen a subject and an ally, and finally to accept the reality of their mutual relationships by silently allowing Serbia to enter its world. Of course, this was, too, a road with no end. In the disintegration of both worlds, the mutual differences, let alone misunderstandings, lost their importance and dissolved in the common misfortune.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 94(497.11:495.02)(093)"14"

Сима Ћирковић

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ У ПОСЛЕДЊЕМ СТОЛЕЋУ СРПСКО-ВИЗАНТИЈСКИХ ОДНОСА

Коментаришу се извори са поменом „последњих година", а то су 84 „године скрби" између 13. великог пасхалног циклуса, 6916. по византијском бројању година, и 7000-те године када се очекивао крај света.

Последње столеће у наслову овог саопштења потиче из програма и од организатора овог скупа, последње године, међутим, потичу из епохе којој је овај скуп посвећен. *Последње године*, „љета напокоњашња", су само један од израза темељног песимизма, готово безнађа, којим је била прожета мисао многих људи тога последњег столећа егзистенције и Византијског царства и српске државе.

У уводном делу Житија деспота Стефана Лазаревића, где упоређујући свога јунака с Мојсијем, примећује како деспоту није било дато „да се приближи четрдесетогодишњему", — владао је само 38 година, — Константин деспотово представљење ставља у време за које је речено „Ево овде је страх и туга велика по васељени". Десило се то у оне 84 године које су „године скрби".[1] И један други текст, одавно познат у српској књижевности, „О будуштих премудрог Лава", приписиван у рукописима деспоту Стефану, зна за страшне године које предстоје: „О горе земљи тогда от скрби бивајемих јегда начнут се вршити она 80 и 4 љета напокоњашњи".[2]

---

[1] Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског, изд. *В. Јагић*, Гласник СУД 42 (1875) 245–246. Цитати су из превода *Лазара Мирковића*, Старе српске биографије XV–XVII века, Београд 1936, 44–45.

[2] Према истраживањима Ђорђа Сп. Радојичића, пионира у проучавању литературе пророчанстава код Срба, спис О будуштих сачуван је у пет српских рукописа, у најстаријима, из XV века, приписан је цару Лаву, у млађим, деспоту Стефану: Мудрост и пророчаствије светаго Стефана Лазаровића. Две млађе верзије објавио је *Ђ. Даничић*, Шта е писао Високи Стефан, Гласник Друштва српске словесности 11 (1859) 168–170 (=Ситнији списи Ђуре Даничића III, Београд 1975, VI, стр. 168–170); *Đ. Daničić*, Proroštvo despota Stefana Lazarevića, Starine JAZU 4 (1872) 81–85 (=Ситнији списи Ђуре Даничића III, XXI, 81–85). Одломке или целе текстове превео је и тумачио *Ђ. Сп. Радојичић*: Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka), Beograd 1960, 135, 333; Развојни

Константин Филозоф на свој увијени начин објашњава и које су то 84 године. Тринаест опхођења кругова пало је у 19. годину деспотове владе. А о томе обиласку оставио је сведочанство преписивач једног српског рукописа у Карејској ћелији. Он је посао завршио 14. децембра 6917 (1408) године када је био „круг сунца 1, круг месеца 1, када су се испунили кругови 13. опхода“.[3] Одавно је утврђено да се кругови опхода или опхођења односе на велики пасхални циклус од 532 године у коме се поклапају бројеви сунчаног и месечевог круга, тако важни код утврђивања дана празновања Ускрса ($28 \times 19 = 532$).[4] Тринаести такав велики циклус завршио се 6916 (13×532). Видели смо из цитираног записа да су 6917. и сунчев и месечев круг имали број један.

У свему томе није било речи о 84 „године скрби“, али до њих се лако долази ако се тај број дода крају тринаестог опхода, години 6916. Добија се број 7000, знаменит по томе што су за њега везана веровања да је тада „конац љетом“ — крај света.[5]

Циклуси сами по себи нису ни добри ни лоши, они су део божанског поретка: „кругове у ток управи онај који све управља“ — читамо код Константина Филозофа.[6] Оно што 84 године чини изузетним и злокобним није само њихово место на самом крају егзистенције света, већ и њихова прекобројност, оне не припадају ниједном циклусу, њихов круг је пресечен „згоренијем света“, да употребим средњовековни израз. У сваком случају, злу коб томе периоду од 84 године давало је веровање да су свету дани одбројани и да 7000. године долази конац свих година.

Као кругови компутиста (сунчев, месечев, велики) тако и седамхиљадита година имају исходиште у хронологији и њеним структурама. На почетку свега је година прва, сам чин божанског стварања. Бог је створио свет за шест дана за којима је следио дан намењен одмору. Сваки његов дан траје хиљаду година, јер, чита се у Псалму 90 „тисућа година пред очима твојима као дан јучерашњи кад мине и као стража ноћна“. Много касније у Посланици Петровој (II, 3,8) исказано је исто веровање: „Један дан пред Господом као хиљада година и хиљада година као један дан“. На неки непознат начин се укоренило чврсто уверење да свет не може трајати дуже него што је трајало његово стварање. Прво велико ишчекивање краја света, које је претходило оном западњачком у вези са хиља-

---

лук старе српске књижевности, Нови Сад 1962, 180–191 (где је међу осталим и објашњење шта су „напокоњашна љета“).

[3] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи IV, 22, бр. 6110; мање исправке у *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 77, бр. 87.

[4] О општој позадини види *V. Grumel*, La chronologie, Paris 1958, 128–139; о српским текстовима о циклусима уп. *Н. Радошевић*, Хронолошки и козмографски чланци у Зборнику број 49 манастира Никољца, Словенско средњовековно наслеђе (Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу), Београд 2001, 521–539, посебно 529–534.

[5] „Конац летом“ у *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, бр. 184, 185; скренуо је пажњу већ *Ђ. Сп. Радојичић*, Стари српски књижевници XV–XVII века, Београд 1942, 30.

[6] Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског, изд. *В. Јагић*, Гласник СУД 42 (1875) 245, превод *Лазара Мирковића*, Старе српске биографије XV–XVII века, Београд 1936, 44.

дитом годином, било је у вези са 6000. годином, која је падала по нашем рачунању од 1. септембра 491. до 31. августа 492. када је још постојало Римско царство, које је по најауторитативнијим пророчанствима морало бити последње.[7]

Како су гледања на судбину света на неки начин зависила од календара види се поређењем хришћанског Истока и Запада. Они који су бројали године од Христовог рођења нису делили страхове и стрепње у вези са 6000. годином. И обрнуто, они који су бројали године од Стварања света нису осетили узрујану атмосферу хришћанског Миленија, коју је учена литература широм света оживљавала пред крај другог миленија.[8] Међу Србе су представе о крају света седамхиљадите године дошле са литературом пророчанстава и апокрифа и остале су литерарна тема све док се „конац летом" није толико приближио да су постале „савремена историја". А то се, чини се, десило прилично рано, трагови се препознају у познатом запису старца Исаије.

Литература пророчанстава није просто наговештавала нити само временски прецизирала неизбежни крај света, у њој је долазило до споја историје прошлости са својеврсном историјом будућности. Спајање погледа на прошлост са очекивањима од будућности је поступак популаран и актуелан до наших дана — треба се сетити смењивања великих цивилизација или смењивања друштвено-економских формација: оно што је речено о збивањима у прошлости служило је као нека врста јемства да ће се десити и оно што се казује о будућности.

Пророчанства су у великој мери утицала на периодизацију светске историје. Преломне тачке су били велики догађаји о којима се говори у Библији, а јединице периодизације биле су „век" или „тисуштница", раздобља од хиљаду година. После векова омеђених смрћу Адамовом, Потопом, грађењем Куле вавилонске, у раздељеном човечанству „векове" су испуњавала царства: египатско, вавилонско, персијско и римско, — у нашим старим текстовима грчко — Константиново, коме је дато да траје до краја света. Они који су доживели оне 84 последње године били су савременици последњег царства, које је већ подуже било склоно паду.

То нас одводи до једног даљег извора песимизма: искуства људи из света у коме су живели. Неко ко је био у средњем животном узрасту кад су почињале „године скрби", око 1420. рецимо, могао је памтити доба смутњи у коме су се борили Лазаревићи и Бранковићи, у коме су ратовали међусобно Лазареви синови; рођена браћа; могли су из прича родитеља чути о страдању на Косову и после њега, а од дедова су могли слушати о Маричкој погибији. Једноставно ре-

---

[7] О веровањима и очекивањима код Срба да ће 7000-те године бити крај света, *Ђ. Сп. Радојичић*, „Втори век", Наш језик 5 (1953) 3–4, 131–133 (прештампано без научног апарата: Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 281–283); *Исти*, Кад ће пропасти свет по веровању средњовековних Срба, Политика, Божић, 7–9. јануар 1941 (прештампано: Стари српски књижевници XV–XVII века, Београд 1942, 27–30); *S. Ćirković*, Kraj veka — kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1996) 11–24, где је наведена старија литература.

[8] Рад наведен у претходној напомени настао је као прилог за научни скуп одржан јуна 1996. у Будимпешти са темом „Year 1000 A. D." у вези с приближавањем 2000-те године.

чено, у њиховом видокругу био је низ пораза и страдања хришћана од стране Агарјана или Измаиљћана — низ који ће се продужити у потенцираном виду догађајима око средине XV века, падом Цариграда, падом државе српских деспота. Све је изгледало као остварење предсказања *О последњим годинама*. Бројна пророчанства, у чију литерарну повезаност и међусобну зависност се не можемо овом приликом упуштати, сагласна су била у томе да Бог у једном периоду допушта Измаиљћанима да се осиле и да потчине себи хришћане. У једном од рукописа руске рецензије налази се добро позната формулација: „И тада ће почети живи завидети мртвима и у светим црквама ће престати свака света служба". Пророчанства су имала наставак у коме ће се појавити цар, који ће се пробудити, као да је био пијан од вина, за кога су људи веровали да је мртав; он ће поразити Измаиљћане па ће они страдати и бити робови својих робова. Тај цар ће бити веома строг према онима који су се одрекли Христа и свим неверницима. Завладаће необична плодност и људи ће живети у миру. После ратовања са „нечистим народима" које је Александар Велики некад затворио преградом далеко на северу, цар ће доћи у Јерусалим, попети се на Голготу и ставити своју круну на крст предајући царство Богу. То је означило увод у појаву Антихриста и затим други долазак Христов и Страшни суд.[9]

За овај други део пророчанстава није било „знакова" ни наговештаја у стварном животу осим приближавања седамхиљадите године. Све би се то морало одиграти у оне 84 последње године „које су године скрби". Већ је споменуто да се утицаји пророчанстава, препознавање знакова њиховог остваривања запажају код Старца Исаије. Описујући време у коме је почео свој преводилачки рад он га овако карактерише „У вечери сунчаног дана, на заласку седмога, да кажем века и скончања мојега живота" (превод Ђорђа Трифуновића), док је завршен био „у најгорим од свих злих времена", после Маричке битке чије последице описује на начин апокалиптичких списа: „једне хришћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху, остале смрт прерана поже, а смрти који избегоше, глађу погубљени бише". Јер „таква глад би по свим крајевима каква не би од створења света..." Затим даље „Авај, тужан призор бејаше видети! Оста земља од свих добара пуста — и људи и животиња и других плодова". Следи затим вапај што нема ни „кнеза, ни вође, ни наставника међу људима, ни избавиоца, ни спасиоца, већ се све испуни страха измаиљћанског..." и на крају крунски доказ за повезаност са пророчанствима „И, ваистину, тада живи величаху раније умрле."[10]

После овог сведочанства о томе да су „године скрби" трајале дуже од она 84 последња лета, још само примедба о померању тежишта у читању и тумачењу пророчанстава после 7000. године. Тада се највећа пажња посвећивала неминовној пропасти Измаиљћана. И поред познате оскудице у изворима, ипак, из

[9] Српски текстови пророчанстава објављени су у: *Н. С. Тихонравов*, Памятники отреченной русской литератури II, Санктпетербург 1863, 213–283; *В. Истринь*, Откровенiе Мефодия Патарскаго и апокрифически видѣния Данiила въ византиискои и славяно-русской литературахъ. Изслѣдование и тексти, Москва 1897.

[10] *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 82 (издање текста), 86 (превод).

сваког столећа имамо сведочанство о очекивању турске пропасти од милешевских монаха, који су на основу тобожњих пророчанстава светога Саве говорили 1533. своме госту Корнелију Схеперу да ће Цариград пропасти,[11] до митрополита Павла Ненадовића који је усред XVIII века просвећености преносио царици Марији Терезији српско пророчанство о пропасти Турске.[12]

Sima Ćirković

LAST YEARS IN THE LAST CENTURY OF THE SERBIAN-BYZANTINE RELATIONSHIPS

Since the Battle of Marica (1371), there has been in the Serbian literature an increasing tendency to recognize “signs” of the fulfillment of pristine prophecies that the Ismaelits would subdue the Christians, that all liturgy would come to an end and such suffering ensue that the living would envy the dead. Prophecies originating from the time of the spread of Islam regained topicality at the time of the spread of the Ottoman power and the breakdown of the Christian states headed by the Byzantine Empire. This pessimistic tenor was only intensified by the belief in the 84 “last years”, the years of suffering and sorrow, between the thirteenth 532-year Great Paschal Cycle (6916 = 1st September 1407 — 31st August 1408) and the year 7000 (1st September 1491 — 31st August 1492).

[11] *С. Ћирковић*, Пророчанства светога Саве, Прилози КЈИФ 67 (2001) 5–10.

[12] *V. Ćorović*, Eine Prophezeiung über den Untergang des türkischen Reiches aus dem XVIII Jahrhundert, Archiv für slavische Philologie 25 (1903) 312–313.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 94(497.11:495.92):929.731"14"

Јованка Калић

ДЕСПОТ СТЕФАН И ВИЗАНТИЈА

Стефан Лазаревић је стекао титулу деспота на византијском двору најпре од Јована VII Палеолога (1402), а затим и од цара Манојла II Палеолога (1410). У овом прилогу се истражују српско-византијски односи 1402–1427. године, односно промене у схватањима деспотске титуле. *Десйоӣ Сӣефан* постаје *Десйоӣ Краљевине Рашке.*

Предмет мога излагања је један одељак српско-византијских односа и само један период владе Стефана Лазаревића. То је тзв. „деспотски период" његове владе (1402–1427).

Разлоге за издвајање ове целине видим у следећим чињеницама.

Међу српским владарима XV века који су носили титулу деспота, Стефан Лазаревић је једини који је то достојанство стекао још увек према обичајима Византијског царства. Он је ту титулу добио, као што је познато, августа 1402. године из руку Јована VII Палеолога, тада савладара цара Манојла II Палеолога и то у царској престоници, у Цариграду, што није био случај са потоњим српским владарима из породице Бранковића. Заправо, византијска традиција у погледу додељивања деспотског достојанства у случају Стефана Лазаревића у потпуности је поштована — уговорен је брак са сродницом династије Палеолога, сестром византијске царице из породице Гатилузија, тада врло утицајне у Царству. Једину посебност чини то што је Стефан Лазаревић још једном добио деспотски венац и то при повратку цара Манојла II у земљу и у врло драматичним околностима 1410. године.

О свему што је значајно у вези са титулом деспота у Византији и Србији најбоље је у нашој средини писао академик Б. Ферјанчић и ово излагање почињем управо сећањем на драгог пријатеља и изузетно заслужног научника за развој византологије код нас.[1]

Моја намера је овом приликом само једна — да упоредим титулу деспота коју су Палеолози у два маха подарили Стефану Лазаревићу (1402, 1410) са ре-

---

[1] *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.

алним политичким приликама у којима је Стефан Лазаревић био принуђен да остварује своју политику. Да ли је титула деспота у Србији почетком XV века доживела неке преображаје? На крају је и сам Стефан Лазаревић преобликовао своју титулу. Шта се догодило? Владарске титуле су у средњем веку део друштвене историје. Шта оне могу да открију у овом случају?

Почетком XV века (између 1402. и 1427) у балканским земљама све је зависило од Турака. Неке државе више не постоје (Бугарска), друге су у вазалном односу према њима — Византија и Србија подједнако. У сенци османске историје је и тренутак када је Стефан Лазаревић добио титулу деспота: августа 1402. султан Бајазид је поражен у сукобу са Татарима и заробљен. Његови наследници почињу борбу за власт. Хришћански владари се надају попуштању турског притиска. Цар — савладар Јован VII Палеолог додељује титулу деспота Стефану Лазаревићу на његовом повратку са бојишта код Ангоре (Анкара). Савезништво је било потребно и Византији и српском кнезу. Било је то време када „царства више нема", како је Иван Ђурић сликовито навео у својој књизи речитог наслова „Сумрак Византије".[2] Или, преведено на језик свакодневице оног доба, у царском двору, један турски вазал — Јован VII Палеолог додељује деспотску титулу другом турском вазалу — Стефану Лазаревићу.

Титулу деспота Стефан је носио до краја живота.[3] То најбоље сведоче потписи његових повеља: *деспот Стефан* (тачно: титула и лично име). Та титула је доносила углед владару у српској средини, која је још високо ценила византијске институције. То је била и предност коју је Стефан Лазаревић стекао у очима савременика али и корист у односу на сроднике и супарнике у унутрашњим борбама у Србији (Вук Лазаревић, Бранковићи).

Иако титула сама по себи није обавезивала на одређени смер у политици, она је у идеалном смислу ипак везивала носиоца титуле за царски двор. Живот је, међутим, ишао другим током. Још исте године (1402) Стефан Лазаревић и Византија су се нашли на супротним странама у династичким борбама у Турској. Бајазидов син Сулејман, кога је подржавала Византија, подстакао је Бранковиће у сукобу са Стефаном Лазаревићем. Са турским одредом војника требало је да спрече повратак деспота Стефана у земљу. Покушај није успео, а сукоб се завршио битком код Трипоља на Косову (21. новембар 1402). Победу је однео деспот Стефан.[4]

Јован VII Палеолог је имао тада добре односе са Сулејманом, са којим је почетком 1403. године склопио и повољан споразум у Галипољу уз учешће Венеције, Ђенове, војводе Наксоса и ритера са Родоса. Сулејман је Византији вратио значајне поседе, а за Стефана Лазаревића је поново био предвиђен вазалски однос са Сулејманом (плаћање данка и војна служба у корист султана, али без обавезног личног учешћа у походима).[5]

---

[2] *И. Ђурић,* Сумрак Византије, Београд 1984, 13 sq.

[3] *А. Веселиновић,* Држава српских деспота, Београд 1995, 56–57.

[4] Историја српског народа II, 1982, 67–68 (*Ј. Калић*).

[5] *Ј. Радонић,* Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој пловини XV века, Нови Сад 1905, 14–15; *G. Ostrogorsky,* Byzance, État tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5 (1958), 53–55; *И. Ђурић,* Сумрак Византије, 126–128, 142.

Било је јасно да ослабљена Византија у династичким борбама у Османском царству (1403–1413) у потпуности зависи од Турака, мења политику према тренутним интересима. То је чинио и Стефан Лазаревић. Ратовао је против Сулејмана, преговарао, помагао његове противнике (Сулејманов брат Муса је уживао подршку деспота Стефана), затим опет ратовао, године 1410. чак и надомак византијске престонице (битка код Космидиона јуна 1410). Византија је и тада била на страни Сулејмана, деспот Стефан у табору принца Мусе.[6] Био је то још један разлаз деспота и Византије. Тада је на царском престолу био Манојло II Палеолог (1391–1425). Он је на царском двору Стефану Лазаревићу поново уручио деспотски венац (1410). Ништа друго Византија више није могла да пружи.

На другој страни, Стефан Лазаревић се окренуо Угарској, такође угроженој ширењем Османлија (напади на Срем и Банат после битке код Никопоља 1396, продор до Птуја). Деспот Стефан је постао вазал угарског краља Жигмунда (1403–4) преговорима које је водио Пипо Спано и који нису текли без препрека.[7] Резултат је познат: деспот Стефан је добио Мачву и Београд и савезника на бојном пољу против Турака, али и обавезе према већ устаљеном кодексу вазалских односа у Европи (*auxilium — consilium*). Деспот Стефан је то схватио као „ослобођење“ од ропства и наду да су се „тамни облаци“ разишли, како је сам записао у једном тексту.[8] Веровао је да је прешао пут од покорности ка слободи.[9]

Међутим, за нашу тему је од значаја поступност приближавања деспота Стефана Угарској. Оно се одвијало у неколико фаза: најпре ступање у вазалске односе 1403–4, затим јачање међусобних веза 1408–1411, најзад преговори о наслеђу престола у Србији у Тати 1426. године.

Скренула бих пажњу на једну личност — Николу Горјанског Млађег, који је био ожењен ћерком кнеза Лазара , сестром деспота Стефана. После њене смрти (пре 1401), он се оженио Аном из породице грофова Цељских.[10]

Никола Горјански Млађи је спадао у најближе сараднике краља Жигмунда. То се нарочито показало када је стари и велики сукоб Жигмунда са делом угарског племства (Лига Кањижаја и др.) достигао врхунац хапшењем краља Жигмунда у Будиму априла 1401. године. Заточени владар је спроведен у утврђени град Вишеград, а његови противници су хитно тражили новог владара. Тада је

---

[6] *N. Filipović,* Princ Musa i šejn Bedreddim, Sarajevo 1971, 139–140; *Ст. Новаковић,* Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960², 375–379, 466–467 (коментар *С. Ћирковића*).

[7] *Ст. Станојевић,* Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века, Београд 1901, 8–9; *исти,* О Филипу Маџарину, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4, (1931), 302–304.

[8] Повеља манастиру Хиландару: *F. Miklosich,* Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Vindobonae 1858, 331; *Ђ. Трифуновић* у књизи Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, СКЗ, Београд 1979, 148, 162.

[9] Повеља манастирима Тисмани и Водици, нав. дело, 153, 167 (*Ђ. Трифуновић*).

[10] Из првог брака Николе Горјанског Млађег помиње се један син 1401, који је у ствари био унук кнеза Лазара, јер се Никола Горјански управо те године (1401) тек заручио са Аном Цељском, рођеном сестром потоње угарске краљице Барбаре (Жигмунд се оженио Барбаром 1405: *V. Klaić,* Povjest Hrvata II/1, 329–330; *П. Рокаи и др.,* Историја Мађара, Београд 2002, 132; *E. Mályusz,* Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437, Budapest 1990, 63).

Жигмунду притекао у помоћ Никола Горјански Млађи. Преговорима и личним залагањем успео је да преведе краља у свој град Шиклош у барањској жупанији, а затим га је исте године ослободио затвора. Да би то остварио, он је као таоце дао брата и сина. Краљ Жигмунд га је обилато наградио за те услуге: Никола Горјански Млађи је већ 1402. године постављен за палатина на угарском двору и ту част обављао је до краја живота 1433. године. Уживао је неограничено поверење краља Жигмунда, а по функцији је био најутицајнији великаш у Угарској. Од 1405. године био је и близак сродник краља Жигмунда (пашеног).

Српско-угарске везе у доба Стефана Лазаревића су успостављене и учвршћене у време палатината Николе Горјанског Млађег (1402–1433), који је током честих и дугих одсуствовања краља Жигмунда из земље, практично управљао државом. Са њим је Стефан Лазаревић остао у блиским односима, како то догађаји показују. „Историја у простору" показује, поред тога, да се палата деспота Стефана у Будиму налазила у средишту угарске престонице, недалеко од катедрале, у средњовековној „Италијанској улици", данас Országház utca 9, у близини палате Горјанских. Трагајући за палатом деспота Стефана у Будиму, поредила сам је са велелепном зградом Горјанских у томе граду.[11]

Ту палату стекао је деспот Стефан у другој фази приближавања Угарској (1408–1411). Видљиви знак јачања деспотових веза у угарском друштву представља оснивање витешког Змајевог реда 1408. године. Основан је да окупи Жигмундове присталице и најближе сараднике у борби против бројних непријатеља. Данас се зна да је главну улогу у стварању тога реда и избору личности имао управо палатин Никола Горјански.[12] У свечаној владарској повељи поводом оснивања тога реда (децембар 1408) као први међу изабранима наведен је Стефан Лазаревић (брат прве жене Николе Горјанског, ћерке кнеза Лазара). Затим следе сродници Жигмундови (Херман Цељски, Фридрих Цељски), као и брат Николе Горјанског Јован Горјански, Никола Сечи и други.[13] Отада је деспот Стефан редовно одлазио на угарске саборе, учествовао у дипломатским преговорима, истицао се на међународним скуповима одржаваним на Жигмундовом двору.[14] Вести о томе стизале су и у Немачку.[15] И ту, у Будиму, сусрешће се последњи пут византијски цар и српски деспот (1424), далеко ван Византије и Цариграда, у околностима, које не само због симболике, већ и реалне политике много говоре о балканским приликама, о српско-византијским односима, али и о европској политици према том простору.

Том сусрету претходили су бурни догађаји. Када је у Турској власт преузео Мурат II 1421. године, нова опасност се надвила над суседне земље. Прва је

[11] *Ј. Калић,* Палата српских деспота у Будиму, Зограф 6 (1975), 51–58 са прегледом извора и литературе. Поставили смо спомен-плочу са текстом и ликом деспота Стефана (*С. Вујичић, Н. Митрић, Ј. Калић*) на фасаду зграде.

[12] *E. Mályusz,* Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437, 75–76.

[13] *G. Fejer,* Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis, X/4, Budae 1841, 687.

[14] *Константин Филозоф,* нав. дело, 311.

[15] *Eberhard Windecke,* Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds, ed. *W. Altmann,* Berlin 1893, 177.

на удару била Византија. У Цариграду је уз остарелог цара Манојла II Палеолога послове преузимао син Јован VIII. Пошто је Византија подржала самозванца Мустафу у борби против Мурата II (1421), султан је опсео Цариград (1422). И други покушај подстицања унутрашњих сукоба у Османском царству није успео. Муратови противници, међу њима и Византија, подржали су и другог Мустафу, овога пута млађег брата султановог. И он је подлегао у борби, убијен је јануара 1423. године.[16] За разлику од Византије, деспот Стефан је одбио све понуде претендената да се придружи борби против Мурата II.[17] Он је обновио вазалске односе са новим султаном пошто му је овај упутио посланство у Београд (1422).[18] Још једном су се разишли интереси византијског двора и српског деспота.

Цариград се прихватио јединог преосталог средства — тражења помоћи на Западу. Византијска искуства на том плану нису обећавала много. Искусио их је и Манојло II Палеолог током свог вишегодишњег боравка у западним земљама. Увек је црквена унија била предуслов за помоћ, а обећања нејасна и неизвесна. Ипак, тим путем кренуо је и Јован VIII новембра 1423. године.

Јован VIII се упутио најпре у Венецију, у намери да допринесе стварању хришћанске лиге за борбу против Турака. Међутим, та иницијатива се у Венецији сукобљавала са мноштвом интереса које су Млечани имали у односима са суседним државама у самој Италији и ван ње. Посебно су били важни односи Венеције и Угарске, одавно супарнички у Далмацији и другде. Без њихове сарадње у заједничком подухвату борба против Османлија није била могућна. Неповерење је било велико и византијски цар је само могао да понуди своје посредништво у преговорима о њиховом измирењу.[19] После задржавања у Милану, Мантови и Павији, Јован VIII је кренуо у Угарску на двор краља Жигмунда. Ту је стигао крајем јуна 1424. године. Жигмунд му је испред Будима изашао у сусрет и указао све почасти уобичајене за такве прилике.[20]

Деспот Стефан се тада такође налазио у Будиму. Он је из Будима упутио једно писмо локалним властима у Угарској 15. јуна 1424. године. И ту је дошло до мале забуне у научној литератури. У документу јасно стоји да је писан 1424. године, али су издавачи начинили грешку у свом издању па се то пренело у научну литературу.[21]

---

16 *P. Schreiner,* Die byzantinischen Kleinchroniken, II, Wien 1977, 412–413, 618; *N. Jorga,* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle I, 324; *J.W. Barker,* Manuel Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick–New Jersey 1969, 369 и др.

17 *Ј. Калић,* Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427), Историјски часопис 29–30 (1983), 9–10.

18 Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, ed. *В. Јагић,* Гласник СУД 42 (1875), 315–316. У Венецији се то већ изричито знало 1423. године: *S. Ljubić,* Listine VIII, 188, 241.

19 *N. Jorga,* Notes et extraits, I, 350, 352.

20 *Gy. Moravcsik,* Византийские императоры и их послы в г. Буда, Studia byzantina, Budapest 1967, 354–4; уп. *К. Јиречек,* Историја Срба I, Београд 1952, 345; *М. Пурковић,* Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 128; *И. Ђурић,* Сумрак Византије, 259.

21 *L. Thallóczy — A. Áldásy,* Magyarország melléktartományainak oklevéltara II (Monumenta Hungariae Historica 33) Budapest 1907, 71: *К. Јиречек–Ј. Радонић,* Историја Срба II, 348, нап. 27. Грешку

У Будиму су вођени широки разговори. Биле су то велике теме хришћанског света. Византијски цар и његов домаћин, тада краљ Угарске и владар Немачке (изабран јула 1411. године за немачког краља), покренули су важна питања европске политике. Жигмунд се залагао да се црквени раскол превазиђе. Саветовао је своме госту да ради на склапању уније, наводно и ради добра западне цркве, сведочио је касније сам Јован VIII Палеолог.[22] Борба против Турака била је средишна тачка византијског интересовања. Мисао о крсташком рату против неверника била је блиска краљу Жигмунду, он сам је учествовао у једном таквом подухвату (1396. битка код Никопоља), а борбу против Османлија Угарска је редовно водила на својим границама. Изгледа да су током двомесечних преговора (22. јун — 24. август 1424), поред начелне сагласности о потреби такве борбе, уобличени и неки конкретни планови. Краљ Жигмунд је средином јуна 1424. године изражавао спремност да наредне године окупи велику војску за борбу против Турака и других непријатеља.[23]

Кључни су, опет, били односи Угарске и Венеције. Мисао о њиховој заједничкој акцији против Мурата II, због суштински различитих интереса двеју држава није се могла ни брзо ни лако остварити. Преговори су настављени и после одласка византијског цара из Угарске. За то време је султан успео да склопи мир са Угарском. Његови посланици су у лето 1424. године такође боравили на угарском двору и успешно окончали мисију.[24]

У свим тим преговорима учествовао је Стефан Лазаревић. О Србији се расправљало ван Србије. Током 1425. године одвијала се жива дипломатска активност. Деспотов посланик је почетком августа 1425. године у Венецији предлагао склапање српско-млетачког мира (сукоби у Зети, наслеђе Балше III). Истовремено се залагао за измирење Венеције и Угарске и истицао корисност Мустафе („трећи Мустафа“), новог противника Мурата II у заједничкој борби против Турака.[25]

Тек октобра 1425. године стигао је у Венецију угарски план за склапање антитурског савеза. О њему се расправљало у Сенату 30. октобра, дата је начелна сагласност. Жигмунд је предлагао да Угарска преузме дејства на копну, а Венеција на мору и Дунаву. Међутим, све је још било спорно (опремање војске, финансијска питања, Угарска је тражила да се Венеција обавеже да неће склапати сепаратни мир са султаном и друго).[26] Преговори су се отезали, различити интереси се нису могли ускладити, неповерење је било велико. То је искористио Мурат II и у јесен 1425. године напао Србију. Његова војска је из правца Софије

је запазио *Ђ. Сӣ. Радојичић,* Избор Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940), 71, као и *Радонић,* Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII до XVI века, Глас СКА 187 (1941), 161–165.

22 *И. Ђурић,* Сумрак Византије, 261, на сабору у Ферари 1437.

23 *J. Nagy — G. Nagy — D. Veghely,* Codex diplomaticus comitum Zichy VIII, Budapest 178–9.

24 *Eberhart Windecke,* o.c.177; *A. Huber,* Geschichte Österreichs II, Gotha 1888, 530.

25 Необјављена хроника: *Antonio Morosini,* Cod. Marc. 2049, cl. VII, coll. 8332; *J. Калић,* Деспот Стефан Лазаревић и Турци, 14.

26 *N. Jorga,* Notes et extraits, I, 409–410.

преко Пирота и Ниша продрла у Поморавље и нанела огромну штету. Стефан Лазаревић је почетком октобра 1425. године хитно набављао барут и оружје у Дубровнику, а дубровачка влада је својим трговцима забранила да одлазе у деспотове земље и оне Ђурђа Бранковића. Влада је при том упозорила своје грађане у Србији да се добро држе у несрећи која је задесила земљу.[27] Тамишки жупан Пипо Спано је ратовао у Србији против Турака.[28] Борбе су окончане миром који је склопљен те године.[29]

Преговори о антитурском савезу против султана Мурата II, које је у Будиму подстакао цар Јован VIII, пренели су се и у 1426. годину. Спорове између краља Жигмунда и Венеције покушали су у један мах да реше посланици из Фиренце. Венеција је желела да склопи примирје с Угарском пре него што се укључи у антитурске борбе. И у тим преговорима је учествовао Стефан Лазаревић. Један од фирентинских посланика на угарском двору забележио је да се у аудијенцији код краља Жигмунда 10. маја 1426. године српски владар залагао за гледишта супротна интересима Венеције.[30]

Крај ових замашних антитурских планова деспот Стефан није доживео. Турци су почетком 1427. године напали Србију, а деспот је умро јула месеца те године.

Ако се српско-византијски односи у време деспота Стефана (1402–1427) посматрају на политичкој равни, очигледно је да је дошло до удаљавања: заједничке границе више нема, турски поседи раздвајају две државе. Свако води своју политику према тренутним приликама. Савезници се траже различито: Византија на Западу у најширем смислу речи, Србија у Угарској.

Деспотска титула прати прилике времена. У Србији, у повељама Стефана Лазаревића, у интитулацијама, он је увек наведен као „деспот Стефан“, „господин деспот Стефан“ , или „благоверни деспот Стефан господин всем Србљем и Подунављу“ (повеља за манастир Хиландар 1406) и слично. У потписима: „в Христа Бога благоверни и христољубиви господин Србљем деспот Стефан“, „милостију божијеју господин всој земљи српској и Поморју и подунавским странам деспот Стефан“ (повеља Дубровчанима 1405), или „милостију божијеју господин Србљем деспот Стефан“ (повеља Лаври Св. Атанасија, 20. јануара 1427).[31] Увек је „деспот Стефан“ — титула и лично име, како је било уобичајено у византијској пракси.

Овом приликом остављам по страни како су други у Србији деспота називали. Ради илустрације, само неколико примера: најчешће „господин деспот

27 Историја српског народа II, 212 (*Ј. Калић*).

28 *С. Сшанојевић,* Пипо Спано, 11, 14.

29 *Консшаншин Филозоф,* нав. дело, ed. *Јагић* 317.

30 *В. Макушев,* Итальянские архиви, Записки императорской академии наук 16, С. Петербург 1870, 20; *Сш. Новаковић,* Италијански архиви и наша историја, Гласник СУД 28 (1875), 435; *G. Wenzel,* Ozorai Pipo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából, Magyar Akadémiai Ertesitö 3 (1859), 216–218.

31 *А. Веселиновић,* Држава српских деспота, 56–57; *Б. Ферјанчић,* нав. дело, 184–185 и д.

Стефан“, често само „деспот“. Код Константина Филозофа, једном има „господин Србљем деспот“.[32] Наилази се и на „славни деспот“,[33] или „наш деспот“, у молитви за „деспота нашег Стефана“, затим „државни деспот“, „велики деспот“.[34]

У Угарској стање је друкчије. Сам деспот из своје канцеларије у Београду у латинским документима, у интитулацији пише: „Stephanus dei gratia despotus Rasscie“.[35] Из Будима пише 1424. године локалним властима у Угарској „Stephanus dei gratia Rascie despotus“.[36] Он себе у Угарској назива *десйойом Рашке,* титула се везује *за државу,* а не за лично име носиоца титуле, како је било уобичајено у византијском свету. Или још јасније, краљ Жигмунд назива Стефана Лазаревића *десйойом Краљевине Рашке* (Жигмундова повеља за Пипа Спана од 27. маја 1407).[37] *Десйой* се у Угарској изједначава са *dux*, јавља и упоредо.[38]

Лична и дворска титула из Византије у Србији постаје владарска титула, а у Угарској се у разним варијантама везује за *Рашку краљевину.* Везује се не само за *земљу* којом влада Стефан Лазаревић, како се у нашој средини већ одавно сматра (Б. Ферјанчић, А. Веселиновић и др.), *него за државу коју йризнаје зайадни свей.* То је Српска краљевина, *Рашка краљевина,* тако названа по првом крунидбеном месту у Србији, по рашком храму Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), односно области. Ту је крунисан Стефан Првовенчани 1217. године круном коју је папа Хонорије III упутио Немањином сину.[39]

То је држава коју признаје западни свет. Постоји обиље грађе за ту тему. Навешћу само један пример. Кнез Лазар је за краља Жигмунда „кнез Краљевине Рашке“ („Lazarus kenezius Regni Rascie“, у повељи за Николу Горјанског Млађег).[40] Ђурађ II Страцимировић је „господар Зете у Краљевини Рашкој“, итд.[41]

Идеолошки модел је западноевропски. Круна не припада краљу него краљевини крајем XIV века у Угарској. У време краља Жигмунда догодила се промена. Током борби једног дела племства (Кањижаји лига 1387–1397 и даље), племство је настојало да ограничи краљеву власт. У претходном периоду (тзв. анжујска епоха) круна је суштински била везана за краља (corona regia). Појам *круне краљевине* (corona regni), дакле — круна *државе* јавља се први пут у тзв. *Изборној конституцији* у време избора Жигмунда Луксембуршког за угарског кра-

---

32 *Констанйин Филозоф,* превод: СКЗ 92–3, 117, 123, 124.

33 *Констанйин Филозоф,* нав. дело, 47.

34 *Ђ. Трифуновић,* Књижевни радови 133, 134 и др.

35 *L. Thallóczy — A. Áldásy,* o.c. 61–63; *К. Јиречек,* Историја Срба, II, 348–9, 376.

36 *L. Thallóczy — A. Áldásy,* o.c. 71, год. 1424.

37 *L. Thallóczy — A. Áldásy,* o.c. 68, passim; *А. Веселиновић,* нав. дело, 52–56.

38 *F. Pesty — T. Ortvay,* Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetehez (1183–1430), Pozsony 1876, 478–9; *F. Šišić,* Nekoliko isprava iz početka XV st., Starine JAZU 39/1938, 240–241 и др.

39 *J. Калић,* Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44 (1997), 77–87; *исйи,* Рашка краљевина (Regnum Rascie), ЗРВИ 41 (2004), 183–189.

40 Codex diplomaticus patrius VII, 436; *F. Šišić,* Nekoliko isprava, 279 и др.

41 *J. Калић,* Срби у позном средњем веку, Београд 1994, 59.

ља 1387. године. Тада и *Краљев савет* постаје *Државни савет* у време заточеништва краља Жигмунда 1401. године.[42]

Према том моделу Стефан Лазаревић је могао бити само „деспот Краљевине Рашке", наравно уз латинску формулу „Dei gratia" (Божјом милошћу), како је и у Србији већ био обичај када је у питању владарска титула. Све је то далеко од византијских норми. Свет се изменио. Само уз подршку Угарске (војну и економску) могли су се бранити остаци српске државе. Нажалост, само привремено.

Jovanka Kalić

DESPOT STEFAN AND BYZANTIUM

The topic of this paper is one aspect of the relationship between Serbia and Byzantium at the beginning of the 15th Century, during the so-called "despot period" of the reign of Stefan Lazarević (1402–1427), namely the fate of the Byzantine title of Despotes in Serbia against the background of the political situation in the Balkans at the time of Turkish domination.

Knez Stefan (1377–1427), Knez Lazar's son, received the title of Despotes according to the procedure long ago established at the Byzantine Court. In Byzantium, this title, which was second in rank only to the title of the Emperor, used to be endowed to the relatives of the imperial dynasty, it was not hereditary and did not depend on the territory ruled by the bearer of the title. It was a personal court title of the highest rank in Byzantium. This honor was bestowed upon the young Knez Stefan in summer of 1402 after his return from the battlefield of Angora (Ankara), where Sultan Beyazid I suffered a disastrous defeat from the hands of the Tatars. The Serbian Knez was solemnly received in Constantinople, a marriage between himself and a sister of the Byzantine Empress was arranged and John VII Palaeologus, the co-regent of the then-absent Emperor Manuel II Palaeologus, endowed him with the title of Despotes. Knez Stefan carried this title till the end of his life. It was held in great honors in Serbia and was broadened in meaning to designate a ruler's title in general, remaining alive among the Serbs even after the fall of the Byzantine Empire. Stefan Lazarević received the dignity of a Despotes once more, in 1410 in Constantinople.

All this notwithstanding, the political situation in the South-East of Europe at the beginning of the 15th Century was all but favorable. Some Christian states were conquered by the Turks (Bulgaria), some were vassals of the Sultan (Byzantium,

---

[42] *E. Mályusz,* Kaiser Sigismond, 62–63.

Serbia). Everything depended on the Ottomans. At the time of dynastic conflicts in the Turkish Empire (1403–1413) as well as afterwards, the political interests of Byzantium and Serbia were different, even at times contrary. What they had in common was the attempt to find allies in the West, especially among the countries which had an interest to fight against the Turks, so an initiative was raised to form a Christian League to that effect. Despot Stefan, in his capacity as a vassal of the Hungarian King Sigismund of Luxembourg, took part in the negotiations the Byzantine Emperor John VIII Palaelogus held in Buda with his host (1424). This was the last meeting of the Serbian Despotes with the Byzantine Emperor.

The title of Despotes had changed with respect to the Byzantine norms. Despot Stefan became the Despotes of the Kingdom of Rascia (Raška), as the Kingdom of Serbia was called in the West. The personal title of the Byzantine Imperial Court was thus transformed in accordance with the non-Byzantine traditions of the Serbian political ideology.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 271.222(495)-523.6:929"13"

Мирјана Живојиновић

ДРАГАШИ И СВЕТА ГОРА

Излазећи у сусрет захтевима светогорских монаха, браћа Драгаши — деспот Јован и *господин* Константин обдаривали су неке од светогорских манастира бројним селима и црквама своје, после Маричке битке (26. септембра 1371), веома увећане државе. Тиме су, рекло би се, желели да економски ојачају обдарене манастире, а у исто време и да обезбеде, бригом монаха, опстанак дарованих цркава, преко којих је православље требало да се супротстави исламу.

После српског пораза на Марици, 26. септембра 1371. и нестанка Серске државе, међу ојачаним обласним господарима, уз кнеза Лазара и Вука Бранковића, значајну улогу добијају и браћа Јован и Константин Драгаш.[1] Настављајући традицију угашене (децембра 1371) династије Немањића, сви они чинили су велике дарове првенствено оним атонским манастирима који су већ од раније уживали благонаклоност и дарежљивост српских владара. Тиме су одговарали потребама тих манастирā, а можда још више цркава које су им уступали. Наиме, после Маричке битке наступило је немирно и несигурно време, када по речима старца Исаије „… просуше се Измаилићани, и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху и једне хришћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. А они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од постанка света … А оне које глад не погуби, ове допуштењем божијим вуци ноћу и дању нападајући ждераху… Уистину тада живи оглашаваху за блажене оне који су раније умрли…".[2] Пошто су турски одреди пустошили и још неосвојене области, биће да су од Черномена, победивши Србе, лако стигли до подручја Кратова и Штипа, што је натерало многе да напусте своје домове и оду тамо где су веровали да је безбедније и сигурније. Због свега тога требало се побринути и обезбедити одржавање бројних цркава, чији ктитори или њихови наследници, као и околно становништво то више нису могли чинити. И када је изгледало да ће ислам над-

[1] Они су били синови севастократора, потом деспота Дејана и сестре цара Душана Теодоре, у монаштву Евдокије, о њима в. *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 173–184.

[2] Запис инока Исаије из 1371. године у Писац и преводилац инок Исаија, уводна реч, издање и коментари *Ђ. Трифуновић*, Крушевац — изд. Багдала 1980, 85–86.

владати хришћанство, многи који су желели да постану монаси, још више него раније, одлазили су на Атон. Овде имамо у виду и припаднике угледних властеоских, али и владарских породица, који су куповином аделфата, обезбеђивали себи уточиште унутар бедема манастира атонског полуострва. Света Гора је и тада изгледала као постојана установа, која ће, уколико јој се придруже, трајно продужити живот осиромашеним и напуштеним манастирима и црквама преко којих је православље требало да се супротстави исламу.[3] О томе придруживању села̄ са бројним црквама, уз даровање свих пореских и других привилегија, обавештавају акти најмоћнијих обласних господара Драгаша̄, Бранковића̄ и Лазаревића̄, упућени поменутим манастирима.[4] Ови акти, у исто време, представљају најпоузданије сведочанство о последњим годинама самосталне српске државе, односно владавине поменутих породица.

У овом раду осврнућемо се на везе и односе Драгаша̄ са Светом Гором, тј. појединим њеним манастирима којима су се обраћали и чинили велике дарове, јер су веровали да ће им за узврат, у времену где су различите опасности непрестано вребале, „чудотворац и великомученик Пантелејмон“ или хиландарска „Богомати Владичица“ својим „брзим настојањем помоћи на дан страшнога суда Христова и да ће све непријатеље и противнике њихове, оборивши, бацити под наше ноге“,[5] као и да ће им Богородица Милостива „помагати до краја живота, па и после смрти“.[6] И у аренги аката којима поклањају поседе у земљама запоседнутим после Маричке битке, поред тога што славе Свету Тројицу, браћа Драгаши (1377), а затим сам Константин (1380, око 1388), истиче да је господар земље коју је добио од Христа и моли његову милост, како би му својим човекољубљем помогао у смртном часу.[7] То је веома јасно речено у акту о даровању Ватопеду малог манастира у Мелнику, посвећеног Светој Богородици Пантанаси: „А пошто, поред осталих, и ја Константин, по наредби свемоћног Бога управљам овим местом…“.[8]

---

[3] У вези са тим, чини нам се, да се први пут у аренги о прилагању Св. Арханђела лесновског Хиландару спомињу „ранији свети и *православни* владари“, према фотографији. Користимо прилику да захвалимо г. Душану Синдику, који нам је љубазно ставио на располагање своје фотографије аката Драгаша̄.

[4] *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 446–467, 489–490, 495–504, 510–532, 541–542; цит. Зак. спом.

[5] Archives de l'Athos XII : Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. dipl. par *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković*, Paris 1982, no 7, p. 173; цит. Pantéléèmôn/ serbes = Акты русского на Святом Афоне монастыря Св. Пантелеимона, Киев 1873, 372; цит. Акты. Actes de Chilandar II, actes slaves, publiés par *B. Korablev*, Виз. Врем. 19 (1915), Приложение 1, no 62, l. 55–57: … оборивши, покорити; цит. Chil. sl.

[6] Archives de l'Athos XIX : Actes d'Iviron IV, de 1328 au début du XVIe siècle, éd. dipl. par *J. Lefort et al*., Paris 1995, App. no III; цит. Iviron, App. III = Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивирону (13. јануар, око 1380), изд. *М. Живојиновић — Т. Суботин-Голубовић*, Хиландарски зборник 11 (2004) 293, р. 1–3.; цит. Акт г. Константина.

[7] Према фотографији акта (Архив САНУ бр. 8876/к–94); аренга овог акта није издата у Chil. sl. no 60 = Зак. спом. 452–453. Према фотографијама аката (в. горе нап. 3), чије аренге нису издате ни у Chil. sl. no 63 и no 64 = Зак. спом. 456–457 и 457.

[8] Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaš, éd. et commentaire par *V. Laurent*, REB V (1947) 183, 1. 11–13: Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τῶν ἄλλων καὶ ἐγὼ ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ κατὰ πρόσταξιν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ παρόντος τόπου κρατῆας…; цит. Pantanassa.

Драгаши су Светом Пантелејмону, Хиландару, Ивирону, Кутлумушу и Ватопеду потврђивали старе и даривали нове имовинске привилегије, а по потреби решавали и њихове земљишне спорове, о чему сведоче документи упућени поменутим манастирима. На Свети Пантелејмон односе се три, можда и четири акта: прва два, скоро идентична, са потписом браће Драгаш,[9] без хронолошких су индикација, можда из разлога што садрже, чини нам се, више веродостојних података, него иједна њихова даровница[10] издата између 1372–1375. године,[11] можда прецизније, после јуна 1374. године, када је Константин Ласкарис, повратио својој породици власништво над струмичким селом Брезницом и предао га руском манастиру;[12] (у поменутим актима браће Драгаша̄ оно се не помиње); трећи је потврдни акт Драгаша̄ за струмичке поседе из 1376/1377,[13] а четврти је даровно-потврдни акт господина Константина за цркву Вазнесења у Штипу, који дакле није упућен Светом Пантелејмону, али се налази у његовом архиву,[14] што би могло значити да му је и поменуту цркву са њеним поседима,

---

9 Већ је *Х. Матанов* (Княжество на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха, София 1997, 118; цит. *Матанов*, Княжеството на Драгаши) указао да се на првом даровном акту, уз деспота Јована Драгаша, потписао и *господин* Константин више као дародавац, него као савладар.

10 Pantéléèmôn/actes serbes, no 6 A, B = Акты, 377 = Зак. спом. 512–515. Већ је Ćirković (Pantéléèmôn/serbes, 171) изнео претпоставку да „ако је први акт (=no 6A) фалсификат, сачињен је на основу неког веродостојног документа издатог између 1372–1375…“. Акти садрже, најпре потврђивање поседа које су Св. Пантелејмону приложили цареви Душан и Урош, затим даровања многобројних села и цркава у различитим, па чак и удаљеним областима и то тако да су, најпре, забележени заједнички дарови деспота Јована Драгаша и господина Константина у подручју Струмице, па прилагања самог Константина у подручјима Тиквеша, Штипа и Злетова. С обзиром на то да је садржина та два акта највећим делом идентична, већ су 1873. издата као један документ, с тим што су у заградама дата два додатка другог акта, што је назначио и *Ćirković*, Pantéléèmôn/serbes, no 6, 170, обележавајући их као no 6A и no 6B, што смо и ми прихватили; у Зак. спом. издат је у целини no 6B. Осим два поменута додатка у примерку no 6B, постоји и неколико других, за саме дарове небитних разлика, које смо назначили у напоменама (в. даље, нап. 27–31, 35, 54, 58, 60–62, 68), што би указивало да no 6A и no 6B нису преписи увек истог предлошка/истих предложака.

11 Наведено време тих даровања, тј. после Маричке битке и пре доношења судске пресуде у споровима између монаха Св. Пантелејмона и Хиландара 1375/1376. године, већ је утврдио *Ćirković* (Pantéléèmôn/actes serbes, 170–171).

12 Actes de l'Athos V: Actes de Chilandar, actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем. 17 (1911) Приложение 1, no 155; цит. Chil. gr. Константин Ласкарис Палеолог, један од тројице браће, који су као мираз своје мајке наследили Брезницу, то је учинио на основу одлуке коју је сабор патријарха Филотеја, на његов захтев донео, нешто пре јуна 1374. године. Због обраћања К. Ласкариса, који се потписује као δοῦλος *моћног и светог нашег господара и цара* (Ibidem, l. 63–64), патријарху Филотеју, и посебно због чињенице да се у акту патријарховог сабора не спомиње Константин Драгаш као господар подручја где се Брезница налази, *Матанов* (Княжеството на Драгаши, 105–106) закључује да Струмичко поље у то време још није било у власти Драгаша̄, да је реч о остацима византијске власти, која је успостављена после пропасти Серске државе и поновног освајања Манојла II Палеолога у југоисточној Македонији. Међутим, пре ће бити у питању непризнавање српске власти, јер акт патријарха Филотеја не спомиње ни одлуку прота Саве и његовог Савета од децембра 1370. којим је Брезница припала Хиландару (Chil. grec., no 153), ни предајни акт васељенског судије Михаила Скулиса од јануара 1371 (Supplementa ad acta graeca Chilandarii, изд. *V. Mošin in A. Sovre*, Ljubljana 1948, no 8; цит. Chil. Suppl), оба донета по наредби деспота Угљеше.

13 У питању је оригинални документ: Pantéléèmôn, no 7 = Акти, 370–373 = Зак. спом. 510–512.

14 Pantéléèmôn/serbes, no 11 (26. март, 1388) = Акти, 388–393 = Зак. спом. 765–768.

негде после 1388, и пре маја 1395. придружио сам Константин. На Хиландар се односи шест (1375/1376, 1377, 1379. или 1380/1381, 1380, 1381, око 1388),[15] на Ивирон (вероватно 1380)[16] и Ватопед (1393)[17] по један акт, док за Кутлумуш располажемо једино спомињањем (јуни 1393) да је господин Константин „заштитник и ктитор" овог манастира.[18] Додајмо томе да су у оригиналима, сачуваним у целини, забележене поуздане хронолошке индикације;[19] датум је, међутим, непоуздан, можда и нетачан на два оштећена, рекли бисмо оригинална хиландарска документа, јер се налази у последњим, у XIX веку преписаним и, можда допуњеним, редовима, на месту деломично или у целини ишчезлих.[20]

На основу расположивих података изгледа да су Хиландар и Свети Пантелејмон пре осталих светогорских манастира затражили подршку нових господара струмичке области. Наиме, као што су тражили, крајем 1370. године, да деспот Угљеша реши спор око Брезнице, који су српски и руски монаси водили још од око 1364,[21] тако су се Хиландарци, вероватно негде после јуна 1374, обратили господину Константину како би им Брезница са територијом око истоимене реке била враћена. Нови господар струмичког подручја такође је изишао у сусрет захтевима српских монаха, тако да је Брезница, рекли бисмо, према акту из 1375/1376. већ била хиландарски посед.[22] То потврђује и чињеница да се сви документи који се односе на Брезницу налазе у хиландарском архиву.[23]

---

[15] *А. Соловјев*, Одабрани споменици српскога права, од XII до краја XV века, Београд 1926, 169–171; цит. *Соловјев*, Споменици; Chil. sl. nos. 60, 62, 64, 67, 63 = Зак. спом. 452–453, 446–448, 457, 453–455, 456–457.

[16] Iviron, App. III = Акт г. Константина 287–294.

[17] Pantanassa, 171–184.

[18] Archives de l'Athos II[2]: Actes de Kutlumus, éd. dipl. par *P. Lemerle*, Paris 1988, no 40, l. 13–15; цит. Kutlumus.

[19] Pantéléèmôn /actes serbes, no 7, и no 11 = Акты, 373, 393; Chil. sl. no 60, l. 23 и no 62, l. 74 (за ова три акта у издању Зак. спом. 512, 453, 448, хронолошке индикације су изостављене); Chil. sl. no 67, l. 50, 53 = Зак. спом. 455; *Соловјев*, Споменици, 171; Iviron, App. III, 190 = Акт г. Константина, 293, p. 22–23; Pantanassa, l. 47.

[20] Chil. sl. no 63, l. 14; no 64, l. 13–14 = Зак. спом. 457, VII и II.

[21] О том вишегодишњем спору, cf. *M. Živojinović*, Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléèmôn au sujet du village de Breznica, Byzantinoslavica LVI (1995) 237–244.

[22] У спору са Војином Радишићем утврђена је међа црквене, тј. хиландарске земље на Пачкове: … од планине Драгуљева, низ хрид право у поток Дривошки, и све низ поток Дривошки, мимо Пачкова потоком и низ поље све потоком и на пут који иде преко Барова, мимо Баровског студенца, преким путем у Стару Брезницу, и све уз Брезницу у синор хиландарски (*Соловјев*, Споменици, 170). С обзиром да се, према овом акту (нав. место), земље грчких пронијара Тутка Асена и Ласкара Сидерофага још увек налазе у поседу Хиландара, неприхватљива је наша претпоставка (у Le conflit entre Chilandar et Saint Pantéléèmôn, 244) да је Брезница дата српском манастиру у замену за те земље.

[23] Поред акта о поновном уступању Брезнице Светом Пантелејмону (в. горе нап. 12) и кључног акта о поседовању села — хрисовуље Андроника II Палеолога из 1293. о даровању подручја Брезнице Лаву Котеаници (Archives de l' Athos XX: Actes de Chilandar I, des origines a 1319, ed. dipl. par *M. Živojinović et al.*, Paris 1998, no 12) деди или прадеди по мајци браће која осамдесетих година XIV века, на основу свога права власништва, желе да га предају Св. Пантелејмону, то су још: Chil. gr. no 153 (1370) и Chil. Suppl. no 8.

По свој прилици да би обештетили Св. Пантелејмон због преласка Брезнице у посед Хиландара, а такође желећи да у том несигурном времену обезбеде опстанак бројним црквама, а себи заштиту, „славном великомученику и исцелитељу бесребренику Пантелејмону — обраћају се — раби твоји, благоверни деспот Јован Драгаш и брат ми Констандин, искреном љубављу и духовном распламсаношћу, са вером ти се клањамо, тражећи од тебе милост и помоћ, како би нас одбранио од свих видљивих и невидљивих непријатеља и избавио нас од свих болести и духовних и телесних повреда“.[24] Угледајући се на „благочастиве цареве и господаре“, цара Стефана Душана и његовог сина Уроша, чије су дарове потврдили, деспот Драгаш и његов брат Константин прилажу „за помен наших царева и господара и нас самих“[25] руском светогорском манастиру низ села и цркава у својој прилично распрострањеној држави.

Набрајање дарованих села започиње оним у подручју десног тока реке Струмице, где су браћа Драгаши најпре Светом Пантелејмону потвдили поседовање цркве Св. Ђорђа у Боимији,[26] а затим приложили (И ја деспот Драгаш и брат ми Константин приложисмо …) бројна села, која већином и данас постоје: Мокране (данас Мокрино), Макриево[27] (данас Мокриево), Борисово, Зубово, Габрово, На Поду (данас топоним Под око 1 km југоисточно од Габрова) и селиште Црквишта, забележено између села Мокране и Макријево. Та села дата су са баштинским црквама:[28] Свети Никола Драгушев, Свети Никола Колешин/ов/, Света Петка Проданова, Пречиста Ксенова и Претеча Робанова; затим су још дали Свете Арханђеле и Светог Георгија у Габрову,[29] као и Пречисту /Богородицу/ више Бањске (данас село Бањско) са метохом и људима, како је имала код првих господара, и Свете Враче код Бање (село Бањице) са метохом.[30] Наставља се прилагањем браће Драгаш (И још приложисмо …) трију села на левој обали Струмице: Сушице, Торњева (можда данас Турново),[31] и Робова у забрђу (можда данас истоимено село, око 18 km североисточно од Новог Села); потом трију цркава: у граду Струмици, по свој прилици, престоници њихове државе, Светог Стефана чији је ктитор вероватно био неки кнез Киријак; Пречисте Панданосе духовника Јосифа, у Петрчи (данас Петричу) и у околини

24 Pantéléèmôn/serbes, no 6, 169 = Акты, 374. С обзиром да се, изузимајући два додатка у no 6B (в. горе, нап. 10), исти подаци налазе у оба акта, цитирамо их према издањима.

25 Pantéléèmôn/serbes, 169 = Акты, 375 = Зак. спом. 513, VI.

26 Pantéléèmôn/serbes, no 6, = Акти, 375 = Зак. спом. 512, I: Црква Св. Георгија у Боимији са људима, виноградима, воденицама, свим купљеницама и засеоцима. Запажа се да овде није споменуто село које је Душан,12. јуна 1349, даровао са црквом: Св. Георгија у Боимији са селом (Алавандовом, данас Валандово) што му је купљеница и са виноградима, млиновима, међама и свим правима те цркве (Pantéléèmôn/serbe, no 1 = Зак. спом. 507, III).

27 Као селиште је забележено у примерку Pantéléèmôn/serbes, no 6 B (= planche L).

28 Само толико је речено у првом акту (Ibidem, no 6A = pl. XLIX).

29 Други акт (Ibidem, no 6B = pl. L) доноси имена дарованих цркава, чему претходи реченица: И у тим метохијама што су цркве баштинске и то приложисмо.

30 Овај податак је исти у оба примерка, с тим што се у no 6B каже за Свете Враче: са целим метохом.

31 У no 6A: село Торњево, властелина нашег Тодора; у no 6B: село Торњево, што узесмо од властелина нашег Тодора.

тога града Светих Врача;[32] прва црква је дата са људима, виноградима и земљом, док су друге две дате са људима, виноградима и воденицама, а уз њих је забележено и селиште Хајево, вероватно негде у околини Петрча.[33]

Потом се у оба акта наставља са набрајањем онога што је сам Константин приложио (И само ја Константин приложих …) у подручју Тиквеша Богородичину цркву своје властеле Јаковца и Драгослава, у Дренови (данас Дреново),[34] са селима Дреново, Робово[35] и селиштем Свети Никола, са свим њиховим правима. Уз њих и друга, данас неидентификована села, по свој прилици у околини Дренове: Пулулово, Халапатово и селиште Ђурђево са засеоцима; затим у Тиквешу Пештеру (пећинска црквица, звана у новије доба и деда Маркова[36]), са људима, па села Шешково,[37] Гаврилов Камен, вероватно у близини Шешкова и Грбавца, између којих је и споменут,[38] па Грбав'ц (данас Грбовец[39]), Возарце (данас Возарци, на десној обали Црне Реке).[40] У Тиквешу је још дао цркву Светог Атанасија „под градом", под развалинама старог града Тиквеша, са људима, воденицама и виноградима.[41]

Само други акт говори о томе да је Константин приложио „над градом /изнад развалина тиквешког града/ цркву Светог Георгија Полошког на реци Црној,[42] са селима: Полошко,[43] Кошане,[44] Дражеља (данас Драгожел),[45] Обстраница (налазило се у близини села Бегништа, где се и данас једна падина назива Обстраница[46]) и Желишта (нестало село, које се налазило, вероватно, близу Бегништа[47]), са виноградима и свим отесем тих села.[48] С обзиром на то да је цар Душан, фебруара 1340. године, Хиландару приложио цркву Светог Георгија са селима Полошко и Драгожељ са засеоком Кошане и свим њиховим правима,[49] податак о даровању тих села Светом Пантелејмону с правом се доводи у

[32] Изнето је мишљење да се око те цркве развило истоимено село, уп. *Машанов* (Княжество на Драгаши, 165 и нап. 10).

[33] Pantéléèmôn, no 6, 170 = Акти, 375–376 = Зак. спом. 513, VI–XII.

[34] Уп. *Р. М. Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, Историски часопис 5 (1955) 71; цит. *Грујић*, Властелинства.

[35] У no 6B Ролово.

[36] Уп. *Грујић*, нав. место.

[37] Cf.*Vassiliki Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 160.

[38] Cf. Ibid. 111.

[39] Cf. Ibid. 113.

[40] Cf. Ibid. 177.

[41] Pantéléèmôn, no 6, 170 = Акти, 376 = Зак. спом. 513, XIII — 514, XIV; вид. *Грујић*, нав. место.

[42] Свети Георгије и данас постоји на левој обали Црне реке, види *Ђ. Бошковић*, у Старинару 6 (1931), 183–186; *Грујић*, нав. место.

[43] Cf. Kravari, *Villes et villages*, 147.

[44] Cf. Ibid. 127

[45] Cf. Ibid. 110.

[46] Cf. Ibid. 143.

[47] Cf. Ibid. 173.

[48] Pantéléèmôn, no 6, 170 = Акти, 376 = Зак. спом. 514, XIV.

[49] Зак. спом. 409, I–II.

сумњу.[50] С друге стране Свети Георгије са поменутим селима остао би усамљен хиландарски посед окружен имањима Св. Пантелејмона, а манастири су одувек тежили заокруживању целине својих поседа, стога није искључено да је тај податак веродостојан.[51] Хиландар је у замену могао добити нека од струмичких села, која се, видећемо, не спомињу у акту из 1376/1377, којим су царица Евдокија и господин Константин[52] потврдили руском манастиру поседе на десној обали Струмице.

Поред наведених села и цркава у области Тиквеша, Константин је руском манастиру приложио још и цркву Св. Николе у месту Јужиново (можда у близини Куманичева[53]) на Црној реци, са људима и виноградима;[54] па село Куманичево (данас истоимено село)[55] и селиште Сутец (данас топоним Сутец, око 2,5 km североисточно од Куманичева[56]) и, најзад, у Ваташи (Ватош) на Ваташкој реци[57] цркву Светих Арханђела (данас Светог Атанасија) и села, узетих од властеле — Злешово[58] (можда данас непостојећа селишта Горно и Долно Злешово изнад ватошког Моклишта)[59] и Плоторешце,[60] коме се изгубио сваки траг.

Листу даровања настављају прилагања самог Константина (И још приложих …), најпре, трију цркава — у Штипу, Светих Арханђела, вероватно, баштинске цркве неког Главата[61] и Злетову (на реци Злетовској, десној притоци Брегалнице) Св. Димитрија и Св. Николе, са људима, виноградима и воденицама, односно ваљавицама;[62] затим, села Трстеник (у подручју Кавадараца) са метохом и воденицама.

---

[50] Cf. *Ćirković*, Pantéléèmôn, 171.

[51] *Матанов* (Княжество на Драгаши, 33) такође сматра да је Константин Светом Пантелејмону даровао Св. Георгија Полошког са поменутим селима.

[52] Константин, будући да није био деспот, није имао право да се назива царем, док је Евдокија, као супруга деспота Дејана, била царица, в. *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 110; *Михаљчић*, Крај Српског царства, 86 и нап. 22.

[53] Cf. *Kravari*, Villes et villages, 121, и према Грујићу (Руска властелинства, 72) црква се налазила повише несталог села Желишта.

[54] У no 6B се прецизира „и више тих Свети Никола на тој реци место звано Јужиново . ..“, очигледно повише села датих са Светим Георгијем Полошким.

[55] Cf. *Kravari*, Villes et villages, 133.

[56] Cf. Ibid. 166.

[57] Cf. Ibid. 171.

[58] У no 6A је забележено: Село Злешово властелина нашего Дабижива; а у no 6B: И село Злешево што узех у властелина моега Дабижива.

[59] За овакву идентификацију, в. *В. С. Радовановић*, Тиквеш и Рајец, Насеља и порекло становништва 17 (1924) 177. Моклиште у општини ватошкој забележено је у *Влад. Маринковић*, Речник — Именик места краљевине Југославије, Београд 1930, 303.

[60] У Pantéléèmôn/serbes, no 6A забележено је: Село Плоторешци, властелина моега Новака; док је у примерку no 6B: Село Плоторешци што узех од властелина мога Новака и *дехо* са свом баштином у Собри, што је, чини нам се, лоше прочитано; наиме, у тексту се уз име увек каже *властелина мога/нашего*, те сматрамо да би могло бити нешто као: *дадох* са свом баштином у Собри. Један локалитет Собри налазио се на око 18 km североисточно од Тетова, на брежуљку данас званом Градиште, над левом обалом Вардара (*Kravari*, Villes et villages, 221), док други и данас постоји у подручју Струмице, око 7,5 km југоисточно од Валандова.

[61] … *са целим метохом* даје само no 6B (= pl. L).

[62] У no 6A је забележено: И *цркву* у Злетове Св. Димитрије и *цркву* Св. Никола са људима, виноградима, са воденицама (pl. XLIX); у no 6B читамо: И у Злетову Св. Димитрија и Св. Николе са људима, виноградима и *ваљавицами*, тј. справама за израду сукна.

Када су, добијањем Макриева и Мокрана имања Св. Пантелејмона постала сумеђна са хиландарским међу њима је избио спор. Представници оба манастира обратили су се „господину нашем Костадину“ који је, заједно са својом властелом, одлучио да водочки и струмички епископи, са *старцима* околине, на терену испитају власништво спорне земље још од времена цара Душана. Резултат те истраге показао је да тзв. Црквиште, тј. земља попа Симона,[63] треба да припадне Хиландару, те су на основу хрисовуље цара Душана спорна сумеђна имања прецизно разграничена.[64] Такође су у поседу Хиландара остале, добијене од кесара Хреље,[65] земље грчких пронијара Ласкара Сидерофага и Тутка.[66]

Очигледно је, међутим, да је после доношења ове пресуде дошло до погодбе између представника Хиландара и Св. Пантелејмона, према којој је, изгледа, учињена размена неких имања између поменутих манастира, а без сумње, уз сагласност господина Константина. О томе сведочи поменути потврдни акт којим су браћа Драгаши са мајком Евдокијом, негде 1376/1377, потврдили Св. Пантелејмону поседовање села на десној обали Струмице, чије су међе, по свој прилици, дотицале спорне земље, те су претрпеле извесне измене. Тако су набројана села: Мокрани са земљом Лендина и Макриево са земљом Тутка и Сидерофага; видели смо, међутим, да су земље двојице других грчких пронијара судском одлуком из 1375/1376. потврђене као хиландарски посед; затим Зубовце (тј. Зубово), Борисово и Габрово. У овом акту уз поједино село забележено је и све што му припада — територија унутар међе, планина, брдо, виногради, воћњаци, воденице, вртови, поље, луг, ловиште, прелази (бродови) преко реке са реком; једино су права Зубовца нешто другачија, уз то село спомиње се територија, планина, брдо, поље и цео отес који му припада. Такво прецизно бележење права појединих села учињено је можда и због тога да се суседи поново не би спорили у њиховом коришћењу. Такође је потврђено поседовање цркава, најпре Пречисте Мајке Божије повише Габрова са целим метохом, људима, виноградима, земљом, воденицама и свим правима које је од раније имала; затим, Св. Арханђела са целим метохом и, најзад, осталих цркава које се налазе „у метоху“ поменутих села, датих заувек руском манастиру са свим правима која „су имала при грчком цару“.[67]

Драгаши су сва села која су била у поседу Св. Пантелејмона даровањима цара Стефана Душана и његовог сина цара Уроша, као и она која су му сами приложили,[68] ослободили од свих обавеза према држави, тј. бројних работа и пореза, стављајући их тако једино у власт цркве Св. Пантелејмона.[69]

---

63 Ту идентификацију већ је утврдио *Ćirković*, Pantéléèmôn/serbes 171.

64 *Соловјев*, Споменици, 169–171.

65 Cf. *Živojinović*, Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléèmôn, 238, note 8.

66 *Соловјев*, Споменици, 170.

67 Pantéléèmôn/serbes, no 7, 173 = Акты, 370–373 = Зак. спом. 510–512.

68 У no 6A забележено је: И сиа вса више писана и *приложенаа* царем Стефаном и сином му царем Урошем и нами што јест приложено *деспотом* Драгашем и Костадином; у no 6B: И сиа вса више писана царем Стефаном и сином му царем Урошем и *приложена*, и нами што јест приложено Драгашем и Костадином, тако да се може разумети као да је оно *горе писано* од стране цара Стефана и сина му Уроша и посебно је упадљиво изостављање речи *деспот*.

69 У акту из 1372–1375. забележено је: ослободисмо од свих работа малих и великих (Pantéléèmôn/serbes, no 6AB), док је у оном из 1376/1377 (Ibidem, no 7) то речено … ослободисмо од

Остаје отворено питање да ли села на левој обали Струмице нису забележена, јер око њих нису вођени спорови, или су можда у поменутим трансакцијама земљишта престала бити власништво Св. Пантелејмона. Не располажемо подацима који би дали одговор на ово питање.

Као што су Драгаши попут својих славних претходника даривали поједине атонске манастире и решавали њихове судске спорове, тако су и потврђивали прилагања, првенствено Хиландару, од стране угледних велможа своје државе, а излазили су и у сусрет захтевима самих монаха. Најпре, деспот Јован и господин Константин испунили су молбу штипског челника Станислава, због његове искрене оданости према Хиландару, као и његовог верног службовања *царсшву нашем*, тј. држави Драгаша̄. Својим актом од 1. јуна 1377. године, који је потписао само *В Хрисша Бога благоверни Јован десйош Драгаш*, браћа су потврдила Хиландару потпуно, трајно и неотуђиво поседовање цркве Светог свештеномученика Власија са људима које има у граду Штипу, изузимајући их од свих обавеза које имају остали становници града и стављајући их једино под управу економа постављеног од Хиландара.[70] Уз цркву су дата и села Вар'дишта, *на градском мешоху*, тј. у околини Штипа и, нешто удаљеније, Благ'ви и селиште Тарахинци (Таринци), које је тражио челник Станислав, да би га населио за Светог Власија. Људи тих села требало је да буду само под управом Светог Власија, односно Хиландара.[71]

Будући да је ово даровање уследило судској пресуди из 1375/1376. и временски је блиско поменутом потврдном акту Драгаша̄ из 1376/1377. године за Свети Пантелејмон, већ је проф. С. Ћирковић претпоставио да је црква Св. Власија, са поменутим селима, можда дата Хиландару у замену за изгубљене земље грчких пронијара,[72] што не искључује и друге претпоставке. Наиме, видели смо да је Свети Пантелејмон можда заокружио своје поседе у подручју Црне реке добијањем Св. Георгија са околним селима,[73] за шта је требало обештетити Хиландар.

Св. Власије је био тек почетак богатих даривања Драгаша̄ српском светогорском манастиру. Најпре, негде 1379. или 1380/1381. године[74] царица Евдокија и господин Константин[75] дали су Хиландару своју баштинску цркву, посвеће-

---

свих работа и пореза царских, а затим је дата њихова листа идентична у оба документа: да немају ни градозидања, ни градобљуденија, ни соћа, ни иномистра, ни травнине, ни орања, ни жетве, ни вршидбе, ни кошења сена, ни рада у винограду, ни поноса, ни провода, ни псара, ни соколара (Акты, 377, 373 = Зак. спом. 514, XXI и 512, X).

70 Chil. sl. 60, l. 1–17 = Зак. спом. I–II.

71 Chil. sl. no 60, l. 17–21 = Зак. спом. 453, III. За положај Тарахинаца, в. *Мирјана Живојиновић*, Властелинство манастира Хиландара у средњем веку, Манастир Хиландар, САНУ — Галерија, Београд 1998, 81; цит. *Живојиновић*, Властелинство.

72 Cf. Pantéléèmôn/serbes, 174.

73 Види горе и нап. 43–51.

74 Хронолошке индикације у овом документу се не слажу. Забележеној години 6887 (=1379) одговара 2, а не 4. индикт, који одговара 6873 (=1380/1381) години.

75 У акту за Хиландар каже се: Ја благочастива и христољубива госпођа царица Евдокија и с најдражим и најпоузданијим сином Константином (Chil. sl. no 62, l. = Зак. спом. 446); у акту за Ивирон читамо: ја благочастива царица Евдокија и ја господин Костадин (Акт г. Костантина, 293, стр. 3).

ну Богородици у месту званом Архиљевица, са манастиром и црквеном ризницом, као и деветнаест села, од којих данас постоје: Колицко, Руђинце, Извор, топоним Мокро Поље, Глажња, Домановци, Гошинце, Злокућане и Дејловец, са територијом која им од давнина припада, виноградима и млиновима, онако како је било записано у потврдној хрисовуљи цара Душана.[76] Са Св. Богородицом у Архиљевици Хиландар је добио и две цркве — једну у Велбужду, звану Госпођино Поље, са реком, међама, отесима и свим њеним правима и још два села — Козницу Кричјановску (Горња и Доња Козница) и Строиково; другу цркву брзог помоћника Св. Николе, са половином селишта Норче, виноградима, њивама, млиновима и ливадом у Прешеву, Архиљевици је приложио њен ктитор монах Неофит/Герман.[77] Стављајући сва села под директну управу Хиландара, Константин је прецизирао обавезе црквених људи,[78] одредивши, уз то да, пошто се издвоји семе, житни принос се дели на пола између цркве у Архиљевици и Хиландара.[79]

У пролеће 1380. Константин је, очигледно, на молбу Хиландараца, коју му је пренео *старац српски кир* Тома Гавала, приложио њиховом манастиру у неотуђиво поседовање села̄ у подручју Врања — Раков’ц’ (Раковац), и Лапардин’ци (Лопардинце) са засеоком, као и данас непостојећих Елшанци, Крњеве куће, са отесима, међама и свим правима тих села.[80]

Другу велику манастирску целину — цркву Св. Арханђела у Леснову господин Константин је повратио Хиландару,[81] 15. августа 1381. године, када му се у вези са тим обратио игуман митрополит Сава, дошавши са монасима у Струмицу,[82] а посредовањем *милосника* војводе Дмитра.[83] Пошто се посаветовао са својом властелом и договорио са мајком царицом Евдокијом, Константин је даровао „Чудотворици хиландарској цркву Св. Арханђела Лесновског са селима и засеоцима, планинама, међама и свим правима те цркве, како пише у хрисовуљи господина ми светога цара Стефана“.[84] Доиста, од дарованих поседа највише је било Душанових даровања, и премда су наступиле неке демографске

[76] Chil. sl. no 43 = Зак. спом. 738–740. О демографским променама у селима подручја Жеглигова и Прешева током друге половине XIV века, в. *Матанов*, Княжество на Драгаши, 222–224; за њихову локацију, в. *Живојиновић*, Властелинство, 84, 87 (мапа).

[77] Chil. sl. no 62, l. 17–41 = Зак. спом. 447, I–IV.

[78] Chil. sl. no 62, l. 41–49 = Зак. спом. 447–448, V: да за Богородицу Архиљевицу сваки од њих оре три дана, да обрађују винограде, дају десетак од оваца, пчелари да дају по зевгару 4 кабла жита и да примићури прате на коњима игумана, где он жели.

[79] Chil. sl. no 62, 76–80 = Зак. спом. 448, IX.

[80] Chil. sl. no 64 = Зак. спом. 457; за положај тих села, в. *Живојиновић*, Властелинство, 86 и 87 (мапа).

[81] Још је деспот Оливер, ктитор Св. Арханђела Лесновског, даровао Хиландару своју задужбину, 1342. године; касније, како се у нашој науци претпоставља, одузета му је, када је црква Св. Арханђела постала, 1347. године, средиште новооснoване злетовске епископије. Непознато је чиме је цар Душан надоместио Хиландару тај велики губитак.

[82] Chil. sl. no 67, l. 1–2 сл. и за датум, l. 50, 53 = Зак. спом. 454, I и 455, XII.

[83] О милоснику војводи Дмитру, в. *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 162–165.

[84] Chil. sl. no 67, l. 17–18 = Зак. спом. 454, I.

промене,[85] Константин је приложио чак десет села, четири селишта и пет засеока. Већина их и данас постоји: Лесново са засеоком Луково, Баково (данас брдо Баково јужно од Злетова) са црквом Св. Николе и засеоком Глобицом, Добрејево (Добрево) са свим правинама села тога, Древено са засеоком Пештно (топоним Пештник), Близанско (Близанци), селиште Бунаш (Бунеш)[86] и уз њега селиште Габрово, селиште Мужково (Мушково); у Дренову Долу цркву Св. Прокопија са свом имовином. Константин је, поред тога, потврдио Св. Арханђелу Лесновском Душанова прилагања — годишњи приход од 100 перпера од злетовског трга; затим, село Морозвизд у долини средње Брегалнице, додајући два засеока Грдовци и Раковци, са свим међама и правинама тога села; такође на Брегалници, у Пијанцу Богородичину цркву са селом и наместијем, дајући, поред тога, и село Калопетровце, југоисточно од Штипа. У граду Штипу Константин је потврдио Св. Арханђелу поседовање цркве Св. Николе, чији је ктитор вероватно био неки Ипопсифије, са целом имовином, па Краимирову воденицу и 20 породица са баштинама, обавезом давања „чабра“ и царских пореза.[87]

И најзад, по свој прилици крајем девете деценије 14. века (око 1388 ?),[88] Константин је, испуњавајући жељу, после августа 1381. године, замонашеног војводе Дмитра, *сродника и браша госиодсшва мојего*,[89] даровао Хиландару три села у околини Штипа. Била су то села којима је Константин наградио Дмитра за његово верно службовање — Козјак (данас Горњи и Доњи Козјак), Рурак и Криви Дол (данас Криви До) са свим њиховим правима.[90]

Драгаши су људе поменутих села[91] и сеоских насеобина ослободили „од свих работа и пореза … да немају ни градозидања, ни градобљуденија, ни соћа, ни иномистра, ни травнине, ни орања, ни жетве, ни вршидбе, ни кошења сена, ни обрађивања винограда, ни поноса, ни псара, ни соколара …“.[92] И у акту о поновном уступању Св. Арханђела Лесновског, премда Константин наглашава

---

85 О томе в. *Машанов*, Княжество на Драгаши, 220–221.

86 Између села Близанско и селишта Бунаш, забележено је данас непостојеће село Гребен (Chil. sl. No 67, l. 22 = Зак. спом. 454, II), које се, по свој прилици налазило на десној страни Лесновске клисуре. О тамошњој средњовековној насеобини сведоче „трагови распоређени на стеновитом гребену с десне стране реке“ : *Смиљка Габелић*, Непознати локалитети у околини Лесновског манастира, Зборник за ликовне уметности 20, (1984) 172–173.

87 Chil. sl. no 67, l. 18–36 = Зак. спом. 454, II–V — 455, VI–IX; за локацију наведених села, види, *Живојиновић*, Властелинство, 80 (мапа), 81.

88 У дописаним у XIX веку редовима читамо да је акт написан 6887 (=1379), 20. јуна у Приштини (Chil. sl. no 63, l. 14 = Зак. спом. 457, VII), граду који није улазио у територију државе Драгаша, те је већ *Новаковић* (нав. место, нап. 1) указао на непоузданост овог податка.

89 И у акту којим је Константин приложио, 26. марта 1388, бројна добра цркви Вазнесења коју је војвода Дмитар подигао у Штипу, и потврдио дарове самог оснивача, овај се спомиње као *всесрд'чни браш госиодсшва ми* (Акти, 390 = Pantéléèmôn/serbes, no 11, 180). О могућој родбинској вези војводе Дмитра са браћом Драгаш, в. *Машанов*, Княжество на Драгаши, 256–260.

90 Chil. sl. no 63 = Зак. спом. 456–457; за локацију тих села, в. *Живојиновић*, Властелинство, 81 и 80 (мапа).

91 Одредба о ослобођењу од пореза у корист државе изостављена је једино у даровном акту за села у околини Врања, в. горе нап. 80.

92 Ова листа пореза и работа од којих се ослобађају људи метоха Богородице у Архиљевици је прилично потпуна: Chil. sl. no 62, l. 59–62 = Зак. спом. 448, VII.

ОБЛАСТ БРАЋЕ ДРАГАША – ДЕСПОТА ЈОВАНА И ГОСПОДИНА КОНСТАНТИНА

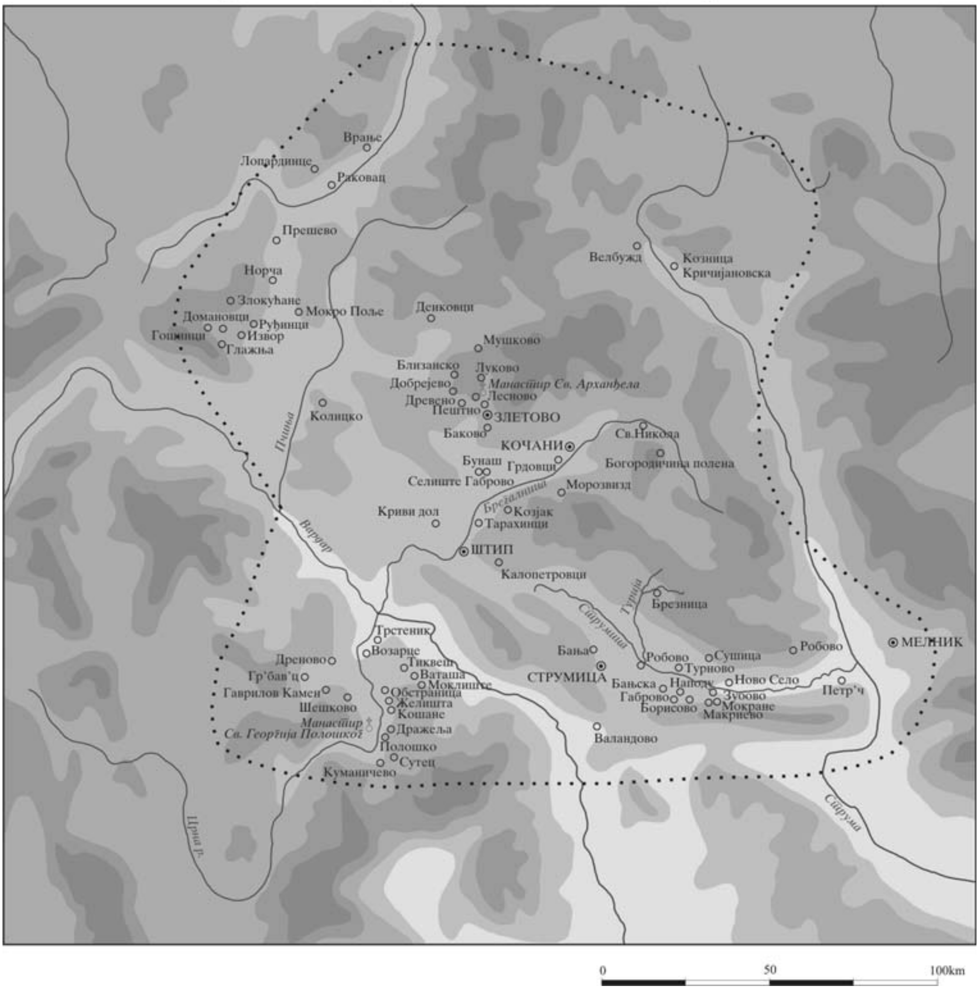

да „ослободи господство ми од свих работа и пореза", листа изузећа, уз „град", травнину, понос, соће, садржи и десетак од жита, вина, стоке, ослобођење од војне обавезе, једном речју од свих работа великих и малих.[93]

Најзад, Драгаши су људе Св. Власија и Св. Николе, као и села у околини Штипа и Прешева изузели из власти кефалије, кнеза, севаста или било кога но-

[93] Chil. sl. no 67, l. 42–48 = Зак.спом. 455, X; у акту за Св. Власија уз травнину спомиње се и жировнина (Chil. sl. no 60, листа није унета у издање = Зак. спом. 453, IV), а у оном за села у околини Штипа, на последњем месту је ослобођење „од котла": Chil. sl. no 63, l. 13, где није дата листа појединих пореза = Зак. спом. 456, IV.

сиоца власти *царсшва нашег* (1377), односно *госиодсшва ми* (1381, око 1388), стављајући их једино под управу Хиландара.[94]

За све учињено захвални Хиландарци убројали су Константина Драгаша међу ктиторе свога манастира.[95]

Са манастиром Ивироном Драгаши су били у вези преко ивирског метоха Богородице Елеусе, недалеко од града Струмице, коме су уступили две значајне привилегије. Приликом своје посете Богородици Елеуси, царица Евдокија и господин Константин испунили су молбу монаха Ивирона (изиђоше старци из манастира Ивирона, који су се ту налазили …) и својим актом, издатим тада, 15. јануара око 1380. године,[96] заувек ослободили људе тог ивирског метоха обавезе стражарења и жетве жита, работа у корист државе, од којих су српски владари обично ослобађали људе манастирских села.[97]

Сасвим је неоспоран податак да је господин Константин био велики добротворитељ Кутлумуша, јер је, на инцијативу монаха̄, он, као њихов *зашшишник и кшишор* (ἔφορος καὶ κτήτωρ), „благородни (εὐγενέστατος) господин Константин Драгаш", својим писмима, посредовао код патријарха Антонија IV, јуна 1391, да би тај манастир добио статус патријаршијског.[98] За добијање ових почасних назива Константин Драгаш је морао учинити Кутлумушу неке значајне дарове, вероватно негде после октобра 1386. и пре јуна 1393. године,[99] о којима, на жалост, ништа не знамо.

За разлику од напред наведених аката, који су по својој формулацији веома блиски царским, што би сведочило да су проистекли из канцеларије самосталних владара, акт којим је Константин, октобра 1393. године, даровао Ватопеду мали, због временских неприлика потпуно пропао,[100] манастир Богородице Пантанасе у Мелнику, јасно показује да је дародавац у вазалном односу према турском султану. Наиме, Константину је била потребна султанова сагласност за придруживање Пантанасе Ватопеду, о чему у акту читамо: „А десило се да сам о томе обавестио врховног мога и свих /људи/ господара и наредио ми је да то учиним" (Ἔτι δὲ συνέβη μοι καὶ ἀνέφερα περὶ τούτου τὸν καθολικὸν ἐμοὶ καὶ τοῖς πᾶσιν αὐθέντην καὶ ὥρισέ μοι ἵνα περὶ τούτου ἀποπληρώσω).[101]

---

[94] Chil. sl. no 60, l. 16–17; no 67, l. 48–49; no 63 (у издању је та одредба изостављена) = Зак. спом. 453, II, в. горе и нап. 70; 455, XI, в. горе и нап. 87; 456, V, в. горе и нап. 90.

[95] *Љ. Сшојановић*, Стари српски записи и натписи 3, Београд 1905 (Фототип. изд. 1984), бр. 5009.

[96] За издавање овог акта „око 1380." године, в. Акт г. Драгаша. 290–291.

[97] Акт г. Драгаша, 293, р. 12–13; монаси су се позвали на хрисовуље грчких царева на основу којих су њихови поседи били ослобођени обавезе стражарења (бигла, градобљуденије): Исто, р. 8–9 и коментар, 291–292.

[98] В. овде нап. 18.

[99] Да је Константин већ учинио нека даровања Кутлумушу, верујемо да би био споменут у акту патријарха Нила, од октобра 1386, уз покојног цара Србије кир Стефана, Радохну и деспота Угљешу: Kutlumus, no 38, l. 33; в. *Машанов*, Княжество на Драгаши, 197.

[100] Pantanassa, 184, l. 32–33: ἐπεὶ πρὸ καιροῦ συνέβη καὶ εἰς παντελῆ ἀφάνειαν συντέλεσαν ἀπὸ τῆς τοῦ χρόνου συνέβη συγχύσεως.

[101] Ibid. l. 33–35.

Ту сагласност Константин је по својој прилици добио када је, на позив Бајазита I, стигао, у јесен 1393. године, у Сер на састанак султана са његовим балканским хришћанским вазалима.[102] Да Пантанаса буде у добром стању, поред давања литургија за Константинове родитеље и, када дође моменат, за њега самог,[103] било је од значаја, вероватно за читаво становништво Мелника, јер је Константин одредио да приход од манастирских имања иде за издржавање болесника тамошње болнице.[104] Изгледа да су то могли бити значајни приходи, јер поред оснивача Пантанасе, деспота Слава, манастир су обдарили и кефалије и управници/заповедници Мелника.[105]

На основу аката браће Драгаш, проистеклих из канцеларија у градовима Струмици и Кочанима, могли бисмо закључити да су деспот Јован, до свога замонашења, негде после јуна 1377. године,[106] и господин Константин, вероватно до Косовске битке, рекли бисмо, у великој мери као самостални владари, испуњавајући молбе светогорских монаха, штитили и помагали интересе њихових манастира, као и цркава своје државе које су им уступали. Уколико је господин Константин био у некој зависности од султана, о чему не располажемо подацима, сигурно је да то до 15. (данас 28) јуна 1389. године није било у оном степену као што то показује акт од октобра 1393. године.

---

102 Уп. *И. Ђурић*, Сумрак Византије, Београд 1984, 44. Наш документ прецизније одређује време тога састанка — најкасније октобар 1393. године.

103 Pantanassa, l. 23–25: ἵνα ποιοῦσιν οἱ ἅγιοί μου πατέρες ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας τῶν γονέων μου καθ’ ἑβδομάδα λειτουργίας δύο καὶ ἐξόχως ὑπὲρ τῆς ἐμῆς ἀθλίας καὶ ταλαιπώρου ψυχῆς καθ’ ἑβδομάδα λειτουργίαν μίαν.

104 Ibid. l. 26–27: ἀπεδόμην δὲ τὸ τοιοῦτον κτῆμα ὅπως διοικῇ τὸ εἰσόδημα τοῦ τοιούτου μονυδρίου εἰς τὴν τῶν ἐκεῖσε ἀσθενῶν τοῦ νοσοκομείου κυβέρνησιν.

105 Ibid. l. 18–20 : δι’ ὁρισμοῦ ἐγγράφου καὶ σιγιλλιωδῶν, δι’ ὑπογραφῆς τῶν κατὰ καιροὺς κεφαλατικευόντων καὶ διά πάντων ὅσα παρὰ τῶν καθεξῆς ἡγεμονευόντων περὶ τὴν τοσαύτην θείαν καὶ ἱερὰν μονὴν ἐξεδόθησαν.

106 Узимајући у обзир ранија истраживања о замонашењу деспота Јована Драгаша, *Матанов* (Княжество на Драгаши, 122 и нап. 20–23), у прилог мишљењу да се на Јована односи помен смрти монаха Доротеја, као великосхимника Јована Каливита, указује да је Јован био жив октобра 1393. године; наиме, у акту о уступању Св. Богородице Пантанасе Ватопеду, Константин обавезује монахе да служе литургију само за покој душе његових родитеља (в. горе и нап. 103), а сигурно би споменуо и брата да је тада био покојни.

Mirjana Živojinović

LES DRAGAŠ ET LE MONT ATHOS

L'auteur de ce travail considère les rapports des Dragaš avec certains monastères athonites : Saint-Pantéléèmôn, Chilandar, Iviron, Kutlumus et Vatopédi. En l'occurrence, on sait qu'outre la confirmation d'anciens privilèges fonciers, ils ont octroyé de nouveaux droits à ces établissements à travers la donation de nombre de villages et d'églises sis sur le territoire de leur Etat, très agrandi après la bataille de la Maritsa (26 septembre 1371), et, le cas échéant, ont résolu les litiges fonciers les opposant entre eux. Cette activité est attestée par plusieurs documents délivrés à ces monastères, dont les indications chronologiques subsistant sur les originaux endommagés ne sont pas toujours fiables, alors qu'elles font totalement défaut sur les copies.

L'auteur estime que Chilandar et Saint Pantéléèmôn sont les premiers monastères athonites à avoir sollicité l'intervention des nouveaux maîtres de la région de la Strumica, tout d'abord pour résoudre un litige concernant le village de Breznica, qui opposait ces deux établissements depuis approximativement 1364. On sait que ce village est vraisemblablement échu au monastère russe un peu après juin 1374. A cette époque, d'après des copies conservées, les frères Dragaš — le despote Jovan et *gospodin* Konstantin — ont offert à Saint-Pantéléèmôn une dizaine de villages sis dans la région de la Strumica, dont la majorité existent encore aujourd'hui, ainsi qu'un ou deux hameaux; la donation de ces villages incluait celle de neuf églises patrimoniales, auxquelles ils ont également ajouté une église située à Strumica et deux respectivement à Petrič et dans les environs de cette ville. Pour sa part, le *gospodin* Konstantin semble avoir rattaché à Saint-Pantéléèmôn jusqu'à 18 villages, 3 hameaux et 6 églises sis dans la région de Tikveš. En fait, nous possédons uniquement une seule copie faisant état de la donation à cet établissement de l'église Saint-Georges sise à Pološko avec les villages de Pološko, Košane et Dragoželj. Cependant cette donation pourrait justement être mise en doute compte tenu que nous savons que l'empereur Dušan a rattaché cette église avec les trois villages mentionnés au monastère de Chilandar en février 1340. L'auteur attire toutefois l'attention sur le fait que l'église Saint-Georges avec ces villages, dans ce cas, se serait retrouvé comme une possession isolée de Chilandar, entourée de possessions de Saint-Pantéléèmôn de sorte qu'il n'exclut non plus la possibilité qu'il soit question d'une donnée digne de foi. Par conséquent, une solution serait que Chilandar s'est peut-être vu dédommagée la perte de ces villages et de cette église sis à Pološko par la cession de villages sis dans une autre région. Finalement, Konstantin a également

offert au monastère athonite russe deux autres églises — une sise à Štip et la seconde à Zletovo avec les droits leur appartenant.

Les litiges apparus entre les moines de Chilandar et ceux de Saint-Pantéléèmôn au sujet de leur possessions limitrophes, sises sur la rive droite de la Strumica ont été résolus, sur ordre du *gospodin* Konstantin et du conseil de ses seigneurs, par les évêques de Strumica et de Vodoča en 1375/76. Puis, vers 1376/77, les frères Dragaš avec leur mère, l'impératrice Evdokija, ont confirmé à Saint-Pantéléèmôn la possession de villages sur la seule rive droite de la Strumica, ce faisant leur acte consigne de façon précise les droits de ces villages très probablement aux fins de prévenir tout nouveau litige avec les voisins de ces biens dans la jouissance de ceux-ci.

Les donations des frères Dragaš en faveur de Chilandar s'avèrent également très nombreuses. Par un acte daté du 1er juin 1377 le despote Jovan et le *gospodin* Konstantin ont confirmé à Chilandar la possession durable et inaliénable de l'église Saint-Blaise à Štip et de trois villages sis dans les environs de cette ville. Ensuite, vers 1379 ou en 1380/81, l'impératrice Evdokija et le *gospodin* Konstantin ont donné à Chilandar leur église patrimoniale dédiée à la Vierge sise au lieu dit Arhiljevica et 19 villages avec leurs droits; au printemps 1380, Konstantin, à la demande des moines de Chilandar, a rattaché à leur monastère quelques villages sis dans la région de Vranje; une seconde importante possession de Chilandar sise à Lesnovo, en l'occurrence l'église du Saint-Archange (Michel), a été restituée par Konstantin à ce monastère le 15 août 1381, à la demande de ses moines et par l'intermédiaire du *milosnik* voïvode Dmitar. L'église du Saint-Archange a été remise avec 10 villages, 5 hameaux, 4 villages abandonnés, ainsi qu'avec tous leurs droits dans la région de Lesnovo, de Bregalnica et de Štip; parallèlement, Konstantin a confirmé à l'église du Saint-Archange une donation de Dušan, en l'occurrence un revenu annuel de 100 hyperpres provenant du marché de Zletovo. Enfin, vraisemblablement vers la fin de la neuvième décennie du XIVème siècle, satisfaisant une requête du voïvode Dmitar alors entrée en religion, Konstantin a rattaché à Chilandar trois autres villages sis dans les environs de Štip.

En plus des villages offerts par les frères Dragaš ou par Konstantin seul, les monastères se sont vu attribuer tous les impôts et corvées rattachés à ces biens.

Pour tout ce qu'il a fait pour leur monastère les moines de Chilandar reconnaissants ont rangé *gospodin* Konstantin au nombres des fondateurs de leur établissement.

Les frères Dragaš étaient en relation avec le monastère d'Iviron par le biais de son métoque dédié à la Vierge Eléoussa, situé non loin de Strumica, auquel ils ont cédé (le 13 janvier 1380) deux importants privilèges, exemptant pour toujours ses hommes de l'obligation de la *bigla* (*bigliatikon*) et de la moisson de froment (*žetva žitna*) — corvées au profit de l'Etat, dont les souverains serbes exemptent d'habitude les habitants des villages appartenant à des monastères.

Une donnée (juin 1393) nous apprenant que le *gospodin* Konstantin était un bienfaiteur de Kutlumus apparaît toute à fait digne de foi; ce seigneur y est mentionné comme son «protecteur et fondateur». Toutefois, nous ne possédons

aucune information sur les donations, assurément importantes pour justifier ces titres honorifiques, faites par Kontantin à cet établissement.

A la différence des actes par lesquels les Dragaš ont procédé à des donations à Saint-Pantéléèmôn, Chilandar et Iviron, et qui, par leur formulation, sont très proches des actes impériaux, ce qui pourrait attester qu'ils sont issus de la chancellerie de souverains indépendants, l'acte par lequel Konstantin a confirmé à Vatopédi, en octobre 1393, le monastère de la Sainte-Vierge Pantanassa sis à Melnik, petit établissement gravement délabré, montre clairement que le donateur a une position de vassal par rapport au sultan ottoman, qu'il mentionne comme τὸν καθολικὸν ἐμοὶ καὶ τοῖς πᾶσιν αὐθέντην …καὶ ὥρισέ μοι … Pour cette raison l'auteur en conclut que le despote Jovan, jusqu'à son entrée en religion un peu après 1377, et le *gospodin* Konstantin, vraisemblablement jusqu'à la bataille de Kosovo (13 juin 1389), ont protégé les intérêts des moines hagiorites, à ce qu'il semble en qualité de souverains indépendants satisfaisant à leur requêtes. Si le *gospodin* Konstantin s'est trouvé dans quelque position dépendante par rapport au sultan ottoman, il est toutefois certain que celle–ci n'atteignait pas le degré que suggère notre acte d'octobre 1393.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 94(495.02)"14":877.3-5

Нинослава Радошевић

У ИШЧЕКИВАЊУ КРАЈА — ВИЗАНТИЈСКА РЕТОРИКА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

На неколико примера византијске епистолографске, реторске и хомилитичке литературе дочарава се стање духова последњих пола века пред дефинитиван пад византијске престонице 1453 године.

Негде почетком деведесетих година XIV века, у глуво доба ноћи, у логору турског владара Бајазита на Понту, вршећи сасвим невољко своју вазалску обавезу, *Манојло у Христа Бога верни цар и самодржац Ромеја, Палеолог,* тражи одушка дубокој потиштености у преписци са својим пријатељем и колегом по перу Димитријем Кидоном, који је у Цариграду (Ep. 16).[1] Цар описује како са својим војницима, хладноћом, глађу и болешћу измученим, на изнуреним коњима, пролази кроз опустеле пределе, крај порушених градова којима се ни имена више не знају. *Ми смо уништили ове градове а време је избрисало њихове називе*, размећу се самозадовољно охоли и крволочни освајачи, док се цар носталгично присећа оних времена кад су, и то не само за владе његових предака хришћанских владара него и у време славних римских војсковођа, какав је био, рецимо, Помпеј Велики, велелепне и складне грађевине украшавале ова насеља, богата и напредна. Наравно, за цара као правог Византинца има још нешто горе од опустелих безимених градова а то су они који још постоје, сасвим измењеног, жалосног изгледа и са неким новим, варварским, чудним називима

[1] The Letters of Manuel II Palaeologus, ed. *G. T. Dennis,* Washington, D.C. 1977, 42–51. V. *R.J. Loenertz,* Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Remarques sur leurs correspondances, EO 36 (1937) 281; *P. Charanis,* The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402, Byz 16 (1942–43) 309–311; *J. W. Barker,* Manuel II Palaeologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, N.J., 1969, 90–93; *Н. Радошевић,* Писма Манојла II Палеолога у оквиру византијске књижевности XV века, Српска књижевност у доба деспотовине, Деспотовац 1997, 173–185. Cf. et *G. Ostrogorski,* Byzance, état tributaire de l´empire turc, ЗРВИ 5 (1958) 49–58 = Византија, вазална држава Турског царства, Сабрана дела III, Београд 1970, 377–389; *H. Hunger*, Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, ed. *H. F. Schmid*, Graz — Köln 1959, 152–161; *H.-G. Beck,* Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat, BZ 53 (1960) 86–94; *I. Ševčenko*, The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals, DOP 15 (1961) 167–186.

(προσθήσει δε τινα βάρβαρον καὶ ἀλλόκοτον). Притиснут небројеним тегобама принудног похода за рачун непријатеља Царства, Манојло се забринуто пита какве све невоље могу да настану због његове дуге одсутности из престонице. Док се јада своме пријатељу, Манојло стрепи да га сваког тренутка може прекинути емиров позив да му прави друштво, да с њим наздравља вином из раскошних пехара, позив коме василевс Ромеја мора безусловно да се покори.

Чини се да ово писмо са свим својим жанровски устаљеним реторским обележјима — јер колико год животне околности биле сурове, учени цар не заборавља да води рачуна о свим нијансама епистолографске праксе — одражава основне интелектуалне преокупације свог времена, као и оног потоњих деценија. Тешко је било ускладити свест о неумитној реалности застрашујућег турског присуства у Царству са дубоко укорењеним осећањем историјске припадности екуменској империји, понижавајући вазалски однос према моћном освајачу са традиционалним презиром према „варварским дивљацима", својственом припаднику високо цивилизованог друштва и истанчане старе културе, практичну бригу за свакодневни живот сопствених војника и поданика са истовременим бежањем у херметички свет елитистичке кореспонденције.

Пажљивим читањем византијских текстова обележених реториком разбија се фама о њеној статичности али се у сваком случају мора признати прилична успореност у прихватању реалности. У идеолошком погледу хришћанско Царство на истоку се схватало као непосредни наставак Римске империје. Ојачано директном божјом подршком, било је предестинирано да влада свим осталим народима. У културном пак погледу, Византинци су себе сматрали органским делом генијалног хеленског стваралаштва, на чијим су се текстовима школовали. Те основне две константе биле су поколебане војничком превлашћу варварске турске државе на истоку и свешћу о интелектуалној равноправности, ако не и надмоћи, цивилизације на западу, да не говоримо о нади у финансијску и стратешку помоћ која се одатле очекивала и тражила. У политичком погледу важно је имати на уму да су тежину ситуације пред турском навалом компликовали сукоби и озбиљне несугласице у оквиру саме царске породице,[2] као и у редовима провинцијских великаша, а да се евентуална помоћ са запада условљавала црквеном унијом, што је оштро поделило не само црквену хијерархију већ и византијско друштво у целини.

Покушаћемо да неколиким примерима илуструјемо стање духа образованих византијских писаца последњих деценија трајања Царства, никако при том не заборављајући да је књижевност у драстично смањеној и готово сасвим осиромашеној држави нарочито бујала, свесно отворена код многих њених посленика свежим утицајима споља. И обрнуто, младићи из Западне Европе жељни знања сматрали су да своје школовање не могу да заокруже без боравка у неком од интелектуалних стецишта Цариграда.

---

[2] *Б. Ферјанчић,* Међусобни сукоби последњих Палеолога (1425–1449), ЗРВИ 16 (1975) 131–160.

Враћамо се перу Манојла II. Φιλόσοφος βασιλεύς је своме млађем брату деспоту Теодору I, који је 1407. године умро као намесник Мореје, посветио надгробно слово.[3] Овај епитаф, састављен по свим реторским правилима, писан је ученим архаичним језиком, одговарајућим стилом, уз помен Питагоре и Платона и уз разрађено поређење са Хомеровим јунацима. Истовремено, царев текст пружа многе актуелне поруке образлажући не само прилике у Мистри него и са њима тесно повезану политику самог Манојла.

Теодорова отаџбина је βασιλεύουσα πόλις τε καὶ μητρόπολις, Град изнад свих других градова. Истичући да је превласт Константинопоља над свим околним народима и владарима била заснована не толико на војној сили и мачу колико на врлини и разуму и на заштити његовог светог оснивача (οὐ τοσοῦτόν γε πολυχειρίᾳ καὶ σιδήρῳ νικῶσα, ὅσον ἀρετῇ καὶ λόγῳ καὶ τῷ Κονσταντῖνον εἶναι τὸν ταῖν χεροῖν τὰ σκῆπτρα κατέχοντα), Манојло као да прећутно има у виду ослабелу моћ Царства и ратоборно и рушилачко напредовање Османлија (83,13–30).

Покојников род представља непрекинута царска лоза, славна по својим врлинама и достојанству *које красе пурпур, дијадема и скиптар.* О победама и подвизима непосредних предака Манојло нема намеру да говори, очигледно не желећи да се уплиће у компликована догађања грађанских ратова XIV века. Посебно место добиле су и врлине Теодорове а истовремено и цареве мајке, Јелене Кантакузине, чије су мудре савете синови веома поштовали. Она је иначе та, која је своме сину Манојлу очигледно пренела искру списатељског дара свог оца Јована VI (83, 31 — 85, 20; 221, 31 — 223, 22).

Сам Теодор је стамен пред налетима недаћа и мудар у компликованим политичким потезима. А недаће, које су заиста биле велике како за Мореју тако и за Царство у целини, Манојло тумачи судбином. Дошло је време кад се τύχη која воли промене окренула непријатељима Царства (89, 5–9). Када је покоравање жељама туђина постало неминовно, Теодор је спретно лавирао трудећи се да се не опире претерано, јер би тиме појачао бес неверника а истовремено и да не попусти сувише лако, да тиме не би изазвао његову подозривост (147, 19–25). Вешто се носио како са непрекидним нападима Турака и суседних Латина, са копна и мора, тако и са својим сународницима, великашима увек спремним на побуну.

За Турке Манојло нема лепих речи и као да се намерно не труди да варира метафоре којим их карактерише. Најчешће се „онај Персијанац", „непријатељски сатрап" пореди са душманском немани која разјапљених чељусти жели да прогута све око себе. Манојло признаје Турцима да поседују бројну и снажну војску, коју су прикупљале генерације њихових владара. Изванредно извежба-

[3] Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore, ed. *Juliana Chrysostomides,* Thessalonike 1985. Cf. *R-J. Loenertz,* Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle (1382–1404), REB 1 (1943) 152–196 = Byzantina et Franco-Graeca I, Roma 1970, 227–265; *И. Медведев,* Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города, Ленинград 1973, 29–33; *D. A. Zakythenos,* Le despotat grec de Morée I, Paris 1932, 125–165.

ни, издржљиви за сваку врсту напора и спремни на разне опасности, турски војници, међутим, нису поседовали моралне врлине, што је Манојлу давало наду да ће се судбина преокренути и да ће Ромеји, који мрзе зло и настоје да живе према врлини, на крају победити (159–161).

За разлику од Наварежана, који су се удружили с Турцима против деспота и које Манојло оптужује за невиђену охолост и ароганцију, родоски витезови Јовановци добили су друкчију оцену.[4] Теодоровим нагодбама са овим монашким редом о уступању, односно продаји Коринта и Мореје, Манојло је посветио необично много пажње, свакако због велике непопуларности такве мере код месног становништва. Тај корак, ма како изгледао погрешан, Теодор је предузео, према речима његовог брата, да избегне веће зло — турску окупацију. *Нисмо ми тако кукавни, мекопутни и тупоглави да више ценимо њих од себе самих* (167, 14 sq.). Императив политичког тренутка је захтевао одговарајућу одлуку. После три године Теодор је без неких посебних компликација од Јовановаца повратио све предате територије. Манојло исказује очигледно поштовање према овом реду, чији су се припадници заветовали на безбрачност, послушност и сиромаштво али и на борбу са свим противницима крста. Оно што је нарочито цара импресионирало, с обзиром на неискреност и превртљивост других учесника у тадашњој међународној па и унутрашњој политици, то је њихова спремност да изађу Теодору у сусрет и истрајност у одржавању заклетве. Међутим, сматрао је да је ипак дужан да се огради од претеране хвале ових странаца, и да их не назива помоћницима и спасиоцима. Они су по мишљењу Манојловом одиграли своју позитивну улогу и тиме би ствар требало да се заврши. *Јер*, развија цар даље прилично демагошки своју мисао, *да је стварно добро да Пелопонежанима владају Јовановци, одавно бисмо се за то одлучили и предали своју власт док још нисмо били приликама притиснути. Нисмо сматрали важнијим да владамо вама од ваше стварне користи* (201, 11–15). Оно што у овим речима пада нарочито у очи јесте схватање Пелопонеза као неке издвојене политичке целине без обзира на врховну власт Цариграда.

Нарочито негодовање, готово гнушање, код цара су изазивали побуњени архонти као и разни пребези и ренегати.[5] Одрекавши се свог рода и своје вере, користили су за ситне личне циљеве Бајазитову потпору. Међутим и код самих Турака су претераном спремношћу да прихвате њихове обичаје изазивали презир или пак неповерење уколико би оклевали да се прилагоде жељама непријатеља (130).

Посебног простора је Манојло пружио масовном насељавању Албанаца на Пелопонез, дотичући се тако проблема који је код савременика изазивао полемику. Очигледно подржавајући Теодорову политику њиховог прихватања, цар

---

[4] Cf. *R-J. Loenertz,* Hospitaliers et Navarrais en Grèce (1376–1383), Régestes et documents, OCP 22 (1956) 319–360 = Byzantina et Franco — Graeca I, Roma 1970, 329–369.

[5] Cf. Res gestae Theodori Joanni.f. Palaeologi. Titulus metricus A. D. 1389, ed. *R-J. Loenertz,*ЕЕΒΣ 25 (1955) 207–210; *И. Тот — Р. Радић*, Res gestae Theodori Joanni f. Palaeologi као историјски извор, ЗРВИ 34 (1995) 185–201.

је доказивао сву корист од довођења свежих снага у Мореју, спремних да усавршавају своје војничке вештине (119, 22 sqq).[6]

Занимљиво је да знаменити Плитон (67–69) у предговору који је саставио за Манојлов спис (таква сарадња истакнутих писаца није била неуобичајена) хвали цареву дискрецију и тактичност што не наводи угледне побуњенике поименце као и што врло уздржано и сведено говори о Теодоровим претходницима у Мореји, Кантакузинима.

Да се више не задржавамо на овоме тексту, у прилог значају који му је аутор придавао истаћићемо да се лично постарао да се преведе на латински и буде читан на Западу.

Окренимо се сад Солуну, другом граду Царства. Симеон, архиепископ солунски, саставио је за своју паству један λόγος ἱστορίκος посвећен чудима заштитника града, Светог Димитрија, текст који у ствари рекапитулира византијско-турске односе од 1387. до 1427. године, укључујући и опис турске опсаде Солуна која је довела до његове предаје Млечанима 1423. године.[7]

Током преговора са Млечанима о предаји града архиепископ је морао енергично да се бори за клаузулу којом би се обезбедила независност његове цркве. И после 1423. наставиле су се многе недаће, повремени напади Турака, блокада града и глад у њему, док се не би, сасвим неочекивано, а захваљујући интервенцији мироточивог светог Димитрија појавили спасоносни бродови са житом.

Атмосфера израженог дефетизма владала је градом и стварно се чинило да само чудо може да га спасе. За разлику од архиепископа, који је чврсто веровао у Царство, његове хришћанске темеље и ингеренцију централне власти, и залагао се за бескомпромисно и чврсто држање у односу на непријатеља сваке врсте, становништво је било разједињено а протурске и провенецијанске снаге су биле веома активне и јаке. Док су седнице градског већа углавном пролазиле у ћутању, улица је гласно негодовала. Симеон описује како се 1426. године вратио са Свете Горе и одмах сусрео са жалосним призорима и вестима (55, 27 — 56, 26). *Опсада неверника, свакодневни напади, пљачка и прогањања хришћана у предграђима, заробљавања, убиства, нестајање ствари унутар града, пропаст имања ван бедема, општи јауци и лелек.* Постепено се ситуација погоршавала. *У граду су становници живели у страху и пометњи, а споља су непријатељи наваљивали, готово да су прогутали град, разјапљених чељусти као дивље звери и опколивши га смерали да га силом освоје.*

Али, без обзира на све недаће, до тренутка кад Симеон пише своје слово 1427. године, Солун је још слободан од неверника. Још једном се подвлачи да је Солун интегрални део Царства, као неки акропољ и стражарница своме залеђу и

[6] *Б. Ферјанчић,* Албанци у византијским изворима, Илири и Албанци, Београд 1988, 300–301.

[7] Politico-historical Works of Symeon Archbichop of Thessalonica (1416/17 to 1429), ed. *D. Balfour,* Wien 1979 39–69; 101–191. Уп. *Б.Ферјанчић,* Деспот Андроник Палеолог у Солуну, ЗФФБ 10, 1 (1968) 232 сл.

подршка и сарадник царице градова. Безбожници га се плаше и то их спречава да слободно вршљају онако како то чине на мору и по острвима.

И пре 1453. последње генерације становника Цариграда преживљавале су тескобу опсаде. И оне која је почела крајем претходног века а завршила се Бајазитовим поразом код Анкаре, Мусине опсаде из 1411/12. као и оне Мурата II из 1422. године.[8] Ову последњу дочарао нам је донекле Исидор Кијевски у свом *царском говору* посвећеном Јовану VIII.[9] Похвале владара, реторски жанр *kat' exochen*, имао је пре свега за задатак да свим могућим средствима, претеривањем, прећуткивањем и гомилањем стилских фигура, допринесе свој обол државној идеологији Царства. У жалосним приликама какве су биле у време о коме говоримо овај задатак је био изузетно тежак. Нека нам буде допуштено да поновимо оно што је већ било речено. Док је раније за овај жанр био својствен однос посебног и општег, стварности и симболике, сада панегирички тонови говора представљају однос реалног и потпуно нереалног.[10] Олакшавајућа околност за панегеричара била је чињеница да су опсаде пре 1453. прошле без коначног успеха, али је јасно да су биле исцрпљујуће и по сили која је претила Граду веома импресивне. Понесен очигледним успехом својих предака који су потчинили многе народе и владали њима, бројном војском, богатством и многољудношћу свога рода, Бајазит је такорећи кренуо против вере и против самога Бога. 1422. такође, на Цариград су се устремиле свемогуће, добро и систематски распоређене ратне справе, насипали се јаркови да би нападачи могли лакше да прићу, многобројне стреле су затамниле сунце, али су се становници, мада исцрпени глађу и умором, храбро борили, предвођени својом заштитницом Богородицом. Хвалећи Јована VIII и његовог оца, ретор истиче не само њихову храброст него и умешност у организовању (176–179). Топос владара као најбољег васпитача сопствених синова — будућих царева, на који наилазимо још у реторици IV века посвећеној Константину Великом и његовим синовима, прераста код Исидора Кијевског у похвалу сарадње у вођењу стратегије савладара Манојла II и Јована VIII. Овај владарски пар оца и сина није седео скрштених руку. Ужурбано су подизали и учвршћивали заштитни зид на Коринтској превлаци, утврђивали бедеме Цариграда и бродоградилишта и енергично се латили обнављања флоте беспоговорно прикупљајући порезе у ту сврху.

Интересантно је споменути да је исти Исидор, тада већ као римски кардинал, присуствовао дефинитивном паду престонице 1453. Својим писмом он обавештава папу да је град, који је основао Константин, син Јелене, сада од овог другог Константина, опет сина Јелениног, жалосно изгубљен.[11] Окрећући се не-

---

[8] Уп. *И. Ђурић,* Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога) 1392–1448, Београд 1984, 235 сл.

[9] *Sp. Lampros,* ed. Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά III, Атина 1926, 132–199. Cf. *E. Fenster,* Laudes Constantinopolitanae, München 1968, 254 sqq.; *Н. Радошевић,* Иноплеменици у „царским говорима“ епохе Палеолога, ЗРВИ 22 (1983) 119–147; *O. J. Schmitt,* Kaiserrede und Zeitgeschichte im späten Byzanz: ein Panegyrikos Isidors von Kiew aus dem jahre 1429, JÖB 48 (1998) 209–242.

[10] *Радошевић,* Иноплеменици 142.

[11] La caduta di Constantinopoli I, ed. *A. Pertusi*, Roma–Milano 1976, 60.

посредној будућности, кардинал преноси да уображени Мехмед прети да ће уништити сав хришћански свет и да ће силом потчинити и Рим, престоницу тога света. Припремајући се за овај велики подухват, Мехмед је наредио да му се сваког дана читају одломци из *Живоūа Александра Македонског*, на арапском, грчком и латинском. Мада је питање колико је ова анегдота веродостојна, занимљиво је да је у свести савременика велики узор прошлости, симбол античке и хришћанске империје, надживео пропаст њених остатака и пренео се на једну сасвим нову државну творевину јасних и остварљивих империјалних амбиција.

Међутим, хуманистички интелектуални круг око Плитона, пун полета и нових стремљења у духовном погледу, отворен према западној култури, није се лако предавао. Мање од десет година пре пада Цариграда, 1444. године Висарион, још један учени Византинац који је постао римски кардинал, упутио је писмо будућем последњем цару а тада још деспоту, намеснику Мореје.[12] За њега је Константин и даље потомак небројених јунака античког Пелопонеза, храбрих владара који воде ка победи, способан да поведе своју војску у Малу Азију и да обнови старо велико Царство. Наравно, ову Висарионову идеју треба схватити као реторски поступак *амūлификације*. У наставку писма, пошто је уобичајеним литерарним проседеима одао пошту, Висарион даје Константину врло практичне савете — подстиче га да искористи природни потенцијал, да од гвожђа прави оружје, да се баци на грађење бродова, да вежбом и упорношћу ојача војску а инсистирањем на законодавству доведе у ред стање у земљи. Предлаже му да пошаље младе људе у Западну Европу да се формирају нови, енергични и способни кадрови који би се у земљи старали о неопходним вештинама прављења машина, ковања железа, оружарства и бродоградње. Таквом активношћу, промишљеним подухватима и вером у побољшање требало се супротставити опасностима које су вребале са свих страна.

За разлику од порука хуманистички оријентисаних писаца, као што су Исидор и Висарион, читав један блок списа, такође несумњиве реторике, сасвим друкчије приступа проблему претеће опасности од завојевача. У питању су дела црквених писаца који се у потпуности препуштају божјој помоћи а разлог свим мукама кроз које Царство пролази виде у гресима његових поданика. Димитрије Хрисолорас је за годишњицу битке код Анкаре написао свечани састав Богородици, захваљујући јој се на спасењу.[13] Човекољубива Христова мајка, и поред свих безакоња која су житељи Цариграда починили, спасла је свој народ и казнила оног који је зажелео да круна царства Ромеја нестане а сам је пао од своје таште разметљивости. Нови Израел и Нови Сион су спашени а други фараон се удавио. Потоп се зауставио и нови Ноје наставља даље своју човечанску мисију. Интересовање ових православних писаца било је пренето са изналажења могућности ефикасне заштите од турске инвазије на друго тежиште. Оно што је

---

[12] *Lampros,* Παλ. και Πελ. IV, Atina 1930, 32–45. Cf. *Beck,* Reichsidee, 88–9; *Ševčenko,* Decline of Byzantium, 169,177; *И. П. Медведев*, Византийский гуманизм XIV–XV веков, Ленинград 1976, 126 сл.

[13] *P. Gautier,* Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotocos pour l' anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403), REB 19 (1961) 340–357.

њих заиста забрињавало било је питање Уније. Сматрали су да је од помирења цркава, Источне и Западне, много важније јединство унутар саме православне цркве. За њих је од страха пред крволочним освајачима био много битнији страх од Бога. За разлику од узалудних покушаја да нађу помоћ оних политичара који се баве искључиво овоземаљским преокупацијама (οἱ τῶν κοσμοφρόνων), противници Уније „правилно и разумно" брину о правој вери и о Страшном суду. Спас може једино да пружи сам Бог. Борба са „новотаријом латинизма" јесте и један од основних задатака василевса, чији сам назив према познатој етимологији (βάσις, λαός) указује на неопходност за Царство исправне политичке одлуке владара. Спас се не може обезбедити ни новцем ни војном интервенцијом, коју би, прилично хипотетички, могле да пруже западне силе, већ само божјом вољом.

Вратимо се на крају још једном царевом битном задужењу, овог пута не тако фаталистички схваћеном. Ретори су нарочито истицали Манојлову бригу за образовање и за оживљавање класичних студија. Ова хвале вредна активност поклапа се са идентичним стремљењем западних хуманиста тога времена.

Упорно настојање Византинаца да себе схвате као интегрални део континуираног развоја античке грчке културе често је код модерних научника наилазило на осуду или бар на благо чуђење. Међутим, баш захваљујући таквим схватањима, они су остварили свој допринос европском хуманизму. Тиме је Ромејско царство на истоку одиграло можда своју најважнију цивилизацијску улогу и стекло право да живи и после своје пропасти.

Ninoslava Radošević

WAITING FOR THE END — THE BYZANTINE RHETORIC OF THE FIRST HALF OF THE FIFTEENTH CENTURY

The Byzantine rhetoric, which was essentially a voice of the imperial ideology, serving to give expression to the aspirations of the World Empire, always had an idealized and rather abstract relationship with the reality. In the period of crises before the fall of Constantinople in 1453, marked by political turmoil, loss of territories, economic decay and moral decadence, the clash between the traditional rhetorical values and the obvious historical decline was immense. It was extremely difficult to reconcile the reality of the threatening Turkish presence in the Empire on the one hand and the feeling of belonging to the World Empire on the other, to harmonize the humiliating position as a vassal of the mighty conqueror with the traditional contempt for the *barbarians*, typical for the members of this highly civilized society.

Ideologically, the Christian Empire of the East conceived of itself as the immediate continuation of the Roman Empire, whose destiny was to rule other peoples by divine providence. Culturally, the Byzantines considered themselves a part of the great Hellenic tradition, whose works constituted the basis of their education. These two fundamental pillars of the Byzantine identity were shaken by the predominance of the barbarian Turkish state in the East and by the recognition of the intellectual equality and economic preponderance of the Western civilization. The situation was additionally complicated by internal struggles and grave discords. Help from the West was to come only under the condition that the Byzantines accede to the Church Union, which seriously divided not only the clergy, but the Byzantine society as a whole. The Byzantine intellectuals escaped from this gloomy reality by fleeing into the hermetic world of the elitist literature.

The present paper attempts to illustrate the state of the minds of the learned Byzantine authors of the time using a couple of particularly perspicuous examples. The literary production in the dramatically reduced and impoverished land was extraordinarily abundant, consciously open to the fresh influences from outside. The other way around, young people from Western Europe who were avid of knowledge considered their education incomplete if they had not stayed in one of the intellectual centers of Constantinople for some time.

Let us begin with a letter sent by Manuel II Palaiologos to Demetrios Kydones at the beginning of the Nineties of the 14th century, written during the campaign of Bayezid I on Pontus, in which the Roman Emperor took part as a vassal (*The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. G. T. Dennis, Washington, D.C. 1977, pp. 42–51). Seeking comfort from his dejection in the correspondence with a friend and literary colleague, he describes his and his exhausted army's voyage through devastated regions and mentions how they passed by many destroyed towns, even the names of which had been forgotten. He recalls with sorrow how these parts flourished under the rule of his ancestors, the Christian Emperors, but also in the times of glorious Roman military leaders. Being a genuine Byzantine, the Emperor finds the towns that still existed, but with a completely changed, sad appearance and with new, strange names, even worse than the forlorn, nameless towns. This letter, with its unmistakable rhetorical features — for, no matter how crude the reality, the learned Emperor never forgot to take care of all the nuances of the epistolographic practice — addresses the vital intellectual topics of the time.

Manuel II devoted a funeral oration to his younger brother, despotes Theodore I, who died in 1407 as a regent of Morea (*Manuel II Palaeologus' Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. Juliana Chrysostomides, Thessalonike 1985). This eulogy, composed according to the rhetorical rules of the genre, written in an archaic language and in the appropriate style, contains many allusions to current topics, depicting not only the situation in Mistra, but also the politics of Manuel himself, which was highly dependent on this particular region. Speaking of Theodore's fatherland, the Emperor points out that the dominance of Constantinople over all surrounding peoples was based not merely on military power and sword, but also, and mostly, on virtue and reason and the protection of its holy founder, as if having in

mind the weakened power of the Empire and the aggressive and destructive advancement of the Ottomans. Theodore himself was firm in face of the never ending troubles — which Manuel interprets as fate (τύχη) — and wise in complicated political maneuvers. When it became inevitable to comply to the will of the foreign power, he was balancing skillfully, trying not to offer too much resistance, because that would only enhance the rage of the infidels, but also not to yield too easily, in order to avoid giving them a cause for mistrust. He wisely handled the incessant attacks by the Turks and the neighboring Latins, as well as those by his own countryman, archontes, always ready to rebel.

Manuel is very ill-disposed towards the Turks and even seems to consciously avoid variation of the negative metaphors with which he characterizes them. He does admit that they have a large and strong army, recruited by the generations of their rulers. Although well trained and enduring, however, the Turkish soldiers do not have any moral virtues, which gives Manuel the hope that the fate would eventually turn its back on them and that the Romans, giving their best to live according to the virtue, will win at the end.

Even though he generally accuses the Latins of arrogance and conceitedness, Manuel pays respect to the Hospitallers of Rhodes, because of their persistence in keeping their word during the territorial transactions with Theodore, which stands in marked contrast to the lack of honesty and the volatility of other participants in the international politics of the time.

Obviously supporting Theodore's decision to bring the Albanians to the Peloponnese, the Emperor argues that the new inhabitants would be of use to Morea, since they are willing and ready to improve their military skills.

Rebelling archontes and renegades are the object of strong disapproval on the part of the Emperor. Even the Turks themselves despise them for their overstated readiness to accept their customs, or they otherwise mistrust them if they hesitate to do as requested.

The general impression is that in the eulogy an understanding of the Peloponnese as a separate political entity is expressed, irrespective of the nominal supreme power of Constantinople.

Symeon, archbishop of Thessalonike, the second city of the Empire, composed for his congregation a λόγος ἱστορίκος devoted to the miracles of the city's saint, St. Demetrios, which recapitulates the history of the Byzantine-Turkish relationships from 1387 to 1427, including a description of the Turkish siege of Thessalonike which finally resulted in its being handed over to the Venetians in 1423 (*Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica*, *1416/17 to 1429*, ed. D. Balfour, Wien 1979, pp. 39–69, 101–191). Even after 1423 the troubles — the blockade and the famine — did not come to an end, until unexpectedly, thanks to the intervention of the holy patron of the city, ships loaded with wheat appeared.

The atmosphere in the city was that of utter defeatism, the general opinion being that only a miracle could save it. In contrast to the majority of the inhabitants, who were discordant and divided into active and strong pro-Turkish and pro-Vene-

tian fractions, the archbishop firmly believed in the Empire, its Christians fundaments and the competences of the central power, and therefore advocated uncompromising and firm resistance to all the enemies.

Even before 1453, the last generations of Constantinople's inhabitants had to suffer the hardships of the sieges. In his *Imperial Oration* (*basilikos logos*), devoted to John VIII, Isidore of Kiev describes the siege of Constantinople by Murad II in 1422 (Sp. Lampros, ed., Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά III, Athens 1926, 132–199 = LPP). Given the circumstances, the task of an author of a praise for a ruler (a rhetorical genre *kat' exochen*) was exceedingly difficult. The only helpful motif for a panegyrist was to be found in the fact that before 1453 the Turkish sieges of Constantinople were not successful, but it is clear enough that they were exhausting and threatening with respect to the military power that besieged the City. Isidore emphasizes the military successes of Murad's ancestors, the excellent training of his army, the systematic strategy of the siege — all this in order to create a background against which to praise the courage of the Constantinopolitans, weakened by hunger and exhaustion but strengthened by the faith in their protector, the Mother of God, and by the trust in the personal courage and skill of Manuel II and John VIII. These two Co-Emperors did not just sit doing nothing. The protective wall on the Isthmus of Corinth, the walls of Constantinople and the shipyards were hastily raised and fortified, the taxes for the renewal of the fleet inexorably collected.

It is interesting to note that this same Isidore, already a Roman cardinal at the time, notified the Pope in 1453 that Constantinople had finally fallen, an event he had witnessed himself (*La caduta di Constantinupoli*, ed. A. Petrusi, Roma-Milano 1976, p. 60). Turning to the immediate future, the cardinal reported that conceited Mehmed II threatened to destroy the whole Christian world and that he was read parts from *Life of Alexander the Great* in Arabic, Greek and Latin every day. No matter whether this anecdote is true or not, it is symptomatic that in the consciousness of the contemporaries the symbol of the Ancient and of the Christian Empire survived the ruin of the Empire itself and was transferred to a new state which had clearly defined and viable imperial ambitions.

However, the humanistic circles around Plethon, full of energy, striving for new horizons, open to the Western culture, did not give up easily. Less than ten years before the fall of Constantinople, in 1444, Bessarion, another learned Byzantine who became a Roman cardinal, wrote a letter to the future Emperor, then still a despotes and the regent of Morea (LPP IV, Athens 1930, pp. 32–45). For Bessarion, Constantine was an offspring of innumerable heroes of the Ancient Peloponnese, capable of leading his army to Asia Minor and restoring the Empire. Apart from this idea, which is probably to be understood as a part of the rhetorical procedure of *exaggeration*, Bessarion also gives quite practical advices to Constantine — he advises him to use the natural reserves of iron to forge weapons, to strengthen his army through training, and to restore order in the country by insisting on his legislative power. By sending young people to Western Europe one could form a new, well educated elite. These activities and the faith in improvement should enable him to face the dangers which were lurking everywhere.

In contrast to the messages conveyed by humanistic authors, like Isidore and Bessarion, a whole legion of intellectuals, also rhetorically skilled, approached the problem of the imminent danger from the conquerors from a completely different angle. Ecclesiastical writers left everything to God's will and saw the main reason for the hardships of the Empire in the sins of its subjects. On the occasion of the anniversary of the battle of Ankara Demetrios Chrysoloras wrote a piece devoted to the Mother of God, thanking her for the salvation (P. Gautier, *Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotocos pour l' anniversaire de la bataille d' Ankara 28 juillet 1403*, REB 19, 1961, pp. 340–357). The topic of interest for these orthodox authors was the question of the Church Union rather than considerations on how to protect the Empire from the Turkish invasion. They considered the unity within the Orthodox Church much more important than the reconciliation of the Eastern and Western Churches. The fear of God and Last Judgment was more crucial to them than the fear from the bloodthirsty conquerors. The salvation could not be obtained with money or through military intervention, with which — hypothetically speaking — the Western powers could help, but only by the will of God.

Many rhetors extol the Emperor's care for education and for the revival of classical studies. This praiseworthy activity of his is a close match to the strivings of the Western humanists of the time.

Modern scholars often criticized or at least wondered about the persistent claims of the Byzantines to the effect that their culture was an integral part of the ancient Greek culture. However, it was precisely because of this self-conception that they were able to contribute to the European humanism. This was perhaps the most important role the Eastern Roman Empire had to play in the history of civilization, the role that enabled it to live long after its physical disappearance.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l’Institut d’études byzantines XLIII, 2006

УДК: 34(497.11)“04/14”

Срђан Шаркић

О СТИЦАЊУ ПОСЛОВНЕ СПОСОБНОСТИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРПСКОМ ПРАВУ

Пошто српски правни споменици не дају податке о узрасту у коме се стицала пуна пословна способност, аутор је покушао да нађе одговор анализом одредаба римско-византијског права. И мада је српски превод Синтагме Матије Властара прихватио сложени римско-византијски систем градације узраста захтеваног за пуну пословну способност, није сигурно да ли се он примењивао у средњовековној Србији. Вероватније је да су захтеване године за стицање пословне способности биле идентичне са годинама потребним за склапање брака (14 за мушкарце, 12 за девојке).

У добро познатој повељи коју је краљ Милутин између 1313. и 1318. године доделио манастиру Светог Стефана у Бањској између осталог читамо: **А сирота коıа имаа мала сына, да си дрьжии вьсє сєло, догьдє ıєи сынь подрастє.**[1] Смисао одредбе је јасан: малолетнику није дозвољено да користи и слободно располаже имањем док не „подрасте“, или језиком савременог права речено малолетник нема пословну способност док не наврши одређени узраст. Али, када је то било, односно који узраст је средњовековно српско право захтевало да би неко физичко лице самосталним делањем могло да закључује правне послове? Нажалост, у српским правним споменицима на то питање не можемо наћи одговор. Већу помоћ не пружају нам ни житија, мада се из њихових текстова нешто може назрети. Тако на пример Стефан Првовенчани у *Житију Светог Симеона* каже да је Немања *када је узрастао до младићства примио део свога отачаства*, *по имену Топлицу*, *Ибар и Расину и зване Реке* **(въздрастьшоу жє ıємоу до ѡт[ь]рочыны. и приıємшоу чєсть ѡт(ь)чьствыıа своıєго рєкомоую топлицоу ибрь жє и расиноу и г(лаго)лıємыıє рєкы)**.[2] Сличан податак даје

[1] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 627; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 95.

[2] *Стефан Првовенчани*, Сабрани списи, превод *Љ. Јухас-Георгијевска*, издање на српскословенском *Т. Јовановић*, Српска књижевна задруга, коло XCII, књига 608, Београд 1999, 20–21. Речи **до ѡтьрочыны** *Љ. Јухас-Георгијевска* је превела са *до младићства.* Израз *отрок* или *детишт*, према подацима из једног српског рукописа, означавао је узраст од петнаесте до двадест

и Доментијан у Немањиној биографији: *Када је досӣео до младићког реда, сјединиште га ка закониӣом браку и би му дан део његова оӣачасӣва, исӣочна земља..* **(доспѣвьшоу жє іємоу до рєда юношьска, и кь законьномоу бракоу сьчєтати и, и дана бысть іємоу чєсть отьчьства ієго вьсточьна страна…)**.[3] У *Жиӣију Свеӣог Саве* из пера Теодосијевог читамо: *Када је дошао до седамнаесӣе године узрасӣа свога, родиӣељи његови сӣадоше размишљаӣи да га ӣо закону ожене* **(Лєтоу жє зі-тноу пришьдьшоу вьзраста єго, родитєлıа жє єго пооучаста сє бракоу законномоу причєтати)**.[4]

На основу наведених података из житија Тарановски је закључио да се пунолетство у средњовековној Србији стицало у времену од 15 до 17 година и да се то правило није односило само на чланове владалачког дома већ на све становнике, јер се оно подударало са одговарајућим одредбама живог обичајног права српског народа.[5] Чини нам се, ипак, да је тешко изједначити правила о пунолетству која су се односила на чланове владалачког дома са онима која су важила за остало становништво, с обзиром на утицај који је грчко-римско право имало у средњовековној Србији. Према одредбама римског права, цар је био изузет од свих личних ограничења које намеће приватно право, а у складу са тим и од услова који захтевају одређену старост, те је могао да носи царско достојанство од најранијег детињства.[6] Поред тога, пунолетство се у појединим средњовековним државама стицало у различитом узрасту када су у питању били повлашћени (властеоски) сталеж и остале категорије становништва.[7]

Треба приметити да у наведеном одломку Доментијан каже да је Немања добио свој удео у држави кад је био стекао зрелост за брачни живот. Да ли то

друге године живота. То је било, према истом тексту, треће од укупно седам раздобља у људском животу. Видети о томе *Ђ. Сӣ. Радојичић*, „Седам чинова" драме људског живота према Шекспиру и старим српским рукописима, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 349–352.

[3] *Доменӣијан*, Живот Светога Саве и живот Светога Симеона, превод *Л. Мирковић*, Стара српска књижевност, књига четврта, Београд 1988, 239. Оригинални текст наведен је према издању *Ђ. Даничића*, Живот Светога Симеуна и Светога Саве, у Биограду 1865, 4. Речи из оригинала **до рєда юношьска** *Л. Мирковић* је превео са *до младићког реда*, мада израз **юноша** према наведеном рукопису из расправе *Ђ. Сӣ. Радојичића* (видети напомену 2), означава узраст од двадесет треће до четрдесет четврте године, односно четврто од укупно седам раздобља у људском животу. Израз *јуноша* употребио је и *Сӣефан Првовенчани*, Сабрани списи, 20–21, за свога оца, причајући о сусрету Стефана Немање и византијског цара Манојла Комнина. Ако прихватимо хронологију коју је предложио *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Николе Чупића 49 (1940), 50, 54, до тог сусрета дошло је 1162. године, када је Немања имао 47 или 48 година. Упореди и *Ј. Калић*, Српски велики жупан у борби с Византијом, у Историја српског народа, прва књига, 197–211, посебно 208–209.

[4] *Теодосије*, Житије Светог Саве, превео *Л. Мирковић*, превод редиговао *Д. Богдановић*, Српска књижевна задруга, коло LXXVII, књига 510, Београд 1984, 8. Оригинални текст наведен је према издању *Теодосије Хиландарац*, Живот Светога Саве, издање *Ђуре Даничића* приредио и предговор написао *Ђорђе Трифуновић*, Београд 1973, 6.

[5] *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, III део, Историја грађанског права, Београд 1934, 6 = Класици југословенског права, књига 12, Београд 1996, 529.

[6] *Th. Mommsen*, Römisches Staatsrecht, Basel 1952, II, 750, 1138.

[7] Тако на пример у средњовековној Енглеској деца феудалаца су стицала пунолетство за витешку службу са 21 годином, а деца сељака са 14 година. Cf. *Š. Kurtović*, Opća historija države i prava, Zagreb 1987, I, 210.

значи да се стицање пунолетства могло изједначити са захтеваним узрастом за склапање брака, што је према правилима римско-византијског права било 12 година за жене и 14 за мушкарце?[8]

Пошто нам српски правни споменици не дозвољавају да закључимо када се тачно стицала пословна способност покушаћемо да нађемо решење анализом одредаба римског и византијског права.

У римском праву разликовали су се различити степени пословне способности, у првом реду с обзиром на узраст. Деца (*infantes*), која нису још у стању да говоре (*qui fari non possunt*), и деца која говоре али су још увек врло мала (*infanti proximi*), потпуно су пословно неспособна. Римски правник Гај за њих каже следеће: *Дете или онај који је тек изашао из детињства не разликује се много од лудог јер штићеници овог узраста немају никакве разборитости (Nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso differt, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent).*[9] Прецизна старосна граница за ову категорију није била утврђена, али на основу неких података из извора закључује се да је то било 7 година.[10]

У другу категорију — *impuberes infantia maiores*, спадају деца од седме до четрнаесте (за девојчице до дванаесте) године живота. Они могу склапати правне послове којима нешто добијају (на пример, примати поклоне), док их остали послови обавезују само ако је тутор својим формалним пристанком (*auctoritatis interpositio*) суделовао при склапању посла.[11]

Пуна пословна способност (*pubertas*) стиче се наступањем зрелости о чему Гај каже: *Сабин и Касије и остали учитељи наше школе сматрали су за пунолетног оног који својим телесним изгледом показује да је пунолетан, то јест да може зачети децу, а код оних који не могу да достигну полну зрелост, као што су ушкопљеници, сматрали су да треба узети оно доба живота у коме треба да настане полна зрелост, а припадници супротне школе* [Прокулеанци] *да зрелост треба оцењивати на основу година, то јест сматрали су за пунолетног оног који је навршио четрнаест година.*[12] За женску децу сматрало се да стичу пуну зрелост са 12 година, што је у Јустинијаново време и озакоњено.[13] Али, већ у II веку старе ере донет је такозвани *lex Laetoria* (по неким *lex*

---

[8] Proch. IV, 3, ed. *J. et P. Zepos*, Ius graecoromanum, vol. II, Athenis 1931 (reprint Aalen 1962), 125; Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловички препис 1262. година, Фототипија, приредио *М. Петровић*, Горњи Милановац 1991, 270 б.

[9] Inst. III, 109, српски превод *O. Stanojević*, *Gaj*, Institucije, Beograd 1982, 203.

[10] На то указује један закон од 17. марта 407. године донет у име царева Аркадија, Хонорија и Теодосија II, а упућен преторијанском префекту Антемију (C. Th. VIII, 18,8).

[11] Cf. *M. Boras — L. Margetić*, Rimsko pravo, Zagreb 1980, 75.

[12] Inst. I, 196: *Puberem autem Sabinus quidem et Cassius ceterique nostri praeceptores eum esse putant, qui habitu corporis pubertatem ostendit, id est eum qui generare potest; sed in his qui pubescere non possunt, quales sunt spadones, eam aetatem esse spectandam, cuius aetatis puberes fiunt; sed diversae scholae auctores annis putant pubertatem aestimandam, id est eum puberem esse existimant qui XIIII annos explevit.* Српски превод *O. Stanojević*, nav. delo, 89.

[13] C. I. V, 60, 3: *Indecoram observationem in examinanda marum pubertate resecantes iubemus: quemadmodum feminae post impletos duodecim annos omnimodo pubescere iudicantur, ita et mares post*

Plaetoria), који је увео тужбу против лица која преваре неког ко има 14, а није још напунио 25 година (такозвани *puberes minores vigintiquinque annis*). Тиме је практично било уведено правило да физичка лица стичу пуну пословну способност (*perfecta aetas*) са 25 година, када су били ослобођени свих ограничења приликом склапања послова које је наметало туторство (*tutela*) или старатељство (*cura*). У посткласичном праву се постепено изједначавао положај недораслих (*impuberes*) и малолетника (*minores*), па су се под појмом *minor* подразумевале не само особе од 14 до 25 година живота већ сва лица млађа од 25 година. Од Константина се појединим особама, на њихову молбу, додељивала са навршених 20 година такозвана *venia aetatis* („долазак, додељивање пунолетства"), односно пуна пословна способност. Најчешће се радило о лицима која су била бирана за магистрате, па се сматрало да није прикладно да таква особа има старатеља зато што још није навршила 25 година.[14]

Византијско право, уз незнатна одступања,[15] прихвата римски систем градације узраста потребног за стицање пословне способности, што налазимо и у српским преводима византијских правних компилација. Члан 1 такозваног „Јустинијановог закона" једноставно прописује узраст од 25 година за стицање пуне пословне способности, не дајући никаква додатна објашњења.[16] Али, у српском преводу Синтагме Матије Властара налазимо детаљну градацију узраста каква је постојала у римском праву. Глава 33 састава **Е** под насловом **О младихь и нєдорастьшихь** почиње речима: **Младимь бо оубо приставници дають сє, нєдораст'шимь жє пєчалов'ници. И младїи оубо соуть моужьскь поль ижє .дı.-тихь лєть мьн'ши, младє жє жєн'скь поль, єжє мьньшє .вı.-тихь лєть; нєдорастьши жє ижє, младєньчнїи вьзрасть прєвьзьшьдшє, мьн'шїи жє дванадєсєтє и пєть лєть, любо моужьскь поль соуть, любо жєн'скь.**[17] Наведени одломак показује да византијско право разликује три узра-

---

excessum quattuordecim annorum puberes existimentur, *indagatione corporis inhonesta cessante.* Закон је донет 8. априла 529. године.

[14] C. Th. II, 17, 1: *Omnes adulescentes*, *qui honestate morum praediti paternam frugem vel maiorum patrimonia urbana vel rustica conversatione rectius gubernare cupiunt et imperiali auxilio indigere coeperint*, *ita demum aetatis veniam impetrare audeant*, *cum vicesimi anni clause aetas adulescentiae patefacere sibi ianuam coeperit*... *in alienatione praediorum ius tantum legitimae aetatis optinebunt*, *quantum per annorum dimensiones ac temporum leges et natura singulis quibusque deferre consuevit.*

[15] Одступање налазимо у Еклоги II, 1, у одредби која прописује узраст за склапање брака и то 15 година за мушкарце и 13 за девојке: Συνίσταται γάμος χριστιανῶν, εἴτε ἐγγράφως εἴτε ἄγράφως, μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς τοῦ εἶναι τὴν ἡλικίαν πρὸς συνάφειαν ἡρμοσμένην, τοῦ μὲν ἀνδρὸς ἀπὸ πεντεκαιδεκαετοῦς χρόνου, τῆς δὲ γυναικὸς ἀπὸ τρισκαιδεκαετοῦς χρόνου... Ed. *L. Burgmann*, Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 10, Frankfurt am Main 1983, 170.

[16] Аще боудеть чловекь връстом 25 леть... Издање *А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Београд 1928, 236 = Класици југословенског права, књига 16, Београд 1998, 540.

[17] Издање *С. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Београд 1907, 308. У грчком издању нема претходног натписа, већ се текст насловљен Περὶ ἐπιτρόπων καὶ κουρατόρων (**О приставницєхь и пєчаловницєхь**, *О туторима и старатељима*) једноставно наставља и гласи: τοῖς μὲν γὰρ ἀνήβοις ἐπίτροποι δίδονται, τοῖς δὲ ἀφήλιξι κυράτορες. Καὶ ἄνηβοι μέν εἰσιν ἄῤῥενες, οἱ τῶν ιδ΄ ἥττους ἐτῶν· ἄνηβοι δὲ θήλειαι, αἱ ἥττους τῶν ιβ΄ ἐτῶν· ἀφήλικες δὲ, οἱ τὴν ἥβην ὑπεραναβάν-

ста у животу физичког лица. Мушке особе до 14 година и женске до 12 сматрају се малолетнима (**младїи**, ἄνηβοι) и оне су лишене пословне способности. Њима се одређују тутори (**приставници**, ἐπίτροποι) који у њихово име склапају правне послове. Лица старија од 12 односно 14 година, а млађа од 25, називају се недораслима (**нєдорастьши**, ἀφήλικες). Она располажу ограниченом пословном способношћу, што значи да могу да склапају правне послове уз сагласност старатеља (**пєчалов'ници**, κουράτορες). Пуна пословна способност стиче се, дакле, са навршених 25 година, било да се ради о особама мушког или женског пола.

Али, на основу једног одломка који се налази у глави 8 састава **В** Властареве Синтагме, сазнајемо да стицање пунолетства није наступало одмах након навршеног узраста од 25 година. У тексту под насловом **О престав'ницє** (*О туторy*)[18] између осталог стоји: **раздрєшаієть жє сє приставлієнїє .л.-тноє лєто; .к. бо и .є. лєть соуть възвраштенїа, четири оустаменієнїа, и начело .л.-тнаго лєта абїє власть престав'ника раздрєшаієть сє...**[19] Како видимо двадесет пет година живота потребно је да се одрасте (**възвраштєнїа**, ἐνηλικιώσεως), али се поред тога захтевају још четири године успостављања (**оустамєнієнїа**, ἀποκαταστάσεως) свих права, односно потпуне пословне способности, тако да је физичко лице тек на почетку своје тридесете године било потпуно ослобођено власти старатеља.

Да ли се овако компликован и до детаља разрађен систем стицања пословне способности примењивао у средњовековној Србији,[20] или је он преузет из византијских правних компилација само да би се подигао углед тек успостављеног Царства? У одсуству изворних података и без жеље да се упуштамо у претпоставке, указаћемо само на једну чињеницу: одредбе о малолетницима, недораслима и пунолетницима изостављене су из текста скраћене Синтагме, која је са „Јустинијановим законом" и Душановим законином сачињавала својеврсни Codex tripartitus. Да ли то значи да су редактори скраћене Синтагме сматрали да наведене одредбе немају у свакодневном животу Србије практични значај, јер

τες, ἥττους δὲ τῶν κε΄ ἐτῶν, κἂν ἄῤῥενες ὦσι, κἂν θήλειαι. Издање G. A. Ralles — M. Potles, Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον, Athenai 1859, 293 — 294.

18 У грчком издању стоји наслов Περὶ ἐπιτρόπου καὶ ἀφηλίκων (*о тутору и недораслом*). Издање *Rhalles–Potles*, 139.

19 Издање *Новаковић*, 144–145. Грчки текст гласи: λύεται δὲ ἡ ἐπιτροπὴ τὸν τριακοστὸν χρόνον· πέντε γὰρ καὶ εἴκοσι χρόνοι εἰσὶ τῆς ἐνηλικιώσεως, καὶ τέσσαρες τῆς ἀποκαταστάσεως, καὶ τῇ ἀρχῇ τοῦ τριακοστοῦ χρόνου αὐτίκα ἡ ἐνοχὴ τοῦ ἐπιτρόπου λύεται. Издање *Rhalles–Potles*, 139. Матија Властар и његов српски преводилац мешају туторство и старатељство. У претходно наведеном одломку каже се да се малолетнику одређује тутор (ἐπίτροπος, **престав'никь**), док се лицима старијим од 12, односно 14 година, одређују старатељи (κουράτορες, **пєчалов'ници**). У овом одломку користе се изрази ἐπίτροπος и **престав'никь** за особу која се додељује лицима између 25 и 30 година. Несумњиво да се ту ради о старатељима, а не туторима.

20 Према мишљењу *Т. Тарановског*, нав. дело, III, 7, 530 „немогуће је претпоставити, да би се толико компликован систем могао примењивати у средњовековној Србији или ма како довести у склад са много елементарнијим односима, који су били на снази у ондашњем српском друштву. Много је вероватније, да се пунолетство одређивало у средњовековној Србији према зрелости за брачни живот".

се пунолетство одређивало према зрелости за брачни живот, остаће нам вероватно непознато.

Srdjan Šarkić

ON ACQUIREMENT OF LEGAL CAPACITY IN SERBIAN MEDIEVAL LAW

According to the Serbian legal sources it is not clear at what age full legal capacity was assumed. St. Stephen's Charter (1313–1318) says *that a widow*, *who has a little boy*, *should hold the whole village untill her son become grown-up.* It is clear that the persons under age could not enter formal transactions, but what was the age when natural persons assumed full legal capacity? So-called "Justinian' Law" in article 1 says that the full legal age was assumed at the age of 25. *The Syntagma of Matheas Blastares* exposes very complicate Byzantine system of three existing ages in the life of natural persons: 1) young persons (**mladi**, ἄνηβοι) under puberty (14 male, 12 female) had no legal capacity and they were under tutorship (**pristavnik, tutela**, ἐπίτροπος); 2) individuals who have reached puberty were, nevertheless, too young to administer their affairs and they were under *cura* (**pečalovnik**, κουράτωρ, guardianship over minors) until the age of 25, either male or female; 3) a person reached *perfecta aetas* at the age of 25, at which he had full capacity to act on his own behalf. But, Byzantine law required 4 years more for establishment (**ustamenienije**, ἀποκατάστασις) of all legal rights of ex-minor, so the concent of a *curator* was no more needed at the age of 30. According to the remaining legal sources it is impossible to say whether those Byzantine rules were applied in mediaeval Serbia or whether full legal capacity was assumed at the age of puberty (14 male, 12 female).

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 929.52(497.11)"13/15":321.61(497.11)

Смиља Марјановић-Душанић

ДИНАСТИЈА И СВЕТОСТ У ДОБА ПОРОДИЦЕ ЛАЗАРЕВИЋ: СТАРИ УЗОРИ И НОВИ МОДЕЛИ

У овом раду истражују се околности у којима је, у Србији крајем 14. и почетком 15. века, дошло до одступања од идеолошког обрасца владавине Немањића, те су настали нови модели владања, само делом ослоњени на старе узоре. Разматра се идеал владара-мученика и однос према култу светог кнеза у доба непосредно после Косовске битке и у време самосталне владавине Стефана Лазаревића. Такође, анализира се Деспотов однос према култовима, реликвијама и цариградским узорима, посебно на примеру устројства нове престонице као „светог места".

Проучавалац владарске идеологије Немањића, суочен са избором два од више могућих концепата који би најбоље одражавали суштину и принципе владарског поретка тога доба, имао би добрих разлога да као најкарактеристичније издвоји међусобно повезане концепте династије и светости. Њихов спој је очевидан, јер у Немањића, појединачна владарска светост која се у основи везује за светост оснивача, прераста у принцип династичке светости као темеља легитимитета власти, неопходне споне небеског и земаљског и гаранта народног изабрања.

У модерној историографији превладава мишљење да је у доба кнеза Лазара и његовог сина Стефана, позивање на политичке и култне традиције свете династије остало један од основних елемената политичко-идеолошког програма нове владалачке породице.[1] Наглашавањем породичних веза грађењем родослова, с једне стране преко кнегиње Милице, а с друге конструисањем везе двају династија на основама сличности јунака (попут алузије „као једна душа у два тела" која се у *Похвали кнеза Лазара* односи на сродност Лазаревог оца Прибца и цара Душана),[2] преузимањем владарског имена Стефан и инсистирањем на

[1] О овом питању постоји богата литература. Издвајамо: *Р. Михаљчић*, Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање, Београд 1984, посебно поглавље „Борба за баштину Немањића" (49–68); Зборник радова О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975; *А. Веселиновић*, Држава српских деспота, Београд 1995 (поглавље „Борба за континуитет са државом Немањића", 18–35).

[2] *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II. Српски писци XIV–XV века, Глас СКА CXXXVI, други разред, 72: Слово кнезу Лазару (83–103), 86, редови 3–4.

култу светог Стефана, те установљавањем новог светитељског култа оснивача — кнеза Лазара, као да нова династија одиста баштини традиције својих претходника у власти, темељећи на том преузимању сопствени династички и култни легитимитет.

Чини се ипак да су измењене прилике покосовског Балкана донеле радикалне заокрете и то управо у домену разумевања принципа династије и светости. Установљење новог светитељског култа није, како то извори речито потврђују, искоришћено за утврђивање принципа „наследне" односно „изведене" светости, а династичка идеја је претрпела важне промене које нису само последица објективних историјских околности већ и свесне намере да се у овој области уведу нови обрасци. Култ светих Симеона и Саве, тако важан у схватању према којем немањићке традиције преживљавају у неизмењеном облику, такође показује суштинске трансформације. Од култа светих прародитеља, он постепено прераста у национални пантеон који се на специфичан начин издиже изнад династичког.[3] У овом раду ћемо покушати да покажемо да је у Србији крајем 14. и почетком 15. столећа дошло до одступања од ранијег идеолошког оквира, те да су настали нови модели владања, само делом ослоњени на старе узоре.

Пођимо најпре од тренутка установљења светитељског култа кнеза Лазара, заједничког подухвата црквеног врха и породице наследника. Пред истраживача се неминовно поставља питање односа модела и стварности.[4] Реч је о односу између онога што бисмо назвали природом самог култа, а укључује и перцепцију стварне слике прилика у којима је култ настао, и релевантних модела светости који су у овом случају били прихваћени као део идеолошких импликација новог култа. Оно што је већ на први поглед јасно, јесте чињеница да се по неким битним елементима култ светог кнеза разликује од прихваћеног немањићког модела. Наиме, идеално уобличен до краја 14. века у заједнички култ светих Симеона и Саве, немањићки образац је суштински прокламовао јединство владарског и светитељског плана. Оба света Немањића били су прототипови нових Јоасафа, што је значајан елемент, у тренутку кнежеве погибије важећег модела владарске светости.[5] Природно, у ту идеолошку матрицу нови култ се није могао уклопити.

Околности кнежеве трагичне смрти дале су саме оквир новом типу светитељства — обличје владара-мученика. Сем далеког и преднемањићког узора св. Јована Владимира и у 15. веку успостављеног као мученичког култа св. Стефана Дечанског, таквих примера у српској прошлости, расположивој ризници паралела и праузора, није било. Нови култ стварао се дакле на новим основама. Модерном истраживачу делује задивљујуће у којој мери ништа није препуштано случају, од сахране у цркви Вазнесења Христова у Приштини, преко благовре-

---

[3] Уп. *М. Тимотијевић*, Стефан Немања у барокном верско-политичком програму Српске цркве, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 396 и нап. 6 (са лит.).

[4] О том питању на методолошки нов и уверљив начин расправља *J. Le Goff*, Saint Louis, Paris 1996, 313–314.

[5] *С. Марјановић-Душанић*, Хиландар, Студеница и Симеон Немања. О монашењу владара у држави Немањића, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 60–73.

мене израде култних списа, до брижљиво изведене транслације моштију, кључног чина у настанку култа и припреми канонизације. Већ у повељама из 1395/1396. Лазаревићи наглашавају кнежево светитељство.[6] Како речито сведочи Константин Филозоф, Лазарево светитељство темељило се на „несавладивом подвигу“.[7] Подвиг је крунисан „венцем мучеништва“, а кнез је постигао „блажену смрт“.[8] Светитељство утемељено на чину мученичке смрти, познато у европској пракси, одређено је природом те мученичке смрти.[9] У Лазаревом случају, средишни моменти су усековање главе и смрт од руке неверника. Потом пратимо уобичајени поступак: објављивање моштију, налажење нетљеног тела, точење мира, после чега следи организован пренос моштију, полагање у нови гроб и сам чин канонизације уз присуство сабора и највиших црквених достојанственика. Кључни тренутак успостављања култа био је свакако пренос моштију.[10] *Похвално слово кнезу Лазару* састављено је као празнична похвала написана управо за потребе преноса;[11] исти догађај јавља се и као главна окосница већ поменутих списа: *Слова о кнезу Лазару* Данила III[12] и *Слова о кнезу Лазару* непознатог писца.[13] Како је то показао Ђорђе Трифуновић, најстарији састав настао са циљем прославе било је *Слово о кнезу Лазару* патријарха Данила III. Већ одавно је у овом литургијско-драмском спису препознат целовит политички програм.[14] Из њега јасно распознајемо да је заснивање култа светог кнеза план настао у оквиру кнежеве породице и да је подржан од стране цркве; патријарх Данило био је, уосталом, и главни организатор церемоније преноса. Сам култни спис настао је у очигледном и програмском угледању на Теодосијево *Житије светог Саве*, у којем је детаљно описана знаменита транслација светог Симеона, образац свим потоњим преносима у средњовековној Србији.[15]

У покушају типологизације кнежеве светости хагиографи су највећу пажњу поклонили страдању. Разуме се, *vita* садржи и приповест о побожном животу, даривању храмова и светости најављеној посебним знацима. Житија све-

---

6 *С. Новаковић*, Законски споменици 518,519,525. Уп. Исто, 462.

7 Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, Стара српска књижевност III, Нови Сад — Београд 1970, 193 (у даљем тексту, Константин Филозоф).

8 Константин Филозоф, 195.

9 *R. Folz*, Les saints rois de moyen âge en Occident, VI–XIII sc, Bruxelles 1984; О најављености као битној одлици средњовековног поимања смрти, в. *Ph. Ariès*, L'homme devant la mort I, Le temps des gisants, 13 et passim.

10 О преносу Лазаревог тела в. *Д. Поповић*, Српска владарска *translatio* као тријумфални *adventus*, Трећа југословнеска конференција византолога, Београд–Крушевац 2002, 203–204 са старијом литературом.

11 Похвално слово о кнезу Лазару издао је *А. Вукомановић*, О кнезу Лазару. Из рукописа XVII века који је у подписанога, Гласник ДСС, 1859, XI, 108–118. О Похвалном слову: *Ђ. Трифуновић,* Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју, Крушевац 1968, 250–269.

12 *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, 13–103.

13 О Слову: *Ђ. Трифуновић*, Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју, 113–131.

14 *Р. Михаљчић*, Лазар Хребељановић, 137.

15 Уп. *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, 95; О преносу тела као чину владарског *adventus*-а в. *Д. Поповић*, Српска владарска *translatio* као тријумфални *adventus*, 189–205.

тог кнеза носе међутим јасна обележја мартирија, у којима доминира *passio*.[16] Ако се осврнемо на неколике карактеристике владара мартира у европском контексту запажамо одређена правила која се у житијима понављају.[17] Венац мучеништва добили су владари чија је канонизација обезбедила ауру легитимитета било владајућој династији било локалној цркви. Друго, по правилу се у хагиографској причи о владару-мученику јавља мотив издаје. Треће, непријатељ је обично противник хришћанске вере. *Pietas* и *devotio* које владара красе за живота показују се као предуслов мученичке смрти, праве залоге будућег светитељства. Оно што је посебно важно у овом типу светости јесте чињеница да постхумна чуда обезбеђују трајање култа искључиво као *ex post facto* доказ светости. Заједничка карактеристика свих владара мученика, без обзира на даље разлике, јесте инсистирање њихових хагиографа на *imitatio Christi*. Стога они сопствену (насилну) смрт прихватају без противљења (страстотрпци). Иако смрт ратника донекле представља одступање од хришћанског идеала, на неколико начина она је прилагођена мученичком обрасцу. Као прво, усековање главе одиграва се после битке, пошто је кнез заробљен. Друго, реч је о смрти *pro fidei defensione*.[18] У складу са тиме, непријатељи будућег светитеља су наведени на злодело ђавољим наговором; уосталом, бројне паралеле у домаћој хагиографској и дипломатичкој грађи сведоче о идентичном обрасцу, подлози за истицање јунака као „неправедно страдалог праведника“, новог Јосифа или другог Јова.[19] У знаменитом дијалогу мртвог Лазара и књегиње из житија Данила III свети кнез сасвим програмски цитира Јовову филозофију потчињавања праведника страдањима: „Праведан јеси Господе и прави су судови твоји“.[20] Обликовање приче о владару мученику сродно је како у словенској традицији тако и у раним хагиографијама на европском западу и северу, што оснажује схватање да је реч о општеевропском феномену лако препознатљивом у жанру, стилу и обради житијне приче. С обзиром да владара мученика тек изузетна смрт чини светим, окосницу житија овог типа чини развијени *passio*.[21]

Страдања посебно наглашавају чин прихватања смрти без отпора, у основи супротан слици смрти ратника. У српском случају, сва три владара-мученика подобе се узору Христове смрти. Усековање главе св. Јована Владимира класичан је пример мученичког обрасца. Жртва завере, краљ бива посечен у часу док се молио, без кривице и пољубивши крст. Одмах потом следи приповест о чу-

---

16 *Ђ. Трифуновић*, Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју, 371.

17 *N. W. Ingham*, Sovereign as Martyr, Slavic and East European Journal 17, no. 1 (1973), 1–17; J-P Arrignon, L' inhumation des princes et des saints de la *Rus* de Kiev, Le sacré et son inspiration dans l´espace à Byzance et en Occident, Etudes comparées sous la direction de Michel Kaplan, Paris 2001, 5–11.

18 Уп. *N. W. Ingham*, Sovereign as Martyr, 6 и нап. 24.

19 *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија, Београд 1997, 210–216.

20 *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, 102, ред 8. Цитирани превод: Антологија старе српске књижевности. Избор, преводи и објашњења Ђ. Сп. Радојичића, Београд 1960,112.

21 Данило Бањски назива кнеза Лазара „Нови Христов страдалац“: (*В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, 94, ред 32; 95, ред 30; 96, ред 34), или пак Нови мученик (исто, 94, ред 26).

дима, посебно чудима оздрављења.[22] Свети Стефан Дечански се, захваљујући упозорењу св. Николе, припремио за смрт, као за духовни подвиг. Крвници стижу напрасно, изненада, и са њима „најгрча смрт удављења".[23] Описујући с ужасом ове догађаје, краљев биограф Григорије Цамблак вели „Али како би био савршен мученик, ако не овако? Јер један је удео мучеништва, а многи су начини смрти".[24] У српској традицији приказиван као Мојсије, онај који се молитвама супротставља непријатељу, Дечански је и насликан како се за време одсудног боја на Велбужду бори склопљених руку, обраћајући се Свевишњем за победу и заштиту.[25] Тиме је прича измештена из ратничког контекста и у потпуности прилагођена мученичком моделу. У томе смислу, одмах након описа смрти следи детаљно излагање о чудима светог краља. Трећи пример односи се на смрт кнеза Лазара.

Кључни моменат у грађењу култа мученика представља опис кнежевог предосећања смрти. Објава смрти уједно значи и њено прихватање зарад царства небеског, које будући светитељ унапред бира мењајући светле венце победе за трнов венац бесмртности.[26] Она је сведочанство жртве и суштинског прихватања страдања. На тај начин погибија ратника је сублимирана у причу о страдањима, а усековање главе заробљеног Лазара приказано као прихватање смрти без отпора. Реч је разуме се о примени једног разрађеног модела *vitae* мартира који налази своју паралелу у европској традицији. У хагиографији, ова се традиција постепено ширила са истока према западу, како показује Ингамово истраживање.[27] Било да је у житијној причи нагласак стављен на недужност жртве (тип страстотрпца, попут Бориса и Глеба), било на неправедност његове смрти, у оба случаја реч је о моделу владара као префигурацији Христа. Иста традиција живи и у поезији косовског циклуса, чинећи, како је то показао Александар Лома, срж „епске транспозиције индоевропске есхатологије".[28] Историјска реалност је, у епици, као и у житијној књижевности, подређена једном вишем плану, опредељењу за небеско царство. У поезији, то опредељење је симболично представљено сценом у којој св. Илија долеће из Јерусалима нудећи кнезу избор између вишње бесмртности и земаљске славе и победе.[29] У нема-

---

22 Љетопис попа Дукљанина, Београд 1988, 129.

23 Живот краља Стефана Дечанског од Григорија Цамблака, Стара српска књижевност III, 156.

24 Исто, 156.

25 *В. Ј. Ђурић*, Икона светог краља Стефана Дечанског, Београд, 1985, 18.

26 Примера ради наводимо нека од места на којима Данило Бањски помиње кнежеве венце: *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II (венци мучеништва: 94, редови 9–10; 100, редови 6–7); страдалнички венац (101, ред). Уп. *Ђ. Трифуновић*, Српски средњовековни списи о кнезу лазару и Косовском боју, „Победа и венци" 365–371.

27 *N. W. Ingham*, Sovereign as Martyr, 1–17. Уп. *G. Klaniczay*, Holy Rulers and Blessed Princesses, Cambridge 2000, 62–113.

28 *А. Лома*, Пракосово. Порекло српског јуначког епа у светлу индоевропске компаративистике, Од мита до фолка, Лицеум, књ. 2, Крагујевац 1997, 72.

29 *А. Лома*, нав. дело, 58.

њићкој традицији мотив небеског царства по правилу је употребљаван у контексту напуштања власти и опредељења владара за монашку ризу.

Нови модел светости налази небески корелат у хору светитеља мученика. Отуд није случајност што се они редом набрајају у Јефимијиној похвали. Она позива светог кнеза да са својим небеским саборцима, хришћанским мученицима притекне у помоћ свом роду.[30] У дијалогу између мртвог Лазара и књегиње Милице, дијалогу који чини драмски врхунац „плача" у делу Данила III, свети кнез вели како је убројан међу мученике: „Видех доње бојеве и избројах горње почасти. Видех мачеве и помишљах на горње венце. Очекивах смрт и на бесмртност помишљах".[31] Најављеност његове смрти и њено прихватање чини дакле могућом његову идентификацију са светитељем-мартиром и то су писци житија и похвала добро знали.

За нас је најзанимљивије питање начина на који се стварала *memoria* светог кнеза.[32] Израз интереса средине која је култ стварала, брижљиво конструисана *memoria*, била је пре свега одраз спреге највиших црквених кругова и књегиње регенткиње. Она је везивана за два доминантна тренутка: за насилну смрт хероја убијеног после битке, и за ореол смрти за одбрану отачаства од неверника; оба елемента налазе исходиште у пракси угледања на Христа, тако важној у успостављању светитељског култа. Стога Данило са пуно разлога наводи кнежево обраћање велможама, војводама и војницима пре битке: „Ми, о другови и саборци, узимамо пређашњих војина бреме који су код Христа, да Христом се прославимо".[33] Друга значајна етапа односила се на манифестацију чуда. Промена, како у структури, тако и у начинима ширења поља одређеног за чудо приметна је у измењеном моделу светости. Неодвојиви и суштински садржај средњовековног менталитета је темељно веровање у свеприсутност натприродног и његову непрекинуту интервенцију у свету живих. У том смислу чуда представљају најважнију манифестацију преко које се одређује блиска повезаност небеског и земаљског плана.[34] *Повесно слово о кнезу Лазару* постхумна *miracula* везује за исцељења,[35] а Јефимијина *Похвала* за његово својство заступника наследника пред небеским збором светих мученика, који долази у помоћ и обезбеђује победе у биткама.[36] Кнежеви хагиографи као и писци служби инсистирају на венцу мучеништва који му је донела погибија, посебно чин усековања главе.

---

[30] Похвала кнезу Лазару од монахиње Јефимије, Стара српска књижевност III, 126.

[31] Цитирани превод: Антологија старе српске књижевности. Избор, преводи и објашњења Ђ. Сп. Радојичића, 112.

[32] Уп. *A. Vauchez*, Saints admirables et saints imitables: les fonctions de l'hagiographie ont-elles changé aux derniès siècles du moyen age?, in: Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe siècle), Actes du colloque organisé par L' Ecole française de Rome avec le concours de l'Université de Rome „La Sapienza", Rome 1991, 161–172.

[33] Цитирани превод: Антологија старе српске књижевности. Избор, преводи и објашњења Ђ. Сп. Радојичића, 111.

[34] *A. Vauchez*, La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age, посебно поглавље „Structures et extension du champ miraculeux", Paris 1981, 519.

[35] Повесно слово о кнезу Лазару, Стара српска књижевност III, Нови Сад — Београд 1970, 118.

[36] Похвала кнезу Лазару од монахиње Јефимије, Стара српска књижевност III, 126.

Кнез се слави као „предстојатељ, у ризу светлу од добродетељи обучен“.[37] Његова моћ као светитеља очекује се у молитвама. Он треба да „ослушне уздисање стада свог као отачаствољубац и супротстави се онима што с гневом на нас војују, јер знамо за велику моћ молитве праведника“.[38]

Успостављање *memoriae* новог светитеља повезано је и са стварањем одговарајућег и култу припадајућег сакралног простора. Није реч само о простору унутар храма, већ о трослојном феномену одређеном с једне стране посебним обележавањем места погибије (Деспотов натпис на мраморном стубу на Косову пољу)[39], те осмишљеном фунерарном целином везаном за први гроб, транслацију и смештај у други гроб и, на крају, састављање прославних састава који, наглашавају основне црте, односно тип будућег светитељства. Невезивање за претходне обрасце владара-мученика у српској традицији има своје разлоге и суштински је одређено успостављањем новог обрасца. У својој основи нови култ не припада светитељству породичног, односно династичког типа, јер нема за циљ да буде извор нове свете династије. Прекид је заваран идејом континуитета. Лазару је мученичка смрт донела лично светитељство. Оно је везано за успостављање легитимитета његових наследника и њихово учвршћивање на власти. Раванички гроб стога постаје „свето место“, сакрални простор првог реда у којем се прославља непоновљиви чин мучеништва.[40]

* * *

Време учвршћивања деспота Стефана на власти значило је и постепени престанак поруџбина нових култних списа, а у задужбинама овог доба не прославља се Лазарев светитељски лик. Чини се као да је за „нову династију било корисније истицање веза са Немањићима него прослављање косовског мученика“.[41]

У томе смислу, на идеолошкој равни ваља јасно одвојити две епохе: епоху стварања Лазаревог култа, од епохе деспотове самосталне владавине. Већ је истакнуто да су, са разлога што је црква, барем од времена патријарха Спиридона, у Лазару видела наследника Немањића, последња житија Немањића у сенци кнеза Лазара (Данилов настављач), односно, да се „свесно стварао простор за нови владарски култ, па и за нови владарски род у којем би се наставио државни живот“.[42] Патријарх Спиридон устоличен је 1379/1380. године. У то доба, осећала се подударност његовог и Лазаревог деловања,[43] када се оживљава ста-

---

[37] Служба светом кнезу Лазару, Непознати Раваничанин, Србљак 2, Београд 1970, 171.

[38] Исто, 177.

[39] Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, приредио *Ђ. Трифуновић*, СКЗ, Београд 1979, 145. 6, 158–160.

[40] О раваничком гробу кнеза Лазара в. исцрпан текст у књизи *Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 121–127 са литературом.

[41] *Р. Михаљчић*, нав. дело, 163.

[42] *Р. Михаљчић*, нав. дело, 82.

[43] Упореди потписе на повељама: Исто, 97 и табеле II и III.

ри немањићки идеал симфоније духовне и световне власти. Природно, по кнежевој смрти, додуше сасвим краткотрајно, патријарх Спиридон остаје у савезу са кнегињом Милицом; сва је прилика да се управо из савеза регенткиње са црквом рађа идеја о заснивању култа новог светитеља, као и његове политичке имликације. Са друге стране, култни списи о кнезу Лазару настали између 1389. и 1419/1420 (од *Пролошког жишија кнеза Лазара* до *Слова о свешом кнезу Лазару* Андонија Рафаила) представљају заокружену целину, не наслањајући се непосредно на житија посвећена светородној породици Немањића.[44] Како је пажња аутора ових списа усредсређена на мученичку смрт, околност која је природно произашла из историјских реалности, односно, начина кнежеве погибије, они носе класична обележја мартирија, чиме се удаљавају од успостављеног обрасца житија светог владара.[45] О процесу постепеног слабљења идеје успостављања модела „светих Лазаревића" сведоче неколико чињеница.[46]

Промене које настојимо да објаснимо дају се назрети већ у доба самих почетака деспотове самосталне владавине. По оснивању деспотовине, после 1402. године, у књижевности почиње да превладава жанр молитвено-химнографских састава чија је тема била молитва за помоћ, утврду и спасење земље под скиптром Стефана Лазаревића. На истом таласу и даље настају служабни текстови посвећени кнезу Лазару. У II канону *Службе свешом кнезу Лазару*, у Богородичном 6. песме непознати састављач Раваничанин упућује молитву Христу да посредовањем, односно молбама светога кнеза Лазара и Богородице дарује деспоту победу против неверника (Исмаиљћана). Ова се молитва да сажети у стих „деспоту нашем победу даруј молбама твог Лазара и родитељке ти, Слово Божје". Наведене стихове можемо упоредити са 8. песмом из првог канона: ту се Лазар назива отачаствољубцем и песник му се моли, као новом светитељу, да се „супротстави онима што с гневом на нас војују"… „и мир измоли деспоту нашем…".[47] У песми 9. Лазар се назива „чуварем и заступником"… „покровом и заштићењем од супротника". „Због тога молимо те озго нас…гледај милостиво, деспоту нашем победу над супротницима измоли".[48] Видимо дакле да култ мученика око 1402. године добија елементе какве поприма и заједничко просла-

---

[44] Исто, 130.

[45] Уп. R. Folz, Les saints rois, посебно поглавље „Les saints rois martyrs", 23–67.

[46] Да су прилике покосовког доба донеле битне промене у овим схватањима сведочи судбина култа Стефана Лазаревића. Покушаји успостављања деспотовог култа огледају се најпре у захтеву патријарха Никона да му током четврте деценије 15. века учени Константин Филозоф напише житије. Чињеница да су у њему с пажњом описана чуда по деспотовој смрти, показатељ је уобичајеног поступка припреме успостављања култа. У уводу житија, Константин вели да је „житије и подвизи увек спомињанога, славнога, благочастивога господина деспота Стефана, написано по заповести и захтеву најсветијег патријарха српске земље кир-Никона и дворских начелника и виђењем трисветога јављања док је сам Стефан (деспот) тражио да ово буде": Константин Филозоф, 179. Ипак, до канонизације тада није дошло, што је и навело истраживаче да претпоставе како је „култ деспота Стефана у сенци, па у извесној мери и у супротности са култом косовског мученика". Уп. *Р. Михаљчић*, нав. дело, 144. Та чињеница је, сходно, довела и до постепеног напуштања деспотовог светитељског култа.

[47] Србљак 2, 177.

[48] Србљак 2, 179.

вљање светих Симеона и Саве: он прераста у култ заштитника актуелног владара, односно, у молитвени штит од неверника. Лазар се ту „придружује" двојици светих. Супротно очекивањима која последују за идеолошком матрицом успостављеном за првих Немањића, овде нема ни трага некаквом династичком култу. Владалачку породицу замењује угрожена отаџбина, а општехришћански мотиви претежу над локалним.

Посебно су у томе смислу речите аренге деспотових повеља двема идеолошки необично важним задужбинама — Хиландару и Милешеви, местима где су посебно неговани култови св. Симеона и св. Саве. Као деспотови „господари и ктитори српски", као „оци и прадедови" чије се молитве јављају у функцији избављења од непријатеља и помоћника у бојевима, двојица светих доводе се у посебну везу са актуелним владаром.[49] Поставља се питање због чега деспот Стефан не придружује заједничком култу светих претходника култ светог кнеза и његове молитве за заштиту отачаства и владара?

Анализа деспотових повеља,[50] пре свега повеље о потврди повластица Дубровчанима из 1405.[51] а потом и две знамените повеље, Милешеви (из око 1413?)[52] и Хиландару (са краја 1406),[53] као и уводног слова Закона о рудницима,[54] показује да је помињање светог кнеза и родитеља очекивано у актима издатим спољним факторима. У томе смислу га и срећемо у повељи Дубровчанима. Први пут у експозицији документа, на месту на којем помиње потврђивање пређашњих повластица датих Дубровнику („да им господство ми потврди као што су имали законе у прве господе српске и у цара Стефана и у родитеља господства ми Светога кнеза Лазара и светопочивше госпође и мајке ми кира Јефросине и господство ми што им је било записало до данашњега дана и утврдило"),[55] деспот

---

[49] *С. Марјановић-Душанић,* Молитве светих Симеона и Саве у владарском програму краља Милутина, ЗРВИ 41 (2004), 235–250.

[50] О одразу односа деспота Стефана према Косовском боју у дипломатичком материјалу в. рад *А. Веселиновић*, Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића, Зборник Филозофског факултета 18 (серија А: историјске науке), Београд 1994, 179–196.

[51] *Љ. Сшојановић*, Старе српске повеље и писма I–1, Београд — Сремски Карловци 1929, 200–204.

[52] Најновије издање документа са исцрпним коментаром и новим датовањем дао је А. Веселиновић, Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви, Стари српски архив 2 (2003), 193–203; *Ђ. Трифуновић*, Књижевни радови деспота Стефана Лазаревића, Београд 1979, 150–151, 164–165. За најновије датовање документа у 1413. годину или нешто касније в. *М. Благојевић*, Деспот Стефан Лазаревић и Милешева, Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ 38, Београд 1987, 171–174.

[53] *F. Miklosich*, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858 (у даљем тексту: MS), 331–332; *Ђ. Трифуновић*, Књижевни радови деспота Стефана Лазаревића, 148–149, 162–163. За најновије датовање документа в. *М. Благојевић*, Деспот Стефан Лазаревић и Милешева, 168–169.

[54] Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, издао и увод написао *Никола Радојчић*, Београд 1962, 37–38. Уп. Латинички препис Рударског Законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари, приредио *Сима М. Ћирковић*, Београд 2005, 40.

[55] *Љ. Сшојановић*, Повеље и писма I–1, бр. 212, стр. 201, редови 12–16. У истоме контексту, уп. 202, ред 42, 56–57, 63; 203, ред 67–68. Уп. и повељу Дуровчанима из 24. априла исте, 1405. године (Исто, бр. 211, стр. 200, редови 10 и 11: „светопочивши господин кнез родитељ").

Стефан помиње светога кнеза у потпуно очекиваном контексту, на месту на којем потврђује кнежеве договоре с Дубровником. Читав документ не садржи, за разлику од повеља Милешеви и Хиландару, помене светих претходника и њихових молитава. Само се помиње цар Душан, са истих разлога са којих и кнез Лазар и књегиња Милица, дакле, као бивши владари који су издавали повеље о трговачким повластицама Републици св. Влаха.

Нешто је другачији карактер деспотовог обраћања црквеним адресатима. Но, и ту морамо правити јасну разлику између обраћања Милешеви, манастиру познатом по култу св. Саве, који се налазио на територији војводе Сандаља Хранића, од обраћања политички значајном братству Хиландара, у документу који је по своме типу идеолошки вазда крајње осетљив. У оба случаја, деспотово позивање на баштину светитељског пара Симеона и Саве у овим повељама разумело се као позивање на континуитет са државом Немањића. У повељи за Милешеву позивање на кнеза Лазара и нови свети корен не би имало пуног смисла, и, очекивано, деспот изоставља помен свога оца, наглашавајући на овом месту помоћ светитељског пара Немањића у учвршћивању његове државе. Из многобројних невоља спасаван је искључиво посебном помоћу коју су му пружили свети Симеона и Сава које назива „светим мојим господарима и ктиторима српским", сопственим „посредницима" пред Господом, чије су молитве биле делотворне тако да би спасен „на мору и на суву, у бојевима и у различитим невољама и нападајима непријатеља".[56] Ни помена молитава родитеља светога кнеза, које би се ту нашле да су у деспотовој државној пропаганди сматране равноправним са молитвама светих Симеона и Саве. Стога ваља погледати трећи пример дипломатичког саобраћаја у којем се огледа начин на који се деспот односи према Лазаревом култу. Реч је о већ поменутом обраћању хиландарском братству.

У повељи деспота Стефана Хиландару, у аренги се спомиње већ уобичајени мотив молитава светитељског пара Симеона и Саве, у функцији не само њиховог ктиторског односа спрам манастира, већ и као отаца и прадедова актуелног владара.[57] Такође, деспот себе назива ктитором манастира,[58] што је познати мотив позивања на легитимитет претходника, још од времена краља Милутина. Деспот међутим има још један разлог да себе сматра ктитором, односно наследником ктиторских права, а то је родбинска веза са првим ктиторима и са другим ктитором, светим кнезом Лазаром.[59] На њега се природно позива у даљем тексту, у експозицији у којој описује свој живот, искушења и „небесне стихије" што су се у Србији збиле још од времена његовог младићког узраста.[60] Позивајући се на врлине свог оца, светог кнеза, деспот приповеда како је настојао да се на њега угледа „али с невољом и изван благости".[61] Успон на власт, праћен ми-

---

[56] *F. Miklosich*, MS, 334, редови 7–8.

[57] *F. Miklosich*, MS, 331, ред 3.

[58] *F. Miklosich*, MS, 331, ред 6.

[59] О томе в. *М. Благојевић,* Кнез Лазар ктитор Хиландара, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989.

[60] *F. Miklosich*, MS, 332, редови 7–8.

[61] *F. Miklosich*, MS, 332, редови 10–11.

лошћу светога Духа, окончан је разилажењем тамних облака, те је постављен за „самодршца и владара очинског дела и повереника пространства Српске земље“.[62] У том контексту, деспот поново потврђује како је „тежио очевим врлинама“.[63] Његов родитељ, господин свети кнез је својевремено даровао Хиландару новобрдски доходак и својом даровницом деспот је обновио ове привилегије Хиландара. Тиме је и стекао право да се у аренги назове ктитором, по подобију свог оца, који је обновио манастир и богато га даривао. Ово је деспот одобрио у славу и част Богородице и светих „отаца наших“ Симеона и Саве. Тиме се он недвосмислено везао за светитељску нит. Као светилници и ктитори манастира, „у које је наше уздање“ Симеон и Сава се спомињу и у санкцији документа.[64] Кнежеве светитељске молитве нису придружене молитвама Симеона и Саве у повељи Хиландару, где се помен светог кнеза природно очекује, с обзиром да је деспот овим документом у основи потврдио Лазарева даривања. Пре бисмо могли рећи да се на овом идеолошки важном месту, кнез Лазар истиче као узор личних и владалачких врлина свог наследника, а да се у идеолошком смислу не изједначава са светитељским паром. Сродан закључак стичемо и анализом аренге повеље којом почиње Закон о рудницима. Стефан се ту позива на молитве свога оца, „светог… кнеза Лазара“, казујући да је од њега наследио власт. Свети кнез је ту извор Стефанове власти коју је легитимно наследио. Он се међутим помиње у још једном, карактеристичном контексту, када заједно са светим претходницима Симеоном и Савом штити отачаство од спољних непријатеља. Стога, очекивано, ослобођење земље од Турака које је уследило после Бајазитове смрти, Стефан приписује Божјој помоћи, али и молитвама светитељског пара и свог светопочившег оца.[65] Могло би се рећи да је политичка функција култа светог кнеза од времена Стефанове самосталне владе и посебно, од времена добијања деспотске титуле, најпре везана за легитимизацију Стефановог наслеђа и улогу „одбрамбеног бедема“ отачаства, у којој је своје место морао наћи култ косовског страдалника.

Промене до којих је дошло у освит 15. столећа биле су далекосежне и нису се тицале само деспотовог односа према култу светог кнеза и немањићким традицијама. Назире се промена идеолошке матрице. Сматрамо да се ова промена одвијала на основама Стефановог цариградског искуства и на утицају општијих идеја о владању које одговарају политичким приликама после турског пораза код Ангоре.

Након 1404. године, када су Срби задобили Београд, пред деспотом је стајао задатак заснивања нове престонице, како на просторној, тако и на култној равни. Боравак у Цариграду, добијање деспотске титуле и укључење у царску породицу несумњиво су могли утицати на усвојени београдски програм „светог места“. Константин Филозоф на више места пореди Београд са Новим Јерусали-

62 *F. Miklosich*, MS, 332, редови 19–20.

63 *F. Miklosich*, MS, 332, редови 21–22: „отачаским добродетељима ревнујем“.

64 *F. Miklosich*, MS, 333 , редови 14–15.

65 Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, нав. дело, 37.

мом. Осим што је митски, месијански и небески град, Нови Јерусалим је веза старозаветног и савременог света. У византијској традицији још од 4. века синоним је „царског града“.[66] Као што је царско хришћанство свој природни центар налазило у Константинопољу, као што је василевс сматран наследником Рима и Давидовог краљевства, тако је *translatio* светог места, утемељено још чином преноса часног крста, у основи озваничило праксу према којој је Нови Јерусалим у основи био и Нови Цариград.[67] Непрекидно освештавање Цариграда и осигуравање његовог општехришћанског престижа низом преноса моштију (које свој врхунац достиже у 10. веку), допринело је да се поседовање драгоцених реликвија почне сматрати најважнијим знаком легитимитета светог места. Поседовање „честица светости“ постало је тако знак владарске легитимности, а велике транслације, праћене спектакуларним јавним процесијама у граду, биле су намењене њеном учвршћењу. Поред тога, у византијској традицији негована је веза реликвија са војним успесима и царском победом. Њихова трећа и можда најважнија функција на идеолошкој равни, она коју без сумње препознајемо и у деспотовом концепту престонице, била је доживљај реликвија као ковчега савеза, и тиме, као темеља новог светог града.[68]

Односи владара наспрам области светог били су многоструки. У византијској пракси, приликом прослављања светитељских култова посебно је истицана улога владара, чиме је наглашена слика цара у његовој религиозној улози. Прослављање светитеља чији су култови сматрани династичким обезбеђивало је утемељење породичне светости. Али, основна функција прославе култова везиваних за сасвим одређена места у Граду у којима је цар узимао јавног учешћа и играо главну улогу била је представљање цара поданицима као посредника у задобијању вишње заштите читаве државе. Та религиозна улога владара открива давидовски аспект схватања власти, суштински везан за царску идеологију.[69] Видећемо да се слична пракса спроводила и у новој српској престоници, грађеној по подобију царског града, тиме утемељеној као „свето место“ *par exellence*.

На овоме месту ваљало би се за тренутак зауставити на важном аспекту владарске идеологије деспотовог доба. Реч је о непрекидној присутности два међусобно комплементарна плана. Први је земаљски, а други монашко-аскетски и оба се сустичу у идеалном устројству „светог места“ — деспотове престонице. Драгоцени извор за разумевање ова два плана је житије Константина Филозофа. Нимало случајно, Константин почиње свој спис генеалогијом Немањића изведеном од првог хришћанског цара, а потом се на њу надовезује повест о кнезу Ла-

[66] *B. Flusin*, Remarques sur les lieux saints de Jérusalem à l'époque byzantine, Lieux sacrés, lieux de culte, sanctuaires. Approches terminologiques, métodologiques, historiques et monographiques, sous la direction d'André Vauchez, Rome 2000, 130–131.

[67] *B. Flusin*, Construire une nouvelle Jérusalem: Constantinople et les reliques, L' Orient dans l'histoire religieuse de l'Europe. L'invention des origines, Bruxelles 2000, 51.

[68] Нав. дело, 53, 57, 62, 68.

[69] *B. Flusin*, L' empereur hagiographe, in: L' empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine, Paris 2001, 34, 41, 51, 54.

зару. Посведочено мучењем, Лазарево светитељство заокружује приповедање о подвизима и блаженој смрти која је на посебан начин, својствен средњовековном поимању смрти и подвига, потврдила кнежево богоизабрање.[70] На похвалу кнезу Лазару надовезује се похвала мужаственој жени, регенткињи Милици.[71] Све је ово, заједно са повешћу о славном роду Немањића, увод стављен у службу истицања особина деспотових које се дају сажети у речито поређење са сунцем.[72] Овако конципирана биографија владара показује јасно порекло из развијених византијских реторичких похвала у којима је често поређење владара са *Sol invictus*-ом.[73] Чак се и слика деспотова двора у Београду у потпуности подоби Ареопагитовим начелима и слави аскетске принципе побожности који се стичу у идеалној земаљској владавини као предуслову будућег небеског краљевства. У истоме циљу наш писац пореди Београд са Јерусалимом („уистину седмоврх… и Сиону по изгледу сличан, био је слика вишњега Јерусалима").[74]

Одмах након описа Београда Константин приказује грађење маузолеја у Ресави, поредећи и на овај начин речена два плана. Истицање паралеле небеско-земаљско видљиво је у опису Ресаве као небеског (монашког) пандана Београду; Ресава је „други град који има стазу ка вишњем Јерусалиму и сличност".[75] Јака аскетска компонента деспотове идеологије, непосредно надахнута византијском праксом, потврђена је Константиновим описом деспотове жеље да „говори с пустињацима" и да се „несито (са њима) настани". Деспот „слатко примаше пустињаке" и „гледаше да их свагда са собом има".[76] Много година он је утврђивао своја два „града" — Београд и Ресаву, потврђујући на тај начин њихов углед светих места као важних упоришта сопственог владарског концепта. Јака аскетска компонента деспотове идеологије, непосредно надахнута византијском праксом, потврђена је Константиновим описом деспотове жеље да „говори с пустињацима". Уосталом, позната је чињеница да су последње деценије 14. и прве 15. века биле период процвата отшелништва, о чему сведоче угледне „пустиње" и „свете планине", које су, надахнуте духовношћу Свете Горе Атоске, ницале широм балканских простора.[77]

---

[70] Константин Филозоф, 195.

[71] О кнегињи као „мужеумној жени" сведочи и Данило Бањски. Уп. *В. Ћоровић*, Силуан и Данило II, 95, ред 8.

[72] Константин Филозоф, 211.

[73] *E. H. Kantorowicz*, Oriens Augusti-Lever du roi, DOP 17 (1963), 119–177, посебно 150–152, где се показује да је у поезији и реторици византијског царства до средине 15. века цар изједначаван са сунцем. Концепт поређења појаве цара са „изласком сунца" жив је у дворском церемонијалу, а опстанак метафоре цара-сунца везан је за цермоније „уздизања" и то у обичајима уздизања на штит и цермонији *прокипсис* (о томе в. опширније у раду *M. Jeffreys*, The Comnenian Prokypsis, Parergon NS 5 (1987), 38–53). Уп. и *А. Лома*, нав. дело, 72.

[74] Константин Филозоф, 219.

[75] Исто, 222.

[76] Исто, 222.

[77] A.-M. Talbot, *Les saintes montagnes à Byzance*, in: Le sacré et son inscription dans l`espace à Byzance et en Occident, Etudes comparés, ed. M. Kaplan, Paris 2001, 263–275 (са старијом литературом); Амфилохије јеромонах, Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, in: Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101–134.

У процесу уобличавања престоног града као „светог места" била је неопходна *praesentia* светих покровитеља, оличених у чудотворним иконама и светитељским моштима. Деспот Стефан је успео да набави драгоцене реликвије — руку Константина Великог[78] и нерукотворени образ Богородичин.[79] Он је исказивао посебно поштовање према Богородици, обраћајући јој се у аренгама неколиких својих повеља као личној заштитници. О тој вези најречитије сведочи посвета Богородици новог престоног града, као и присуство реликвија и знамените Богородичине иконе. Можда најлепши књижевни пример посебне оданости Маријином култу представља *Молитва молебна говорена на литији са светим крстовима*.[80] Донекле се можемо приближити разумевању популарне побожности овога доба када замислимо ефемерне градске спектакле приређиване пригодом *adventus*-а *reliquiarum* знаменитих светитеља — градозаштитника, или пак организованих литија поводом значајних празника.[81] Управо веровање у заштитну моћ светих реликвија подстакла је организоване акције њихових набављања.

Године 1398. када се српски кнез налазио у великим невољама, како унутрашњим, тако и спољним, кнегиња Милица је заједно са монахињом Јефимијом отишла султану Бајазиту I у дипломатску мисију. Том приликом вођени су преговори чији је циљ био припремање деспотовог доласка на Порту, али је кнегиња успела да добије у посед мошти св. Петке и св. Теофано које су се после пада Трнова и преноса у Видин нашле у ризници Константина Видинског, а потом су премештене у Једрене или у Брусу.[82] Култови обе светитељке су, као што ћемо видети, били значајни за династичку идеологију. Њихово прво одредиште била је Лазарица, придворна црква у престоном Крушевцу, да би их деспот, нимало случајно, потом пренео у Београд.[83]

Даница Поповић је недавно показала како се у Трнову трансформисао култ св. Петке у део владарског програма, са јасним династичко-идеолошким порукама. Предмет посебног старања владарског дома Асеноваца, света Петка је постала заштитница престоног града, небеска заступница државе и народа и гарант сигурности, штит пред иновернима.[84] Управо у том њеном својству ова реликвија била је неопходна српској држави у тренуцима велике скрби. Тада

---

[78] *Е. А. Моршакова*, Ковчег для десницы святого царя Константина, Христианские реликвии в московском Кремле, ed. А. Лидов, Москва 2000, 126–128.

[79] *М. Татић-Ђурић*, Икона Богородице београдске, Годишњак града Београда XXV (1978) 147–161.

[80] *Ђ. Трифуновић*, Огледи и преводи, Београд, 1995, 40–44.

[81] Уп. *Ж. Дагрон*, Цар и првосвештеник, 239; *Ђ. Трифуновић*, Огледи и преводи, 37.

[82] Приликом побрајања светиња које се чувају у београдској Успенској цркви, мошти св. царице Теофано помињу се уз мошти св. Петке. Податак је сачуван у писму из 1509. године, које су московском великом кнезу Василију Ивановичу предали изасланици београдског митрополита Михаила, *С. Димитријевић*, Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку, Споменик СКА XXXIX (1903) 17.

[83] Опис преноса моштију св. Петке у Србију доноси Григорије Цамблак, у Слову, посвећеном овом догађају, а замишљеном као додатак *Пространом житију патријарха Јевтимија*.

[84] *Д. Поповић*, Реликвије свете Петке — *gloria Bulgariae, gloria Serviae*, in: Бугарска и Србија у кругу византијске цивилизације, Зборник реферата из бугарско-српског симпозијума, София 2005, 165–191.

почиње да се успоставља један особен култно-реликвијарни програм који је само део свеукупних важних промена у сфери поимања владања крајем 14. и почетком 15. века. Исти програм пратимо и на примеру штовања реликвија свете царице Теофано у Београду.

Подсетимо се најпре култа свете Теофано и династичког карактера њеног прослављања, почев од места сахране (Свети Апостоли) до самог чина канонизације који је био део настојања Лава Мудрог да успостави култ династичке светости, што се, у случају Македонаца, могло изгледа извести само преко женске линије. Када је реч о успостављању култа свете Теофано као породичног култа Македонске династије, важно је одвојити причу о канонизацији, која припада реалностима краја 9. и почетка 10. века, са причом о судбини њених моштију и даљем трајању овог култа у земљама византијског културног круга. Мошти свете Теофано више пута су преношене, а само њено тело пренето је, сва је прилика после пљачке Светих Апостола из 1204. у храм манастира Св. Константина код Бонове цистерне, који је она сама основала. Њен култ се брзо развијао и остао је везан за династичку успомену.[85] У Србији су мошти свете Теофано стављење у службу заштите угроженог отачаства, као уосталом и много слављене мошти свете Петке, и такође смештене у деспотов Нови Јерусалим.[86] Прослављање св. Теофано у Београду било је, сва је прилика, праћено одређеним литијама, када је читана и служба њој посвећена. Посебно о томе сведоче стихови: „Весели се данас Стефан, деспот српски, и светло празнује спомен твој, свечасна, и раци моштију клања се".[87] Непознати прерађивач Службе светој царици Теофано послужио се службом бугарског патријарха Јевтимија. У тој прерађеној, српској служби, византијска царица-светитељка слави се као заштитница српске земље („српског скиптра") и престоног града, о чему сведоче следећи стихови: „Радуј се хришћанима топла поборнице и скиптру српском заштитнице"; „Весели се данас земља српска која те у престоном граду светло призива: Радуј се заједно са мном мати градовима". Посебно је наглашена везаност деспотова за овај култ, те стога не чуди позив светитељки да се моли како би „учврстила деспота Стефана".[88]

Чини се међутим сасвим јасно да програмско инсистрање на преношењу моштију и ширењу култа свете Теофано у Србији раног 15. века није повезано са основном симболиком, дакле, породично-династичком, коју је овај култ но-

---

[85] *G. P. Majeska*, The Body of St. Theophano the Empress and the Convent of St. Constantine, Byzantinoslavica 38 (1977), 14–21. Целовитост и династичко обележје најважнијим местима побожности и светости која постају важан део престоничких култова доносиле су управо литије. Везане су, у доба Македонаца, за свете заштитнике династије, попут св. Илије, а са друге стране, за узоре и светитеље из царске породице, попут св. Теофано. Уп. *Ж. Дагрон*, Цар и првосвештеник, 239 и даље.

[86] Као што је уосталом и царска престоница — Трново, уобличена према константинопољским обрасцима. Уп. *В. Тъпкова-Заимова*, Търново между Ерусалим, Рим и Цариград (Идеята на престолен град), Търновска книжовна школа 4 (1985) 249–261; *И. Божилов*, Седем етюда по Средновековна история, София 1995, 201–203.

[87] *Ђ. Трифуновић*, Огледи и преводи, 37.

[88] Текст прерађене српске службе објавила је *К. Ивановна*, Археографски прилози 10–11, (Београд 1988/89), 83–106. Уп. *Ђ. Трифуновић*, Огледи и преводи, 37.

сио у Цариграду. Пре ће бити да је култ свете царице постао популаран у деспотовом Београду стога што је био важан владарски култ Константинопоља, а у склопу угледања нове престонице на Цариград као најважнију утврду православља. У том контексту ваља схватити и спис Константина Филозофа, односно, његово инсистирање на деспоту као Новом Константину, почевши од конструисања родослова који порекло српског владара изводи од Константина Великог, преко описа деспотовог оснивања престонице. Важан акценат наш писац у овом опису ставља на чињеницу да је деспот у устројству свога града поступао „као равноапостолни у своме граду некада“.[89] Константинов текст пружа основу за разумевање значаја похрањивања руке светог цара у београдски храм. Тако постепено добијамо не само слику урбаног оквира замишљеног као емулација Цариграда и Јерусалима и то од седмоврхог просторног плана, преко штовања престоничких култова до аскетског устројства двора и византијских погледа на природу владања, већ назиремо један општехришћански, односно општеправославни програм слављења државе и владара. У том смислу ваља разумети присуство најважнијих реликвија везаних за Богородицу и Константина Великог, за св. Петку и светитељку-царицу, коју састављачи службе називају „хришћанима топлом поборницом“.

Однос према светости у Деспотово доба показује се као сложен феномен; реч је о односу према светим претходницима („светој династији“), светом кнезу и родитељу, према светим моштима заштитника, и „светом месту“ — небеском и земаљском. Реч је такође, о усвајању дуге византијске традиције о престоном граду као слици небеског Јерусалима и сложеног владарског програма који поставља пред *regnans*-а задатак посредника између два комплементарна плана: небеског и земаљског, монашког и владарског. На крају, реч је и о усвајању ромејске праксе: искуства равнотеже између прекида и континуитета.[90] Она објашњава два комплементарна пута у грађењу модела владања, неопходност смене династија и амбивалентност у представљању континуитета. Са сродним проблемима суочила се српска држава покосовског доба. Од тренутка примања деспотске титуле, одговори су налажени у подражавању византијском моделу.

---

[89] Константин Филозоф, 221.

[90] *Ж. Дагрон*, нав. дело, 54.

Smilja Marjanović-Dušanić

DYNASTIE ET SAINTETÉ À L'ÉPOQUE DE LA FAMILLE DES LAZAREVIĆ : EXEMPLES ANCIENS ET NOUVEAUX MODÈLES

C'est au cours des deux siècles de règne de la famille des Némanides sur le trône de Serbie que s'établit le modèle de la sainte dynastie. Après l'extinction de la maison régnante (1371) les pays serbes se retrouvent, avec le plein appui des autorités de l'Eglise, sous le pouvoir du prince Lazar. La mort du prince, lors de la bataille du Kosovo (1389), engendre alors un nouveau type de saint–martyr. Le culte du saint prince, dont la *memoria* fut soigneusement construite, est créé par l'accord entre les plus hauts cercles de l'Eglise et la régente Milica. Tous les éléments du culte, y compris la translation des reliques et les nouveaux textes liturgiques possèdent une fonction non seulement sacrale mais politique bien précise : ils sont liés à la mise en place de la légitimité des successeurs du prince et à leur consolidation au pouvoir. La tombe du prince au monastère de Ravanica devient ainsi un «lieu saint», espace sacré de premier rang, au sein duquel on célèbre l'action du saint.

Toutefois, la situation dans les Balkans, après la bataille du Kosovo, conduit à de profonds changements dans la conception des règles dynastiques et des principes de sainteté. Le culte du saint fondateur de la nouvelle famille régnante des Lazarević, n'est plus utilisé selon les coutumes en vigueur sous les Némanides pour consolider le principe de sainteté «héritée» ou «inhérente» aux princes. L'idée de dynastie subit d'importants changements qui ne sont pas seulement dus aux nouvelles conditions historiques mais bien à une volonté délibérée d'instaurer un nouveau modèle dans la région. Le culte du saint prince se distingue alors de celui du modèle némanide selon plusieurs éléments essentiels. Jusqu'à la fin du 14e siècle, le modèle némanide, sublimé par l'image des saints Siméon et Sava, était fondé sur la règle de trinôme souverain-moine-saint issue de la représentation de Saint Joasaph. Le prince Lazar est quant à lui célébré en tant que martyr ; la mort du prince et la décapitation par les infidèles *pro fidei defensione* permettant ce type de sanctification. La mort du prince, décrite, dans le témoignage de la victime, comme une mort pressentie et acceptée pour mériter l'empire céleste, et dont l'essence même est celle de la souffrance de Job, est issue de la pratique de l'*imitatio Christi*. Ainsi le péril du combattant est-il sublimé dans le récit de ses souffrances tandis que la décapitation du prince Lazar prisonnier est dépeinte comme une acceptation de la mort sans résistance. Il s'agit de l'adaptation d'un modèle connu de vie de saint (*vitae*) dont on trouve des exemples analogues dans la tradition européenne.

La consolidation sur le trône du despote Stefan (Etienne), le successeur du prince Lazar, marque la suppression progressive de la commande de nouveaux textes liturgiques. Dans les fondations de cette époque, on ne célèbre plus l'image de Lazar en tant que saint. Il semble que la nouvelle dynastie ait préféré alors plutôt mettre en valeur son lien aux Némanides que de célébrer le martyr du Kosovo. Ainsi convient-il de distinguer sur un plan idéologique deux périodes : la période de fondation du culte de Lazar (1389–1402) et celle du règne indépendant du despote (1402–1427).

C'est à la suite de la fondation du despotat, après 1402, que commence à prévaloir dans la littérature serbe, un genre hymnographique dont les oeuvres étaient composées essentiellement de prières en vue de l'aide, de la consolidation et de la sauvegarde des pays serbes sous l'égide de Stefan (Etienne) Lazarević. Le culte du martyr s'enrichit alors d'éléments analogues à ceux de la célébration des saints Siméon et Sava : il se transforme en culte protecteur de l'actuel souverain et en un appel à la protection contre les infidèles. Le prince Lazar, par ses qualités humaines et princières, devient pour son héritier un modèle de vertu mais l'on porte une attention particulière à ce que son culte, au niveau idéologique, ne soit pas confondu avec celui des deux saints. A la différence de la construction idéologique établie après les premiers Némanides, il n'y a pas de trace ici de culte dynastique. Le thème de la patrie en danger se substitue à celui de la famille régnante et les motifs plus généraux de la chrétienté remplacent les motifs locaux.

Les transformations qui surviennent à l'aube du 15e siècle furent de grande portée et ne concernèrent pas seulement le rapport du despote au culte du saint prince et aux traditions némanides. On entrevoit ici un changement idéologique qui relève de l'expérience de Stefan (Etienne) à Constantinople et de l'influence d'idées plus générales sur le concept de gouvernement après la bataille d'Angora. Après 1404, lorsque les Serbes conquirent Belgrade, le devoir incombant au despote fut de fonder de nouvelles capitales, tant sur le plan extérieur que sur celui du culte. Le séjour à Constantinople, l'obtention du titre de despote et l'intégration à la famille impériale ont certainement dû influencer la volonté de faire de Belgrade un «lieu saint» ou une nouvelle Jérusalem. La fonction essentielle de la célébration des cultes qui se déroulaient dans des lieux précis de la ville et dans lesquels le souverain participait officiellement tout en détenant un rôle central, était de présenter le *regnans* aux sujets afin de recevoir, par l'intermédiaire de la célébration, la haute protection de l'ensemble de l'Etat. Le rôle religieux du souverain révèle ici l'aspect davidien de la conception du pouvoir qui est lié dans son essence même à l'idéologie impériale. Une pratique similaire se retrouve dans la nouvelle capitale serbe construite sur le modèle de la capitale impériale et qui de cette façon s'établit comme un «lieu saint» *par excellence*.

Dans le processus de construction de ville-capitale, la *praesentia* des saints protecteurs incarnée en des icônes miraculeuses et des reliques saintes était indispensable. Le despote Stefan (Etienne) parvint à se procurer de précieuses reliques : la main de Constantin le Grand et l'icône de la Sainte Vierge *acheiropoitos*. Les *prooimia* contenues dans plusieurs de ses chartes où le souverain s'adresse à la Sainte Vierge en tant que protectrice montre le respect particulier qu'il a envers elle. Mais le plus éloquent témoignage de cette relation réside dans le fait que la nouvelle capitale est dédiée à la Sainte Vierge où sont déposées ses reliques et où se trouve l'icône de l'illustre Sainte. C'est de façon analogue, qu'à la fin du 14e siècle, la princesse Milica parvint à obtenir du sultan les reliques de Ste Petka et de Ste Théophanô. Dans l'office serbe dédié à Sainte Théophanô, la sainte impératrice est célébrée en tant que protectrice des pays serbes et de la capitale. Le lien du despote à ce culte est particulièrement mis en valeur, c'est pourquoi la vocation de la sainte à prier pour «renforcer la position du despote Stefan» n'étonne pas. Il semble toutefois

évident que l'insistance à vouloir transférer les reliques et à élargir le culte de Sainte Théophanô en Serbie, au début du 15e siècle, n'a pas de rapport avec la toute première symbolique familiale et dynastique du culte à Constantinople. Il semble que le culte de la sainte impératrice prenne de l'ampleur dans la ville de Belgrade gouvernée par le despote car il s'agit d'un culte de souverain important à Constantinople et qu'il représente, dans le mécanisme d'imitation de la nouvelle capitale sur le modèle de Constantinople une consolidation essentielle de l'orthodoxie.

Le biographe du despote, Constantin Philosophe, témoigne de façon éloquente des traditions ayant influencé les transformations de la nature du pouvoir au début du 15e siècle. Elles concernent la présence continu de deux niveaux complémentaires entre eux. Le premier est terrestre tandis que le second est monastique et ascétique mais les deux se rejoignent dans l'organisation idéale du lieu saint — la capitale du despote. Ce n'est un hasard si Constantin commence son récit par la généalogie des Némanides depuis le premier empereur chrétien et qu'il y rattache ensuite l'histoire du prince Lazar. Il s'agit d'une introduction rhétorique qui vise à renforcer les vertus du despote par une comparaison du souverain au soleil. La conception de la biographie du souverain indique l'origine byzantine de ce motif que l'on retrouve dans les louanges rhétoriques tardives où la comparaison des souverains au *Sol invictus* est fréquente. L'image même du palais du despote à Belgrade correspond parfaitement aux règles en vigueur sous l'Aéropagite en célébrant les principes ascétiques de dévotion que l'on atteint au sein du Royaume terrestre idéale et qui conditionnent le futur Royaume céleste. C'est dans un but identique que notre auteur compare la ville de Belgrade à Jérusalem (en vérité elle possède sept collines… semblable par son aspect à Sion, elle était l'image de la Jérusalem céleste). Juste après la description de Belgrade, Constantin dépeint la construction du mausolée du despote à Resava, comparant de cette manière également les deux niveaux terrestre et céleste. L'insistance du parallèle est visible dans la description de Resava comme un pendant céleste (monastique) à Belgrade ; Resava est «la seconde ville possédant une route allant vers Jérusalem et qui lui est semblable». La puissante composante ascétique de l'idéologie du despotat, directement issue de la pratique byzantine, est confirmée par la description que donne Constantin du despote voulant «parler avec les gens du désert».

Le rapport à la sainteté, à l'époque du despotat, apparaît comme un phénomène complexe puisqu'il concerne la sainte dynastie, le saint prince et ses ancêtres, les saintes reliques des protecteurs et le «lieu saint» — céleste et terrestre. Il s'agit aussi de l'adoption de la longue tradition byzantine de ville capitale comme émulation de la Jérusalem céleste et d'un programme de règne complexe qui place le *regnans* en tant qu'intermédiaire entre deux niveaux. Enfin, il relève de l'héritage de la pratique des *Romaioï* : l'expérience de l'équilibre entre rupture et continuité. Cela explique la complémentarité des deux chemins à suivre dans la construction du modèle de gouvernement, l'inéluctable changement dynastique et l'ambivalence dans la représentation de la continuité. L'Etat serbe fut confronté à des problèmes similaires après la bataille du Kosovo. En recevant le titre de despote, la réponse choisie fut celle de l'imitation au modèle byzantin.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 271.22(497.11)–732.2:929 Јефрем

Даница Поповић

ПАТРИЈАРХ ЈЕФРЕМ — ЈЕДАН ПОЗНОСРЕДЊОВЕКОВНИ СВЕТИТЕЉСКИ КУЛТ

Предмет истраживања су личност и култ патријарха Јефрема, монаха-пустињака, писца и у два наврата поглавара српске цркве (1375–1379; 1389–1392). Проучени су механизам и хагиолошка средства који су коришћени приликом грађења његовог светачког лика, као и сложен политички контекст у којем је успостављен култ.

Јефрем — монах, писац и угледни „становник пустиње", у два наврата поглавар Српске цркве и светитељ — личност је која с много разлога побуђује пажњу истраживача.[1] Изузетних особина и необичног животног пута, Јефрем припада оним особама које на упечатљив начин оличавају стремљења, тековине али и противуречности свог времена. На сличан начин, околности стварања његовог култа откривају сву сложеност актуелних прилика у Србији из последњих деценија 14. и 15. столећа, као и међусобних односа српских претенденaта на власт из овога раздобља. Култ патријарха Јефрема размотрићемо у две различите, но међусобно неодвојиве равни.[2] Прва, хагиолошка, односи се на садржину култа, прецизније, на књижевно-литургијска средства помоћу којих је он грађен. Друго становиште је историјско и у овом случају нарочито значајно, будући да су „житије и жизн" патријарха Јефрема, више него што је то уобичајено за стандардне светачке биографије, били одређени повесном стварношћу. Они су, такође, натпросечно добро документовани различитом врстом извора.

Основни извор за познавање Јефремовог живота, добро је познато, јесу прославни састави које му је сачинио епископ Марко, најпре његов послушник, а потом верни следбеник и повереник током пуне двадесет три годи-

[1] *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 126–129; *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 101–115, 123–126; *Ђ. Слијепчевић*, Историја српске православне цркве, Београд 1991, 176–179.

[2] За методолошке оквире таквог приступа, *Д. Поповић*, О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања — свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, изд. *Ј. Калић*, Београд 2000, 347–368.

не.[3] Начин грађења Јефремовог светитељског лика и употреба хагиографске топике не остављају места сумњи да је Марко добро владао књижевним жанровима. Рођење, младост и животно опредељење Јефремово описани су уз помоћ прописане топике, са нагласком на рано испољеним знамењима будућег светитељства. То су аскетски ерос, чежња за последовањем Христу, исказана одбацивањем света и напуштањем породичног дома, затим странствовање, боравак у пустињи и примање монашког завета.[4] У духу позновизантијске хагиографске праксе, писац житија није пропустио да уз општа места изложи и низ конкретних података о свом јунаку.[5] Тако сазнајемо да је Јефрем био пореклом из „краја трновског" и да је поникао из свештеничке породице; на посредан начин, поређењем саопштених података, можемо закључити да је рођен око 1311. или 1312. године. Забележено је такође да га је у двадест трећој години замонашио његов духовник, старац по имену Василије.[6] Треба нагласити да је Јефремов стварни, историјски лик, у највећој мери олакшао посао животописцу. Етапе његовог монашког подвига, начин живљења и деловања, као и заслуге, јасно показују да је реч о аутентичном подвижнику, личности која је у средњем веку означавана синтагмом „свети човек".[7] Јефремова биографија доиста је садржавала врхунске референце. Свој монашки хабитус он је формирао на Атосу, најпре као сабрат Хиландара, где је дошао негде средином четврте деценије 14. века. Боравак у српском манастиру био је, како се чини, подстакнут неким нарочитим мотивима, у које је данас тешко проникнути. Уследило је обилажење других светогорских обитељи, са нешто дужим боравком у Зографу.[8] Циљеве и смисао киновитског начина живота, као камена темељца у образовању сваког младог монаха, епископ Марко прецизно предочава. То су савладавање теле-

---

[3] Овом приликом доносимо одабрану библиографију. Старија, незадовољавајућа издања текста: *S. Novaković*, Život srpskoga patrijarha Jefrema, Starine JAZU knj. VI (1884) 35–40 (издање представља позну, контаминирану прераду житија или, према речима С. Новаковића, „пријепис или пријевод пола српски, пола руско-словенски скорашњег времена с неким траговима српско-словенскога оригинала"); *Д. Вуксан*, Епископ Марко. Непознати биограф XIV вијека, Ловћенски одјек 1 (1925) бр. 2–3, 81–96; cf. и *Ђ. Сп. Радојичић*, Стари српски књижевници XIV–XVII века, Београд 1942, 89–104; прво акрибично издање: *Ђ. Трифуновић*, Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка, Анали Филолошког факултета 7 (1967) 67–74; *Д. Богдановић*, Шест писаца XIV века (Предговор), Београд 1986, 41–58 (са свом старијом литературом).

[4] О монашкој вокацији и прописаним етапама монашког пута, *T. Špidlik, M. Tenace, R. Čemus*, Question monastiques en Orient, Roma 1999, посебно 87–102, 179–189.

[5] *A. E. Laiou-Thomadakis*, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, Charanis Studies, Essays in Honor of Peter Charanis, ed. A. E. Laiou-Thomadakis, New Brunswick, New Jersey 1980, 84–114; документарна вредност хагиографских састава једна је од носећих тема радова сабраних у зборнику Les vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique?, ed. *P. Odorico, P. A. Agapitos*, Paris 2004 (са обимном библиографијом).

[6] *Марко Пећки*, Житије светог патријарха Јефрема, Шест писаца XIV века, 165; о личности патријарха Јефрема и хронологији његовог животног пута, *Д. Богдановић*, Песничка творенија монаха Јефрема, Хиландарски зборник 4 (1978) 121–126.

[7] *P. Brown*, The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity, Society and the Holy in Late Antiquity, Berkeley — Los Angeles 1982, 103–152; *C. Galatariotou*, The making of a Saint. The life, times and and sanctification of Neophytos the Recluse, Cambridge 1991, 1–10; *A. Angenendt*, Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart, München 1997, 9–10.

[8] Житије светог патријарха Јефрема, 165–166.

сних слабости, учење послушности и смирености и суочавање са нарочито опасним страстима, оним душевним, у хагиографској литератури означено као борба против бесова.[9] Уз та, уобичајена искушавања, Јефрему су запала и нека посебна, описана као „везивања и у гвожђа окивања“, о чијој природи сада можемо само наслућивати.[10] Нема никакве сумње да се Јефрем успешно изборио са свим прописаним задацима будући да му је, након одређеног времена, допуштено пребивање у „борилишту безмолвија“, знаменитим пустињачким испосницама испод врха Атоса.[11] Била је то привилегија намењена само одабранима и потврда да је монах оспособљен за виши стадијум подвига, то јест, живот у исихији.[12]

У даљем саопшавању Јефремовог живота, живо приповедање и конкретни подаци односе видну превагу над књижевним општим местима. Након једног од турских напада на Свету Гору, негде у петој деценији 14. века, Јефрем је био принуђен да избегне, па са једним својим учеником одлази у Бугарску, где у неком манастиру у близини Пловдива бива произведен за настојатеља. Очигледно је да дужности и ограничења која је подразумевало општежиће, а можда и конкретне околности у којима се нашао, нису били подношљиви некоме ко је већ освојио највећу слободу доступну монаху, а то је келиотски вид живљења, то јест, могућност индивидуалног трагања за Богом. Такав закључак следи из казивања животописца да је Јефрем, гоњен чежњом ка „љубљеном безмолвију“, побегао у српску земљу „у намери да се сакрије“.[13] Јефремов став речита је илустрација духа времена. Наиме, спремност да се искусе различити видови монашког живота, од киновитског до отшелничког, а нарочито, учестала промена места боравка, била она добровољна или изнуђена, представљају једну од главних особености позносредњовековног монаштва на балканским просторима.[14] То је уједно и један од основних разлога што је народност монаха постала мање важна од припадности „роду хришћанском“, библијском „народу божјем“.[15] Стога се и Јефрем могао осећати подједнако „код куће“ на Атосу, или у некој од бугарских или српских пустиња.

Како је у самој стварности изгледало његово „скривање“ у српским земљама, где је пристигао негде око 1347. године, потанко описује епископ Марко. Јефрем се најпре запутио у црквено седиште у Пећи, где га је, као личност

---

[9] *L. Regnault*, La vie quotidienne des pères du desert en Égypte au IVe siècle, Paris 1990, 125–138, 196–207; *T. Špidlik, M. Tenace, R. Čemus*, op. cit. 235–236, 168–178.

[10] *Д. Богдановић* (Шест писаца XIV века, 273) претпоставио је, на основу поменутих речи, као и хагиографске топике, да су Јефремове аскетске подвиге људи могли сматрати знаком да је пустињак сишао с ума.

[11] Житије светог патријарха Јефрема, 166; *Д. Пайахрисанйу*, Атонско монаштво, Београд 2003, 77.

[12] Ibid. 29–31; *Д. Пойовић*, Пустиножитељство светог Саве Српског, Култ светих на Балкану II, изд. *М. Дейелић*, Лицеум 7 (2002) 66–68.

[13] Житије светог патријарха Јефрема, 166; cf. коментар *Д. Богдановића*, 274.

[14] *Д. Пойовић*, Монах-пустињак, Приватни живот у српским земљама средњег века, изд. *С. Марјановић-Душанић, Д. Пойовић*, Београд 2004, 574–575 (са одабраном библиографијом).

[15] *Јеромонах Амфилохије*, Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 114.

од великог угледа, са највећим уважавањем дочекао лично патријарх Јоаникије. Имајући у виду његов високи статус али и монашку вокацију, омогућио му је да се настани у једној испосници Дечанске пустиње. Доиста остављају утисак малобројне речи којима је Марко успео да верно дочара слику живота у једној исихастирији. Са осећањем озарења, које као да је пренето из књижевности патерика, он ново Јефремово станиште пореди са „божанственим рајем", у којем је подвижник тиховао веселећи се. Веома прецизно су описане и активности отшелника. То су певање псалама и молитава, читање богонадахнутих списа, урањање у божанствене мисли и виђења.[16] Марко је, такође, оставио драгоцени податак о броју монаха који су настањивали једну овакву келију. Уз Јефрема, ту су била још два „велика старца" и „крепка подвижника", Аврам и Спиридон, као и Јаков, дугогодишњи послушник Спиридонов.[17] Нажалост, покушај идентификације Јефремове исихастирије, једне од неколико дечанских испосница, скопчано је са тешко премостивим тешкоћама, како због њихове слабе, готово никакве проучености, тако и због чињенице да су оне данас практично недоступне истраживачима.[18]

Јефремову исихију, која је потрајала готово читаву деценију, прекинули су метежи настали неко време након смрти цара Стефана Душана. Пошто је у клисури Дечанске Бистрице био изложен сталној опасности, тадашњи патријарх Сава IV организовао му је, негде у другој половини шесте деценије, пресељење у безбедно, а ипак веома слично станиште, у близини Пећке патријаршије. Била је то испосница, устројена у „пештери каменој", која је свакако била део монументалног пећинског комплекса у клисури Пећке Бистрице, у високим литицама Средње горе, а удаљеног три километра од Патријаршије.[19] У новој „пустињи" Јефрем се, изгледа, добро осећао, с обзиром да је ту провео наредних двадесет година живота. Управо у том раздобљу долазе до све већег изражаја она

[16] Житије светог патријарха Јефрема, 166; о активностима отшелника и њиховом животном амбијенту, *Д. Поповић*, Монах-пустињак, 562–585 (са библиографијом).

[17] Житије светог патријарха Јефрема, 166; покушај идентификације ових личности код *Д. Богдановић*, Шест писаца XIV века, 275.

[18] Постојећа литература не пружа довољно основа да се поуздано препозна Јефремова исихастирија, *В. Петковић, Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани I, Београд 1941, 113–114; *М. Ивановић*, Црквени споменици XIII–XX века, Задужбине Косова, Призрен–Београд 1987, 395–396 (где се, без података о локацији, помиње и такозвана „Испосница Св. Јефрема"). *Д. Богдановић* (Песничка творенија монаха Јефрема, 123) претпоставио је, без упуштања у аргументацију, да би то могла бити Белајска испосница, удаљена нешто преко пет километара западно од манастира, узводно уз Дечанску Бистрицу. Она је била главна испосница Дечана, средиште анахоретске насеобине и значајно преписивачко средиште, *М. Ивановић*, loc. cit. Проспекцију овог терена обавили смо 1998. године, уочи самог избијања рата, уз помоћ и учешће јеромонаха Петра, тада старешине манастира Сопоћани. Већ и површинско осматрање локалитета указало је на могућност да су Белаје биле нека врста скита, са остацима грађевина различитих садржаја, укључујући и пећинску цркву. Такав тип монашке насеобине могао је, доиста, бити саображен потребама припадника монашке елите, какви су били Јефрем и његови угледни сапосници.

[19] Идентификацију испоснице покушао је да изврши још *Д. Вуксан*, op. cit. 84–85; највише података о пећкој „испосничкој колонији", чије су пећине-келије биле међусобно повезане стазама и степеницама, док се неприступачним пештерама прилазило уз помоћ витла, изложио је *М. Ивановић*, op. cit. 499–500.

његова својства због којих су га сматрали „светим човеком“, или, како то његов животописац каже, за личност достојну „живљењем, делањем и виђењем“. О великом духовном ауторитету и утицају који је имао сведочи чињеница да су му у посету долазили не само монаси из околних „манастира и пустиња“ како би се „просвећивали учењем његовим“, већ и сам патријарх српски, са којим је разговарао о „стварима корисним за душу“.[20] У току боравка у пећкој пустињи, како је то закључио Д. Богдановић, настало је и Јефремово књижевно дело, три молебна канона и низови осмогласних стихира.[21] Не упуштајући се овом приликом у разматрање мишљења П. Матејића, који је поменуте саставе приписао неком трновском монаху и писцу, имењаку и савременику патријарха Јефрема,[22] истакли бисмо само његову идејну суштину, која много говори о личности свога аутора. То је право келиотско штиво, херметично и крајње туробно по духу покајништва који га прожима, и до сржи исихастичко по дубини самопосматрања, осећању сопствене грешности али и снажној потреби за просветљењем душе.[23]

Након пуне две деценије, Јефремово тиховање поново је поремећено. Уследили су догађаји који су, када је о Јефрему реч, у досадашњој науци привлачили највише пажње. Реч је, разуме се, о његовом двоструком уздизању на пећки трон, на чији ћемо се историјско-политички контекст и сврху осврнути нешто касније. У овом часу, задржаћемо се само на хагиографским сведочанствима. Први пут, добро је познато, Јефрем је изабран за патријарха у вези са измирењем Српске и Цариградске цркве, на сабору одржаном 1375. године, „по заповести“ кнеза Лазара и Ђурђа Балшића. Према Даниловом настављачу, приликом избора патријарха искрсле су велике тешкоће, јер „траженог по достојности не могоше лако наћи“. Коначно је Бог, својим мигом, показао на старца кир Јефрема, „часнога, и изабранога и одличнога и незлобивога мужа … седа и умом достојнолепна“, након чега се „бура у цркви одмах утишала“, а Српска и Цариградска патријаршија почеле да живе „у љубави и измирењу и јединству“.[24] Међутим, већ 1379. Јефрем се, абдикацијом, повлачи са престола а сабор, према изричитом тврђењу животописца, на његову препоруку, бира Спири-

---

[20] Житије светог патријарха Јефрема, 167.

[21] *Д. Богдановић*, Песничка творенија монаха Јефрема, 109–129; *Idem*, Шест писаца XIV века, 38–40.

[22] *П. Матеич*, Българският химнописец Ефрем от XIV век, Дело и значение, София 1982. Меродаван суд о ауторству овог књижевног дела треба, разуме се, да донесу историчари старе српске и бугарске књижевности. Ваља ипак скренути пажњу на слабост једног од главних Матеићевих аргумената. На основу чињенице да је Јефрем саставио Канон молебни за цара (у којем се упућују молбе за утврђење цара и града), овај аутор је закључио да се дело односи на цара Ивана Шишмана и Трново, престоницу Другог бугарског царства, Ibid. 58–65, 91–93. Међутим, да се појам „цар“ не може дословно тумачити показује, на пример, готово истовремено дело Григорија Цамблака, такође Бугарина родом. У Служби светом Стефану Дечанском, реч „цар“ је, очигледно, синоним за реч „владар“: тако је Дечански „мученик и цар“; он је примио „царску власт“ и био удостојен „царске дијадеме“. Цамблак, штавише, и Стефановог оца краља Милутина назива „царем српским“, *Григорије Цамблак*, Књижевни рад у Србији, приредио *Д. Петровић*, Београд 1989, 86, 93, 94, 95, 105, 108, 110.

[23] *Д. Богдановић*, Песничка творенија монаха Јефрема, 116–117, 120–121.

[24] Данилови настављачи, приредио *Г. Мак Данијел*, Београд 1989, 132–133.

дона. Званично тумачење оставке била је Јефремова жеља да „поживи у тишини“, као и његова наводна „старост и немоћ“.[25] Тај исказ, ипак, доведен је у сумњу даљим током догађаја. Јефрем се, ослобођен функције, поново повукао у исихастирију, овога пута у близини призренских Св. Арханђела, где је провео наредних девет година. Да молитвено тиховање није била његова искључива делатност потврђује сведочење да је, у то време, одржавао контакте са најмоћнијим носиоцима власти, какви су били кнез Лазар и Вук Бранковић.[26] О статусу који је и даље уживао говори важан запис у *Летовнику* Георгија Амартола из 1387. године: „Писа се повеленијем господина Вука у дому светих архистратига Михаила и Гаврила, при господину и учитељу, бившем патријарху кир Јефрему“.[27] Ипак, метежне прилике након Косовске битке још једанпут су натерале Јефрема да напусти келију. Пошто се након погибије кнеза Лазара и смрти патријарха Спиридона сабор није могао састати, он је 1389. прихватио да привремено преузме функцију патријарха. На трону је остао до 1392. године, када „уз помоћ Божију млади кнез Стефан поново сабор састави“, на којем је за патријарха изабран Данило II. Тада се Јефрем коначно и трајно повукао у своју стару „пустињу“ код Пећи „са радошћу већом него у оних који престо примају“, како каже епископ Марко, и ту поживео још пуних осам година. Преминуо је 1400. у осамдесет осмој години.[28]

Култ патријарха Јефрема био је пажљиво припреман. Уз највеће моралне и духовне вредности које су га красиле он је, према животопису, имао и много других, друштвених заслуга. Оне су описане уз помоћ стандардних топоса: „сиротима и ништима доброчинитељ, удовицама и увређенима заступник, и свима спасоносно пристаниште, непријатељима и јеретицима противник моћан“.[29] Нарочито су важна тврђења епископа Марка о његовим натприродним способностима. Тако је он, само снагом молитве, успео да порази неког јеретика-месалијанца, и на њега навуче неисцељиву болештину. Поседовао је, такође, моћ чудесног исцељења, како од телесних болести, тако и душевних страсти.[30] Колику тежину има ово тврђење може се закључити из чињенице да је међу Србима-светитељима само свети Сава био обдарен моћима да чудеса чини још за живота.[31] Јефремов самртни час и сахрана били су доследно монашки, али изведени са великим почастима, о чему сведочи присуство патријарха Саве IV крај његовог одра. На самрти је затражио и дао благослов, подучио следбенике „стварима духовним“, и испустио душу уз самртнички топос-исказ светих љу-

[25] Житије светог патријарха Јефрема, 168.

[26] loc. cit.

[27] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд 1982, бр. 157.

[28] Житије светог патријарха Јефрема, 168–169; Јефремово одрицање од престола и коначно повлачење у „безмолвије“ истиче и писац Пећког летописа, *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд — Ср. Карловци 1927, 105.

[29] Ibid. 168.

[30] Ibid. 168–169.

[31] *Д. Поповић*, Чудотворења светог Саве Српског, Чудо у словенским културама, изд. *Д. Ајдачић*, Нови сад 2000, 139 (са литературом о том питању).

ди: „Слава Богу за све!“. Уследио је пренос тела из „пустиње“ у Патријаршију, ради погреба, „са многим народом и оци што су по пустињама, са крстовима и иконама, са свећама и кадионицама, са великом чашћу часно му тело у цркву донесу ….“.[32] Предложак овог описа, јединственог у српском хагиографском наслеђу, свакако је преузет из неког пустињачког животописа, највероватније из текста који говори о смрти и сахрани св. Јефрема Сирина.[33] Тај опис је имао одјека и у сликаним представама сахране, иако најранији сачувани примери, у којима житељи пустиње испраћају свечеве посмртне остатке, потичу из 16. столећа.[34] У сваком случају, поменути текст пружа основе за мишљење да је знаменити сиријски светац био Јефремов монашки узор и патроним. Оно додатно добија на уверљивости када се зна да су богословље а нарочито, есхатолошка схватања св. Јефрема Сирина извршили снажан утицај на песништво патријарха Јефрема.[35]

Сахрану у Патријаршији епископ Марко само укратко помиње: „часно му тело у Велику цркву донесу, са радошћу и са сузама, и положе часно у раку“.[36] Након поновног преиспитивања претпоставке, коју смо изложили пре много година, и даље сматрамо — не понављајући овом приликом аргументацију — да је тело патријарха Јефрема положено у некадашњу, тада испражњену гробницу архиепископа Никодима. Она се налазила испод раскошног саркофага постављеног уз северни зид његове задужбине, цркве Св. Димитрија.[37] У време Јефремове смрти мошти првог ктитора су већ биле објављене и почивале су у кивоту који се налазио у цркви Св. Димитрија.[38] Јефремово место сахране обележено је надгробним портретом, насликаним у зазиданом прозору на северном зиду, који је у 17. в. пресликао Георгије Митрофановић.[39] Усмена предања, као

[32] Житије светог патријарха Јефрема, 169.

[33] *J. Martin*, The Death of Ephraim in Byzantine and Early Italian Painting, The Art Bulletin, XXXIII, 4 (1951), 218; о „сиријској“ биографији св. Јефрема Сирина, која садржи опис његове сахране, *A. Vööbus*, History of Ascetism in the Syrian Orient, A Contribution to the History of Culture in the Near East II, Louvain, 1960, 77–83. Занимљиво је напоменути да је св. Јефрем, у духу најрадикалније аскезе, наложио у свом завештању да га сахране анонимно, у гробљу за странце (о тој појави, cf. *Д. Поповић*, Култ краља Драгутина — монаха Теоктиста, ЗРВИ, књ. XXXVIII, 1999/2000, 317–319, са библиографијом); тек доцније, његови посмртни остаци пренети су у пустињу у којој је пребивао и положени у једну пећину, *A. Vööbus*, op. cit. 91–92.

[34] *E. Bakalova*, Scenes from the Life of St. Gerasimus of Jordan in Ivanovo, ЗЛУ, Матица српска, 21 (1985) 111–115 (са литературом).

[35] *Д. Бојовић*, Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност, Ниш — Косовска Митровица 2003, 165–166 и passim.

[36] Житије светог патријарха Јефрема, 169.

[37] *Д. Филиповић*, Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији, ЗЛУ, Матица српска 19 (1983) 75–93; занимљив опис изгледа и украса Јефремовог гроба сачуван је у позном, исквареном препису његовог житија (*S. Novaković*, Život srpskoga patrijarha Jefrema, 40): „… и украсише раку јего многоценим каменом, различними шарами и завесом златим, кадилом …“; мада му се не може приписати документарна вредност, опис представља аутентично сведочанство о изгледу репрезентативних гробних обележја у Пећкој патријаршији, cf. *М. Чанак-Медић*, Архитектура прве половине XIII. века, II, Корпус сакралних грађевина, Београд 1995, 68–71, сл. 113–120 (са старијом литературом).

[38] То сведочи састављач Пећког летописа, насталог мало после 1391. године, Родослови и летописи, 105.

[39] *С. Ћирковић, В. Кораћ, В. Ј. Ђурић*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 292, сл. 124 (са старијом литературом).

и забележена традиција јединствени су у идентификацији овог гроба, коју непосредно потврђује и натпис уз портрет: „свети Јефрем, трећи патријарх".[40]

Састави намењени Јефремовом светитељском прослављању настали су, како се сматра, убрзо након његове смрти. Епископ Марко, дугогодишњи сведок и учесник подвига свог учитеља, написао му је житије, неку врсту проширеног стиховног синаксара. Оно садржи, с једне стране, обиље биографских података и историјских сведочанстава, док са друге наглашава исихастичко опредељење Јефремово, његов лик аскете и пустињака, харизматичност и светост. Та својства долазе до пуног изражаја у Служби, где он бива транспонован у вишу, духовну и мистичну раван.[41] Јефрем је боговидац, „крајњим смиреноумљем" и „савршеним бестрашћем" обасјан, он је „тајник виђења духовних делатни" и „својим подвигом мученик драговољан".[42] Најзад, приликом грађења култа постојала је и намера да се он коначно заокружи подизањем тела и његовим објављивањем. То несумњиво произлази из завршног текста житија, у којем личан однос епископа Марка према свом духовном оцу и покровитељу долази до пуног изражаја. Животописац ту приповеда о посмртним јављањима Јефремовим која су га подстакла, како каже, „да гроб његов отворим и мошти видим". Тада се, међутим, Јефрем огласио „најстрашнијим и најсветлијим виђењем", за којим је уследио познати топос. То је најстрожа забрана подизања тела, уз позивање на врхунски монашки образац, св. Антонија Великог.[43] Употребу тог општег места — кодиране поруке чији је смисао био спречавање култа — већ смо разматрали једном претходном приликом, поводом неизвршене елевације тела краља Драгутина.[44] Завршница Јефремовог житија захтева сличан поступак, а то је коментар историјских околности у којима је дошло до покушаја успостављања култа.

Јавни, односно црквено-политички ангажман патријарха Јефрема био је у досадашњој науци више пута тумачен, како са становишта мотивације, тако и последица. Широк је и веома занимљив распон изнетих гледишта. Једна линија размишљања, која се прати још од К. Јиречека[45] и М. Пурковића[46], водила је закључку да је избор Јефрема за патријарха представљао резултат компромиса актуелних претендената на власт, а да је он сам био „побожни пустињак" несклон да се „опредељује за групе и правце", па стога личност погодна за различиту врсту политичких нагодби. Ту, свакако поједностављену слику, историчари су временом битно преиначили. Један од првих који је, са становишта црквене

---

[40] *Д. Филипповић*, op. cit. n. 1, 5.

[41] *Д. Богдановић*, Шест писаца XIV века, 45–51.

[42] *Марко Пећки*, Служба светом патријарху Јефрему, Шест писаца XIV века, 172, 174, 178, 179.

[43] Житије светог патријарха Јефрема, 169–170.

[44] *Д. Поповић*, Култ краља Драгутина, 317–319 (са библиографијом). О функцији хагиографских кодираних порука, *N. Delierneux*, L'exploitation des *topoi* hagiographiques: du cliché figé à la réalité codé, Byzantion 70 (2000) 57–90.

[45] *К. Јиречек*, Историја Срба I, превео *Ј. Радонић*, Београд 1978, 322.

[46] *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV–XVI (1936) 310–311; *Idem*, Српски патријарси, 1976, 102.

историје, довео у питање наводну Јефремову „неутралност“ био је Д. Богдановић, који је истакао да се у једном осетљивом периоду, он налазио у самом средишту духовног и политичког живота Србије. Разматрајући ово питање у ширем контексту односа Српске и Цариградске цркве, он је закључио да је прави разлог Јефремовог избора 1375. године лежао у чињеници да је, у том часу, обраћање Светој Гори — чије је Јефрем био оличење и заступник — представљало најкраћи пут до Цариграда и измирења са Васељенском патријаршијом.[47] У сличним оквирима проблем смене на трону из 1379. године претресао је и М. Петровић. Он је основни разлог Јефремове абдикације видео у његовој неспремности да подржи политику потискивања јурисдикције Цариградске патријаршије, коју је заступао кнез Лазар, а потом и нови, Лазаревићима близак, патријарх Спиридон.[48] Нарочито подстицајна тумачења улоге патријарха Јефрема у збивањима из последње четврти 14. века пружили су, разуме се, они истраживачи, који су разматрали сложену историјску сцену тог времена. За наше питање, посебно су значајни резултати који се тичу појединих његових аспеката. Такви су сукоб интереса обласних господара тог времена, пре свега Лазаревића и Вука Бранковића, њихови савези са појединим црквеним поглаварима — Јефремом, Спиридоном и Данилом III — став Светогораца према протагонистима сукобљених страна, као и идеолошке поруке садржане у релевантној дипломатичкој грађи. У том смислу, важну етапу историје истраживања обележила је позната студија И. Божића, посвећена Вуку Бранковићу.[49] Вредне доприносе свакако представљају и радови Ф. Баришића,[50] Р. Михаљчића[51] и М. Благојевића.[52]

Најпотпуније стање истражености овог питања, уз синтетичан поглед на проблем, у новије време понудио је М. Спремић.[53] Усвојивши мишљење да је на чело српске цркве Јефрем дошао као компромисна личност, али пре свега захваљујући подршци Цариградске патријаршије и Свете Горе, он је свестрано претресао околности везане за Јефремову абдикацију 1379 — када је под притиском струје кнеза Лазара, био приморан да понуди оставку и уступи трон његовом поверенику Спиридону — а затим повлачење и деловање у области Бранковића. Тада су се патријарх у оставци и Вук, стицајем околности, нашли на истој страни. Јефрем је, како изгледа, био водећа личност међу идеолозима Вука Бранковића. О њиховом схватању власти речито говори садржај докумената које је Вук издавао. Из њих произлази да српске земље заједнички држе Лазар и Вук, кнежева титула самодршца се изоставља, а датовање се врши и поменом

[47] *Д. Богдановић*, Измирење српске и византијске цркве, О кнезу Лазару, изд. *И. Божић, В. Ј. Ђурић*, Београд 1975, 81–91.

[48] *М. Петровић*, Титулатура патријарха Спиридона и преткосовске црквено-политичке промене у Србији, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 97–119 (посебно 110–113).

[49] *И. Божић*, Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару, 223–240.

[50] *Ф. Баришић*, Владарски чин кнеза Лазара, Ibid , 45–62 (посебно 51–53).

[51] *Р. Михаљчић*, Кнез Лазар и обнова српске државе, Ibid. 1–11.

[52] *М. Благојевић*, Деспот Стефан Лазаревић и Милешева, Милешева у историји српског народа, изд. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 165–174 (посебно 166–167).

[53] *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1999, 29–35 (са старијим мишљењима и потпуном библиографијом).

бившег патријарха Јефрема, без обзира што се признаје патријарх Спиридон.[54] У сваком случају, Јефремов поновни долазак на престо 1389, у околностима расула после Косовске битке, највише је одговарао интересима ове породице. Почетком девете деценије Бранковићи су имали веома добре позиције, оснажене подршком коју су им пружали угледни светогорски духовници.[55] Лазаревићи су, ипак, успели да преброде најтеже тренутке, захваљујући одлучној подршци српских црквених врхова. Јефрем је био принуђен да се поново повуче и уступи трон Данилу III, патријарху који је одиграо кључну улогу у формирању култа светог владара-мученика, кнеза Лазара. Дакле, како се још одавно изразио М. Благојевић: „Као што се својевремено кнез Лазар ослободио присуства Јефрема избором патријарха Спиридона 1379. године, тако су се и Лазаревићи ослободили Јефремовог присуства 1390/91. избором патријарха Данила III".[56]

У контексту актуелних околности требало би разматрати и неуспео покушај објављивања Јефремовог тела, до којег је дошло мало времена након његове смрти, 14. јуна 1400. године.[57] У култној пракси средњега века није постојало строго правило о времену које је требало да прође између сахране и елевације светитељског тела. Па ипак, познати примери указивали би да до „подизања", из разумљивих разлога, није долазило пре истека најмање три године.[58] Из тога излази да је до иницијативе за елевацију могло доћи најраније у другој половини 1403. године. Прилике у српској земљи биле су у том раздобљу несигурне и конфузне, одређене присуством турске силе на југу, и Угарске на северу. Године 1396. Вук Бранковић је склоњен са историјске позорнице, а затим доживео *damnatio memoriae*. Бришући му успомену, српски историјски текстови онога времена прећуткују његово име и делатност и бележе само смрт.[59] Ипак, Вуков нестанак није зауставио сукоб Бранковића и Лазаревића. Он је штавише заоштрен 1402. године, након битке код Ангоре, када се као важан чинилац појављује Ђурађ Бранковић. Ни битка код Трипоља на Косову, у којој је победа припала Стефану Лазаревићу није разрешила дубоке унутрашње конфликте. Нажалост, појединости збивања после битке, које би могле да баце више светлости на наш проблем, нису документоване изворима. Општи токови, ипак, добро су познати. Српско-угарска сарадња, озваничена 1403–1404, отворила је нову епоху у развоју догађаја. Стекавши солидан ослонац, деспот Стефан је прегао да учврсти свој положај. Крајем 1403. године он је кренуо у напад, пленећи поседе Бранковића у области Ситнице. Ипак, негде у то време чини се да је у

[54] Ibid. 32; cf. Записи и натписи 1, бр. 157.

[55] *И. Божић*, op. cit. 233.

[56] *М. Благојевић*, op. cit. 166–167.

[57] Без ослонца у изворима је тврђење, забележено у позном житију патријарха Јефрема, да је до посмртних јављања дошло седам година након његове смрти, *S. Novaković*, Život srpskoga patrijarha Jefrema, 40.

[58] Поступке везане за штовање моштију већ смо разматрали у више наврата: *Д. Поповић*, Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба, ЗРВИ XXXVI (1998) 43–52; *Eadem*, Мошти светог Саве, Свети Сава у српској историји и традицији, изд. *С. Ћирковић*, Београд 1998, 251–265.

[59] *И. Божић*, op. cit. 236–237.

Србији почео да се успоставља поредак, а да је наредне, 1404. године, коначно дошло и до помирења са Бранковићима.[60]

Управо је то раздобље када је, на годишњи помен, највероватније дошло до успостављања култа патријарха Јефрема. Он је добио житије и службу, али не и завршни, „најопипљивији" елемент. То су „целе" и чудотворне мошти, положене у скупоцени кивот и изложене виђењу и додиру, које су вернима биле најупечатљивија потврда светости.[61] С обзиром на околности, то јест, коначно успостављену превласт Лазаревића, такав вид светитељског прослављања могао је доиста изгледати неприхватљив. Чини се да је епископ Марко, на увијен али савременицима, а нарочито упућенима, разумљив начин дао свој коментар поменутог догађаја. Он се данас не може прецизно дешифровати, будући да су збивања, смишљено и уз помоћ опробаних литерарних средстава, транспонована у сферу несазнатљивог: „Овде је све неизрециво, и око смртно не може видети". Довољно јасно, ипак, Марко је ставио до знања да му је Јефрем оставио важан аманет, али и неко обећање: „И моје учење сачувај ….. Ако које благодарење принесеш, бићеш награђен". Нарочито су речите завршне речи житија, којима Јефрем ослобађа свог верног пратиоца „од ужасних ових виђења", и утолико сложеније за разумевање јер су изговорене „са осмехом на лицу".[62] Уз свестан ризик да у текст накнадно учитавамо значење, рекли бисмо да је Марко, можда са дозом ироније, али свакако са олакшањем, на овај начин ставио до знања да је, што се Јефремовог култа тиче, он учинио све што је било у његовој моћи.

Успостављање култа патријарха Јефрема, како је то у науци већ истакнуто, могло би се схватити као настојање да се у јужним областима српских земаља успостави противтежа култовима које су, на северу, неговали Лазаревићи.[63] Реч је, пре свега, о штовању Лазара, косовског кнеза-мученика, али такође, и оних светих који су пружили духовно утемељење његове власти. Били су то монаси-синаити који су, уживајући кнежево гостопримство, оставили дубок траг у верском и културном животу Моравске Србије.[64] Међутим, Јефремово светитељско прослављање није представљало једину такву иницијативу коју је, под покровитељством Бранковића, предузео епископ Марко. У науци је остало без одјека давно исказано запажање Д. Богдановића да је Марко показао нескривену намеру да успостави култ својих родитеља, познатих под монашким именом Герасим и Јефимија.[65] То јасно следи из чињенице да прославни састав који им је сачинио не представља обичну биографију већ синаксар, дакле, светачко житије. Штавише, лик своје мајке намеравао је да уобличи на подобије мучени-

[60] *Ј. Калић*, Велики преокрет, Историја српског народа 2, Београд 1982, 64–74 (са изворима и литературом).

[61] *A. Angenendt*, op. cit. 147–162 (са обимном библиографијом); *A. Dierkens,* Du bon (et du mauveais) usage des reliquaries au Moyen Age, Les reliques, Objects, cultes, symboles, ed. *E. Bozóky* et *A.-M. Hélvetius*, Turnhout 1999, 246–248; *J.-C. Schmitt*, Les reliques et les images, Ibid. 152–153.

[62] Житије светог патријарха Јефрема, 170.

[63] *М. Благојевић*, op. cit. 167; *М. Сӣремић*, op. cit. 38.

[64] *Л. Павловић*, Култови лица, 195–202; *Јеромонах Амфилохије*, op. cit. 101–134.

[65] *Д. Богдановић*, Шест писаца XIV века, 42–43.

це.[66] Остало је такође неуочено да је Марко имао сличне намере у погледу Спиридона, Јефремовог саподвижника из Дечанске пустиње, личности чији идентитет још увек није поуздано утврђен.[67] Другачије се не може разумети тврђење, забележено у Јефремовом житију, да се Спиридон „међу оцима добродетељним дејством у божанственим стварима веома просветлио, као што му и *свеше мошши* (прим. аутора) у лаври житије његово откривају.[68]

У поменутом контексту проблематизовали бисмо, најзад, и питање времена настанка и иницијатора култа архиепископа Никодима.[69] У досадашњој науци хронологија његовог увршћења у светитеље није посебно разматрана. Очигледно, овај угледни духовник и врсни богослов, преводилац Јерусалимског типика и српски црквени поглавар, сматран је „светим човеком" и много пре него што је дошло до његовог светитељског прослављања. О томе сведочи податак да га само две године након смрти краљ Стефан Дечански назива „светим", у својој повељи Призренској епископији из 1326. године.[70] Као светац он се, изриком, први пут помиње у Данилчевом типику датованом, најраније, у 1391–2. годину.[71] Пространо житије Никодим није добио — или нам оно није сачувано — а белешке о његовом животу, садржане у животопису краља Милутина, као и текст Даниловог настављача, не садрже никакве елементе светачког животописа.[72] Једини прославни састав који сведочи о његовом светитељском статусу је служба коју му је саставио епископ Марко.[73] Још већа и сложенија од Јефремове, она јој је суштински слична по светогорском корену и типу духовности, која је стављена у службу хришћанског, православног просвећења, али и освећивања српског народа.[74] Све те околности, уз већ поменуте, које се односе на секундарну употребу саркофага у пећкој цркви Св. Димитрија, дају довољно разлога да се испита претпоставка није ли култ архиепископа Никодима настао у доба и на подстицај патријарха Јефрема, наравно, уз активно учешће Марка, који је управо у то време, негде између 1390–92. године, произведен у звање епископа.[75] Такво гледиште снажно би подупрли најновији резултати истраживања Б.

[66] *Марко Пећки*, Синаксар Герасима и Јефимије, Шест писаца XIV века, 207–208.

[67] *Д. Богдановић*, Песничка творенија монаха Јефрема, 125–126 (где је изнета претпоставка да би тај старац Спиридон могао бити истоимени српски патријарх, који је 1379. заменио Јефрема на пећком трону).

[68] Житије светог патријарха Јефрема, 166; cf. *Д. Богдановић*, loc. cit.

[69] *С. Сшанојевић*, Српски архиепископи од Саве II до Данила II, Глас СКА 153 (1933) 71–78; *Л. Павловић*, Култови лица, 97–99; *В. Мошин, М. Пурковић*, Хиландарски игумани средњега века, 1999, 34–45.

[70] Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III, изд. *В. Мошин*, Скопје 1980, 270. О значају податка сведочи чињеница да се, у истој повељи, тај епитет не јавља уз име архиепископа Саве III, што је недавно подвукао *Б. Тодић*, Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи, Зограф 30 (2004–2005) 126.

[71] Записи и натписи 3, бр. 5037.

[72] *Данило Други*, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Г. Мак Данијел, Д. Пешровић*, Београд 1988, 143–145; *Данилови насшављачи*, 127.

[73] *Марко Пећки*, Служба светом архиепископу Никодиму, Шест писаца XIV века, 187–206.

[74] *Д. Богдановић*, Шест писаца XIV века, 51–54.

[75] Ibid. 44.

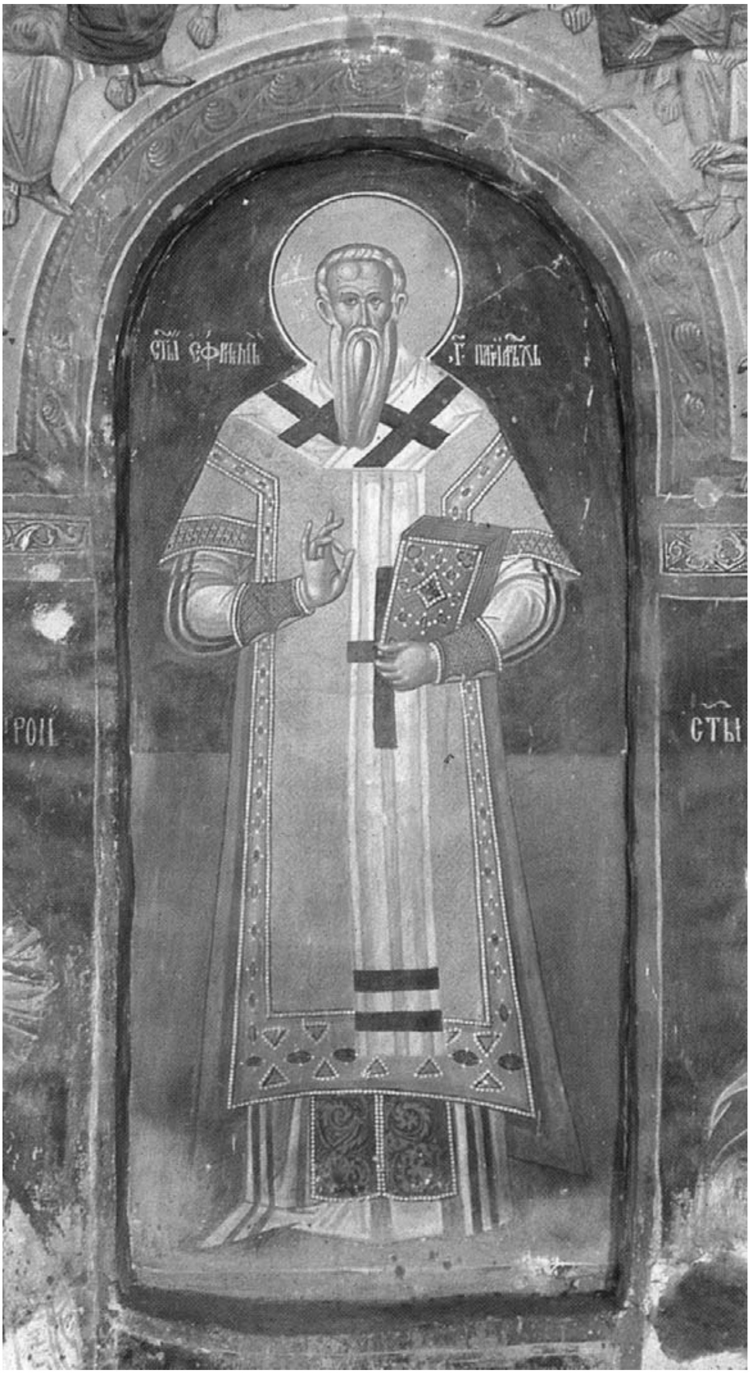

Патријарх Јефрем, фреска из 1619–1620. године,
Пећка патријаршија, црква Св. Димитрија

Тодића. Испитујући однос архиепископа Никодима према свом великом претходнику и узору, светом Сави Српском, он је указао на пресудан и трајан утицај Свете Горе на образовање његове личности. Тај уплив се непогрешиво препознаје у свим Никодимовим делима и прегнућима: како у аренгама повеља, које представљају праве похвале светом Сави и светогорском пустињаштву, тако и у решењима сликаног програма његове задужбине у Патријаршији.[76] Не треба посебно наглашавати да је личност таквог духовног порекла и опредељења морала бити веома блиска патријарху Јефрему, убеђеном Светогорцу и дугогодишњем „становнику пустиње". Са тог становишта посматрано, светитељско прослављање Никодимово могло би се протумачити не само Јефремовим личним односом према заслужном претходнику, већ и као тежња да се одбрани и утврди један тип духовности и систем вредности — у то доба угрожени и изложени различитим искушењима.

Сводећи резултате поменутих настојања да се у области Бранковића успоставе светитељски култови одабраних „светих личности", можемо закључити да су им исход и судбина били веома различити. Неке иницијативе нису уродиле плодом. Тако би родитељи епископа Марка припадали категорији започетих а прекинутих култова, док је пустињак Спиридон временом пао у потпуни заборав.[77] С друге стране, архиепископа Никодима и Јефрема српска црква столећима слави као светитеље: њихова дела и неспорне заслуге далеко су превазишли актуелне прилике и политички контекст у којем су настали култови. Можда најбољи пример, у том погледу, представља култ светог пустињака Јоаникија Девичког. Иако настао на подстрек деспота Ђурђа Бранковића, он је био општеприхваћен и лишен сваке „политичке конотације.[78] Но, било је то у потпуно другачије време, када су и сами Бранковићи корене своје власти црпели из тековина и идеологије Лазаревића.

Danica Popović

PATRIARCH EPHREM: A LATE MEDIEVAL SAINTLY CULT

Patriarch Ephrem, monk and hermit, writer and saint, Bulgarian-born but twice the leader of the Serbian Church (1375–78 and 1389–92), is an outstanding figure of the late medieval Balkans. His "life and works" are discussed here in the light of hagiological texts and the information provided by various types of sources with the view to drawing some historically relevant conclusions.

---

76 *Б. Тодић*, op. cit. 125–133 (са изворима и старијом литературом).

77 *Л. Павловић*, op. cit. 234–.

78 Ibid. 129–130; *М. Сӣремић*, op. cit. 147.

The main source of information about Ephrem's life and activity are the eulogies, Life and service composed by bishop Mark, his disciple and loyal follower for twenty-three years. Making use of hagiographical topica combined with plentiful data of undoubted documentary value, he relates the story of Ephrem's life through all of its major stages: from his birth and youth to his withdrawal from the world and taking of a monk's habit. Of formative influence were his years on the Holy Mount Athos, where he experienced different styles of monastic life, coenobitic, as well as solitary, which he practised in the well-known hermitages in the heights of Athos.

The further course of Ephrem's life was decided by the turbulent developments in the Balkans brought about by the Ottoman conquests. In that sense, his biography, full of forced and voluntary resettlements, is a true expression of the spirit of the times. Forced to flee Mount Athos, Ephrem made a short stay in Bulgaria and then, about 1347, came to Serbia, where he spent the rest of his life. An eminent representative of the monastic elite and under the aegis of the Serbian patriarch, he spent ten years in a hesychastria of the Monastery of Dečani. For reasons of security, he then moved to a cave hermitage founded specially for him in the vicinity of the Patriarchate of Peć. It was in that cell, where he lived for twenty years powerfully influencing the monastic environment, that his literary work, profoundly marked by hesychast thought and eschatology, was created.

Ephrem twice accepted the office of patriarch in the extremely complex, even dramatic, political and social circumstances created by the conflict between the patriarchates of Serbia and Constantinople, on the one hand, and rivalries between local lords, on the other. There is a difference of interpretation as to his role as the holder of patriarchal office. The latest findings appear to suggest that Ephrem, as an exponent of Mount Athos, loyal to the Patriarchate of Constantinople and close to Vuk Branković, was unacceptable to the Lazarević dynasty who emerged victorious in the power struggles in Serbia. Their victory was crowned with the creation of the cult of the holy prince Lazar, a Kosovo martyr. Although a supporter of the defeated side, patriarch Ephrem, as an unquestionable spiritual authority and very deserving personage, was included among the saints shortly after his death. His cult, however, had never been made complete. He was given a Life and service, but the attempted elevation of his body, i.e. creation of the cult of his relics, was thwarted. The reasons, political in nature, were given in the form of a coded hagiographical message in his Life composed by bishop Mark, an active protagonist in all the events.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 94(497.11)(093)"14/15"

Маја Николић

ПСЕУДО-СФРАНЦИС О СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

Рад је посвећен вестима *Chronicon Maius*, компилације коју је, на основу различитих извора, саставио монемвасијски митрополит Макарије Мелисин у XVI веку. Поменуте вести односе се на српске земље и оне се не налазе у аутентичном тексту чији је аутор Георгије Сфранцис. Рад представља покушај да се утвде извори из којих је Псеудо-Сфранцис преузео ове вести о српским земљама и унео их у своју Хронику.

Одавно је установљено да Мемоари Георгија Сфранциса, оданог дворанина, великодостојника, дипломате и пријатеља последња три цара Палеолога, а поглавито Константина XI Драгаша, имају два оквира. Први чине аутентични Сфранцисови Мемоари, *Chronicon Minus*, који прате догађаје од 1413. до 1478. године. Сам писац био је, у највећој мери, актер и савременик збивања која бележи. Хроничарски карактер његовом делу дају прецизне хронолошке белешке, што несумњиво указује на чињеницу да је Сфранцис током читавог живота водио неку врсту дневника, и да га је, по паду Мистре 1460. године, када се најпре населио, а потом 1468. године и замонашио на Крфу, уобличио и читавом казивању дао мемоарски карактер.[1]

Други оквир чини тзв. *Chronicon Maius*,[2] односно Псеудо-Сфранцис, хроника која прати догађаје од 1258. до 1478. године. То је каснија компилација из XVI века, настала на темељу Сфранцисових Мемоара, али и других византијских и поствизантијских извора. Данас се зна да је њен састављач монемвасијски митрополит Макарије Мелисин, чувени плагијатор, необичне, авантуристичке судбине. Он је, у намери да збаци турски јарам, као један од најмоћнијих магната на Пелопонезу, заједно са братом Теодором, 1571. године опремио војску од пет хиљада пешака и три хиљаде коњаника и упутио се Дон Хуану Аустријском, победнику код Лепанта, са молбом да његова армада крене пут

[1] *H. Hunger*, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978, 495–6 (у даљем тексту: *Hunger*, Literatur); *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1958², 282–3.

[2] Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos. Cronica 1258–1481, ed. *V. Grecu*, Bucareşti 1966 (у даљем тексту: Pseudo-Phrantzes).

Пелопонеза. Пошто се овај, супротно свом обећању, није појавио, Макарије и његов брат су били присиљени да беже пред осветом Турака. Одлазе у Напуљ, на двор Филипа III, краља Шпаније и Двеју Сицилија. Макарије, потом, одатле одлази за Шпанију и тамо ступа у контакт са озлоглашеним фалсификатором Андреом Дармаријем. Умро је 1585. године и сахрањен је поред брата у цркви Св. Петра и Павла у Напуљу, како то сведочи надгробна плоча.[3] У тежњи монемвасијског митрополита да стекне наклоност Рима и добије неку службу лежи мотив који га је могао подстаћи да фалсификује Сфранциса и друге списе, као и смисао опширних уметака о измишљеном племенитом пореклу Мелисина и повезаности породице са врхом византијског племства.[4] Сматра се да је митрополит Макарије између 1573. и 1575. године приступио обимној преради Сфранцисових Мемоара, троструко увећавши садржину аутентичног дела.[5]

Компилација Макарија Мелисина подељена је на четири књиге и започиње уводом преузетим од Георгија Акрополита. Осим Сфранцисовог списа, аутор је користио и Теофановог Настављача, Никиту Хонијата, Нићифора Григору, али и изворе настале у XVI веку, као што су Манојло Малаксос и Хроника Доротеја Монемвасијског.[6] Но, писци које је Псеудо-Сфранцис у највећој мери користио јесу Лаоник Халкокондил и Доротеј Монемвасијски.[7]

Док су се аутентични Сфранцисови Мемоари сачували тек у пет рукописа, Макаријев спис је очуван у више од двадесет.[8] Стога није тешко претпоставити да је Псеудо-Сфранцис био веома популарна и коришћена литература.

У оквиру *Chronicon Maius* налазе се две врсте вести које се односе на српске земље. По редоследу којим их компилатор саопштава следе најпре оне које нису преузете из Сфранцисовог дела. Оне су изложене у I књизи и, најгрубље узевши, хронолошки су смештене у време између последњих година Душанове владавине и пада српске државе под власт Турака. Прва књига, треба нагласити, напоредо прати историју Палеолога до смрти цара Манојла II (1425) и историју османских владара до владавине Мехмеда II (1451–1481). Наиме, аутор у овом делу компилације наводи неколико прецизних хронолошких података који се углавном односе на почетке владавине османских владара. Ипак, на основу тога, као и на основу садржаја, тешко је одредити прецизно време збивања, будући да је аутор временски доста удаљен од догађаја о којима прича, те није у стању да критички усклади изворе које користи, пошто сви ти догађаји њему ни на који начин нису блиски. Стога се оцена вести које он доноси, а које нису преу-

[3] *F. Dölger*, Ein Literarischer und Diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monembasia, Otto Glauning zum 60. Geburtstag, Leipzig 1936, 25–35 (= Byzantinische Diplomatik, 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Buch-Kunstverlag Ettal 1956, 379).

[4] Op. cit. 380–1.

[5] *V. Grecu*, Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk, BSl 26/1 (1965) 67 (у даљем тексту: *Grecu*, Georgios Sphrantzes).

[6] *Hunger*, Literatur, 496.

[7] *R. J. Loenertz*, Autour du Chronikon Maius attribué à Georges Phrantzes, Miscellanea Giovanni Mercati vol. III, (Studi e testi 123), Città del Vaticano, 1946, 311 (у даљем тексту: *Loenertz*, Autour).

[8] *Grecu*, Georgios Sphrantzes, 72.

зете из Сфранцисових Мемоара, може изнети једино на основу извора које је користио.

Најзад, у оквиру *Chronicon Maius* налазе се и вести самог Георгија Сфранциса, које су уткане у читаво дело, а компилатор их најчешће дословно преузима. О њима неће бити речи у овом раду, пошто им је већ посвећена пажљива и исцрпна расправа.[9]

Није сувишно напоменути да су вести Псеудо-Сфранциса о којима ће у овом раду бити речи, ради боље прегледности, обележене бројевима, оним редоследом којим се јављају у тексту.

1) Пошто кратко напомиње да је Симониду за жену узео деспот Србије,[10] да Кантакузин бежи у Србију свом рођаку и, на вест да је умро Орхан, сакупља војску из Србије и Бугарске и креће на цара Јована,[11] такође свог рођака, Макарије Мелисин приповеда о даљем сукобу двојице царева, у који се, на обе стране, мешају Османлије.

Наиме, аутор нас извештава да турско освајање европских области започиње са емиром Муратом, који, као противтежа савезу Кантакузина и његовог зета Орхана, долази у помоћ Јовану V. На царев позив, кријући своје праве намере, емир Мурат му је, као своју претходницу, послао дванаест хиљада војника у помоћ, а сам се са мноштвом војске из Абидоса пребацио у Тракију, чекајући згодну прилику да заузме области у Европи и тако увећа своју државу. Пошто је Кантакузин увидео да је емир дволичан (διπλῶς διέκειτο) и пошто ништа није успео да учини, све је напустио и замонашио се под именом Јоасаф.[12] Владао је Царством шест година и седам месеци, све док га зет није потиснуо у борби.[13]

Мурат је потом, како то приповеда монемвасијски митрополит, искористио клонуће Ромеја, који услед грађанских ратова и рушења нису имали снаге да му се супротставе, па је Турке учинио господарима најпре у Тракији, узевши Галипољ и многа друга утврђења и земљу од ромејских, али и других хришћанских владара. Пошто је потом емир постао и господар Једрена, али и највећег дела Македоније, Бугарске и Србије, са царем је међусобним заклетвама љубав до краја живота учинио, како би чували уговоре (συνθήκας) и мир (ἀγάπην) и један другом били помоћ.[14]

Овде је Псеудо-Сфранцис допунио свој главни предложак неким занимљивим вестима. Једна од њих је и вест да је управо емир Мурат освојио Галипољ. Иако многи други поузданији и временски ближи извори саопштавају да је

[9] О томе *Р. Радић*, Георгије Сфранцис и Србија, Лесковачки зборник 43 (2003) 15–24.

[10] Pseudo-Phrantzes, 172.

[11] Pseudo-Phrantzes, 184.

[12] Треба поменути да Халкокондил саопштава да је Кантакузиново монашко име било Матија, Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, ed. *E. Darko*, Budapestini 1922, I, 34 (у даљем тексту: Chalc).

[13] Pseudo-Phrantzes, 188.

[14] Ibid.

Галипољ 1354. године заузео Сулејман, Орханов син, а Муратов брат,[15] има и вести које се слажу са тврдњом Псеудо-Сфранциса. Наиме, кратка хроника бр. 53, која спада у групу тзв. хроника турских освајања, у пет од седам рукописа наводи вест да је 6865. године (=1356/7) султан Мурат узео (ἐπῆρεν) Галипољ.[16] Петер Шрајнер сматра да је ова хроника, која се завршава доласком на власт Сулејмана Величанственог, настала између 1520. и 1553. године.[17] Тешко да се оваквом временски удаљеном и усамљеном податку може указати поверење, али се може претпоставити да је Псеудо-Сфранцис користио неке кратке хронике.

Наиме, постоје значајна подударања између компилације Макарија Мелисина и кратких хроника из групе тзв. хроника турских освајања. Раније је установљено да први део кратке хронике бр. 34[18] представља извод из Сфранцисове хронике, као и да се један њен податак подудара са вешћу Псеудо-Сфранциса да је Константин XI Драгаш погинуо код капије Св. Романа. Међутим, постоје и друге сличности. У питању је тзв. млетачко-византијска хроника бр. 50б. Њен садржај подељен је у три посебна одељка: први бележи датуме оснивања Цариграда и подизања Св. Софије, други вести које се односе на млетачку историју до 1474. године, а трећи бележи године владавина турских владара (βασιλεῖς) од појаве Мухамеда до Селима II (1574).[19] Такав концепт распореда грађе нема ниједна друга кратка хроника, те је ова могла бити идејна основа и Макарију Мелисину, чија компилација има сличну структуру. За поменуту хронику је карактеристично и датовање догађаја по Христовом рођењу, при чему су бројеви наведени грчким словима. Монемвасијски митрополит, такође, на једном месту наводи, додуше апсурдан податак, да је Бајазит 13. септембра 1405. године на Пелопонез послао Јакуб пашу, управо бележећи годину грчким словима, по Христовој ери.[20]

2) Потом, пошто је претходно испричао како је дошло до побуне двојице принчева, сина Јована V, Андроника и Муратовог сина Сауџија, који се овде помиње као Муса,[21] лажни Сфранцис, не помињући како је емир, како се углавном назива Мурат, скончао, саопштава да је његов син Бајазит Ἀλευτορὴς преузео власт. Господин Андроник, у то време слеп, пошто се посаветовао са некима од својих пријатеља, рођацима своје жене, као и тастом својим, Марком, који је владао и делом Бугарске, побегао је са сином Јованом емиру Бајазиту, како би им овај помогао да преузму власт у Царству, која им је по наслеђу и ромејским

[15] Die Byzantinischen Kleinchroniken II, ed. *P. Schreiner*, Wien 1977, 283 (у даљем тексту: Kleinchroniken II); *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1969, 493; *Х. Иналџик*, Османско царство. Класично доба 1300–1600, Београд 2003, 14.

[16] Die Byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975, 379 (у даљем тексту: Kleinchroniken I).

[17] Ibid. 377.

[18] Ibid. 264.

[19] Ibid. 362–366.

[20] Pseudo-Phrantzes, 202.

[21] Ibid. 192.

законима припадала. Јер њима као прворођенима, отац и деда жели да нанесе неправду и преда власт онима који су касније рођени.[22]

Посебно је интересантна вест у којој се помиње Марко. Он влада делом Бугарске и таст је бунтовном Андронику IV.[23] У покушају да растумачи ову чудну вест, Доналд Никол допушта могућност да су Андронику неку врсту подршке дали и бугарски владар Јован III Шишман и српски принц Марко Краљевић, али он, на жалост, не цитира Псеудо-Сфранциса, нити неки други извор, већ у приповест уводи бугарског цара кога Псеудо-Сфранцис уопште не помиње.[24] Међутим, још један извор помиње Марка као владара Бугарске. То је Хроника о турским султанима,[25] која је настала вероватно у првој четвртини XVII века, а свакако пре 1671. године, када је преминуо кардинал Антонио Барберини, на рукопису назначен као његов власник.[26] Наиме, анонимни састављач ове хронике приповеда како је, по смрти султана Мурата, његов син Бајазит узео власт, пошто је претходно, према турском обичају, задавио свог брата Јакуба. Чим је преузео престо, Бајазит је сакупио војску и кренуо против краља Марка, господара (ἀφεντὸς) Бугарске. У жестоком сукобу који је уследио, Бајазит је поразио Бугаре, а сам краљ Марко је пао у бици.[27] Филипидис сматра да је овде поменути Марко заправо влашки војвода Мирча, те да је поменута битка у ствари битка на Ровинама.[28] Међутим, нешто даље, додуше хронолошки непрегледно, Хроника о турским султанима помиње влашког војводу Мирчу као храброг ратника који Бајазита присиљава да пред њим устукне.[29] У сваком случају, нема ранијих извора који Вукашиновог наследника називају и владарем Бугарске. Хроника о турским султанима даје му прецизну титулу, називајући га краљем (τοῦ Μάρκου κράλη), што Псеудо-Сфранцис не чини. Не само овде, већ и на другим местима, ова два временски блиска извора доносе нам сличне или исте вести. То доводи до закључка да су или преузимали један од другог, или су имали други, заједнички предложак који су користили. Преовладава мишљење да су оба извора користила Халкокондила,[30] те можда његове вести могу помоћи да се неке недоумице разреше.

Наиме, у свом историјском делу Лаоник Халкокондил, по угледу на античке писце, а превасходно Херодота, опширно приповеда, између осталог, о

---

22 Ibid. 194, 196.

23 Андроник IV био је зет бугарског цара Јована Александра (1331–1371).

24 *D. Nicol*, The Last Centuries of Byzantium 1261–1453, Cambridge 1993², 278–9.

25 *G. Zoras*, Χρονικόν περί των Τούρκον Σουλτάνον (κατά τον Βαρβερινόν κώδικα 111), Athina 1958. (у даљем тексту: *Zoras*, Χρονικόν).

26 Byzantium, Europe and the Early Ottoman Sultans 1373–1513, An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (Codex barberinus Graecus 111), trans. and annotated *M. Philippides*, New Rochelle, New York 1990, 12, 14. У даљем тексту: *Philippides*, Ottoman Sultans.

27 *Zoras*, Χρονικόν, 29. Нешто мало касније, исти извор саопштава да је Бајазит населио многобројне турске и друге малоазијске породице у области Скопља и Бугарске. Очигледно је Скопље у области Бугарске за писца или за извор који користи.

28 *Philippides*, Ottoman Sultans, 127, нап. 3.

29 *Zoras*, Χρονικόν, 34.

30 Ibid. 11; *Loenertz*, Autour, 311.

Србима, њиховом пореклу и територији коју настањују. Пре него што ће започети приповест о томе како су Турци покорили Србе и Бугаре, Халкокондил каже како је Михаило, владар Миза, владао облашћу између јужне обале Дунава и Црног мора са престоницом у Трнову. Он је у прошлости постао Стефанов, односно Душанов, вазал. Потом писац каже да је даљим истраживањима сазнао да су у ово време Бугари, које они, Хелени, такође називају Мизима и Срби, које називају Трибалима, били уједињени.[31] На другом месту, пре него што почне да приповеда о Муратовом походу против Трибала и Миза, Халкокондил нејасно и недоследно говори о народу Трибала, истовремено подразумевајући и не подразумевајући под тим Трибале, Мизе, Илире, Хрвате, Пољаке и Сармаћане.[32] Затим, поново истичући да је краљ Србије, владар Трибала, начинио Александра краљем Бугара, те да је овога наследио син Шишман, Халкокондил говори како Мурат ратује против њега и Трибала.[33]

Псеудо-Сфранцис готово у свим вестима које се тичу Србије, а које нису преузете из *Chronicon Minus*, употребљава израз „Србија и Бугарска“. Не трудећи се да растумачи и усагласи своје изворе, Макарије Мелисин прихвата да су Бугари и Срби били уједињени, спајајући тако неколико Халкокондилових вести. Међутим, у томе није доследан, што, како је већ речено, зависи од извора које користи. Могло би се претпоставити да је пишчево поистовећивање Србије и Бугарске заправо последица преузимања Халкокондилових вести.

3) Следећа вест коју Псеудо-Сфранцис саопштава јесте састанак у Серу, одржан у зиму 1393/4. године.[34] Ову вест помињу још и цар Манојло II Палеолог у Посмртном слову посвећеном брату Теодору, Халкокондил, Константин Филозоф и Хроника о турским султанима.[35] За разлику од Халкокондила и Хронике о турским султанима, Псеудо-Сфранцис не саопштава збивања тако детаљно и не доводи их у везу са потоњом Бајазитовом опсадом Цариграда, како то чине поменути извори. Аутор саопштава да су састанку присуствовали господин Константин Драгаш и Стефан, деспот Србије, те да је том приликом био уговорен брак између цара Манојла и Драгашеве ћерке.[36] Другим речима, на овом месту писац такође сумарно парафразира Халкокондилове вести.[37]

4) Аутор се затим поново враћа на владавину емира Мурата саопштавајући најпре да је преузео власт у лето 6858. године (=1349/50). После приповести

---

[31] Chalc. I, 26.

[32] Ibid. I, 31.

[33] Chalc. I, 32, 33.

[34] *J. Barker*, Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick — New Jersey 1969, 118–119 (у даљем тексту: *Barker*, Manuel II Palaeologus); *И. Ђурић*, Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога 1391–1448), Београд 1984, 44.

[35] *J. Barker*, Manuel II Palaeologus, 116, 117.

[36] О томе *И. Ђурић*, Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш, ЗРВИ 22 (1983) 259–272.

[37] Pseudo-Phrantzes, 198**;** Chalc. I, 74–75.

о његовим успесима у Малој Азији и поновног помена устанка двојице принчева, Макарије Мелисин саопштава како је емир повео поход против Бугарске и Србије и тада велики њихов део потчинио својој власти.[38] А пошто му се указала прилика, поново је заратио против Лазара, деспота Србије,[39] победио га, војску му растерао и потом завладао многим областима Србије. Повео је, каже Макарије, тридесет седам (τριάκοντα καὶ ἑπτὰ) великих битака у којима је био победник. Владао је двадесет три године, а на крају је од стране поменутог деспота Лазара био убијен преваром.[40]

И овде *Chronicon Maius* доноси сличне вести као и Хроника о турским султанима. Иако збивања на почетку Муратовог похода против „деспота" Лазара меша са догађајима из времена деспота Ђурђа Бранковића,[41] те потом прича о бици на Косову, при чему, по угледу на Халкокондила, наводи турску и грчку верзију догађаја, Хроника о турским султанима такође саопштава да је Мурат током своје владавине, која је трајала двадесет три године, повео тридесет седам (τριάντα ἑφτὰ) великих битака, те да је умро 1373. године по Христовом рођењу.[42] Хронолошке одреднице оба извора су идентичне, иако им се начини рачунања разликују. Чудна је хронологија коју даје Псеудо-Сфранцис и у овом случају се не подудара са оном коју даје Халкокондил. Овај други саопштава да је Мурат владао 31 годину.[43] Међутим, кратка хроника бр. 72, из групе тзв. изолованих хроника турских освајања, наводи да су Турци узели Галипољ 6858. године.[44] То је управо година коју Макарије Мелисин узима као почетак Муратове владавине. Могуће је да му је као извор послужила ова кратка хроника.

5) Настављајући даље своју приповест о турским владарима, митрополит Макарије поново даје кратак преглед владавине емира Бајазита Муњевитог. Муратов син се уплашио да му брат Сулејман не преузме власт, па га је стога задавио. Пошто је почело пролеће, са читавом војском се пребацио у Малу Азију, како би ратовао са тамошњим емирима. Одатле се вратио у Европу, где је два пута поразио Угре и део Албаније потчинио својој власти.[45] Потом је Бајазит

38 Ibid. 220.

39 Лазара деспотом називају Псеудо-Сфранцис и Хроника о турским султанима, док га Халкокондил просто назива владарем или кнезом (Ἐλεαζάρου τοῦ ἡγεμόνος) — Chalc. I, 50.

40 Pseudo-Phrantzes, 220.

41 Хроника каже да се Мурат спремао против Лазара, деспота Србије, који зато одлази у Угарску и прави савез са хришћанима региона против Турака. Хришћани су се улогорили код Саве, па чекају Мурата, који на бојно поље стиже са синовима Јакубом и Бајазитом — *Zoras*, Χρονικόν, 27; *Philippides*, Ottoman Sultans, 20. Такође, и Халкокондил помиње да се Лазар удружио са Пеонцима, да је после смрти Краља и Угљеше проширио своју власт до реке Илира која се зове Сава, а да је Мурата сачекао улогорен на Косову — Chalc. I, 49. Дакле, Хроника о турским султанима меша догађаје и изворе из којих их преузима.

42 *Zoras*, Χρονικόν, 28; *Philippides*, Ottoman Sultans, 21.

43 Chalc. I, 50.

44 Kleinchroniken I, 555. Ова хроника показује сличан редослед излагања догађаја као и хронике првог турског освајања (хронике 53–62), сарджи више података из пелопонеских хроника и у свом најширем опсегу хронолошки излаже догађаје до краја 1574. године — Kleinchroniken I, 554.

45 Pseudo-Phrantzes, 222.

повео поход против влашког војводе Мирче (Μίλτζας) и тад заузео многа места од преосталих области Србије и Бугарске.[46] Саопштивши како га је Тимур бацио у кавез, а после кратког времена убио, Псеудо-Сфранцис приповеда да је Бајазит владао близу двадесет шест година (ἔτη ἓξ πρὸς τοῖς εἴκοσι), а да је у заробљеништву провео осам месеци.[47] Са друге стране, Хроника о турским султанима наводи да је Бајазит био Тимуров заробљеник једну годину, да је био на власти двадесет пет година и да је умро у Јонији 1398. године.[48]

Као и до сада, у овом сегменту приповести о владавини Бајазита Јилдирима садржај је уопштен и хронолошки непрецизан, па су тако нека збивања доведена у везу, иако нису имала заједнички контекст. Компилатор зна да се Бајазит обрачунао са братом, смештајући тај догађај после приповести о смрти емира Мурата. Братовљево име је нетачно наведено, иако је митрополит Макарије у том смислу врло прецизан. Зна се, између осталог и према Дукином извештају,[49] да се Бајазит после Косова упутио у Малу Азију. Међутим, према Халкокондиловим вестима, које компилатор очигледно парафразира, Бајазит је после очеве смрти најпре преузео власт, а потом однео победу против Трибала и читаву њихову земљу прегазио. Исто је учинио и са илирском земљом, тј. Албанијом, стигавши до јонске обале и Драча.[50] Дука такође извештава да су најпре Срби постали потчињени Турцима.[51] Заправо, нема вести византијских извора, укључујући и Кратке хронике, па и оне настале под утицајем српских летописа,[52] које говоре о неком Бајазитовом походу против Срба после 1389. године. Неку сличну вест не саопштава ни Константин Филозоф, који кроз своје дело истиче добре односе Стефана Лазаревића и Муратовог наследника. Стога овај податак Псеудо-Сфранциса о Србији очигледно представља хронолошки непрецизну парафразу Халкокондиловог опширног извештаја о збивањима у Србији за време султана Бајазита.

6) Следећи помен српских земаља везан је за време грађанског рата међу Бајазитовим синовима. Псеудо-Сфранцис помиње Мусу, Јусуфа, који је постао хришћанин, Ису, Сулејмана и Мехмеда.[53] Најпре је Иса, пријатељ цара Манојла, надјачао осталу браћу, те је заратио против Угарске и деспота Србије, не постигавши ништа том приликом. Иса се, потом, супротстављa Сулејману, који се налазио у крајевима Кападокије, и у том сукобу гине. Пошто је сазнао за то, Ти-

---

[46] Ibid. 222.

[47] Pseudo-Phrantzes, 224.

[48] *Zoras*, Χρονικόν, 41.

[49] Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462), ed. *V. Grecu*, Bucharest 1958, 39 (у даљем тексту: Ducas).

[50] Chalc. I, 53–55.

[51] Ducas, 39.

[52] О зависности појединих кратких хроника од неких српских летописа *Б. Ферјанчић*, Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји, Глас САНУ 338, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145–172.

[53] Pseudo-Phrantzes, 224.

мур је ослободио Мусу, који убрзо прелази у Европу и постаје господар тамошњих турских области уз помоћ деспота Србије.[54] На ту вест је Сулејман прешао у европске области, преко Цариграда, пошто је био велики пријатељ са царем. У овом сукобу Муса је поразио и потом убио Сулејмана. Како би у потпуности савладао Мусу, који је намеравао да нападне Цариград, ромејски цар му супротстављa Сулејмановог сина Орхана. Он је, прешавши из Азије, почео да осваја по Европи. Али и њега је Муса савладао и ослепео. Тада се у сукоб умешао Мехмед, коме је помоћ против Мусе пружио емир Караман. У два сукоба Муса је победио Мехмеда. А он, уздајући се у трећу срећу, затражио је помоћ од владара (αὐθέντην) Србије и Бугарске и цара и они су му је пружили.[55] Муса је у овом трећем сукобу поражен и убијен. Мехмед је ступио на власт 6907. године (=1398/9), био је у љубави са царем Манојлом и осталим околним хришћанима, а владао је седамнаест година. То би значило да је умро 1416. године.

Византијски писци последњег столећа нису сагласни ни по томе колико је Бајазит имао синова, нити по питању њихових имена. Такође, различити су њихови извештаји о току сукоба међу браћом. У овој вести Псеудо-Сфранцис наводи Бајазитове синове на начин на који то чини Сфранцис, али парафразира Халкокондилове вести о почетку и току грађанског рата. Да је над осталом браћом најпре надвладао Иса, извештава и Халкокондил.[56] Међутим, у вести да је Иса, као царев пријатељ, напао деспота Србије, Псеудо-Сфранцис очигледно овога меша са Сулејманом. Константин Филозоф извештава да је Сулејманова замисао била да се деспоту Стефану Лазаревићу онемогући безбедан повратак у Србију после битке код Ангоре. Нешто даље, деспотов животописац каже да је Милица измирила сина са Сулејманом.[57] Да је деспот Стефан био Мусин савезник у потчињавању европских области, те да се потом окренуо против њега и сврстао се међу савезнике његовог брата Мехмеда, извештава и Халкокондил,[58] чији су подаци и овом приликом, чини се, митрополиту Макарију послужили као извор.

7) Владавине наредна два турска султана, Мурата II и Мехмеда II, Псеудо-Сфранцис представља сумарно. Истичући да је Мурат II, син Мехмеда I, наследио оца 6924. године (=1415/6), аутор помиње како је, пошто није могао да мирује током зиме, султан најпре савладао и убио свог стрица Мустафу. Потом је Мурат, пославши Михаил бега, опсео Цариград. Разлог томе беше што су *цареви* пружили помоћ Мустафи. А пошто ништа није постигао, склопио је мир са *царевима*, посредовањем госпође Маре (Μάρως), своје маћехе.[59] Овде Псеу-

[54] Ibid. 226.

[55] Ibid. 228.

[56] О сукобу Бајазитових синова — Chalc. I, 159–172. *C. Imber*, The Ottoman Empire 1300–1481, Istanbul 1990, 63 наводи да копија једне повеље из XVI века, коју је издао Иса новембра 1402. године, сугерише да је он у то време господарио Брусом.

[57] Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1989, 97, 99.

[58] Chalc. I, 162.

[59] Pseudo-Phrantzes, 230.

до-Сфранцис сумарно препричава детаљан Халкокондилов приказ сукоба између Мурата и његовог стрица Мустафе, кога је подржавала Византија.[60] Заточеног Бајазитовог сина, као марионету у рукама Византинаца који покушавају да новом султану осујете успон на трон, помиње и Дука.[61]

Пошто је, како то саопштава *Chronicon Maius*, код Варне поразио Ладислава и друге хришћане, Мурат II се упутио према горњој Мизији и многе њене делове обавезао да плаћају данак, а Босну и Јована Кастриота потчинио је својој власти.[62] Исте вести, али другачијим редоследом, наводи и Халкокондил.[63]

Интересантна је, међутим, вест која помиње госпођу Мару. Познато је да је Мара, ћерка деспота Ђурђа Бранковића, 4. септембра 1435. године послата у харем султана Мурата II.[64] Када га је наследио син Мехмед II, он је своју другу маћеху, ћерку Ђурђа, деспота Србије, послао назад оцу.[65] Псеудо-Сфранцис овом приликом очигледно меша Мурата II, чија је жена била Мара и Мехмеда II, чија је била маћеха. Но, занимљиво је то што ћерку деспота Ђурђа византијски писци последњег столећа не именују. Халкокондил је помиње најпре као ћерку вође Трибала, а потом као Муратову жену и Мехмедову маћеху.[66] Дука је помиње као Мехмедову маћеху и ћерку Ђурђа, деспота Србије. Критовул је помиње само као емирису,[67] а Сфранцис као емирову жену, ћерку деспота Србије и емирису.[68] Кратке хронике не помињу султанов брак са Маром. Осим Псеудо-Сфранциса, Ђурђеву ћерку именом помиње и Ектесис хроника, дело непознатог аутора из XVI века, где се на два места помиње госпођа Мара, жена султана Мурата и маћеха султана Мехмеда.[69] Име ћерке деспота Ђурђа и жене Мурата II Псеудо-Сфранцис је могао сазнати из ове, њему савремене хронике.

8) Коначно, у приповести о турским владарима, Псеудо-Сфранцис најконцизније описује владавину Мехмеда Освајача, када излаже вести о српским земљама. Њему су у компилацији понајвише посвећене вести преузете од самог Георгија Сфранциса. Сходно томе, компилатор овде само једном реченицом илуструје збивања у Србији да је млади господар Мехмед преостали део Србије заузео тако што је ратом протерао њеног деспота и његову мајку, те је постао господар читаве земље.[70] И овде је митрополит Монемвасије непрецизан. Јер,

---

60 Chalc. II, 1–7. Кад су Византинци сазнали да је Мехмед умро, а Мурат дошао на власт, позвали су са Лемноса Мустафу за кога се причало да је Бајазитов син. Такође, убиство Мустафе, сина Бајазитовог, у зиму 1422. године помиње кратка хроника бр. 53 — Kleinchroniken I, 381.

61 Ducas, поглавља XXIII, XXIV, XXVII.

62 Pseudo-Phrantzes, 230.

63 Chalc. II, 26–37.

64 *I. A. Papadrianos*, The Marriage-Arrangement between Constantine XI Palaeologus and the Serbian Mara (1451), Balkan Studies 6 (1965) 134; *Р. Ћук*, Царица Мара, ИЧ 25/56 (1978–1979), 62.

65 Ducas, 287–289.

66 Chalc. II, 20; II, 142–3.

67 Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch*, Berlin, New York 1983, II, 20, 7.

68 Georgios Sphrantzes, Memorii 1401–1477, ed. *V. Grecu*, Bucareşti 1966, 78, 82.

69 Ecthesis Chronica, ed. *S. P. Lambros*, Amsterdam 1969, 22, 29.

70 Pseudo-Phrantzes, 232.

зна се да је Смедеревом, пре него што ће пасти под власт Турака, владала деспотица Јелена, ћерка деспота Томе Палеолога, а жена деспота Лазара Бранковића, те мајка Јелене (Маре), која је удајом за Стефана Томашевића овога учинила последњим српским деспотом који је столовао у Смедереву.[71] Међутим, једна вест која се помиње у *Chronicon Maius* вредна је помена, иако се не односи на Србију. Аутор нас, завршавајући приповест о Мехмедовој владавини, обавештава да је владао тридесет две године, да је потчинио десет владара, поробио две стотине градова и говорио пет језика, поред матерњег, још и грчки, латински, арапски, халдејски и персијски.[72] Да је Освајач био полиглота, који је говорио поменуте језике, такође саопштавају Хроника о турским султанима[73] и Франческо Сансовино.[74]

*

Изложене вести Псеудо-Сфранциса о српским земљама односе се на период од почетка владавине Мурата I до времена владавине Мехмеда II Освајача. Већина ових вести представља непрецизне парафразе вести Лаоника Халкокондила, који се, уједно, може сматрати за најранији извор чији су подаци искоришћени за састављање овог дела списа (састанак у Серу 1393/4. године, владавина Бајазита I, грађански рат његових синова и владавина Мурата II). Готово ниједна хронолошка одредница коју доносе не потиче из извора који су по времену свог настанка блиски овим догађајима (извори из XV века). Хронологија коју у овим вестима доноси Псеудо-Сфранцис подудара се са вестима неких, аутору савремених извора из XVI века. Осим сличности у хронолошком одређењу збивања, ове вести показују велику сличност у садржају са одређеним бројем Кратких хроника, углавном насталих између 1520. године и 1574. године, а нарочито са Хроником о турским султанима, списом насталим почетком XVII века. Како поједине вести Хронике о турским султанима показују изразите сличности са вестима другог издања дела Gl' Annali Turcheschi Франческа Сансовина, штампаног у Венецији 1573. године,[75] а пошто је у овом тексту назначено да Псеудо-Сфранцис и Хроника о турским султанима доносе неколико идентичних вести, то би се дало закључити да су ова три извора међусобно зависна. Најмлађи од њих је Хроника о турским султанима. Проблем представља однос списа Франческа Сансовина и Псеудо-Сфранциса. Већ изнесено мишљење да је Макарије Мелисин саставио своју компилацију између 1573. и 1575. године, те да је

[71] О последњој српској деспотици у Смедереву — *Ђ. Тошић*, Посљедња босанска краљица Мара (Јелена), Зборник за историју БиХ 3, Београд 2002, 29–59.

[72] Pseudo-Phrantzes, 234.

[73] *Zoras*, Χρονικόν, 121.

[74] Део другог издања његовог дела Gl' Annali Turcheschi, издатог у Венецији 1573. године наведен је у раду *E. A. Zachariadou*, Το Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων (του Βαρβερινού ελλην κώδικα 111) και το ιταλικό του πρότυπο, Thessalonike 1960, 43 (у даљем тексту: *Zachariadou*, Χρονικόν).

[75] О томе — *Zachariadou*, Χρονικόν.

провео неко време у Венецији током друге половине 1573. године и поново крајем 1574. или почетком 1575. године,[76] допушта могућност претпоставци да је могао користити Сансовина. Ипак, то се не може тврдити са сигурношћу. Митрополит Макарије се, бежећи пред опасношћу од турске одмазде, преко Крфа пребацио на територију Апенинског полуострва, носећи са собом велики број рукописа.[77] Нема сумње да их је користио за писање своје Хронике. Доношење коначног суда о томе какав је њен однос са Аналима Франческа Сансовина мора се одложити за неку другу прилику. Јер, овом приликом Сансовинов спис, на жалост, није био доступан за истраживања.

Maja Nikolić

PSEUDO-SPHRANTZES ON THE SERBIAN LANDS

The Memoirs of George Sphrantzes are preserved in two versions. One of them is the authentic text by Sphrantzes, *Chronicon Minus*, a memoir of a pronounced chronographic nature, describing the events between 1413 and 1477, which the author recorded as an active participant and a contemporary. The other version is *Chronicon Maius*, also called Pseudo-Sphrantzes, a compilation composed between 1573 and 1575 by a famous forger, the Metropolitan of Monembasia Macarius Melissenus. Being a collage from different sources, his work contains some data on the Serbian lands which exceed the chronological limits of *Chronicon Minus*, i.e. of the data given by Sphrantzes himself. The structure of this chronicle — parallel stories on Byzantine emperors and Turkish rulers — resembles the so-called Venetian-Byzantine short chronicle Nr. 50B, written between 1474 and 1574. *Chronicon Maius* gives the year 6865 (=1356/7) as the year of the conquest of Gallipoli by Murat I. The same date is given in five out of seven manuscripts of the short chronicle Nr. 53. Finally, *Ecthesis Chronica*, a work by an anonymous author of the 16th century, is, apart from Macarius Melissenus, the only source written in greek that explicitly mentions the name of the daughter of the Despot Djuradj Branković, Mara, who was sent to the harem of the Sultan Murat II in 1435.

Many of the reports on the Serbian lands given by Melissenus are in actual fact short and imprecise paraphrases of the data given by Laonicus Chalcocondyles in his historical work. In the first place, this holds true for the reports on the meeting in Serres, the reign of Beyazid I, the civil war among Beyazid's sons and the reign of

[76] *M. Carroll*, Notes on the Autorship of the "Siege" Section of the Chronicon Maius of Pseudo-Phrantzes Book III, Byz. 43 (1973) 36 (у даљем тексту: *M. Carroll*, Notes).

[77] *M. Carroll*, Notes, 34–36.

Murat II. Finally, *Chronicon Maius* partly overlaps with the data from *Chronicle of the Turkish Sultans*, an anonymous work composed in the first quarter of the 17th century. E. A. Zachariadou has proven the dependence of this source from the text of the second edition of Francesco Sansovino's *Gl' Annali Turcheschi*, published in Venice in 1573. These three sources, Pseudo-Sphrantzes, *Chronicle of the Turkish Sultans* and *Annals* of Francesco Sansovino, are clearly interdependent. *Chronicle of the Turkish Sultans* doubtlessly draws from Sansovino's annals, whereas the precise relationship between Pseudo-Sphrantzes and Sansovino is still to be explored.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 327:94](496.5:497.11)"14"

Нада Зечевић

ПРВИ БРАК ДЕСПОТА ЛЕОНАРДА III ТОКО

У раду се разматрају питања директних мотива и шире заинтересованости за уговарање брака између деспота Леонарда III Токо (1449–1479) и Милице, кћерке деспота Лазара Бранковића и Јелене Палеолог, склопљеног 1. маја 1463. године у Дубровнику. Историјска анализа, заснована углавном на документарним подацима, али и неколицини наративних извештаја насталих у време блиско склапању брака, наводи на закључак да је, упркос евидентном умањивању значаја те везе, чему су неки кругови извештача прибегавали, њој у време склапања ипак био придаван шири политички значај, те да је корист од овог краткотрајног брака Леонардо III Токо имао и после Миличине смрти.

Дана 1. маја 1463. године у великој сали Ректорове палате у Дубровнику склопљен је брак између Милице Бранковић, кћерке почившег српског деспота Лазара (1456–1458), и Леонарда III Токо (1448–1479), латинског деспота јонских острва.[1]

Наративна дела, настала неколико деценија након овога догађаја, од стране особа које су просторно и донекле лично биле блиске супружницима,[2] опи-

[1] Информативно о владавини Леонарда III Токо (1449–1479), *W. Miller*, The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece *(1204–1566)* (New York — Cambridge, 1964repr), 483–486; *D. M. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267–1479 (Cambridge, MA 1984), 210–213. За изворе, литературу и коментаре о Леонардовој титули *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама (Београд, 1960), 85–87. *Н. Зечевић*, Брачни уговор Леонарда III Токо и Милице Бранковић, Стари српски архив 4 (Споменица професора Милоша Благојевића) (2005) 229–230.

[2] T. Spandugnino, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordini de la Corte, forma del guerreggiare loro religione, rito, et costumi de la natione, in Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyene Âge, ed. *G. Sathas* (Paris, 1890), vol. 9, 166; новије издање на енглеском, *D. M. Nicol*, Theodore Spandounes: On the Origin of the Ottoman Empire (Cambridge, 1997), 40; H. de Busac, „Chronique", in *E. Brayer — V. Laurent*, „Le Vaticanus Latinus 4789: Histoire et alliences des Cantacuzènes aux XIV–XV siècles," Revue des Études Byzantines 9 (1951) 71; G. Musachi (са исечцима из дела Спандуњина и коментарима К. Музакија), „Breve Memoria de li Discendenti de nostra casa Musachi," in Chroniques gréco-romanes inédits ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques, ed. *K. Hopf* (Athens,1961repr), 294 i 303 (=Musachi) (мешајући Милицу са њеном тетком по мајци, Зојом). Ови извори настали су до друге декаде XVI века, а њихови аутори, мада су долазили из различитих геосоцијалних сфера које су стајале под ромејским утицајем, били су припадници прве избегличке генерације са Истока која је уточиште нашла на Апенинском полуострву. Занимљиво је ис-

сују овај брак истоветно, као значајну династичку алијансу.[3] За њих, ова веза представља савез између Леонарда, припадника моћне напуљске породице чији су преци владали још и Епиром, те деловима Пелопонеза, са Милицом, која је, осим што је долазила из српске династије Бранковић, имала корене и у византијској царској породици, будући да је по мајци била унука деспота Томе, једног од двојице млађих синова цара Манојла II Палеолога, који су до 1460. године владали последњим ромејским енклавама на Пелопонезу.[4]

Међутим, насупрот поменутим наративним извештајима, званични документи дубровачких институција, настали у време када је брак склопљен, о овој вези говоре другачије.[5] Штурост њиховог исказа и успутно навођење брачних страна тако су уочљиви да се стиче утисак како његово склапање није представљало ништа више од обичног породичног повезивања припадника Дубровчанима не нарочито занимљивих суседа.[6] Контраст између наглашавања значаја брака у поменутим наративним делима и генералне оскудности дубровачких званичних извора из времена његовог склапања истиче се и контрадикторношћу детаља из, до данас, најисцрпнијег непосредног извештаја о овој вези — брачног уговора супружника, склопљеног истог дана када је обављено и венчање.[7] Из њега, на једној страни, јасно произлази закључак да је склапање брака несумњиво био значајан друштвени догађај у Дубровнику тог времена: обреду венчања

тађи да су се сва тројица аутора позивала на личне директне породичне везе са члановима породица Токо и Бранковић.

[3] У сталешком погледу, овај брак добар је пример повезивања младожење нижег ранга са невестом из истакнутије породице, неписаног правила статусног напредовања у региону тог времена. О томе в. *H. Bresc*, Europe: Town and Country (Thirteenth–Fifteenth Century), in A History of the Family, eds. *A. Burguiere, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend* (Cambridge, MA, 1996) 451.

[4] *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée (1262–1460), vol. 1 (Paris, 1932), 119; 204–297; 351–358; *I. Đurić*, Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII Paleologa 1392–1448 (Zagreb, 1989²), 46–47.

[5] Детаљан навод дубровачких референци које помињу боравак Милицине мајке Јелене Палеолог у Дубровнику (а са њом вероватно и Милице), у *D. Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, Istraživanja 4 (1975) 24–25, nn. 99–105. Дана 1. и 2. маја 1463. ниједно дубровачко веће није забележило свој рад (1. мај је падао у недељу), а једина директнија вест о припремама за свадбу јесте одлука из 30. априла 1463, Dubrovački arhiv (=DA), Diversa Cancellariae, vol. 71, fol. 32r (микрофилм Diversa Cancellariae, II/7/11, Архив САНУ у Београду), којом се Јелени за ту прилику даје финансијска помоћ, те јој се уступа сала Великог већа. На сличан начин след догађаја бележи и наставак дела Croniche di Ragusa Giugnii Resti, in Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 25, ed. *S. Nodilo* (Zagreb, 1893) (=Restićev nastavljač), 361.

[6] Штурост дубровачких извора генерално по питању Бранковића у то време, *Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 24, тумачи као показатељ престанка интересовања Дубровчана за ту породицу услед њеног политичког краха.

[7] Текст латинског документа који се данас чува као део породичног легата у Archivio di Stato di Napoli (=ASN), Archivio di Tocco di Montemiletto (=ATM), busta 1: Privilegi, perg. no. 57, објављен је у *Н. Зечевић*, Брачни уговор, 210–216 (само за текст документа =Уговор). Овом приликом упућујем на погрешку насталу приликом штампања архивске сигнатуре наведене едиције документа (Зечевић, Брачни уговор, 209, уместо „perg. no. 64“ треба да стоји „perg. no. 57“). О процедури склапања брака у Дубровнику и Италији током XV века, в. *Д. Динић-Кнежевић*, Положај жене у Дубровнику у XIII и XIV веку (Београд, 1974), 71–72 (са напоменама о српско-византијској пракси); *V. Čučković*, Porodica i porodični odnosi u srednjevjekovnom Dubrovniku, Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu XXXI (1983) 267–282; *Z. Janeković-Römer*, Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća (Dubrovnik, 1994), 60–62.

присуствовао је велики број угледних сведока, као и високих званица „латинског, грчког и словенског језика,“[8] а необично елабориране формуле обећања о узајамном поштовању будућих супружника такође показују да је брак био виђен као веза од посебног значаја.[9] Ипак, неки детаљи из брачног уговора једнако недвосмислено указују на нешто друго. Услови брака и венчање утаначени су у евидентној журби, свега неколико дана пре обављања самог чина ступања у брак,[10] приликом нешто свечаније церемоније, далеко мање раскошне од пре- и пост-нупцијалних прослава, какве би требало да прате један овакав догађај,[11] док су трошкови за славље били скромни и, како изгледа, највећим делом подмирени од стране дубровачких власти.[12] Необичност склапања овога брака огледа се и у одсутности младожење, те чињеници да су уместо њега брак склопили његови опуномоћени изасланици,[13] док тежину искључиве декларације о сагласности обе стране на брачни живот према канонима католичке цркве и законима Светог Римског Царства изазивају назнаке византијске правне праксе, којима се одређују нека питања положаја будуће Леонардове супруге.[14]

---

[8] Уговор, 215–216, ред. 190–195 (референце на редове прате савремено издање).

[9] За ове формуле Уговор, 211, ред. 27–35, 212–213, 78–90, и коментар, стр. 224, нап. 10. За сличне формуле у другим важним браковима склопљеним у Дубровнику XV века, *Janeković-Römer*, Rod i grad, 61.

[10] Мада постоје индиције да се о овом браку генерално разматрало у рану јесен 1462. (в. доле, стр. 12–14), хронологија његовог склапања коју откривају Уговор, стр. 211, ред 8 и DA, Diversa Cancellariae, vol. 71, fol. 32r, јасно показује да су непосредне припреме за брак извршене за мање од две седмице, у периоду након 11. априла 1463, а пре 30. априла исте године. Cf. *J. Tadić*, Promet putnika u starom Dubrovniku (Dubrovnik, 1939), 98, и *Ђ. Тошић*, Посљедња босанска краљица Мара, Зборник за историју Босне и Херцеговине 3 (2002) 40. О журби страна Токо и Бранковић такође сведочи и хронолошка подударност правног чина (*contractio matrimonii*) и церемонијалног дела венчања, чинова у другим случајевима обично раздвојених месецима па и годинама. N.b. — насупрот уобичајеној уплати мираза пре венчања, клаузула Уговора која уговара уплату мираза у време када Милица буде стигла у дом свога супруга (стр. 213, ред. 111–113), дакле, након обављене церемоније венчања, како се чини, поштује дубровачки закон донесен свега пар седмица пре венчања Леонарда и Милице, v. Liber Croceus, ed. *Б. М. Недељковић*, у Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књига XXIV (Београд, 1997), cap. 34, стр. 34 (28. март 1463).

[11] Уговор, 215–216, ред. 180–199. О свадбеним свечаностима у Дубровнику у време блиско овој свадби *Динић-Кнежевић*, Положај жене, 76–77. Атмосферу ове свадбе свакако су надвисивале свечаности које су Дубровчани организовали поводом удаје Милицине мајке Јелене за Лазара Бранковића у јесен 1446., в. *Б. М. Недељковић*, Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића, Зборник Филозофског факултета у Београду (=ЗФФБ) 8/2 (1964) 479–523; *М. Сйремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба (Београд, 1994), 315–319.

[12] DA, Diversa Cancellariae, vol. 71, fol. 32r. Restićev nastavljač, p. 361.

[13] Cf. *Janeković-Römer*, Rod i grad, 65, о тадашњем обичају да младожење лично преговарају око услова склапања брака. Леонардови изасланици били су Галасије Русо (Russo/„Ruffo“) и Јанућије Морело. О Галасију *Зечевић*, Брачни уговор, 224, и нап. 12. Наведеном коментару о њему овом приликом додајем чињеницу да његово име није забележено ни у једној италијанској грани ове породице током XV века, (*G. Caridi*, La spada, la seta, la croce: i Ruffo di Calabria dal XIII al XIX secolo [Torino, 1995]), што чини извесном претпоставку да је Галасије био припадник огранка ове породице који се у Грчкој нашао раније, по свој прилици пратећи Токо господаре у XIV веку.

[14] Уговор, 211, ред. 30–33; ibid., ред. 40–43; 214, ред 122. Западни usus огледа се и у уговорној клаузули по којој је Милица могла током брака располагати половином свога мираза, као и узмиразјем (*donatio per nuptias*). Елементи блиски византијској пракси огледају се најбоље у чињеници да је са Милицине стране, упркос њеном пунолетству, преговоре и закључење брака као и

Поглед на политичку ситуацију у региону, у време склапања брака даје јасан одговор на то зашто склапању ове везе Дубровчани, као ни остали савременици упућени у догађај, нису могли придати очекивани значај — добро је била позната чињеница да се ниједна супружничка страна није могла похвалити истакнутим положајем. Милица је, како знамо, у свој брак унела терет тешких околности које су је пратиле током њеног дотадашњег живота: несложна породица, губитак оца, а затим и домовине и повлашћеног живота у близини трона.[15] Њеном сиромашном политичком миразу свакако треба додати и несумњиво тешко искуство племенитих појединаца из ромејског света који су претрпели османско освајање и егзил.[16] У тренутку склапања свога брака, Милица је већ четири године — трећину свога дотадашњег живота[17] — провела са мајком у избеглиштву које их је од Србије, преко Угарске, Босне, могуће Пелопонеза, а вероватно и Крфа и Анконе, довело у Дубровник.[18] Политичко бреме њеног су-

---

утврђивање мираза обавила њена мајка, док је Милица лично дала само сагласност и заклетву (Уговор, 211, ред. 17–20 и 213, ред. 99–100 и 110–111). *G. Buckler*, Women in Byzantine Law about 1100 A. D., Byzantion 11/2 (1936) 397 і 412. За сличну процедуру у Србији, *Динић-Кнежевић*, Положај жене, 72. Чињеница да је брак склопљен према канонима римске цркве отвара питање Миличиног евентуалног конфесионалног преобраћења. Могућност да је Милица због свога брака прихватила католичанство нигде није директно документована, но судећи према аналогији са сличним случајевима преобраћења католкиња у Србији (*Динић-Кнежевић*, Положај жене, 62), као и добро познатој чињеници да је један део чланова Милицине породице са мајчине стране исповедао католичанство — или му је бар био декларативно наклоњен — није немогуће да се тако нешто уистину догодило. Насупрот недостатку помена овог питања у Милицином брачном уговору, брак њене рођаке Јелисавете са Матијом Хуњадијем изричито је условљен невестиним останком у православљу, в. *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и папска Курија, ЗФФБ 16 (1989) 173. Но, чак и уколико је Милицина удаја доиста значила промену њене верске конфесије, у време када су и моћнији Ромеји од ње католичанство видели као једину могућност опстанка (*Đurić*, Sumrak Vizantije, 334–340) такав потез свакако не би требало сматрати необичним.

15 О смрти њеног оца, деспота Лазара Бранковића у јануару 1458, те породичном раздору који је непосредно уследио након тога в. *Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 6–7, *Спремић*, Деспот Ђурађ, 515–20; 574. О политичким неприликама које су уследиле за намесништво *А. Веселиновић*, Граница између Србије и Босне у XV веку, у Босна и Херцеговина од средњега века до новијег времена, Међународни научни скуп 13–15. децембар 1994 (Београд, 1995) 87–100.

16 О различитим аспектима егзила најмаркантнијих појединаца и група избеглица од Османлија, *W. Miller*, Balkan Exiles in Rome, in *id*., Essays on the Latin Orient, Amsterdam 1964repr, 497–515; *N. Iorga*, The Exiles, in *id*., Byzantium after Byzantium, Engl. translation L. Treptow (Iaşi–Oxford, 2000) 31–55. *J. Harris*, Greek emigres in the West 1400–1520 (Camberley, Surrey, 1995).

17 Рачунајући према доби њене најстарије сестре Маре, која је 1459. године имала 12 година, Милица је могла имати у време удаје — када је свакако била пунолетна — између 13 и 15 година. О томе *М. А. Пурковић*, Кћери кнеза Лазара (Мелбурн, 1957), 63; *Тошић*, Посљедња босанска краљица, 34. О удадбеној доби у Дубровнику тог времена, Liber croceus, cap. 2, p. 4 (13. decembar 1460). Леонардо је од своје невесте био знатно старији, те је у време венчања могао имати између 26 и 29 година (о 1335/6. год. као могућем датуму његовог рођења, *N. Zečević*, The Tocco of the Greek Realm, необјављена докторска дисертација одбрањена у Будимпешти 2004, 216, n. 725).

18 Изворне напомене о хронологији и правцу кретања њене мајке дали су G. Sphrantzes, Memorii 1401–1477, ed. *V. Grecu* (Bucarest, 1966), 45, 1, 134 (на новије издање, Georgio Sfrantze: Cronaca, ed. *R. Maisano* [Roma, 1990] нећу се овом приликом позивати због опште непрецизности коментара у вези са просопографијом породице Токо) и Critobuli Imbriotae historiae, ed. *D. R. Reinsch*, in Corpus fontium historiae Byzantinae (Berlin, 1983), lib. 3, cap. 2, p. 119, као и венецијанска капитула од 12. августа 1462, према редакцији *J. Valentini*, ed., Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, 3 tomi in 25 fascicula (=AAV) (Palermo, 1967–1975), vol. 3, fasciculum 24, no. 7196; тако-

пруга није било ништа лакше: Леонардово одсуство са сопственог венчања управо је најбоља илустрација тежине положаја у коме се налазио, ишчекујући у пролеће 1463. године коначан напад Османлија.[19] Домен породице Токо годинама се смањивао — од смрти његовог оца Карла II 1448. године до лета 1460, једина њихова утврда на копну у Епиру, који је породица некада у целости поседовала, била је Воница, а непосредно у време венчања чак је и породично језгро на јонским острвима било угрожено османским нападима.[20] При организовању одбране, Леонардо се није могао ослањати на сопствене снаге: продуктивна моћ његове власти незадрживо се смањивала, а за одбрану није недостајао само новац, већ и људство, оружје, па чак и основне животне намирнице.[21] Од својих суверена Леонардо се није могао надати никаквој заштити. Двојица од њих, тадашњи арагонски краљ у Напуљу Феранте (1458–1494) и Ђовани Антонио Балзо Орсини, тарантски принц, у ово време били су више заинтересовани за решење међусобног сукоба него за одбрану њима далеких прекоморских поседа породице Токо.[22] Тек од свог трећег формалног заштитника, Млетачке републике, Леонардо није могао да очекује ништа добро — Млечани су му већ дужи низ година нерадо давали крајње симболичну помоћ, довољну тек толико да се домен одржи до оног тренутка када би га они без икаквог отпора могли потчинити својој директној власти.[23]

ђе, DA, Consilium Rogatorum, vol. 17, 139r (дигитални снимак у мом поседу). Због контрадикторности исказа наведених извора, постоје извесне различитости у тумачењу путање и хронологије избеглиштва Јелене Палеолог, в. *М. Ласкарис*, Византијске принцезе у средњевековној Србији: прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века (Београд, 1926), 119; *Tadić*, Promet putnika, 98; *Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 24; *Спремић*, Деспот Ђурађ, 551; *Ј. Калић*, Српска властела у борби за обнову Деспотовине, у Историја српског народа, вол. 2, (Београд, 1982), 374; *Тошић*, Посљедња босанска краљица, 40. Милица, као и њена млађа сестра Ирина нису ниједном приликом изричито поменуте у изворима о кретању Јелене Палеолог, али се да закључити да су се, како због њихове малолетне доби, тако и због несигурности прилика тог времена, налазиле уз мајку. За помоћ при набавци материјала 17. књиге фонда Consilium Rogatorum дубровачког архива овом приликом изражавам посебну захвалност prof. dr. Zdenki Janeković-Römer (Institut za povjest Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik), mr Ani Marinković (Central European University, Medieval Studies Department, Budapest) и mr Hrvoju Gračaninu (Odsjek za povjest Filozofskog fakulteta Zagrebačkog sveučilišta, Zagreb).

[19] AAV 3: 25, no. 7262 (3. јануар1463).

[20] AAV 3: 25, no. 7331 (4. мај 1463). Cf. AAV 3: 25, no. 7347 (17. мај 1463).

[21] AAV 3: 24, no. 7025 (23. април 1461); nos. 7232 i 7233, (16. октобар 1462); no. 7236 (26. октобар 1462).

[22] Користан информативни преглед овога сукоба, који је од 1458. са повременим затишјима трајао до краја 1463. године *М. Спремић*, Дубровник и Арагонци 1442–1495 (Београд, 1971), 11–12. Вазалитет породице Токо према Тарантским принчевима датира из времена његових предака, од XIV века, док је вазалитет тадашњем краљу у Напуљу, Ферантеу, Леонардо заснивао не само на поретку успостављеном од старине, већ и према повељи коју му је издао краљ Алфонс V (1442–1458) 16. јула 1452 (ASN, ATM, Privilegi, busta 1, perg. no. 54). Ова привилегија временски коинцидира са сличним повељама које је краљ Алфонс издао Стјепану Вукчићу Косачи, Ђурађу Кастриоти Скендербегу и Томином брату Димитрију. О овим исправама в. *М. Спремић*, Вазали краља Алфонса Арагонског, ЗФФБ 12/1 (Споменица Георгија Острогорског) (1974) 455–467.

[23] Добра илустрација млетачког нерасположења према Леонарду долази из поређења са њиховим нескривеним фаворизовањем Ђурђа Кастриотија. Само једном приликом тако су овога Млетачке власти, између осталог, помогле са 2000 дуката, док њихове донације Леонарду никада

Како излази из свега реченог, чини се да су поменуте вести наративних извора о важности брака Леонарда Токо и Милице Бранковић, резултат претеривања. Но, са друге стране, уколико је политички значај брака био одиста незнатан, како то сугеришу дубровачки документи из времена његовог склапања, тада неуобичајени кораци које је Леонардо Токо учинио ступајући у ту везу остају без објашњења. Наиме, за разлику од својих предака, мушких наследника Токо поседа у Грчкој, који су се сви, без изузетка инцестоидно, али стратешки промишљено, везивали за припаднице уског ендогамог круга моћних италијанских породица које су гравитирале напуљском трону — Орсини, Аћауоли, Буонделмонти[24] — Леонардо се, браком са Милицом, везао за династију која не само да није била блиска италијанским круговима, већ је традиционално била везана за православље[25] у чије симпатизере Леонардови преци засигурно нису спадали.[26] Такав Леонардов поступак намеће неколико питања везаних за мотиве за склапање брака. Шта је веза са Милицом, лишеном погодности свога племенитог порекла, могла донети Леонарду када је губитак власти и утицаја био сигуран? Да ли је, у таквој ситуацији, њено српско-византијско породично наслеђе заиста могло имати значаја, и то таквог да је Леонардо ковање планова о сигурној женидбеној алијанси са било којом племенитом невестом из познатих апенинских кругова подредио склапању брака са принцезом без домовине? Једнако, шта је Милицу, изложену свим могућим непогодама егзила, навело да пристане на живот са мужем који је сваког часа могао да доживи судбину која је већ задесила њу, наследнике њеног оца или деду по мајци?

Поглед на изворне назнаке о личним интересима венчаних страна показује да су тренутне егзистенцијалне потребе супружника свакако имале знатну улогу у њиховом пристанку на овај брак. За Милицу, и њену мајку која је у Дубровнику активно уговарала брачну везу, а затим се и придружила ћерци на поседу породице Токо,[27] удаја за Леонарда отварала је перспективу, макар и привременог, престанка честог и непријатног пресељења. Са становишта њихове финансијске ситуације, брачни аранжман такође је обећавао солидно обезбеђење будући да је у име дуарија (узмиразја) Милица требало да добије 4.000 дуката, плус годишње приходе од имања породице свога супруга на Кефалонији у износу од 1.000 дуката,[28] могућност да те приходе увећа у случају да Леонардо по-

---

нису прелазиле неколико стотина дуката (нпр. AAV 3: 25, no. 7449; AAV, 3: 24, no. 7236). Отворене млетачке аспирације на посед Токо забележене су у AAV 3: 25, no. 7282 (4. фебруар 1463).

24 Генеалошко стабло породице Токо у *Nicol*, The Despotate, 256.

25 Бранковићи су се, пак, настојали повезивати са византијским владарским круговима, на што *Сӣремић*, Деспот Ђурађ, 320, указује као на елемент српско-грчке симбиозе.

26 Отворено непријатељство према православљу Леонардов предак, Леонардо I (c. 1357–c. 1374) показао је прогоном православних епископа са острва Лефкаде и Кефалоније током седме декаде XIV veka (*Miller*, The Latins, 292), док је његов син Карло I (самостално владао 1390–1429) у свом писму Нерију Аћајолију од 20. новембра 1424, in *J. A. Buchon*, Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes Baronnies, vol. 2 (Paris, 1843), no. 65, pp. 284–5, веру својих грчких поданика назвао „варварском."

27 За хронологију одласка Милице и Јелене на Лефкаду, в. доле, нап. 76.

28 Уговор, 214, ред. 133–140 и ред. 145–150, стр. 215, ред. 160–163, показује да се овде ради о областима Палики (рту на југозападу Кефалоније), те извесном броју територија које су се на-

врати своје епирске поседе, као и могућност да самостално располаже половином свога мираза.[29] На први поглед, слични разлози навели су и Леонарда на женидбу. Невеста је доносила мираз од 9.000 златних дуката, што је, имајући на уму Леонардове лоше финансије, свакако наговештавало олакшање. Када се, међутим, узме у обзир то да Милицин мираз није долазио у новцу већ у драгоценостима, те чињеница да Леонардо према одредбама брачног уговора није могао у потпуности да располаже овим предметима,[30] постаје, ипак, јасно да је његову женидбу потребно објаснити и неким другим разлозима.

Како показују трагови Леонардове преписке, он је у време склапања свога првог брака очекивао значајну помоћ са Запада, али не од својих незаинтересованих суверена, већ из центра западног хришћанства, од папе Пија II (1458–1464).[31] У години која је претходила Леонардовом венчању, 1462-ој, католички понтифекс обављао је припреме за велики антиосмански поход који је, по његовој замисли, требало да окупи све силе тадашње католичке Европе, као и известан број господара са ромејског Истока.[32] Међу тим господарима најистакнутија фигура био је Тома Палеолог, деда по мајци Леонардове невесте. Он је након губитка својих територија на Пелопонезу у мају 1460, и кратког боравка на Крфу и Венецији, од пролећа 1461. своје избегличке дане углавном проводио као повлашћени гост у римском окружењу папске Курије, завређујући папину милост не само својим царским пореклом, већ и својим ранијим везама са Куријом, реликвијом св. Андрије коју је свечано предао папи, те изјавама о свом католичанству и подржавањем папске идеје о унији католика и православних.[33] Уз то, Тома је заузимао централ-

---

лазиле не само на Кефалонији, већ и на другим јонским острвима у власти породице, као и Епиру који је у време пре Леонарда III такође припадао Токо домену. Област Палики поменута је у Практикону кефалонијске епископије насталом у време владавине Рикарда Орсинија овим острвом (12. јули 1262), *F. Miklosich — J. Müller*, eds, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, vol. 5 (Wien 1887), 16. Један део тих поседа касније се, по свој прилици, налазио у рукама Николе Аћајуолија 1336–1338, в. *P. Topping*, Estates of Niccolo Acciauoli in Cephalonia, Byzantion 36/ 2 (1966) 544–559. Како су Токо били у блиској вези са овом личношћу (родоначелник „грчког" огранка породице, Леонардо I оженио је Аћајуолијеву сестричину Магдалену Буонделмонте), могуће је да је на област која је, како се чини, преношена кроз касније генерације Токо супруга (осим горе наведеног, в. још и Уговор, стр. 214, ред. 145–157), породица полагала право путем мираза. Уз то, наведене назнаке Уговора по којима су две супруге Токо господара овим областима самостално управљале територијама датим им у виду узмиразја могле би да се доведу и у везу са ранијим алузијама о Кефалонији као острву где владају жене, које је оставио J. Froissart у време свога путовања овим областима непосредно након Никопољске битке (1396.) у својим Chroniques vol. 16, in Ouvres de Froissart, ed. *K. de Lettenhove* (Bruxelles, 1875), 53–54. О месту Палики још в. Tabula imperii Byzantini, vol. 3: Nikopolis und Kephallenia, ed. *P. Soustal* (Wien, 1981), 220–222.

29 Уговор, 214, ред. 119–124.

30 Уговор, 214, ред. 119–130.

31 За период близак његовој женидби, AAV 3: 25, no. 7262 (3. јануар 1462); no. 7331 (4. мај 1463). Разлоге за Леонардова очекивања треба свакако тражити у изразима наклоности Пија II према Токо господару који потичу још из времена Мантованског конгреса (1459), о томе *K. M. Setton*, The Papacy and the Levant (1204–1571), vol. 2 (Philadelphia, 1976), 212.

32 *L. von Pastor*, Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance: von der Tronbesteigung Pius' II bis zum Tode Sixtus' IV (Freiburg im Breisgau, 1928), 217–219.

33 О хронологији и проблематици Томиних веза са Западом, како пре тако и у време избеглиштва, *Pastor*, Geschichte der Päpste, 49–50 и 174–176; *Harris*, Greek emigres, 82; 96; 111–114;

но место у папским плановима за антиосмански поход који је позивао на обнављање царске власти Палеолога, и то почевши од Пелопонеза, чијим је једним делом Тома претходно владао.[34] Са Леонардом је ситуација била другачија: антиосмански планери, ма колико га храбрили, на њега нису озбиљно рачунали.[35] Имајући то све у виду, Леонарду је брак са унуком папиног фаворита био потребан из перспективе уласка у круг обласних господара који су у планираној крсташкој офанзиви имали најбоље изгледе за коначно ослобођење од османске опасности. Леонардов интерес за орођавање са Томом Палеологом ради његовог ближег повезивања са Куријом потврђују и наизглед ситни изворни детаљи. Међу њима су посебно илустративни примери директног истицања рођачке повезаности деспота Токо и Палеолога кроз њихово заједничко помињање,[36] као и Леонардове изјаве о очекивању територијалних добитака у планираном крсташком походу — територије којима се надао налазиле су се управо у области која је неколико година пре склапања брака припадала деди његове младе жене.[37]

Назнака о очекиваности Леонардовог брака на ширем нивоу, наведена у његовом писму овлашћења од 11. априла 1463. инкорпорираном у брачни уговор,[38] указује на то да је интересовање за ову везу чак и превазилазило личне амбиције супружника. Директних признања о умешаности истакнутих политичких личности и ентитета у осмишљавању ове везе, додуше, нема, те се до одговора на питање коме је овај брак све могао користити мора доћи посредним путем, кроз праћење извора који осветљавају интересе ондашњих политичких страна заинтересованих за догађања на Балкану.[39]

139; 164; 189. Модерна наука, као што је познато, не доводи у питање Томине изјаве о прихватању католичанства, симпатија према унији, као ни назнаке о католичанству његових синова у времена њиховог образовања у Риму (од 1465), али свакако преиспитује њихова лична убеђења и мотиве за овакве ставове. Као посебно занимљиве радове о овом питању, не само за случај последњих Палеолога, већ и многе сличне ситуације, издвајам *C. R. Zach*, Familles nobles italiennes d' origine grecque, Jahrbuch der Österreischen Byzantinistik 32/6 (1982) 19–26; *J. Harris*, A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465–1502, Orientalia Christiana Periodica 61 (1995) 537–554; *C. Delacroix-Besnier*, Les Grecs unionistes refugiés en Italie et leur influence culturelle, in Migrations et diasporas Méditeranéennes (Xe–XVI siècles), eds. *M. Balard–A. Ducellier*, (Paris, 2002) 59–96.

[34] *Harris*, Greek emigres, 112.

[35] Леонардово име не налази се међу именима локалних господара на које се рачунало у офанзиви, AAV 3, 24 no. 7119 (6. март 1462); AAV 3: 25, no. 7488 (18. септембар 1463).

[36] Директна потврда да је Леонардо брак са Милицом доживљавао као породично повезивање са њеним дедом долази из његовог тестамента састављеног 8. марта 1494, из ASN, ATM, *Atti notarili*, *busta* 6, perg. no. 218 (легализован 10. марта 1494): „Ill. Imperatoris Constantinopolitanae, eiusdem domini testatoris patrue pro quibus dotibus iuri specialiter obligata terre et castra in partibus moree ad ipsum dominum testatorem […], etc." Да су ту везу и други доживљавали на исти начин потврђује се у Pii secundi pontificis maximi Commentarii, vol. 1, eds. *I. Bellus–I. Boronkai* (Budapest, 1983), 8, 1, p. 368, ред. 4–5 (= Pii Comm.). Слично сугеришу и натписи у *V. Forcella*, Iscrizioni delle chieze e d'altri edifici in Roma, vol. 11 (Roma, 1875), nos. 1404 и 1405 и *S. Lampros*, Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά (=ПП), vol. 4 (Атина, 1930), 307, те ликовне представе из болнице Santo Spirito in Sassia у Риму из нешто каснијег времена.

[37] AAV 3: 25, no. 7453 (23. август 1463); no. 7645 (20. децембар 1463).

[38] Уговор, стр. 211, ред. 20–23.

[39] Овака ситуација свакако је у доброј мери била последица страха од османске контрашпијунаже али вероватно и од шпијунаже бројних међусобно сукобљених страна у Италији. До-

Тако, неколико изворних вести сугерише да је не мали степен интересовања за алијансу Леонарда и Милице постојао код невестиног деде, Томе Палеолога, што је могло делимично да почива на већ постојећим родбинским везама породица Палеолог и Токо, након удаје Леонардове тетке по оцу, Магдалене-Теодоре за Томиног брата, каснијег цара Константина XI (1449–1453).[40] О чвршћем породичном везивању Тома је имао разлога да размишља и у време које је непосредно претходило браку Леонарда и Милице, када су његове територије падале под османску власт. У прилог таквом закључку иде податак да је Томино прво уточиште у бегу од Османлија лета 1460. било управо острво под влашћу породице Токо, где га је Леонардо срдачно примио заједно са његовом женом, многобројном децом и члановима грчког племства које га је пратило.[41] Свестан несигурности лутања које га је даље очекивало, Тома је могао да брак Леонарда и Милице управо тада осмишљава, у нади да ће њему и његовој породици област под влашћу породице Токо омогућити сигурно прибежиште.[42] Идеју о Томином интересовању за склапање брака његове унуке и Леонарда подржавају и млетачки извори. Из њих се види да је августа 1462, нешто мање од девет месеци пре венчања, Тома од Млечана тражио специјалне пријатељске препоруке којима се хтео по неком питању обратити Леонарду. Истом приликом, Венецијанци су потврдили и спремност да његову ћерку, Милицину мајку Јелену, такође препоруче господару Токо.[43] Млетачки капитул из августа 1462.

бар пример усменог саопштавања Томине осетљиве дипломатске комуникације може се наћи у ПП, 4, 242–245.

[40] Магдалена-Теодора је била сестра Леонардовог оца Карла II (1430–1448) коју је њихов стриц, Карло и удао за византијског деспота како би ублажио политичке последице свога пораза кога је претрпео у сукобу са Палеолозима 1428. О њој, в. Byzantinische Kleinchroniken, ed. *P. Schreiner*, vol. 2, (Wien, 1977), 435–436. Према *Setton*, The Papacy, vol. 2, 32 и *ibid.*, n. 102, Магдалена-Теодора која је умрла крајем 1429. у Стамири на Пелопонезу, сахрањена је у Кларенци, одакле је њено тело пренесено у манастир Зодотос у Мистри, да би, свакако пре 1453, било даље пребачено у цариградску цркву Хора (*P. A. Underwood*, The Kariye Djami [New York, 1975], vol. 3, 294–5, слике 2; 4, pl. 549).

[41] Мада овај догађај јасно бележи Pii Comm., 1, 8, 1, 367–368, те наговештава и Sfrances, Memorii, 40, 12, 122, модерни прегледи Томиног избеглиштва превиђају ову епизоду. Да ли се Милица налазила међу поменутим члановима породице који су пратили Тому у овој фази његовог избеглиштва (са супругом и млађом децом Тома се растао на венецијанском Крфу у јесен 1460) није отворено речено; уколико јесте, то би водило закључку да је свога супруга лично познавала и пре склапања брака.

[42] Извесна назнака постојања контакта између Томе и Леонарда у касно лето сугерисана је и тоном писма венецијанске управе Крфа, AAV 3: 24, no. 6959 (23. август 1460). Сличан потез брачног повезивања са локалним господаром у отприлике исто време (1464.) учинио је и грчки аристократа Јован Рали, удавши своју кћерку Ирину за Репоша, нећака Скендербеговог (cf. Musachi, 295), према *O. J. Schmitt*, Das Venezianische Albanien (1392–1479) (München, 2001), 599, n. 14 (фрагментарни цитат документа из млетачке канцеларије даје детаље мираза занимљиве за поређење са Милициним).

[43] AAV 3: 24, no. 7196, i no. 7197, оба од 12. августа 1462. Наведени подаци о млетачким препорукама Јелене и Томе Леонарду и Дубровчанима, доведени у везу са Јелениним путовањем из Анконе у Дубровник које је уследело непосредно након њеног сусрета са оцем (октобар 1462), те податком о извесном Томином извињењу које је Јелена требало да усмено изложи Дубровчанима уз своје захтеве (DA, Consilium Rogatorum, vol. 17, fol. 142r — дигитални снимак у мом поседу), могли би бити веома значајни у светлу размишљања о ранијем припремању Палеолога за Мили-

даље помиње и да је паралелно са овим, Јелена од Млечана набављала и извесну свечану одећу.[44] Одећа није описана у детаље, но да се ради о свадбеној одећи Јеленине кћерке, закључује се из млетачке назнаке о Леонарду као једном од интересената за набавку те одеће, као и чињенице да се време поменуте набавке подудара са временом у коме су према регионалним обичајима невесте набављале свадбену одећу.[45]

Модерни историчари који су помињали брак Леонарда и Милице у контексту односа Дубровника и породице Бранковић одавно су истакли да је његово склапање свакако ишло у прилог граду под Срђем.[46] Према увреженом мишљењу, ћерка деспота Лазара била је превелик баласт за Републику св. Влаха, у којој је боравила са својом мајком Јеленом од октобра 1462. године.[47] За ову непожељност чини се да је млада принцеза могла да захвали у највећој мери управо својој мајци. Како показују вести из дубровачке канцеларије, Јеленино понашање у време док је боравила у овом граду изазивало је домаћине: у град је са пратњом дошла непозвана[48] и остала свакако дуже него што су то домаћини могли очекивати; издржавање које је добила од дубровачких власти — не посебно издашно али наглашавано као гест гостопримства[49] — није је спречило да неколико пута покуша да утера наводне дугове, што су поданици и представници власти Републике били склони да схвате као својеврсну незахвалност и узнемиравање.[50] Коначно, суочени са непосредним страхом од Османлија, који се од

цин брак. Идентитет Леонарда у млетачким документима од 12. августа 1462, на први поглед није јасан будући да га Млеци ту помињу као „comes Martina“. Да се свакако ради о господару Токо (cf. *Miller*, The Latins, 454) сигурно је из породичних докумената у којима се још од XIV века чланови ове породице титулишу на исти начин, према поседу контеје Мартина који су уживали у околини Таранта. Користан преглед Токо титула и поседа, *B. C. Gonzaga*, Memorie delle Famiglie nobili delle provincie Meridionali d’Italia (Napoli, 1875), 138.

44 AAV 3: 24, no. 7197. Јелена је одећу почела да набавља очито пре смрти њене мајке, Катарине Захарија, на Крфу 16/26. августа 1462.

45 AAV 3: 24, no. 7197. О свадбеној одећи коју су носиле у то време невесте у Дубровнику и Италији, *Динић-Кнежевић*, Положај жене, 74–75.

46 *К. Јиречек*, Историја Срба, том 1 (Београд, 1988^герг^), 394; *Tadić*, Promet Putnika, 98–101; *Б. Крекић*, Дубровник и Левант (1280–1460) (Београд, 1956), 53, нап. 1; *Пурковић*, Кћери, 62–64; *D. M. Nicol*, The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenos), ca 1100–1460 (Washington, 1968), 224; *D. Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 25, n. 104; *Сūремић*, Деспот Ђурађ, 551–552. Овом приликом ваља подсетити и на улогу, као и политичку корист (о томе *Đurić*, Sumrak Vizantije, 317, n. 140a) коју су Дубровчани имали приликом склапања брака Милициних родитеља. За библиографију о питању тог брака в. горе нап. 10.

47 DA, Consilium Rogatorum, vol. 17, 139r (11. октобар 1462) (дигитални снимак у мом поседу). Sfrances, Memorii, 41, 9, 126. *Јиречек*, 1, 394. Уп. *Крекић*, Дубровник и Левант, 53, нап. 1. О дубровачком расположењу према Јелени као крајње позитивном говори *Tadić*, Promet putnika, 99, док је критичније мишљење изразио *И. Божић* у своме раду Белешке о Бранковићима (1460–1480), ЗФФБ 13/1 (1976) 103–122. Новија запажања о ставу дубровачких власти према избеглицама од Османлија изнела је Z. Janeković-Römer у комуникацији Diversified Differences: Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik, Interdisciplinary Workshop „Segregation, Integration and Assimilation in Medieval Towns“ (Central European University Budapest, 20–22. фебруара 2003).

48 DA, Consilium Rogatorum, vol. 17, 139r. О хронологији Јелениних контаката са Дубровником *Tadić*, Promet putnika, 98.

49 DA, Consilium Rogatorum, vol. 17, fols. 139r, 142r, 143r (дигитални снимци у мом поседу).

50 За детаљније коментаре и библиографске референце о њеним споровима са дубровачким поданицима и властима током 1462 и 1463 в. *Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 24–25.

пролећа 1463. осећао из Босне, где је краљевао невестин зет, Дубровчани су се плашили да би се гостопримство које су указали Јелени Палеолог међу османским освајачима могло схватити као озбиљна провокација.[51]

Да је за брак Леонарда и Милице постојало интересовање и на папској Курији сведочи неколико детаља из њиховог брачног уговора: церемонијом венчања у Дубровнику доминирали су духовни сведоци, и то високог ранга,[52] док су сва тројица присутних световних сведока била дубровачки племићи, добро упућени у папске антиосманске планове.[53] Двојица племића, Јуније Градић и Сигисмунд Гучетић, били су у време блиско склапању брака изразито ангажовани на одржавању непосредних контаката Дубровника са Куријом и Угарском, управо по питањима планираног крсташког похода.[54] Коначно, један од њих, Јуније Градић, добро је познато, био је важна личност у контактима између Дубровника, породице Бранковић и папске Курије у време које је претходило склапању брака између Леонарда и Милице.[55]

---

[51] Делови из дубровачких извора који најречитије говоре о страху од непосредног османског напада, посебно јаком у мају и јуну 1463. објављени су у *F. Rački*, Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke obćine naprama Bosni i Turskoj godine razspa bosanske kraljevine, Starine 6 (1874) 1–18 и *Ć. Truhelka*, Dubrovačke vijesti o godini 1463, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 22 (1910) 1–24, док је дах те атмосфере задржан и у дубровачкој историографији у време које је уследело овим догађајима, нпр. Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, ed. *S. Nodilo* in Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 14 (Zagreb, 1883), 64–65. О Милициној старијој сестри, удатој за босанског владара Стјепана Томашевића, в. *Тошић*, Посљедња босанска краљица Мара, 29–59.

[52] Од седморице сведока четворица су били високи духовници. Занимљиво је да су сва тројица дубровачких духовника који су сведочили на свадби (Руско Сарачић, Марин Рањина и Никола Менчетић) поменута поново заједно у изворном материјалу из прве половине 1465. год., у коме се говори о скандалу око именовања новог дубровачког надбискупа. Из навода у *D. Farlati*, Illyrici sacri tomus sextus: Ecclesia Ragusina (Venezia, 1800), 174–175, лако се закључује о високој репутацији који су те особе имале не само у Дубровнику, већ и на Курији тадашњег папе, Павла II (1464–1471).

[53] О месту које је Дубровник заузимао у крсташким плановима тог времена, *И. Божић*, Дубровник и Турска у XIV и XV веку (Београд, 1952), 170. Са аспекта тог места, штурост исказа дубровачих докумената по питању Леонардовог и Милициног брака (в. горе, нап. 6) морала би се разумети и као последица крајњег опреза Дубровчана о чувању тајности поменутих крсташких планова.

[54] *Rački*, Odnošaji, 5; 14; Restićev nastavljač, 364–365. Такође, *E. Fermendžin*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752 (Zagreb, 1892), no. 902, p. 211–212. Градић је у време које је претходило венчању био и у директном контакту са миланским војводом Франческом Сфорцом, о томе в. *V. Makušev*, Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum, tom 2 (Beograd, 1882), 91–92 (23. мај 1460), са којим је, пак, Тома Палеолог одржавао присне везе (за примере те преписке в. ПП 4, 242–243).

[55] О Градићевим контактима са Бранковићима који датирају још од времена Милициног деде по оцу, деспота Ђурђа (1427–1456), посебно издвајам: *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и папска Курија, ЗФФБ 16 (1989), серија А: историјске науке, 163–177; *Спремић*, Деспот Ђурађ, 316–317; *А. Веселиновић*, Дубровачко Мало Веће о Србији (1415–1460) (Београд, 1997). Познато је да је Градић имао и истакнуту улогу у венчању Милициних родитеља 1446. године, о томе *Недељковић*, Дубровчани у свадби, 478–524; *Спремић*, Деспот Ђурађ, 316–317. Такође је занимљиво уочити и то да су и Гучетић и Градић, били чланови посланства које је Мало Веће именовало за дочек Јелене Палеолог код Локрума 11. октобра 1462 (DA, Consilium Minus, vol. 16, 35r, према микрофилму Consilium Minus, Архив САНУ у Београду, IV/4), а које је требало да сазна њене намере по питању боравка у Дубровнику, што свакако говори о блискости веза ових дубровачких племића са члановима породице деспота Лазара.

Приликом разматрања заинтересованости папских кругова за брак о коме пишемо, неопходно је имати на уму и то да се ужурбане припреме за његово закључење временски поклапају са, исто тако ужурбаним, припремама Курије за једну посебну дипломатску мисију — наговарање Венеције да уђе у рат против Османлија уз признавање врховног папског вођства у походу. Као што је познато, ова мисија била је прилично осетљиво питање с обзиром на то да је папином плану о повратку Томе Палеолога на Пелопонез млетачки дужд претпостављао заузимање ове области за рачун Венецијанаца.[56] Када се овоме дода и нескривени сукоб између папског фаворизовања Томе Палеолога и отвореног млетачког захтева да овај буде потпуно искључен из похода,[57] постаје јасно да Млечани својом визијом нису изазвали само папског штићеника, већ и улогу, а консеквентно и ауторитет, самог Пија II.[58] Виђен у светлу овога проблема, брак између Леонарда и Милице лако је могао да буде резултат покушаја Курије да, везујући свог експонента за Леонарда као млетачког вазала, закулисно ојача основицу за захтевање млетачког учешћа у антиосманској коалицији под папиним условима.[59]

Опште је познато да је кључна личност у спровођењу папске крсташке концепције и њеном наметању Млецима била особа која је добрим делом и осмислила активности папиног антиосманског пројекта из 1462. и 1463. године — никејски кардинал Висарион.[60] На везе између унијаћеног Трапезунтског Грка јаког цариградског идентитета и Томе Палеолога не треба посебно указивати — модерној науци добро су познати детаљи њиховог блиског пријатељства, заснованог још у време када је католички кардинал тек постајао православни свештеник у Мореји под Теодором II, као и подаци о помоћи и заштити коју је као

---

[56] AAV 3: 25, nos. 7488 и 7489 (18. септембар 1463).

[57] Archivio di Stato di Venezia, Secreta, 22, fols. 16 (14) и 20 (18), делимично у *Setton*, The Papacy, vol. 2, 268, n. 28.

[58] О томе да Венецијанци нису много марили за папине крсташке планове ни раније сведочи и папска опомена из времена мантованског конгреса (1459) у *D. Malipiero*, Annali Veneti dall' Anno 1457 al 1500 (Firenze, 1843) in Archivio storico Italiano 7 (1843–1844), pt. 1, 8 (8. Kalende septembra 1459): „Ubi altum cor? Ubi memoria rerum quae vestri maiores pro religione Magnifice gesserunt? […] Non meruit hoc de vobis Christus, Deus vester et noster […].“ Такође, Il sogno di Pio II e il viaggio da Roma a Mantova, Atti del Convegno internazionale (Mantova, 13–15. aprile 2002), eds. *A. Calzona, F. P. Fiore, A. Tenenti* (Firenze, 2003).

[59] Нешто касније, свакако пре смрти Скендербега 1468, Миличина млађа сестра Ирина удата је за сина овог млетачког фаворита. О њему *Schmitt*, Das venezianische Albanien, 508; 598; 599; 603; 606; 607; 622.

[60] Из богате литературе која се бави животом и делом овога маркантног историјског лика издвајамо: *A. M. Bandinus*, De vita et rebus gestis Bessarionis, in *L. M. Migne*, Patrologiae cursus completes, series Graeca (=PG), vol. 161 (Paris, 1866), colls. 2–102; *H. Vast*, Le Cardinal Bessarion (Paris, 1874); *L. Mohler*, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsman, 3 vols (Aken, 1967^{repr}) (за биографски део в. vol. 1); *L. Brehier*, Bessarion in Dictionaire d'histoire et de géographie écclésiastiques, vol. 8 (Paris, 1935) 1181–1199; *R. J. Loenertz*, Pour la biographie du cardinal Bessarion, Orientalia Christiana Periodica 10 (1944) 116–149; *A. Coccia*, Vita e opere del Bessarione, Miscellanea franciscana 73 (1973) 265–293; Miscellanea Marciana di studi bessarionei (Padova, 1976); *E. Mioni*, Vita del cardinale Bessarione, Miscellanea Marciana 6 (1991) 11–219; *L. Labowsky*, Bessarione, in Dizionario biografico degli Italiani, vol. 9 (Roma, 1967) 686–696; *J. Monfasani*, Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres (Aldershot, Ashgate Variorum Series, 1995).

католички кардинал Висарион указивао Томи, како у време његовог одолевања Османлијама на Пелопонезу, тако и у данима његовог избеглиштва.[61] Као познаник Леонардове тетке Магдалене, Висарион је у исто време словио и за доброг познаваоца породице Токо.[62] Када се ове чињенице погледају у контексту Висарионових антиосманских порука из времена блиског венчању,[63] неизбежно се намеће питање: да ли је брак Леонарда и Милице требало да послужи као средство у остваривању Висарионове намере ослобођења Грчке и обнављања Византијског царства за рачун његовог пријатеља Палеолога — за Курију јединог легитимног наследника Царства на истоку [64] — уз активну помоћ Свете столице?

Слично осталим политичким чиниоцима заинтересованим за регионална догађања, директно лично признање о умешаности у склапање овога брака Висарион није оставио. Уколико му је брак доиста служио за утврђивање папине улоге у коалицији током преговора са Млецима у јулу 1463, или, можда, чак и за осигурање сопственог положаја у Венецији,[65] поменути недостатак признања свакако је требало да послужи прикривању његових намера. Но, и без оваквог сведочења, сенка Висарионовог присуства у огранизовању брака Леонарда и Милице чини се приметном. Сведок наведен у брачном уговору одмах иза дубровачког ректора био је Блаж (Влахо) Констанцијев,[66] болоњски

[61] О детаљима овога пријатељства, *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée*,* vol. 2 (Paris, 1953), 333–334; *Đurić*, Sumrak Vizantije, 223; *Harris*, Greek emigres, 113. Посебно корисно новије разматрање Висарионове помоћи избеглицама са ромејског истока, *Delacroix-Besnier*, Les Grecs unionistes réfugiés, 49–73.

[62] Висариону се приписује ауторство за епитаф посвећен Магдалени Токо, поштованој на ромејском двору по својој рафинираности и образовању, ПП, 4, 94–5.

[63] У време непосредно пред склапања брака Леонарда и Милице, Висарион је упутио енциклику љубави и доктрине Грцима, PG 161, 461 sq., где је нагласио неопходност унијаћења.

[64] Опште је познато да је папин концепт рестаурације власти Палеолога пренебрегавао претензије на породични легат Томиног брата Димитрија, који је прихватио османску власт. Добар пример истицања Томиних права на византијски престо изнад права његовог брата долази из писма Пија II Фиренци 1461, ПП 4, 259–264.

[65] Pii Comm., 1, 12, 20, pp. 587–588. О Висарионовом посланству у Венецији у лето 1463, Pastor, Geschichte der Päpste, 221–222. Идеју да је током преговора са Венецијом Висарион радио за сопствену корист поткрепљује његова самоидентификација током 1462–1463. као „Bessario Venetus," коју, пак, није истицао у својој преписци са папом или круговима блиским Пију II. О значењу ове идентификације, *J. Monfasani*, Bessario Venetus, in Byzantine Scholars, 133–135. Такође в. *J. Gill*, The Sincerity of Bessarion the Unionist, Journal of Theological Studies XXVI (1975) 377–392.

[66] Биографски подаци о овој личности навођени XVI–XIX века једногласно се слажу у томе да је Блаж Констанцијев био пореклом Дубровчанин, те да је око 1444. похађао доминиканску гимназију у Болоњи, као и да је неко време након тога у Болоњи вршио највишу управну функцију (о организацији власти у овоме граду в. доле, нап. 68). Насупрот овом консензусу, Блажев животни пут од средине седме декаде XV века тумачи се толико различито — између осталог, наводи се да је био требињско-мркањски бискуп, као и опат бенедиктинског самостана на Мљету — да се закључује како је осим њега на блиском ширем простору деловао слично још један клерик истога имена, који је, пак, у једном тренутку могао наводно бити и бискуп Модона. Контроверза Блажа Констанцијевог прати и по питању његовог духовног опредељења, обзиром на то да му се у време његовог боравка на Мљету приписује и покушај преласка из реда доминиканаца у конгрегацију бенедиктинаца (што је, наводно, осујећено божјим провиђењем). За детаље о овоме лику в. *Farlati*, Illyrici sacri, 298–299; Биографска дела Игњата Ђурђевића, ед. *П. Колендић*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење: споменици на туђим језицима (Београд, 1935),

бискуп,[67] личност из круга клерика овога града на које је Висарион имао посебан утицај[68] и који су и нешто касније (1472) активно учествовали у спровођењу Висарионовог плана удаје Милицине тетке по мајци Зоје за великог московског кнеза Ивана III Васиљевича (1462–1505).[69] Осим Болоње, бискупа Блажа Констанцијевог и Висариона директније су везивале и друге ствари — од заједничке припадности доминиканском реду,[70] преко сличних филозофско-теолошких гледишта, до љубави према писаној речи.[71] Назнакама о Висарионовој заинтересованости за

19;110; 141–144; *S. Krasić*, Povjest dubrovačke nadbiskupije i dubrovačkih nadbiskupa (X–XVI stoljeća) (Dubrovnik, 1999), 87. За помоћ при набављању ове монографије захваљујем се prof. dr fra Benediktu Vujici (Franjevački teološki fakultet u Sarajevu).

67 У својству болоњског бискупа Блажа Констанцијевог јасно идентификује Уговор, 221, ред. 184–185 („domino Blasio episcopo Bononiensi, reverendissimi in Christo patris, domini Banassa de Capitibus de Senis, archiepiscopi Ragusini vicario"), те Уговор, 216, ред. 202–203 („Ego Blasius Constantini, episcopus Bononiensis et [vicarius]" etc.). Овом приликом желим да укажем на једну нејасноћу у досадашњим тумачењима наведене Блажеве функције (*Сūремић*, Деспот Ђурађ, 551; *Зечевић*, Брачни уговор, стр. 221). Наиме, пратећи првонаведену синтагму, ова тумачења идентификују Блажа као болоњског бискупа и викара дубровачког надбискупа. Оваква идентификација, међутим, крајње је необична јер подразумева то да је Блаж Констанцијев, у време када је држао највиши црквени положај у Болоњи (о управној организацији у овоме граду, в. доле нап. 68), истовремено био викар (бискуп суфраган) подређен дубровачком надбискупу (детаљније о викарима дубровачких надбискупа током XV века *Krasić*, Povjest dubrovačke nadbiskupije, 40; 48, као и о надбискупима из овог времена, op. cit., *passim*). Могуће решење овог проблема долази из нешто другачијег приступа функцији генитива у првонаведеној синтагми, при чему се овај падеж у одсечку „domino Blasio episcopo Bononiensi, reverendissimi in Christo patris, domini Banassa de Capitibus de Senis […] vicario" свакако може разумети у његовом присвојном значењу, али би га у одсечку „archiepiscopi Ragusini" требало посматрати у функцији генитива *positionis*. У том случају, закључује се да је болоњски бискуп Блаж Констанцијев уистину био викар, али не клерик подређен 'дубровачком надбискупу Бенаси од Сијенских Капита' (о Бенасином идентитету в. доле, нап. 72), већ викар (како излази из контекста, посланик) 'поштованог оца у Христу, господина Бенасе од сијенских капита *ūри сūолици дубровачкоī надбискуūа*' (из чега би се даље дало закључити да Бенаса није био лично присутан венчању, уп. *Зечевић*, Брачни уговор, 221).

68 О Висарионовој управи овим градом у функцији папиног легата 1450–1455, те његовим каснијим везама са овдашњим клерицима, као и интелектуалном кругу који је ту формирао, између осталих дела *U. Dallari*, I rotuli dei lettori legisti e artisti dello Studio Bolognese dal 1384 al 1799, vol. 1 (Bologna, 1888); *Mohler*, Kardinal Bessarion, 1, 325–335; *E. Nasalli Rocca*, Il cardinale Bessarione legato pontifico in Bologna (1450–1455), Atti e memorie della R. Deputazione di storia patria per le provinze di Romagna ser. 4/2 (1928–1930), 17–80. Што се тиче управног уређења Болоње, значајно је истаћи да је надбискупску столицу Болоња добила тек почетком XVI века, када је и директно укључена у папску државу, те да је до тог времена високу управну функцију вршио бискуп папски легат, који је власт над градом делио са анцијанима, „vessilifero di giustizia," народним гонфалонијерима, „massari delle arti e dai sedici riformatori," као и члановима локалне породице Бентивољо.

69 *V. Makušev*, Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum, tom 1 (Warsawa, 1874), 309–310.

70 Блажеву горљивост у проповедању посебно истиче његов биограф с почетка XVIII века, дубровачки доминиканац-ерудита Игњат Ђурђевић, в. Биографска дела Игњата Ђурђевића, 19, описујући га као „theologus celeber et acutus, concionator foecundus et acerrimus dogmatum divi Thomae propugnator." О јаким везама — како професионалним тако и личним — између избеглих грчких интелектуалаца и доминиканаца на Апенинима који су били сматрани духовном елитом свога времена *C. Delacroix-Besnier*, Les Dominicans et la chrétienté greque aux XIV et XV siècles (Rome, 1997); *eadem*, Les Grecs unionistes, 69–70.

71 Као припадници проповедничког реда св. Доминика, Висарион и Блаж су своја полазна филозофска гледишта заснивали на учењу Томе Аквинског у коме је превладавао умерен став према сукобу између платоновске и аристотелијанске мисли који је значајно поделила грчку, а затим

брак Леонарда и Милице треба додати још и податак да су Блажа Констанцијевог на венчање упутили сијенски капити као изасланика господина Бенасе,[72] чији су суграђани активно учествовали и у осталим догађајима тога времена у којима су главни протагонисти били папа Пије II, Висарион и Тома Палеолог.[73] Када се томе још дода и позната чињеница да Висарион стоји у позадини свих корисних контаката које су Тома и његова деца имали на Западу, као и Зојиног брака, а вероватно и неких ранијих контаката породице Палеолог,[74] постаје још извесније

и латинску интелектуалну елиту овога времена. Без намере да овом приликом детаљно улазим у богату литературу за илустрацију Висарионових теолошких становишта изражених током седме деценије XV века, овом приликом упућујем на чувени Висарионов спис In caluminatorem Platonem, in *Mohler*, Kardinal Bessarion, vol. 2. О утицају учења Томе Аквинског на писано дело Блажа Констанцијевог може се говорити само посредно, будући да његов опус у који се убрајају учене проповеди није сачуван. Уредник Ђурђевићевог дела, *П. Колендић*, у Ђурђевић, Биографска дела, п. 19; 267, н. 593, наводи да је нешто од материјала који се приписује овом клерику сачувано и до четврте декаде XX века, нажалост, не прецизирајући где и под којим насловом. Ђурђевић, Биографска дела, 19, Блажу приписује још и дело засновано на компилацији Томе Аквинског *Supra Euangelium S. Ioannis lectura proemium*, које је, наводно, почињало са „Vidi Dominum sedentem super solium excelsum et elevatum." Наведени почетак несумњиво је старозаветни цитат, в. Крањ. 1, 22, 19, 2; Љетоп. 2, 18, 18, 2; Исаија, 6, 1, 2; Амос, 9, 1, 1, добро познат црквеним писцима средњовековног запада, нпр. Бонавентури (Collationes in Hexaemeron, ed. *F. Delorme*, Bibliotheca Franciscana Scholastica Medii Aevi 8 (1934), visio 3, collatio 2, pt. 25, ln. 6).

[72] Уговор, 215, 185–186. Идентификација ове особе наведена у Уговору представља својеврсну загонетку, будући да дубровачки документи преостали из времена блиског венчању не помињу овако названу личност. Занимљиво је да каснији писци — од којих ниједан не наводи Уговор као свој извор — помињу неке од делова Бенасине идентификације наведене у Уговору („de Capitibus de Senis"), али их приписују другим особама. *Farlati*, Illyircum sacrum, 173, их, на пример, доводи у везу са Франческом II, дубровачким надбискупом који је умро од куге 1465 („Cognomento de Capitibus, seu capiteus, alter a Francisco Capio sive Campano), док други (Crijević, Sladi, Gams, Razzi, Lešić, Krasić, itd.), сматрају да се ради о припаднику сијенске породице «Капита» и блиском рођаку Пија II (детаљнији библиографски подаци у Krasić, Povjest dubrovačke nadbiskupije, 96–97; 99; 103–104; 128 и ibid., n. 392). Идентификација високог духовника под именом „Benassa de Capitibus de Senis" дата у Уговору могла би да наведе и на закључак да се ради о припаднику дубровачке племићке породице Бенешић. Насупрот овим могућностима, међутим, писање папе Пија II, Pii Comm., 1, 8, 12, 7, p. 402, извештава да је у време блиско венчању Леонарда и Милице један од његових миљеника био Bartholomeus Benassai, капит (caput populi) града Сијене, припадник сијенског аристократског рода Benassa (Benassaio), за чије чланове знамо да су у XV и XVI веку испољавали јаке политичке амбиције и стајали у блиским везама са папама из тог периода. Из овога произилази закључак да Benassa поменут у Уговору није био дубровачки надбискуп, већ један од управника Сијене, личност блиска Курији Пија II, која је болоњског бискупа Блажа Констанцијевог упутила у своје име (претпоставимо по упутама из папине близине) у Дубровник за прилику венчања Леонарда и Милице. Папина референца о Бартоломеу Benassai, међутим, не ставља тачку на расправу о идентитету ове личности — свога љубимца папа Пије II јасно је поменуо као „falso cognomento Benassai"!

[73] Примери блискости сијенских угледника и папе Пија II, засноване свакако и на папином пореклу из сијенског аристократског рода Piccolomini, могу се наћи у Pii Comm., vol. 1, 8, 12, 7, 402; *Mohler*, Kardinal Bessarion, 3, 563–564; *Pastor*, Geschichte der Päpste, 223 i 228, n. 2. О улози Сијенаца у удаји Зои за московског кнеза, ПП 4, XXX (29. јуни 1472). О утицају духовних лица на јавни живот Сијене у овом периоду, *B. Paton*, Preaching Friars and the Civic Ethos: Sienna 1380–1480 (London, 1992).

[74] В. доле, нап. 83. Како је добро познато, Висариону се приписује известан утицај на уговарање брака Јована VIII и Марије Комнине, ћерке Трапезунтског цара Алексија IV, v. *Đurić*, Sumrak Vizantije, 222–223. Cf. *Brehier*, Bessarion, 1182. *F. Cerone*, La politica orientale di Alfonso di Aragona, Archivio storico per le province naploetane 27/3 (1902) 601, Висариону слично приписује

да је присуство високог свештеника Блажа Констанцијевог на венчању 1. маја 1463. доиста носило печат Висарионове личне пажње за сам догађај.

Да закључим: упркос штурости и незнатном броју директних документарних изворних информација о браку Леонарда III Токо и Милице Бранковић, чини се готово сигурним да је ова веза у време њеног склапања била виђена као значајна политичка алијанса која је обећавала не само испуњење личних интереса нововенчаног пара, већ и неколико виших политичких планова. Три месеца након склапања брака, у августу 1463, стране за које се ова веза показивала корисном свакако су могле да буду задовољне: страх од османског напада у Дубровнику је пролазио,[75] Милица и њена мајка су се, вероватно на Лефкади, одмарале од својих лутања,[76] Леонардо и Тома, сваки за себе, очекивали су коначан покрет западне војске како би се једном заувек решили Османлија, док је никејски кардинал, тада већ цариградски патријарх, Висарион, сигуран у дипломатски успех својих тек окончаних преговора са Млечанима,[77] бројао дане до покрета њихове флоте, која је даље требало да покрене мађарског краља Матију Корвина, остале европске силе, а коначно и самог папу да заузме водеће место на крсташким лађама које би тријумфално једриле ка Грчкој.[78]

Вишеструка политичка корист коју је брак Леонарда и Милице наговештавао, међутим, није дуго потрајала. Као што је добро познато, папска коалиција никада није била до краја окупљена,[79]док су Млеци рат водили на начин и са

склапање наводног првог брака Томине кћерке Зои са сином дуке од Калабрије; *Miller*, The Latins, 454, другачије о идентитету наводног младожење. Cf. *Harris*, Greek emigres, 113, n. 139.

75 Документи дубровачких већа из лета 1463. показују да је страх од директног напада Османлија, очекиван током јуна, већ крајем следећег месеца пролазио.

76 Како се слаже већина модерних историчара, Милица је недуго након свадбе отпутовала у домен свога мужа ради остварења брака (*consummatio matrimonii*). Јелена се убрзо придружила кћерци, свакако након 14. јуна, када је документована једна њена молба у DA, Diversa Notariae vol. 47, fol. 36v od 14. јуна (микрофилм Diversa Notariae, III/8/7, Архив САНУ у Београду) и 11. октобра, када је уместо ње извесне послове у Дубровнику обавио њен дијак Козма (за детаљне референце о том документу *Dinić-Knežević*, Sremski Brankovići, 25, n. 104). Наведени документ од 14. јуна наговештава да је Јелена планирала да путовање обави до 8. јула (истина, не каже се где, што не треба да чуди обзиром на то да је овај документ настао у време највеће османске опасности по Дубровник). Да Милица том приликом није била са мајком закључује се из недостатка поименичног помињања Милице у пратњи која је требало да буде уз Јелену на том путу („famula et comitiua“). Наведени израз, осим што потврђује претпоставке о различитом времену одласка мајке и ћерке у Токо домен, отвара и питање: да ли је Милицина млађа сестра Ирина у периоду између боравка у Дубровнику (*Спремић*, Деспот Ђурађ, 552) и своје удаје за Скендербеговог сина (в. горе, нап. 59) извесно време боравила и у Токо области?

77 О уласку Венеције у рат против Османлија каснога лета 1463, и току почетних операција, *Pastor*, Geschichte der Päpste, 223–261; *R. Lopez*, Il principio della guerra Veneto–Turca nel 1463, Archivio Veneto, series 5, 15 (1934) 45–131. За хронологију папиног постављања Висариона за цариградског патријарха в. Литературу наведену у нап. 60.

78 Папа Пије II почетак крсташког похода прогласио је Булом од 22. октобра 1463, за текст v. *A. Theiner*, Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium, vol. 1 (Zagreb, 1863), 474–481.

79 Како је добро познато, у касно лето 1464, Млеци су у Мореји разоружали галије неких од учесника папске коалиције, Ђеновљани се на папин позив нису ни одазвали, док су уместо трупа угарског краља Матије Корвина пристизала испразна обећања. Већ у јануару 1465, Млеци су већ преговарали о миру са Османлијама, *J. Nagy — A. Nyári*, Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király kórabol (1458–1490), vol. 1 (Budapest, 1875), no. 187 (29. јануар, 1465).

циљевима који су само њима одговарали.[80] Леонардо је још неко време дозивао помоћ папе,[81] а име Томе Палеолога полагано је нестајало из понтифових навода о оправданости похода. Ни Милици Бранковић није било суђено да на дуже време избегне непогодама које јој је доносио живот — највероватније већ до краја 1464. брак са Леонардом престао је да постоји услед њене смрти, како се широко верује, на порођају.[82] Нешто раније (август 1464) умро је и идејни вођа антиосманске замисли тог времена, папа Пије II, а мање од годину дана након тога и његов штићеник, Милицин деда Тома Палеолог (мај 1465). У годинама које су наступиле, Висарион се између нових крсташких планова, све до своје смрти, новембра 1472, бринуо о заштити Томине млађе деце,[83] Леонардо се настојао додворити Венецији,[84] док је његова ташта, Јелена Палеолог, као монахиња манастира Богородице Одигитрије на Лефкади,[85] по свој прилици будно пратила да мираз њене кћерке заврши у рукама јединог детета, сина рођеног Леонарду.[86]

У политичким круговима тог времена, брак Леонарда Токо и Милице Бранковић брзо је заборављен првенствено зато што је био краткотрајан, али и зато што је, као последица лошег политичког положаја оба супружника, могао да обезбеди једино тренутне, а никако дугорочне стратешке циљеве политичких партија које су имале очит интерес за његово склапање. Године 1477. Леонардо се поново оженио, овај пут невестом из Италије.[87] Чињеница да је његова друга

---

80 Pii Comm., 1, 12, 35, p. 609.

81 Pii Comm., 1, Appendix 2, p. 635.

82 О датуму и узроку Милицине смрти не постоји ниједан директан поуздан историјски извор; сви закључци о порођају као њеном узроку потичу из каснијег периода. Милица свакако није била међу живима 1467. када је Сфранцес посетио њену мајку на Лефкади, Sphrantzes, Memorii, 45, 1, 134.

83 Илустративни примери његове бриге за Томине синове Манојла и Андрију могу се наћи у Висарионовом писму њиховом педагогу, Epistola VI, PG 161, 677–685, као и прецептору и члановима синода, ПП, 285–295. Висарион је умро у Равени, а сахрањен је у цркви св. Апостола у Риму.

84 Сви документи наведени у *Nagy–Nyári*, Magyar diplomacziai emlékek, vol. 1, nos. 188, 195, 199, 213, 223, 231, 236, за период од 31. јануара 1465. до 21. фебруара 1466, говоре о Леонардовом настојању да Млецима буде на услузи приликом уређивања мира са Османлијама. Наведена документација, ипак, такође показује и то да му Венецијанци нису много веровали, што прихвата и *Božić*, Dubrovnik i Turska, 173.

85 За годину смрти Јелене Палеолог (монашко име Хипомони) обично се узима 1473, мада има и неких другачијих мишљења. О томе *Zečević*, The Tocco of the Greek Realm, 235–236, n. 819.

86 Spandugnino, De la origine deli Imperatori Ottomani, 166 (Theodore Spandounes, 49), погрешно је известио да је Милица Леонарду изродила једног сина и три кћерке. ASN, ATM, *Scritture diverse*, *busta* 42 (2. juni, 1499), fol. 197v, указује на то да се ради о Леонардовим кћеркама из другог брака. Наследно право Милициног потомка није специфично одређено Уговором, те се може закључити да се том приликом требало поштовати обичај према коме муж може да поседује мираз прве жене све до пунолетства наследника или своје поновне женидбе. Хронологија склапања његових бракова као да указује на то да се он на други брак одлучио управо у време пунолетства његовог сина из брака са Милицом. О наследним правима деце у случају смрти мајке која су поштована у Дубровнику, *Dinić-Knežević*, Položaj žene, 117–118.

87 ASN, ATM, *Scritture diverse*, *busta* 43, 60r–60v (26. фебруар 1477). Потврда брака забележена је 8. јуна 1477 (документ се налазио, према *E. Ricca*, La nobiltà delle due Sicilie, vol. 3 [Napoli, 1875], 278, у касније уништеном напуљском Registru Ferdinanda, In matrimonium fol. 62), а пратила ју је и одговарајућа папска диспенсација (према *Ricca*, loc. cit., такође у регистру Фердинанда, In matrimonium, fol. 64). Ни овога пута брак није склопљен у породичној области већ у Напуљу, нити

супруга стајала у блиској рођачкој вези са напуљским краљем Ферантеом, чија је политичка моћ Леонарду тада могла понудити најизгледнију помоћ у одбрани од Османлија — њихов коначни удар на јонска острва био је питање дана[88] — добро показује да је Леонардо поново ушао у брак из тренутног политичког интереса. Но, у време када је породица Токо изгубила посед у Грчкој (1479), а Леонардо са породицом већ избегао у Напуљ, први брак последњег деспота из ове породице који је владао грчким областима неочекивано поново добија на значају. Брачну везу са српском принцезом Милицом Бранковић Леонардо III Токо је у италијанским круговима, које је обилазио тражећи помоћ, представљао као своју директну везу са легитимитетом Палеолога и уопште византијском царском традицијом. Имајући то у виду, може се рећи да се први брак Токо господара још једном показао средством испуњавања његових тренутних интереса.[89] Истина, овога пута ти интереси нису били наметнути османским освајањем, већ финансијским и социо-културним тешкоћама које је Милицином мужу донела нежељена репатријација.[90] Свако касније, како се чини из перспективе данашњег времена, пренаглашено, наративно тумачење орођавања латинског господара са припадницом српско-византијског владарског круга, засновано је, дакле, већ у самом свом полазишту, на „ситуацијским интерпретацијама" учесника ове везе, насталих не само у време трајања самог брака, већ и након његовог окончања.[91]

му је Леонардо лично присуствовао, а један од његових специјалних изасланика који су пратили догађај и овога пута био је Галасије Русо.

[88] Коначно заузимање области под влашћу породице Токо Османлије су извеле крајем августа — почетком септембра 1479. *Miller*, The Latins, 485–486.

[89] I. De Volterra, Il diario Romano, ed. *E. Carusi*, in Rerum Italicarum Scriptores, ed. *L. Muratori*, vol. 23: 3 (series nova) (Città di Castello, 1904), 12, ad ann. 1480; *Buchon*, Nouvelles recherches, 2, no. 49, 355. Породични архив (посебно *busta* 11) обилује бројним референцама каснијих Токо, као и њихових генеолога, на њихове директне везе са византијским троном путем Леонардове прве брачне везе.

[90] *Зечевић*, The Tocco of the Greek Realm, 242–254. Cf. *Miller*, The Latins, 487.

[91] За неке аспекте ситуацијског приказа у средњовековним тумачењима прошлости посебно су корисна дела *P. J. Geary*, Phantoms of Rememberance: memory and oblivion at the end of the first millennium (Princeton, 1994); *G. M. Spiegel*, The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography (Baltimore–London, 1997); *G. Croenen*, Princely and Noble Genealogies, Twelfth to Fourteenth Century: form and function, in The Medieval Chronicle: Proceedings of the 1st International Conference on the Medieval Chronicle, Driebergen/Utrecht 13–16. July 1996, ed. *E. Kooper* (Amsterdam–Atlanta, 1999) 84–95.

Nada Zečević

THE FIRST MARRIAGE OF DESPOT LEONARDO III TOCCO

The marriage between Leonardo III — the last member of the Tocco family who ruled the Heptanese (1448–1479) — and Milica Branković, the daughter of the Serbian Despot Lazar Branković and Helen Palaiologos, concluded in Dubrovnik on May 1 1463, is an intriguing issue: it was concluded under unusual circumstances, and its significance was variously presented by the couple's earlier and later contemporaries. An analysis of several historical sources (mainly those of documentary character, also some of a narrative nature) shows that, despite the bellitlement of its significance made by some of the pair's contemporaries, the marriage was generaly seen as a prospective alliance, designed not only to satisfy the existential needs of the couple, but also to enhance the interests of various important political factors of the time: Thomas Palaiologos, the authorities of Dubrovnik, the Roman Curia, and Cardinal Bessarion.

As widely known, the political prospectives opened by this marriage were not fully accomplished due to the short duration of this relationship (Milica died soon after the wedding). Yet this conjugal alliance proved useful for the Tocco party even after its conclusion. In the time following Leonardo's flight from the Ottomans to Naples (after 1479), he referred to the lineage with Milica as an alliance with the Byzantine imperial family, supposedly in order to achieve certain benefices from the Italian environment where he rapatriated.

In paralel to the analyisis of the sources about the motives and significance of the first marriage of the last Tocco despot, in this paper I also deal with several prosopographic and topographic details of regional importance, mentioned on the occasion of the Tocco-Branković wedding ceremony (e.g. Bishop of Bologna Blasius Constantii, Paliki, etc.).

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 091=861:271.22–564"14"

Татјана Суботин-Голубовић

КАЛЕНДАРИ СРПСКИХ РУКОПИСА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

Међу бројним средњовековним рукописним књигама које у свом саставу имају календар, по богатству грађе посебно се истичу пролози. Нови тип ових књига, познат као стиховни пролог, преведен је на српскословенски језик крајем XIII или почетком XIV века. Најстарији преписи стиховних пролога сачувани су од средине XIV века, али се њихов број умножио тек пред крај тог столећа, те тако тек с почетка XV века постоји већи број сачуваних преписа, што омогућава систематска истраживања, како хагиолошка, тако и текстолошка. У раду су обрађени календари неколицине стиховних пролога и одговарајућих минеја за месеце јул и август.

Постоји више врста средњовековних књига које садрже месецослове. Таква су јеванђеља, апостоли, псалтири с последовањем, минеји, пролози. У византијској књижевности заступљено је више типова зборника у којима је хагиографски материјал распоређен по календарском редоследу, а они се међусобно разликују како по структури и саставу, тако и по текстолошким одликама. Рана житија, која су настајала у првом реду на основу мартирија (мученичких аката) првих хришћана, временом су се умножавала, па се временом јавила и потреба да се тај нарасли материјал прикупи, систематски среди и кодификује. Постојање зборника оваквог садржаја посведочено је у VI и VII веку (познати су као мартиролози); из прве половине X века потиче *Минологион Симеона Метафраста*; с краја X или самог почетка XI века познат је *Минологион цара Василија*;[1] у другој четвртини XI века састављен је тзв. *Петров синаксар* (такође цариградског порекла); њему је веома близак тзв. *Сирмундов синаксар* из друге половине XI века (познат и као *Цариградски пролог* или *Пролог Велике Цркве,* најстарији препис је из XII века);[2] крајем XI или почетком XII века Василијев *Менолог* прерадио је Константин, епископ Мокисе у Кападокији. *Петров синаксар* по-

[1] Василијев Менолог је према рукопису Vaticanus graecus 1613 објављен у: Patrologia Graeca t. CXVII (1864).

[2] Synaxarium ecclessiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano. Opera et studio Hyppolyti Delehaye, Bruxellis 1902.

служио је као основ за један сасвим нов тип пролога — за тзв. стиховни пролог; највећи број стихова који претходе житијима неуједначеног обима саставио је Христифор Митиленски, судија у Пафлагонији (у првој половини XI века), а затим га је још једном редиговао Маврикије, ђакон Велике Цркве (негде током друге половине XII века). Из овог сумарног прегледа развоја пролога види се да је главни центар у коме се прикупљала и кодификовала ова врста грађе био Цариград.[3]

Пролози су сразмерно мало били проучавани било да се ради о њиховом саставу, било да су у питању текстолошка истраживања. Својевремено је В. Мошин обратио пажњу на словенску традицију *Пролога* Константина Мокисијског па је, у склопу својих истраживања, установио да је сачуван сразмерно велики број његових јужнословенских преписа (најмање петнаест).[4]

Следеће обимније истраживање проблематике словенских пролога настало је као споредни резултат израде описа рукописа манастира Дечана.[5] Д. Богдановић је том приликом обратио пажњу на групу дечанских стиховних пролога. Мошин је у свом већ споменутом раду изнео мишљење да су стиховни пролози преведени на Балкану у трећој четвртини XIV века.[6] Међутим, увид у много шири материјал, као и новија и прецизнија филигранолошка датирања појединих рукописних збирки, омогућили су Богдановићу да ову границу помери на почетак XIV, или чак и и на сам крај претходног, XIII столећа. Исто тако, Богдановић је изнео став да је превод стиховног пролога настао у српској средини, чему би ишла у прилог и чињеница да су најстарији сачувани стиховни пролози управо писани српском редакцијом, док се код осталих Словена источног обреда они јављају много касније, а и заступљени су у мањем броју у односу на српске.[7] Тако би се и превођење стиховних пролога могло ставити у време владавине краља Милутина и повезати са литургијском реформом која се управо тада одвијала у оквиру српске цркве. Девет дечанских стиховних пролога (и два минеја у које су укључени ови синаксари) омогућили су Богдановићу да идентификује две основне редакције, и то обе српске, јужнословенског стиховног пролога, и обе из XIV века. Једну редакцију назвао је, условно, Лукијевом (Д. 55), а другу — Варламовом (Д. 52, 53, 54).[8]

3 Општи преглед историјата и развоја пролога: Архиепископ Сергий (Спасский), Полный месяцеслов Востока, т. I. Восточная агиология, Владимир 1901; *Ђ. Трифуновић*, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990[2], 317–321.

4 *V. Mošin*, Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 2 (1959) 17–68.

5 *Д. Богдановић*, Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана, Упоредна истраживања 1 (1975) 37–72.

6 Нав. дело, 23–24.

7 Вероватно најстарији данас познати српски стиховни пролог је рукопис бр. 34 манастира Никољца из средине XIV века (1350/60). Богдановић допушта могућност да је од њега старији рукопис бр. 1040, Народне библиотеке у Софији, који се према воденим знацима датира приближно у 1346/56. годину. Упор. *Д. Богдановић*, Нав. дело, 38 (нап. 5), 64.

8 Оваква условна подела направљена је према именима сачуваним у записима дечанских пролога.

Више стиховних пролога преписаних у првој половини XV века чува се данас и у рукописној збирци манастира Хиландара: 419 (летњи, последња четвртина XIV века), 423 (зимски, око 1430/40), 424 (зимски, око 1420/30), 425 (летњи, средина XV века), 426 (летњи, прва четвртина XV века), 427 (зимски, друга четвртина XV века). Истој рукописној збирци припада и неколико минеја у које су укључени стиховни пролози: бр. 152 (септембар, друга четвртина XV века), 153 (октобар, друга четвртина XV века), 229 (мај, друга четвртина XV века).[9] У потоњим временима умножио се број и стиховних пролога и минеја у које су додати стиховни пролози.

Увођење новог типа пролога у српску средину несумњиво је везано за примену нових богослужбених образаца тј. увођење Јерусалимског типика у литургијску праксу. До сада су пажњу истраживача у области литургике углавном привлачила два најстарија позната превода овог типика на српскословенски језик (Никодимов и Романов), али не и остали типици XIV века;[10] није узимана у обзир ни чињеница да је цариградски патријарх Филотеј Кокин извршио реформу Јерусалимског типика, па је тако изостало и проучавање утицаја његових реформаторских иновација и измена и у овом домену.

И раније су били познати минеји код којих је после шесте песме канона био додаван краћи или дужи текст пролошког карактера. Међутим, док је у старијем периоду то био текст који се односио најчешће само на главни спомен дана, дотле се, са појавом стиховног пролога, месецесловни материјал који се укључује у минеје многоструко умножио. Додуше, и у старијем периоду се у минеј могао укључити и већи број пролошких текстова, али се то ретко дешавало. У дечанској библиотеци сачувано је и више минеја у које су укључени пролози нове редакције. На два од њих пажњу је већ био обратио Д. Богдановић (42 — друга четвртина и средина XV века, празнични за септембар — децембар; 45 — служабни за децембар, из друге четвртине XV века). Наравно, број сачуваних минеја који садрже оваква пролошка читања којима претходе стихови много је већи. Треба обратити пажњу на чињеницу да се минеји овог типа појављују управо на почетку XV века, (бар су из тог времена сачувани они најстарији међу њима), што значи да је прошао онај први талас умножавања самих стиховних пролога и започела њихова примена у процесу рационализације умножавања литургијских књига. Тај најстарији, у овом тренутку, мени познати минеј са стиховним прологом преписан је око 1400. године и данас се чува у Архиву САНУ (бр. 11); то је минеј за фебруар, и он осим синаксара у минејском делу,

---

[9] О хиландарским рукописима: *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978.

[10] Никодимов типик је изгорео заједно са осталим рукописима старе Народне библиотеке, приликом бомбардовања 6. априла 1941. године, али су се сачувале његове фотографије, које су недавно и објављене, те је тако овај значајан рукопис постао доступан научној јавности: Типик архиепископа Никодима. Књига прва. Фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду. Приредио *Ђ. Трифуновић*, Београд 2004. Упор. још и: *Л. Мирковић*, Типик архиепископа Никодима, Богословље I (XVI)/2 (1957) 12–19; Богословље II (XVII)/1 (1958) 69–88; исти, Рукописни типици српскословенске рецензије, Богословље IV (XIX)/1–2 (1960) 3–15; исти, Романов типик, Зборник МС за друштвене науке 13–114 (1956) 47–60.

има још и посебно додат пролог за фебруар. Овакво удвајање пролошког материјала представља реткост. За њим следе: ПЕЋ 31 (јануар, око 1425), 42 (јул, из прве четвртине XV века; Загреб НСБ 17 (септембар, поч. XV века), 16 (јул, прва четвртина XV века), 18 (мај, прва половина XV века).[11] Хиландарски минеји овога типа већ су раније споменути. Наравно, овим набрајањем њихов број није исцрпљен; евидентирање оваквих минеја и њихово сређивање по хронолошком редоследу је предуслов за даља компаративна и систематска истраживања у овој области. Овде су побројани само неки од најстаријих познатих минеја у чији је састав укључен и стиховни пролог; временом се њихов број умножио, исто као што су се умножили и преписи самих стиховних пролога. Д. Богдановић је у свом истраживању подробно обрадио јануарски стиховни пролог, а том приликом није узео у разматрање ниједан минеј у коме се налазе пролошка читања ове редакције. С обзиром на то да је Богдановић установио постојање две редакције превода, бар када се ради о пролозима за јануар, било би неопходно истражити да ли су обе редакције превода (Лукијева и Варламова) равноправно заступљене у минејима, или је преовладала једна од њих. Наравно, површни преглед није довољан, већ су неопходна много дубља и пажљивија истраживања која ће нам омогућити да добијемо поуздане одговоре на ова питања.

Учинило нам се да поређење пролога са минејем може да пружи додатна сазнања о рецепцији и утицају пролога нове редакције. Захваљујући овом новом и веома богатом хагиографском извору, у српској се средини појавило мноштво до тада мало познатих или чак сасвим непознатих светаца и разних локалних, најчешће цариградских празновања. Обогаћивање календара нарочито је упечатљиво приликом поређења са пролозима старије редакције, нпр. *Прологом* Константина Мокисијског, који је до тренутка превођења стиховног пролога био најобимнији извор — или боље рећи „хагиографски приручник" ове врсте. То и није необично, када се има у виду цариградско порекло свих пролога који су обитавали у српској средини. Богдановић је у својој студији о дечанским стиховним пролозима закључио да су они несумњиво утицали на даљи развој средњовековне српске књижевности.[12]

Појава нових светаца и нових топонима на необичан начин се одразила у српским рукописима. Прво ћемо се позабавити (у грубим цртама, наравно) саставом нових пролога. У њима се запажа неколико слојева; први чине мученици различитих категорија из првих векова хришћанства; други слој чине црквени великодостојници, и то како источне тако и западне цркве, затим ту су и бројни свеци (и светице) из разних периода, а као последњи слој споменућемо већи број локалних престоничких празника, везаних за цариградску микротопоними-

[11] Основни подаци о набројаним рукописима у: *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982.

[12] Угледајући се на византијске узоре српски писци су почели да састављају кратке стихове испред житија светих Срба (старац Силуан, патријарх Данило III, кратко житије кнеза Лазара коме стихови претходе а и следе за њим, Марко Пећки, синаксарско житије Стефана Дечанског — дело анонимног аутора, циклус житија сремских Бранковића). Упор.: Синаксар, у: Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 667–668 (*Т. Суботин-Голубовић*).

ју. Још један слој представљају празници светогорског порекла, а њихово одсуство, присуство или померање на прво место у оквиру дана (уколико су од раније били укључени у календар) показују да су рукописи који их садрже прошли још једну редактуру на Атосу. Међутим, ту постоје извесне разлике које могу бити проузроковане и врстом типика који је био у употреби. Тако је нпр. 5. јула у ДЕЧ. 53 (стиховни пролог за јун–август, из 1394. године) на првом месту преподобни отац Лампад, а тек на четвртом месту се налази Св. отац Атанасије који је испоснички живео на Атосу и 6 његових ученика који су погинули када се црква срушила на њих; исти је редослед задржан и у ХИЛ. 426; у минеју за исти месец, ПЕЋ 42 (из прве четвртине XV века), преп. отац Атанасије Атонски заузима прво место, и његова служба претходи служби преподобног Лампада, а у синаксар је укључен исти текст о Атанасију и 6 његових ученика који се налази и у ДЕЧ. 53.

Посебно су интересантни неспоразуми „географског“ порекла. Називи необичних, далеких и непознатих крајева, као можда и недовољно образовање писара или лоше разумевање текста, често су извор замешатељства. Тако 9. јула наш дечански пролог (53) правилно наводи празник обнове храма Богородичиног **иже вь пигии**, а у пећком минеју стоји — обнова храма Богородичиног у Перги. У Сирмундовом синаксару стоји τοῦ ὄντος ἐν τῇ πηγῇ, а спомен се односи на јављање Богородице 450. године на једном од цариградских извора; овај догађај празнује се и у петак пасхалне недеље. Писар минеја је очигледно исправио оно за шта је сматрао да је грешка у његовом предлошку, или му је до руку дошао већ овако исправљен текст. У пећком минеју (42) за Андрију Критског (4. јул) стоји да је био архиепископ Крита јерусалимског — писар је очигледно спојио у једно два места житељства овог светитеља. Још један упечатљив пример јесте спомен преподобног Лазара Галисијског (17. јула), оснивача манастира Васкрсења Христовог на Галисијској Гори код Ефеса. (По Евергетидском типику, тога дана се обележава пренос његових моштију у нову гробницу.) Изгледа да је обојици писара (и минеја и пролога) топоним Галисија представљао проблем; у ДЕЧ. 53 — свети отац Лазар „**иже вь Галисцеи горѣ**“ па је изнад тога дописан још један слог — „**леи**“; у минеју је уредно написано „**прѣподобни Лаꙁарь, иже вь Галилеистеи горѣ** …“. Грешка је, највероватније, преузета у минеј заједно са пролошким житијем. Док писар пролога задржава грчке називе нпр. 28. јула када се обележава успомена свете матере Ирине (умрла 921. године), па у ДЕЧ. 53 стоји — „**иже лежить вь обители Ꙁлатовлагалица**“, а у минеју ПЕЋ 42 — „**вь обители Хрисоволанти**“. Са преводом дечанског пролога подудара се и ХИЛ. 426 у коме се такође појављује превод имена споменуте цариградске обитељи.

Пошто је садржај летњих месеци (јула и августа) посебно интересантан, одлучили смо се да донесемо и потпуне календаре за ова два месеца, при томе тачно означавајући да ли се ради о потпуном житију, или само о стиховима, или само о помену без стихова. Као основ, послужио нам је пролог бр. 426 хиландарске збирке, али смо обратили пажњу и на друге, по садржају блиске рукописе, и то како прологе тако и одговарајуће минеје; то су: ДЕЧ. 43 (миней за ав-

густ), ПЕЋ 42 (минеј за јул), ДЕЧ. 53 (пролог за летњи део године). Уколико у напомени није другачије речено, састав дана се подудара са другим рукописима који су овом приликом били разматрани.

Месец јул:

1. јул Синаксар са стиховима: Св. муч. Козма и Дамјан; преп. отац Петар, бивши патрикије, у Евандри.[13] Само стихови: преп. Лав пустињак; 2000 мученица; Св. муч. Маврикије, Св. 25 мученика у Никомедији.

2. јул Синаксар са стиховима: Полагање ризе и појаса Богородичиног;[14] Св. муч. Коинт. Само стихови: Св. отац Јувеналије, патријарх јерусалимски.

3. јул Синаксар са стиховима: Св. муч. Акинт Кувикуларије, Св. мученици Марко и Мокијан; Св. отац Анатолије, архиепископ цариградски.[15] Само стихови: Св. мученици Теодот, Голиндухија и са њима још Диомид и Евлампије.

4. јул Синаксар са стиховима: Св. отац Андреј архиепископ Крита јерусалимског (sic!); Св. свештеномученик Теодор, епископ киринејски. Само стихови: Св. девојке Киприла, Ароја, Лукија; Св.Асклипија чудотворица; Св. муч. Теофил; преп. Менигнос.

5. јул Синаксар са стиховима: преп. отац Лампад; **паметь бывшаго чюдесѣ ѿ Фокы с(ве)щенном(оу)ч(є)ника и чюдотворца**. Само стихови: Св. 160 мученица и Лукије; Св. отац Атанасије Атонски и 6 његових ученика; Св. мученица Марина; Св. Марта, мајка Симеона Дивногорца.

[Спомени светих у рукопису ПЕЋ 42 разликују се и од ДЕЧ. 53 и од ХИЛ. 426: свештеномученик Астије, епископ Дирахиона (у Трајаново време), Св. мученица Агнија, преподобни отац Лампад, Св. мученик Василије, Св. мученик Јулијан, Св. мученик Стефан из Региона калабријског.][16]

6. јул Синаксар са стиховима: Св. Сисоје Велики; Св. муч. Исавр, и са њим Инокентије, Филик, Астерије,[17] Василије и Перегрин; Св. мученици Перегрин, Лукијан, Помпије, Исихије, Папије, Саторник и Герман. Само стихови: Св. свештеномученик Астије, епископ дирахијски; Св. Аполоније; Св. Александрион; Св. Епимах; Св. муч. Теодот, и Донат, епископ либијски. Само спомен: Св. муч. Василије, и са њим 70 мученика у Скитопољу; обнова (храма) Св. мученика Стефана **вь Риги калаврисцѣ**.

7. јул Синаксар са стиховима: преп. отац и чудотворац Тома Малеин; Св. мученица Киријака. Само стихови: Св. свештеномученик Евстратије; Св. муч. Поликарп; Св. муч. Евангл.[18]

---

[13] Петар (умро 854. г.) сахрањен је храму Св. Евандра, који је лично основао.

[14] У Влахерни, за владавине цара Лава Великог (457–474).

[15] ДЕЧ. 53 немају Анатолија.

[16] Уколико се у сва три рукописа упореди избор светаца 5. и 6. јула, приметиће се да се 5. јул у ПЕЋ 42 подудара са саставом 6. јула у ДЕЧ. 53 и ХИЛ. 426.

[17] У ДЕЧ. 53 — Астије.

[18] ДЕЧ. 53 немају Евстратија и Поликарпа.

8. јул Синаксар са стиховима: Св. великомуч. Прокопије. Само стихови: Св. Теодосија, мати Св. Прокопија; Св. 12 жена бољарки; Св. муч. Ава.[19]

9. јул Синаксар са стиховима: свештеномученик Панкратије, еп. тавроменијски; Св. преп. мученици Патермутије, Коприје и Александар. Само стихови: Св. мученици Вијанор и Силуан; Св. мученици Пров и Андреј. Само спомен: **паметь ѡбновлению всеч(ь)ст(ь)наго храма пр(ѣ)с(ве)тие Вл(а)д(и)ч(и)це наше Б(огороди)це иже вь Пигии**.[20]

10. јул Синаксар са стиховима: Св. 45 мученика у Никопољу Јерменском; Св. муч. Аполоније; Св. 10 000 мученика које је у скитовима и по пећинама ватром и димом подавио александријски епископ Теофил због Исидора презвитера.

11. јул Синаксар са стиховима: Св. великомученица Јефимија; Св. муч. Киндеј презвитер. Само стихови: преп. Лав **иже вь ѡградѣ**; Св. Маркијан мученик; Св. муч. Мартироклеј.

12. јул Синаксар са стиховима: Св. мученици Прокло и Иларије; Св. мученица Голиндухија. Само стихови: Св. мученица Верникија.

13. јул Синаксар са стиховима: преп. отац Стефан Саваит; Св. апостол Акила (од 70). Само стихови: Св. мученица Меропија; преп. Сара. Само спомен: Св. муч. Андреј Стратилат и Ираклије, Фавст, Мина и дружина њихова, и сабор архистратига Гаврила, и **паметь с(ве)т(а)го м(оу)ч(е)ника Маманта, ѡбь онь поль Сигмата**.

14. јул Синаксар са стиховима: Св. муч. Јуст; преп. отац Онисим Чудотворац. Само стихови: Св. Јосиф, архиепископ солунски и брат Теодора Студита; Св. муч. Ираклије.[21]

15. јул Синаксар са стиховима: Св. мученици Кирик и Јулита. Само стихови: Св. муч. Авдим; Св. муч. Лолијан. Само спомен: Св. благочестиви цар Јустинијан Нови.[22]

16. јул Синаксар са стиховима: Св. свештеномученик Атиноген, епископ у Пидахти; Св. муч. Антиох, брат Св. мученика Платона.

17. јул Синаксар са стиховима: Св. муч. Марина; Св. муч. Павле, Валентина и Теја; Св. 630 отаца Халкидонског сабора.[23] Само стихови: Св. мученици Есперат и Вероникија; преп Лазар **иже вь Галилѣисцѣ горѣ постивии се**; Св. Онисифор и Порфирије.

---

19 Овога дана ДЕЧ. 53 имају још „оба Трифуна, Антиоха и Никострата".

20 Празник освећења цркве Богородичине „на извору" установљен је у спомен појаве Богородице не извору у Цариграду (450. године). Овај догађај празнује се и у петак пасхалне недеље. Упор.: Архиепископ Сергий (Спасский), Полный месяцеслов Востока, т. II, Святой Восток, часть первая, Владимир 1901, 208.

21 ДЕЧ. 53 имају још и св. цара Јустијана (sic!) Новог.

22 У хагиолошкој литератури је изнето мишљење да је споменути цар Јустинијан Нови заправо Јустинијан Ринотмет (685–695), који је био сахрањен у Св. апостолима.

23 У минејима XIII и XIV века помен отаца Четвртог васељенског сабора пада 16. јула.

18. јул Синаксар са стиховима: Св. мученик Емилијан, Св. муч. Ијакинт. Само стихови: Св. муч. Маркел; преп. Памво. Само спомен: Св. отац Стефан, архиепископ цариградски; преп. отац и исповедник Јован, митрополит халкидонски; обнова цркве пресвете Богородице у Каликратији.[24]

19. јул Синаксар са стиховима: преп. отац Диј; преп. мати Макрина. Само стихови: Св. 4 испосника; Св. Аполинарије и Виталије. Само спомен: преп. отац Григорије Нови исповедник

20. јул Синаксар са стиховима: Св. пророк Илија.

21. јул Синаксар са стиховима: преп. отац Симеон, Христа ради Јуродиви, и Јован; Св. пророк Језекиљ. Само стихови: Св. мученици у Мелетини; Св. мученици Јуст и Матеј; Св. Игнатије Стиронит; Св. муч. Евгеније. Само спомен: Св. мученици Теодор, Георгије; **съборъ с(вє)т(а)го Єлевдеріа близъ Ксиролофа,** и Св. муч. Акакије **въ Єптаскалѣ,** и Сабор свете Богородице у Армати.[25]

22. јул Синаксар са стиховима: Св. мироносница Марија Магдалена; Св. мученици Трофим и Теофил. Само стихови: Св. мученица Маркелија; Св. Амоније, епископ римски.

23. јул Синаксар са стиховима: пренос моштију Св. муч. Фоке из Синопе; Св. муч. Фока Нови. Само стихови: преп. Ана **иже въ Левкатѣ**; Св. мученици побијени од стране Бугара. Само спомен: Св. 7 мученика у Халдеји; Сабор Св. пророка и претече Јована Крститеља **въ Ѡлимпіи, близъ с(вє)т(а)го доми въ Андеміи**.

24. јул Синаксар са стиховима: Св. мученица Христина; Св. преподобна Евпраксија; преподобна Олимбијада. Само стихови: Св. муч. Капитон; Св. Јермоген.

25. јул Синаксар са стиховима: Успење Св. Ане; 165 светих отаца који су скупили на сабору против Оригена;[26] спомен хришћана које су Бугари побили; Св. мученици Санкт, Сатур, Атал и Бландин. Само стихови: Св. муч. Апион; Св. мученица Јерусалима. Само спомен: преп. отац Симеон **иже въ ѡградѣ**; обнова (храма) арханђела Михајла **иже въ Халлѣхъ**; Сабор св. Богородице **близъ новааго прѣдѣла**.

26. јул Синаксар са стиховима: свештеномученик Јермолај, и са њим пострадали Јермип и Јермократ; Св. мученица Ореозила.

27. јул Синаксар са стиховима: Св. великомученик Пантелејмон. Само стихови: спомен слепца кога је Пантелејмон исцелио; преп. мати Антуса **съставлши**

[24] У ПЕЋ 42 — Калистратији. Упор.: Архиепископ Сергий, Нав. дело, 217. Према Сергију, реч је о обнови храма Богородичиног који су за владавине Константина Великог подигла двојица браће Флорентије и Калистрат у Цариграду, а око које су се касније развила два манастира.

[25] Сва три спомена везана су за Цариград: храм у Ксиролофу подигнут је у време цара Аркадија (395–408), храм у Ептаскалу је подигнут у време Константина Великог, Арматијева обитељ такође се налазила на цариградској територији.

[26] Пети васељенски сабор, који је био одржан у Цариграду 553. године.

бл(а)гочьстивоу ѡбитѣль мантинеискую; Св. 153 мученика бачена у море у Тракији; преп. Мануил.

28. јул Синаксар са стиховима: Св. апостоли, сродници првомученика Стефана, Прохор, Пармен и Никанор. Само стихови: Св. апостол Тимон; Св. муч. Акакије Нови; Св. мученица Дросис **вь ѹоудоу ꙁлатоу вьвожена**. Само спомен: преп. мати Ирина из Кападокије **лежещи вь ѡбитѣлы ꙁлатаго влагалища**; обнова цркве пресвете Богородице **вь Дїаконисѣ**.[27]

29. јул Синаксар са стиховима: Св. муч. Калиник; Св. муч. Евстатије у Анкири. Само стихови: Св. апостол Артем (од 70). Само спомен: Св. Константин, патријарх цариградски, (умро 677. године); Св. мученици — отац, мајка и двоје деце.

30. јул Синаксар са стиховима: Св. апостоли Сила и Силуан (од 70); Св. Јован Стратилат. Само стихови: Св. Василискос; **вь тьжде д(ь)нь иже ѿ полати прѣхождение ч(ь)ст(ь)наго кр(ь)ста кь ц(а)р(ь)скомоу градоу**.

31. Синаксар са стиховима: преп. Евдоким Нови; Св. мученица Јулита **иже вь Кесарїи**. Само стихови: Св. апостол Тихик; Св. апостол Трофим; Св. Јосиф из Ариматеје; Св. 12 мученица у Риму. Само спомен: обнова храма Богородичиног у Влахерни, где су положени њена риза и покров.

Месец август:

1. авг. Синаксар са стиховима: Св. мученици Елеазар, Соломонида и деца њена — Антонин, Авим, Гурије, Елеазар, Евсевије, Самон, Маркел; Св. 9 мученика пострадалих у Сиду памфилијском: Леонтије, Ата, Александар, Киндеј, Мнисител, Киријак, Минеј, Катун и Евклед. Само стихови: Св. Папа Нови; Св. муч. Елеазар; Св. муч. Киријак; Св. Полијевкт.

2. авг. Синаксар са стиховима: Пренос моштију Св. првомученика и архиђакона Стефана;[28] Обретење моштију св. мученика Даде, Киндилијана и Максима. Само спомен: Обнова цркве Св. Јована Богослова близу Велике цркве;[29] Св. Фока; Св. 7 отрока у Ефесу; спомен благочастивог цара Јустина у Апостолима.[30]

3. авг. Синаксар са стиховима: Св. оци Далматије, Фавст и Исакије; Св. муч. Стефан **и иже сь ними**. Само стихови: Св. преп. отац Јован, игуман **ѡбитѣли пателариескые**; Св. Соломонија мироносница; Св. апостол Куарт; преподобна Теоклита.

---

[27] Храм Богородице у Дјакониси (са женским манастиром) налазио се на потезу између Св. Ирине и Св. Софије.

[28] Стефанове мошти су пренете из Јерусалима у Цариград око 428. гопдине.

[29] Овај храм подигао је Јустинијан (527–565), а у њему су се још прослављали и св. муч. Трифон (1. фебруара), Јевстатије са дружином (13. децембра), мученик Антипа (11. априла), Јован Стратилат (30. јула).

[30] Крунисање Јустинијаново.

4. авг. Синаксар са стиховима: Пренос моштију преп. мученице Евдокије; Св. мученица Ина; освећење царског храма Христа Сведржитеља. Само стихови: Св. муч. Елевтерије; Св. муч. Татуил.

5. авг. Синаксар са стиховима: Св. мученик Евгеније. Само стихови: два Св. мученика — Катидије и Катидијан; Св. Нона, мати Григорија Богослова; Св. муч. Совел; Св. Фавије, архиепископ римски.

6. авг. Преображење Господње.

7. авг. Синаксар са стиховима: преп. муч. Дометије Персијанац и два његова ученика; благочастиве царице Пулхерија и Ирина — у Светим апостолима.[31] Само стихови: преп. Иор; преподобна Потамија Чудотворица; Св. Наркис, патријарх јерусалимски; Астерије Синклитик; Св. Перехије; Св. Созон Никомидијски; Св. муч. Стиракије.

8. авг. Синаксар са стиховима: преп. отац Емилијан, епископ кизички; Св. Мирон Чудотворац, епископ критски. Житије без стихова: преп. отац Теодосије, игуман оровски. Само стихови: Св. муч. Елевтерије и Леонид, и деца; Св. два мученика; Свети египатски испосници. Само спомен: Обнова храма Св. апостола Петра и Павла **вь прикѹилїи с(ве)т(а)го ап(о)с(то)ла и б(о)гослова Іѡанна вьноутрь ч(ь)ст(ь)наго храма с(ве)тые Б(огороди)це вь Марнакїи**; преп. Касијан; спомен помрачења сунца од шестог до деветог часа 6399. (891) године, у време царева Лава и Александра.

9. авг. Синаксар са стиховима: Св. апостол Матеј; Св. мученици пострадали за свете иконе **вь мѣдныхь вратѡхь —** Јулијан, Маркијан, Јован, Јаков, Алексије, Димитрије, Фотије, Петар, Лав и Марија патрикија;[32] обретење нерукотвореног образа **иже вь Камоулїанѣ списань иже вь с(ве)т(и)хь ѡ(ть)цемь нашимь Грїгорїемь еп(и)ск(о)помь нисскым(ь)**. Само стихови: Св. Псое, Св. Антоније Александријски. Само спомен: Св. отац Константин, епископ цариградски — сабор у његовој обитељи.

10. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Лаврентије, Ксист, Иполит. Само стихови: Св. мученици у Литији.

11. авг. Синаксар са стиховима: Св. великомученик Евпло; повест о нерукотвореном образу. Само стихови: Св. преп. Пасарион; преп. Ирон филозоф; обнова цркве Св. Богородице у Елеуси; Св. муч. Неофит, Зинон, Гај, Марко, Макарије и Гајен — сабор њихов у храму Св. Козме и Дамјана у Даријевој обитељи (у Цариграду).

12. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Фотије и Аникита. Само стихови: преп. Паламон; Св. 12 мученика.

13. авг. Синаксар са стиховима: Пренос моштију св. Максима исповедника; царица Ирина, ктиторка Пантократорова.[33] Само стихови: Св. муч. Панфил

---

[31] Царица Ирина је обновила поштовање икона (797–802). Обе царице су, вероватно, биле сахрањене у цркви Светих апостола.

[32] У Цариграду у време Лава Исавријског 730. године.

[33] У ДЕЧ. 43 за царицу Ирину још стоји „у монаштву Ксенија монахиња“.

и Капитон — сабор њихов у храму Св. Јефимије у Олимврији; преп. Сергије и Стефан; преп. Серид;[34] Св. муч. Коронат; Св. Евдоксија царица у Светим апостолима.[35]

14. авг. Синаксар са стиховима: Св. пророк Михеј. Само стихови: Св. муч. Урсикије; Св. муч. Маркел, еп. апамејски; Св. Лукије воин; Уношење часног крста у палату.[36]

15. авг. Успење Богородице

16. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Диомид. Само стихови: преп. Херимон; преп. Равул; Св. 33 мученице у Палестини; преп. Еглон; чудо у храму живоносног источника.[37]

17. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Мирон; Св. мученици Стратон, Филип, Евтихијан. Само стихови: Св. Кипријан (заједно са Стратоном и осталима). Само житије: Св. муч. Павле и Јулијанија. Само спомен: Св. муч. Левкије, Коронат и дружина њихова; сабор Богородичин у Еленијани.[38]

18. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Флор и Лавр; Св. муч. Јермо, Серапион и Полијен. Само стихови: **с(ве)тое множьство ниціїихь · иже идѡлы ськоȣшише · ѡгнюемь скончаше**. Само спомен: Св. мученица Јулијанија **близь Стровила**; Св. муч. Леонт; 4 испосника у пустињи.

19. авг. Синаксар са стиховима: Св. Андреј Стратилат и с њим још 2500 пострадалих; Св. мученици Тимотеј и Агапије и Теокла. Само стихови: Св. муч. Евтихијан.

20. авг. Синаксар са стиховима: Св. пророк Михеј; Св. муч. Севир, Мемнон, Кентирион. Само стихови: Св. 37 мученика у Визоји трачкој. Само синаксар: Св. муч. свештеници Илиодор и Дос. Само спомен: Св. мученица Фотинија **вьне врать влахерьнскихь**; Св. отац Павле, архиепископ цариградски.[39]

---

34 У ДЕЧ. 43 — Исерид.

35 У ДЕЧ. 43 — царица Евдокија, умрла у Св.апостолима. (Исто и у Сирмундовом синаксару).

36 Повратак часног Крста из Св. Софије у царску палату.

37 У ДЕЧ. 43 (минеј за август) — главни празник овога дана је Пренос убруса из Едесе (у Св. Софију у Цариграду), који се догодио 944. године у време Константина Порфирогенита; за њим следи св. Диомидије. Интересантно је да у прологу Архива САНУ бр. 53 (преписаном у манастиру Леснову 1330. године), спомен преноса убруса стоји на другом месту, после великог земљотреса и пре Диомидија и мученика Мирона. У ХИЛ. 426, међутим, овог празника уопште нема. Интересантно је, међутим, да српски минеји XIV века имају службу Убрусу (ДЕЧ. 32, УБ Београд Ћоровић 17, Народна библиотека Србије 647/ Братков минеј).

Што се чуда везаног за живоносни источник тиче, када је вода прво нестала а затим се појавила, изнета је претпоставка да је овиме обележен догађај из 554. године (у време Цара Јустинијана), када је страшан земљотрес погодио Цариград.

38 Овога дана ДЕЧ. 43 имају, осим мученика Мирона, само још Св. мученике Стратона, Филипа, Јевтихијана (житије) и Св. мученике Левкија и Короната са дружином.

39 У ДЕЧ. 43 уместо пророка Михеја појављује се Св. пророк Самуило, а исто тако и Св. мученица Фотина код капије влахернске; остало је исто као у ХИЛ. 426.

21. авг. Само синаксар: Св. апостол Тадеј, који је келевеј. Синаксар са стиховима: Св. мученица Васа и чеда њена — Теогнија, Агапије и Пист. Само спомен: Св. Теоклитија чудотворица.

22. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Агатоник и са њим Зотик, Зинон, Теопрепије, Акиндин и Севиријан; Св. мученица Антусија и Аманасије, епископ који ју је крстио, и слуге њене Неофит и Хрисим. Само стихови: Св. Иринеј, Иор и Оронесим.[40]

23. авг. Синаксар са стиховима: Св. муч. Луп; Св. муч. Иринеј, еп. сирмијски; Св. свештеномученик Иринеј, епископ лугданијски; Св. отац Калиник, патријарх цариградски. Само стихови: Св. 38 мученика у Тракији.[41]

24. авг. Синаксар са стиховима: пренос моштију апостола Вартоломеја; Св. мученик Татијан; преп. отац Георгије Језерник.[42]

25. авг. Синаксар са стиховима: Св. апостол Тит, еп. гортински, ученик Св. апостола Павла; Св. отци Епифаније, Мина, Генадије, Јован — архиепископи цариградски.[43]

26. авг. Синаксар са стиховима: Св. мученици Андријан и Наталија. Само стихови: Св. мученици пострадали са Адријаном; Св. мученици Атик и Сисиније; преп. Вистион.

27. авг. Синаксар са стиховима: преп. отац Пимин; преп. отац Ливерије Исповедник, архиепископ римски; преп. отац епископ кудровијски.[44] Само стихови: Св. мученица Евлампија; ап. Филип који је крстио ушкопљеника Етиопљанина; Св. Антуса Нова.

28. авг. Синаксар са стиховима: преп. отац Мојсеј Мурин. Само синаксар: преп. отац Серапион. Само стихови: Св. 36 мученица;[45] св. Диомид и Лаврентије; праведни Језекија; Св. Ана, кћи Фануилова.

29. авг. Синаксар са стиховима: Усековање главе Св. Јована Претече. Само стихови: преп. Сармат; преп. Вријеније; Св. Јевалије.

30. авг. Синаксар са стиховима: преп. отац Фантин Чудотворац; свештеномученик Филикс, и са њим Фуртунијан, Септемијан, Јануарије, Филикс. Само стихови: Св. 6 мученика; Св. свештеномученик Филонид, еп. куријски. Само спомен: патријарси цариградски Александар, Јован, Павле Нови — сабор њихов у Великој Цркви.[46]

---

[40] У ДЕЧ. 43 овога дана прославља се и Св. мученик Луп.

[41] У ДЕЧ. 43 нема трачких мученика.

[42] У ДЕЧ. 43 главни светац дана је Св. свештеномученик Јевтихије, ученик св. Јована Богослова; пренос моштију апостола Вартоломеја заступљено је синаксарским житијем.

[43] У ДЕЧ. 43 главни празник дана је Повратак моштију св. апостола Вартоломеја, а за њим следи Св. апостол Тит. Нема спомена цариградских патријараха.

[44] Као и овде, и у ДЕЧ. 43 *кудровијски* епископ је безимен. Међутим, у Сирмундовом синаксару сачувано је његово име — то је св. Осија Исповедник (умро 358. или 359. године у Кордоби): τοῦ ἐν αγίοις πατρὸς ἡμῶν Ὀσιου ἐπισκόπου Κουδρούβης.

[45] У Сирмундовом синаксару — 33 мученице.

[46] У ДЕЧ. 43 служи се служба светим цариградским патријарсима Александру, Јовану и Павлу, а Фантин има само синаксарско житије.

31. авг. Синаксар са стиховима: полагање часног појаса и ризе, пренос из епископије Зили, при цару Јустинијану;[47] **вь тьж(дє) д(ь)нь вьспоминаніє бывшомꙋ чюдеси · положеніє ч(ь)ст(ь)наго поаса пр(ѣ)с(вє)тыє Б(огороди)цє на ц(а)р(и)цꙋ Ꙁою · сьпроужницоу Льва ц(а)ра**. Само синаксар (без стихова): спомен цркве Богородичине у Неорији.[48] Само спомен: Св. муч. Филеорт; Св. муч. Дијадох; Св. апостол Пудије; 4 света мученика: Мина, Фавст, Андреја и Ираклије; 4 света мученика из Персиде памфилијске.

Tatjana Subotin-Golubović

CALENDARS OF THE SERBIAN EARLY 15TH CENTURY MANUSCRIPTS

Within the corpus of Byzantine manuscripts, a prominent place is occupied by synaxaria, collections of texts in which hagiographic material is arranged according to the calendar order. The differences among such collections are to be noted in the structure, composition and size of the texts included. The existence of text collections in which early hagiographies are compiled and partly codified can be traced back into the 6th to 7th centuries. The principle center of agglomeration and codification of this type of materials used to be Constantinople.

The older type synaxaria, known as *prolog* in Slavonic tradition, authored by Constantin from Mokissa, have been preserved in relatively large numbers of Southern Slavic transcripts. The *prologs* of the newer type, the so called "*verse prologs*" (regularly preceded by a few short verses), might have been translated, according to the opinion of D. Bogdanović, as early as the end of the 13th century, and in the Serbian environment. This opinion is corroborated by the fact that the oldest hitherto preserved *prologs* of this type, dating from the 14th century, were written in the Serbain redaction of Old Church Slavonic. Bogdanović's studies of *prologs* is based on manuscripts from the monastery of Dečani. A relative abundance of *verse prologs* is treasured in the library of the monastery of Chilandar. Introduction of the new type of *prolog* has undoubtedly been caused by the introduction of the Jerusalem typicon into the liturgical practice of the Serbian church.

Occasionally, hagiographic texts used to be inserted into menaion acolouthia after the sixth ode of the canon. Presently the oldest Serbian menaion containing

[47] Полагање часног појаса и ризе Богородичине у Халкопратији у време цара Аркадија (395–408).

[48] Обнова храма Богородичиног у Неорији (из 5. века, у Цариграду); храм је обновљен пошто су га опљачкали иконоборци у време Михајла и Теодора (842–867).

hagiographies of the new type is the MS nr. 11 from the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, written sometime around 1400 A.D. Thus menaia also include multiply augmented hagiographic materials. The comparative analysis of prologs and menaia for the months of July (MS Dečani 53, Peć 42, Chilandar 426) and August (Dečani 43, Peć 42, Dečani 53) has shown that texts from *verse prologs* used to be incorporated into menaia practically unaltered.[49]

[49] Резиме превела на енглески Јасна Влајић-Поповић.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 728.82(497.11)"13/14"

Марко Поповић

ЗАМАК У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОЗНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

У раду се разматра тип утврђења са примарним резиденцијалним функцијама владарског или властеоског двора, који би се на подручју српских земаља средњег века, слично европским примерима, могао означити термином *замак*. Изложене су структуралне одлике замка које га издвајају од утврђења, код нас обично означаваних општим термином „средњовековни град".

Широм некадашњих српских земаља расути су трагови старих утврђења, најчешће безимених руина засутих шутом и обраслих вегетацијом, које се још увек опиру времену сведочећи о минулим епохама. Те рушевине, које по правилу доминирају истуреним височима, или су тек наговештене својим једва уочљивим траговима, привлачиле су пажњу и разигравале машту многих генерација, о чему сведоче бројне легенде о њиховим некадањим житељима. Интересовање научне јавности за ова древна одбрамбена упоришта ишло је напоредо са првим озбиљнијим приступима историјским истраживањима. До сада је, током теренских проспекција, евидентирано више стотина локалитета са остацима старих утврђења.[1] Већина их је у потпуним рушевинама, које тек чекају своје истраживаче. Само је мали број археолошки истраживан или има уочљиве остатке физичких структура, које пружају могућност за доношење утемељених закључака о некадашњем изгледу, функцији и времену настанка, или етапама развоја. Најчешће су у питању трагови утврђења без јасно видљивих надземних остатака, којима се хронологија грађења не може поуздано одредити. Ако је судити према резултатима до којих се дошло приликом археолошких ископавања, тамо где су вршена, или само на основу анализе површинских налаза, као и карактеристичних топонима,[2] на овом типу локалитета најчешће су у питању

[1] *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950; *И. Здравковић,* Средњовековни градови у Србији, Београд 1970; *П. Мијовић, М. Ковачевић,* Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ 1975; *И. Микулчић,* Средновековни градови и тврдини во Македонија, Скопје 1996; *М. Поповић,* Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, Зборник за историју Б и Х, 1, Београд 1995, 33–56; *Исти*, Владарски и властеоски двор у Босни и Херцеговини, Зборник за историју Б и Х, 2 (1997) 1–33.

[2] Осим трагова праисторијских брдских насеобина, локалитети са остацима утврђења из старијих епоха, како античких и касноантичких, тако и рановизантијских, обично носе карактеристичне топониме: Градина, Градиште, Градац и сл.

остаци касноантичких или рановизантијских утврђења. Локалитети са средњовековним фортификацијама, готово по правилу се препознају по боље сачуваним физичким структурама, уочљивим у већој или мањој мери изнад равни тла, а у појединим случајевима и упечатљивим масама својих бедема и кула.

Када су у питању средњовековна утврђења, интересовање наше научне јавности било је најчешће усмерено на веће и боље очуване комплексе, о којима има података у изворној историјској грађи. На тим локалитетима су претежно и вршена археолошка истраживања, која су омогућила продубљеније анализе физичких структура и поузданија датовања. Не улазећи у критичка разматрања исхода досадашњих истраживања средњовековних фортификација у областима некадашњих српских земаља, задржаћемо се само на неким питањима која су непосредно у вези са темом нашег излагања.

У терминолошком смислу, ова некадашња упоришта одбране, готово без изузетка, означавана су појмом *средњовековни град*.[3] Ако пођемо од некадашњег значења те речи, као одреднице која се превасходно односи на утврђено место, не би требало да буде забуне. Реч *град*, у старосрпском, као и у другим словенским језицима изворно се односила на ограђени, брањени, односно фортифицирани простор, без обзира на његову величину или сложеност структура. Чак су и манастирска обзиђа током средњег века означавана тим појмом.[4] Поменућемо само неке примере. У опису ктиторске делатности краља Стефана Уроша II остало је забележено да у Хиландару поред осталог он „сазда *град* са великом тврђавом".[5] И у нешто познијем опису грађења манастирског комплеса у Дечанима, јасно се наводи налог ктитора да се „на вратима тога *града* подигне велики пирг".[6] То средњовековно значење задржало се и у познијим временима. Примера ради, треба поменути да је још пре једног столећа ограђени манастирски комплекс у Студеници локално становништво називало *градом.* Развојем насеља, појам града се шири на утврђена подграђа, односно урбанизоване просторе, а потом и на неутврђене урбане насеобине, добијајући тако своје садашње значење.[7] Нажалост, ова реч, измењеног значења, у савременом српском језику често се, без одговарајућег објашњења, користи за означавање средњовековних утврђења. То просечно образоване читаоце, али и неке од посленика науке, наводи на неутемељене закључке о етапама урбанизације српских земаља у средњем веку. Да би се кренуло ка разрешењу овога проблема непходно је приступити разврставању, односно типолошком опредељивању средњовековних утврђења, у структуралном и функционалном смислу, и то како фортифицираних целина тако и њихових појединих делова. То би такође подразумевало и јасно терминолошко одређивање, што је у европској кастелологији, када су у питању главни говорни језици, већ давно обављено. У том правцу, код нас су на-

---

[3] *В. Ст. Караџић,* Српски рјечник, Беч 1818, 106 (град, die Festung, arx); Vojna Enciklopedija 3 (1972) 252–273; Likovna enciklopedija Jugoslavije 1 (1984) 481–486.

[4] В: *С. Поповић,* Крст у кругу, Београд, 127–131.

[5] Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић,* Загреб 1866, 132.

[6] Исто, 226.

[7] *M. Popović,* Les villes médiévale serbe — développment et forme, Проблеми славянской археологии, Труды VI международнаго конгресса словенской археологий, изд. *В. Седов,* Москва 1997, 33–41.

чињени тек први покушаји. Овде ваља истаћи веома подстицајан рад о изворном значењу термина *кула* код византијских и српских фортификација.[8]

Не упуштајући се у целовито разрешавање овог сложеног проблема, који свакако захтева посебну студију, овом приликом покушаћемо да одредимо, у просторном и функционалном смислу, тип утврђења, то јест, дела утврђења који би се могао одредити појмом *замак*. У питању је термин, познат и у другим словенским језицима, који је код нас до сада ретко био у употреби. Одговара енглеском *Castle*; француском *château*; немачком *Schloss,* али и *Burg;* италијанском и шпанском *castello*; руском *замок,* у значењу фортифициране резиденције, односно утврђеног владарског или властеоског двора. Међутим, иако је основни појам јасан, ваља истаћи да ни у земљама Западне и Средње Европе ова терминологија није доследно примењена, с обзиром на постојање мноштва разноликих примера. Другим речима често је тешко разграничити утврђења која имају претежно војно-стратешку улогу од оних где резиденцијални комплекс односи превагу, будући да су често те обе функције међусобно повезане. Тај проблем се појављује на појединим подручјима и у терминолошкој равни. На подручју француског и немачког говорног подручја постоји пракса ближег, односно јаснијег терминолошког одређивања. Тако се за мања утврђења на важним стратешким положајима, са јасном војном функцијом, без обзира на обим резиденцијалног становања, користи термин *château-fort*, односно *Burg,* док се она која превасходно представљају утврђене резиденције означавају као *château*, односно *Schloss.* Међутим ова подела није увек доследно спроведна па није редак случај да се за једно исто утврђење у различитим приликама појављују оба наведена термина. Са друге стране, од времена Ренесансе термини *château* и *Schloss* прелазе и на резиденцијалне палате-дворове изван урбаних средишта, без обзира на то да ли имају елементе фортификације или су у целини неутврђене.[9] За разлику од наведене француске или немачке праксе, енглески *castle* и италијанско-шпански *castello* имају шире значење које обухвата обе наведене функције, без обзира на то која је од њих примарна. Важно је напоменути да овај последњи, могло би се рећи „медитерански термин" са истим ширим значењем, прелази и у средњовековни српски језик у облицима *каштео* или *костел*. Ови термини, који се срећу у дубровачким документима и областима ближим Поморју, превасходно означавају мања утврђења стратешког значаја без примарних резиденцијалних функција.[10] У том смислу веома је подстицајан податак из уговора о савезу, који су 1253. године склопили Дубровчани са бугарским царем против краља Уроша, где се помињу поред градова (*граде*) српског Поморја, по свему судећи фортифицираних урбаних насеобина, и кастели (*костеле*) као утврђена војна упоришта.[11] Овај рани пример терминолошког разли-

[8] *J. Kalić,* Was verstand man in den mittelalterlichen serbischen Städten unter „Kula"?, Balcanoslavica 7 (1978) 15–24.

[9] *L. Villena*, Proposal for a multilingual Glossary on medieval military architecture, Bulletin IBI (International Burgen-institut) 26–27 / 1969, Arnheim 1974, 14–41.

[10] *Љ. Стојановић,* Старе српске повеље и писма I/2, Београд — Ср. Карловци 1934, 120 (документ краља Стјепана Томаша о савезу са Дубровчанима 1451. г.) и 177 (писмо херцега Влатка, око 1466. г.).

[11] *Љ. Стојановић,* нав. дело, 20.

ковања врста фортификација у српској средњовековној језичкој пракси захтева посебну разраду, која излази из оквира овога рада.

Пре него што пређемо на разматрање наше грађе, нека нам буде дозвољено да се укратко осврнемо на настанак, поступни развој и појавне облике овог типа средњовековног утврђења. Као што је познато, замак настаје у земљама Западне Европе у немирним временима 9–10. века, са циљем да поседнику земље, како локалном властелину тако и представницима крупног племства, укључујући и владара, омогући безбедан боравак, а по могућству и прибежиште за локално становништво. Ова утврђења, првобитно грађена у виду земљано палисадних фортификација, током 11, а нарочито 12. века добијају зидане структуре, које се у наредним столећима посебно усавршавају, следећи развојне токове европске војне архитектуре засноване на искуствима из крсташких ратова.[12] Први и средишњи елемент замка представљала је масивна стамбена кула — *keep* или *donjon* са двориштем окруженим обзиђем, спољним ровом и брањеним улазом. Простор дворишта, у том раном раздобљу, био је намењен помоћним здањима — боравишту послуге, складиштима, коњушници и сл.[13] У даљим етапама развоја, посебно током 13. и 14. века, замак добија све сложеније структуре, али и нове војно-стратешке функције. Поред донжона, који губи централну позицију, али остаје последње упориште одбране, граде се високи солидни бедеми са више кула, испред којих се образују и спољне линије одбране. Главну унутрашњу функционалну промену представља појава резиденцијалних здања која, ослоњена на бедеме, окружују средишње двориште. Ту се, уз одаје намењене становању, као најзначајнији простор издваја велика дворана у којој се одвијао јавни живот средњовековног двора.[14]

Уз неке од замкова појављују се и подграђа, као зачетак урбаних структура које се накнадно фортифицирају образујући сложене брањене целине. Западноевропски замкови граде се у оквиру феудалних поседа, уз покушај прилагођавања предностима рељефа, што је нарочито изражено у земљама немачке круне, где су готово по правилу грађени на доминантним, тешко приступачним височима.[15] Поред овог уобичајеног типа, јављају се и замкови у оквиру система урбаних фортификација, најчешће као владарске резиденције, који задржавају своју унутрашњу структуру са донжоном и стамбеним здањима. У том смислу, подсетимо се Тауера у Лондону, Лувра или приградског Венсенског замка у Паризу, сигурно последњег и најбољег представника те врсте у европској војној

---

[12] *G. Fournier*, Le Château dans la France médiévale, essai de sociologie monumentale, Paris 1976; *P. Warner,* The Medieval Castle, New York 1971; *E. Fugedi,* Castle and society in the medieval Hungary (1000–1437), Budapest 1986; *T. E. Lawrence,* Crusader Castles, A New Edition With Introduction and Notes by *D. Pringle*, Oxford 1988; *Ch. Clouson,* Castles in medieval society, Oxford 2004.

[13] *A. Chatelain,* Donjons romans dec Pays d'Ouest, Paris 1973; *R. Ritter,* Châteaux, donjons et places fortes l'architecture militaire français, Paris 1953; *P. Heliot,* Les origines du donjon residentiel et les donjons-palais romans de France et Angleterre, Cahier de civilisation médiévale XVII, (Poitiers 1974), 217–234.

[14] Историја приватног живота 2, Од феудалне Европе до ренесансе, приредили *Ф. Аријес* и *Ж. Диби,* Београд 2001, 353–374; *Ф.* и *Џ. Џајс*, Живот у средњовековном замку, Београд 2005, 51–65.

[15] *O. Piper,* Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebeietes, München 1912, 1–37.

архитектури,[16] затим Храдчана у Прагу[17] или нама блиских краљевских замкова у Будиму и Вишеграду.[18]

За разлику од западноевропских искустава, токови развоја војне архитектуре у Византији и земљама које су се развијале у њеном окружењу ишли су другим путем. У време када настају замкови на европском западу, у Византији није постојала потреба за таквим видом безбедног резиденцијалног становања. Царски двор се налазио у добро утврђеном Константинопољу, док је локална аристократија боравила, углавном, у утврђеним обласним урбаним средиштима, а не непосредно на својим земљишним поседима. У морфолошком смислу, византијска војна архитектура познаје тип фортификација који по спољним одликама подсећа на замак, али се од њега разликује својим превасходним војно-стратешким функцијама.[19] То би на првом месту могла бити цитадела или *кула*, као упориште последње одбране, у којем борави заповедник утврђења. Формалне сличности су још веће ако замак упоредимо са кастелима — малим утврђењима на стратешким висовима, који представљају доминантни тип византијских фортификација у доба царске династије Комнина.[20] Ваља рећи да је уз остала достигнућа војне архитектуре Ромеја, и комнински кастел имао утицаја на путеве развоја западноевропских фортификација. Тек у познијим раздобљима, након латинског освајања Цариграда, у грчким земљама на Балкану појављују се прва утврђења са типолошким одликама замка.[21]

Да би се јасно разграничили функционално различити типови утврђења, који су у корпусу својих фортификација често веома слични, потребно је укратко се задржати на њиховој компаративној анализи. Замак у оквиру сложене утврђене целине, својим основним елементима одбране, не разликује се готово уопште од тврђавске цитаделе или *куле*-акропоља, односно унутрашњег утврђења када су у питању византијске фортификације. Заједничка им је одлика солидна бедемска ограда, одређени број кула на најпогоднијем положају за одбрану, и брањени улаз. Посебну улогу у систему одбране у оба случаја има главна кула — донжон, која се може налазити у средишту утврђеног простора или, што је чешће у каснијим епохама, у оквиру бедемске ограде. У одбрамбеном смислу, главна кула-донжон и цитадела-замак имају функцију последњег упоришта од-

---

16 *G. Janneau,* Cités et places fortes en France, L'Architecture militaire, Paris 1979, 42–45.

17 *D. Menclova*, Ćeské Hrady, Praha 1972, tom I. 70–79, tom II. 377–393; *E. Hruška,* Développment du château de Prague, Billetin IBI (International Burgen-institut) 32/1973, München 1977, 17–20.

18 *L. Gerevich,* A Budai vár feltárasá, Budapest 1966; *G.Buzas*, The remains of the Royal palace at Vissgrad from the Angevin period, ed. *J. Laszlovaszky,* Medieval Vissgrad, Budapest 1995, 10–28.

19 *C. Foss, D. Winfield,* Byzantine Fortifications, An Introduction, Pretoria 1986, 125–168; *A. W. Lawrence,* A Sceletal History of Byzantine Fortification, The Annual of the Britisch School at Athens 78 (1983) 171–227.

20 *W. Muller-Wiener*, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, Istanbuler Mitteilungen 11 (1961) 5–122; *Foss,* The Defenses of Asia Minor Against Turks, Greek Orthodox Theological Review 27 (1982) 145–201; *M. Popović,* Les forteresses du système defensif byzantin en Serbie au XIe–XIIe siècle, Starinar XLII (1993) 169–185.

21 *K. Andrews,* Castles of the Morea, Princeton 1953, 219–236; *A. Bon,* La Morée Franque (1205–1443), Paris 1969, 680–684.

бране. Оно што их битно разликује у морфолошком, али и функционалном смислу јесте постојање резиденцијалног стамбеног комплекса у замку, понекад са дворском црквом или капелом. Тога по правилу нема у цитадели, која превасходно има војне функције, са просторима за смештај посаде, заповедника утврђења, као и складишта наоружања, опреме и залиха намирница. Иста разлика се уочава и приликом упоређивања замкова као посебних корпуса, са искључиво војно-стратешким утврђењима типа бурга или византијског кастела.

Након напред изложеног покушаја да у општим цртама дефинишемо појам замка и издвојимо га од других типова утврђења, нашу пажњу усмерићемо ка српској пракси у развоју фортифицираног резиденцијалног становања. Утврђења на подручју српских земаља, као што је познато, у ранијим раздобљима позног средњег века представљала су византијско наслеђе 11–12. столећа, или су грађена у виду скромних земљано-палисадних утврда, као што је то изгледа био случај у Босни. Током 13. и првих деценија 14. века, уз ретке изузетке, не уочава се појава подизања нових утврђења. Изузетак у том смислу представљају само српски приморски градови и запоседнута византијска урбана средишта на југу. Чини се да у тим временима утврђења немају виталну функцију, посебно када су у питању средишње области државе. Већи значај, како изгледа, могла су имати само утврђења у граничним областима.[22] У овом раздобљу ни дворови српских владара и властеле нису фортифицирани, што би указивало на осећање релативне сигурности, нарочито у односу на могућа дејства спољног непријатеља.[23]

Замак као владарско, а и властеоско средиште, или двор у оквирима бедема — што је било предмет и наших ранијих разматрања — представљао је у српским земљама, у односу на оновремену европску праксу, релативно позну појаву. Тек са наступањем немирних времена, од средине 14. века, главне владарске и властеоске резиденције смештају се у утврђене просторе, што ће у даљем развоју наговестити и прототип урбане престонице. Наговештаји ове трансформације и промена у организовању дворског комплекса уочавају се већ знатно раније. Владарски рефугијум, истина само као привремено боравиште, ако је судити према физичким структурама, већ у Расу[24] почиње да наличи на замак, а сличан случај је сигурно био и са Петричем, недалеко од комплекса косовских дворова.[25] У функционалном смислу, међутим, то још увек нису биле утврђене резиденције у којима владар дуже борави. Осим тих рефугијума у близини владарских комплекса, нека међу ретким утврђењима у унутрашњости државе Немањића могла би се такође сматрати, условно речено, фортифицираним дворовима. На првом месту био би то Звечан, стари византијски кастел са црквом Св. Ђорђа. Он је, по свему судећи, крајем 13. и у првим деценијама 14. века, имао

[22] *M. Popović,* Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia, Balcanoslavica 11–12, Prilep 1984–1985, 11–32; *Isti,* Les forteresses dans les régions des conflits byzantinoserbes au XIVe siècle, in: Byzantium and Serbia in the 14th century, Athens 1996, 67–87.

[23] *М. Поповић*, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, изд. *Ј. Калић,* Београд 2000, 233–245.

[24] *М. Поповић,* Тврђава Рас, 301–306.

[25] *И. Здравковић,* Средњовековни градови и дворци на Косову, Београд 1975, 18–22.

значење повремене владарске резиденције, да би касније постао властеоско обласно средиште. У оквиру бедема цитаделе, поред остатака цркве откривене су цистерне, као и трагови резиденцијалних здања, од којих су још средином 19. века постојале импозантне рушевине.[26] А. Гиљфердинг је био у прилици да затекне високо очуване зидове једног монументалног двоспратног здања, према локалној традицији „краљевске палаче“, на чијим је зидовима грађеним опекама било и трагова сликане декорације.[27] Функцију краљевског замка могао је имати и Јелеч, недалеко од владарских боравишта у Расу, где такође постоје трагови стамбених здања о чијем правом значењу тек треба да пруже податке будућа археолошка истраживања.[28]

Изразити пример двора у замку представљао би Маглич, подигнут у првим деценијама 14. века на брегу изнад Ибра, као утврђена резиденција архиепископа Данила II (сл. 1). У невеликом простору опасаном јаким бедемима и кулама, међу којима се посебно истиче снажна бранич кула или донжон, налазила се двоспратна палата са двораном као и укопаним подрумом, затим стамбена и помоћна економска здања, цистерна и једнобродна црква, која је била као и она у Звечану, посвећена Св. Ђорђу.[29]

У измењеним геополитичким условима током друге половине 14. века, као што је већ истакнуто, у српским земљама долази до битних промена у организацији владарског, као и властеоског боравишта. Двор се са слободних неутврђених простора сели у оквире бедема, структурално се претварајући у замак, као модел безбедне резиденције, блиске оновременој европској пракси.

Подстицајан пример из тог прелазног раздобља одсликава трансформација Бобовца од рефугијалне тврђаве у владарски замак и државно, можда боље речи, регално средиште краља *Србљем и Босни.* Крајем 14. и у првим деценијама 15. века у овом утврђењу гради се дворски комплекс као посебно издвојена целина над литицама јужног дела опасаног бедемима.[30] На овом природно брањеном положају стајале су две *палате* са цистерном и помоћним здањима. У мањој, горњој палати налазиле су се стамбене одаје, док је у другој знатно већој грађевини, која је имала три до четири етаже, постојала велика дворана, као и више просторија различитих намена. У оквиру бедема замка, на прилазу владарским палатама, налазила се мала дворска капела која је имала и функцију гробне цркве босанских краљева. Изградњом двора и трансформацијом у краљевски замак, Бобовац постаје у виђењима савременика *столно место* босанског краљевства. У односу на функцију владарске резиденције где се дуже боравило, двор у Бобовцу био је релативно мали. На то је, по свему судећи, утицао огра-

26 *В. Јовановић,* Средњовековни град Звечан, Старинар XIII–XIV, 1962–1963, 137–150.

27 *А. Гиљфердинг,* Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 255.

28 *И. Здравковић,* Средњовековни градови у Србији, Београд 1970, 21–24.

29 *И. Здравковић,* Истраживачки и конзерваторски радови на граду Магличу 1960 и 1961. године, Зборник заштите споменика културе 14, (1963) 45–56; *S. Djordjević*, Fortifications of Maglič, ed. S. Ćurčić, E. Hadjitryphonos, Secular medieval Architecture in the Balkans 1300–1500. and its presevation, Thessaloniki 1997, 124–127.

30 *P. Anđelić,* Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973, 38–106.

ничени простор за подизање здања над неосвојивим литицама стена. Изгледа да је изванредним условима за одбрану, које је пружао замак у Бобовцу, жртвована удобност његових житеља.[31]

Улазак комплекса владарске резиденције, као и племићких дворова, у брањене оквире утврђења јасно се уочава на примерима Крушевца и Сталаћа. У првом случају резиденцијални комплекс са дворском црквом-Лазарицом накнадно је опасан бедемима.[32] У суседном Сталаћу замак са стамбеним комплексом којим је доминирало здање „палате" са двораном, јасно се издваја у саставу веће утврђене целине, чије значење још увек није поуздано разјашњено.[33] Наиме, у оквиру пространог обзиђа које се пружа од замка даље према северозападу нису откривени релевантни археолошки трагови на основу којих би се могло поуздано закључити каква је била функција тог фортифицираног простора, површине вишеструко веће од самог замка.

Владарски замкови у урбаним средиштима српских земаља, у Београду, Смедереву, а потом и Јајцу, јављају се тек у првој половини 15. века, као веома позна појава у односу на оновремену европску праксу. Замак деспота Стефана у Београдском граду сигурно је представљао најсложенији пример утврђене српске владарске резиденције (сл. 2). Састојао се од две просторне целине. Предњи део замка заузимале су помоћне зграде двора. Иза тог простора, одвојен преградним бедемом и великом донжон кулом, налазио се стамбени део двора са зградама ослоњеним на бедеме и двораном *са великим прозорима према Доњем граду*.[34]

Утврђена резиденција деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву представљала је последње велико остварење те врсте у српском градитељском наслеђу. Изграђена је за само две године (1428–1430) у виду добро утврђеног замка, који је требало да замени изгубљени београдски двор. У питању је био релативно мали, посебно фортифицирани простор у оквиру знатно ширег утврђеног комплекса урбане престонице (сл. 3). Дворска здања, прислоњена уз бедеме, образовала су троугаоно двориште са бунаром у средишту. Најзначајнија, а вероватно и посебно репрезентативна зграда, од које су остала сачувана четири прозора — бифоре у бедему према Дунаву, имала је као главну просторију велику дворану на спрату. Била је то, по свему судећи, *sala magna audientiae*, која се помиње као место где су вођени преговори и потписан државни уговор са Млетачком републиком 1434. године. Стамбени део двора налазио се у пространој, каме-

[31] *М. Поповић,* Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2, Београд 1997, 1–34.

[32] *М. Ковачевић,* Профана архитектура средњовековног Крушевца, Старинар XXX (1980) 13–28; *М. Поповић*, Утврђења Моравске Србије, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 80–81.

[33] *Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић,* Средњовековни град Сталаћ, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 185–198; *D. Minić,* The Role of Stalać in Serbia of Prince Lazar, Balcanoslavica 11–12, Prilep 1984–1985, 147–152.

[34] *М. Поповић,* Београдска тврђава, Београд 1982; 70–71; *Ј. Калић,* Опис Београда у XV веку, Зборник Филозофског факултета XII–1 (1974) 450–451.

ном грађеној згради-*палати* издужене правоугаоне основе, која је била прислоњена уз јужни бедем.[35]

У немирним временима која су претходила турским освајањима, пример суверена следило је и племство, нарочито велможе које су управљале појединим областима државе. Тако и властеоски двор постепено прелази у брањене оквире бедема, у замкове од којих неки, изгледа, постају регионална управна средишта и део свеукупног одбрамбеног система — што представља тему коју тек треба детаљније проучавати. Тај процес, који се јасно уочава од средине 14. века, до пуног изражаја дошао је током првих деценија наредног столећа. Услед слабе истражености, тешко га је пратити у појединостима, посебно када су у питању физичке структуре. Остаци замкова који су препознати у Добруну,[36] Липовцу,[37] Петрусу,[38] затим на Борачу у Гружи,[39] а можда и у Featнику,[40] Бовану,[41] Трубареву,[42] као и на више других локалитета тек чекају своје истраживаче. На основу нешто боље познатих примера са подручја босанског краљевства, попут Кључа на Сани (сл. 5), замкова породице Косача у Соколу, Кукњу, Самобору и Благају,[43] затим замка Павловића у Борачу,[44] као и низа других сличних утврђења у којима би тек током будућих истраживања требало препознати замкове, може се уочити да се боравишта високог племства по својим основним садржајима нису битно разликовала од утврђених владарских дворова.

Сводећи досадашња сазнања о замковима на подручју српских земаља, ваљало би се осврнути на неке њихове одлике и указати на проблеме које тек треба решавати. У односу на површине брањеног простора, код наших утврда овога типа уочавају се знатне разлике. Као најзначајнији у том смислу издваја се Београдски замак са површином од преко 3000 m^2, а затим следе Маглич (око 2000 m^2) и Козник (1800 m^2), док је Смедеревски замак био просторно нешто скромнији (око 1600 m^2). Код мањих замкова, површина опасана бедемима креће се између 350 и 1000 m^2.[45] Слично је и у Босни, где већина утврђења која би-

[35] *M. Popović,* La résidence du Despot Djuradj Branković dans le Châtelet de la Forteresse de Smederevo, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 101–112.

[36] *М. Поповић,* Средњовековни Добрун, Старинар LII (2002) 93–114.

[37] *М. Поповић,* Липовац — трагови средњовековног властеоског боравишта, Саопштења XXXIV, Републички завод за заштиту споменика културе, (2002) 157–177.

[38] *D. Madas,* Trial Researches at the medieval Town of Petrus, Balcanoslavica 8, Beograd 1979, 37–45; *Д. Мадас, М. Брмболић,* Петрус — средњовековно утврђење, Археолошки преглед 23 (1982) 144–146; новија археолошка истраживања су у току, резултати нису објављени.

[39] *V. Jovanović,* Borač et Čestin, Balcanoslavica 11–12, 153–169.

[40] *С. Ђорђевић,* Козник, Рашка Баштина 2, Краљево 1980, 333–336.

[41] *Isti,* Bovan near Aleksinac, Contrubution to the study of the medieval Fortresses in Serbia, Starinar XLII (1991) 153–163.

[42] *Д. Минић,* Средњовековно утврђење у Трубареву, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 140–144.

[43] *М. Поповић*, Владарски и властеоски двор, 23–29.

[44] *М. Поповић*, Утврђења земље Павловића, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, изд. *М. Васић,* Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 92–95.

[45] Бован 350 m^2, Борач, најужи брањени прстор око 600 m^2, Трубарево 900 m^2, Липовац око 1000 m^2, и сл.

смо могли определити као некадашње замкове има скромну брањену површину од 100 до 1000 m^2. Изузетак би представљали само значајнији владарски замкови попут Бобовца или замка у Јајцу.[46]

Јасно се дā уочити да основни брањени оквир представља бедемско платно са одговарајућим бројем кула, а у појединим случајевима ојачано и предњом линијом одбране у виду спољног бедема са ровом. Главна кула — донжон код српских замкова, за разлику од западноевропске праксе, представља искључиво упориште одбране и не служи за становање.[47] Њен положај је, са изузетком Београда, увек у оквиру бедемске ограде, што је случај и са главном бранич-кулом типа цитаделе, попут оне у Новом Брду, или у мањим тврђавама — типа кастела, односно бургова — које су имале искључиво војно-стратешки значај.

Облици основа бедемима брањених простора, који би се могли определити као замкови, не разликују се од других сличних малих утврђења, готово по правилу подизаних на теже приступачним висовима. Положаји бедема, број и распоред кула, као и приступне комуникације прилагођавани су облицима рељефа и њиховим предностима за одбрану. У том смислу тешко би се могао препознати неки устаљени модел. Изузетак представља известан број мањих утврђења-замкова грађених крајем 14. и током прве половине 15. века на подручју босанског краљевства, које одликује издужена основа са кулама на краћим странама. Изразити пример овога типа утврђења представља Добор код Модриче, чија је изградња започета 1387. године, а окончана у наредним деценијама.[48] Главна кула кружне основе са улазом на спрату налазила се на једном крају, док је на другом била подигнута масивна полукружна кула. Обе су биле повезане бедемима који су затварали релативно мали издужен брањени простор. Испред овог основног дела утврђења, према приступачној страни, налазио се спољни бедем у функцији предње линије одбране. Истом типу утврде, судећи према једној гравири из 1530. године, одговарао би и некадашњи Вишеградски замак (сл. 4). Стари град у Сопотници код Горажда имао је такође сличну издужену основу са две кружне куле на крајевима, а просторно решење блиско овом имају Добрун, Козман на ушћу Сутјеске у Дрину, Торичан, Винац и други.[49]

Стамбени комплекси у оквиру замкова српских земаља, судећи према очуваним остацима, функционално одговарају оновременој европској пракси. Дворске „палате" обликом својих основа и начином грађења представљале су веома једноставна, али по свему судећи функционална здања. Основни корпус грађевине чинили су обимни зидови грађени ломљеним, притесаним каменом, са кречним малтером као најчешћим везивом. Употреба клесаног камена била је сасвим ретка и ограничена искључиво на обраду прозора или портала. У оквиру стамбених здања, према нашим досадашњим сазнањима, није било засведених

---

46 *М. Поповић*, Владарски и властеоски двор, 20–22.

47 *Г. Симић*, Донжон кула у фортификацији средњовековних градова, монографија у припреми за штампу.

48 *I. Bojanovski*, Dobor u Usori, Naše starine XIV–XV, Sarajevo 1981, 11–38.

49 *М. Поповић*, Средњовековне тврђаве у БиХ, 38.

просторија. Уместо сводова примењиване су дрвене међуспратне конструкције. Унутрашње преграде, степеништа и тремови били су такође од дрвета, а у појединим ређим случајевима, неки зидови су могли имати бондручну конструкцију. Основни кровни застор, по свему судећи, била је дрвена шиндра, будући да међу остацима утврђених стамбених комплекса углавном нема трагова кровних опека, нити поузданих сведочанстава о оловном покривачу. У целини посматрано, улога дрвета као грађевинског материјала била је изузетно значајна. Обилна употреба дрвене грађе, укључујући и репрезентативне резиденцијалне грађевине, било је уобичајено у унутрашњости Балкана током читавог средњег века. У градитељском наслеђу српских земаља о томе сведоче археолошки проучени остаци дворова у Бобовцу и Краљевој Сутјесци, Крушевцу, Сталаћу и Смедереву, као и читавом низу манастирских целина. За разлику од ове појаве — за коју би се могло рећи да представља традиционални начин грађења добро прилагођен климатским условима као и ресурсима грађевинског материјала — на јадранском приморју, у замковима суседне Угарске, као и даље ка западу Европе, стамбена здања су солидније зидана, са сводним конструкцијама у приземним етажама, уз честу употребу клесаног камена.

Међу остацима значајнијих резиденцијалних здања у замковима на нашем подручју, као што је то уобичајено и у оновременој европској пракси, посебно се издваја дворана. Ова, могло би се рећи, најзначајнија одаја средњовековног двора у појединим случајевима се налазила у оквиру посебног здања, као што је то било у Магличу, Сталаћу, Смедереву и Голупцу. Чини се још чешће као издвојена просторија у оквиру палате, на шта би указивали примери из Звечана, Крушевца, Бобовца а, по свему судећи, и Београда. Поред величине простора, декоративно обликовани прозори, а вероватно и друге појединости архитектуре — камини, пећи, као и осликани зидови, неке су од одлика дворане о чему би поред Звечана[50] сведочили и новији налази из замка у Петрусу.[51]

Сакрална здања у оквирима бедема наших замкова представљала су, како изгледа, ретку појаву. Остаци невеликих цркава за сада су пронађени само у Звечану,[52] Магличу,[53] Борачу у Гружи[54] и Бобовцу,[55] што не искључује могућност постојања мањих капела у оквиру стамбених дворских здања или у некој од кула — замка, на шта указује очувани пример из Голупца.[56] Ограничени простор опасан бедемима очигледно није био подесан за смештај посебне дворске цркве или капеле, али су зато таква сакрална здања могла бити у непосредној близини или околини замка. Тако је у Смедереву претпостављена дворска црква била око 300 метара удаљена од резиденцијалног комплекса у Малом гра-

---

50 *А. Гиљфердинг*, нав. дело, 255.

51 *D. Madas*, nav. delo, 37–45.

52 *В. Јовановић*, Средњовековни град Звечан, 143.

53 *И. Здравковић*, Истраживачки и конз. радови у Магличу, 50, сл. 3.

54 Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, изд. *Ђ. Бошковић*, Београд 1956, 95–97, сл. 48.

55 *P. Anđelić*, nav. delo, 66–98.

56 *Г. Симић*, Голубачки град, Старинар XXXIII–XXXIV (1982–1983) 77.

ду.[57] Слични примери су препознати или наслућени у Добруну,[58] Липовцу,[59] Темској, затим крај замка Косача у Соколу,[60] а можда и Сопотници код Горажда.[61] У непосредној близини замка у Differenz Кознику, чији је поседник могао бити Радич Поступовић, велики челник деспота Стефана, чини се да је постојала и црква о којој за сада сведоче само налази камене пластике.[62] Сличних случајева има сигурно знатно више али неки, услед пропуста током теренске проспекције, нису уочени. Евидентирани остаци фортификација обично су посматрани издвојено од оближњих сакралних здања — цркава и манастира, без покушаја њиховог хронолошког и функционалног повезивања.

Замкови као утврђене резиденције у српским земљама позног средњег века не представљају једини вид становања владара и властеле. Уз замкове као трајнија боравишта, највероватније у широј околини, постојали су и даље неутврђени дворови, као што је то био случај и у другим европским земљама. Међу таквим примерима, од којих су неки тек уочени, а неки и истражени, могао би се навести Бобовац са неутврђеним двором у Краљевој Сутјесци,[63] затим Благај са двором у Бишћу,[64] као и двор деспота Ђурђа у Некудиму,[65] у области која је била блиска смедеревском замку. На око два сата хода од замка Борач, у Белом пољу у Гружи, налазио се један од дворова деспота Стефана, у којем је овај српски владар боравио почетком лета 1427. године, месец дана пре своје смрти.[66] За наша проучавања нарочито је занимљива појава забележена у средњовековном Београду, јединствена на нашем подручју, где се поред утврђеног боравишта у *унутрашњем граду,* како га именује Константин Филозоф, помиње и спољни двор деспота Стефана изван замка, у оквиру урбане структуре опасане бедемима.[67]

Из нашег разматрања јасно се може уочити да о замковима у српским земљама позног средњег века располажемо релативно малим бројем поузданих и у већој или мањој мери истражених примера. То указује на потребу детаљне и промишљене теренске проспекције, као и археолошких истраживања на читавом низу индикативних локалитета. Постоји, такође, и читав низ питања која можемо сматрати правим истраживачким изазовом. Поменимо само нека. Реци-

57 *М. Поповић*, Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града, Старинар L /2000 (2001) 201–218.

58 *М. Поповић*, Средњовековни Добрун, 102–113.

59 *М. Поповић*, Липовац, 167–176.

60 *М. Ковачевић*, Црква под средњовековним градом Соколом, Старинар XVIII (1968) 224; *Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 134.

61 *Ђ. Мазалић*, Херцегова црква код Горажда и околне старине, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву LII (1940) 27–43.

62 *С. Ђорђевић*, Козник, 333–336.

63 *P. Anđelić*, nav. delo, 151–206.

64 *М. Поповић*, Владарски и властеоски двор, 24–25.

65 *Б. де ла Брокијер*, Путовање преко мора, Београд 1950, 131.

66 *М. Динић*, Српске земље у средњем веку (Област централне Србије у средњем веку), Београд 1978, 61.

67 Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића деспота српског, ед. *В. Јагић*, Гласник СУД XLII (1875) 286.

мо, покушај да се топоними из историјске грађе препознају на терену, или, компаративна анализа назива, коришћених у 14. и 15. веку за именовање утврђења и оних фортификација које би се, на основу морфолошких и функционалних одлика могле препознати као замкови. У сваком случају, крупни сазнајни искораци на овом плану могу се најпре очекивати у интегралном методском приступу и садејству археологије и других историјских дисциплина.

Marko Popović

THE CASTLE IN LATE MEDIEVAL SERBIAN LANDS

Studies of fortifications in the medieval Serbian lands have not paid sufficient attention to typological classification of structural remains, which in turn is clearly reflected on terminological level. Such defensive strongholds have been almost invariably designated by the term *srednjovekovni grad* (medieval town), which, generally speaking, should not create any confusion. In the Old Serbian and other Slavic languages the term *grad* originally denoted a fortified enclosure regardless of its size or the complexity of its layout. With the growth of settlements, however, the term became extended to include fortified outlying wards or urbanized areas, and subsequently even unfortified urban settlements, whereby it acquired its modern meaning. Unfortunately, the term in its thus modified meaning is often used in the Serbian language to denote medieval fortifications; if unaccompanied by additional clarification, such usage gives rise to confusion and misinterpretation. The first step towards solving this problem would be a typological classification of medieval fortifications according to structure and function, and both of fortified complexes and of their constituent parts, which in turn calls for a precise use of terminology.

With no pretensions to a comprehensive solution to this complex problem, which obviously requires a separate study, the author of this paper seeks to characterize, in spatial and functional terms, the type of medieval Serbian fortifications, i.e. part of fortifications, that may be subsumed under the term *zamak*, corresponding to the English *castle*; French *château*; German *Schloss*, but also *Burg*; Italian and Spanish *castello*; Russian *zamok*; meaning the fortified residence of the monarch or a lord.

The author looks at definitions of the castle in west-European architecture, finds that this type of fortified residences does not occur in the lands of the Byzantine commonwealth before the 13th–14th centuries, i.e. before the capture of Constantinople by crusaders, offers a comparative analysis of similar forms, and goes on to discuss the emergence of castle-type fortifications in medieval Serbian lands.

The fortifications in Serbian lands dated to early periods of the late Middle Ages mostly belong to the Byzantine legacy of the 11th–12th centuries. The 13th and early 14th centuries did not witness any new fortifications except in frontier areas. In that period not even the residences of the Serbian kings and lords were fortified, which indicates a general sense of security, especially from an external enemy.

In Serbian lands, the castle functioning as the seat of the monarch or a lord was a relatively tardy development by comparison with contemporary European practice. It was only with the increasing sense of insecurity from the middle of the 14th century that the main royal and baronial residences began to move into walled enclosures, which heralded the prototype of the urban capital. This change in structuring the palace complex had been signalled much earlier though. To judge from structural remains, it was already at Ras that a royal place of retreat, albeit only as a temporary residence, began to resemble a castle, which must have also been the case of Petrič not far from the residential complexes in Kosovo. Functionally, however, those had not yet been the ruler's permanent fortified residences. In addition to the refuges in the proximity of royal complexes, some of the rare fortifications in the interior of the Nemanjić state may also be regarded as fortified palaces, for example the old Byzantine castle at Zvečan, which functioned as an occasional royal residence in the late 13th and early 14th centuries. In this earlier period the first clear example of a palace within a castle would be Maglič, archbishop Danilo II's fortified residence on an elevation overlooking the Ibar river, built in the early decades of the 14th century.

The changed geopolitical situation in the second half of the 14th century prompted change in the organization of royal and baronial dwellings. Moved from vulnerable open-land sites into enclosures, the palace underwent a structural transformation into a castle, the model of a safe residence much like contemporary European practice. An inspiring example from that transitional period is offered by the transformation of Bobovac from a refuge-type fortification into a royal castle and seat of the king of *Serbs and Bosnia*. In the late 14th and early 15th centuries this enclosure received a palace designed as a separately fortified complex on top of inaccessible cliffs.

The entry of royal and baronial mansions into walled enclosures and their transformation into castles is clearly observable in Kruševac and Stalać (last quarter of the 14th century). The urban centres of Serbian lands such as Belgrade, Smederevo and subsequently Jajce, received royal castles as late as the first half of the 15th century, a rather tardy development in relation to contemporary Europe. Despot Stefan's castle in Belgrade must have been the most complex example of a fortified royal residence. It consisted of two wards: the front one was occupied by service buildings and separated with a wall and a donjon from the residential structures built against the ramparts.

In the turbulent times preceding the Ottoman conquest the sovereign's example was followed by the nobility, especially the great magnates governing parts of the country. Their palaces also moved into walled enclosures, into castles, some of which seem to have become regional seats of government and integral parts of the global system of defence, which is an issue yet to be given detailed study. Clearly traceable from the middle of the 14th century, this process was at its peak in the first decades of the following century. Given the inadequate state of investigation, it is difficult to trace in detail, especially with respect to physical structures. The remains of castles recognized at Dobrun, Lipovac, Petrus, Borač (Gruža), and possibly also Koznik, Bovan, Trubarevo and several other locations, have not been explored yet. From somewhat better-known examples from the territory of the Bosnian kingdom, such as the castles of the Kosača family at Sokol, Kukanj, Samobor and Blagaj, or the Pavlović family at Borač, Ključ-upon-Sana, and a number of similar fortifica-

tions which may well prove to be castles, it is obvious that the mansions of the high nobility were not essentially different from fortified royal palaces.

Summing up the available information about the castles in Serbian lands the author discusses some of their essential features and points to a number of distinct traits. A fact to be noted is the highly varying area enclosed by castle walls, ranging from 100–200 sq m to over 3000 sq m as in the case of Belgrade Castle. The enclosure was commonly defended by a curtain wall with the corresponding number of towers, and sometimes strengthened with a front line of defence consisting of an outer rampart and ditch. The main tower of Serbian castles — unlike west-European — was intended solely as a defensive stronghold and contained no living quarters. With the exception of Belgrade, its position was always within the ramparts.

Residential complexes within the Serbian castles, to judge from the surviving remains, correspond to contemporary European practice in terms of function. Judging by their plans and building methods, royal "palaces" were simple but apparently functional structures. They had massive walls of rough-hewn broken stone, while the use of dressed stone was exceptionally rare. They were divided into storeys by flat timber floor/ceiling systems. There were no vaulted ceilings. Internal partitions, stairways and porches were also timber-built. On the whole, timber was a highly important building material. Ample use of timber, even for representative residential buildings, was common in the interior of the Balkans throughout medieval times. In the architectural heritage of Serbian lands this is evidenced by the mansions at Bobovac and Kraljeva Sutjeska, Kruševac, Stalać and Smederevo, and a number of monastic complexes.

A remarkable component of the living quarters in a Serbian castle is the hall, commonly found in contemporary Europe. This, virtually most important part of medieval palaces, was either a free-standing building, as at Maglič, Stalać, Smederevo and Golubac, or, which seems more often to have been the case, a room within the palace, as suggested by Zvečan, Kruševac, Bobovac and apparently Belgrade.

Sacral buildings within the castle walls seem to have been uncommon. Remains of smaller churches have only been found at Zvečan, Maglič, Borač (Gruža) and Bobovac, but chapels within the residential complex or castle tower are not to be ruled out, as indicated by the surviving example of Golubac. Obviously the space of such enclosures was not large enough to receive a free-standing church or chapel, but it may well have been just outside the castle walls or in close proximity.

The castle was not the only type of royal or baronial residence in Serbian lands in the late Middle Ages. In addition to castles as more or less permanent dwellings, unfortified mansions continued to be built, probably in their environs, as was common in other parts of Europe. Among such examples, some recognized only recently, and some already investigated, are Bobovac, Blagaj at Bišće, Borač (Gruža) with despot Stefan's palace at Belo Polje, as well as despot Djurdje's palace at Nekudim, an area gravitating to Smederevo Castle.

It appears clear from this discussion that we presently have a relatively small number of reliable or properly investigated examples. That state of affairs requires a thorough and carefully planned field survey, as well as excavation at a number of well-indicated sites. At any rate, a major breakthrough in this field may be expected only from an integrated approach combining archaeology with other historical disciplines.

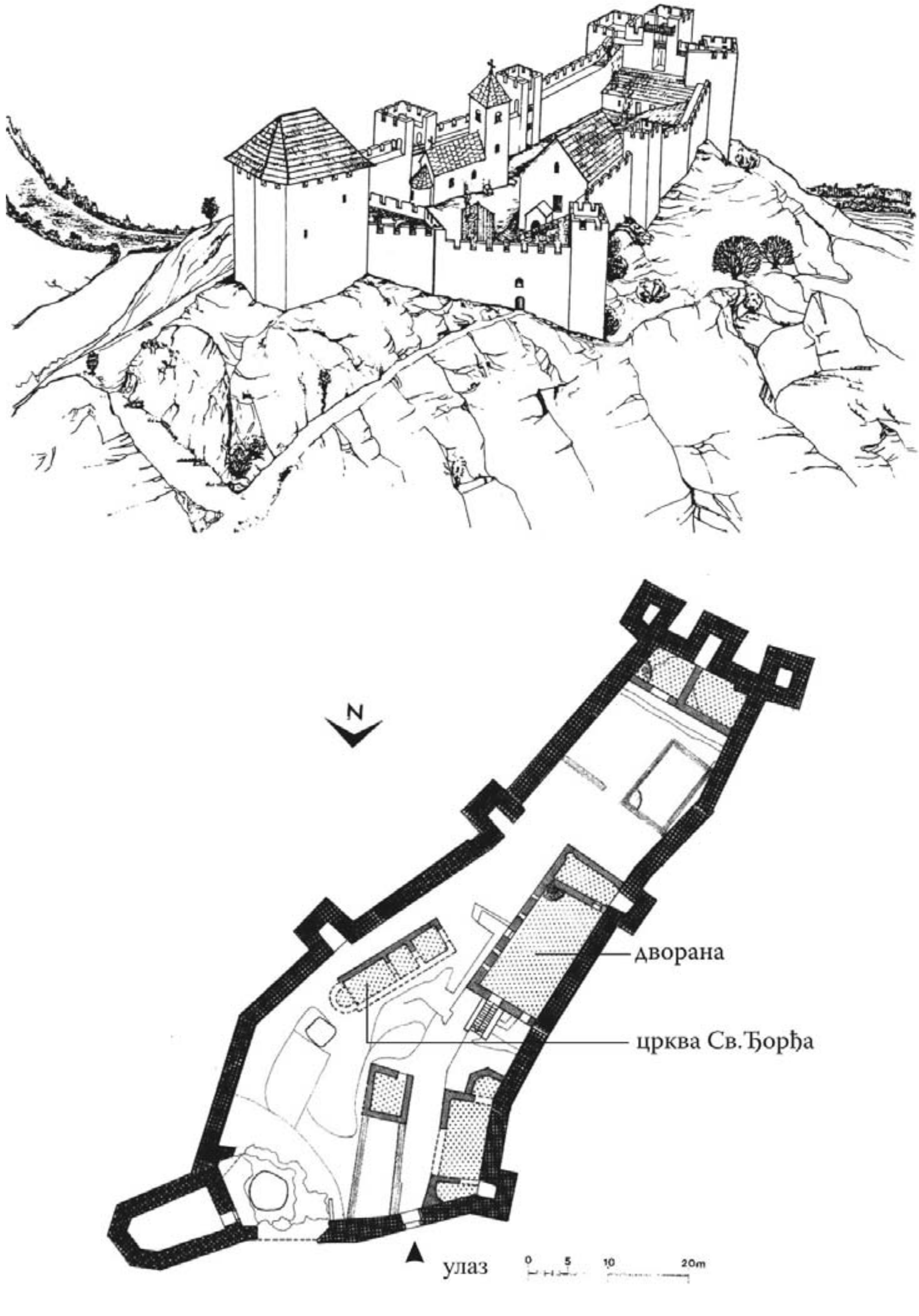

1. Маглич — основа и замишљени изглед замка

2. Београдски замак — реституција изгледа на макети

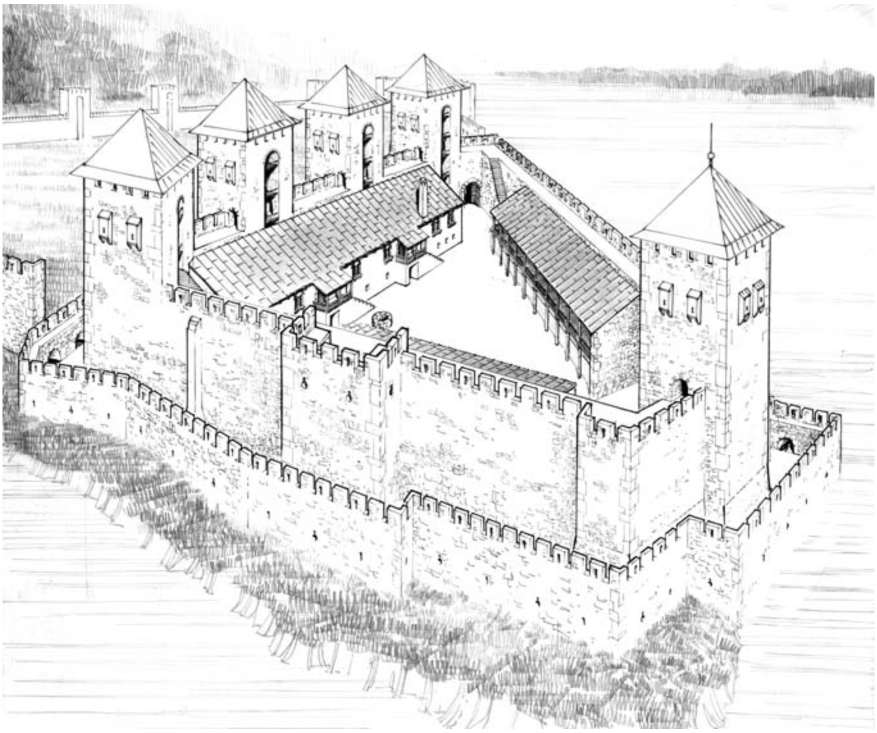

3. Смедеревски замак (Мали град) — основа и замишљени изглед

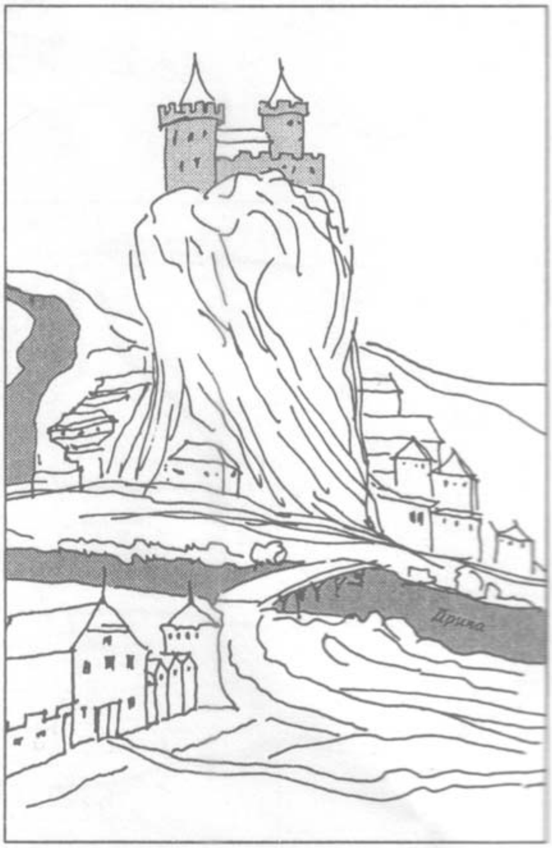

4. Вишеградски замак 1530. године — изглед према дрворезу Б. Курипешића

5. Кључ на Сани — основа замка

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 72(495.02:497.11)"13/14"

Војислав Кораћ

МОНУМЕНТАЛНА АРХИТЕКТУРА У ВИЗАНТИЈИ И СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊЕМ ВЕКУ ВИЗАНТИЈЕ. ОСОБЕНА ОБРАДА ФАСАДНИХ ПОВРШИНА

Уводни део представља осврт на промене у архитектури у Византији и византијском културном свету које су уследиле после великих промена у историји Византије. Уметничка обнова, позната као ренесанса Палеолога, била је основ за ново схватање уметничке обраде спољњег изгледа грађевине. Фасаде добијају наглашен украс независно од унутрашње структуре грађевине. У тексту се посебно говори о фасадама српске архитектуре моравског стила, као особеној појави у оквиру архитектуре византијског света. Као плод друкчијег схватања фасадних површина поменути су водећи споменици Мистре.

Велике промене у историји Византије непосредно су утицале на уметност и архитектуру. После прекида, у животу царства обнављало би се градитељско и уметничко стварање, а свака обнова је доносила новине. Последњи век у Византији и српским земљама особен је у монументалној архитектури. Настављање прекинутих токова представљало је обнову, која је неизбежно доносила новине. Последњи век у Византији и српским земљама особен је у монументалној архитектури.

Непрекинут ток стварања обележио је историју архитектуре у областима које нису биле под влашћу крсташа. Епир се у том погледу истиче значајним делима већих размера и многобројним делима скромних размера.

Последњи век Византије није оставио велика остварења, што значи ни посебне подстицаје, који су увек долазили из византијске престонице. Основну особеност архитектуре византијског света донела је обнова у време Палеолога, омогућивши нови поглед на свечана архитектонска стварања. На први поглед незнатне у свеукупности монументалне, свечане архитектуре говори о томе да је схватање уметничке обраде споменика изашло из ентеријера на фасаде, на спољни изглед целине. Материјал од кога се граде фасаде — камен, опека, малтер — у ритму слагања, у одређеним облицима, почиње да утиче на лик целине.

О томе уверљиво говори и неколико месемвријских споменика. Битан податак о новом схватању спољних облика, о архитектури фасада, представља околност што се по архитектури фасаде не чита унутрашња структура грађевине. Раније уважавани правилан ритам и симетрија само су се делимично одржали. Фасада је постала слика по себи, на извесном броју споменика низ слика по себи. Почиње да се користи боја, било да нагласи боју материјала, опеке и малтера, било да замени природан материјал. Крајњи исход су биле слике украсних елеманата архитектуре на малтеру. Склоност ка грађењу орнамента на фасадној површини исказивала се коришћењем опеке, слагањем опеке, којим се цела површина фасаде претвара у неку врсту таписерије. То је видљиво на познатим споменицима Палеолога. Њоме су остварени путеви новог гледања на свечана архитектонска дела. Промене у схватању облика, уметничких обележја утицале су на збивања на широком подручју архитектонског стварања. На први поглед не изгледају знатне. Међутим, укупан поглед на монументалну, свечану архитектуру говори да је схватање уметничке обраде споменика изашло из ентеријера на фасаде, на спољни изглед целине. Материјал од кога се граде фасаде — камен, опека, малтер — у ритму слагања, у одређеним облицима, почиње да утиче на лик целине. О томе уверљиво говори неколико цариградских и месемвријских споменика. Битан податак о новом схватању спољних облика, или архитектури фасада представља околност да се по архитектури фасаде не чита унутрашња структура грађевине. Раније уважавани правилан ритам и симетрија само су се делимично одржали. Фасада је постала слика по себи, на извесном броју споменика низ слика по себи. Почиње да се користи и боја, било да нагласи боју материјала, опеке и малтера, било да замени природан материјал. Крајњи исход су биле слике украсних елемената архитектуре на малтеру. Склоност ка грађењу орнамената на фасадној површини исказивала се коришћењем опеке, слагањем опеке, којим се цела површина фасаде претварала у неку врсту таписерије. То је видљиво на познатим споменицима.[1]

Архитектура последњег века Византије особена је на подручју Србије. Грађење по византијским узорима, које се бележи као српсковизантијска школа смењује у држави кнеза Лазара ново схватање архитектуре, познато као моравска архитектура или моравска школа. У двама првима делима у простору, структури и основним облицима остварен је програм сачињен по узору на два храма призренских Св. Арханђела, задужбине цара Душана.[2] Избор узора је идеолошке природе. Уз наслеђено решење у концепцији простора у моравској архитектури су прихваћене бочне конхе на средини наоса, под утицајем наглашених односа са архитектуром Атоса.

Особена и у српској и у византијској архитектури свога времена моравска архитектура је остала трајан предмет живог интересовања историчара уметности.[3]

---

[1] Посебно на споменицима у Солуну и Епиру.

[2] Св. Арханђели, Душанов царски маузолеј, Глас САНУ CCCLXXXIV, Београд 1998, 191–201

[3] За преглед видети *В. Ристић*, Моравска архитектура, Крушевац 1996, 13–22 и *И. Стевовић*, Архитектура Каленића у позносредњовековној српској и у византијској архитектури, у штампи.

Две су главне одреднице моравског градитељског и уметничког покрета. У његовој основи су дела претходног раздобља, српско-византијске школе — два прва дела, задужбине кнеза Лазара саграђена су на програму призренских владарских задужбина што се види на основу пажљивог поређења. Од основних узора преузети су такође одређени облици, нпр. розете. Њено истакнуто место на фасадама моравских цркава вероватно је проистекло из положаја розете на Св. Арханђелима као основног обрасца. Сличности са розетама у византијској архитектури не могу објаснити изузетан положај и размере моравских розета, које су постале широко коришћен мотив у фасадном украсу. Из романске и романскоготске српске архитектуре потичу и прозори, једноструки и бифоре са готским завршецима. Основни начин грађења зидова храма у камену и опеци наставља се на традицију грађења српских споменика XIV века византијске усмерености. Од претходних споменика српске архитектуре преузима се, тачније наставља, грађење венаца, прислоњених колонета, украсних лукова, поткровних венаца. Друга битна одредница моравске архитектуре наслеђена је од позновизантијске архитектуре. На истакнутим споменицима цариградске архитектуре видљива је пажљива обрада фасада. На уверљив начин је показују месемвријски споменици. Јако се наглашавају материјал, опека, камен и пратећи украсни облици: венци, поткровни тестерасти венци, који личе на аркадне фризове, оквири отвора. У целини, фасада није само зид који затвара простор већ постаје слика.[4] Друга промена, или новина, јесте архитектонска обрада независна од структуре грађевине. Изразит пример је западна фасада цариградске цркве Св. Теодора (Килисе џамија). У композицији фасаде сачувани су симетрија и одговарајући правилан ритам делова, али фасада има две самосталне водоравне зоне.[5] На репрезентативним моравским споменицима венцима су обележене водоравне зоне. За пример се могу навести и споменици развијене и споменици сажете основе. На Раваници доња зона исцртава основу доњих прозора, а највећа, средња зона завршава се венцем испод вишег реда прозора и равни испод основе бочних лукова што носе подужне полуобличасте сводове. Фасаду обележава симетричан положај прозора и украсних лукова, као и правилан ритам једнаких редова камена и опеке. Каленић је у сажетој варијанти куполне цркве саграђен по истом начелу. Фасаде су самосталан део архитектонске представе, независан од унутрашње структуре, која је само наговештена венцима што исцртавају три зоне, три водоравна појаса фасаде. У целини се доследно поштује симетрија сваке површине. Пример ових двају моравских споменика говоре да су поштована класична начела композиције иако су фасадне површине урађене независно од унутрашње структуре. Био би то завршетак одвојеног схватања фасадне архитектуре и враћање претходној архитектури, својеврстан класицизам. Каленић уверљиво показује да је у оствареном програму украса доследно поштована основна замисао грађевине — стога, у грађевини сразмерно мањих размера у збиру облика, украсних поља, розета, пиластера, венаца и оквира отвора, тај програм делује као модел нових решења која доноси моравска архитектура.

[4] *Кораћ – Шуйуш*, Архитектура византијског света, Београд 1998, 286 и даље.

[5] Исто, слика 405.

Горњи део, његова пета фасада, са наглашеном висином куполе и западне калоте јасно показује симболичан смисао целине. Шаховска поља би требало да имају симболично значење.[6] Розете на фасадама у ликовном смислу посебно акцентоване, истичу их развијене кружне траке украса.

Моравски рељефни украс, изразито обележје фасада, стварао је највеће недоумице. По сличности, помињан је украс на јерменској, или јерменскогрузијској архитектури, а узиман је у обзир и геометријски украс ране романике.[7] Његово основно својство, украс по себи, има облик рељефне двочлане или трочлане траке. У целине се уграђују флорални и фигурални мотиви у плитком рељефу. Изразито својство је беспрекорна геометрија, а изабрани мотив се понавља да би попунио пројектовану површину или лук. Из поређења са архитектуром у којој се истиче геометријски рељеф, могу се само извући одређене поуке. У јерменској архитектури фасадне површине се украшавају јер је ентеријер лишен слике. Монофизитско схватање храма изнело је на фасаду и геометрију и неопходне представе ктитора. За слику о представама на фасадама поучан је пример познатог Ахтамара, острвског храма на језеру Ван.[8] Мотив тропрутне рељефне траке такође пружа одређену поуку, основни мотив рељефног украса истиче се у западноевропској прероманици. Плод је одређене културне обнове. Прекинута традиција касноантичке уметности упућује каменоресца на тражење геометријске основе у рељефу, доступном у свом виду украшавања. До данас су се очували само камени рељефи. У тако заснован рељеф укључују се фигуралне и флоралне представе.

Исказане недоумице о томе да ли је примаран био сликани или рељефни украс не изгледају пресудне у тумачењу извора, односно појаве моравског украса. Пресудна је била околност што је превазиђено схватање архитектуре фасада образовано у оквиру ренесансе Палеолога.[9]

На подручју Византије основни ток позне архитектуре је обележен ренесансом Палеолога. Према водећим споменицима Цариграда и Солуна видљиво је настојање да се на фасаде изнесе тежња ка украшавању које превазилази ритам познатог зидања и отвора и њихових оквира. Грађење двеју зона, за пример је наведена црква Св. Теодора, остварено је на великим споменицима какав је Богородица Паригоритиса у Арти. Као целина споља, она личи на палату са једнаким, репрезентативним отворима. На споменицима Солуна, Св. Апостолима посебно, исказана је потреба за украшавањем фасаде орнаменталним слагањем опеке, са завршним тестерастим венцима и фризом троугластих рељефа који личе на романски аркадни фриз.

Посебно поглавље представља архитектура Епира, који се није нашао под влашћу крсташа. У Епиру су подигнути многи споменици, једнобродне, тро-

---

[6] *Стевовић*, нав. дело

[7] *А. Дероко*, Монументална и декоративна архитектура, Београд 1953, 215–230.

[8] *C. Mango*, Architettura bizantina, Venezia 1974, pp. 230, 260, fig. 254. В. такође монографију: *M. S. Ipsiroğlu*, Die Kirche von Achtamar, Mainz 1963.

[9] О томе в. Пећка патријаршија, изд. Ј. Ревија, Београд 1990, 101 и даље.

бродне цркве са попречним бродом или куполом, а све као битно обележје имају наглашено исказан волумен и фасаде са брижљиво исписаним цртежом од употребљеног материјала.[10]

Разуђена грађевинска и уметничка делатност трајала је у Мистри и после пада Цариграда под турску власт. Подигнут је велики број дела монументалне архитектуре. У простору, структури и облицима виде се битни елементи позне византијске архитектуре. По решењима оствареним на водећим споменицима видљиво је уважавање највећих дела византијске архитектуре. Изузетно пажљиво су изграђене фасаде, које као целине показују да је програм обраде фасада подразумевао стваралачку амбицију. За обраду су коришћени традиционални елементи. Посебно је уверљив као израз за одговарајуће украшавање архитектуре склоп решења на Богородици Пантанаси. Као допуна традиционалног украса на делу фасаде између доњег и горњег појаса урађене су гирланде.[11]

Фасаде моравске и мистарске архитектуре израз су двају упоредо насталих решења украса, као два израза позновизантијских уметничких схватања.

Vojislav Korać

L'ARCHITECTURE MONUMENTALE DE BYZANCE ET DE SERBIE DURANT LE DERNIER SIÈCLE DE L'EMPIRE BYZANTIN. UN TRAITEMENT PARTICULIER DES FAÇADES

Les grands changements dans l'histoire de Byzance en ont influencé l'art et l'architecture. Les restaurations venant après la rupture de la vie de l'empire ont renouvelé la création artistique et de construction. Les reconstructions apportent des nouveautés. Le dernier siècle est en Byzance et en Serbie particulier en architecture par sa conception différente, nouvelle, du traitement architectonique extérieur. C'est le fruit de la reconstruction marquée comme la renaissance des Paléologues. Les changements ne semblent pas importants, pourtant ils exerceront une influence essentielle sur l'architecture de l'époque tardive. Le centre de gravité est transféré aux façades, traitées indépendamment de la structure intérieure du monument. Les changements sont visibles aux monuments de Constantinople et ensuite à ceux des autres centres et régions. La nouvelle manière de traiter les surfaces des façades est manifesté aux monuments de Constantinople, tels que l'église du Christ Pantocrator, ainsi qu'aux monuments messemvriens issus de la même conception. La façade n'est plus simplement la paroi enfermant un espace, mais une image en soi. Dans

[10] *Кораћ – Шуйуй*, нав. дело, 318–328.

[11] Исто, сл. 550.

l'architecture serbe leur base est celle des oeuvres de l'époque précédente marquée comme l'école serbe-byzantine. Aux monuments moraviens les bases développées et condensées des façades sont construites de manière semblable en composant des zones horizontales indépendamment de la structure intérieure. La décoration extérieure en relief en est l'une des marques essentielles.

Un des monuments clés, de la fin de l'époque moravienne, celui du monastère Kalenić, comporte le programme décoratif repectant l'idée de base de la construction.Ceci exprime un retour à l'architecture précédente, ce qui fait de Kalenić dans son ensemble le modèle des solutions nouvelles, apportées par l'architecture moravienne.

Le travail présent mentionne les dilemmes scientifiques concernant l'origine de la décoration en relief moravienne. Les monuments de Mistra y sont également mentionnés et leurs façades traitées avec de l'ambition artistique.

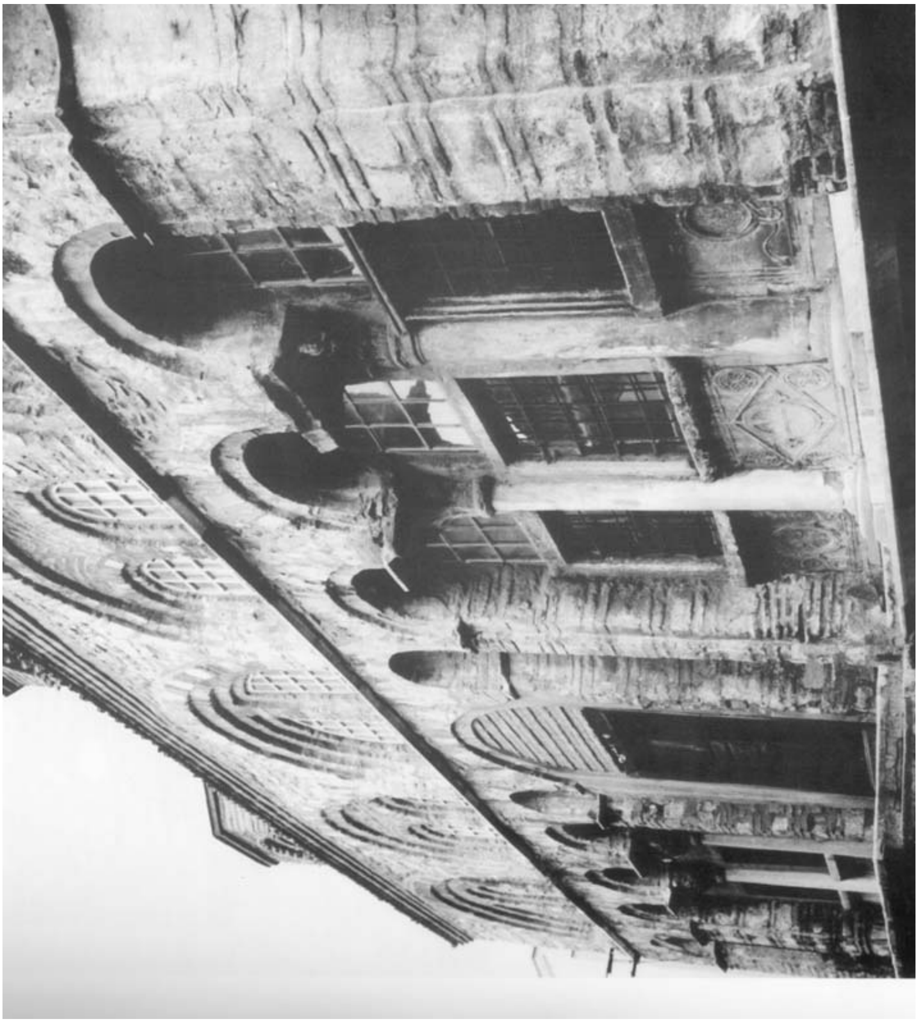

1a. Цариград, црква Св. Теодора (Килисе џамија)
1a. Constantinople, l'église de Saint Théodore (Kilissé mosquée)

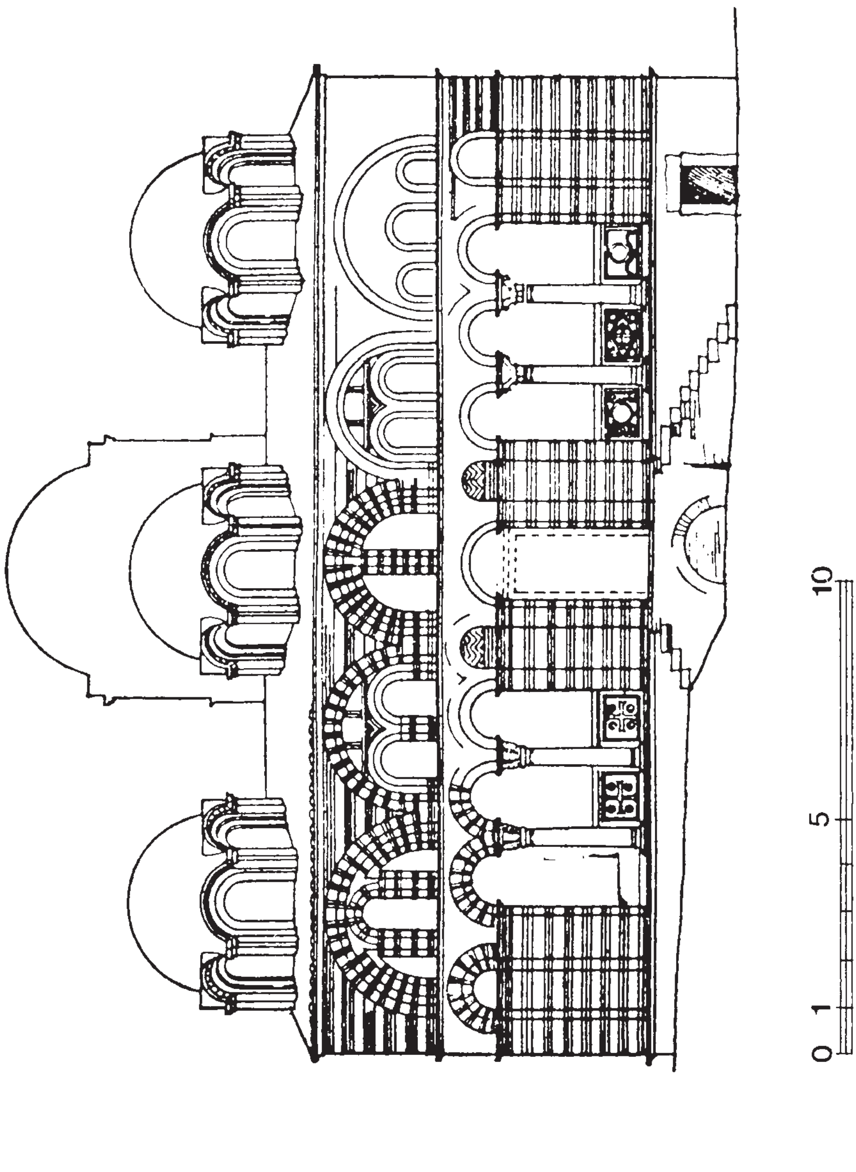

1б. Цариград, црква Св. Теодора (Килисе џамија)
1b. Constantinople, l'église Saint-Théodore (Kilissé mosquée)

2a. Цариград, црква Константина Липса (Фенари Иса), јужна црква
2a. Constantinople, l'église de Constantin Lips (mosquée Phenari Issa), église du sud

2б. Цариград, црква Константина Липса (Фенари Иса), северна црква
2b. Constantinople, l'église de Constantin Lips (mosquée Phenari Issa), église du nord

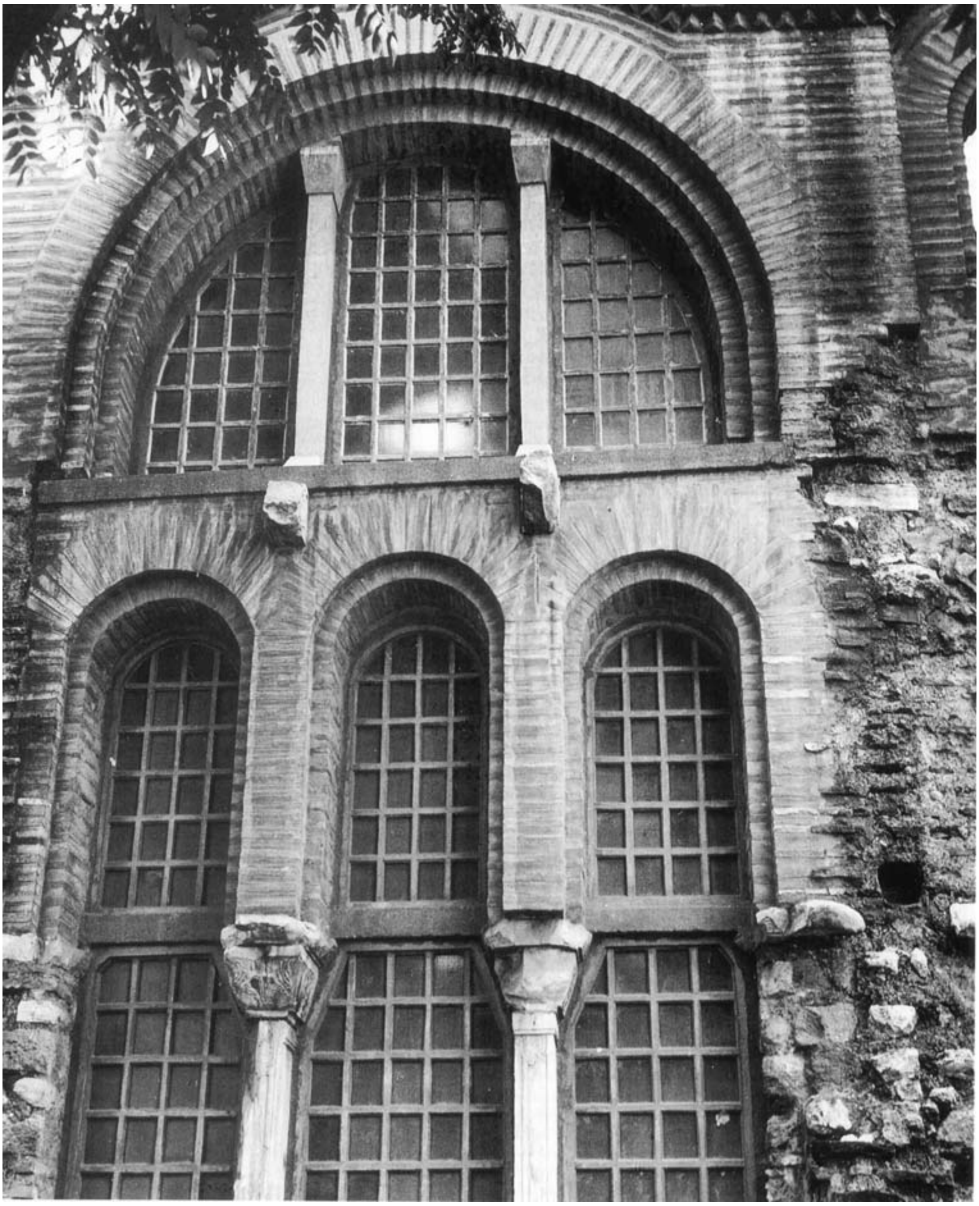

2ц. Цариград, црква Константина Липса (Фенари Иса), северна црква
2c. Constantinople, l’église de Constantin Lips (mosquée Phenari Issa), église du nord

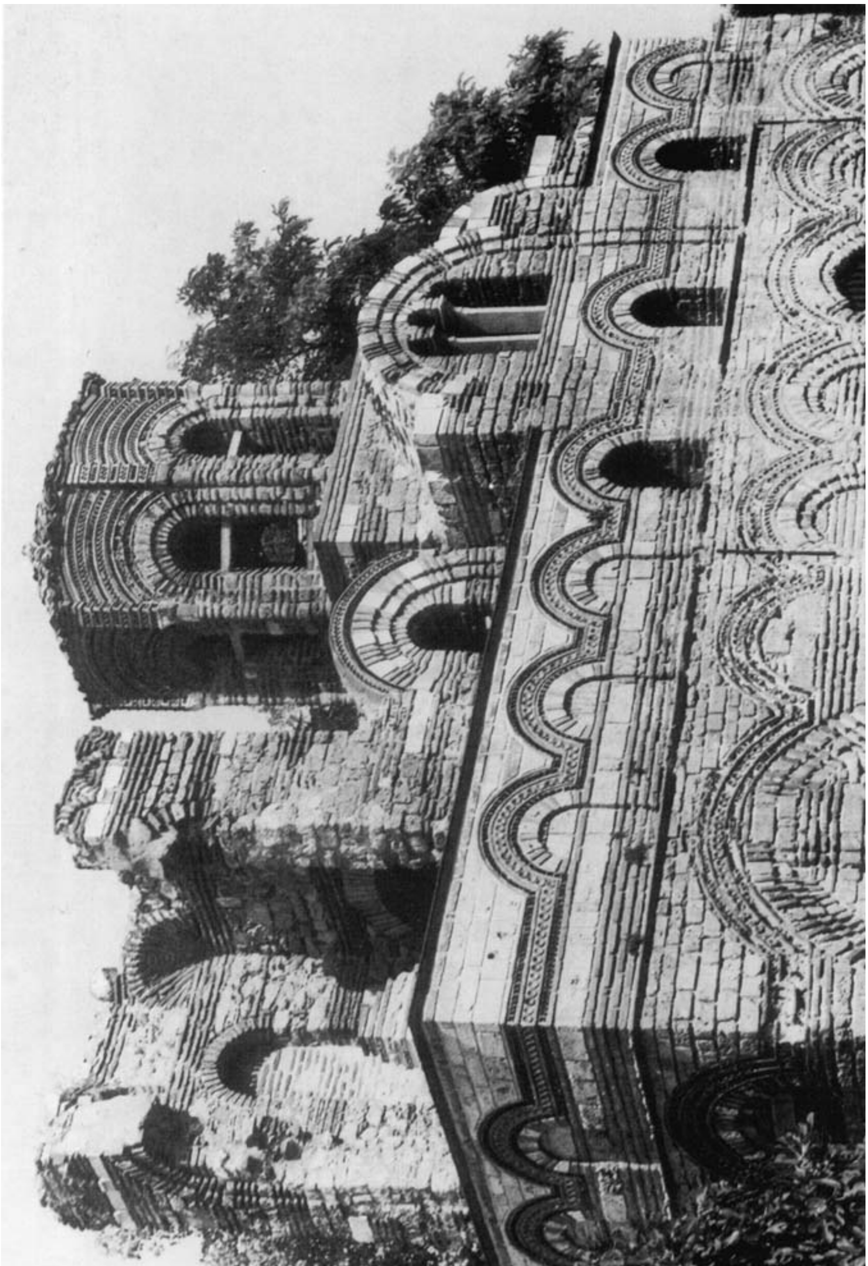

3а. Месемврија, Христ Пантократор
3а. Messemvria, Christ Pantocrator

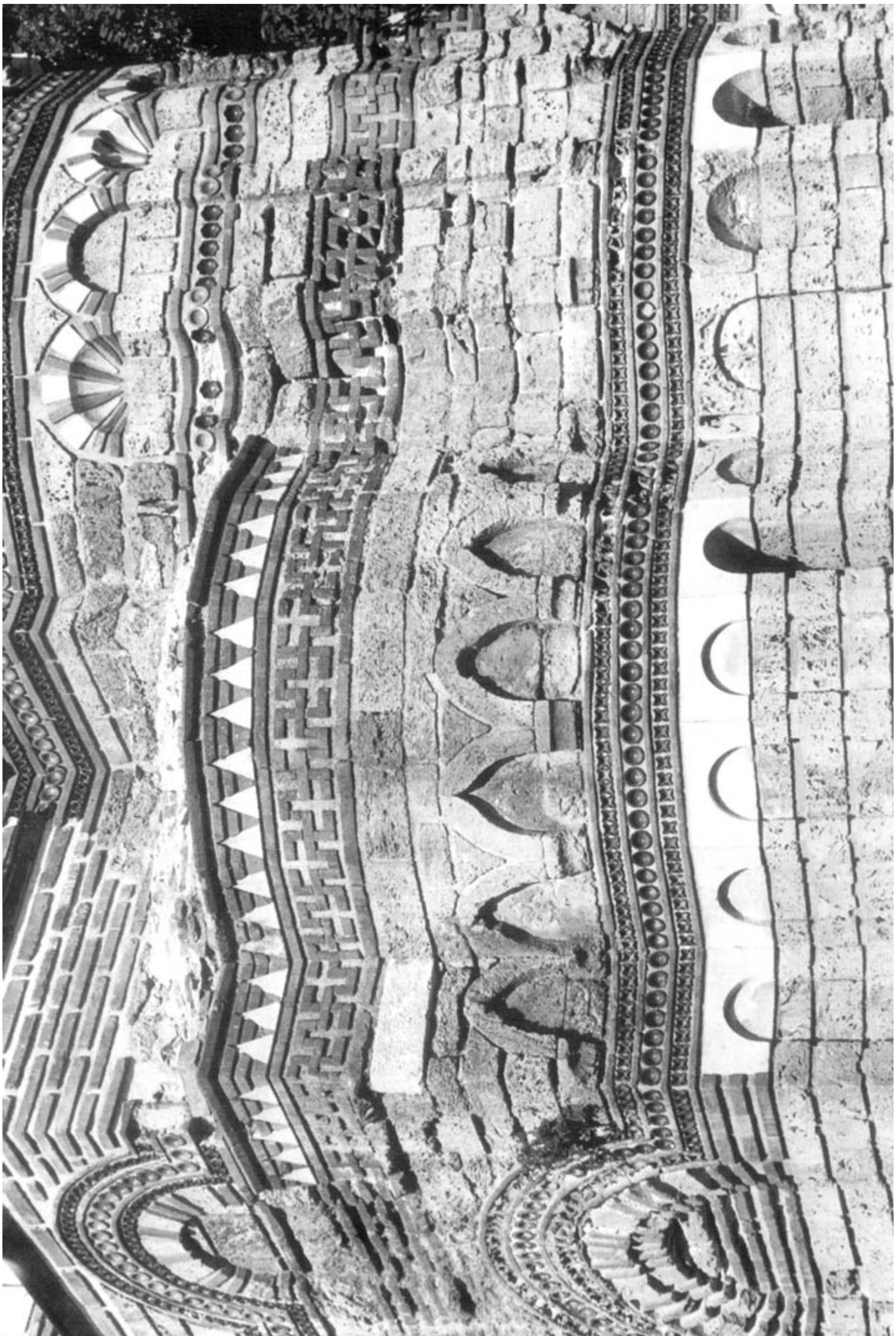

3б. Месемврија, Христ Пантократор
3b. Messemvria, Christ Pantocrator

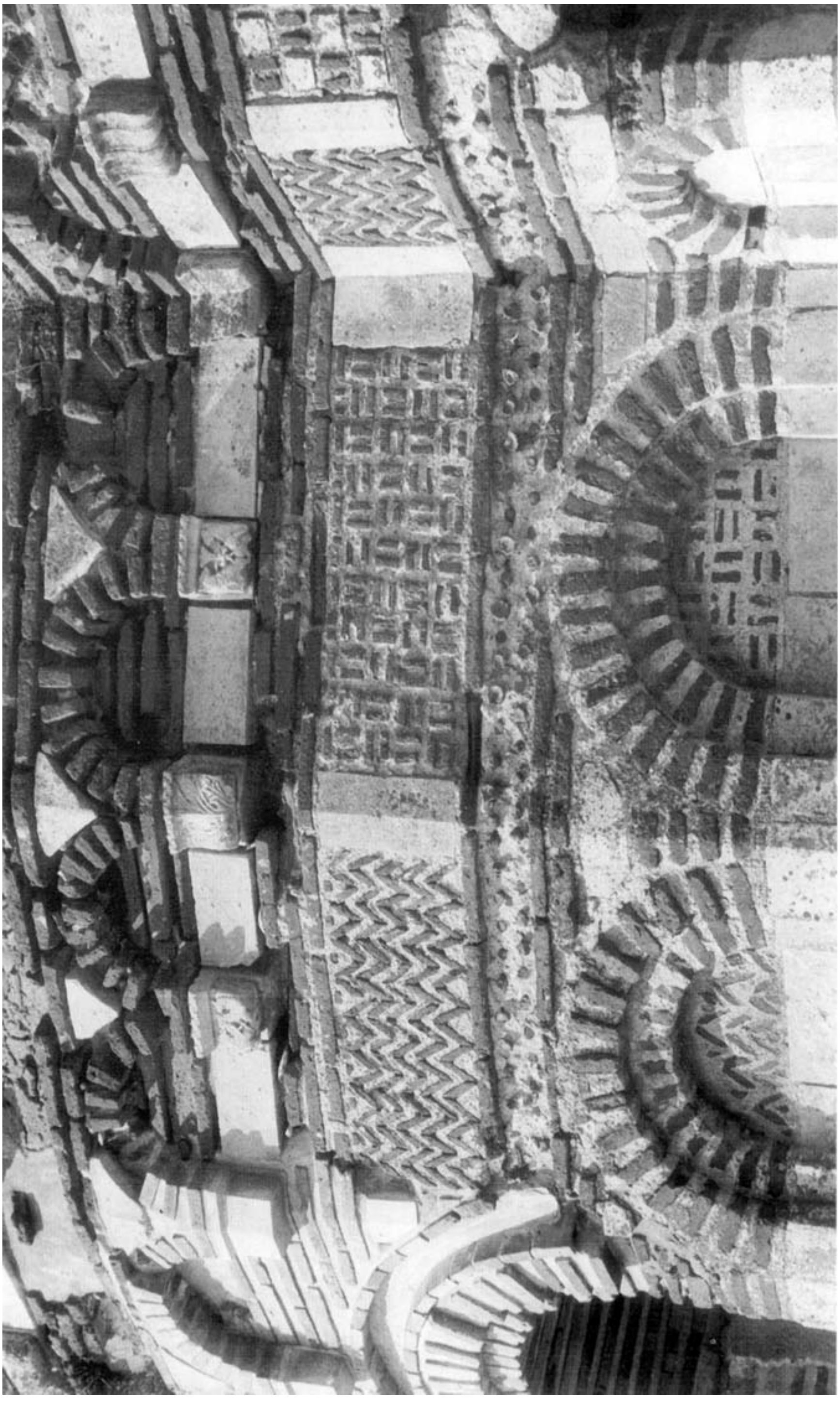

4. Месемврија, Св. Јован Алитургетос
4. Messemvria, Saint-Jean Alithurgetos

5. Костур, Св. Врачи
5. Kastoria, Saints Cosme et Damien

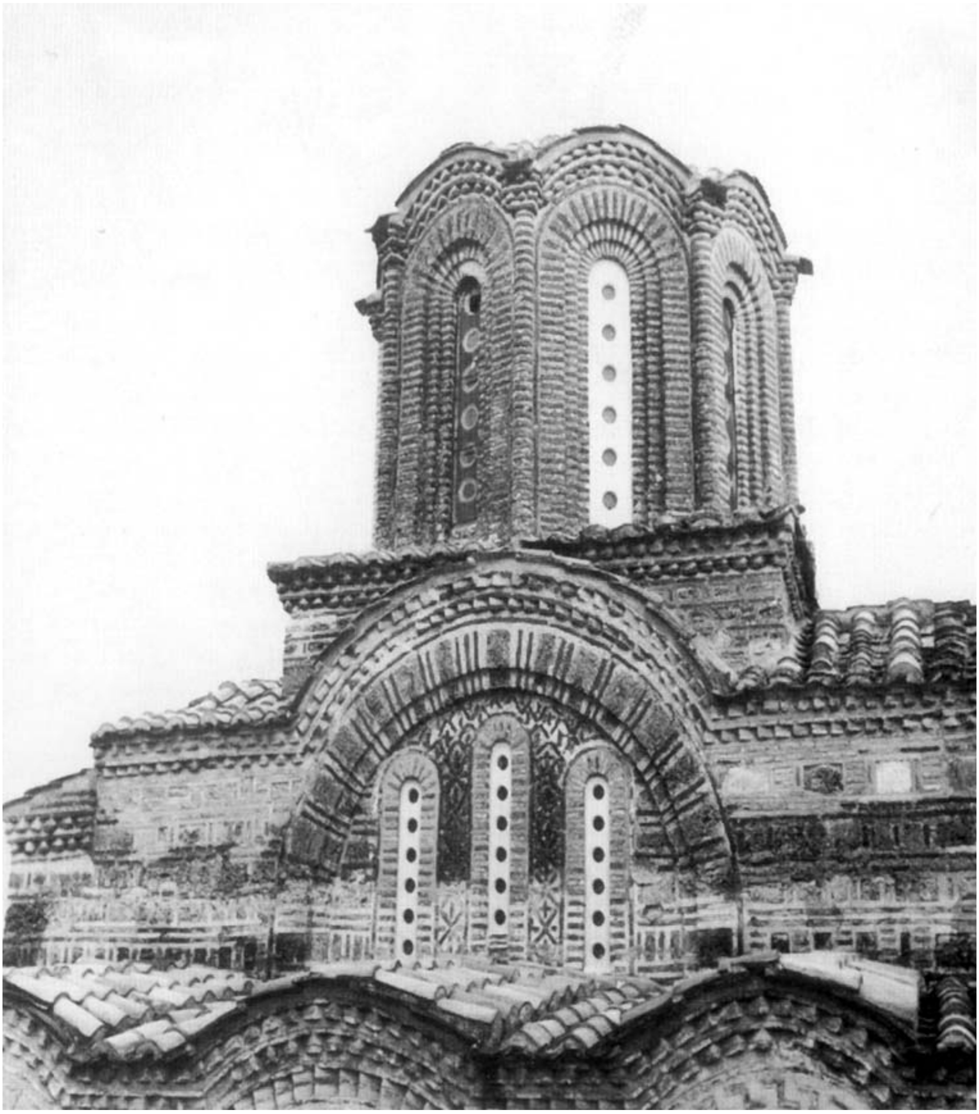

6а. Еласон, Олимпиотиса
6a. Ellasson, Olympiotissa

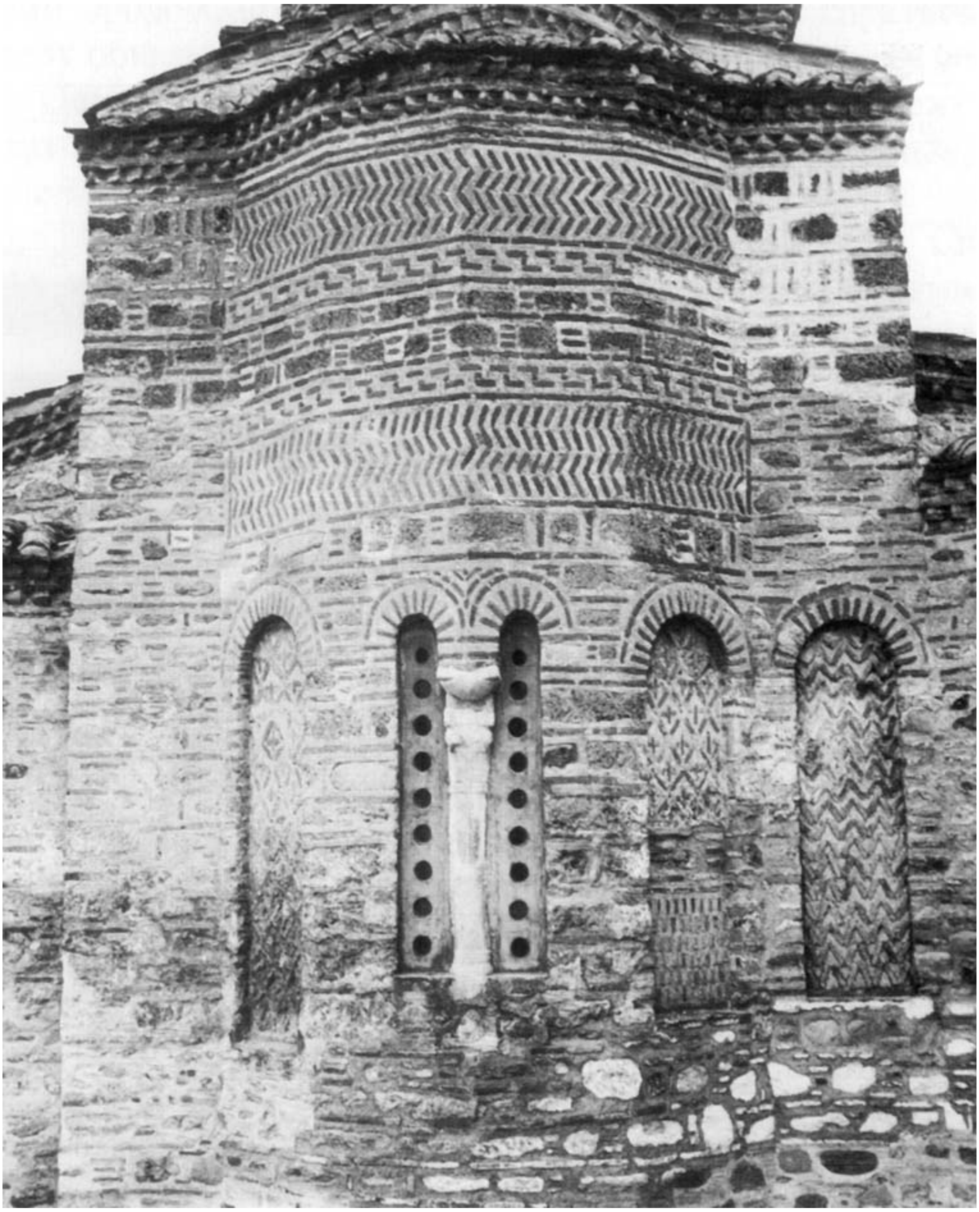

6б. Еласон, Олимпиотиса
6b. Ellasson, Olympiotissa

7. Арта, Св. Василије
7. Arta, Saints-Basile

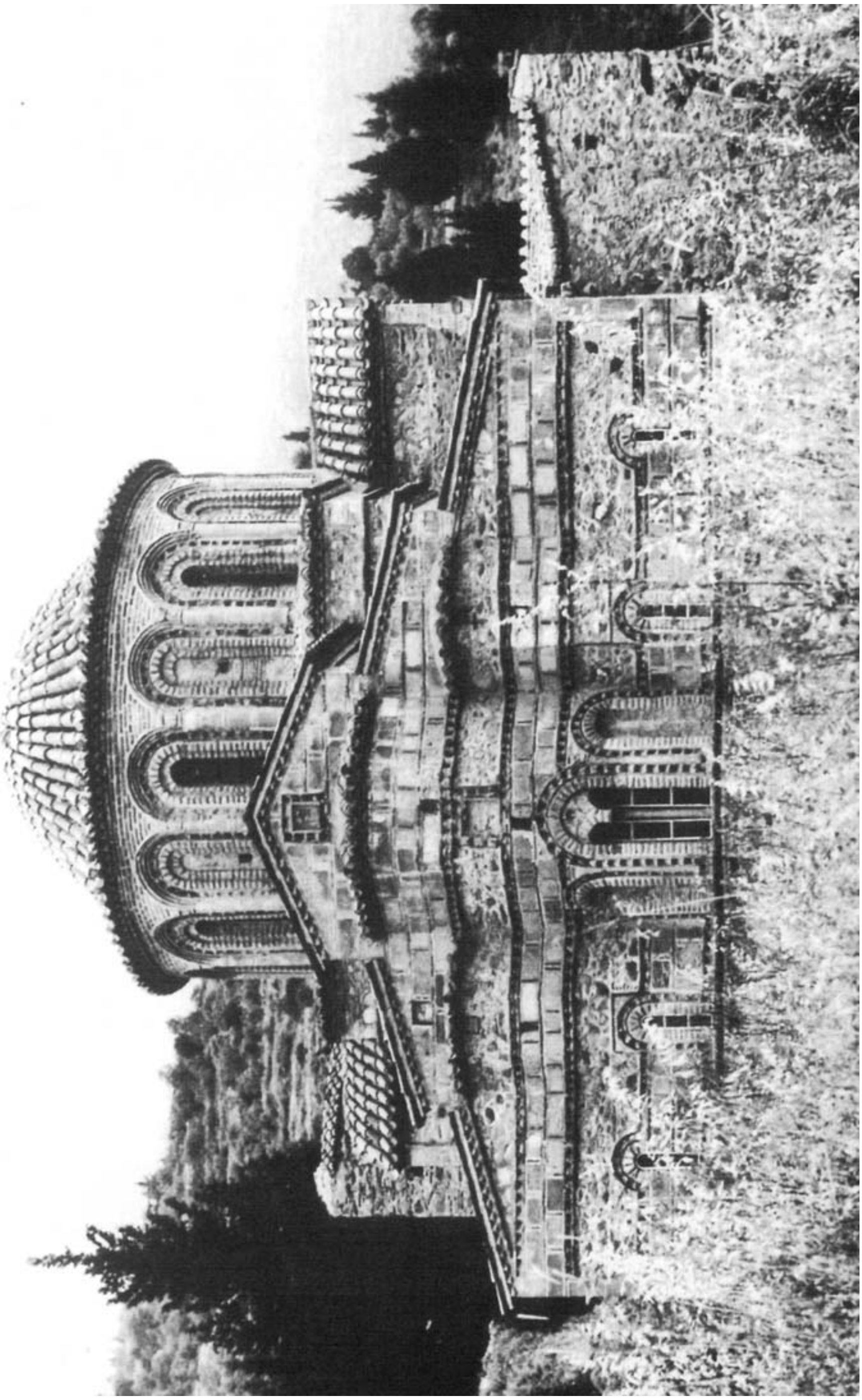

8. Мистра, Св. Теодори
8. Mistra, Saint Théodori

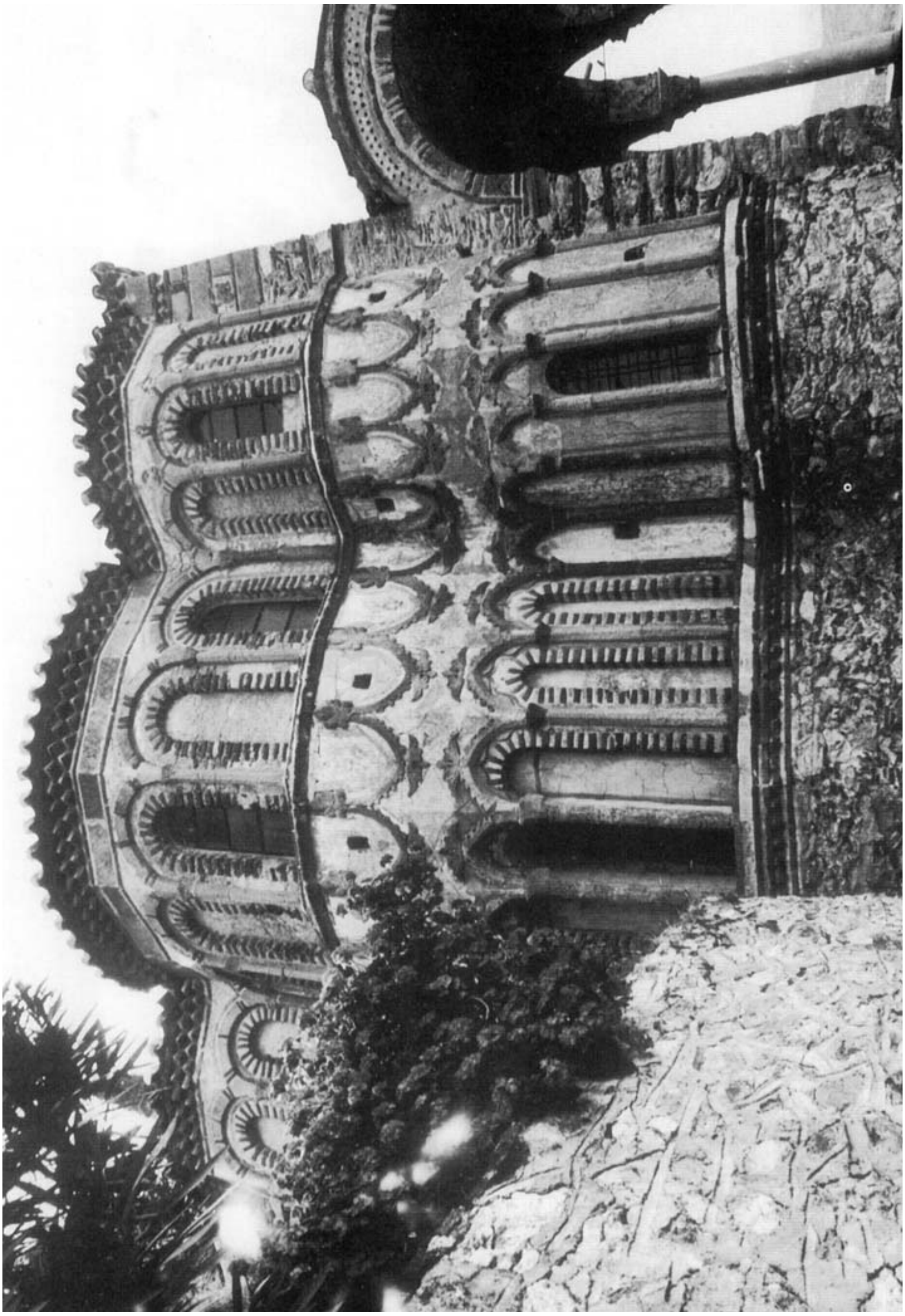

9. П. Мистра, Пантанаса
9. P. Mistra, Panthanassa

10. Крушевац, Лазарица
10. Kruševac, Lazarica

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 726.54(497.11:495.02)"13/14"

Иван Стевовић

АРХИТЕКТУРА МОРАВСКЕ СРБИЈЕ: ЛОКАЛНА ГРАДИТЕЉСКА ШКОЛА ИЛИ ЕПИЛОГ ВОДЕЋИХ ТОКОВА ПОЗНОВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДИТЕЉСКОГ СТВАРАЊА

У раду се разматрају методолошки проблеми проучавања позновизантијске архитектуре и утицај који су њена досадашња тумачења имала на представу о црквеном градитељству Моравске Србије. Посебна пажња посвећена је питањима о оригиналности и поимању целине градитељског стварања у последњем раздобљу трајања Царства, са закључком да се позносредњовековна српска архитектура мора посматрати као интегрални део његових водећих токова.

На самом почетку рада важно је нагласити да наслову треба додати „password" који ће јаснијим учинити приступ теми, а он гласи ***методолошки оглед***. Јер речи ће управо бити о оним најупадљивијим нестабилним и уистину „неуралгичним" тачкама методологије којом је у историографији најчешће бивао артикулисан садржај позновизантијске архитектуре, што је за закономерну последицу имало једнако неиздиференциран, недовољно утемељен или у новије време крајње конфузан став у тумачењима истовременог српског градитељства. Исказано на једноставнији начин, кроз анализу појединих навода из литературе или подсећање на оне написе који су креирали до данас преовлађујућу слику о месту и вредностима целокупног корпуса остварења последњег раздобља архитектуре Царства, потрудићемо се да из методолошког угла покажемо зашто архитектура Моравске Србије ***није***, нити сме бити посматрана у уским оквирима одреднице дате након две тачке у наслову, док ће о свему ономе што та архитектура заиста ***јесте*** унутар источнохришћанског градитељског стратума епохе, овом приликом уверљивије од речи сведочити визуелни материјал, за чији су избор и редослед заправо заслужни градитељи тог времена и њихова дела.

Написан пре више од три деценије, први синтетски интониран текст посвећен архитектури Моравске Србије са пуно разлога био је започет резимирањем дотадашњег стања у проучавању позног периода византијског градитељства. Констатовано је тада да „новија историографија гради сувише широке и уопштене прегледе историје византијске архитектуре, што се највише односи на

њено касно раздобље. У општим историјама византијске уметности или је јасно исказана или је прећутно присутна мисао да у византијској архитектури тога доба нема правог развитка, да се она мало мења, остајући 'окамењена'. Ни шире појаве, ни скупине споменика ни значајнији споменици појединачно немају право место у таквим прегледима. Нерешени проблеми византијске архитектуре претворили су се у зачаране кругове, које могу превазићи једино савремена археолошка истраживања или нова гледања на њен развитак. Рекло би се да је последњи век византијске архитектуре, и у његовом оквиру моравска архитектура, понајмање оцењен како треба."[1]

У времену од касних шездесетих година прошлог столећа до данас свакако је много учињено да се описано стање у позитивном смислу измени на свим споменутим сегментима проучавања. У три велика прегледа византијске архитектуре, без обзира на њихове међусобне концептуалне различитости, градитељство позне епохе Царства добило је засебно место.[2] На мање или више широком плану спроведена аналитичка испитивања одређених категорија архитектуре, попут зидања и украса, резултирала су значајним сазнањима о тадашњој пракси у грађењу,[3] а у појединим правцима проширене су територијалне и хронолошке границе распростирања споменика релевантних у процесу конституисања позновизантијске архитектуре;[4] са различитих аспеката разматрана је савремена цариградска продукција,[5] о многим споменицима или скупинама споменика написане су посебне студије и монографије,[6] расправљало се и о локал-

---

[1] *В. Кораћ*, Извори Моравске архитектуре, Између Византије и Запада, Београд 1987, 131.

[2] Cf. *R. Krautheimer*, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1989[4], 413–450; *C. Mango*, Byzantine Architecture, London 1986[3], 141–167, 175–180; *В. Кораћ — М. Шупут*, Архитектура византијског света (Architecture of the Byzantine World), Београд 1998, 287–384.

[3] Cf. *E. Reusche*, Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Südosteuropas, Köln 1971; *G. Velenis*, Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Solun 1984; *A. Passadeos*, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτηρίων της Κωνσταντινουπόλεως, Atina 1973; *Ch. Tsouris*, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος, Kavala 1988.

[4] Cf. *H. Buchwald*, Lascarid Architecture, JÖB 28 (1979) 261–296; *idem*, Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period: Provincial Back — Wash or Dynamic Center of Production, JÖB 34 (1984) 200–234.

[5] Cf. *Th. F. Mathews*, The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey, University Park PA 1976; *W. Müller — Wiener*, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977; *P. Vocotopoulos*, The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Period, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/2, JÖB 31–2 (1981) 551–573; *R. Ousterhout*, Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologian Architecture, ed.by *S. Ćurčić and D. Mouriki*, The Twilight of Byzantium, Princeton 1991, 75–91; *A.- M. Talbot*, The Restoration of Constantinople under Michael VIII, DOP 47 (1993) 243–261; *V. Kidonopoulos*, Bauten in Konstantinopel 1204–1328. Verfall und Zerstörung. Restaurierung, Umbau und Neumbau von Profan- und Sakralbauten, Wiesbaden 1994; *R. Ousterhout*, Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples, DOP 54 (2000) 241–250. За архитектонску пластику цариградских цркава: *K. Wessel*, Byzantinische Plastik der palailogischen Periode, Byzantion 36 (1966) 217–259; *H. Belting*, Zur Skulptur aus der zeit um 1300. in Konstantinopel, MJK 23 (1972) 63–100; *Passadeos*, op. cit; *Ø. Hjort*, The Sculpture of the Kariye Camii, DOP 33 (1979) 201–289.

[6] За текстове и књиге посвећене појединачним споменицима или скупинама споменика овог раздобља уп. напомене у одговарајућем поглављу у *Кораћ–Шупут*, нав. дело, као и библиографију коју доноси *R. Ousterhout*, Master Builders of Byzantium, Princeton 1999, 296–308, чему тре-

ним школама тог доба,[7] а сасвим недавно објављени су прегледи секуларне архитектуре на тлу Балкана од 1300. до 1500. године, позновизантијске и поствизантијске архитектуре у Грчкој, као и обимно истраживање градитељства средњег и позног раздобља, спроведено са намером да се јаснијим учини рад византијских мајстора у матичним провинцијама Царства.[8] Када се овом, најовлашније скицираном, пресеку историографије додају проучавања архитектуре земаља „византијског комонвелта", Србије и Бугарске у првом реду,[9] на особен начин заправо постаје јасно у којој је мери, далеко од сваке статичности или „окамењености", градитељство позне епохе Византије и њених балканских суседа представљало жив и ретко динамичан уметнички организам.

Но, и поред импозантног историографског салда оствареног током последњих деценија, тешко је одупрети се утиску да је изучавање ове, тако велике и вишеслојне теме, остало оптерећено низом специфичних потешкоћа проистеклих из, по својој природи, сасвим различитих разлога. Поједине међу њима свакако припадају сфери такозваних „објективних околности" или боље речи, реалности тадашњег света и онога што се од тог света очувало до модерних времена; такве какве јесу оне ће пред истраживачима заувек стајати као одређени ограничавајући фактор. Свима познат, основни објективни проблем концентрисан је, наиме, у чињеници да се унутар поретка византијске архитектуре, а за разлику од њеног претходног периода, градитељска продукција Цариграда као средишта спрам којег се сагледавају и тумаче сва главна збивања и остварења у овој делатности, у позном раздобљу ни приближно не може пратити у контину-

---

ба додати касније објављене радове: *P. Vocotopoulos*, Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences, Зограф 27 (1998–1999) 79–92; *G. Vélénis*, L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos, ibid, 103–112; *G. Velenis*, Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Αισθητική προσέγγιση, ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΝ ΤΟΥ ΣΟΤΗΡΗ ΚΙΣΣΑ, Solun 2001, 1–25; *K–P. Matschke*, Builders and Building in Late Byzantine Constantinople, ed. *N. Necipoğlu*, Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life, Leiden — Boston — Köln 2001, 315–328; *A.-M. Talbot,* Building Activity in Constantinople Under Andronikos II: the Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries, ibid, 329–343; *G. Marinou*, Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μιστρά, Atina 2002; *Ch. Bouras*, Master Craftsmen, Craftsmen and Building Activities in Byzantium, ed. *A. E. Laiou*, The Economic History of Byzantium, DOS XXXIX, Washington D.C.2002, 539–554.

[7] Cf. *G. Velenis*, Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School, уред. *В. Кораћ*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 279–285; *S. Ćurčić*, The Significance and Sources of "Morava School" Architecture, XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Summaries of Communications I, Moscow 1991, 258; Local Schools in the Middle and Late Byzantine Architecture (Round Table *L*, moderator *P. L. Vocotopoulos*), XIXth International Congress of Byzantine Studies, Major Papers, Copenhagen 1996, 500–505.

[8] Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and its Preservation, ed. by *S. Ćurčić* and *E. Hadjitryphonos,* Thessaloniki 1997; *Ch. Bouras*, Η Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Atina 2001 ; *Ousterhout*, Master Builders.

[9] За српску архитектуру XIII–XV столећа уп. *Кораћ–Шупут*, нав. дело, 276–284, 328–354, 357–372 (са старијом литературом); за Бугарску: *А. Рашеновь*, Месемврийски цьркви, София 1932; *Н. Чанева — Дечевска*, Църковната архитектура в България през XI–XIV век, София 1988; *иста*, Пространствени, декоративни и конструктивни особености на българската култова архитектура през XIII–XIV век, Древнерусское искусство (Балканы. Русь), С.-Петербург 1995, 183–196; *Кораћ–Шупут*, нав. дело, 298–307 (са старијом литературом).

итету. Празно поље у стварним и документованим знањима о кретањима у архитектури престонице започиње практично крсташким освајањем града, наставља се током владавине Михаила VIII и, са прекидом од свега пар деценија у којима су подигнути сачувани споменици, траје још најмање стотину година пре „званичног“ свршетка последње епохе византијске историје и уметности.[10] То непостојање центра у тако дугом времену неспорно и неминовно уноси једну, рекло би се системску несигурност у сваки покушај расуђивања о генези и токовима позновизантијске архитектуре. Конкретније исказано, када се и после свих обављених проучавања поглед поново усмери ка цариградским црквама и палатама тог раздобља, пред истраживачем остаје недоумица јесу ли та здања *у свом времену* представљала супериорни одјек новог почетка у градитељском стратуму унутар свеопште обнове византијског културног хоризонта, јесу ли она била производ створен онда када су темељни постулати тог креативног процеса већ били установљени, у деценијама после 1261. године, или је њихов настанак, заправо, означио у понечему екстравагантно изведен, али ипак свршетак последњег акорда активног бављења архитектуром. Сва та питања, само по себи произлази, могу се и морају постављати и пред сваким појединачним цариградским спомеником, без обзира на то што су хронолошке одреднице њиховог подизања одавно сразмерно прецизно познате. Оне, међутим, не говоре много о кретањима, континуитету и прекидима у „уметничком“ или „архитектонском“ времену.[11]

Сасвим је друго питање методолошких поступака, концепта односно модела посматрања споменика понаособ, њихових скупина и укупне проблематике, којима се историографија служила у тежњи да упркос кардинално великим размерама споменутих непознаница ипак створи што је могуће више поуздану, веродостојну и појединостима богату слику разноликих токова у градитељству, обједињених преломним датумима епохе. Упућена на невелики број грађевина опсталих у престоници и на ванредно богат репертоар модификација традиционалне „теме“, храма уписаног крста са куполом, у другим средиштима и областима Царства и његових суседа, прва настојања у том правцу пролазила су кроз периоде својствене истраживачкој дисциплини која је трагала за сопственим методом. У краткој рекапитулацији начина на који се о теми размишљало на њих је пажњу скренуо Р. Краутхајмер, показујући како је нимало једноставна структурална раван позновизантијске архитектуре у очима истраживача добијала или губила на вредности у складу са духом односно „визуелним навикама“ историографских времена и њима савременог архитектонског стварања. Тако се догодило да је позновизантијска архитектура, „which is colourful, richly silhouet-

---

[10] Иако се практично у потпуности заснива само на подацима из писаних извора, слика о архитектури престонице у овом раздобљу значајно је употпуњена истраживањима А. Мери Талбот, В. Кидонопулоса и Р. Остерхута, уп. у нап. 5 и 6.

[11] Сличне недоумице и питања наслућују се у закључним разматрањима у монографији о архитектури цркве Христа Хоре, cf. *R. Ousterhout*, The Architecture of the Karyie Camii in Istanbul, DOS XXV, Washington D.C. 1987, 142–144. Нешто пре тога, сложеност проблема цариградске архитектуре и њеног односа према „регионалним варијацијама“ поводом солунског храма Св. Апостола укратко је изложио *M. Rautman*, The Church of Holy Apostles in Thessaloniki. A Study in Early Paleologian Architecture, Ph.D. University of Indiana 1984 (UMI), 319.

ted and complicated", крајем XIX и у прве три деценије XX века била оцењивана у суперлативима, а да су нешто касније „these qualities had less meaning to a generation which grew up with Le Corbusier and the Bauhaus or their followers", што је за последицу имало „marked underrating of Late Byzantine architectural design",[12] односно постепено увређење квалификација наведених у цитату с почетка овог рада. Онда када је, другим речима, установљено да се градитељска делатност позног доба, узета у најширем смислу, суштински ослања на праксу и решења претходног периода, и да у свом нуклеусу нема властити *тип* цркве, дуго времена једини, типолошки приступ византијској архитектури „which emphasized what is static rather than what is dynamic", упоредо са неодговарајућом, линеарном перспективом њене еволуције, „marked by new structural achievements and ever — bigger buildings", преузетом из система поимања западноевропске средњовековне архитектуре,[13] у историографију су увели питање ***оригиналности*** позновизантијске архитектуре, питање које је, по дефиницији носећи у себи потребу за нормирањем, било колико уопштено толико и „неисторичарско" јер је sui generis у разматрањима могло да кореспондира искључиво са најрепрезентативнијим остварењима, и тако заправо гуши „суштину старе уметности, стварни ток живота са свим висинама и падовима, лутањима и промашајима…"[14] И мада су управо у великом Краутхајмеровом делу, тада у најкрупнијим потезима, била сагледана и на почетку одговарајућег поглавља таксативно побележена основна обележја позновизантијске архитектуре, повучене мање-више јасне границе између старог и новог, традиције и иновације у градитељском корпусу раздобља, и тако прецизније дефинисани многи параметри њене „surprising vitality", која је у водећим центрима створила особени организам „позновизантијске црквене грађевине",[15] призвук, рекло би се, исувише једноставно саопштене „оцене" епохе, као неочекиван али концепту заправо сасвим консеквентан шум, остао је присутан управо у самом врху историографије, у нешто каснијој антологији византијске градитељске уметности.[16] Усвајајући стварни историјски приступ као једно од начела, тек је последњи велики преглед показао све богатство, али и сву сложеност проблематике архитектонског

---

12 *Krautheimer*, op. cit., 416.

13 Cf. *R. Ousterhout*, Beyond Hagia Sophia: Originality in Byzantine Architecture, ed. *A. Littlewood*, Originality in Byzantine Literature, Art and Music, Oxford 1995, 167–168; cf. *H. Buchwald*, The Concept of Style in Byzantine Architecture, Form, Style, and Meaning in Byzantine Church Architecture, Variorum Coll. Studies Series, Aldershot 1999, 2 (sq.); за најновија разматрања оригиналности византијске архитектуре, којима се допуњују ставови Р. Остерхута cf. *Ch. Bouras*, Originality in Byzantine Architecture, ТМ 15 (2005), 99–108.

14 *С. Радојчић*, Проблем целине у старој српској уметности, Одабрани чланци и студије 1933–1978, Београд — Нови Сад 1982, 77.

15 *Krautheimer*, op. cit, 415.

16 „The house of Palaeologi has given its name to the last phase of Byzantine history and art. The 'Palaeologian Renaissance' is a term that has often been used and may have some justification in the domain of painting; it is hardly applicable to architecture. In the relatively short period between 1261 and about 1330… some attractive structures were erected at Constantinople and Thessalonica, but they perpetuated the traditions of the Middle Byzantine period without any attempt at reviving Early Christian, let alone antique, forms." *Mango*, op. cit, 148.

стваралаштва у последњем раздобљу Царства, стваралаштва чији су импулси ништа мање интензивно и упоредо трајали и ван његових, све ужих и несталнијих граница.[17]

Парафразирајући наслов бриљантне методолошке минијатуре С. Радојчића могло би се констатовати да је, чврсто повезан са недоумицом о оригиналности, трајни пратилац проучавања остао и проблем позновизантијске архитектуре као ***целине***, испољен чак и на плану елементарног идентификовања скупина споменика који задовољавају посебне, архитектонске у ужем смислу речи, критеријуме припадности њеним главним токовима. Краутхајмеров текст о овом раздобљу, веома је важно подсетити, већ у првим својим редовима носи констатацију да „at this late stage the term Byzantine needs to be understood in terms far broader than the political confines of the Empire — in terms not only of the Paleologues and their predecessors, but also of the reigns of Milutin and Dušan and their families in Serbia, and of the rule of Ivan Asen II and of Ivan Alexander in Bulgaria."[18] Тачност овог начелног „упутства", проистеклог из увида у специфичности епохе, непотребно је доказивати: ако се као недовољно истражени или неочувани још увек изузму круг грађевина подигнутих у Малој Азији у време династије Ласкариса, као и само по изворима познат градитељски одјек рестаурације византијске власти над престоницом спроведене под Михаилом VIII,[19] у оквире одреднице „позновизантијска архитектура" осим цркава и палата Цариграда, Солуна, Епира и Мистре с правом се уписују и храмови Месемврије и Великог Трнова, као и остварења интензивне градитељске делатности у Србији током првих деценија XIV столећа.[20] „On this everyone agrees", стоји при почетку Краутхајмеровог поглавља, но већ у наредној реченици споменути проблем наговештен је напоменом да „excepting Constantinople and Salonica in the early fourteenth century, the architectural production seems to us rich, varied, often interesting — but not always of high quality."[21] Разложну реакцију представљају два питања: шта би се могло одредити као константа или доња граница квалитета у позновизантијској архитектури, и је ли описано стање уистину некаква diferentia specifica овог у односу на претходна раздобља византијског градитељства?[22] Тешко је одолети утиску да је модел посматрања укупне проблематике, и то онај модел који у свом средишту има појам стила као *норме*, и овде стекао превагу над стварном, историјском ситуацијом, која показује да се решења у понечему „не

17 *Кораћ — Шуйуш*, нав. дело, 287–385.

18 *Krautheimer*, op. cit, 415.

19 Cf. *H. Buchwald*, Sardis Church E — A Preliminary Report, JÖB 26 (1977), 265–299; *idem*, Lascarid Architecture; *A.-M. Talbot*, The Restoration of Constantinople.

20 *Кораћ — Шуйуш*, нав.дело, нав.место; за разлику од оваквог сагледавања ситуације *Mango*, op. cit, 168–180 савремену архитектуру у Бугарској и Србији издваја у посебно поглавље под насловом „The Diffusion of Byzantine Architecture in Eastern Europe". О Краутхајмеровом приступу уп. у наредном тексту.

21 *Krautheimer*, op. cit, 416.

22 О ограничењима концепта „високог квалитета" као ракурса посматрања византијске уметности cf. *A. Cutler*, Art in Byzantine Society. Motive Forces of Byzantine Patronage, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/2, 759–787.

увек високог квалитета“ такође могу наћи и на здањима подигнутим у два водећа византијска града. Из тог модела један правац размишљања водио је међутим, и то закономерно, према различито постављеним али једнако уопштавајућим поделама корпуса позновизантијских грађевина на „рану“ и „високу“ архитектуру Палеолога, што терминолошки, исувише убедљиво да би било случајно асоцира на „рану“ и „високу“ Готику, а потом и на споменике западних и северних области (Солун, Македонија, Србија) спрам оних у источним центрима (Цариград, Бугарска), унутар потоњег наведеног периода.[23] Но проблем се до крајности заоштрава у оквирима другог плана расуђивања где је, за разлику од наведеног карактеристичног покушаја „сређивања ситуације“ у архитектури, дошло до готово недвосмисленог елиминисања читаве скупине споменика из њеног позновизантијског поретка. Нимало случајно, то се дешава како епоха иде свом крају и практично до потпуног нестанка опада број постојећих грађевина или података о градитељској делатности у престоници, али то, међутим, није случај и са Моравском Србијом, у којој се у последњим деценијама XIV и почетком XV века предузимају велики подухвати ове врсте. Другачије, сасвим прецизно исказано, ако се као неспорна усвоји цитирана Краутхајмерова напомена о географском а заправо историјском распростирању позновизантијске архитектуре, једнако као и она о регионалним разликама и идиосинкразијама у градитељству више но икада испољаваним у то време, и ако се управо делатност и остварења регионалних радионица препознају као онај креативни потенцијал из којег је и произишла „surprising vitality“ целине,[24] са разлогом се може поставити питање критеријума или још пре „мерних инструмената“ којима се дошло до констатације, односно оцене, да су „ Morava churches… within the history of Byzantine architecture properly speaking… of purely local interest.“[25] Ако је реч о параметрима „високог квалитета“, односно обележјима цариградских споменика, питање тек тада добија на тежини будући да је још Г. Мије у свом и данас на страни а по инерцији најчешће навођеном делу о српској средњовековној архитектури, у читавом низу својстава цркава Моравске Србије препознао управо, и то треба још једном поновити, „les formes de Constantinople“.[26] „Локално“ се, дакле, у изложеном контексту не дâ схватити никако другачије до као једна варијанта провинцијалног односно „инфериорног“, спрам оног „супериорног“ које се остварује у центру односно престоници.[27] Али на основу које се градитељске праксе у Цариграду крајем XIV и почетком XV века о истовременој српској архитектури може говорити као о локалној? На ком домету уметничког стварања, другим речима, престаје да важи одредница „регионално“, „implying

[23] Cf. *Krautheimer*, op. cit, 416–450.

[24] Ibid, 416, 428.

[25] Ibid, 440.

[26] *G. Millet*, L’ancien art serbe. Les églises, Paris 1919, 159; *В. Кораћ*, Извори Моравске архитектуре, 136.

[27] Питањима која се постављају разматрањем уметничких односно архитектонских остварења унутар „система“ који неминовно намећу споменути термини недавно је, на примеру кипарских цркава, пажњу посветио *S. Ćurčić*, Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or Regional?, Nicosia 2000, 7–9, 34–35.

a positive aspect of the creative process", и одакле започиње да важи квалификација „провинцијално", „implying in a negative mode extreme conservastivism, or even total absence of creative thought"?[28]

Контрадикторна позиција архитектуре Моравске Србије, чак и унутар суштински потпуно веродостојног Краутхајмеровог виђења фундаменталних покретачких снага и процеса који су профилисали градитељство последњег раздобља Царства, заправо је инструктиван показатељ генералне непријемчивости линеарно — нормативног ракурса у истраживањима византијске архитектуре уопште, а особито њеног позног раздобља. Разлози за ту непријемчивост налазе се понајпре у специфичностима градитељства епохе, које се својом природом и својим интензитетом опиру било каквом једнодимензионалном, пре свега стилском устројавању „у колону по један" у коју би биле сврставане или из које би биле елиминисане поједине „регионалне" или „локалне" скупине споменика. Без много резерве могло би се чак рећи да целокупни корпус позновизантијске архитектуре, као „материјал" за истраживање, најдиректније негира, како год он био преименован, сврсисходност појма *стил* као једног од темељних појмова историје уметности „којим се обиљежава истоврсност умјетничких каквоћа… у умјетничкој дјелатности неког раздобља односно подручја".[29] Најпре пар речи о специфичностима које се тичу „подручја". Ма колико представљала производ каснијих историјских околности и самим тим не одражавала целину некадашњег стања, данашња карта распростирања позновизантијских споменика сасвим поуздано сведочи о томе да је градитељско деловање било најтешње повезано са урбаним средиштима, односно градовима, без обзира да ли је њихово трајање сезало у давну прошлост (Цариград, Солун) или су се убрзано развијали управо у то доба (Арта, Мистра). У споменутим центрима кроз праксу се образују и из њих емитују, условно их тако назовимо, својеврсни „*микро-стилови*" који су, међутим, једнообразни искључиво по својој унутрашњој хетерогености односно, рекло би се, по композитном карактеру испољеном у сваком од елемената архитектуре појединачног остварења или скупине споменика. *Властита традиција* и начин на који се она доживљава и прилагођава актуелним схватањима и потребама, *утицаји* придошли из других средина и начин на који се они усвајају, и разноврсно *умеће мајстора* суштински су чиниоци сваког од ових градитељских идиома понаособ: репертоар простора цариградских цркава ослања се на решења из сопственог претходног раздобља али се „in the early monuments of Paleologue Constantinople" са разлогом препознаје и „the impetus of forms developed or conserved in Lascarid Asia Minor".[30] Солунски храмови настају на споју савременог тумачења концепта древне градске катедрале и цариградског утицаја,[31] у Мистри се у кратком времену једна за другом подижу цркве

[28] Ibid, 9.

[29] *J. Bialostocki*, Povijest umjetnosti i humanističke znanosti, Zagreb 1986, 43. О сврсисходности и могућностима коришћења појма *стил* у византијској архитектури cf. *Buchwald*, The Concept of Style.

[30] *Buchwald*, Lascarid Architecture, 261.

[31] Cf. *M. L. Rautman*, Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki, JÖB 39 (1989), 295–315; *Ђорђевић–Шупут*, нав. дело, 311–316.

Св. Теодора, по традиционалном решењу храма са угаоним тромпама, и Богородице Одигитрије, која готово извесно следи не много старије престоничке узоре,[32] на истоветним основама формира се и савремена архитектура у Епиру.[33] Присутни практично на сваком споменику у овим центрима, али увек различитог интензитета и у различитом распореду и међусобном односу, чиниоци „*микро-стилова*“, са друге стране, изнова бивају модификовани и превредновани у њиховом прихватању изван матичних средишта, односно у додиру са програмским хтењима тамошњих наручилаца и „локалним“ градитељским традицијама, и управо у том вишеслојном сучељавању настају грађевине у Месемврији и Србији Милутиновог доба: прве, иако је све на њима цариградско, ипак *нису* цариградске, друге, иако обележене „свим оним што је карактеристично за ренесансу Палеолога“ ипак представљају целину особену до те мере да се о „византијском“ у и на њима знало да говори са нескривеном резервом.[34] Претрајавајући у средини која је упркос својој изразито амбивалентној градитељској традицији, током наредних деценија мајсторима и радионицама могла да понуди праксу и великих и сасвим скромних градилишта, компликован и дуготрајан, тај процес „дупле експозиције“ архитектуре одредио је профил и целокупној потоњој градитељској делатности у Србији, па и оној из времена кнеза Лазара и његових наследника.

Унутрашња противречност својствена посебним, у ужем смислу речи архитектонским обележјима позновизантијског градитељства, производи други спектар разлога због којих се сваки неисторијски вид класификовања споменика епохе тренутно појављује као „distorting mirror“ стварног стања. Последње раздобље византијске архитектуре уистину није створило сопствени тип цркве али јесте створило ванредно сложене и динамичне организме засноване на тежњи за груписањем различитих просторно-функционалних јединица у јединствену целину, или за спајањем просторних и конструктивних обележја посебних, самосталних типова храмова. Као одраз таквих решења, у елевацији грађевина се, опет на столећима унатраг прокушаној збирци захвата у изградњи различитих типова сводова и куполе, образују карактеристичне, чврсто структуриране силуете примарних маса, у екстеријеру додатно наглашене елементима хоризонталног и вертикалног моделовања. Коначно, третман односно схватање фасаде посебна је, без сумње средишња тема позновизантијске архитектуре: понегде фасада представља својеврсно платно или подлогу компликованом, ритмично распоређеном, геометријском украсу, понегде је она важан чинилац у укупном тродимензионалном обликовању целине, неретко, на истом здању, и

---

[32] Cf. *H. Hallensleben*, Untersuchungen zur Genesis und Typologie des „Mistratypus“, Marb.J. K. 18 (1969), 105–118; *M. Chatzidakis,* Mystras. The Medieval City and the Castle, Athens 1985, 47–57; *Ћорађ — Шуйуш*, нав. дело, 372–385.

[33] Cf. *Velenis*, Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus; *Vocotopoulos*, Church Architecture in the Despotate of Epirus; *Ћорађ–Шуйуш*, нав.дело, 318–328.

[34] „While Prizren and Staro Nagoričino could have been the work of Byzantine builders, this cannot be said of Milutin’s last foundation, Gračanica… where the Byzantine forms have been put to an entirely new use“, *Mango*, op. cit, 178.

једно и друго. Основни цртеж по коме спољашње лице зида бива структурирано такође произлази из угледања на старије, у крајњој линији античке узоре; у стварности он је, међутим, тек скелет који носи чак и на једној грађевини тешко сагледив репертоар визуелних „акцената" оствариваних варирањем његових форми, зидањем, украсом, бојом, толико сложен да се идентичан распоред, односно образац, не може наћи на два ма како иначе блиска споменика.[35] Превиђајући да су „buildings… works of art, the result of a creative process",[36] тражећи заједничко или „истоврсност" само на површини аутентично уметничке, по себи јединствене праксе позновизантијског градитељства, која је управо на сваком споменику тежила посебности у неком виду, потреба за уопштавањем проналази и као најважније промовише оно што је у том стваралачком процесу заправо било или наслеђено или програмско, задато, а то у суштини, на један сасвим одређен начин, значи — секундарно. Представа о архитектури епохе тако не само да бива значајно осиромашена, већ постаје искривљена управо онако како се може видети на примеру последњих тумачења градитељства Моравске Србије.[37]

Резимирајући изречено и још једном се подсећајући Краутхајмерових ставова о регионалним разликама и идиосинкразијама, умесним се чини поставити питање је ли позновизантијско доба створило једну јединствену архитектуру, или тек низ у понечему испреплетаних али заправо међусобно независних, „мањих" архитектура, чврсто обједињених само најопштијим, хронолошким оквирима раздобља у којем су настајале. Стварни одговор на то питање може се добити само кроз историјску перспективу општих кретања у овој делатности, и колико год увид у збир скупина појединачних остварења наговештавао хетерогеност целине, он ипак тежи првој предложеној могућности. „Одавно прошавши кроз муке стварања и прогреса", немајући пред собом императиве примерене претходној епохи, градитељство Царства у последњим његовим столећима без сумње је своју „изненађујућу виталност" црпло са издашног врела традиције, али „то враћање унатраг, често понављани покрет у византијској уметности, није било ни знак ни узрок пропасти",[38] већ подстицај рафинираној креативности још увек и те како способној да се упусти у експериментисање простором, облицима, површинама, детаљима, бојом, експериментисање проистекло из *рецепције* и усмерено према *симбиози* и *синтези* као кључним *заједничким* именитељима и покретачким снагама ове архитектуре. Чињеница да је чак и данас веома тешко поуздано препознати рад једне исте радионице на више од једног здања сама по себи илуструје потребу градитеља за досезањем оригиналног де-

[35] Cf. *S. Ćurčić*, Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century, уред. *С. Петковић*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 1–27; *М. Шупут*, Нова слика византијске архитектуре у доба њене последње обнове, Саопштења XXIX (1997), 81–88.

[36] *Ousterhout*, Originality, 167.

[37] Уп. *В. Ристић*, Моравска архитектура, Крушевац 1996. Опсежна критика целокупног ауторовог концепта тумачења архитектуре Моравске Србије изложена је у *И. Стевовић*, Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света (у штампи).

[38] *С. Радојчић*, Једна сликарска школа из друге половине XV века. Прилог историји хришћанске уметности под Турцима, Одабрани чланци и студије, 279.

ла, без обзира на стварни степен њиховог умећа, могућности наручиоца и „квалитативни" домет изведеног. Та потреба која, упркос приликама, кроз време и простор пулсира од Цариграда крајем XIII и почетком XIV века, преко Солуна, Мистре, Епира до Србије почетком XV столећа, позновизантијској архитектури дала је дубоки белег самосвојног, аутентично уметничког стварања.

Ivan Stevović

SERBIAN ARCHITECTURE OF THE MORAVA PERIOD: A LOCAL SCHOOL OR AN EPILOGUE TO THE LEADING TRENDS IN LATE BYZANTINE ARCHITECTURE. A STUDY IN METHODOLOGY

In the openining chapters of this paper a new reading of the texts which shaped our still valid and dominant ideas on the character and values of the last phase of Byzantine architecture (*Krautheimer* 1989, *Mango* 1986) defines the least stable and indeed most strikingly neuralgic points of a methodology employed most often in historiography to articulate and interpret the contents of the subject (last phase of Byzantine architecture), thus consequently resulting in equally undifferentiated and inadequately established view-points for observing and interpreting Serbian architectural practice of the same era (third quarter of the XIV century — mid XV century).

Within that given framework, it was firstly determined that the key "objective" impediment to the study of the matter lies in the fact that the architectural production of Constantinople of the times can not by far be observed in continuity which, in turn, results in an inability to offer the right answer to the question whether the preserved churches of the capital represented *in their times* a superior resounding of a new beginning in architecture as a part of a general renovation of the Byzantine cultural horizon, were they created when the fundamental principles of that process had already been established, in the decades after 1261, or did their construction actually mark the somewhat extravagant but nevertheless final notes of the closing accord of architectural practice in the Byzantine world. In other words, although the chronological framework of production of these churches has been established relatively precisely, it still does not speak much of the currents, continuity or ceasures of an "artistic" i.e. "architectural" timeline.

The question of methodological approaches emloyed in historiography in the process of observing both the individual monuments and the problem in general for the purpose of putting together as reliable and well documented a picture of the various currents in building practices interconnected by the key dates of the epoch as possible, despite the mentioned lacunae in factography, is, on the other hand, an entirely different matter. In a brief recapitulation of the different approaches in dis-

cussing the subject they were pointed out by R. Krautheimer who indicated that, in the eyes of its scholars, the by no means simple structural level of late Byzantine architecture was either gaining or losing in positive evaluation depending on the "visual habits" of *historiographic times* and their corresponding architectural practices (*Krautheimer* 1989, p. 416). At the point when it was established that the architectural practice of the late Byzantine period, in the broadest sense of the phenomenon, is dependent on solutions from the previous era and that it does not have its own *type* of church building, the typological approach "which emphasized what is static rather than what is dynamic", for long the only approach taken, together with an inadequate linear perspective of its evolution "marked by new structural achievements and ever-bigger buildings" (*Ousterhout* 1995, p. 167–168), introduced the artificially motivated question of **originality** to historiography focusing on late Byzantine architecture. That question, inherently burdened by the need to introduce a system of norms, was as much general as it was "non-historical", because its discourse could correspond exclusively with the most representative exemplars of artistic production and thus actually stifle "the very essence of ancient art, the real flow of life with its peaks and lows, wanderings and blunders" (*Радојчић* 1982, p. 77).

Parallel and closely connected to the artificially constructed uncertaintly regarding the question of originality stands the problem of **totality** of late Byzantine architecture, a constant satellite of research focusing on the matter, displayed even on the level of elementary identification of groups of monuments which meet the specific, architectonic in the narrow sense of the word, criteria of belonging to its main currents. Thus, if Kautheimers views on the geographic, in effect historical diffusion of late Byzantine architecture are taken as irrefutable, (*Krautheimer* 1989, p. 415), along with those on the regional variations and idiosyncracies typical of that and more so than of any other era, therefore on elements which gave the entirety of architectural creation its "surprising vitality", it is with good reason that we must raise the question of "measurement instruments" by the gauge of which it was concluded that "Morava churches… within the history of Byzantine architecture properly speaking… are of purely local interest." (*Krautheimer* 1989, p. 440), all the more so because it was already G. Millet who recognized "les formes de Constantinople" (*Millet* 1919, p. 159) in a whole line of qualities of churches of Morava Serbia. In other words, based on which building activity in Constantinople at the close of the XIV and the beginning of the XV century can we speak of contemporary Serbian architecture as "local", i.e "provincial", "implying in a negative mode extreme conservativism, or even total absence of creative thought" (*Ćurčić* 2000, p. 9)?

The contradictory position of Morava architecture in Serbia even within the essentially entirelly valid definition offered by Krautheimer of the fundamental driving forces and processes which shaped the building practice of the late Byzantine era, is in fact an instructive indication of the general inadequacy of the whole linear — normative method in studies of Byzantine architecture in general and in particular of its last phase. Ouside the restraint of those standards, its entire corpus was actually the result of complex interaction of the ***idiosyncratic tradition*** of each center in which it was created, and the modes of reception of that tradition and its adapting to the cur-

rent concepts and requirements, of ***influences*** coming from other milieus and of the various ***creative potentials of the masters*** employed in its production. Although, at first sight, it may appear heterogenous and entirely dependent on the creation of preceding centuries, the basic and often overlooked, entirely new quality of late Byzantine architecture is a striking ***visual intensity*** of its facades as a reflection of a striving to "establish equal values of the interior and exterior" (*Кораћ — Шуӣиӣ* 1998, p. 364). It is precisely that quality in church buildings and that intention of its builders, recognised, regardless of all circumstances and differences in time and space, in both the building practice of Constantinople at the close of the XIII and the beginning of the XIV century and that of Thessaloniki, Mystra, Epirus and Serbia of the early XV century, that gives late Byzantine, and accordingly Serbian late medieval architecture, a deep imprint of particular, ultimately original artistic creation.

Сл. 1. Манастир Константина Липса, јужна црква, изглед са истока

Сл. 2. Капела Богородице Памакаристос, изглед са југозапада

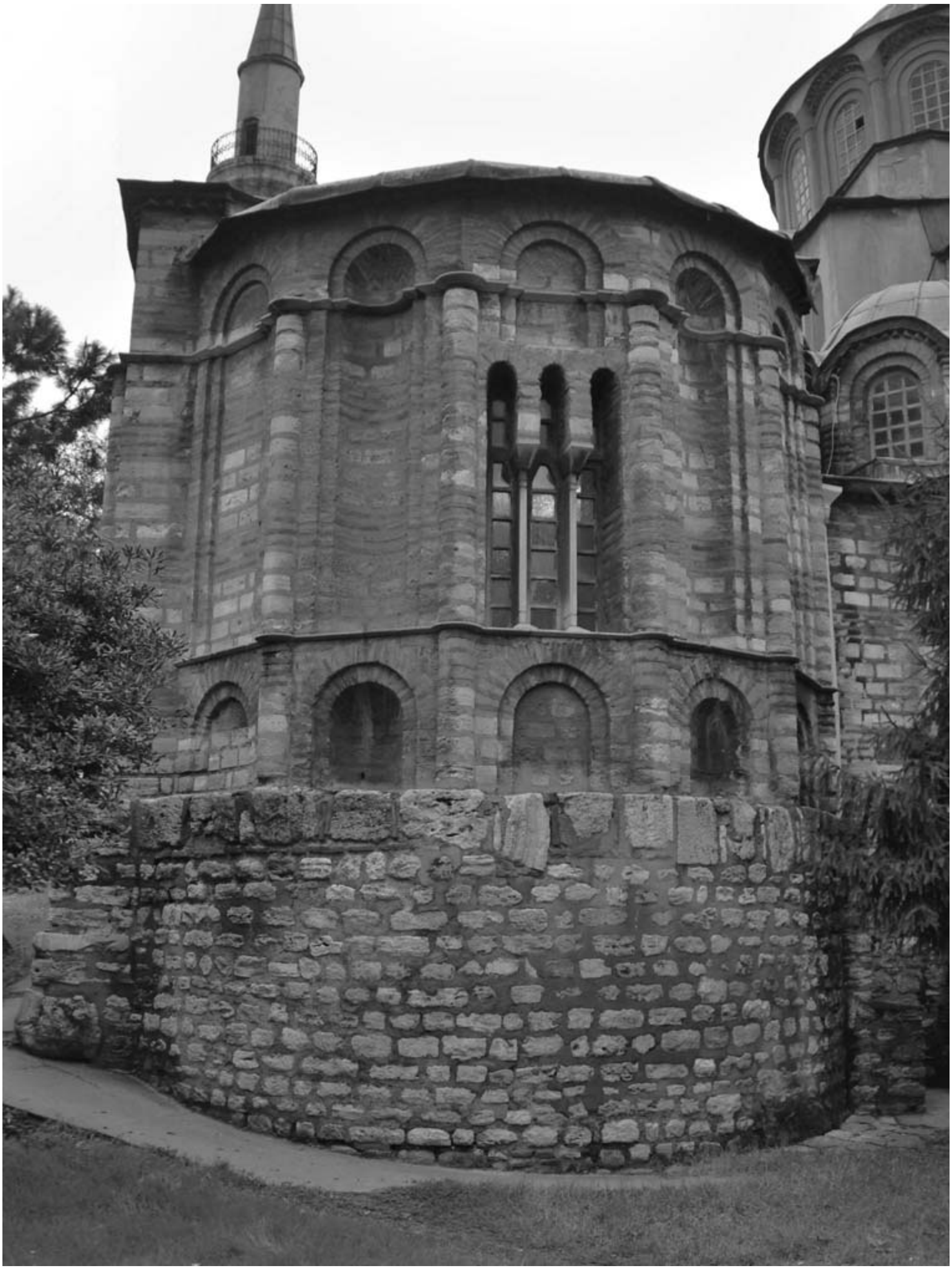

Сл. 3. Манастир Христа Хоре, параклис, изглед са истока

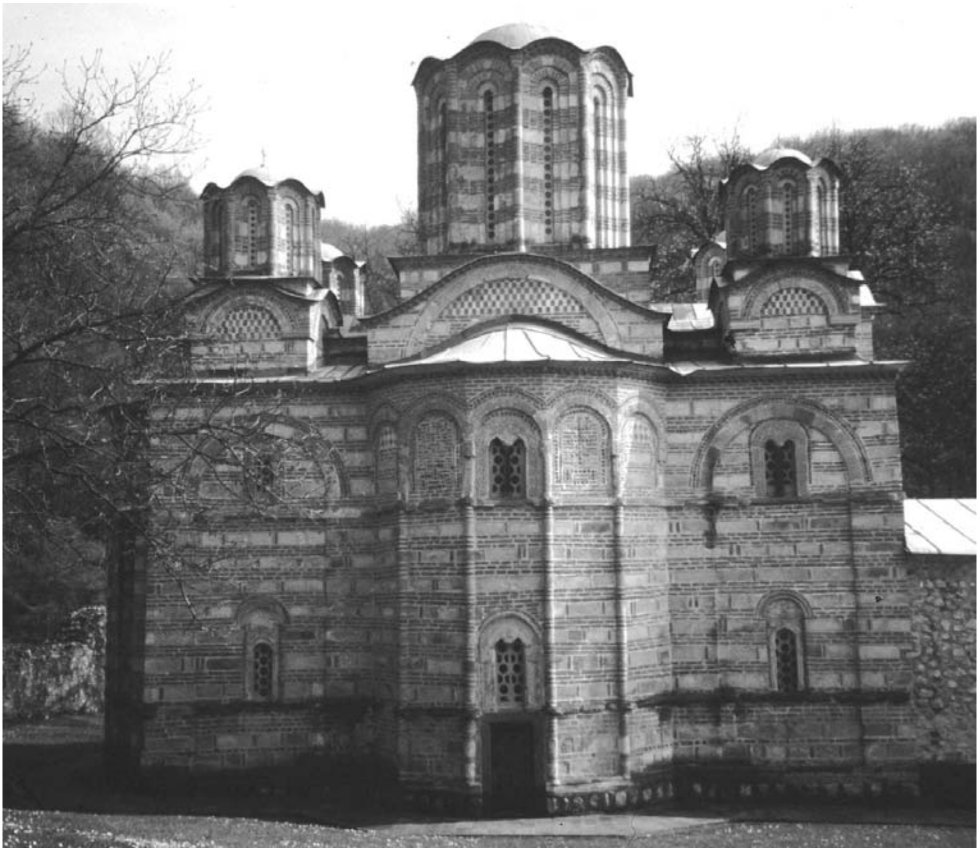

Сл. 4. Раваница, изглед са југа

Сл. 5. Крушевац, црква св. Стефана, изглед са југоистока

Сл. 6. Каленић, изглед са југоистока

Сл. 7. Капела Богородице Памакаристос, детаљ западне фасаде

Сл. 8. Раваница, западна фасада

Сл. 9. Манастир Христа Хоре, детаљ портала наоса

Сл. 10. Каленић, источни део јужне фасаде

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 74.048:091.3(497.11)

Јанко Магловски

ОМЧА И СПОНА. КА СТРУКТУРИ МОРАВСКИХ ПРЕПЛЕТА

Аутор приступа сагледавању ограниченог броја преплетних мотива, полазећи од радног модела названог *омча и спона*. Тако је описао једну вињету која се ликовним решењем истиче у мноштву сличних намењених означвању важнијих наслова на маргинама кодекса. Основна идеја теоретске поставке јесте да споне учвршћују структуру преплета засновану на омчама. Модел се код сложенијих преплета замењује, у целости или делимично, терминима ткачке вештине *основица и потка*. У чланку се указује на основне геометријске схеме и помоћне растере на којима је заснована геометрија мрежа нити или струкова преплета. У појави биљних мотива аутор види порекло преплета у фантастичној ботаници, не упуштајући се дубље у разјашњавање. То порекло посебно јасно се види код квадратних заставица које на очигледнији начин показују оно што правоугаоне тек наговештавају. Закључује се да, кад је реч о сложенијим преплетима, основица је, редовно, простија од потке, што показује и лик радног модела. Други члан, потка или спона, у већини случајева јесте ликотворни елеменат преплета, условљен ритмом и ограничењима садржаним у основици.

Када се каже моравски преплет, углавном се помисли на плитке рељефе у пешчару, са мотивом геометријског преплета, којима су украшене манастирске и придворне цркве подизане у време означено насловом ове, Четврте конференције.[1] На преплете књишког украса не помисли се у први мах. То долази отуда што смо за ту врсту уметничког стваралаштва разлучили раскошни, нововизантијски од геометријског стила.[2] Руска и бугарска наука, иначе, овај други, геометријски, воде под именом балкански орнамент.[3]

---

[1] О моравском преплету у архитектонској скулптури упореди: *Ј. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971; 117–152, поглавље: Скулптура Мораве од друге половине XIV до половине XV века; *Н. Катанић*, Декоративна камена пластика Моравске школе, Београд 1988, са старијом литературом.

[2] Упор. *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, Београд 1983,

[3] *Э. В, Шульгина*, Балканский орнамент, Древнерусское искусство. Рукописная книга, сборник второй, Москва 1974, 240–264; *А. Джурова*, 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра, София 1981, 53.

Давно је запажена сродност репертоара мотива каменог украса са мотивима сликаним на страницама књига.[4] Тражен је и одговор на питање о пореклу тих мотива, понекад предалеко од наших крајева. Начину преплитања, као ни издвајању простих облика којим се оно изводи, није посвећивана посебна пажња. Изостала су и аналитичка поређења структура у оквиру запажених основних типова преплета. На Другој конференцији представио сам рад о основним елементима у структури преплетних орнамената, превасходно у архитектонској пластици Моравске школе.[5] Као радни модел, том приликом, послужио ми је појам и лик врзиног кола, које сам запазио у студеничкој пластици.[6]

Преплетом сам се поново позабавио у раду о књишком украсу типа лавља чељуст, на примеру две заставице које припадју раскошном византијском стилу

[4] „Veći deo ornamenata u arhitektonskoj plastici na crkvama moravske škole direktno je uzet iz ranije rukopisne ornamentike XIII i XIV veka“: *S. Radojčić*, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 6.

[5] *Ј. Магловски*, Врзино коло — мотив студеничке пластике. Од метафоре ка моделу. ЗРВИ XXXVII, Београд 1998, 55–74. Два чланка немачких аутора, које сам у раду о врзином колу навео као мени у то време недоступне, у напомени 19, после читања показују да сам теми приступио на сличан начин али из посве другачијег угла. Сходно томе, и решење теме, односно сагледавање мотива, разликује се од њиховог. Први рад, важан за познавање наше теме, објављен је 1943. године а други 1964. Други рад се, судећи по напоменама, не ослања на резултате истраживања из првог. Вероватан разлог је другачија концепција и усмерење рада ка показивању, не и доказивању, магијске суштине у употреби односно предочавању трака (Bänder) и чворова (Knoten). Ради се, заправо, о везиву и свези. У нека следећа разматрања свакако да треба уврстити и оно што је у та два рада саопштено.

[6] Исто, сл. 1 и 2/1,3,4,5. Биљка која расте у злу запала је у врзина кола, у замке које Нечастиви поставља људима. Тај мотив одражава монашко учење да зло и сам творац зла, Сотона, нема никакву снагу, посебно не над човеком. Он је опадач и вешти постављач замки у које упадају непросвећени и они који су помањкањем вере раслабљени. Основни лик замке јесте омча, везивом затворен круг или, дословно, врзино коло. Показао сам од која три једноставна лика је састављена једна розета на Руденици (исто, сл. 4). Затим, која два, нешто промишљеније изведена елемента сачињавају једну од најомиљенијих розета клесаних за моравске цркве (исто, сл. 5). У раду је репродукован цртеж хиландарске, на ком се види да је мотив сачињен од два пута, простих направа којима се сапињу удови живоме створу како не би могао да побегне. Овом приликом додајем да половина сложенијег пута јесте права омча (као за вешање — омча око врата; исто, сл. 2/6). Ако је постављамо као једноставну замку по земљи или на отвор кроз који се какав напасник провлачи, онда је постављена смечка, јер се омча смиче и стезањем чврсто хвата ловину или жртву. Зависно од намере, на смечку се може поставити граничник до ког се омча може смањи и тиме избећи да ловина буде задављена. Ово је важно рећи пошто се лик смечке у књишком украсу понекад јавља у улози споне.

На примеру са љубостињског довратника показано је како једноставни елементи богородичине руже, распоређени у одређеном ритму, када се повежу паром нити које се кроз њих провлаче и успут преплићу, творе орнамент који се може пружати до произвољне мере (исто, сл. 8). На овај мотив подсећам стога што ћу овом приликом указати на две заставице из четворојеванђеља које се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, Рукопис 277. У њима су редови богородичиних ружа и беочуга повезани, по хоризонтали и по вертикали, у прилично сложен и јасно читљив преплет. У раду о врзином колу показано је и како се богородичина ружа, састављена од два укрштена беочуга, претвара у преплет типа розете изведен од јединствене нити, ако јој се повеже сваки други крак (исто, сл. 2/11,12; сл. 3/3). Када се богородичиној ружи дода још један пар прутова добија се преплет од јединствене траке (исто, сл. 2/11,14). Овај лик се лако може умножавати „по висини“, што сам предочио примерима из Љубостиње и Хиландара (исто, сл. 6 и 7). На хиландарском примеру треба запазити петокраки превез мотива, на месту између два лука. У овом раду показаћу како је то решено, споном, на Љубостињи и Лазарици.

друге половине XIV века.[7] За ону раскошнију, из *Беседа Исака Сирина*, показано је да је основни преплет просто *йуйо у виду осмице*, из којег израстају бујни огранци са цветовима.[8] Друга је из једног српског рукописа у берлинској Националној библиотеци. Њено бујно биље тежи ка геометризацији и има далеко сложенији састав од претходне.[9] Сматрам да ће поступна сагледавања устројстава преплетних творевина допринети да се са више поуздања одговори на старо питање: да ли су оне украс или знак, тј. орнамент или символ?

Истраживање устројстава преплетних мотива настављам уверен да сам у раду о врзином колу јасно показао једноставне, основне елементе и склопове моравских преплета. Њих, као основна тема, мотивише појам реда — лепота снагом човековог ума уређене материје која, по природи својој, лако запада у неред (не-ред). Преплети су везани за човекова промишљања, његове медитације вођене тежњом да се у метежу огреховљеног света успостави ред, да се бујни и бурни раст телесности (фантастична биљка, врежа) преведе у склад — по неком раније заданом или новоутврђеном правилу (ordo, Ordnug).[10]

Символичку форму *омча и сйона*, која ми овом приликом служи као радни модел, нисам измислио као што нисам ни врзино коло.[11] Омчу и спону сам запазио у ликовном материјалу, као што сам, раније, и врзино коло. У српском рукопису, из збирке светогорског манастира Русика (Свети Пантелејмон), који се води под бројем 2, на листу 82r, минијумом, китњасто, урађени је наслов: На рождество Јована Крститеља. Заглавље је на маргини истакнуто вињетом какву раније, у мноштву сличних, нисам запазио (сл 1).[12] Беочуг, као код металног ланца, кроз који је проденуто нешто што подсећа на свим ученима добро позна-

7 *Магловски*, Књишки украс типа *Лавља чељусй*, Археографски прилози 24, Београд 2002, 255–265.

8 Исто, сл. 1. Репродукција у боји: *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл. 53.

9 Исто сл. 2. Црно-бела репродукција: *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл 96. Радом сам желео да предочим елементе помоћу којих се може сагледати „развојни лук" од сасвим једноставног иницијала са лављом маском ка сложенијим преплетима на заставицама са звериңом главом у центру. Ни у једном тренутку нисам заборавио речи Алојза Ригла који је пре више од једног века упозоравао да код геометријског украса, додуше не у вези с овим из времена последњег века Византије и средњовековне Србије, јесте неопходно установити да ли је реч о символу или је посреди пуки украс (*A. Riegel*, Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik, Berlin 1893.). То ни данас није лак задатак.

10 Мени је индикативно да српско-немачки речник фигуративно значење глагола *замрсийи* појашњава са *in Unordnung bringen* — довести у неред.

11 У вези с моделом поново бих указао на став С. Лангерове: „Свака теоријска конструкција захтева неки модел. Модел морате имати нарочито кад желите да проникнете у сложене структуре — не као пример, већ као симболичку форму којом можете руковати да бисте своја схватања изразили, или можда и задржали" (*S. Langer*, Umetnički simbol i simbol u umetnosti. Deset filozofskih predavanja [Relacije, Gradina] Niš 1990, 129.

12 Означимо је са *Mg Russ 2;82r*. За репродукцију у боји дотичне странице: *A.-E. N. Tachiaos*, The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos, Thessaloniki — Los Angeles 1981, прва, међу ненумерисаним таблама [Ms. 2 (fol. 82r), Evangelistarion, XIIIth — XIVth c.]. За кодиколошке проблеме: организација текста, истицање наслова, називи и врсте основних украсних елемената у рукописним књигама упор.: *Джурова*, Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните, София 1997, 115–203.

ту канцеларијску спајалицу. У потпуности јасно изведен мотив од два елемента захтевао је да му се смисао утврди речима.[13] Спајалица, као назив, одмах је отпао. Остао је запон или спона као ваљан израз за тај лик. Беочуг, име које би највише одговарало овалном лику, у овом случају, не пружа превише могућности за повезивање са другим појмовима. Замењен је појмом *омча* који, по риторском принципу *јединка за род*, подразумева све направе и приборе за ловљење (хватање) и држање у ропству (ухићености). У симболичком моделу, прихваћеном за даље проницање у ликове преплета, омча означава затворену линију која може попримити произвољне облике. Спона би, сходно вињети са слике 1, требало да буде отворена линија која у сложеним творевинама може, и сама, бити веома сложеног лика. Чињеница је, непобитна, да у многим преплетима улогу споне имају и затворене линије, било да „учвршћују" лик, било да спајају два преплетна мотива. У том случају разлучивање споне од омче следи на основу смисла или сврхе којој одређени, јасно изведени елементи служе у преплету. Основна идеја теоретске поставке јесте да *спoне учвршћују структуру преплета засновану на омчама*. Чувају њен визуелни, геометријски ритам, а заправо су засебни, издвојиви елементи те структуре. Стога у неким случајевима можемо говорити и о основици преплета и о његовој потки, што треба и чинити, без устручавања, ако је за описивање одређеног преплета то целисходније. Раније утврђене основне елементе преплета и оне које ћемо издвојити овим радом, треба згодном приликом пописати и предложити називе за њих и усталити их.

На овом месту а у вези са реченим, сучелићемо се са неколико општих теоретских поставки. Као прво, свако описивање јесте тумачење, што следи из исказа да описати значи разумети. Затим, изабрани метод мора да буде примерен захтевима разматраног дела и, у доброј мери, публици којој се обраћа. Ту је, потом, и она мучна истина о релативности техничких термина, посебно у друштвеним наукама а у нашој струци поготово. Намера овога рада далеко је од идеје да омчу и спону наметне као техничке термине. То нисам желео ни са врзиним колом, него желим да понудим радни модел којим ћемо разлучивати устројства преплетне орнаметике а који модел, како сам разумео Лангерову, по обављеном послу можемо и одбацити. Свакоме ће и надаље остати да описује онако како је разумео и онолико колико је дубоко зашао у сагледавање одређеног ликовног остварења.[14]

---

[13] Уплетенији мотив омче и споне, при томе и са бујнијим вегеталним елементима, налази се у рукопису Дечани 45, fol. 291: Минеј за децембар, друга четвртина XV века. Репродуковано: Каталог изложбе копија орнаментике српских средњовековних ћириличних рукописа XIII–XVI века, (*Љ. Васиљев, Ј. Максимовић*), Београд 1980, табла 54, кат. бр. 21. Бројни су примери да се мотив јавља у рукописима на месту као у примеру из Русика али у „несхваћеној" интерпретацији. Омча је замењена прутом, као у Паренезису Јефрема Сирина, рукопис САНУ 60; упор. *Васиљев*, Каталог изложбе копија, табла 25 и 28, кат. бр. 5. Лепи примери мотива *омча и спона* налазе се, раније, у Мирослављевом јеванђељу али као делови сложенијих илуминација, на пример, као акротерион „едикуле" над Жан Батистом, fol. 36v; упор. *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл. у боји 2, или *Радојчић*, Старе српске минијатуре, Београд 1950, табла VII.

[14] Притом, немојмо превидети и једну добру опаску Олега Грабара: „After years of research and meditations in a field of expertise, the historian of any art, probably any historian, is enriched by the

На суженом узорку заставица, из мноштва оних које су настале у последњем веку постојања српске средњовековне државе, показаћу како се уз помоћ предложеног символичког модела може сагледати устројавање моравских преплета. Одабране примере нећу све описивати подробно, до последњег детаља, пошто је то код сложенијих заставица заметан посао а не видим да би био целисходан за овај рад.[15]

Геометријске схеме „геометријског" преплета јасно испољавају два основна слоја. Једно јесте ректангуларна, најчешће квадратна подела површине са укљученим растером дијагонала. Друго је схема линија на којима се образује мотив самог преплета, будући лик његових „омчи" и његових „спона" (упор. сл. 8). Кругови или круголики ромбови, ромбови заобљених углова, најчешћи су елементи у геометријској основи преплета заставица, који [преплети] се могу описати на више начина. Издвајају се два основна. На једаној страни је опис којим се у орнаменту сагледава чисто геометријска схема на којој је заснован. Важност таквог сагледавања и могућности које оно отвара за истраживања, забележио је, у вези са орнаментима сасвим друге врсте, проф. В. Кораћ.[16] На другој страни било би описивање којим се орнамент сагледава кроз умеће плетења, умеће које припада вештинама женског и мушког ручног рада.[17] Овај начин

depth and breadth of that expirience, regardless of the time and space limitations that affected his work. Difficulties begin when he seeks to share with other scholars or with the general public views, ideas, information, and interpretations derived from that experience. An almost missionary zeal exists to persuade others of the fascination of one's own field and of its importance for all areas of visual knowledge, learning, and pleasure. But on the other hand there lies the paralyzing fear that endlessly honed subtleties of cultural interpretations and carefully worked out distinctions in chronology or typology must give way to superficial generalities in order to be understandable." (*O. Grabar*, The Mediation of Ornament [The A.W. Mellon Lectures in the Fine arts, 1989. Bollingen Series XXXV, 38] Princeton 1992, 3), што сам разумео: „После годинâ истраживања и промишљања, на пољу на ком је стручан, историчар било ког умећа, вероватно и било који историчар, оплемени се дубином и ширином тога искуства; без обзира на временске и просторне границе одређене његовим радом. Кад пожели да са ученим светом или са јавношћу подели назоре, идеје, сазнања и тумачења проистекла из тог и таквог искуства, настају тешкоће. Постоји нека готово мисионарска ревност у томе да се други увере у неодољиву привлачност сопственог подручја рада и његову важност за све области визуелних сазнавања, поука и ужитка. Али, на другој страни, постоји стрепња која спутава — из разлога што она до бескраја избрушена танкоћутност у тумачењу културе и оно са пажњом изграђено разлучивање у оквиру хронологије или типологије, мора да остави могућности за сводна уопштавања — како би *све* могло да постане разумљиво".

[15] Изузетак је само једна заставица (сл. 6), учињен да бих, као прво, показао да погрешно прецртани делови, некад и цела заставица, могу да се реконструишу. Као друго, да се већ код подробног описивања, које је мучни поступак, може наслутити символички садржај који је пренет прецртавањем мотива. Стоји чињеница да цртач тог значења уопште није морао бити свестан. Геометријске схеме ћу предочити речима, не и цртежима. Да би се показало функционисање споне и у плиткорељефној орнаментици моравске архитектуре, упутиђу само на неколико примера.

[16] „… у оквиру познатог издваја се оно што чини основу његовог устројства, што говори о поступку у току рада, што, најзад, показује степен образовања и занатске спремности мајстора. Намера је белешке да укаже на један од оних видова истраживања који нису уобичајени, а који могу допринети повезивању расутих података о споменицима, ради успостављања логичних односа, који би, даље, упућивали на заједничке изворе, можда и радионице и мајсторе" — *В. Кораћ*, Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку, Зограф 7 (1977) 12, col. A (11–16).

[17] У женске вештине спадало би кукичање и плетење одевних предмета и чипки а у мушке узлање и везивање чворова, плетење свитњакâ (учкурâ) — ременарство, плетење пруђем, ковачка

омогућио би да се уоче, издвоје и каталогизују мотиви засновани на поменутој геометрији. Чест је случај да на истој или сличној геометријској подели површине настају по смислу сасвим различити мотиви. Задатак нам, сада, није да истражујемо ту одлику преплета него да погледамо нека од основних решења уз помоћ предложеног радног модела.

На заставици облика положеног правоугаоника, из хиландарског Четворојеванђеља *Chil. 21, 90r* (сл. 2), изведен је веома једноставан преплет.[18] Ликовно решење није далеко од „минимума" преплитања. Две омче типа путо у виду просте осмице, постављене водоравно једна изнад друге, узајамно се преплићу. Тако преплетене, учвршћене су лучно повијеним спонама којима су темена усмерена ка пољу заставице. Иако се чини, на основу првог утиска, да су ове лучне спонице сливене у низ, помније загледање показује да су посреди слободни елементи који се крајевима преклапају. Има их по два уз сваку страницу. Само су два доња спојена крајевима, уз саму средину доњег руба, на месту где би се могла очекивати „лисна чаша", или, што сматрам да је правилнији термин, акантусов жбун. Све нити преплета припадају фантастичној ботаници. Осмице су изведене од само два чланка лозе типа раставић (*Equisetum L.*). Из краја сваког чланка израста по један крупан цвет а крајеви струка сваке од спона завршени су мањим „цветовима" истог стила. Да би заставица деловала раскошније, уведени су допунски елементи у виду ситнијих цветова или листова. Бројни детаљи откривају да је ова лепа заставица копија рађена према старијем, највероватније данас изгубљеном узору. Основна геометријска схема заставице почива на два пара кругова који се на њеној вертикалној оси додирују а око хоризонталне се преклапају до четвртине пречника сваког од њих.

Заставица *GL 20, 3v* (сл. 3), из српског псалтира с последованијем, из Велике Лавре на Гори Атонској, јасно потврђује запажено начело устројавања преплета помоћу омче и спонe.[19] На њој се уочавају велика и мала спона, десна и лева. Геометријска схема и сам мотив готово да су исти. Мотив сачињава ланац од пет ромболиких беочуга заобљених углова. Средњи беочуг се из горњег темена проширује навише давидовом звездом изведеном у једном потезу. Звезда је величином једнака ромбу. Око горњих и доњих темена беочуга провлачи се струк споне у заталасаној линији. Оба њена краја јасно су наглашена у виду флоралних мотива раскошног стила. Ако узмемо да спона полази од доњег десног угла, хватајући доња темена беочуга, доспева до леве стране. Ту се подиже нагоре повијањем које, на извесном одстојању, прати облик крајњег беочуга. На хоризонталној оси заставице, да не би био нарушен визуелни ритам беочуга, струк споне се премеће у просту, невезану петљу. Наставља да учвршћује горњу страну ланца а кад доспе до десне стране спушта се надоле. Прави малу невеза-

---

вештина. Посматрано кроз те две „друштвене поделе рада", за већину мотива би се могао наћи одговарајући термин у дотичној вештини.

[18] Рукопис Хил. 21, Репродукција у колору у: *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл. 30.

[19] Рукопис GL–20 (Z–20), fol. 3v; упор. *M. Matejic, D. Bogdanovic*, Slavic Codices of the Great Lavra Monastery. A Description, Sofia 1989, 168–186,

ну петљу на хоризонталној оси заставице, пандан оној левеој, па у линији доњих темена ромбова прихвата свој почетак. Одатле се подиже и провлачи кроз последњи беочуг, на начин и профилом левих половина беочуга. Напослетку, подвукавши се испод свог струка, на висини горњих темена ромбова, крај споне пролистава у биљни мотив који је усмерен на лево, ка врху давидове звезде. Начин на који је завршена десна страна заставице показује да је приликом њеног цртања најпре изведена велика спона. Код ове заставице, стога је изабрана, важно је да се запази да је на левој страни остао велики „лук", проста петља којом се спона премешта са доњег на горњи руб заставице. Лук опонаша, речено је, одговарајућу страну беочуга да би се задржао визуелни ритам. Да би се успоставила визуелна равнотежа са десном страном заставице, не и симетрија, велика спона је овде сапета за ланац беочуга једном малом, простом лучном споном. Она је по својој једноставности саобразна споницама са заставице *Chil. 21, 90r* (сл. 2). Хвата крајњи беочуг на начин којим се беочузи међусобно повезују. Спопица се визуелно усклађује са десним половинама беочуга, ради равнотеже целе заставице. Њен доњи крај се у равној линији, која прати доњи дијагонални растер квадратне схеме заставице, провлачи испод одговарајућег дела велике споне и развија у цвет.[20] Горњи крај се повија у десно, да би се, преображен у биљни мотив, у грану, усмерио ка давидовој звезди. Код ове заставице неопходно је истаћи да очигледна одступања од симетрчности нису последица лошег копирања доброг предлошка нити је реч о недослуху с оригиналом, недослуху до ког може доћи и код изузетно вештих кописта.[21]

Заставица *SANU 343, 31v*, из Манојловог (Мостарског) јеванђеља (сл. 4) показује још један једноставан начин преплитања, једноставан када је посреди поступак а не и визуелни утисак. Ликовно, ова заставица делује далеко богатије и, пре свега, сложеније него што заправо јесте. Састављена је од само једног низа беочуга који су сапети опшавом. Горњи и доњи део опшава припадају истоветном типу а од њих се веома разликује обрада оба бочна руба. Ако ову, у суштини једноставну заставицу разматрамо сходно њеној геометријској основи, закључићемо да је заснована на три низа округоликих ромбова повезаних у мрежу. Седам их је у сваком од три низа. Код горњих темена, у горњем низу ромбова, као и код доњих темена доњег низа, странице ромбова се продужавају да би нит у луку досегла супротну страницу суседног ромба. Горе се спаја десна са левом страницом суседног ромба а у доњем низу је обрнуто, лева са десном страницом.Тиме се образује низ од пребациваних петљи које се провлаче кроз ланац беочугâ у средини заставице а притом се, петље, постранце међусобно преплићу. Када је у питању начин сапињања или учвршћивања леве и десне

[20] За назив доњи дијагонални растер видети у нап. 25.

[21] Склон сам да поверујем да је „нерегуларни" лик ове заставице промишљено изведен, о чему ћемо моћи да судимо тек кад буде сачињен свеобухватнији каталог заставица. Лагану забуну у копирању испољава заставица на сл. 6, и ту је заиста реч о забуни. Веома сложен пример неслагања леве и десне стране показан је цртежом на сл 8, у вези са заставицом *SANU 277, 82r*. Изузетан пример за лоше копирање и пуно забуна показују заставице у рукопису SANU 279, посебно на fol. 213r и 216r. Изузетак је поузданије рађена заставица на fol. 134r.

стране ове правоугаоне заставе види се да је посреди, у оба случаја, низ од три лучна елемента, спонице, теменом окренуте ка пољу заставе.[22] Пребацивање петљи, њихово преклапање, показује да опшав ове заставице тече у смеру супротном од кретања казаљки сата. Невешто вођене траке преплета, као и лик „са́да животнога", изведен са леве стране, изван заставе, показује да застава није оригинална творевина него је копија неког знатно страријег источника.

Држећи се грађе из српског ликовног наслеђа, упућујем на заставицу *SANU 60, 4r*, (сл. 5), из Паренезиса Јефрама Сирина. [23] Заснована је на два низа круголиких ромбова. Они се преклапају у оба низа. Доњи су у односу на горње, или обрнуто, смакнути у страну за половину хоризонталне дијагонале. То значи да им тежишта леже на линијама дијагоналног растера квадратне схеме заставице а не на њеним вертикалама, како је чешћи случај. У таквом решењу беочузи једног реда залазе „до половине" међу беочуге другог. У горњем реду их има осам. У доњем има седам. У обзир морамо узети и оне крајње, деформисане беочуге. На тој геометријској схеми саздан је основни мотив заставице. Материјализован је у једној непрекинутој нити која се преплиће у наизменичне петље: једном на горе — једном на доле. Петље, односно горњи и доњи руб заставице, учвршћени су једноставним „таласастим" опшавом. Код углова и над средином заставице изведени су биљни мотиви који размишљања о њеној могућој символици везују за свет фантастичне ботанике. Спона је у овом случају затворена линија којој се, у доњим угловима заставице, припајају крајеви струка основног мотива.

Наредне четири заставице, из Академијиног рукописа 277 (сл. 6, 7, 9 и 10), колико год да фасцинирају изгледом и „оригиналношћу", представљају, у ствари, копију старијег узора. То се открива на основу омашке на једној од њих, *SANU 277, 224r* (сл. 6).[24] Редослед којим ћемо описивати заставице овог рукописа не одговара њиховом редоследу у кодексу.[25]

---

[22] То су, заправо, мале споне са претходне две заставице, али стопљене у низ, и чест су елеменат у учвршћивању рубова заставица.

[23] Рукопис је настао повеленијем дечанског игумана Арсенија, 1337. године. Заставица је показана на изложби приређеној поводом XXI заседања Генералне конференције УНЕСКО-а у Београду и репродукована је у каталогу: *Васиљев* , *Максимовић*, Каталог изложбе копија орнаментике, кат. бр. 5, табла 25.

[24] Рукопис САНУ, 224r — Четворојеванђеље, српско, друга половина XIV века (по *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл. 140) или прва четвртина XIV века (по *Д. Богдановић*, Инвентар, бр. 1884). Грешка је у прецртавању рубне споне у десном горњем углу.

[25] Поступак описивања преплета није једноставан подухват. Без аналитичких цртежа, као што је на сл. 8, готово да није могуће разлучити одређене делове врежа а ни сагледати њихова вођења у стварању сложеног преплета. Мислим да је ово прилика за договор о означавању делова сложених потки. Код описивања орнамената задржаћемо принцип који важи код читања текста: с лева на десно и одозго на доле. Код заставица то значи да гледамо где почиње део нити коју пратимо. Тако ознаку горњи део потке, или горњи одсечак, примењујемо када део сложене или тешко ухватљиве нити почиње и завршава у горњим угловима заставице. Њему супротан је доњи (упор. сл 8). Горњим дијагоналним делом потке назовимо онај који почиње у горњем левом а завршава у доњем десном делу. Остаје још и доњи дијагонални. Ове незграпне ознаке никако не значе да вреже преплета прате дијагоналу или дијагонале ректангуларне поделе у геометријској схеми заставице, што може бити случај, него им је почетак и крај на једној од дијагонала правоугаоне површине заставице.

Геометријска основа заставице *SANU 277, 224r* (сл. 6), која стоји пред Јеванђељем по Јовану, сачињена је од два низа по осам круголиких ромбова. Постављени су са дијагоналама усмереним вертикално, односно хоризонтално. За разлику од ромбова на претходној заставици *SANU 60, 4r* (сл. 5) ови се нижу упоредно, у пару, што значи да су симетрични у односу на хоризонталну осу заставице. Преклапају се око те осе и надовезују се, једни на друге, истим начином преклапања.[26] Преклопи по дијагоналама круголиких ромбова сежу до шестине њихових вредности. На овако постављеној геометријској схеми изведен је преплет беочуга који чине основицу целог преплетног мотива. Кроз ту материјализовану мрежу од омчи, створену од упарених беочуга повезаних у низ, провлачи се потка. Она их сапиње — да не би бежали, да не измичу — учвршћује их.[27]

Потка је, истакнимо, други члан преплета и, за разлику од основице, има сложен лик. Њену геометријску схему чини мрежа круголиких ромбова концентрично описаних око ромбова геометријске схеме основице. Мотив чине два пара „симетричних" врежа које су свезане у својеврсно „врзино коло" преко биљних творевина код углова заставице. Ликови им нису постављени у симетричан однос што значи да се у устројству заставице не појављују као слике у огледалу. Остварени лик сваког симетричног пара настао је померањем у преклоп тако да му хоризонтална оса заставице постаје симетрала. Тако остварена симетричност, која није апсолутна, односи се на геометријску схему заставице и на помоћу ње образоване беочуге и петље, омче и споне. Не односи се на чворове преплета и на боје. Стога је важно нагласити да се чворови преплета основе и потке изводе увек на исти начин, целом површином заставице. Заставица има и вертикалну симетралу која се, наравно, поклапа са њеном вертикалном осом. Пролази кроз стуб крста процветалог, постављеног изнад заставице. Лева и десна страна су симетричне, осим у бојама и чворовима преплета који се ни у погледу ове симетрале не односе као слике у огледалу.

Основу сваког чвора преплета, као и целе заставице, чине беочузи. Повезивање беочуга у „панцирну мрежу", изведено је на доследан начин. За то је послужила квадратна мрежа геометријске схеме. По њеним вертикалама и хоризонталама беочузи се *ӣреӣлићу*. По дијагоналном растеру те мреже они се *ӣреклаӣају* у пару — пар належе на други пар. Улога потке, споне, јесте да преклопљене делове беочуга (омчи) сапне. Одатле могућност, нек буде наглашено, да се о потки може говорити као о спони по смислу.

[26] Подсетићу, мање вичне геометрији, да се линије секу а геометријске слике преклапају. У стереометрији владају продори. Ово је важно имати на уму да не би долазило до забуна. У већини случајева на местима где се беочузи геометријске схеме преклапају, материјализовани беочузи мотивâ међусобно се превезују, преплићу.

[27] Послужио сам се „терминима струке". Од плетиља се често може чути: побеже ми петља, од ковача: измаче ми алка (или шта друго). Важност терминâ струке за разазнавање симболичких слојева у старим текстовима, па и сликама, показао сам, преко земљеделских израза, разрешавајући идејно порекло два срцолика сасуда које држи св. Симеон Српски на гравири Студенице, из 1733. год., а из којих буја раст његовог потомства. Упор. *Ј. Магловски*, Земљеделска символика у светосавској традицији, Свети Сава у српској историји и традицији, [САНУ, Научни скупови, Књ. LXXXIX, Председништво, Књ. 8] Београд 1998, 367–383.

Напред је поменута омашка у спајању линија потке, у горњем десном углу. Без већих тешкоћа проналази се разлог због којег нису могле ни вреже другог пара бити правилно спојене.[28] Тек када се реконструише исправан спој може се сагледати четвороделна структура потке. У један пар спадају њен горњи и доњи сегмент или одсечак, који опшивају одговарајући руб. У овом случају онај на супротаној страни.[29] Из опшава од низа споница (кратких лукова) израстају златни тролисти који стварају изузетан ефекат на тамноплавој позадини. Усмерени су, правцима дијагоналног растера, ка сваком другом чвору на хоризонталној оси заставице. Други пар чине горњи и доњи дијагонални део потке који у петљама, наизменично горе-доле, обилазе беочуге. Места спајања ова четири дела потке у наизменични и непрекидни ток кроз основу, назначена су изузетно складним биљним мотивом гране.[30] За неко даље, подробније описивање мотива заставице битна је замишљена линија њене горње и доње ивице. Уз пуну свест о напред предоченој структури заставице неки њени детаљи могу се описати и на другачији начин. Тако, кад пар упоредних струкова доњег и доњег дијагоналног дела споне крене из биљног мотива, из доњег левог угла, преплете се, наизменично, са паром струкова горњег и горњег дијагоналног сегмента па затим са беочугом. После тог преплета пар струкова који долази одозго раздваја се. Десни струк, тј. горњи дијагонални, наставља да обилази доњи беочуг првог пара чинећи петљу а леви се преображава у доњи опшав од низа лукова са из њих израслим тролистима. Распоред петљи на заставици је такав да наизменично обилазе око горњих и доњих беочуга уз успутно преплитање. Стога, посматрано у горњем или доњем низу петљи, када струк једне споне обилази око неког беочуга он, струк, истовремено залази у поља бочних, обухваћених петљама оног другог дела дијагоналне споне. Пар струкова који иде из доњег угла, кад прође кроз доњи беочуг крене спољном левом страном горњег беочуга првог пара. Доспевши до ли-

[28] Изведено је да горњи опшав заставице, од обрнутих лукова, увире у биљни мотив, преко левог крака тог мотива, што је погрешно. Леви крак треба да стоји на месту десног а десни да се помери на суседну нит која се ту, нелогично, прекида. Тим померањем пар струкова који излази из горњег беочуга добија логичан завршетак а други пар левим својим струком обилази око беочуга а десним се наставља у горњи опшав од обрнутих лукова.

[29] Не сме да збуни чињеница што део споне назван горњим учвршћује доњи руб, и обрнуто. Срешћемо и леве и десне делове потки и довијати се на разне начине, и не увек успешно, да неком делу преплетног мотива, или елементу његове геометријске схеме, пронађемо одговарајући назив. Треба избегавати смишљање нових пошто за многе облике постоје називи иако ће, понеки, звучати неколоквијално. Ако се истраје на истраживању структура украса и на каталогизацији мотива по том начелу, неминовно ће се искристалисати и побољшати терминологија неопходна тој сврси.

[30] Не постоје јасно наглашене тачке споја, некаквим коленом или рељефном споницом, што је уобичајено за добро вођену биљну орнаментику. Вероватно да ненаметљиво насликан златни обруч прстена на саставу врежа, где почиње заједнички раст, има то значење. Пар посматраних струкова, *који немају исти лик*, „нераскидиво“ је повезан у „крепки раст“. Наиме, кад пар неједнаких стукова, који се на уређен и неметежан начин развија на јасно постављеној основи, доспе до споја, наставља се у заједнички раст. Разлика у „квалитету раста“, у могућој симболичкој потки ове заставице, назначена је променом боје. У окцу (пупољку), изведеном на самом почетку биљног мотива, садржано је значење новог, будућег бујања и разгранавања спојеног пара. Да струкови лозе обе споне означавају раст, непобитно је назначено тролистима израслим на врежама опшава горње и доње ивице.

није горње ивице заставице струкови се раздвајају. Симетрично стању струкова код доње ивице, десни наставља да обилази беочуг а леви се претаче у опшав од низа кратких лукова са израслим златним тролистима.[31]

Мотив златних тролиста определиће нас да као следећу погледамо заставицу *SANU 277, 82r* (сл. 7), пред Јеванђељем по Марку. Њену геометрију чини квадратна подела површине са наглашеним коришћењем дијагоналног растера. Централни мотив чине четири беочуга од којих се на леву и десну страну плету три плетенице од шест струкова које се међусобно превезују.[32] Уместо описивања које би, као и код претходне заставице, на моменте деловало збуњујуће, прилажем аналитички цртеж (сл. 8). Из њега се јасно види да је десна страна заставице савршено прецизно урађена а да у левој има лутања. Слична је неравнотежа као код заставице *GL 20, 3v* (сл. 3).[33] На горњем делу су предочена четири беочуга и основица од непрекидне нити која не излази изван заставице. Из њених правилно вођених делова израстају, у поља централних беочуга, три златна тролиста. Средина аналитичког цртежа приказује два горња дела потке а доле су два доња дела. Из цртежа се види да су горњи и доњи део потке две засебне вреже везане у затворену линију.

Заставица *SANU 277, 3r* (сл. 9), пред Јеванђељем по Матеју, као основ геометријске схеме користи квадратну поделу са истакнутом употребом дијагоналног растера.[34] Образована је мрежа од шест вертиканих парова круголиких беочуга у низу. Преплићу се око хоризонталне осе и око вертикала поменуте квадратне мреже. Преплети међу беочузима сежу тек до једне дванаестине њихових дијагонала усмерених хоризонтално и вертикално. Дуж хоризонталне осе заставице, између страница беочуга, због малог преклопа дијагонала у схеми, настала су „пространа" квадратна поља, површином једнака четвртини ромба. Те празнине су премошћене богородичиним ружама правоугаоних беочуга усмерених по дијагоналном растеру. Они се преплићу са беочузима основе. Мрежа беочуга је ивицом учвршћена опшавом од две нити које се преплићу, пратећи облик основних беочуга. Кад једна споља обилази беочуг, друга га прати са унутрашње стране. Кроз овако сапету мрежу провлачи се потка којој струкови иду смером дијагонала. Код углова заставице су биљни мотиви. У сваки од њих увиру по два струка потке. Ако се прати ток потке, запажа се да угаони мо-

[31] Ови кратки луци у низу, својим појединачним ликом и мером одговарају доњим, односно горњим четвртинама обима беочугâ.То су, заправо, одсечци који на беочузима основе настају у дијагоналном растеру квадратне мреже геометријске схеме заставице.

[32] Идентично плетење, „на шест струка", изведено је око бифоре јужне певнице у Каленићу; фото: *Кашанић*, нав. дело, Каленић, сл. 11.

[33] Склонији сам да прихватим да је неједнакост намерна, пошто у тој „нерегуларности" има пуно сналажења и изналажења. Нису посреди очигледне забуне, као код заставица *SANU 279, 213r* и *САНУ 279, 216r*, поменутих у нап. 28. Кад буде проучен довољан број „нерегуларних" примера поузданије ћемо судити шта је посреди, забуна или намера.

[34] У њему, као материјализоване, доминирају велике дијагонале, које иду од једне до друге дуже ивице заставице. Коришћене су двадесет пута. Мала дијагонала, половина велике, у ствари дијагонала квадрата основне геометријске схеме, коришћена је по четири пута, уз леву и десну страну, укупно осам. Осминка велике коришђена је у угловима, четири пута.

тиви представљају „обртне тачке" њене затворене линије. Непрекидна нит потке има, између тих тачака, два пара „симетричних" делова који ни по лику ни по дужини нису једнаки. На претходној заставици смо утврдили да постоје две потке, горња и доња. Овде запажамо да је потка јединствена, састављена од наизменичног смењивања елемената два симетрична пара, малог и великог, као што их има и заставица *SANU 277, 224r* (сл 6). Пар великих делова потке заправо су њен горњи и доњи а пар малих леви и десни део. Заставица је изузетно правилно изведена.

Заставица *SANU 277, 136r* (сл. 10) пред Јеванђељем по Луки, величином, тачније речено висином, премашује остале три у кодексу а по структури је најједноставнија. Основна геометриска схема је као и код осталих, квадратна подела са наглашеном употребом дијагоналног растера.Основни мотив је заснован на три низа од по девет „ромбова" који се угловима преклапају до шестине својих вертикално и хоризонтално постављених дијагонала. Беочузи образовани на њиховим контурама имају углове оштрих ивица, за разлику од круголиких код остале три заставице. Преплићу се по линијама ортогоналне поделе а страницама се преклапају, до четвртине, по дијагоналном растеру. Преклопи беочуга су учвршћени богородичиним ружама, слично као на претходној заставици, *SANU 277, 3r* (сл. 9). Беочузи богородичиних ружа су чунколики. Није згорег приметити да сви чуњасти беочузи који су усмерени правцем доње дијагонале јесу зелене боје а они смера горње обојени су окером. Руб мреже основице учвршћен је двема спонама. Једну, да би се задржао савршено уједначен ритам заставице, чини низ српастих споница које настају лучним превезивањем левог беочуга богородичине руже са десним оне поред ње. Такав начин повезивања наставља се уоколо. У угловима заставице се три суседна беочуга богородичине руже, један другоме под правим углом, стапају у потковичасту творевину. Беочузи који леже у симетралама углова, остају распарени. То је пружило могућност да се на сваки накалеми угаони биљни мотив гране, по свему у складу са онима које имају и остале три заставице овог кодекса. Тиме је прва спона од српастих беочуга употпуњена. Друга спона опшива руб ове заставице непрекидном цик-цак нити која једино у угловима, кратком равном линијом, преводи нит с једне на цик-цак поредак руба суседне стране. Овај опшав је тамноплаве боје. Рекох да боје нећу описивати. Овде то морам да бих указао на једину недоследност при копирању ове за прецртавање једноставне заставице. Беочузи основице су бели, њихово поље је златно. Од чуњастих беочуга богородичиних ружа леви су зелени а десни су окер. Тако изгледају пет боја заставице *SANU 277, 136r* (сл. 10).[35] До нерегуларности, за коју држим да није из симболичких разлога, дошло је приликом бојења потковичастих споница и њиховог распареног беочуга с накалемљеном граном, у угловима леве и у доњем десном углу десне стране. Овај угаони мотив правилно је обојен једино у горњем десном углу. Зелени чуњасти беочуг се преко окерног претапа у зелени са суседне ивице. Беочуг са накале-

[35] За репродукцију ове заставице у боји, које, с обзиром на време штампања, доста одступају од оригинала, упор.: *Радојчић*, Старе српске минијатуре, табла у боји D.

мљеном граном је, како треба, зелене боје.[36] И ове омашке у бојењу ишле би у прилог уверењу да су четири заставице рукописа САНУ 277 копије по изузетно квалитетном узору, изведене са завидним степеном спретности и са материјалом високог квалитета.

Спона у виду простог, незатегнутог чвора јесте елеменат којим су, уз кружне беочуге, грађене бројне заставице нарочитог лика.[37] Као пример за ту врсту преплета, који је једна од карактеристика балканског стила, послужиће заставица из Књиге царства, из 1418. године (сл. 11).[38] Није тешко препознати да је и у случају оваквог типа преплета основна геометријска схема ортогонална подела површине, квадратна, са мрежом уписаних кругова и са наглашеним коришћењем растера дијагонала. Основицу преплета чини низ од четири повезана кружна беочуга. Горњом и доњом ивицом учвршћују их две споне отворених крајева. Вреже спона се преплићу са круговима беочуга, преплићући се и међусобно. Дијагонално усмереним струковима својих нити сапињу преклопе сопствених полукружних петљи. Крајеви нити обе потке (споне), кад дијагонално изађу из заставице, завршавају се биљним орнаментима. Углове заставице фиксирају поменути бубрежасти беочузи. Руб јој је ојачан опшавом већ добро познатог сливеног низа лучних спонице. Дужом их је четири а бочно по једна. У угловима су наглашени кратки равни прелази споне са странице на страницу. То је елеменат који познајемо са претходних заставица. Овакав тип преплета користи се и за сложеније, ломљене заставице.[39] У оквиру типа има и решења код којих се нит споне, после изласка из петље простог чвора, преплетом усмерава дуж рубова, без дијагоналног

---

[36] Овако изгледају остали: У горњем левом углу потковичаста спонтица је цела окер боје а требало је да има зелену у средини. Беочуг с граном је, исправно, окер. У доњем левом углу потковица је зелена а требало је да има окер средњи део. Беочуг с граном је зелен, што је добро урађено. Доња десна потковичаста спонтица је окер боје, као што је и она из њој дијагоналног угла, горе, лево. И овде је средина требало да буде зелена. Беочуг са граном, у доњем десном углу, бојом сасвим одступа од осталих — беле је боје.

[37] О употреби простог и сложенијих чворова у ликовним мотивима надгробних стела са рунама, у Шведској, упор.: *С. Тодорова*, Генезис орнаментальной традиции рунических камней. Калассификация орнаментики (на материале Швеции XI в.), Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Том 84–85 (4) (1990–1991), София 1994, 211–218, Табл. I–XII. Моравске преплете можемо повезати са тим узлањем једино преко општих мотива и преко основне идеја за њихово извођење а никако преко геометрије орнамената.

[38] Рукопис се чува у Одеси, у Универзитетској библиотеци; упор: *Васиљев*, Каталог изложбе копија, катал. бр. 18, табла 48. Одабрана је због већ објављеног доброг цртежа у којем сам нагласио струк горње споне и угаоне бубрежасте беочуге (сл. 11). Преузет је из: *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, 67, црт. 17. Истоветном типу припада и заставица из рукописа Панаитеску 99, Библиотека Академије наука у Букурешту; репродукција њене копије: *Васиљев*, нав. дело, катал. бр. 20, табла 52. Варијанта типа јесте заставица UB/COR 2, 106r (УБ Ћор. 2, Четворојеванђеље попа Петра из Железнице; = *Д. Богдановић*, Инвентар, ред. бр. 1958). Разликује се од претходних по томе што у основици има један кружни беочуг мање, дакле три. Бубрежасти беочузи, као што су на угловима овог типа заставица, као елеменат устројавања преплета коришћени су и за моравске розете; упор. *Магловски*, Врзино коло, сл. 2/9 и сл. 4.

[39] У њих спада и заставица из Смедеревског Четворојеванђеља, *MSPC GRU;* 88, 272г. репродукција копије: *Васиљев*, нав. дело, катал. бр. 19, табла 51.

продора површином заставице. Дијагонале, које су сапињале лучне делове простих чворова, у овом случају су замењене богородичиним ружама.[40]

Од књишког украса погледаћемо још и један пример за квадратне заставице. Не можемо их заобићи пошто чине посебан низ у оквиру преплетних структура, са великим богатством мотива и њихових варијанти, бујних по разврежалости. Посебно су омиљене у турском периоду. Овај тип заставица недвосмислено показује оно што правоугаоне тек наговештавају — припадност преплетних орнамената фантастичној ботаници. Узећемо заставицу *SANU 276, 14r* (сл. 12), такође због доброг цртежа репродукованог у основној литератури.[41] Њена почетна геометријска схема јесте квадрат издељен симетралама и дијагоналама. По симетралама је образован једнакокраки крст кроз који је преплетена кисоида са ширим, чуњастим петљама усмереним по дијагоналама.[42] Сасвим једноставна основица за даље грађење веома сложеног преплетног мотива који се постиже разгранавањем потке у богат „чипкасти“ орнамент. Чине га четири идентична дела, смештена у троуглове геометријске схеме заставице настале међу половинама дијагонала и страница самог квадрата. Ови троугаони одсечци потке показују осну симетричност у односу на ортогоналне симетрале квадрата заставице. Случај може бити и такав да дијагонале буду симетрала потке којом приликом њени одсечци јесу квадратни а не троугаони. Следи да квадратне заставице показују два начина организовања преплета. Лепи примери за ту врсту заставица јесу из Зборника Владислава Граматика, који је настао деценију после пада Смедерева, 1469. године.[43]

Када је клесарско умеће посреди, преплети моравске пластике показују да се и за разрешавање њихових устројства може користити предложени модел омче и споне. На челима великих и малих лукова, на довратницима и на допрозорницима, често су изведени само простији или мање сложени преплети, од већег или мањег броја струкова.[44] Као посебна врста мотива, у моравској пластици су

---

40 Пример, додуше из каснијих времена : *М. Харисијадис*, Рукопис Тимотеја Озренског, ЗЛУМС 17, 227–241, сл. 1. Сапињање лучних делова елемената преплета, који се преклапају у пару, познајемо са заставице на сл. 9 и 10.

41 *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, 70, црт. 28.

42 За кисоиду: *В. Мако*, Геометријски облици нимбова и мандорли у средњовековној уметности Византије, Србије, Русије и Бугарске, Зограф 21 (1990) 41–59.

43 Репродукције у боји целих страница на којима су заставице: *Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, сл.75–78. Квадратне заставице су осно симетричне и у односу на ортогоналну симетралу и у односу на дијагоналну. Пресудна је она око које је образован већи број елемената које, некад и због смисла, није упутно раздвајати. Иако број примера које сам с овим у вези погледао није велики, мислим да су претежније ортогонално симетричне, оне што их делимо на троугле одсечке, као на сл. 12.

44 Поред поменутог преплета од шест нити, у нап. 32, има преплета од два струка, у виду једноставних ужади (*Катанић*, нав. дело, Руденица, сл. 5; и мотив тзв. тордираног ужета), простог оплитања две вреже с палметицама, у бројним варијантама (*Катанић*, нав. дело, Наупара, око велике розете, сл. 11; Велуће, фрагмент, сл. 24; Каленић, сл. 15, доњи руб лука над бифором) и у сложеном плетењу (*Катанић*, нав. дело, Лазарица, сл. 17, јужни лук кубичног постоља куполе), плетеница од три нити (*Катанић*, нав. дело, Лазарица, сл. 4 и цртеж I). Њчешће, и са много примера, јесу плетенице од четири струка, у најмање три варијанте (пример за једну: *Катанић*, нав. дело, Лазарица, сл. 3, на аркади апсиде; за другу: Лазарица, сл. 4; за трећу: Љубостиња, сл. 18). Преплет

заступљени беочузи повезани у ланце на разне начине. Неки од њих јесу а неки нису дуж руба учвршћени опшавом. Код оних који немају опшав, богата обрада беочуга може прикрити једноставност ланца па он изгледа много сложенији но што јесте.[45]

Међу мотивима ланаца са опшавом, синџир од једног низа, што је ретко, срећемо на Каленићу.[46] Двоструки ланац од трапезоликих беочуга, мотив који је чест у моравској скулптури, на облучју једног од прозора јужне фасаде Лазарице учвршћен је по рубовима заталасаним опшавом.[47] Другачија варијанта двоструког ланца, са беочузима оштро одсечених углова, опшивеног на сличан начин, јавља се на Каленићу.[48]

Међу украсима великих лукова моравских храмова, три посебна типа преплета истичу се на Наупари. Од нарочитог значаја јесте чињеница да су облучја два велика лука на кули припрате сачувана у целости, са клесарски јасно дефинисаним почетком и крајем. Најсложенији је мотив великог лука северне фасаде наупарске куле.[49] Добра очуваност омогућује да поузданије судимо о устројству орнамента, онаквом каквог га је његов плелац замислио, и да с већом сигурношћу дођемо до неких теоретских поука. Ако се уради аналитички цртеж преплета, види се да је орнамент саздан на површини која, геометријски гледано, представља половину кружног прстена великог дијаметра, једнаког распону лука на ком је изведен. Подужна осовина преплетног мотива јесте половина кружнице концентричне са рубовима орнамента. Вертикална осовина, продужена до центра кружница, представља симетралу линија леве и десне половине орнамента. Захваљујући јасно изведеним крајевима лука, потка и основица се лако разлучују. О томе шта чему припада просудићемо на основу већ познатог, у досадашњем раду више пута сагледаваног елемената заталасаног опшава руба. Он и овде учвршћује странице преплета. Ако се прати линија опшава, закључује се да је он тек један део веома дуге затворене линије која прожима и доминира целим преплетом. Затим се запажа да се та дуга нит обрће на крајевима орнамента. На основу чињенице да јој припадају оба рубна таласаста опшава, закључује се да је реч о потки. Преостаје да се потврди да две отворене нити, којима се неповезани крајеви виде при ослонцима лука, чине

од пет струкова нисам запазио а са шест струкова има најмање у две варијанте (*Катанић*, нав. дело, Каленић, сл. 3 и сл. 11).

45 На пример, ланац од два низа беочуга у виду осмице, на бифори ђаконикона у Каленићу; упор.: *Катанић*, нав. дело, Каленић, сл. 8 и 9.

46 *Катанић*, нав. дело, Каленић, сл. 13, допрозорници бифоре.

47 *Катанић*, нав. дело, Лазарица, сл. 11.

48 *Катанић*, нав. дело, Каленић, сл 12 и 13, на широком оквиру бифоре југозападног дела наоса. Беочузи су слични онима на заставици *SANU 277, 136r*, па је и опшав, као и код ње, цик-цак линија. Важно је запазити, на десном делу оквира, у дну, како цик-цак опшав прелази са леве ивице орнамента на доњи а потом и на десни руб. Кратки елеменат прелаза познајемо са опшава заставица.

49 *Катанић*, нав. дело, Наупара, сл. 15. Квалитетан цртеж у: *С. Поповић и С. Ћурчић*, Наупара [Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку. 1355–1459, Том I] Београд 2000, Т. 36.

основицу преплета. Отворена линија основице (=омче) представља обрнут случај од радног модела омче и споне али не и препреку за јасно разлучивање делова овог украса. Примену изабраног радног модела оснажује чињеница да нит основице није нужно морала бити раздвојена на крајевима. Могла је, исто тако, пропратити крајњу кружницу у низу своје схеме и вратити се, затворена, на други крај и саставити се са почетком. Примену модела оснажује и ритам преплета овог пара линија, ритам који преплету одређује цео изглед. Задавање ритма, по ком се потка преплиће док гради узорак, јесте једна од основних одлика основице. Затим, основица је, редовно, простија од потке, што показује и лик радног модела (сл. 1), а што је и овде случај. Други члан, основна одлика основица, потка или спона, у већини случајева јесте ликотворни елеменат преплета. Основна геометријска схема преплета овог наупарског лука, која би одговарала ректангуларној подели заставица, почива на одсечцима кружног прстена. Ширина им је одређена кружницама које се нижу дуж средње линије лука. Има их осамнаест и пречник им се креће око половине вредности ширине кружног прстена лука. Око ових кружница основне геометријске схеме образован је низ великих, њима концентричних кругова. Пречник им је за три дебљине канелиране траке преплета мањи од ширине облучја. Велики кругови схеме међусобно се преклапају, дуж средње линије, до једне трећине својих пречника. Тачке у којима се мали кругови додирују, као и центри њихових кружница, битни су елементи за формирање самог преплета. На растеру радијалних линија лука, које пролазе кроз тачке додира малих кружница, кружница основице, све нити преплета се укрштају. На другом радијалном растеру, на линијама повученим кроз центре кружница, нити се хватају у петљу. Заталасани опшав има високу амплитуду валова пошто се, у широком замаху, провлачи до трећине ширине облучја преплићући се, притом, са две нити. Прво се преплете са полукружним луком споне која на том месту иде по великој кружници. Потом се преплете са луком једне од нити основице, такође полукружним. Нити основице наизменично обилазе кругове, дуж њихових половина, укрштајући се, на месту где и друге нити, на тачкама додира кружница. Кроз кругове основице продевају се и обилазе их по три нити континуиране потке. Уз руб преплета изведен је већ поменути опшав, који залази у сваку омчу основице. На радијалном растеру, по ком се струкови потке и струкови основице преклапају, оба струка опшава сежу до одговарајућег руба кружног прстена, тј. до ивице орнамента. Вештим превезивањем струкова, потка је подељена на три пара симетричних линија. Један пар припада опшаву а друга два пара су нити које се преплићу у петље. Кад један пар обилази кружницу основице, други се у њој превезује у петљу. То значи да сваки пар наизменично опасује а потом улази у следећу кружницу основице да би се преплео у петљу. Та два пара, што творе петље, лако се могу поделити у леву и десну спону, какав смо случај имали код заставица, простим прекидом струкова на месту где прелазе у опшав. Ово је још једна потврда, за овај орнамент, о исправном разликовању основице од потке, односно омче од споне.

Други преплет је на облучју великог лука јужне фасаде, веома једноставног мотива.[50] Трећи лук је на западној фасади, над розетом припрате. Крајеви му нису клесарски дефинисани.[51] Мотив је сачињен на схеми кружница које се преклапају дуж средње линије облучја. Беочузи су сапети сложеном споном. По средини кругова нити јој се укрштају на лик богородичине руже. Детаљније описивање препустићемо другој прилици.

Остало је још да поменемо пример споне украса лукова на конхама моравских триконхоса. Најкарактеристичнији или најјасније сагледив пример *спона у буквалном смислу*, јесте на конхама Љубостиње.[52] Мотиви удвојених низова кринова (палметица), који красе облучја аркада на конхама љубостињског храма, повезани су, међу луцима, омчама спона. Сличне споне су и на Лазарици.[53] Раније сам указао како су превезани орнаменти малих лукова на хиландарској припрати.[54]

Радни модел *омча и спона* послужио је да кратким прегледом неких решења преплетних орнамената у српској уметности последњег века самосталности средњовековне државе покажем како су грађена и како се могу сагледавати њихова устројства. Термине радног модела често сам, код сложенијих преплета, замењивао изразима ткачког заната *основица и потка*. У неколико тежих случајева за разлучивање омче од споне, заправо основице од потке, показало се да су неки запажени устаљенији детаљи и начела драгоцени за даља истраживања и разлучивања сложених устројстава преплетног украса. Истраживања и будући труд у описивању, искристалисаће стручне или, барем, поузданије термине за поједине детаље или, можда, и за неке целине. Разматрање преплетне орнаментике са пространстава византијског комонвелта и њено праћење по дијахронијској равни, што је чињено само по питању поређења стила, обогатило би наша сазнања. Придржавајући се наслова Конференције, овде предочене примере преплетне орнаментике издвојио сам из грађе и свео на ограничен простор и време од једног века. Начелно сам сагледао њихове основне геометријске схеме, с ослонцем на једно старије истраживање. Скренуо сам пажњу на дијагоналне, односно радијалне растере по којима се преплет устројава, што посебно важи за потку. Основна кружна устројства сагледана су, раније, у раду о врзином колу. Овде је истакнуто неколико општих мотива који карактеришу поједине

[50] Цртеж: *Поповић и Ћурчић*, Наупара, Т. 39. Поље орнамента је половина кружног прстена. Дуж средње линије нанизано је осамнаест кружница које се преклапају. Њихов преклоп је једнак њиховом одстојању од ивице лука и износи једну шестину ширине облучја. Пречник им запрема две трећине облучја. Очитује се радијални растер који лучну површину дели на одсечке кружног прстена. Кроз кружнице се преплићу два пара, што се види на очуваним крајевима лука, у цик-цак ломљених спона. За њихов настанак важна су оба радијална растера. Линије првог пролазе кроз центре кружница основице а другог кроз њихове међусобне пресеке.

[51] *Катанић*, нав. дело, Наупара, сл. 10 и цртеж II.

[52] *С. Ђурић*, Љубостиња. Црква Успења Богородичиног, Београд 1985, сл. 32, 48 и 49.

[53] *Катанић*, нав. дело, Лазарица, сл. 5.

[54] У ствари, како је испуштањем једне од нити двочланог преплета попуњено поље ослонца лукова, *Магловски*, Врзино коло, 66, сл. 7. Фотографија: *Катанић*, нав. дело, Хиландарска спољна припрата, сл. 20.

типове преплета: беочуг (кружни, ромболики, чуњасти, бубрежасти), прост (таласаст) опшав, богородичина ружа, незатегнути чвор и друго. Напоменута је могућност увођења и ширег коришћења термина човековог рукоделија, израза који се користе у појединим занатима или у кућној радиности, што се, као методолошки приступ, показало као делотворно у издвајању и сагледавању слоја земљеделске символике. Термини радног модела, омча и спона, нису доследно примењиви код свих орнамената преплетног типа али не треба их, у потпуности, одбацити. Њихова идеја послужиће тамо где основица и потка закажу.

Janko Maglovski

THE LOOP AND THE SPIKE

TOWARD THE STRUCTURE OF INTERLACED ORNAMENTS OF MORAVA SCHOOL

In this article the author observes limited number of laced motives applying a working model of *loop and spike*. This simple pattern — being used as a model for analising the headpieces in manuscripts and the ornamental motives of interlaced patterns in architectural sculpture of Morava School — has been found in a Serbian manuscript of Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos (MS 2, fol. 82r). A *loop*, similar to an *iron link* of a chain, has been clasped by a *spike* resembling the common *paper clip* in designe of this vignette (*fig. 1*). The principal idea of theoretical approach proposed by author was that the spikes make the structure fast or do fix it based on certain display of loops. Proposed model, in visual (*fig. 1*) as well as verbal sense (*loop and spike*), can be of good effect by describing simple or not too complicated interlaced patterns. In case of the in labyrinthine way designed examples, the working model should be replaced, totally or only in part, by a concept found in terms of weaver's craft: *warp and woof.*

As an introduction to this article the author brings the summary of two earlier papers of his own (cf. notes 5 and 7) as well as the important one of prof. V. Korać (cf. note 16) — for reson of geometric disposal and simple designed elements of examined patterns. The author's intention was to show the importance of paying attention to geomertic scheme and auxiliary net of diagonals in examined exempla. This geometry serves to enable the correct creation of the shapes of cords (yarns, vines, stalks etc.; see *fig. 8*) to be transformed in a designe of interlaced ornaments. After the author's opinion the appearance of floral or vegetal motives in that kind of ornamentation can be a testimony of origin of the interlaced patterns in fantastic botany. This statement can be clearly proved in squere headpieces with animals, of what in oblong examples only a hint can be find. After observing of certain number of interlaced designes in manuscripts and shallow stone carwings on the churches of

Morava scool, it can be said that the *warp* (*loop*) usually is found to be simpler than the *woof* (*spike*). The same was the case in marginal marker (*fig. 1*) used in this analysis as a model to approach the problems of structure of interlaced ornaments. The second member of the choosen model, adressed as *spike* or *woof*, shows its character as pictorial one. The picturesqueness of *woof* can be better observed on the compound ornamental structures. The labyrinthin interlacings of *woof* are limited by geometric settings of *warp*.

Observing the marginal mark again (*fig. 1*), the *loop* (*warp*) could be observed as a closed line (cord, etc.) of arbitrary or, sometimes, fanciful shape, or lines of very imaginative designe. Following the same rules of judgement the *spike* (*woof*) has to be the open one. But, in very compounded designes the *spike* can be devided in more parts consisting of open or closed lines tracing the interlace of cords (vines, etc.). If both, *loop* and *spike*, do consist of closed lines, the difference has to be recognised after their meaning in established patterns. As said above, the spikes do fix the structures based on certain display of loops. Therefore we could talk of *warp* and *woof* too.

In order to propose the adequate names for them, to establish the glossary of dependable and adequate technical terms, the author's aim is to collect the simple elements recognised by examination of the patterns in question.

The autor underlines some theoretical statements. As the first one, every description is an explanation, proceeded from: to describe means to understand. Then, the choosen method has to be adequate to examined matter and, partly, to the addressed audience. The fact of the relevance of the technical terms one can not forget, especially in sciences belonging to humanistic sciences. He points out a citation from O. Grabar, related to dificulties in correspondence (cf. note 14.).

In the proceeded part of his article the author shows several headpieces, starting with one from MS 21 of monastery Chilendar in Mount Athos (*Chil. 21, 90r*). It is very simpe in designe (*fig. 2*). Two *loops* have the form of simple shackles made in form of number eight. Spikes are very simple too, having the bowe-like shapes. Floral elements are a mark of neo-byzantine stile in book illumination.

The headpiece from a MS of Great Lavra of Mount Athos (*GL 20, 3v — fig. 3.*) appeares as next. In it, there is a chain of five rhombic links as a series of *loops*. The middle link turns in a hexagramm, a Solomon's seal, above the upper border line of headpiece. Two *spikes* can be recognised in this design. The small, left one and the big one on the right hand side. There are some floral motifs resembling the neo-byzantine stile.

As *fig. 4.* commes the headpiece *SANU 343, 31v*, from MS collection of Serbian Academy of Sciences and Arts. One more way of simple interlace can be seen in it. There is only one row, a chain of rhombic links fastened by a backstitch-like spike. Inspite of its plain design the headpiece looks as a rich and elaborated one. A description with many details is given.

The headpiece in the picture in *fig. 5.* (*SANU 60, 4r*) is based on the geometric schema of two rows of circirkular-like rhombs. Their centres are set on diagonal

lines, so the rhombs lean against one other on their sides. On this dispose the entire interlace was made. A description with many details is given.

The further four examples are from MS of Serbian Academy of Sciences and Arts, Nº 277. They have not been presented in the sequence they do appear in the manuscript. The simpliest one is the first in author's explanation. To try to describe them in details in this summary would take a lot of space and produce many troubles with terms, like it did in Serbian language text. The author's decision is to quote only the main forms of *loops* and *spikes* recognised in this four bautifull headpieces.

SANU 277, 224r, shown in *fig 6.*, was based on two rows of rounded rhombs. They have their diagonals turned in vertical and horizontal direction. Tthe rhombic links of the warp are interlaced. The woof (spike) was drawn of on a geometric net of greater rounded rhombs enclosing the smaler ones, that of the loops (warp). This woof gets the shape of two series of the knitting loops interlaced together. There is a pair of two longer symetric cords of the spike or woof. The upper and the bottom border of this oblong rectangular headpiece was fastened by a stitch. That stitch has the shape of a series of bows or, accurately to say, of small arcs turned toward the horizontal axis of this symmetric design. There is a pair of shorter cords disposed in symmetrical order, too. If one carefully looks at the interlaced pattern of this headpiece one can find the mistake made in netting of cords into this simple filigree. After a reconstruction, after a correct re-tie of interlaced yarns in upper right hand side corner, two compounded, symmetrically disposed spikes can be recognised. Each spike consists of two above mentioned cords: a longer and a shorter one. They do end in the foliated ornamets in each corner of the headpiece. The author's proposal is to name them as "*upper spike*" and "*lover spike*", according to the place of their endings. There is a possibility to have the left and the rigt hand side spike, like as in *GL 20, 3v* (fig. 3).

Inner areas of the warp-links of this headpiece (*SANU 277, 224r — fig. 6*), coloured in excellent blue, are filled with trilobed leaves executed in gold. In central four warp-links of headpiece *SANU 277, 82r* (*fig. 7*), we have just the same case. But, the tracing of its woof (spike), as shown in *fig. 8,* differs strongly. There is a mistake and error in realisation of left-hand side part of headpiece to be underlined.

Consequently, the author describes the headpieces *SANU 277, 3r* (*fig. 9*) and *SANU 277, 136r* (*fig. 10*) by extracting some new constituents, like Virgins rose (Bogorodičina ruža), sickle-shaped spike-links, etc.

Among the headpieces belonging to the last centutry of Byzantium and medieval Serbia, there is only one example of Balkan style (*fig. 11*) and one of square type with animals (*fig. 12*) presented by author. The loops (warps) of Balkan-style they are, mostly, in form of circles while the spikes (woofs) do become the shape of an overhand knot and/or of the bowlines.

To the end of this article the interlaced motives on the churches of Morava School, as wel as those of various knittings are introduced. As the necessary support, the photos in certain manuals are to be refered to.

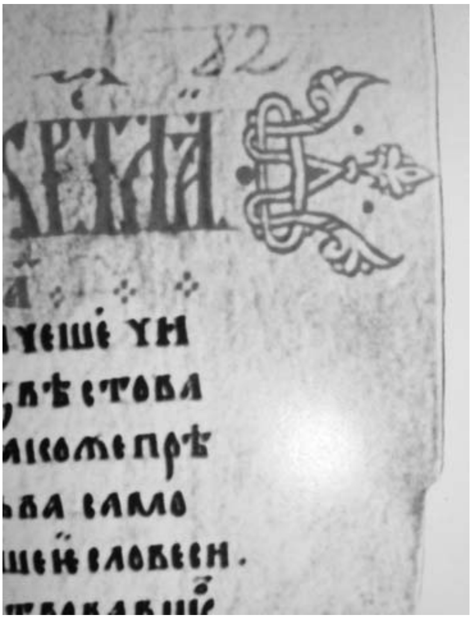

Сл. 1. Ross. 2, 82r — Ознака на маргини (Marginal mark) — по А.-Е. Тахијаосу

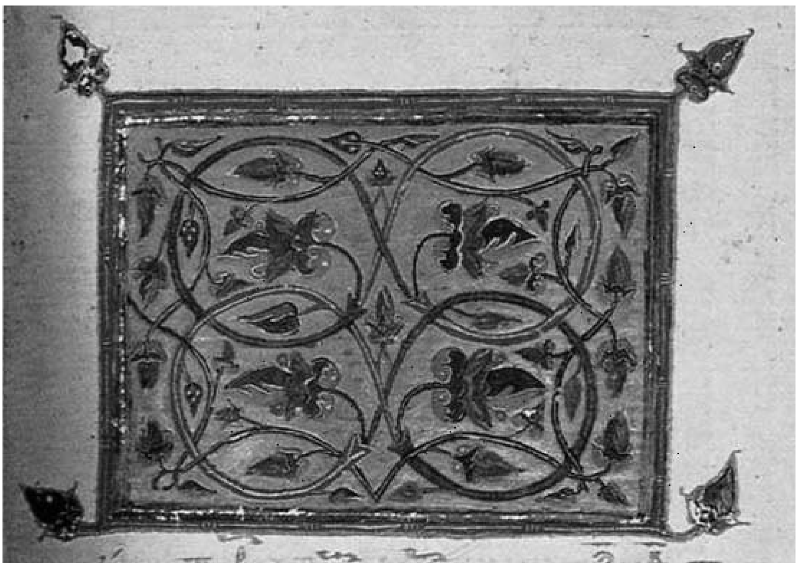

Сл. 2. Chil. 21, 90r — Заставица (Headpiece) — по Ј. Максимовић

Сл. 3. GL 20, 3v — Заставица (Headpiece) — по М. Матејић и Д. Богдановић

Сл. 4. SANU 343, 31v — Заставица (Headpiece) — фото Ј. Магловски

Сл. 5. SANU 60, 4r — Заставица (Headpiece) — фото Ј. Магловски

Сл. 6. SANU 277, 224r — Заставица (Headpiece) — фото Ј. Магловски

Сл. 7. SANU 277, 82r — Заставица (Headpiece) — фото J. Магловски

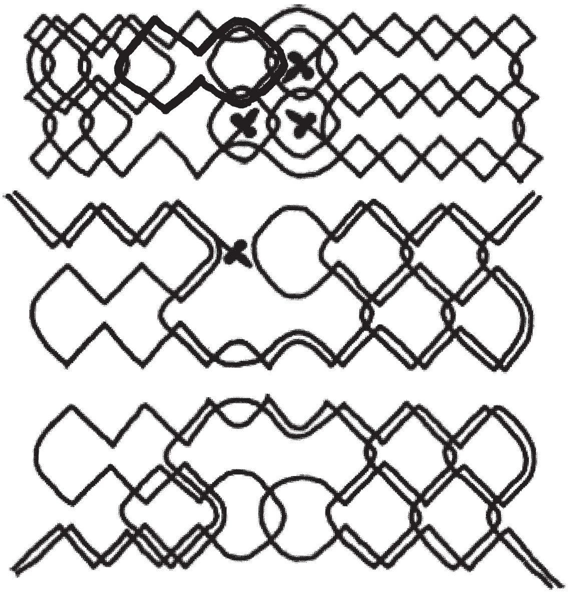

Сл. 8. Цртеж основице, горње и доње потке заставице SANU 277, 82r (Drawing of the wrap, the upper and the lower woof of the headpiece SANU 277, 82r — J. Магловски

Сл. 9. SANU 277, 3r — Заставица (Headpiece) — фото Ј. Магловски

Сл. 10. SANU 277, 136r — Заставица (Headpiece) — фото Ј. Магловски

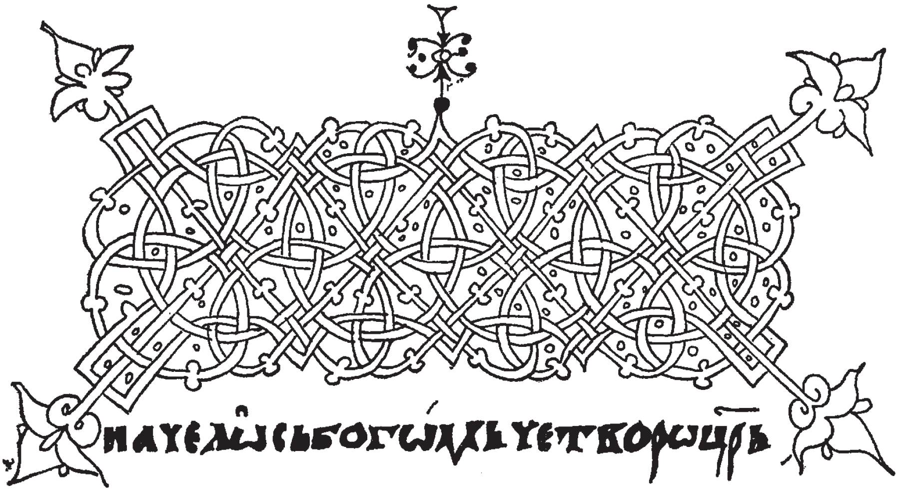

Сл. 11. Цртеж заставице балканског стила (Drawing of a Balkan-style headpiece)
— по Ј. Максимовић

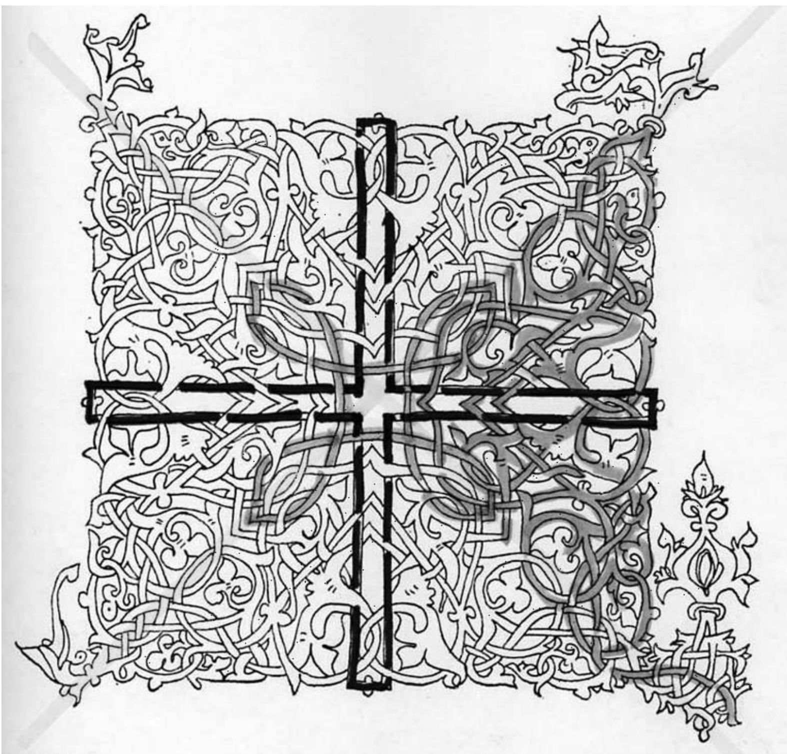

Сл. 12. Цртеж заставице квадратног типа (Drawing of a square-type headpiece)
— по Ј. Максимовић

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 27–312.47:75.041(497.11)"13/14"

Мирјана Глигоријевић-Максимовић

ИКОНОГРАФИЈА БОГОРОДИЧИНИХ ПРАОБРАЗА У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ ОД СРЕДИНЕ XIV ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА

Представљање Богородичиних праобраза током последњег столећа српског средњовековног сликарства доживело је битне промене. Средином XIV века, у Дечанима и у Леснову биле су представљене бројне старозаветне личности са атрибутима и текстовима на свицима, као и велики број сцена које илуструјући старозаветне текстове, црквену поезију и литургијске текстове најављују Богородицу. У другој половини XIV и у првој половини XV века представља се мали број сцена Богородичиних префигурација, али се повећава број приказа пророка са атрибутима Богородице и песника, химнографа са исписаним текстовима на свицима, посвећеним Богородици.

Од средине XIV века до средине XV века, у последњем столећу српске средњовековне уметности настављају се промене које прате опште прилике. Средином XIV века, после бројних освајања суседних територија, српска држава је добила свој најшири опсег. Простирући се на широком подручју Балканског полуострва, обухватала је византијске области са значајним центрима у некадашњим византијским градовима. Истовремено, бројна књижевна и теолошка дела су превођена са грчког језика, преписивана су старија и настао је велики број нових поетских, хагиографских и других књижевних и књижевно-теолошких српских текстова.[1]

Последице проширења територија на рачун некадашњих византијских крајева, промене у државној организацији, друштвено раслојавање, довели су до увећавања броја ктитора и њихове разноликости, а самим тим и до разноврсних новина у уметности. Истовремено, на сликарство су се одразила и теолошка превирања, посебно доносећи промене у садржају и иконографији.[2]

Истраживања иконографије Богородичиних праобраза у последњем столећу српске уметности морају да започну са незаобилазним спомеником српске

[1] Историја српског народа I, Београд 1981, 437–556; *Б. Ферјанчић — С. Ћирковић*, Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355, Беорад 2005, 49–339;

[2] *В. J. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 55;

уметности и владарској задужбини — Дечанима. У сликарству цркве Христа Пантократора, које има енциклопедијски карактер, појављује се највећи број сцена са најразноврснијим садржајем које најављују долазак Богородице.[3]

У потрбушју тријумфалног лука апсиде представљени су старозаветни пророци који у рукама носе предмете или свитке са исписаним старозаветним текстовима, који су од VI века, а посебно од VIII века, после устаљивања слављења Богородичиниих празника, добили у црквеној поезији и литургији алегорично значење везано за Богородицу.[4]

У горњој зони тријумфалног лука уз попрсје арханђела Михаила смештене су стојеће фигуре пророка Арона, северно и Мојсија, јужно, а испод њих фигуре пророка Захарије и Самуила. Ови пророци су одевени као старозаветни првосвештеници у везом украшене тунике и огртаче украшене словима. Пророк Арон,[5] представљен као старац седе дуге косе и браде, има круну на глави и у рукама носи процвалу палицу (сл. 1), о којој се говори у Мојсијевој књизи Бројеви,[6] а која се на основу текста пророка Исаије тумачила као симбол Богородице.[7] Мојсије је приказан као младић са круном на глави и држи у рукама златни стамнос са ликом Богородице Оранте у медаљону (сл. 1),[8] у којем стоји седмокраки свећњак са упаљеним свећама, што је описано у Мојсијевој књизи Излазак.[9] Испод пророка Арона и орнаменталног венца, на северног страни, смештена је стојећа фигура пророка Захарије,[10] који је насликан као старац са дугом седом косом и брадом, са тефилом на глави, са кадионицом у десној и кивотом у левој руци (сл. 2).[11] На супротној, јужној страни, испод пророка Мојсија и орнаменталног венца, представљен је пророк Самуило,[12] као старац дуге седе косе и браде, са тефилом на глави, како обема рукама држи рог помазања, о којем говори у својој првој књизи.[13]

Испод ове четворице пророка насликана су још четворица старозаветних пророка и личности, како држе свитке са исписаним текстовима који су наговестили долазак Богородице или предмете који алегорично указују на Богороди-

[3] *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 56–58.

[4] *Л. Мирковић*, Хеортологија, Београд 1961, 37–56; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија у Дечанима. Порекло и развој иконографске теме, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 323–324; *Љ. Поповић*, Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 443–469; *В. Милановић*, „Пророци су те наговестили" у Пећи, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 409–424; *Б. В. Поповић*, Програм живописа у олтарском простору, Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије, Београд 1995, 78–79.

[5] *В. Р. Пешковић*, Дечани, Београд 1941, 28, таб. CLXVI, CCXVIII.

[6] 4 Мој. 17, 1–11.

[7] Иса. 11, 1–3.

[8] *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 28, таб. CLXVI, CCXIX.

[9] 2 Мој. 25, 29–40.

[10] *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 23, таб. CCXII.

[11] Лука 1, 9–12.

[12] *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 26, таб. CCIV.

[13] 1 Сам. 16, 13.

цу. Испод пророка Захарије, на северној страни, приказана је стојећа фигура пророка и цара Давида (сл. 3), са краћом коврџавом седом косом и заобљеном краћом брадом, са затвореном круном на глави, одевеног у раскошну царску одећу, како обема рукама држи развијени свитак са исписаним стихом из псалама: „Чуј, кћери, погледај и обрати к мени ухо своје".[14] На јужној страни, испод пророка Самуила насликан је пророк и цар Соломон (сл. 4), као младић без браде, са краћом, коврџавом косом и отвореном круном на глави, одевен у богато украшену царску одећу, са развијеним свитком у рукама.[15] На свитку је исписан део стиха из Соломонових прича: „Премудрост сазда себи храм".[16]

У најнижој зони тријумфалног лука представљене су још две старозаветне личности са атрибутима који најављују Богородицу. Испод пророка Давида, на северној страни, приказана је стојећа фигура праведног Ноја (сл. 5),[17] као старијег човека, дуге седе косе и браде, одевеног у хитон и химатион, како обема рукама држи чамац, барку спасења.[18] Ова барка спасења, ковчег који спасава од потопа, представља један од праликова Богородице. Насупрот њему, на јужној страни, насликана је стојећа фигура праведног Лота, одевеног такође, у хитон и химатион, дуже седе, косе и браде, како у левој руци држи запаљену буктињу, а испод босих ногу се виде пламичци ватре.[19] Представа праведног Лота, упаљена буктиња и пламичци, јединствени у српској средњовековној уметности, симболично се доводе у везу са Богородицом у црквеном песништву.[20]

Још једна представа, јединствена у српској средњовековној уметности, на архитраву улаза у ђаконикон Дечана, симболише Богородицу. Ради се о представи орла који држи у свом кљуну змију, изведеној у гризају. Представа змије, симбола зла и ђавола, коју побеђује Богородица, као искупитељка Еве, родивши Христа, указује на улогу Богородице у чину Спасења.[21]

У проскомидији и на своду према олтару простиру се четири старозаветне сцене које симболишу улогу Богородице у оваплоћењу Христа — Логоса и евхаристички смисао Христове жртве.[22] Ове сцене започињу на северном зиду проскомидије, у другој зони, где је уз циклус посвећен животу Богородице, представљена најкомплекснија симболична сцена посвећена Богородици, Шатор сведочанства, Строзаветна Скинија или Табернакл (сл. 6).[23] На фресци је прика-

---

14 Псал. 45, 10; *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 23, таб. CCXII, CCXIII.

15 *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 26, таб. LXXXIII, CCXVI.

16 Прич. 9, 1.

17 *В. Р. Пешковић*, нав дело, 23, таб. CCXXI.

18 1 Мој. 6–8.

19 *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 26, таб. CLXXXVIII, CCXVI.

20 *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 79.

21 *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 79; *М. Тайић-Ђурић*, Марија — Ева, прилог иконографији једног ретког типа Оранте, ЗЛУМС 7 (1971) 209–215.

22 *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 51; *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 93–94.

23 *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 51, таб. CCLXIX; *N. Bêljajev*, Le „Tabernacle du témoignage" dans la peinture balkanique du XIVe siècle, L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans, I recueil, II partie, Paris 1930, 315–324; *J. D. Ştefănescu*, L' Illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, 135–139; *М. Глигоријевић-Максимовић*, нав. дело, 319–337, са старијом литера-

зан шатор са три четвороугаоне куполе, у чијем је средишту смештена трпеза, лево Мојсије и десно Арон. Мојсије, представљен као млад човек, са круном на глави, огрнут белим огртачем украшеним словима, држи у десној руци малу кадионицу, а у левој котарицу. Арон, насликан као старац седе косе и браде, са сличном круном и огртачем, као и Мојсије, у десној руци држи кадионицу на ланцима и котарицу у левој руци. На трпези, застртој тканином са Богородицом у медаљону, приказане су таблице закона и крчаг са маном, стамнос, а иза трпезе стоји седмокраки свећњак са упаљеним свећама. Поред шатора, на десној страни, представљене су три личности, које пружају руке са посудама. Сцена Скиније има за основу неколико глава из старозаветне књиге Изласка, затим бројни детаљи о посвећивању Скиније и свештеника објашњени су у неким главама из Левитске књиге,[24] док у новозаветном тексту о Скинији говоре апостоли Павле и Јован.[25] Скинија или Шатор сведочанства, као целина и са бројним предметима у њој, била је од раног средњег века опевана у црквеним песмама и често помињана у литургији.[26]

У проскомидији, на северној страни североисточног пиластра, представљена је још једна сцена са старозаветним садржајем, Лествице Јаковљеве, која символично најављује Богородицу.[27] У стеновитом пејсажу, на левој страни лежи Јаков, насликан као млад човек, одевен у дугу хаљину, а на десној страни, одоздо са тла, нагоре до неба, укосо се протежу лествице. Изнад Јакова је приказан полукружни сегмент неба са ликом Богородице, са рукама на грудима, дланова окренутих напред. Уз лествице, које допиру до Богородице, пењу се три анђела. Сцена илуструје текст из старозаветне књиге Постања,[28] на основу којег се Богородица у црквеној поезији поистовећује са небеском лествицом, која спаја земљу и небо, земаљско и духовно, Христа са људима.[29]

У наставку, до претходне сцене, у другој зони на пиластру свода према олтару, приказана је Борба Јаковљева са анђелом (сл. 7).[30] На левој страни, испред стеновитог пејсажа, представљен је Јаков, као младић са тек изниклом брадом, одевен у кратку хаљину, како се бори са анђелом, насликаним на десној страни. Као и претходна и ова сцена илуструје догађај из старозаветног Постања,[31] а обе сцене су алегорије на Богородичину посредничку улогу између Христа и људи.[32]

туром; *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 93–94; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, Манастир Дечани, Београд 2005, 359–360.

24 2 Мој. 25–40; 3 Мој. 8–10.

25 Јевр. 8, 2–5; 9; 13, 10–15; Откр. 15, 5; 21, 3.

26 *J. D. Ştefănescu*, op. cit., 135–139; *S. Dufrenne*, Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 33–34.

27 *В. Р. Пейковић*, нав. дело, 51, таб. CCLXV; *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 93–94, сл. 20; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 359.

28 1 Мој. 28, 11–17.

29 *S. Eustratiadou*, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ, Chennevières-sur-Marne 1930, 36; *R. P. F. Mercenier*, La prière des églises de rite byzantin II/1, Chevetogne 1953, 418–419.

30 *В. Р. Пейковић*, нав. дело, 51, таб. CCLXVIII; *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 93–94, сл. 21; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 359.

31 1 Мој. 32, 24–30.

32 *Б. В. Пойовић*, нав. дело, 93–94; *S. Dufrenne*, op. cit., 33–34.

На истом пиластру између проскомидије и олтара, насупрот претходној представи Борбе Јакова са анђелом, у другој зони, приказана је сцена Руно Гедеоново (сл. 8).[33] На десној страни је представљен Гедеон, старији човек седе дуже косе и браде, одевен у хитон и химатион, како цеди руно изнад великог суда са водом. На руно падају капи росе из полукружно приказаног сегмента неба, а позадину сачињава стеновит пејсаж. Ова сцена илуструје старозаветни текст,[34] али истовремено симболично најављује божанско зачеће.[35]

Читав мали циклус, сачињен од четири сцене, представљен је у пољима крстастог свода западног травеја јужног брода наоса. Овај циклус посвећен је Премудрости из Соломонових прича (сл. 9), које се такође символично односе на Богородицу и Христа.[36] На западном пољу представљена је прва сцена: Премудрост сазда себи храм.[37] У средини је насликан анђео, са нимбом у мандорли у облику ромба, како седи на престолу, подигнуте десне руке, док у левој држи смотани свитак. Лево од њега је овална мермерна трпеза на којој су хлеб, на десној страни, са утиснутим знаком крста на средини, и чаша на левој страни. У позадини је представљен храм у виду компликоване, необичне архитектуре са седам стубова. Ова представа са опширним натписом, илуструје почетак једне главе Соломонових прича[38] и симболише Цркву — Богородицу.[39]

На северном пољу крстастог свода, у другој сцени, представљена су два анђела у средини, подигнутих крила и уздигнутих руку. Анђео на левој страни држи хлеб, а други анђео, на десној страни држи чашу. Испред њих је правоугаона, застрта трпеза, на којој леже две чаше и хлеб. Ова сцена, такође са натписом, илуструје стихове исте главе Соломонових прича,[40] у којима се говори како Премудрост позива безумне.

У трећој сцени, на источном пољу крстастог свода, у средини је приказана трпеза над којом се уздиже балдахин, а лево анђео који позива групу људи, представљених на десној страни. Сачувани део натписа и сама сцена односе се на почетак следећег стиха исте главе из Соломонових прича,[41] у којем Премудрост позива безумне да једу њен хлеб.

---

33 *В. Р. Петковић*, нав. дело, 51, таб. CCLXVIII; *Б. В. Поповић*, нав. дело, 93–94; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 359, сл. 283.

34 Суд. 6, 36–38.

35 *J. D. Ştefănescu*, op. cit., 134–135; *Ј. Радовановић*, Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству, Зограф 5 (1974) 38–43.

36 *J. Meyendorff*, L'iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine, Cahiers Archéologiques X (1959) 271–272; *B. Todić*, Tradition et innovations dans le programme et l'iconographie des fresques de Dečani, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 258–260; *В. Милановић*, Старозаветне теме и Лоза Јесејева, Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије, Београд 1995, 213–241; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 357–359, сл. 278–280.

37 *В. Р. Петковић*, нав. дело, 50, таб. CCLXVI.

38 Прич. 9, 1–2.

39 *J. D. Ştefănescu*, op. cit., 147–150.

40 Прич. 9, 3–4.

41 Прич. 9, 5.

У последњој, четвртој сцени, на јужном пољу, на левој страни је насликан анђео, уздигнутих крила, како пружа чашу са вином групи људи на десној страни. Први човек из групе пије вино из чаше коју пружа анђео, а у позадини је представљена грађевина са сводовима и стубовима. Сцена и натпис на врху настављају исти стих,[42] у којем Премудрост позива безумне да пију њено вино.

Овај мали циклус посвећен Премудрости, јединствен по својој опширности, у себи носи више симболичних слојева везаних за Христа и Богородицу. У њему је најављена Богородица као Храм Премудрости, Црква, кроз коју се одвија богооваплоћење.[43]

Старозаветне префигурације Богородице настављају се на јужном зиду западног травеја јужног брода Дечана, испод сцена о Премудрости. Ту су приказане три сцене из књиге пророка Данила (сл. 10).[44] У највишој зони, у сцени Навуходоносоров сан, у средини је представљена постеља на којој спава цар Навуходоносор, иза постеље су насликани пророк Данило како се обраћа једном од војника док друга двојица спавају и два свећњака са упаљеним свећама. На левој страни сцене приказана је статуа на постаменту и камен који лети према њој, док је на десној страни постамент, оборена статуа и два округла камена — један који полази са врха стене и други, који је оборио статуу. У позадини, лево и десно, насликан је стеновит пејсаж, а у средини, иза војника је грађевина. Ова сцена илуструје текст из књиге пророка Данила.[45] Друга и трећа сцена, представљене испод претходне, теку без прекида. На левој страни је насликана пространа композиција Три младића у пећи огњеној. На највећем делу сцене, десно, приказане су три пећи, са по једним младићем уздигнутих руку у свакој од њих. Из пећи се диже пламен, а изнад младића лебди анђео који полаже раширене руке на њих. На левој страни је насликана група људи захваћена пламеном из пећи. Сцена је инспирисана текстом из следеће главе књиге пророка Данила и детаљно га илуструје.[46] Трећа сцена, Данило у лављој пећини, смештена је десно од претходне, у наставку. У средини су приказани пророк Данило како стоји у пећини и два лава поред његових ногу. У десном углу су фигуре пророка Авакума са посудом у руци и анђела који га доводи. Сцена илуструје текст дела једне од следећих глава из књиге пророка Данила.[47] Ове три сцене су раније приказиване појединачно, а у Дечанима се први пут појављују заједено, као циклус. У сцени Навуходоносоров сан симболично је најављена Богородица — гора, а сцене Три младића у пећи огњеној и Пророк Данило у лављој пећини, симболишу девичанско материнство Богородице. Посебно је занимљива сцена Пророк Данило у лављој пећини, која је јединствена у српском средњовековном сликарству.[48]

---

[42] Прич. 9, 5.

[43] *B. Todić*, Tradition et innovations, 258–260; *В. Милановић*, Старозаветне теме, 214–215; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 357–359, сл. 278–280.

[44] *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 50–51, таб. CCLXVII; *B. Todić*, Tradition et innovations, 259; *В. Милановић*, Старозаветне теме, 215–219; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 356–357.

[45] Дан. 2, 31–46.

[46] Дан. 3, 19–26.

[47] Дан. 6, 16–22.

[48] *J. D. Ştefănescu*, op. cit., 155- 157; *B. Todić*, Tradition et innovations, 259–260; *В. Милановић*, Старозаветне теме, 217–219; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 356–357.

Још једна композиција, Лоза Јесејева (сл. 11), насликана на западном зиду јужног унутрашњег брода наоса, као највећа и најкомплекснија међу сачуваним примерима у српском средњовековном сликарству, представља префигурацију Богородице.[49] Сложена композиција генеалошког стабла Богородице, од праоца Јесеја до Богородице и Христа, садржи и сцене које се односе на значајне претке или догађаје из Христовог живота. Међу њима насликана је сцена Руно Гедеоново, која најављује божанско зачеће. Богородица на трону је насликана на врху лозе и са анђелом представља Благовести, на које се наставља фигура Христа. Ова композиција илуструје текст из књиге пророка Исаије о прецима Богородичиним и Христовим, и стихове којима пророк најављује долазак Спаситеља.[50]

У највећој властеоској задужбини средњовековне Србије, цркви Св. Арханђела Михаила у Леснову, насликан је значајан број појединачних фигура и сцена које најављују Богородицу. У највишим зонама стубаца у наосу представљени су Христови преци.[51] Међу њима су пророци Арон са пролисталом палицом, Мојсије са таблицама закона, Самуило који држи рог помазања, Ноје са барком спасења, Мелхиседек са посудом са хлебовима и Захарија са кадионицом.

У лесновској припрати, у тамбуру куполе, представљени су пророци како најављују Богородицу, док је источни део, изнад улаза у наос, посвећен Богородичиним старозаветним префигурацијама.[52] Већина пророка у тамбуру куполе лесновске припрате, приказаних као цареви и свештеници, на различите начине указују на Богородицу. Једна група пророка држи у рукама предмете, атрибуте, који симболишу Богородицу, а други пророци исписаним старозаветним текстом на свитку и на огртачу, или својим местом у односу на остале фреске, најављују Богородицу. Пророк Ноје носи барку,[53] симбол спасења и префигурацију Богородице, пророк Мојсије држи у рукама вазу на којој је насликан медаљон са попрсјем Богородице,[54] пророк Арон носи процвалу палицу,[55] симбол Богородице, а пророк Самуило носи рог помазања.[56] На огртачу пророка Самуила помиње се „студенац запечаћени“, из Песме над песмама, који је метафора Богородице,[57] а пророк и цар Соломон држи свитак са текстом из Соломонових прича „Премудрост сазда себи храм….“,[58] који се односи на Богородицу. Ови

[49] *В. Р. Пешковић*, нав. дело, 51–53, таб. CCLXIX–CCLXXI; *B. Todić*, Tradition et innovations, 263; *В. Милановић*, Старозаветне теме, 219–241; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, нав. дело, 350–356, сл. 274–277.

[50] Иса. 11, 1; 7, 14; 9; 11; 61.

[51] *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 65–66, 212–213; *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 153–157; *С. Габелић*, Манастир Лесново, Историја и сликарство, Београд 1998, 63–65.

[52] *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 65–66, 212–213; *И. М. Ђорђевић*, нав. дело, 159–162, сл. 16; *С. Габелић*, нав. дело, 160–162, 172–181, таб. X XXVI, XXXVII, XLV–L.

[53] 1 Мој. 6–8.

[54] 2 Мој. 25, 29–40.

[55] 4 Мој. 17, 1–11.

[56] 1 Сам. 16, 13.

[57] Пјес. 4, 12.

[58] Прич. 9,1.

предмети, атрибути и старозаветни текстови уз пророке, кроз црквену поезију и литургију алегорично су повезани са Богородицом. Представе пророка Давида и Соломона смештене на источној страни тамбура куполе, изнад Богородичиних префигурација, наговештавају Богородичину улогу у оваплоћењу.[59]

Богородичине префигурације, смештене у источном делу припрате изнад улаза у наос, по свом броју и тематској повезаности сачињавају циклус посвећен Богородици.[60] Циклус започиње у темену лука између пиластара представом Богородице — Извора Живота (сл. 12), која овде има вишеструко симболично значење. Богородица, раширених руку, приказана је у шестоугаоној фонтани из које истичу млазеви воде. Овој сцени припадају и попрсја Јоакима и Ане, њених родитеља, насликана у непосредној близини, у врху источног зида.[61] Текстуалну основу за Богородицу — Извор живота представљају стихови из Песме над песмама, у којима је невеста извор затворен, студенац запечаћен, извор вртовима, студенац воде живе.[62] Ови стихови су били вековима варирани у црквеном песништву, а култ Богородице „Животоносног извора", пореклом из Цариграда, ширио се од VI века, и упоредо се развијао иконографски тип Богородице.[63]

У наставку, на северној страни лука приказане су још три сцене Богородичиних префигурација. То су Визија Јаковљева у две епизоде: горе Лествица Јаковљева, доле Борба Јакова са анђелом, у којима је Богородица небеска лествица између неба и земље и, још ниже, Скинија или Шатор сведочанства (сл. 13), која је заједно са предметима у њој, поистовећена у црквеној поезији са Богородицом.[64]

На јужној страни лука даље се простиру Мојсијева горућа купина, горе, Језекиљева визија о затвореним вратима, ниже и свећњак са упаљеним свећама и ваза са маном,[65] доле. У сцени Мојсијева горућа купина (сл. 14) пророк Мојсије је приказан два пута; у првом плану како лежи на тлу и десно како стоји према горућем грму, са Богородичиним попрсјем у медаљону, док се из грма појављује Христос. Испред стојеће фигуре Мојсија насликана је змија, поред Мојсија који спава, неколико оваца, а у позадини стеновит пејсаж. Ова сцена је заснована на тексту из Мојсијеве књиге Излазак,[66] а према црквеној поезији горућа купина не сагорева као ни Богородица.[67] У композицији Језекиљева визија о затвореним вратима (сл. 15), пророк Језекиљ је представљен на десној страни

---

59 *С. Габелић*, нав. дело, 160–162, таб. XXXVI–XXXVII.

60 Исто, 172–181, XLV–L.

61 *Д. Медаковић*, Богородица „Живоносни источник" у српској уметности, ЗРВИ 5 (1958), 203–218; *T. Velmans*, Iconographie de la „Fontaine de vie" dans la tradition byzantine à la fin du Moyen âge, Synthronon, Paris 1968, 128–134; *D. Pallas*, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχαιολογικὸν δελτίον, 26 (1972) 201–224; *С. Габелић*, нав. дело, 172–174, са литературом, таб. XLV.

62 Пјес. 4, 12, 15.

63 *A. — M. Talbot*, Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and its Art, DOP 48 (1994), 135–165; *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Paris 1953, 232–237; *J. Ebersolt*, Constantinople, Paris 1951, 61–66; уп. нап. 61.

64 *С. Габелић*, нав. дело, 174–176.

65 Исто, таб. XLVI–XLVII.

66 2 Мој. 3; 4, 1–19.

67 *R. P. F. Mercenier*, op. cit., II/1, 93, 97–98, 347, 351; II/2, 29–30; *S. Eustratiadou*, op. cit., 11.

како стоји испред грађевине са затвореним вратима и Богородичиним попрсјем у фронтону, са развијеним свитком у левој руци. На левој страни је приказан Христос како седи за трпезом на којој лежи хлеб са утиснутим крстом. Ретко приказивана, сцена Језекиљеве визије прати старозаветни текст овог пророка, а део једног стиха је исписан на свитку који он држи.[68] Затворена врата, која не треба да се отварају, како је Језекиљу рекао Господ, код бројних песника била су алузија на Богородичино девичанство.[69]

Испод Језекиљеве визије насликани су на десној страни златни свећњак, а на левој страни златни стамнос са медаљонима Богородице. Ови предмети из Шатора сведочанства, описани у Мојсијевој књизи Излазак,[70] упоређивани су у црквеној поезији са Богородицом.[71]

Сцена Руно Гедеоново (сл. 16), смештена на супротни, југозападни пиластар, и овде симболише божанско зачеће.[72] За сцену Недремано око, представљену на источном зиду, сасвим близу осталих фресака посвећених префигурацијама Богородице, не би се могло рећи да тематски припада истој целини.[73]

Још две фигуре песника, смештене на источном зиду припрате, испод сцене Недремано око, припадају целини Богородичиних префигурација; то су стојеће фигуре Теодора Студита (сл. 17) и Јована Дамаскина (сл. 18). Двојица теолога и црквених песника представљени су како гледају увис, према сценама Богородичиних праслика, и држе по дивит и перо, којим исписују своје речи, Теодор Студит у књигу, Јован Дамаскин на свитак.[74] Ове две фигуре, својим текстовима са епитетима двери и неисцрпног источника, посвећеним Богородици и забачених глава, окренуте ка сценама Богородичиних префигурација, затварају круг тема посвећених најављивању Богородице у Леснову.

Сцена Три младића у ужареној пећи, која се односи и на Богородицу, у Леснову је била представљена у оквиру циклуса посвећеног арханђелу Михаилу.[75]

Представе префигурација Богородице у Дечанима, било као појединачне фигуре са атрибутима или текстом исписаном на свитку, било као сцене са симболичним садржајем, најбројније су и најопширније у српском сликарству, и представљају укупност дотадашњих решења са темом посвећеном најави Богородице. Префигурације Богородице у Леснову, такође бројне и опширне, садрже у себи поред наративних сцена и интерпретације визија.

---

[68] Језек. 44, 1–2. На свитку је део другог стиха.

[69] *R. P. F. Mercenier*, op. cit., II/1, 81; *G. Babić*, L'image symbolique de la „Porte fermée" à Saint-Clément d'Ohrid, Synthronon, Paris 1968, 145–151.

[70] 2 Мој. 25, 29–40.

[71] *М. Глигоријевић-Максимовић*, нав. дело, 324.

[72] Уп. нап. 33–35; *С. Габелић*, нав дело, сл. 80.

[73] *И. М. Ђорђевић*, нав дело, 67; *B. Todić*, Anapeson, Iconographie et signification du thème, Byzantion LXIV/1 (1994), 134–165; *С. Габелић*, нав. дело, 178–180, сл. 82, 98, таб. XLIX. Заснована на пророчанству Јакова о доласку Месије (1 Мој. 49, 9; Откр. 5, 5), ова сцена има више слојева символике.

[74] *С. Габелић*, нав. дело, 180–181, сл. 98, таб. L.

[75] *С. Габелић*, нав дело, 103.

На српском живопису насталом после осликавања Дечана и Леснова, од средине XIV до средине XV века, појављују се сцене са Богородичиним префигурацијама, али су малобројније и њихов избор се мења. Пре свега, на сачуваном живопису, уопште је представљан мањи број сцена које се односе на старозаветна најављивања Богородице. Најчешће се слика композиција Богородица извор живота — као што је то случај у конхама апсида Малих св. Врача у Охриду[76] и Св. Николе у Псачи[77] и у тимпанону над западним улазом из припрате у наос Раванице (сл. 19).[78] Такође, представљана је и сцена Три младића у пећи огњеној, као у доњој зони у певници у Св. Атанасију у Лешку,[79] у олтарском простору Сисојевца[80] и у потрбушју лука између источног зида и североисточног стуба, између проскомидије и средишњег олтарског простора у Ресави[81]. Соломонове приче о Премудрости се ређе приказују и смештене су у калоти припрате у Марковом манастиру,[82] а и Лоза Јесејева се ретко појављује, какав је случај у припрати Матеича.[83]

Уместо бројних сцена са темом Богородичиних префигурација које су средином XIV века опширно представљане, крајем XIV и у првој половини XV века чешће су приказиване фигуре пророка како носе литургичке предмете који симболишу Богородицу, или свитке са исписаним текстом посвећеним Богородици. Тако су у Раваници, у тамбуру куполе, у горњем низу приказани пророк Арон са кадионицом и расцветалим штапом (сл. 20), пророк Софонија са свитком на којем је текст о кћери Сионској (сл. 21), Мојсије са амфором и посудом са маном (сл. 22) и у доњем низу Соломон са свитком и текстом о Премудрости.[84] Међу пророцима у тамбуру куполе у Каленићу, пророк Арон је представљен са вазом у посуди за ману а Мојсије са палицом, што је обрнуто у односу на остале моравске споменике (сл. 23); док је Самуило насликан са рогом (сл. 24). У припрати Каленића, у сводовима између северног и јужног зида, испод куполе, а изнад сцена Богородичиног детињства, међу личностима из Старог завета, уз Давида и Соломона, приказан је највероватније праотац Ноје, са барком у руци.[85] У тамбуру куполе у Љубостињи, пророци носе свитке са исписним текстовима са алузијама на Богородицу: Језекиљ — на затворене двери, Осија —

---

76 *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века Београд 1980, 50, сл. 20–21.

77 *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 75–76; *И. М. Ђорђевић*, нав. дело, 73, 175.

78 *Б. Живковић*, Раваница, распоред живописа, Београд 1981, 52; *М. Беловић*, Раваница, историја и сликарство, Београд 1999, 152–153, сл. 37.

79 *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 65.

80 *J. D. Ştefănescu*, op. cit., 147–150; *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 99; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, Београд 1995, 75.

81 *Б. Живковић*, Манасија, цртежи фресака, Београд 1983, V; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 63, 75.

82 *Л. Мирковић — Ж. Та̄тић*, Марков манастир, Нови Сад 1925, 71; *С. Радојчић*, Фреске Марковог манастира и Живот св. Василија Новог, ЗРВИ 4 (1956), 219–227, сл. 4, 6–7, 9.; *Л. Мирковић*, Да ли се фреске Марковог манастира могу тумачити житијем св. Василија Новог, Старинар н. с. XII, (1961), 87–88; *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 80–83, 218–219; *И. М. Ђорђевић*, нав. дело, 100–102.

83 *Е. Димӣтрова*, Манастир Матејче, Скопје 2002, 205–214.

84 *Б. Живковић*, Раваница, 10–11; *М. Беловић*, нав. дело, 84–90, пр. XIX, XXVII, XXVIII, XXX.

85 *Б. Живковић*, Каленић, цртежи фресака, Београд 1982, 6–7, 22; *Д. Симић-Лазар*, Каленић. Сликарство и историја, Крагујевац 2000, 95, 99–103, 220.

на лозу (сл. 25), а Гедеон — на руно.[86] Међу пророцима у Ресави, у тамбуру централне куполе, у доњем реду је представљен пророк Арон са разлисталом палицом и свитком, Мојсије држи суд за ману на којем је Богородичино попрсје (сл. 27), Самуило носи рог, а у олтару, поред сцене Три јеврејска младића у пећи огњеној, приказан је највероватније праотац Ноје са барком у руци.[87]

Осим пророка који носе свитке са исписаним текстовима који најављују Богородицу, из првих деценија XV века потичу представе византијских песника, химнографа, који држе свитке са својим стиховима посвећеним Богородици. У наосу Љубостиње, на северозападном ступцу, у горњим зонама, насликани су мелоди Козма Мајумски, Јован Дамаскин, Јосиф Мелод (сл. 27), са свицима на којима су исписани текстови посвећени Богородици.[88] Такође, у куполи припрате у Јошаници,[89] у пандантифима, представљени су византијски песници како исписују тексктове у славу Богородице, а инспиришу их персонификације Премудрости. У припрати Каленића, у пандантифима изпод слепе калоте, представљена су четири химнографа Јован Дамаскин, Козма Мајумски, Јосиф Песник и Теофан, који су славили Богородицу.[90] Необичан пример слављења Богородице среће се у Ресави, у чијем сликарству је литургија видно утицала на иконографију, у којој је у северозападној куполи изнад прозора и изнад небеских сила исписан почетак литургијске песме „Часнију од херувима и славнију од серафима“, посвећене Богородици.[91]

Представљање Богородичиних праобраза током последњег столећа српског средњовековног сликарства доживело је битне промене. Средином XIV века, у Дечанима и у Леснову биле су представљене бројне сцене, чак и мањи циклуси, који су детаљно и опширно илустровани према старозаветним текстовима, црквеној поезији и литургијским текстовима. У другој половини XIV и у првој половини XV века представљан је мали број сцена Богородичиних префигурација, а учестала су приказивања пророка са атрибутима Богородице и сликање песника, химнографа са исписаним текстовима на свицима, посвећеним Богородици.

[86] *С. Ђурић*, Љубостиња, Београд 1985, 72–73, 75–79, сл. 62, 64, 68, 69, 71, 74, 75, 77.

[87] *Б. Живковић*, Манасија, I, V; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 55, 63, сл. 42.

[88] *С. Ђурић*, нав. дело, 71, 87, 100, сл. 103.

[89] *В. Ј. Ђурић*, нав. дело, 98; *Р. Николић*, Прилог проучавању живописа манастира Јошанице, Саопштења IX (1970), 139, сл. 8, 11.

[90] *Б. Живковић*, Каленић, 20; *A. Grabar*, Les imagess des poètes et des illustrations dans leurs oeuvres dans la peinture byzantine tardive, Зограф 10 (1979), 13–16; *Д. Симић-Лазар*, нав. дело, 221.

[91] *Б. Живковић*, Манасија, II; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 55, 67.

Mirjana Gligorijević-Maksimović

L'ICONOGRAPHIE DES PRÉFIGURATIONS DE LA VIERGE DANS LA PEINTURE SERBE DU MILIEU DU XIVE JUSQU'AU MILIEU DU XVE SIÈCLE

Entre le milieu du XIVe et le milieu du XVe siècle, l'art médiéval serbe voit se poursuivre, au cours de son dernier siècle d'existence, un processus de changements et d'innovations reflétant l'évolution de la situation générale dans les Balkans. Trouvant leurs échos au niveau artistique, l'expansion territoriale, les changements dans l'organisation de l'Etat, l'émergence de nouvelles couches sociales et les revirements théologiques, se traduisent ainsi, dans le domaine de la peinture, par certaines modifications tant au niveau du contenu que de l'iconographie.

A Dečani, l'église du Pantocrator, dont la peinture revêt un caractère encyclopédique, se distingue par le nombre de figures individuelles et de scènes très diverses annonçant la Vierge représentées sur ses murs. Sur l'arc triomphal ce sont plusieurs personnages vétérotestamentaires qui font allusion à la Vierge à travers leurs attributs tenus en main ou les textes de leurs roulaux. Il en est de même dans l'espace du sanctuaire pour plusieurs images: l'Aigle tenant un serpent dans son bec, le Tabernacle, l'Echelle de Jacob, le Combat de Jacob avec l'ange et la Toison de Gédéon. A la voûte d'arête de la travée ouest de la nef sud du naos, un petit cycle de quatre scènes consacré à la Sagesse Divine évoque, lui aussi, la Vierge de façon symbolique alors qu'immédiatement au-dessous ont trouvé place trois scènes tirées du Livre de Daniel: le Songe de Nabuchodonosor, les Trois Hébreux dans la fournaise et le Prophète Daniel dans la fosse aux lions, qui symbolisent la virginité de Marie. Enfin, sur le mur ouest de la nef médiane sud du naos, l'Arbre de Jessé, en l'occurrence la plus vaste et la plus complexe illustration de cette composition dans la peinture serbe médiévale, annonce de même la Vierge à travers la représentation de son arbre généalogique.

On trouve également un très grand nombre de figures individuelles et de scènes annonçant la venue de la Vierge à Lesnovo, dans l'église du Saint-Archange Michel, la plus grande fondation érigée à l'initiative d'un seigneur local en Serbie médiévale. Les zones supérieures des piliers du naos ont ici accueilli les ancêtres du Christ, alors qu'apparaissent dans le tambour de la coupole du narthex les prophètes annonçant la Vierge par les textes de leurs rouleaux ou leurs attributs. Dans ce même espace, la partie du mur oriental surmontant l'entrée du naos a été consacrée à l'illustration des préfigurations vétérotestamentaires de la Vierge: la Vierge Source de vie, l'Echelle de Jacob, le Combat de Jacob avec l'ange, le Tabernacle, Moïse devant le Buisson ardent, la Vision d'Ezéchiel sur la porte close, la Toison de Gédéon, un chandelier portant des cierges allumés et un vase contenant la manne, scènes qu'accompagnent également les figures de deux poètes avec leurs textes faisant allusion à la Vierge.

Le nombre et le choix des scènes vétérotestamentaires annonçant la Vierge enregistrent, par la suite, une réduction et certains changements dans les peintures réalisées durant la seconde moitié du XIVe et la première moitié du XVe siècle. La composition la plus représentée est alors la Vierge Source de vie, comme dans les conques des absides des Petits-Saints-Anargyres à Ochrid et de Saint-Nicolas à Psača, et sur le tympan surmontant l'entrée ouest du naos à Ravanica. De même, on connaît plusieurs exemples de la scène des Trois Hébreux dans la fournaise respectivement dans la zone inférieure d'un des espaces latéraux de l'église Saint-Athanase à Lešak, dans l'espace du sanctuaire à Sisojevac et entre la proskomidie et l'espace central du sanctuaire à Resava. Les récits de Salomon sur la Sagesse Divine, plus rarement représentés, trouvent encore place dans la calotte du narthex au monastère de Marko, alors que l'Arbre de Jessé n'apparaît plus que très rarement, comme dans le narthex de Mateič.

Au lieu des nombreuses scènes ayant pour thème les préfigurations de la Vierge, la peinture de la fin du XIVe et de la première moitié du XVème siècle opte désormais plus souvent pour la représentation de prophètes munis d'objets liturgiques ou tenant en main des roulaux portant des textes qui évoquent la Vierge, comme dans les tambours des coupoles à Ravanica et à Kalenić.

Des premières décennies du XVe siècle date aussi la figuration d'un grand nombre de poètes et d'hymnographes byzantins tenant en main des rouleaux portant les textes de leurs poèmes consacrés à la Vierge. A Ljubostinja, les surfaces supérieures du pilier nord-ouest du naos ont accueilli des mélodes tenant des rouleaux avec les textes de leurs poèmes consacrés à la Vierge Les pendentifs de la coupole du narthex à Jošanica nous offrent ainsi des figures de poètes écrivant leurs poèmes à la gloire de la Vierge, alors que les inspirent des personnifications de la Sagesse. A Kalenić, ce sont quatre hymnographes dont les textes célèbrent la Vierge, qui apparaissent sur les pendentifs de la calotte aveugle du narthex. C'est à Resava, où la liturgie a de toute évidence influé sur l'iconographie, qu'on trouve reproduit dans la coupole nord-ouest, au-dessus des fenêtres et des puissances célestes, le début d'un poème liturgique consacré à la Vierge.

La représentation des préfigurations de la Vierge au cours du dernier siècle de la peinture serbe médiévale enregistre donc d'importants changements. Vers le milieu du XIVe siècle, Dečani et Lesnovo voient la représentation de nombreux personnages vétérotestamentaires accompagnés de leurs attributs ou textes évoquant la Vierge, ainsi que d'un grand nombre de scènes et même de petits cycles dont l'illustration détaillée s'appuie sur les textes vétérotestamentaires, la poésie ecclésiastique et les textes liturgiques. Durant la seconde moitié du XIVe et dans la première moitié du XVe siècle, en revanche, n'est plus représenté qu'un petit nombre de scènes constituant des préfigurations de la Vierge, alors qu'on note une augmentation du nombre de prophètes figurés avec leurs attributs mariaux auxquels s'ajoute désormais des poètes et des hymnographes tenant des rouleaux portant leurs textes dédiés à la Vierge.

Сл. 1. Дечани, пророци Мојсије и Арон, потрбушје тријумфалног лука
(према В. Р. Петковић, Дечани)

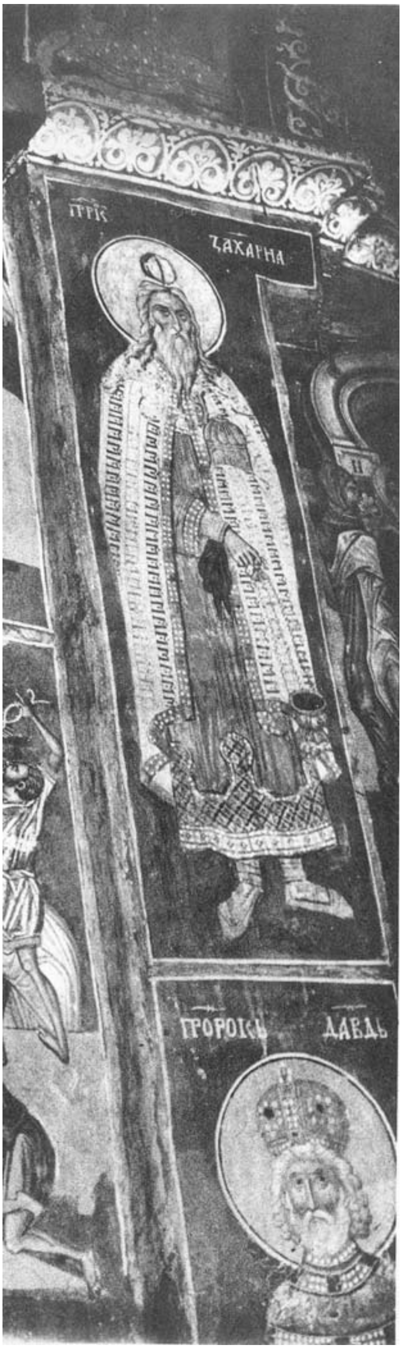

Сл. 2. Дечани, пророк Захарија, потрбушје тријумфалног лука (према В. Р. Петковић, Дечани)

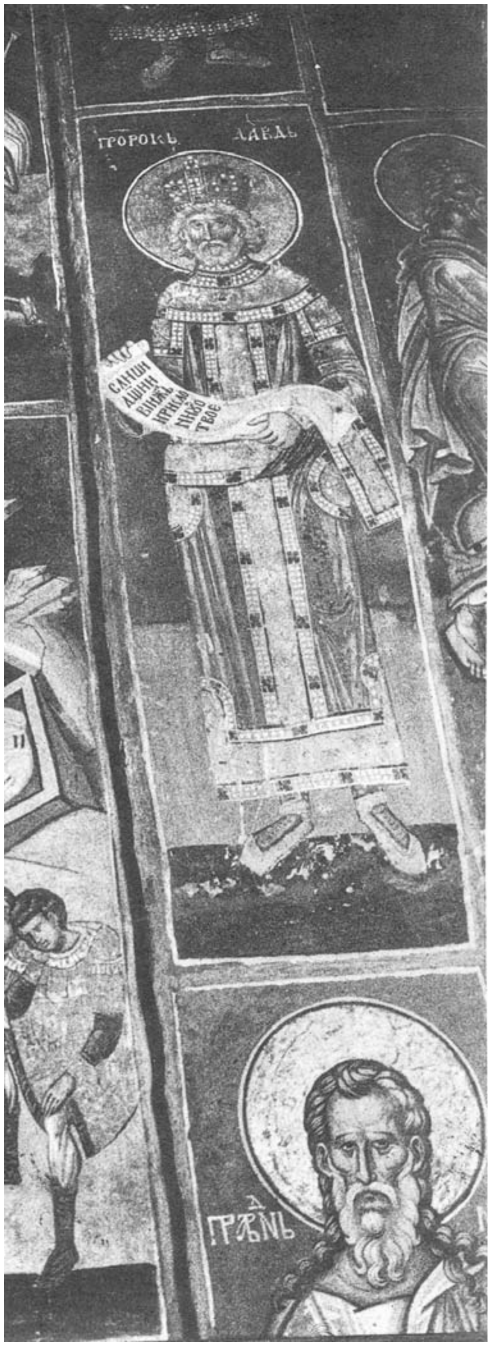

Сл. 3. Дечани, краљ Давид, потрбушје тријумфалног лука (према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 4. Дечани, краљ Соломон, потрбушје тријумфалног лука
(према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 5. Дечани, праотац Ноје, потрбушје тријумфалног лука
(према В. Р. Петковић, Дечани)

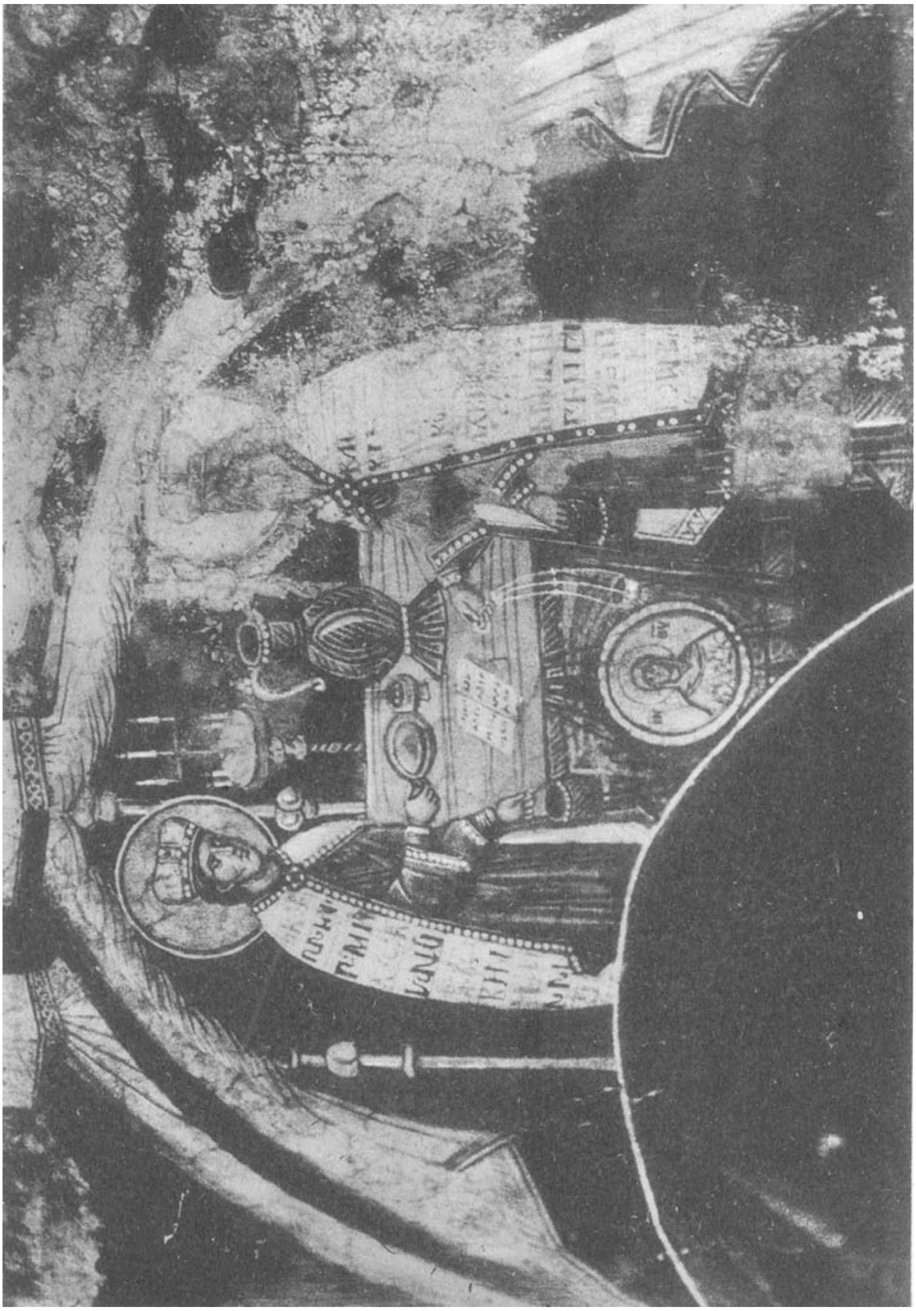

Сл. 6. Дечани, Шатор сведочанства, проскомидија, северни зид (према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 7. Дечани, Борба Јакова са анђелом, пиластар између олтара и проскомидије (према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 8. Дечани, Руно Гедеоново, пиластер између олтара и проскомидије
(према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 9. Дечани, циклус Прича о Премудрости, крстасти свод западног траveја јужног брода (према В. Р. Петковић, Дечани)

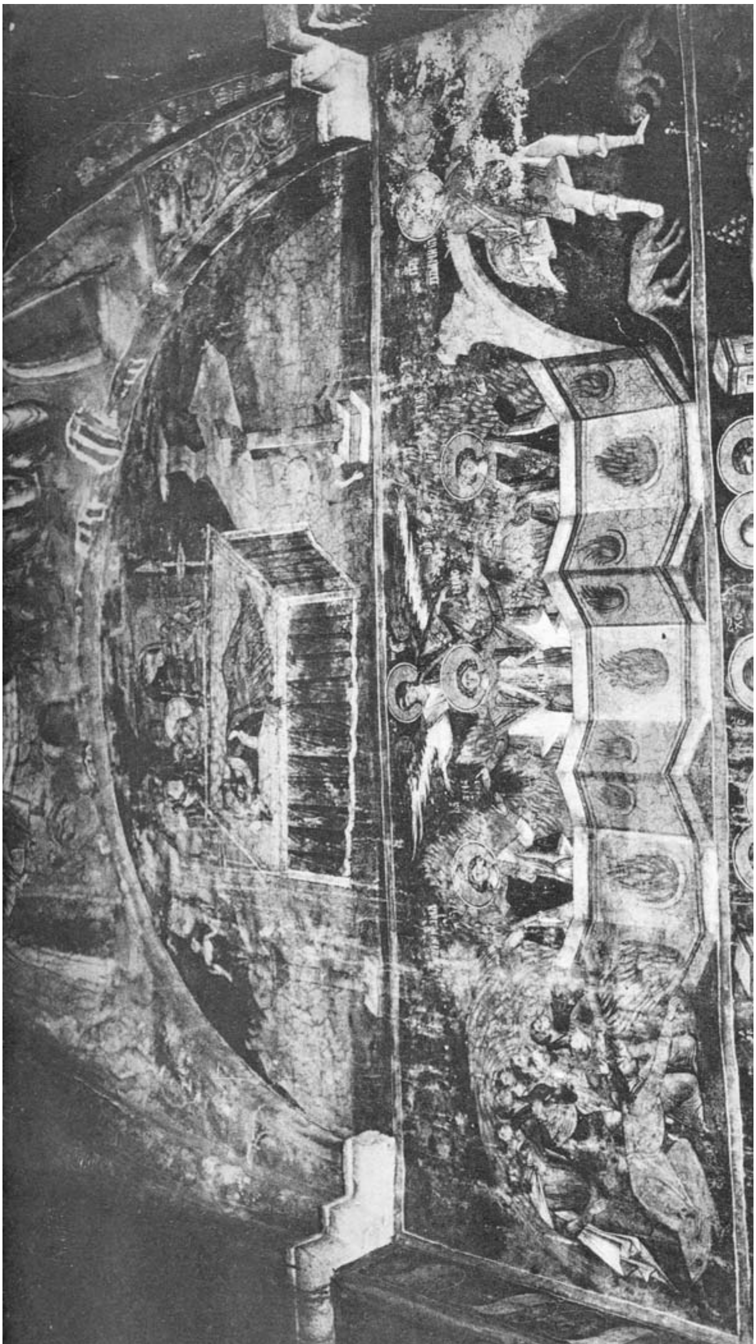

Сл. 10. Дечани, Навуходоносоров сан, Три младића у пећи, Пророк Данило у лављој пећини, јужни зид западног травеја јужног брода (према В. Р. Петковић, Дечани)

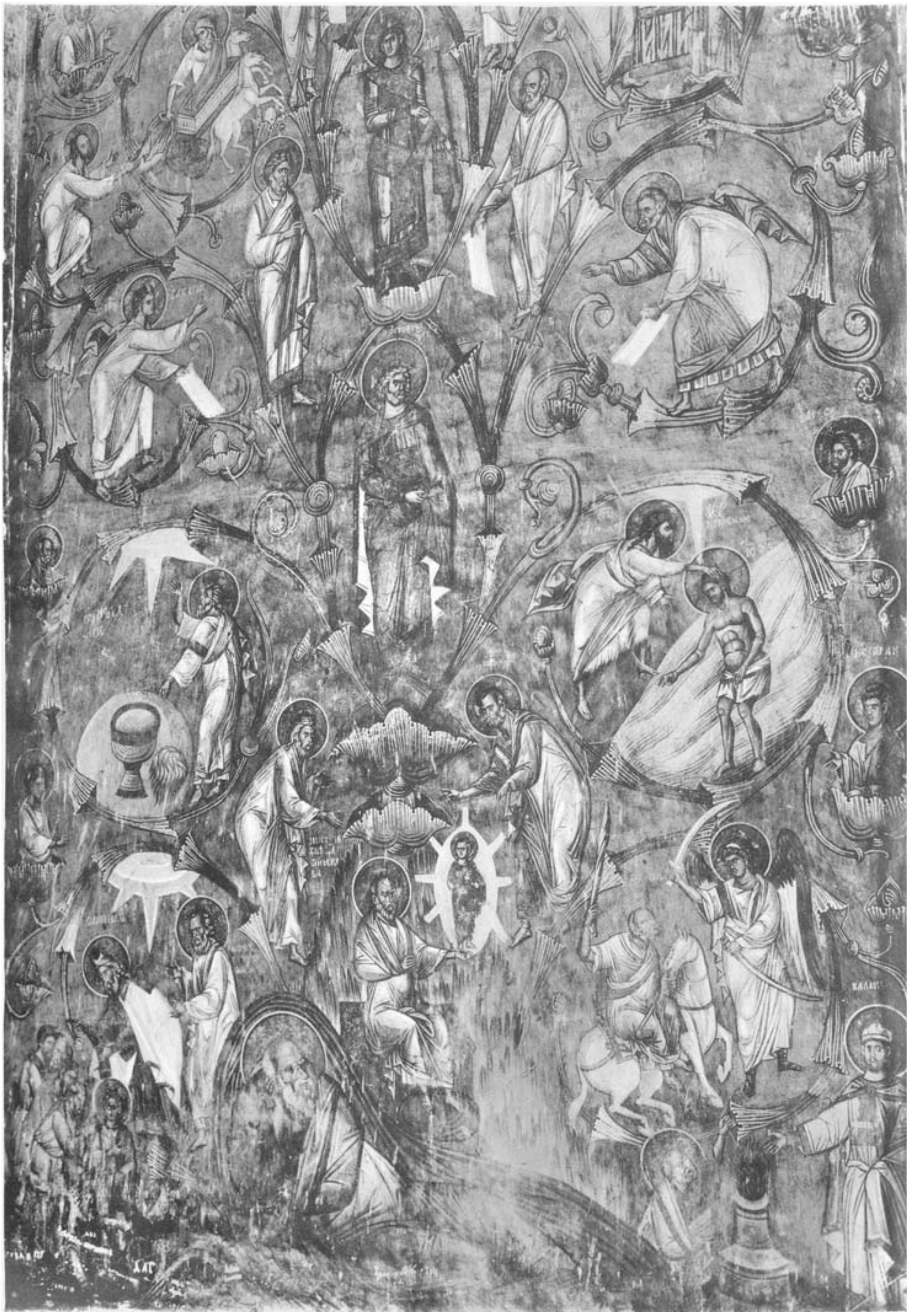

Сл. 11. Дечани, Лоза Јесејева, западни зид јужног унутрашњег брода наоса
(према В. Р. Петковић, Дечани)

Сл. 12. Лесново, Богородица Извор живота, теме лука између пиластара на источној страни припрате (према С. Габелић, Лесново)

Сл. 13. Лесново, Шатор сведочанства, лук између пиластара на источној страни припрате (према С. Габелић, Лесново)

Сл. 14. Лесново, Горућа купина, лук између пиластара на источној страни припрате
(према С. Габелић, Лесново)

Сл. 15. Лесново, Визија Језекиљева о затвореним вратима, лук између пиластара на источној страни припрате (према С. Габелић, Лесново)

Сл. 16. Лесново, Руно Гедеоново, југозападни пиластар припрате
(према С. Габелић, Лесново)

Сл. 17. Лесново, Теодор Студит, источни зид припрате
(према С. Габелић, Лесново)

Сл. 18. Лесново, Јован Дамаскин, источни зид припрате
(према С. Габелић, Лесново)

Сл. 19. Раваница, Богородица Извор живота, лунета над западним улазом из припрате у наос (према М. Беловић, Раваница)

Сл. 20. Раваница, пророк Арон, тамбур куполе, горњи ред (према М. Беловић, Раваница)

Сл. 21. Раваница, пророк Софонија, тамбур куполе, горњи ред (према М. Беловић, Раваница)

Сл. 22. Раваница, пророк Мојсије, тамбур куполе, горњи ред
(према М. Беловић, Раваница)

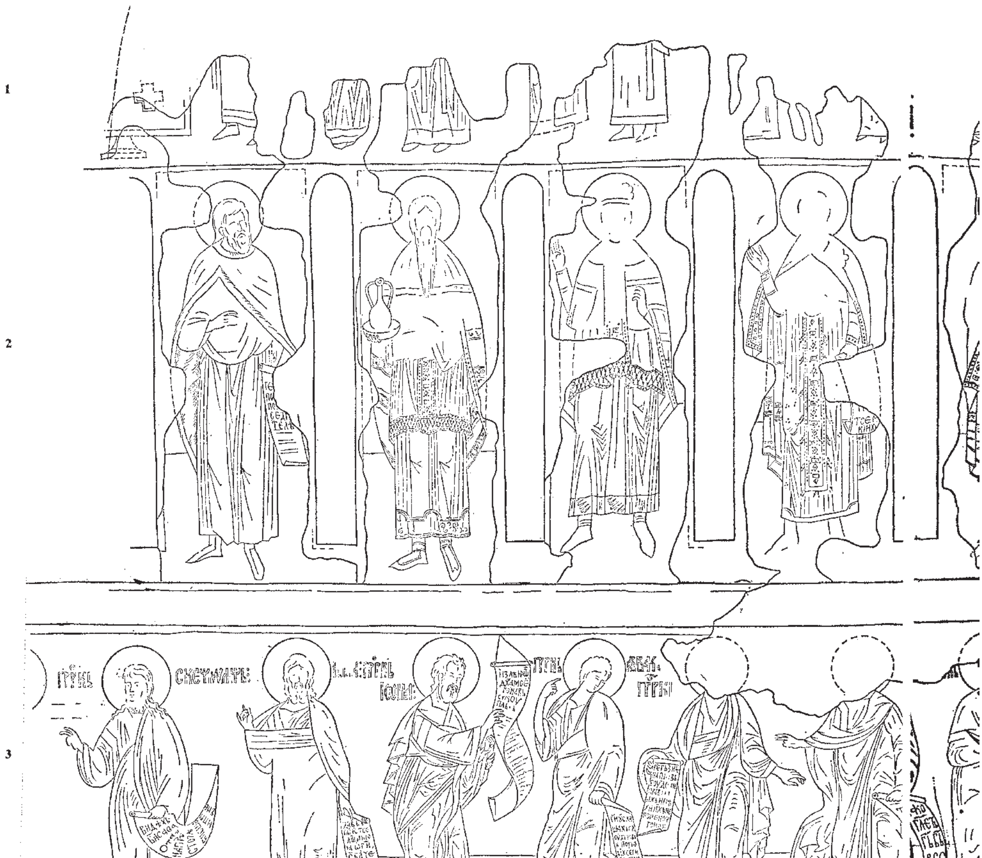

Сл. 23. Каленић, пророци Арон и Мојсије, тамбур куполе, горњи ред
(према Б. Живковић, Каленић)

Сл. 24. Каленић, пророк Самуило, тамбур куполе, горњи ред
(према Б. Живковић, Каленић)

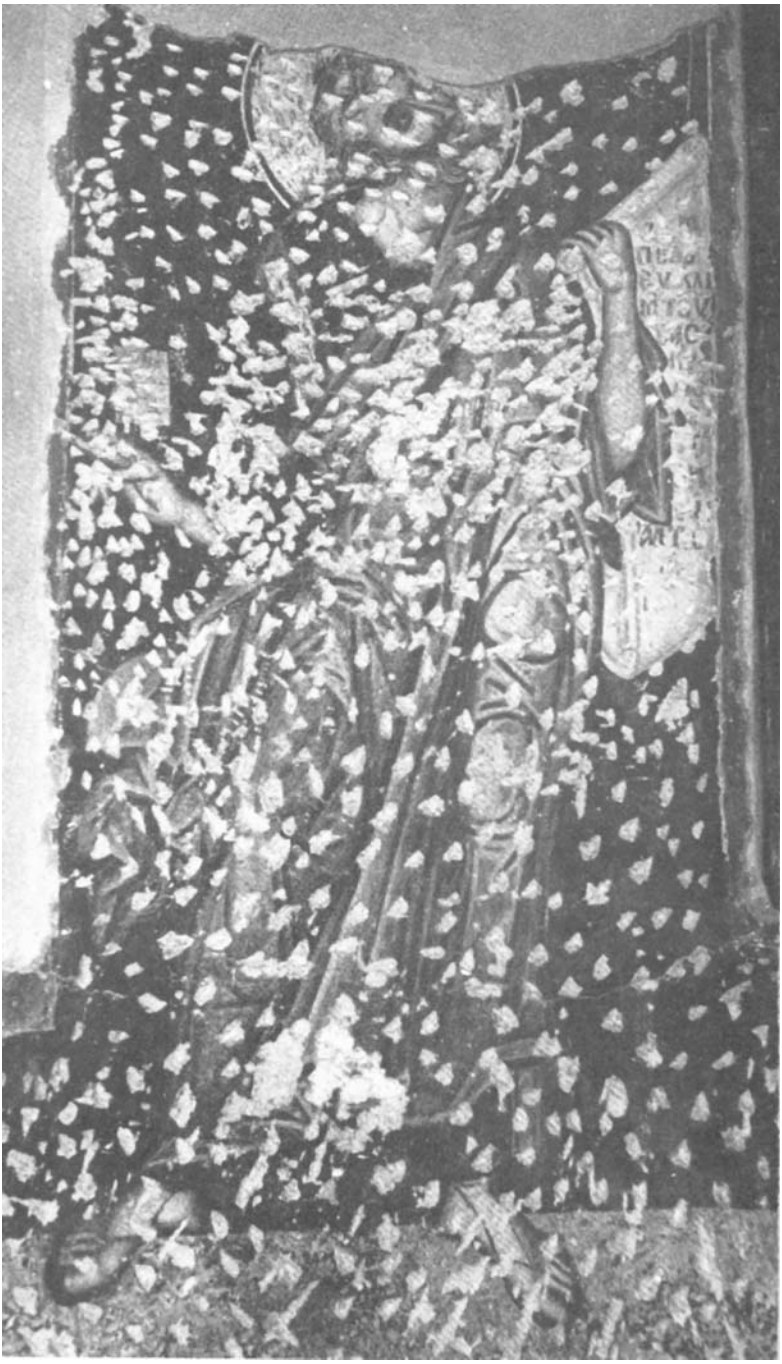

Сл. 25. Љубостиња, пророк Осија, тамбур куполе
(према С. Ђурић, Љубостиња)

Сл. 26. Ресава, пророк Мојсије, тамбур централне куполе, доњи ред
(према Б. Тодић, Ресава)

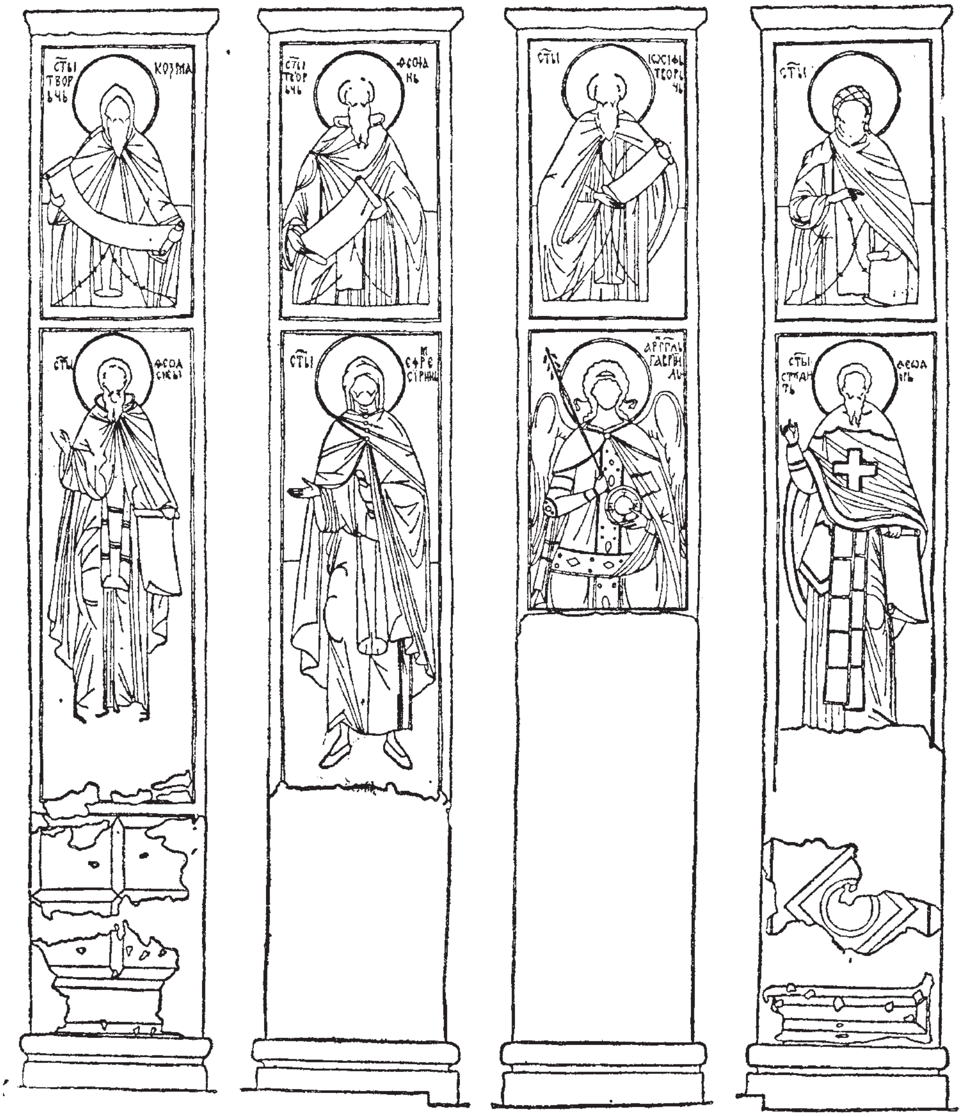

Сл. 27. Љубостиња, св. Козма Мајумски, св. Теофан Мелод, св. Јосиф Мелод и св. Јован Дамаскин, северозападни стубац наоса (према С. Ђурић, Љубостиња)

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 75.041.5(495=861):929

Бојан Миљковић

ХИЛАНДАРСКА ИКОНА СРПСКОГ ЦАРА СТЕФАНА

Хиландарску литијску икону Богородице Аврамиотисе са Христом и пророком Илијом на полеђини позније предање везује за српско освајање Сера 1345. Предање и иконографски тип Мајке са Дететом указују на Битољ као место настанка ове иконе, док јединствени епитет упућује на цариградски Аврамитски манастир.

Пре нешто више од једне деценије научној јавности је постао доступан текст дужег наслова **Повѣвесть ѕѣло страшна, и ужаса исплънена, и душеполезна вѣрным. Сповѣдание о святых чюдотворных иконах, еже суть в Святѣи горѣ Афоньстѣи, в монастыри, глаголемѣм Хиландарь, како и что чюдодѣиствують. Сказание о них сице.**[1] Дело је написано по казивањима хиландарских монаха који су се обрели на руском двору ради тражења милостиње 1558/9.[2] Надахнута приповест прожета дубоким религиозним усхићењем због пројављења Божије благодати кроз чудотворење икона из Хиландара, чији су сведоци били и њихови савременици, инспирисала је непознатог московског списатеља да ове легенде забележи, али је несумњиво утицала и на велику дарежљивост цара Ивана Грозног (1533–1584), царице Анастасије и царске породице, према српском светогорском манастиру.

[1] Овај састав који се налази у рукописном зборнику бр. 147 Д, fol. 80–97, Хлудовљеве збирке Државно-историјског музеја у Москви, презентовао је заслужни Анатолиј Аркадевич Турилов на међународном симпозијуму *Чудотворная икона* одржаном у Москви јуна 1994, а у целини објавио две године касније у публикацији са овог скупа — *А. А. Турилов,* Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века, Чудотворная икона в Византии и Древней Руси, Москва 1996, 510–525. Сам рукопис, у коме се поред овог налазе и неки други текстови јединственог садржаја, датује се у седму деценију XVI столећа.

Користимо прилику да се захвалимо колеги Александру Фотићу који нам је љубазно скренуо пажњу на овај текст.

[2] Петочлано посланство из манастира Хиландара, које је у Москви том приликом боравило најмање десет месеци, од аудијенције код цара 6. августа 1558. до маја наредне године, предводио је архимандрит Прохор, а чинили су га још старац Анастасије, јеромонах Венијамин, ђакон Генадије и монах Артемије, в. *А. Фотић,* Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век), Београд 2000, 209–210.

Повесӣ представља драгоцен извор за познавање култова хиландарских чудотворних икона, односно за историјат њиховог постојања и поштовања у српском манастиру на Атону, тим пре што се неке од њих и данас чувају у манастирској ризници или самој цркви. Подаци које пружа овај текст у целини, биће предмет посебног рада који је у припреми. Овде, како се из самог наслова може видети, биће речи само о једној икони која се у поменутом спису назива иконом српског цара Стефана.

Како *Повесӣ* сведочи, ова икона је у Хиландару средином XVI столећа, заједно са литијским крстовима и чудотворном Христовом иконом, ношена на богојављенској литији приликом освећења воде.[3] Следи легенда по којој је цар Стефан Српски уз њену помоћ заузео град Евхаиту, односно Серез.[4] Кренувши у поход, српски владар узима са собом ту икону из града Битоља и долази под Сер, где се пред освајачима испречило снажно градско утврђење. Стефан заповеда да се до зидина догурају куле и друге опсадне справе, на шта су браниоци одговорили постављањем крстова и икона на зидинама града. Видевши то, благочестиви владар не издаје команду за напад, већ креће ка граду такође са кр-

[3] Литије врло рано постају саставни део годишњег богослужења хришћанске цркве, како у ширим урбаним срединама тако и у оквиру посебних, манастирских целина. Почетком X столећа улицама Цариграда је пролазило чак 68 литија у току једне календарске године, судећи по *Тийику Велике Цркве, J. F. Baldovin,* The Urban Character of Christian Worship, Roma 1987, 167–226. Неке од њих представљале су комеморацију оних литија којима се приписивала заслуга за избављење престонице у пресудним тренуцима њеног вишевековног постојања, од земљотреса, опсада, пожара, или се прослављале победе над јеретицима, док су у оквиру манастира њима углавном обележавани само највећи Христови и Богородичини празници. На литијама су ношени обострано украшени крстови и иконе, јеванђеља и реликвије светих, што као устаљену праксу узгред бележе и манастирски типици, Студитски (после 842) или Богородице Космосотире близу Фере (1152), а значај литија најсажетије тумачи Симеон, архиепископ солунски (1416/7–1429), cf. Byzantine Monastic Foundation Documents, I, II, ed. *J. Thomas, A. Constantinides Hero, G. Constable,* Washington 2000, 101, 827, 843; *L. Petit,* Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), ИРАИК 13 (1908) 50.20–32, 68.13–17; PG 155, 656; *J. A. Cotsonis,* Byzantine Figural Processional Crosses, Washington 1994, 22. О литијским иконама cf. *D. I. Pallas,* Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, München 1965, 89–97, 308–332.

[4] Интересантна је грешка која се овде прави поистовећивањем двају градова. Исту погрешку нешто раније прави и српски летописац када Сер назива **Єфаить** (Ephaita), говорећи о поседима Маре Бранковић, Стари српски родослови и летописи, пр. Љ. Стојановић, Београд — Ср. Карловци 1927, 43, 297. Под утицајем хагиографских списа, cf. *H. Delehaye,* Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909 (repr. New York 1975), 10–43, 127–202, име старог ходочасничког центра посвећеног светом Теодору Тирону на Понту двојица писаца XVI века користе за Сер, у чију су катедралу посвећену светим Теодорима били пренети делови реликвија ових светих ратника после селџучког освајања Мале Азије крајем XI столећа, *П. Н. Пайагеоргиу,* Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 247–251, 260–285; *К. Јиречек,* Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 501–502; *М. Марковић,* О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 596–597. Такође, за Евхаиту као првобитно средиште култа светог Теодора Тирона, cf. *H. Delehaye,* Euchaïta et la légende de saint Théodore, Mélanges d'hagiographie grecque et latine, Bruxelles 1966, 275–280; *C. Zuckerman,* The Reign of Constantine V in the Miracles of St. Theodore the Recruit (*BHG* 1764), REB 46 (1988) 191–210; за суседну Евханију из које се најкасније од X века почео ширити култ другог светог Теодора, Стратилата, cf. *N. Oikonomidès,* Le dédoublement de S. Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia, AB 104 (1986) 327–335.

стовима и иконама. Грци их пак почну гађати стрелама, а он заповеди тој своје-врсној литији да се врати. И тада грчки велможа, родом Фруг, звани Каволар,[5] са намером одапе стрелу и погоди икону Богородице са задње стране, где је био насликан пророк Илија. Даље се описује чудо по коме је из погођене иконе потекла крв као из живог тела,[6] да би се у следећем тренутку икона ношена Божијом силом устремила ка граду и развалила градска врата. За њом је српска војска ушла у Сер и лако га освојила. Цар Стефан заповеда да се сви Грци, осим жена и деце посеку. Тако је постигнута велика победа уз Богородичину помоћ. Потом следи прича о Каволару, који је прешао у православље и замонашио се у манастиру Хиландару, где је у близини манастира, у винограду, сазидао пирг који се по њему зове Каволарев пирг,[7] и као искусан монах се упокојио у српском светогорском манастиру. Саму икону је цар Стефан, одајући пошту Богородици, обложио арапским златом, сребром и драгим камењем, а царица је са своје главе скинула венац са драгим камењем и бисерима, и са усрдним молитвама положила га на икону. Тако украшену икону царски пар доноси и поклања је манастиру Светог Саве (Хиландару). Икона је наставила и у манастиру да чини чуда на свима онима који су јој са вером и страхом Божијим приступали. При крају *Повесш̄и* још једном се понавља да је у литији на Богојављење, поред иконе Христа Јерусалимског, ношена чудотворна икона цара Стефана Српског, уз чију помоћ је заузео град Евхаид.[8]

---

[5] Од καβαλλάριος (καβαλλάρης) — витез, коњаник, али и име једне од најугледнијих магнатских породица средине XIII столећа по Георгију Пахимеру. Οἱ Καβαλλαρίοι су тада, уз Торнике, Стратегопуле, Рауле, Палеологе, Ватаце, Филе, Нестонге, Камице, Апрене, Анђеле, Ливадарије, Тарханиоте, Филантропене, Кантакузине, чинили онај аристократски слој ромејског друштва који ће као свог главног експонента довести на власт Михаила Палеолога, а касније повезани бројним родбинским везама, са владајућом династијом и међусобно, у највећој мери обележити последња два века историје Царства. Исти писац доноси и имена најистакнутијих представника ове породице у другој половини XIII века: Василија, Алексија који је био доместик τῆς τραπέζης, и великог коноставла Михаила, cf. Georges Pachymérès, Relations historiques, I-II, ed. *A. Failler, V. Laurent,* Paris 1984, 55, 90–95, 155, 421, 527. Каваларије срећемо и у наредном столећу, као дворјане Андроника II, једног Кантакузиновог присташу, али и као земљопоседнике на Халкидици и у околини Сера, cf. PLP 5, 3–5. Један од њих, непознатог имена, ставља свој потпис на акт црквеног суда у Серу којим председава митрополит Јаков, октобра 1348, у време српске власти, ibidem, nº 10029; Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle,* Paris 1988, 93, nº 21.30. Он би најпре могао бити горе поменути Каволар. За идентификацију ове личности из хиландарске легенде, такође, cf. *A. Fotić,* Le pyrgos de Kabalaréos, *alias* pyrgos du roi Milutin, REB 60 (2002) 213. Самом породичном имену приписује се латинско порекло, ODB 2, 1087, што би упућивало на неког западњачког ритера, каквих је још од XI столећа било у најамничкој војсци Ромеја, као родоначелника ове породице. Иноверно порекло се изгледа дуго памтило, налазећи свој далеки одјек и у позно забележеном хиландарском предању.

[6] Крвоточење „повређених" светих слика опште је место, за најстарије забележене легенде, cf. The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilos and Related Texts, Camberley 1997, lvi-lvii, lxiv, 41.14–19, 47.1–16; Leonis Diaconi Historiae, ed. *C. B. Hasii,* Bonnae 1828, 166.23–168.3.

[7] Реч је о пиргу који се налази на почетку тзв. Савиног поља, на пола пута од Хиландара ка мору и који је новије предање, први пут забележено крајем XIX века, приписивало српском краљу Милутину. На основу једног Есфигменског акта из 1562. и савремене му легенде забележене у Москви, убедљиво је показано да је средином XVI столећа за Светогорце то пирг τοῦ λεγομένου τοῦ Καβαλαρέως, cf. *Fotić,* Le pyrgos, 209–212.

[8] Парафраза делова текста, в. *Турилов,* нав. дело, 516–517, 524.

Хиландарско предање описује догађаје које дели нешто више од два столећа. Реч је о српском освајању Сера, у који краљ Стефан Душан улази 25. септембра 1345. О дешавањима која непосредно претходе паду града сведоче савремени извори. Почетком године Душан се налазио у средишњим областима своје државе судећи по повељи хиландарском пиргу Хрусији издатој у Скопљу 1. јануара 1345.[9] По казивањима Јована Кантакузина може се закључити да је Душан у лето исте године започео опсаду Сера. На вест о приближавању ромејске војске потпомогнуте бројним турским одредима, он привремено диже опсаду, али догађаји у престоници, пре свега изненадно убиство Алексија Апокавка и повлачење Турака у Малу Азију, одвлаче Јована Кантакузина, мимо његове воље, на исток, пре но што је и стигао до Сера, препуштајући град сопственој судбини.[10] По савременој белешци у једном рукопису оближњег Продромовог манастира на Меникејској Гори, у суботу 24. септембра српски ратници улазе у серску тврђаву, а већ следећег јутра краљ Душан присуствује литургији у митрополији у доњем граду.[11] По Нићифору Григори браниоци су се предали услед дуге опсаде и глади, претходно се споразумевши са српским краљем,[12] у чему су свакако пресудну улогу имале његове присталице међу архонтима у самом граду, који су потом за своје заслуге били и достојно награђени.[13]

Усмено монашко предање забележено више од две стотине година касније даје своје виђење ових догађаја. Један од података свакако не одговара реалним збивањима. Реч је о масакру целокупног мушког становништва града, који је наводно наредио Стефан Душан по његовом заузећу. Не само што би овакав злочин сасвим сигурно нашао свог одјека у савременим, Душану изузетно ненаклоњеним, византијским изворима, и што то није било примерено чак ни каснијим иноверним, османским завојевачима у случају споразумне предаје опседнутог града, већ и због чињенице да је један од вођа Кантакузинове странке, велики стратопедарх Димитрије Цамплакон, после српског освајања могао да напусти Сер и склони се у Христопољ.[14] Остаје питање зашто хиландарско предање приписује такву окрутност српском владару: можда је то пројекција нетрпељи-

[9] Actes de Chilandar, II, Actes slaves, ed. *B. Korablev,* BB 19 (1915), Приложенiе 1, 478–480, бр. 34; *М. А. Пурковић,* Итинерар краља и цара Стефана Душана, ГСНД 19 (1938) 240.

[10] ВИИНЈ, VI, 477–482.

[11] *А. В. Соловјев,* Цар Душан у Серезу, ЈИЧ 1 (1935) 474.

[12] ВИИНЈ, VI, 262–265.

[13] За Јована Кантакузина, Душанове присталице и њихов предводник Манојло Асен били су главни кривци за пад града у српске руке. Цар-писац је ка Серу кренуо са војском, не само с намером да град ослободи опсаде, већ да из њега протера и своје противнике. Сплет околности га је спречио у томе. О већем броју грчких великаша који су наставили да теку своје каријере под новим господарем в. исто, 478; *A. V. Solov'ev,* Греческiе архонты в сербском царствѣ XIV вѣка, Bsl 2 (1930) 275–286.

[14] Поуздано је у животу и после августа 1362, када заједно са супругом Евдокијом Палеологином издаје један акт манастиру Ватопеду, cf. *Г. Ј. Теохаридис,* Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, Μακεδονικά 5 (1963) 135, 138–141, 170–173; *idem,* Eine Vermächtnisurkunde des Groß-Stratopedarchen Demetrios Tzamblakon, Polychronion, Heidelberg 1966, 486–495.

вости и озлојеђености самих приповедача према грчким монасима због честе узурпације хиландарских поседа на Светој Гори средином XVI века,[15] или се тиме желела истаћи ревност богољубивог владара који се на одмазду одлучује због повреде светиње, Богородичиног лика. Сам текст *Повести* не образлаже овај наводни Душанов поступак, али је у исто време у том погледу и контрадикторан, јер чак и главни виновник, велможа Каволар, бива поштеђен и умире као сабрат Хиландара.

Упркос поменутом, чини се да у основном језгру ове приповести постоје и елементи историјске истине. Наиме, обичај ношења скупоцених крстова, основног символа хришћанске победе, и нарочито поштованих икона, био је дуговека пракса у ромејским војним походима. У строго одређеном формацијском поретку царских трупа приликом поласка у рат, као и потом, у току тријумфалног повратка у престоницу, велики златни крст украшен драгим камењем заузима истакнуто место још у време Константина VII Порфирогенита (913–959), али по сведочењу његовом и за његових претходника, царева Василија I и Теофила.[16] Такође, на основу нешто познијих извора, сазнајемо да млади Василије II у битку против узурпатора Варде Фоке код Абидоса 13. априла 989. носи Богородичину икону.[17] По Михаилу Аталијату, Роман IV Диоген имао је у свом кампу код Манцикерта чувену Богородицу Влахернитису,[18] док се Јован II Комнин у најтежим тренуцима борбе против Печенега близу Верије, 1122, пријежно молио пред Богородичином иконом.[19] Вера у натприродну помоћ икона у борби са непријатељем нарочито расте од доба Комнинске династије, када бележимо случајеве да при повратку у Цариград, после победничких војних похода, ромејски василевс своје место на челу тријумфалне поворке, у раскошној квадриги, уступа Богородичиној икони, а он сам пешице или на коњу иде иза двоколица: на тај начин је освајање утврде Кастамона на северу Пафлагоније 1134. прославио Јован II, Манојло I своје успехе у Угарској с пролећа 1168, или касније, Михаило VIII Палеолог када са иконом Богородице Одигитрије свечано улази у

---

[15] Насилно запоседање земље и пашњака словенских братстава, српског и руског, на Светој Гори, од стране грчких манастира, били су у то време готово стални предмет молби које су хиландарска посланства упућивала Ивану Грозном приликом аудијенција; таква је она од 28. августа 1550, или од 5. истог месеца 1558. године. Од њега се очекивало да код турског султана издејствује да се ове неправде исправе, што руски цар и чини у једном писму Сулејману Величанственом из 1551, у коме од султана тражи да заштити Хиландар од узурпација грчких монаха. Интересантно је да се у саставу првог и на челу другог посланства налазио поменути архимандрит Прохор, један од потенцијалних приповедача наше *Повести,* уп. *Фотић,* Света Гора и Хиландар, 104, 208–210; исти Прохор, када нешто више од петнаест година касније, 1575/6, завештава свом манастиру карејску келију Три Јерарха, изричито наводи обавезу хиландарског братства да келију не прода Грцима, *Д. Синдик,* Из хиландарског архива, ХЗ 5 (1983) 75, 79.

[16] Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. F. Haldon,* Wien 1990, 124, 144, 148, 245–247.

[17] Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077), I, trad. *É. Renauld,* Paris 1926, 12.

[18] Michaelis Attaliotae Historia, eds. *W. Bruneto de Presle, I. Bekkerus,* Bonn 1853, 152.21–153.14.

[19] Nicetae Choniatae Historia, ed. *J.-L. van Dieten,* Berlin 1975, 15.86–90.

Цариград 15. августа 1261.[20] Ношење икона у војне походе, готово без изузетка Богородичиних, као и крстова среће се и ван граница Византије, у земљама њеног културног круга, попут Богородице Владимирске у Русији.[21] Оправдано је очекивати да је иста пракса постојала и у средњовековној Србији, а нарочито под Стефаном Душаном, доследним баштиником ромејског наслеђа.

С друге стране, проношење реликвија, крстова и икона у литијама, улицама града под опсадом и изношење истих на бедеме ради њиховог освећења и укрепљења још је древнија пракса у Византији. Наводимо само неке примере: патријарх Сергије предводи литије које се крећу цариградским зидинама док су испод њих чете Авара и Словена, крајем јула и почетком августа 626,[22] василевс Исак II Анђео лично износи икону Богородице Одигитрије на градске зидине у тренутку када се престоници приближавају трупе побуњеника Алексија Вране 1186,[23] литија са Богородичином иконом кретала се улицама Цариграда само неколико дана пре него што ће уласком Мехмеда Освајача у град, 29. маја 1453, престати да постоји хиљадугодишње Ромејско царство.[24] Оваква пракса налази свог одјека и у ликовним изворима, тако да су Богородичин мафорион и њена икона на зидинама града обавезан део представе аварско-словенске Опсаде Цариграда у оквиру Богородичиног Акатиста, још од најстаријег познатог примера са јужне фасаде цркве Светог Петра на острву Велики град на Преспи из око 1360.[25] Опис опсаде Сера забележен у хиландарском предању средином

[20] Ibidem, 18.78–19.2, 157.53–158.81; Nicephori Gregorae Byzantina historia, I, ed. *L. Schopeni,* Bonnae 1829, 87.16–20; Богородичина икона на царској квадриги пуној ратног плена ишла је испред Јована I Цимискија у тријумфу приликом његовог повратка у Цариград из Бугарске 971. године. За разлику од горе наведених, млађих примера, овде је, уз остале инсигније, реч о заплењеном паладијуму покорених Бугара, Leonis Diaconi Historiae, 158.7–16. Овај догађај илуструје минијатура из мадридског рукописа Скиличине хронике (fol. 172v), *A. Grabar, M. Manoussacas,* L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid, Venise 1979, 95.

[21] *Л. А. Щенникова,* Чудотворная икона «Богоматерь Владимирская» как «Одигитрия евангелиста Луки», Чудотворная икона в Византии и Древней Руси, Москва 1996, 252–302; Древнейшая редакция Сказания об иконе Владимирской Богоматери, пр. *В. А. Кучкин, Т. А. Сумникова,* исто, 476–509. О овоме такође, cf. *A. Weyl Carr,* Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople, Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington 1997, 81–99.

[22] *F. Barišić,* Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626, Byz. 24/2 (1954) 371–395.

[23] Nicetae Choniatae Historia, 381.46–382.61.

[24] Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch,* Berolini — Novi Eboraci 1983, 58.9–24.

[25] *Б. Кнежевић,* Црква светог Петра у Преспи, ЗЛУ 2 (1966) 252–256; *Ц. Грозданов,* Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 129–132; ова представа у саставу истог циклуса нарочито је честа на фасадама молдавских цркава XVI столећа, *V. Grecu,* Eine Belagerung Konstantinoples in der rumänischen Kirchenmalerei, Byz. 1 (1924) 273–289; *J. Lafontaine-Dosogne,* L'illustration de la première partie de l'hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de la Kariye Djami, Byz. 54 (1984) 666–671. Као илустрацију овде доносимо новгородску икону друге половине XV века, која је настала на основу нешто старије легенде, веома налик хиландарској, и говори о догађају из 1170. и покушају кнеза Андреја Суздаљског да освоји Новгород (сл. 1). Чудотворну Богородичину икону архиепископ Јован износи на зидине града и њу, за разлику од нашег предања, стрелом погађају нападачи. Икона се окреће према граду и браниоци су тада могли видети сузе које су потекле низ Богородичино лице. У истом тренутку чудесна тама се спустила на Суздаљце изазвавши међу њима пометњу, у којој су почели да секу једни друге, те су их браниоци града непосредно после тога лако поразили, Byzantium. Faith and Power, 155–157, n° 79.

XVI века сасвим одговара средњовековним обичајима ратовања, за које сами приповедачи нису могли знати из непосредног искуства, јер у време кад *Повесш* настаје, у ширем залеђу Свете Горе, већ више од једног века не пролазе хришћанске војске. У начелу, могло би се претпоставити да је овај опис типски, тј. да приказује опсаду било ког града из времена о коме говори, да није једног детаља који је везан за порекло главног „актера“ легенде, хиландарске иконе која се и данас чува у манастиру.

Реч је о двојној, литијској икони, на којој је с једне стране насликана Богородица Аврамиотиса са Христом, а на другој пророк Илија кога храни гавран у пустињи (сл. 2–3).[26] Икона је великих димензија, 117×67 сантиметара и недавно је конзервирана. Са стране је опсечена, првобитно је дакле била веће ширине и у доњем левом углу је оштећена. Ликови су насликани на светлозеленој позадини са окерним нимбовима, а пророк Илија је у карактеристичном стеновитом пејзажу. На икони постоје већа оштећења бојеног слоја. Трагови ексера указују да су допојасни ликови мајке и детета били оковани, како сведочи и наша *Повесш.* Ков је, како је то уобичајено, покривао нимбове и позадину на којој су насликани Богородица и Христос.[27] Скупоцени ков иконе данас више не постоји, те се са сигурношћу не може рећи да ли је, у легенди посебно наглашен, *венац* царичин био део првобитне оплате или накнадне интервенције, што није био редак случај код оплате многопоштованих икона.

Богомладенац у мајчином наручју, насликан у живом покрету, забачене главе и леђима окренут посматрачу, представља одређен иконографски тип, који се не јавља тако често те на посредан начин потврђује веродостојност хиландарског предања. У питању је тип Пелагонитисе,[28] како се она данас у науци назива, и који су већ први истраживачи на основу овог топонимског епитета исправно повезали са средњовековним Битољем,[29] односно са неком од његових цркава.[30] За постојање култа Богородице Пелагонитисе постоје посредни докази, пре свега кроз израду њених реплика које доследно понављају одређени модел, тј. прототип. Хиландарска икона представља један од најстаријих сачуваних примера. Стилске одлике двојне иконе из Хиландара њен настанак опредељују управо у средину XIV столећа искључујући већу старину,[31] те се на основу

[26] По новом електронском каталогу икона манастира Хиландара, икона носи ознаку P 19.

[27] За највећи број примера, cf. *A. Grabar*, Les revêtements en or et en argent des icones byzantines du moyen âge, Venise 1975.

[28] О Богородици Пелагонитиси постоји обимна литература, од које ми издвајамо: *N. Běljaev,* Образъ Божьей Матери Пелагонитисы, Bsl 2 (1930) 386–392; *П. Миљковиќ-Пейек,* Умилителните мотиви во византиската уметност на Балканот и проблемот на Богородица Пелагонитиса, Зборник на Археолошкиот музеј 2 (Скопје 1958) 9–15, 20–27; *L. Hadermann-Misguich, Pelagonitissa* et *Kardiotissa*: variantes extremes du type *Vierge de Tendresse,* Byz. 53/1 (1983) 9–13, 16.

[29] За овај град византијски извори, осим старог античког Ἡρακλεία τῶν Μυσῶν, углавном користе два назива Πελαγονία и Βουτέλιος, ВИИНЈ, III, 267, 283, 338, 354; исто, IV, 47, 49–50, 128; исто, VI, 14. У познијим изворима Битољ се често назива и Μοναστήριον.

[30] В. даљи текст, стр. 332–334, 348.

[31] Икона се у монографији о манастиру, *Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић,* Хиландар, Београд 1978, 110, датује у трећу четвртину XIV века.

текста легенде може закључити да је српски владар, осим војних припрема, за потребе свог похода на Сер дао да се изради и копија чудотворне Богородичине иконе из Битоља.[32]

Ваља напоменути да је од тренутка настанка реплици била одређена литијска намена. За разлику од уобичајених жлебова усечених по средини доње ивице оваквих икона, на полеђини хиландарске очуван је горњи део вертикалног дрвеног носача преко кога је нанет бојени слој са исликаним растињем у каменитом пејзажу, позадином представе пророка Илије, а очувани су и трагови једног од косих носача у доњем левом углу.[33] Дакле, најпре је за дрвену подлогу причвршћен дрвени носач, па тек потом икона осликана, што може указивати на извесну ужурбаност приликом њене израде. О изгледу трокраког носача и начину ношења тешких литијских икона великих димензија најбоље сведоче илустрације последњих двеју строфа Богородичиног Акатиста. За неке од њих већ је примећено да у себи садрже елементе савремених литија,[34] попут једног дела уметничког веза с краја XV столећа из збирке Државно-историјског музеја у Москви (сл. 4–5).[35] И када нису ношене у литијама, многопоштоване иконе су

[32] Други извори не говоре којим се путем краљ Душан кретао пре него што је са војском дошао под зидине Сера. Битољ је највероватније припојен српској држави још 1334. године, налазио се на старом војном друму Via Egnatia, а околна Пелагонијска равница била је, како је то приметио још Никита Хонијат, лако проходна за коњицу „подесна да прими војску, а истовремено прикладна за вршење извиђања и прикупљања извештаја" о околним областима, Nicetae Choniatae Historia, 101.60–64; ВИИНЈ, IV, 128. Пелагонија је била база из које је Манојло I Комнин полазио у готово све своје окршаје са Србима и Угрима и често је у њој боравио са војском, уп. исто, 23–24, 46–51, 122–130, 149–150. По Григори и Кантакузину, Андроник III Палеолог је са ромејским трупама, претходно заузевши околна утврђења, у Пелагонији чекао вести о исходу сударa српске и бугарске војске код Велбужда крајем јула 1330, исто, VI, 207–208, 335–336. Тако је равница око Битоља због својих природних одлика и географског положаја и за Душана касније могла бити погодна за концентрацију трупа пре почетка ратних операција које ће резултирати освајањем Сера.

[33] По три симетрично распоређена оштећења са траговима ексера уз десну и леву ивицу на полеђини иконе задиру у бојени слој и представљају накнадну интервенцију као резултат њеног смештања у какав посебан рам или проскинитар. Највероватније је том приликом икона опсечена са бочних страна и уклоњен доњи део оригиналног трокраког носача.

[34] *A. Grabar,* L'Hodigitria et l'Eléousa, ЗЛУ 10 (1974) 1–14; *N. Patterson Ševčenko,* Icons in the Liturgy, DOP 45 (1991) 45–57.

[35] Byzantium. Faith and Power, 322–323, n° 195. Композиционо истоветна решења ове многољудне представе, на којој су, око централног мотива, у две симетричне групе распоређени чланови владарске породице, највиши црквени и дворски достојанственици, монаси, појци, бољари и мноштво народа, срећемо и на другим савременим примерима илустрација завршних строфа Акатиста у руској уметности, у зидном сликарству и делима иконописа, *И. Е. Данилова,* Фрески Ферапонтова монастыря, Москва 1970, ил. 142; *T. Velmans,* Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance, CA 22 (1972) 159–162; *Lafontaine-Dosogne,* L'illustration, 658, 662. Њихово порекло је цариградско, судећи по идентичној представи (сл. 6), данас веома оштећеној, у католикону Влахернског манастира близу Арте, која је сигнирана као Χαρά τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τῆς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει и несумњиво осликава једну од бројних престоничких литија виђена оком византијског уметника с краја XIII столећа, *M. Achimastou-Potamianou,* The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta), Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, II A, Athènes 1981, 4–14. Карактеристичан став одручених руку од тела код човека који икону носи, средином XIV века описује Стефан Новгородски — **а он руцѣ распростре, аки распят** када пише о литији са иконом Богородице Одигитрије која се сваког уторка кретала улицама Цариграда, *G. P. Majeska,* Russian Travelers to Constantinople in the Fourte-

могле почивати на фиксираном трокраком носачу, чији је доњи део био „пободен“ у нарочити дрвени тетрапод, формирајући на тај начин неку врсту проскинитара, како показују сачувани ликовни извори, каква је минијатура из познатог Хамилтоновог псалтира, насталог око 1300 (сл. 7).[36]

Иако за историјску науку нема сумње да су капије серског града отворене према договору и, како смо истакли, уз пресудну улогу Душанових присталица у граду, за савременике, па и самог српског владара, то се није могло десити без Божије промисли и посредовања главне заступнице људског рода, Богородице, чијем су чудотворном лику освајачи имали прилике да се моле под зидинама Сера. Због таквих „заслуга“ икона, по свему судећи, постаје предмет нарочитог поштовања на Душановом двору, а потом и у српском манастиру на Атону. О томе најбоље сведоче њене реплике настале у релативно кратком временском року по приспећу у Хиландар. Једно је икона мањих димензија, 45×39 cm, која се по својим стилским одликама може датовати у средину XIV столећа (сл. 9).[37] Друга два примера јесу фреске које у хиландарском католикону красе аркосолијуме гробова приписаних кесару Војихни и његовом унуку, ранопреминулом сину деспота Јована Угљеше, а које настају до битке на Марици у јесен 1371. године (сл. 11, 10).[38] Постојањем једне такве многопоштоване иконе у манастиру далеко је лакше објаснити појаву овог ретког иконографског типа на поменутим примерима, него помишљати на утицај удаљеног пелагонијског прототипа.[39]

По тексту легенде, српски царски пар икону дарује Хиландару приликом заједничке посете манастиру, што се могло десити само за њиховог боравка на Светој Гори између августа 1347. и априла месеца 1348. године.[40] Са разлогом се може претпоставити да је икона од освајања Сера па наредне две године била на српском двору, када добија и своју скупоцену оплату. Изгледа да је овај њен боравак на северу такође оставио трага, ширећи култ прототипа из Битоља. Реч је о две, такође литијске иконе истог иконографског типа из средине, односно

---

enth and Fifteenth Centuries, Washington 1984, 37; *N. Patterson Ševčenko*, „Servants of the Holy Icon“, Byzantine East, Latin West, Princeton 1995, 547–548. На фресци из Епира не види се дрвени носач јер је, као и рамена човека испод, прекривен раскошно украшеном тканином — подеом која виси са доње ивице иконе.

36 Fol. 39v, *I. Spatharakis,* The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, 45–48; Byzantium. Faith and Power, 153–154, nº 77. Доњи део вертикалног носача иконе није видљив на овој минијатури због истрвености бојеног слоја, али се зато јасно разликује од изрезбарених ножица тетрапода између којих је насликан на једном другом примеру из средине XIV столећа, фресци из Матеича (сл. 8), која илуструје последњу строфу Богородичиног Акатиста, *Е. Димитрова,* Манастир Матејче, Скопје 2002, 167.

37 *S. Radojčić,* Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459, JÖBG 5 (1956) 77–78. У новом каталогу са ознаком Р 117.

38 *V. J. Djurić,* Fresques médiévales à Chilandar, Actes du XIIe Congrès international d’études Byzantines, III, Beograd 1961, 91–94.

39 Да је нека чудотворна икона могла послужити као предложак за представе Богородице са Христом изнад поменутих гробова в. новије радове, *Д. Поповић,* Сахране и гробови у средњем веку, Манастир Хиландар, Београд 1998, 211–214; *Б. Кнежевић,* Аркосолији у Хиландару и у српским средњовековним манастирима, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 596–602.

40 *M. Živojinović,* De nouveau sur le séjour de l’empereur Dušan à l’Athos, ЗРВИ 21 (1982) 119–126; *Д. Кораћ,* Света Гора под српском влашћу (1345–1371), ЗРВИ 31 (1992) 118–122.

друге половине XIV столећа, од којих је старија, с Крштењем на полеђини, припадала цркви Светог Ђорђа у Призрену (сл. 12),[41] док друга, с Оплакивањем Христа на полеђини, припада дечанској збирци и представља најстарији очувани пример са епитетом Пелагонитиса (сл. 13).[42] Сем тога, на првом листу једног дечанског минеја у исто време је настао запис са поменом Богородице Битољске, што представља једини писани доказ постојања њеног култа: **Сии п(ѣ)сни пр҄ѣс(ве)тиѥ б(огороди)це битол(ь)скиѥ ꙁлатаꙗ кадил|нице ѳоучко жьꙁле свѣтильниче ꙁлатоꙁарьни| … ꙁаконе б(о)ж(ьс)тв(е)ни вь нем(ь) же прьстомь| б(о)жиѥмь слово написа се тебѣ** …[43]

У самој Пелагонији очувана су тек два примера, и то из периода када сам прототип изгледа више није постојао.[44] Један је свакако најпознатија Пелагонитиса јеромонаха Макарија насликана 1421/2. за иконостас манастира Зрза (сл. 14),[45] уз поменуту дечанску и фреско-икону из Нагоричина — то су три иконе које не само да су у науци дале име целом типу већ се једино на основу њих, уз поетски запис из дечанског минеја, и зна за постојање чудотворне битољске иконе. Други је икона која се чувала у Светом Николи у Вароши код Прилепа, и која се на основу стилских одлика датује у крај XV, односно почетак XVI века.[46]

---

41 Икона се различито датује, од средине до краја XIV века, уп. *М. Ћоровић-Љубинковић, Д. Милошевић, М. Та̄тић-Ђурић,* Средњовековна уметност у Србији, Београд 1969, 51–52, бр.47; *Д. Милошевић,* Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века, Београд 1980, 31, бр. 25; Иконе, Београд 1983, 141.

42 Икона је имала оков из друге половине XVI и била делимично пресликана у наредном столећу, *М. Ћоровић-Љубинковић,* Две дечанске иконе Богородице Умиленија, Старинар 3–4 (1955) 87–89; *Л. Мирковић,* Иконе манастира Дечана, Старине Косова и Метохије 2–3 (Приштина 1963) 44–46; Средњовековна уметност у Србији, 51; *М. Шако̄та,* Дечанска ризница, Београд 1984, 89, 105, 224.

43 *Шако̄та,* Дечанска ризница, 89. Реч је о служабном минеју (Р–32, познат и као Оливеров минеј) за јули и август, писаном на пергаменту крајем XIII или почетком XIV века. Запис је настао нешто касније, свакако пре краја XIV столећа, *ис̄та,* Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке, Саопштења 1 (1956) 200–201, бр. 32; *Д. Богдановић,* Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982, 56, бр. 656.

Побројане старозаветне префигурације Богородице у запису представљају почетке бројних тропара посвећених Богомајци, *H. Follieri,* Initia hymnorum Ecclesiae graecae, Città del Vaticano, II (1961) 358, 521–528; III (1962) 391–395, 523–524; V (1966) 112; ови редови су могли бити упутство појцима за избор песама на неки, из других извора непознати, празник Богородице Битољске, али су такође могли означавати и припадност рукописа цркви овог имена, в. доле 333–334, 348. На другу могућност љубазно су нам указале колегинице — археографи Катарина Мано-Зиси и Ирена Шпадијер, на чему им топло захваљујемо.

44 В. доле стр. 334, 348.

45 Овде наводимо само одабране, од великог броја наслова, *С. Радојчић,* Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 43–45; *П. Миљковиќ-Пе̄пек,* Значајот на натписите од иконата Богородица Пелагонитиса од манастирот Зрзе за делатноста на Макарие зограф, Гласник на Македонското Конзерваторско Друштво 10 (Скопје 1955) 143–149; *Radojčić,* Die serbische Ikonenmalerei, 81; *В. Ј. Ђурић,* Иконе из Југославије, Београд 1961, 37–40, 97–98; *G. Babić,* Ikone, Zagreb 1980, 26; *Г. Субо̄тић,* Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 43–51; *З. Расолкоска-Николоска,* Манастирот Зрзе со црквата Преображение и Свети Никола, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, IV, Скопје 1981, 409, 419–421; Byzantium. Faith and Power (1261–1557), New York 2004, 170–171.

46 *К. Балабанов,* Икони од Македонија, Београд–Скопје 1969, 26.

Пример из Старог Нагоричина у овом контексту побуђује посебну пажњу. Хронолошки претходи свим досада поменутим делима и својим иконографским типом, сведочи о постојању култа иконе из Битоља још почетком XIV столећа северно од граница пелагонијске епархије, иако је сам епитет Пелагонитиса исписан касније на овој фреско-икони (сл. 15).[47] Насликана је на истакнутом месту, на олтарској прегради, као пандан светом Ђорђу Победоносцу, а давно установљена повезаност ктиторске композиције у Нагоричину са победама здружених ромејско-српских одреда над Турцима 1312/3.[48] намеће питање — није ли овај тип Богородице са Христом представљао својеврстан паладијум српских владара још у време краља Милутина?[49]

Треба подсетити да је сам иконографски тип постојао и независно од битољске иконе. Најстарији познати пример је минијатура сиријског псалтира из године 1203, који се чува у Британском музеју,[50] из друге половине XIII столећа је и минијатура из данас уништеног Призренског четворојеванђеља,[51] а са краја истог столећа је недавно очишћена икона из светогорског манастира Ксенофонта, која носи епитет ἡ κεχαριτωμένη.[52] Овај тип срећемо и на Западу, наводимо само најстарије примере с краја XIII и из наредног столећа: тосканска икона некада у збирци Гуалино у Торину, готичка Мадона из Карлсруе,[53] настала око 1360, или венецијанска икона из Ермитажа. Налазимо га у Верији и на Синају крајем XIV и почетком XV века,[54] а у наредним столећима у Влашкој, Молдавији,[55] и у руској

47 *Б. Тодић,* Старо Нагоричино, Београд 1993, 29, 78, 123 (црт. 6).

48 *В. Ј. Ђурић,* Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, ЗЛУ 4 (1968) 68–76; ВИИНЈ, VI, 184–188.

49 Пред фреско-иконом светог ратника у Нагоричину моли се Стефан Дечански уочи битке код Велбужда 28. јула 1330, *И. М. Ђорђевић,* Две молитве краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности, ЗЛУ 15 (1979) 135–149.

50 Add. 7154, fol. 1v, cf. *J. Leroy,* Les manuscrits syriaque à peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient, Paris 1964, 259, pl. 58/2.

51 Старији истраживачи су у минијатурном украсу овог рукописа препознали изражене оријенталне утицаје, *A. Grabar,* Deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe, L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968, 544–554; о овом рукопису који је страдао заједно са Народном библиотеком у Београду 6. априла 1941. детаљније, *Ј. Максимовић,* Српске средњовековне минијатуре, Београд 1983, 96–97.

52 Ἱερά Μονή Ξενοφῶντος. Εἰκόνες, Света Гора 1998, 76–78. У питању је поетски епитет Богородице са значењем благодатна, који се јавља још у јеванђеоским текстовима (Лука 1.28) и не представља одређени иконографски тип. У Цариграду је постојао и истоимени манастир, cf. *R. Janin,* La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 196–199.

53 *J. Pešina,* A propos du type de la Pélagonitissa dans la peinture sur panneaux en Bohême, vers le milieu du 14e siècle, Bsl 48/1 (1987) 45–48.

54 *Т. Пайазотос,* Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Βέροιας, Нова Смирна 1995, 58, 60; Byzantium. Faith and Power, 351–352, nº 211. Није искључено да остварења, по свом карактеру провинцијална, две иконе из Верије које се чувају у Богородичиним црквама Горгоепикос и Фанеромени, као и минијатура из Призренског четворојеванђеља, упркос територијалној удаљености, представљају одраз култа чудотворног Богородичиног лика из Пелагоније.

55 Катапетазма из Народног музеја у Букурешту (некада се чувала у манастиру Слатина), из 1561, поклон кнеза Александра Лапушњеану, Masterpieces of the Romanian Middle Ages in the National Museum of Art of Romania, Bucureşti 2006, 107–108; молдавска икона, крај XVI — почетак XVII века, сигнирана као *Целование,* из Манастира Варатец.

уметности, у којој је позната као *Взыграние младенца.*[56] Интимни тренутак овековечен у заустављеном покрету разиграног детета у мајчином наручју истраживаче је упутио да настанак овог типа потражe у новој сензибилности коју са собом доноси комнинска уметност, што је с обзиром на горе наведене најстарије примере сасвим оправдано.[57] Појава овог типа у различитим, међусобно веома удаљеним областима некадашњег византијског комонвелта, у Сирији,[58] на Синају, Светој Гори, у средишњим областима Балкана и Италији, упућује на један центар из кога се потом ширио. То уметничко средиште најпре би могао бити Цариград са јако израженим Богородичиним култом и великим бројем цркава и манастира њој посвећених.[59]

На престоницу упућује и јединствени епитет хиландарске иконе ἡ ἀβραμϊώτϊσα. Богородичин лик са малим Христом, као што је добро познато, у византијској уметности често на иконама прате и исписани епитети. Највећи број њих је поетског карактера и преузет је из литургијских текстова посвећених Богородици. Ови епитети нису у исто време означавали и одређени тип, тј. исти епитет се јављао уз различите иконографске типове. При том је важно напоменути да су се топонимским епитетима, готово без изузетка, означавале нарочито поштоване иконе, тачније њихове реплике.[60] При томе, сама чудотворна икона уопште није морала да има било какав епитет или ако га је имала, свакако је био различит од топонимског епитета, који су касније носиле њене реплике по месту чудотворења прототипа.[61] Настанак хиландарске иконе се везује за Битољ, предањем и доследним понављањем изгледа тамошње многопоштоване иконе. Може се поставити питање није ли овде реч о верној копији чудотворне битољске иконе, која не понавља само иконографски тип већ и јединствен епитет који прати Богородицу. Тим пре, јер је она једини пример из горе наведеног круга дела која се могу везати за икону из Битоља и која има епитет, а није Пелагони-

---

56 *В. Н. Лазарев,* Этюды по иконографии Богоматери, Византийская живопись, Москва 1971, 291–298.

57 *Ђоровић-Љубинковић,* Две дечанске иконе, 87–89; *Миљковиќ-Пейек,* Умилителните мотиви; 9–15, 20–27; *A. Grabar,* Les images de la Vierge de tendresse. Type iconographique et theme, Зограф 6 (1975) 25–30; *Hadermann-Misguich, Pelagonitissa* et *Kardiotissa,* 9–12, 16. У цитираним делима тумачење симболичног значења овог иконографског типа креће се од наглашавања Христове људске природе кроз нежан и присан однос мајке и детета, до навештења будућег страдања на основу двојне дечанске иконе са Оплакивањем Христа на полеђини уп. *В. Ј. Ђурић,* Радионица митрополита Јована Зографа, Зограф 3 (1969) 32.

58 Истог типа била је и Богородица Антиохијска, ако је судити по њеним далеко познијим руским копијама, *I. Bentchev,* Handbuch der Muttergottesikonen Russlands, Bonn 1985, 27, 130.

59 За старија мишљења по којима је порекло овог типа због наглашене осећајности и интимности представе тражено у италијанској или уметности Балкана, *Н. П. Кондаковъ,* Иконографія Богоматери. Связи греческой и русской иконописи съ итальянскою живописью ранняго Возрожденія, С.-Петербургъ 1910, 182–187; *Н. П. Лихачевъ,* Историческое значеніе итало-греческой иконописи. Изображенія Богоматери въ произведеніяхъ итало-греческихъ иконописцевъ и ихъ вліяніе на композиціи нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ, С.-Петербургъ 1911, 209–213; *В. Н. Лазарев,* История византийской живописи, Москва 1986, 179.

60 *Г. Бабић,* Епитети Богородице коју дете грли, ЗЛУ 21 (1985) 266, 270.

61 На ово указује поводом примера из Старог Нагоричина *иста,* О живописаном украсу олтарских преграда, ЗЛУ 11 (1975) 30.

тиса. Ако хиландарска реплика верно преноси епитет са оригинала, чудотворна битољска икона могла би се довести у везу са цариградским Аврамитским манастиром, односно могла би представљати копију неке нарочито поштоване старије иконе из овог манастира.[62]

У сваком случају, овај јединствени епитет долази од имена поменутог престоничког манастира τῶν Ἀβραμιτῶν.[63] По казивањима Јована Мосха, манастир је највероватније крајем V или почетком наредног столећа основао Аврам, који умире средином VI столећа као митрополит ефески. Манастир је изгледа страдао током првих иконокластичких погрома, а обновио га је монах Еуфемијан у време патријарха Тарасија, пре Другог никејског сабора 787. године, чији је учесник између осталих био и Симеон, ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῶν Ἀβραμιτῶν. Под Теофилом (829–842), монаси Аврамити су се показали као храбри браниоци култа икона, како нас обавештавају византијски хроничари,[64] позивајући се на текстове светих отаца у аргументацији против ставова цара-иконоборца, у којима се помиње и Богородичина икона приписивана светом апостолу и јеванђелисти Луки. На основу ових сведочанстава може се претпоставити да је већ тада у овом манастиру посвећеном Богородици постојала нека нарочито поштована Богородичина слика.[65]

Манастир се налазио ван градских зидина, у крају званом Тритон,[66] и имао је значајно место приликом тријумфалних повратака ромејских владара из ратних похода у престоницу током друге половине IX века и у наредном столећу. На повратку из Мале Азије, пошто је претходно успешно окончао борбе са павликијанцима, у току којих је заузео значајна утврђења Тефрику и Германикију, 878. године,[67] Василије I је пре проласка кроз Златну капију и тријумфалног уласка у град застао у манастиру Богородице Аврамиотисе, у чијој се цркви заједно са сином Константином, на кратко помолио и запалио свеће.[68] Нешто мање од стотину година касније исто чини и Нићифор Фока пре свечаног уласка у престоницу 16. августа 963. Бележећи ове догађаје, извори нам откривају и друго име под којим је познат Аврамитски манастир у X веку, а које је несум-

---

62 Уп. *eadem,* Il modello e la replica nell'arte bizantina delle icone, Arte Cristiana 76/1–2 (Milano 1988) 71–75.

63 О историји овог манастира најпотпуније, *Janin,* La géographie ecclésiastique, I. Constantinople, 8–10.

64 Theophanes continuatus, ed. *I. Bekker,* Bonnae 1838, 101.8–12; Georgius Cedrenus, II, ed. *I. Bekker,* Bonnae, 111.18–24.

65 Један извор савремен Теофиловој владавини, писмо источних патријараха, потписано од Христофора Александријског, Јова Антиохијског и Василија Јерусалимског и датовано у април 836, такође помиње Богородичину икону која се приписивала светом Луки, Letter of the Three Patriarchs, lv–lvi, lxiv, 39.5–11, 149.21–27. По тексту овог извора да се закључити да је апостол урадио портрет Богородице без детета, у познијим годинама док „је још била жива и живела на Сиону". У потоњим временима многим Богородичиним иконама је приписивано ауторство светог Луке.

66 За убикацију, cf. *C. Mango,* Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècles), Paris 1985, 33; *A. Berger,* Das Triton von Konstantinopel, JÖB 40 (1990) 63–67.

67 О овим догађајима, cf. *P. Lemerle,* L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, TM 5 (1973) 103–108.

68 Porphyrogenitus, Three Treatises, 140 (C 732–736), 142 (C 769).

њиво добио по некој многопоштованој икони која се у њему чувала: Богородица Нерукотворена.[69] Иако то изричито не пише у овим изворима, може се очекивати да су византијски владари своју благодарност за помоћ у биткама и успешан повратак исказивали управо пред најпоштованијом иконом овог манастира.[70] Нема изричитог помена манастира у познијим изворима. Икона, као уосталом и читав манастир, данас више не постоји, а о евентуалном изгледу ове својевремено нарочито поштоване иконе не зна се ништа, уколико њен изглед не понавља хиландарска икона.

* * *

У настојању да се расветли култ Богородице Пелагонитисе целисходно је било позабавити се топографијом средњовековног Битоља и евентуално одго-

[69] … εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἀβραμιτῶν τὴν λεγομένην ἀχειροποίητον τῆς Θεοτόκου, — Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae, I, ed. *J. J. Reiske,* Bonnae 1829, 438.7–13; … τῶν Ἀβραμιτῶν, καὶ Ἀχειροποίητον ὀνομάζουσι — Leonis Diaconi, Historiae, ed. *C. B. Hasii,* Bonnae 1828, 47.9–10.

Историја византијске уметности познаје више Ахиропиита. Најстарије су по предањима свакако оне из Палестине: једна се налазила на стубу унутар Богородичине цркве у Лиди (Диосполљу), а друго је била икона из такође Богородичине цркве у близини истог града. На обема је Мати Божија била представљена у пуној фигури, cf. Letter of the Three Patriarchs, liv-lvi, 37.3–39.4, 39.12–41.13, 151.1–24. Осим Цариграда, и други град Царства је имао своју Ахиропииту, познату базилику из V века, што је својевремено довело у забуну истраживаче, *А. Ксингопулос,* Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, Τόμος Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, Солун 1952, 1–26. Убедљиво је пак показано да солунску цркву не треба доводити у везу са престоничким манастиром, *R. Janin,* Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 377–378.

У монументалном сликарству и сфрагистици, епитет Нерукотворена прати различите иконографске типове Богородице: Оранту на печату неког Андроника из XIII века, у Светом Николи Орфаносу и Зауму, Оранту са Христом у медаљону на грудима у капели Светог Стефана у Сопоћанима, са Христом у наручју на печату неког Керамевса, који се такође датује у XIII век, Богородицу као Живоносни источник у охридским Малим Светим Врачевима, *I. Koltsida-Makre,* The Iconography of the Virgin through Inscriptions on Byzantine Lead Seals of the Athens Numismatic Museum Collections, Studies in Byzantine Sigillography, 8, München-Leipzig 2003, 35–36; *G. Schlumberger,* Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 157–158; *Ц. Грозданов,* Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 48, 50. На аверсу јединог печата који се са више сигурности може довести у везу са Аврамитским манастиром представљена је Богородица без епитета на престолу са Христом у медаљону који држи испред груди, док се на реверсу може прочитати Σφραγ(ὶς) Νικολά(ου) μοναχ(οῦ) τῆς Ἀχειροποιήτ(ου), *G. Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, Berne 1984, 307, nº 622.

[70] С обзиром на то да су оба описа нашла своје место у делу Константина VII Порфирогенита, односно каснијих компилатора, о византијском дворском церемонијалу, поменути тријумфални уласци били би узорни примери за свечаности у сличним приликама, те је посета Аврамитском манастиру на повратку из ратних похода могла представљати и ширу протоколарну праксу ромејских царева у овом времену. Молитвену захвалност коју су византијски владари изражавали својим светим заступницима преко њихових сликаних представа на крају војних похода најбоље илуструје нешто познији пример Теодора II Ласкариса после запоседања Мелника 1255, када налаже да се иконе његових светих имењака у серској митрополији обложе скупоценом оплатом, испунивши свој завет који је пред њима, по сведочењу Теодора Педијасима, дао уочи поласка на ову добро брањену утврду, *И. Дуйчев,* Походът на имп. Теодор II Ласкарис против Мелник в 1255 г., Проучвания върху българското средновековие, София 1945, 112–114.

нетнути у ком се храму у овом граду најпре могла чувати чудотворна Богородичина икона. Ова истраживања била би спојена са непремостивим тешкоћама да није византијских извора, јер данас у Битољу не постоји нити један сакрални објекат из средњег века, а савремена се археологија двоуми и око тога где се утврђени град из овог периода уопште и налазио. Не улазећи овом приликом у проблем убикације града,[71] чини се да пажљива анализа писаних извора може дати одговор на питање које су то биле главне цркве средњовековног Битоља.

У два недатирана писма Теофилакта Охридског спомиње се Богородичин посед у селу Могила, које и данас постоји неких десетак километара североисточно од Битоља. У првом писму моли се царев шурак Јован Дука да посредује у спору са локалном световном влашћу у Пелагонији и својим сигилијем цркви и формално подари цело село у коме се налази ἀρχαία αὐλὴ Богородице. Из другог писма се види да је црква изгубила у спору са локалним моћницима, па охридски прелат, одустајући од села, сада моли да се враћањем само поседа τῷ ὀσπητίῳ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῇ αὐλῇ, односно ἡ γῆ καὶ ἡ αὐλή, који су одвајкада припадали Богородици, исправи нанета неправда.[72] У науци је општеприхваћено мишљење да је овде у питању посед Архиепископије. Добро је, међутим, познато да је саборни храм Охридске архиепископије од њеног оснивања била црква Свете Софије, дакле посвећен Христу, а не Богородици.[73] На питање које Богородичине цркве је то посед био, одговор најпре треба потражити у најближем црквеном средишту, а не у ипак удаљеном Охриду. То што се сам архиепископ залаже код високих световних достојанственика за праведно решење спора не сведочи a priori о поседу Архиепископије, већ о Теофилактовом угледу као залогу успеха у молби. Судећи по најмање три писма из његове преписке, учени архиепископ је гајио искрена пријатељска осећања према свом суфрагану, пелагонијском прелату непознатог имена, те се може претпоставити да се Теофилакт Охридски ангажовао око спорног имања пелагонијске епископије.[74] У том случају катедрала старог Битоља била би посвећена Богородици.

Ову претпоставку, чини се недвосмислено, потврђује један акт ништа мање познатог охридског архипастира, Димитрија Хоматина. У том, такође недатованом, документу разрешава се спор око давања епархијског свештенства епископу пелагонијском. По успешном окончању спора, сви заједно служе ли-

---

[71] За једно од мишљења са старијом литературом, *И. Микулчиќ,* Средновековни градови и тврдини во Македонија, Скопје 1996, 139–143.

[72] Théophylacte d’Achrida, Lettres, ed. *P. Gautier,* Thessalonique 1986, 187, 215–217, n° 17.20–22, n° 26; за превод на српски, в. ВИИНЈ, III, 267–268, 301–302.

[73] Забуну је унео још заслужни Златарски када је устврдио да посед припада архиепископској цркви Богородице Перивлепте, данас Светог Климента, сметнувши с ума да је ова црква то постала тек када је стара охридска катедрала претворена у џамију, уп. *V. N. Zlatarski,* Намѣстници-управители на България презъ царуването на Алексия I Комнинъ, Bsl 4/1 (1932) 145. Ово мишљење некритички су прихватали и каснији истраживачи, ВИИНЈ, III, 268; Théophylacte d’Achrida, Lettres, ed. *Gautier,* 187, 214; *К. Аџиевски,* Пелагонија во средниот век, Скопје 1994, 89, 94–102; *M. Mullett,* Theophylact of Ochrid: reading the letters of a Byzantine Archbishop, Birmingham 1997, 66, 205.

[74] Théophylacte d’Achrida, Lettres, ed. *Gautier,* n°s 21, 36, 64.

тургију у Богородичиној цркви (ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεομήτορος).[75] Иако се место радње не наводи изричито, највероватније је реч о битољској катедрали, јер да се помирење одиграло у средишту Архиепископије, заједничко богослужење би свакако било у цркви Свете Софије. Ако се овом придода одавно познати помен јеромонаха Методија из времена истог охридског прелата, који је био архимандрит пелагонијских манастира и старешина Светих Апостола,[76] постаје јаснији најстарији извор који се овде наводи, чувена Битољска плоча из 1015/6. На њој Јован Владислав, помало неуобичајено, као главне помоћнике приликом подизања града управо наводи Богородицу и дванаест Христових ученика.[77] Првој је била посвећена катедрала, а апостолима најугледнији градски манастир, чији је игуман у Хоматиново време био и старешина једне шире монашке заједнице која је обухватала више манастира у самом граду или и оних у околини, како је то било уобичајено у Византији.[78] Чувена Богородичина икона најпре се, дакле, могла чувати у епископској катедрали посвећеној Богородици.[79]

Битољ је пао под османску власт 1385, али како нас о томе извештавају познији турски хроничари, његови браниоци су се у пресудном тренутку одлучили на пружање отпора завојевачу, што је неминовно проузроковало страшну одмазду, потпуно разарање града.[80] О томе посредно сведоче и каснији путописци: секретар млетачког баила Иван Каваз, маја 1591, сведочи да град није опасан зидинама, Евлија Челебија 1661, да град нема диздара јер нема ни утврђења, док јерменски путописци Хуго Ингеџијан и Степан Кувер Агонц, обојица из Венеције, у свом спису насталом између 1789. и 1800, помињу некада снажно утврђење које су затекли у рушевинама.[81] Овоме у прилог такође стоји и већ по-

---

[75] Demetrii Chomateni, Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing,* Berolini — Novi Eboraci 2002, 430–432, nº 148, за сам помен цркве в. l. 63.

[76] Ibidem, 264, no 79.2–4.

[77] *Й. Заимов,* Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български, София 1970, 33; за другачије читање и датовање натписа у 1017, в. *В. Мошин,* Битољска плоча из 1017. године, Македонски јазик 17 (Скопје 1966) 51–61; *исти,* Уште за Битолската плоча од 1017 година, Историја 7/2 (Скопје 1971) 255–257; *Г. Томовић,* Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 33, бр. 4.

[78] О монашком достојанству архимандрита, cf. *P. de Meester,* L'archimandritat dans les Églises de rite byzantin, Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg, II, Roma 1949, 115–137.

[79] У Пелагонији постоји још један снажан центар Богородичиног култа, који не треба поистовећивати са претходним. Реч је о манастиру Трескавцу више Прилепа, који је уживао нарочиту пажњу српских владара у XIV веку. Иако ван граница српске државе у то време, краљ Милутин је богато даривао овај манастир. Нешто касније, Трескавцу потврђује старе и поклања нове поседе у изгледа четири своје повеље и краљ Душан, а млади краљ Урош чак лично долази на поклоњење Богородици у манастир, Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, пр. *Г. Мак Данијел, Д. Петровић,* Београд 1988, 132; Споменици, IV, 55–187; *М. Глигоријевић-Максимовић,* Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу, ЗРВИ 42 (2005) 82–86. Све и да је циљ Урошевог ходочашћа била каква нарочито поштована Богородичина икона у овом манастиру, која се шире узевши такође могла сматрати Пелагонијском, јасно је на основу записа из дечанског минеја, али и позно забележеног хиландарског предања, да Битољску треба разликовати од **Трѣскавьске** Богородице.

[80] *А. Стојановски,* Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век, Скопје 1981, 23–24; *Аџиевски,* Пелагонија, 268–275.

[81] Македонија во делата на странските патописци 1371–1777, подг. *А. Матковски,* Скопје 1991, 298, 395, 424–425; Македонија во делата на странските патописци 1778–1826, подг. *А. Мат-*

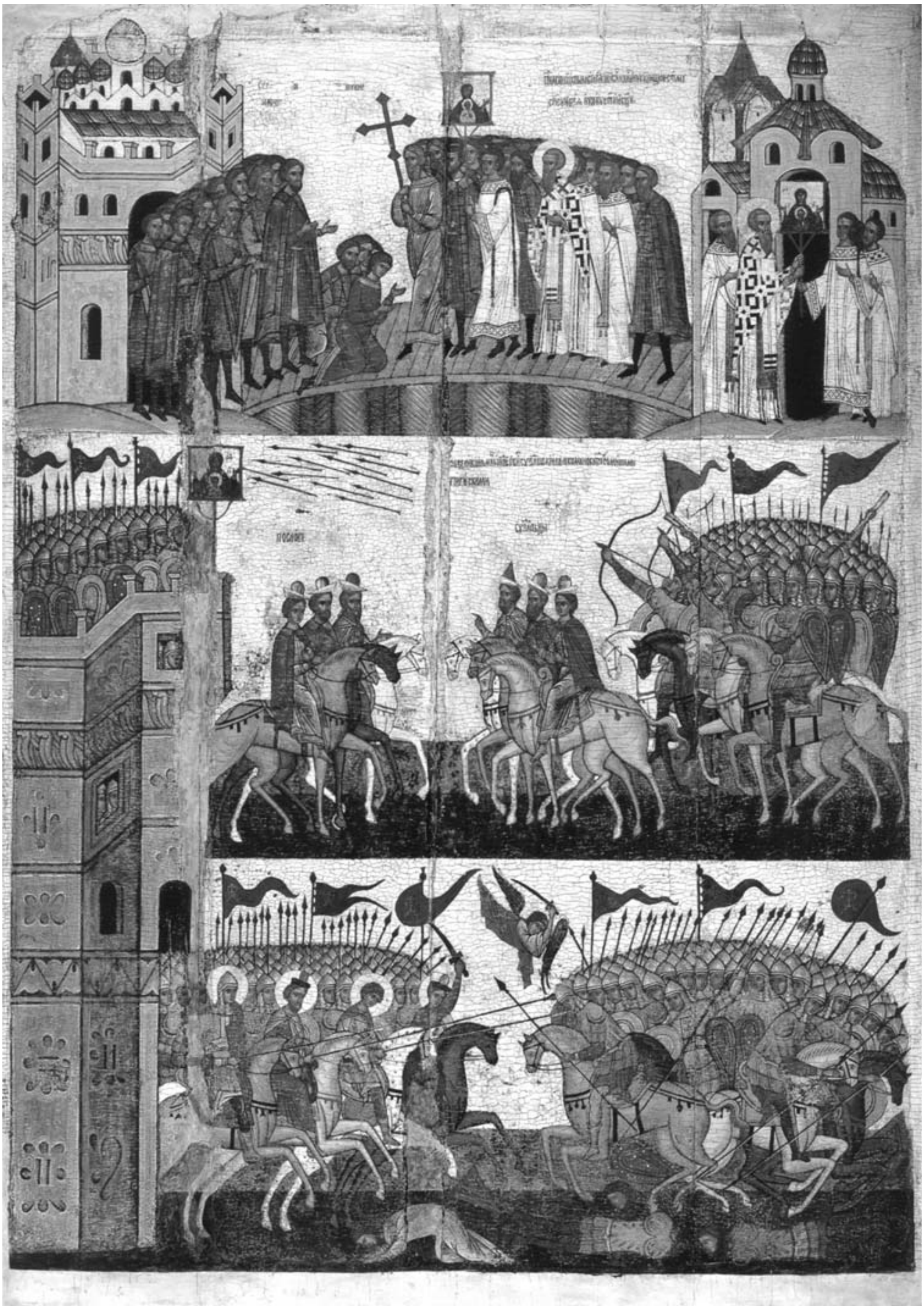

Сл. 1. Суздаљци опседају Новгород, новгородска икона, друга половина XV века
Fig. 1. Novgorod besieged by Suzdalians, Novgorodian icon, second half of the 15th century

Сл. 2. и 3. Литијска икона Богородице Аврамиотисе са Христом,
Figs 2. and 3. Processional icon of Virgin Abramiotis(s)a with Christ,

на полеђини, пророк Илија, манастир Хиландар, 1345.
on the backside, prophet Elijah, Hilandar monastery, 1345.

Сл. 4. и 5. Уметнички вез са представом 24. строфе Богородичиног Акатиста (горе), детаљ (доле), Москва, крај XV века
Figs 4. and 5. Embroidery with the representation of the 24th strophe of the Akathistos Hymn (above), detail (down), Moscow, late 15th century

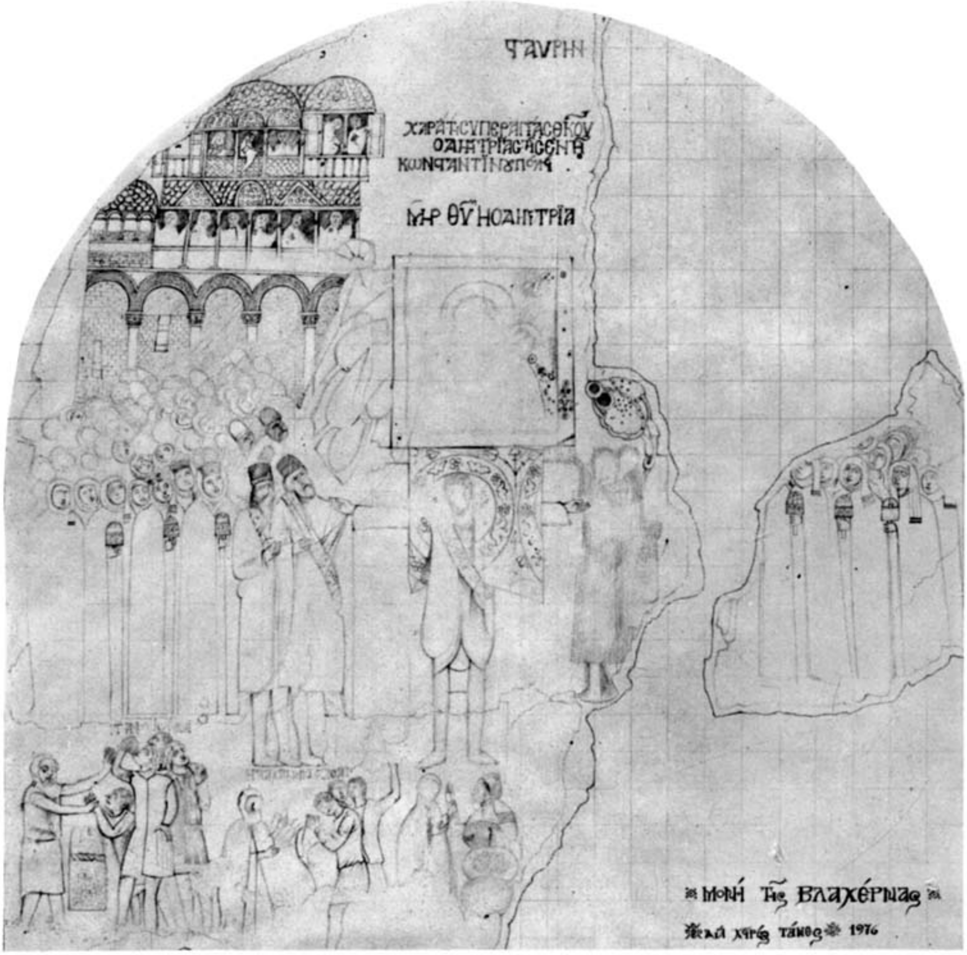

Сл. 6. Цариградска литија са иконом Богородице Одигитрије,
фреска из Влахернског манастира близу Арте, крај XIII века
Fig. 6. Constantinopolitan lite with the icon of Virgin Hodegetria,
fresco from Vlacherna monastery near Arta, late 13th century

Сл. 7. Хамилтонов псалтир, fol. 39v, Берлин, око 1300
Fig. 7. Hamilton Psalter, fol. 39v, Berlin, ca. 1300

Сл. 8. Богородичин Акатист, 24. строфа, Матеич, средина XIV века
Fig. 8. The 24th strophe of the Akathistos Hymn, Mateič, mid–14th century

Сл. 9. Богородица са Христом, манастир Хиландар, средина XIV века
Fig. 9. Virgin with Christ, Hilandar monastery, mid–14th century

Сл. 10. Аркосолијум изнад гроба сина деспота Јована Угљеше, манастир Хиландар, пре 1371
Fig. 10. Arcosolium above the tomb of the despot John Uglješa's son, Hilandar monastery, before 1371

Сл. 11. Аркосолијум изнад гроба кесара Војихне, манастир Хиландар, пре 1371
Fig. 11. Arcosolium above the caesar Voihna's tomb, Hilandar monastery, before 1371

Сл. 12. Литијска икона Богородице са Христом из цркве Светог Ђорђа у Призрену, средина XIV века
Fig. 12. Processional icon of Virgin with Christ from the church of Saint George, Prizren, mid–14th century

Сл. 13. Литијска икона Богородице Пелагонитисе са Христом, манастир Дечани, друга половина XIV века
Fig. 13. Processional icon of Virgin Pelagonitissa with Christ, Dečani monastery, second half of the 14th century

Сл. 14. Богородица Пелагонитиса са Христом из манастира Зрзе, Макарије зограф, 1421/2
Fig. 14. Virgin Pelagonitissa with Christ from Zrze monastery, painter Makarije, 1421/2

Сл. 15. Богородица са Христом, престона фреско-икона, Старо Нагоричино, 1317/8
Fig. 15. Virgin with Christ, despotic fresco-icon, Staro Nagoričino, 1317/8

менута чињеница да данас у граду нема средњовековних објеката. Највероватније је са својим градом и његовим браниоцима том приликом уништена и чудотворна Богородичина икона.

Bojan Miljković

THE SERBIAN EMPEROR STEFAN'S ICON FROM THE HILANDAR MONASTERY

The *Story* of the miracle-working icons of the Hilandar monastery, written down in 1558/9 in Moscow, contains an interesting legend about the processional icon of the Mother of God *Abramiotis(s)a* with Christ and the representation of the Prophet Elijah on the background, still kept in the treasury of the Serbian monastery on the Holy Mountain. According to the legend, this icon, which was taken from Bitolj by the Serbian ruler Stefan Dušan, played the decisive role in the Serbian conquest of Serres in 1345. This Mother of God with Christ belongs to the rare Pelagonitissa type and it used to have revetment. To judge by its later copies, the icon was held in high reverence on the Serbian Court and later in the Hilandar monastery, where the legend says the Serbian imperial couple brought it on the occasion of their visit to the Holy Mountain in 1347/8. On the basis of its style, the icon can be dated around the middle of the 14th century and it is a copy of the older and now non-existent Mother of God from Bitolj. However, the iconographic type was in existence also independently of Pelagonia, and it is safe to assume that its sources were probably in Constantinople. The unique epithet of the Hilandar icon also points to the Capital, or, more precisely, to the monastery τῶν Ἀβραμιτῶν, as the place of origin. In the second half of the 9th and in the 10th century, this monastery treasured a venerated icon of the Mother of God which was considered as *Acheiropoietos*. Nothing is known about the appearance of this icon, unless the Hilandar icon, dealt with in the present paper, represents its replica. The miracle-working icon of Pelagonitissa from Bitolj was probably treasured in the city cathedral, i.e. in the seat of the Pelagonian bishopric, dedicated to the Virgin, up to the Ottoman conquest and subsequent destruction of the town in 1385.

ковски, Скопје 1991, 250. Грађевински материјал са руина старог Битоља свакако је послужио за изградњу новог града у експанзији, тако се и Битољска плоча нашла у секундарној употреби као праг портала, данас непостојеће, Чауш џамије из 1522.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 75:27-526.62](497.11)"13"

Татјана Стародубцев

СЛИКАРИ ЗАДУЖБИНА ЛАЗАРЕВИЋА

Поставља се питање уметничког порекла зографа који су осликали задужбине Лазаревића, Раваницу кнеза Лазара, Љубостињу кнегиње Милице и Ресаву деспота Стефана. Трага се за сродним сликарством насталом у том времену и претпоставља да су сликари већином пристигли из Византије, могуће из Солуна или његовог окружења.

Начин рада средњовековних зографских дружина, школовање сликара, устројство радионица у градовима или манастирима, како су ктитори бирали и позивали тајфе да раде за њих, а и како су се поручиоци или њихови саветници споразумевали и договарали са живописцима, питања су која, услед недостатка извора, за сада немају јасне одговоре.[1] Дела многих зографа током векова су прилично пострадала или су пак уништена, а потписи се нису очували, те се њихов животни и професионални пут не може пратити, а како о њима често нису преостали никакви подаци, обично се њихова остварења посматрају као слике једног култа и времена, упркос чињеници да су њихови творци били одређени људи, различитог географског и социјалног порекла, као год и талента, да су на разне начине долазили до посла, одлазили често и у далеке крајеве да би током топле летње сезоне осликали неки храм, могуће урадили и слике за иконостас, а потом се враћали својој породици или манастирском братству.[2]

А ктитори, у складу са материјалним могућностима и личним естетским мерилима и потребама, за осликавање својих задужбина упошљавали су мајсторе различитог дара. Владари су, наравно, као најмоћнији и најимућнији, обично негованог укуса и жељни да своје задужбине украсе сликарством које ће изгле-

[1] Слику о зографима и њиховим радионицама, колико је могуће на основу малобројних података, проширила је *S. Kalopissi-Verti*, Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions, Cahiers archéologiques (=CA) 42 (Paris 1994) 139–158; *ista*, Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών, ed. *M. Vasilaki*, Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο, Irakleio 1997 (=Το πορτραίτο), 121–159, са изворима и старијом литературом. Питање устројства сликарских дружина у Србији, услед недостатка извора, није проучено.

[2] Уп. запажања *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 139–151; *ista*, Οι ζωγράφοι, 121–159.

дом исказати њихов положај у друштвеној хијерархији, позивали, чак и из удаљених предела, најдаровитије зографе школоване у престижним атељеима.

Посматрањем храмова подигнутих и осликаних након смрти последњег цара из династије Немањића, намеће се питање: који су сликари радили за владаре на северу некадашње простране државе. Лазаревићи су даривали и подигли више храмова, од којих често више ништа није преостало, те би ваљало истражити оне који су наше дане дочекали у бољем стању. Од живописа што су красили придворне цркве у Крушевцу и Београду ништа није преостало, изузетно су малобројни трагови слика у католиконима обитељи које су оснивали за угледне пустиножитеље, монахе, духовнике. На срећу, далеко су се боље сачувале фреске у храмовима које су подизали као своје најзнаменитије задужбине и у њима за живота припремили гроб, а они представљају и круну њихове ктиторске делатности; реч је о Раваници кнеза Лазара, Љубостињи кнегиње Милице и Ресави деспота Стефана.[3]

* * *

Црква Вазнесења у манастиру Раваници живописана је, као што је одавно познато, у три маха[4] и сваки пут је ктитор позивао другу скупину зографа, те је осликавање свакако дуже потрајало, а довршено је, како се претпоставља на основу узраста кнежевих синова приказаних на портрету, негде између 1384. и 1387. године.[5] Најпре је украшена велика купола, потом је пристигла нова скупина мајстора који су фрескама прекрили мале куполе, сводове и више зоне зидова, а посао је завршила трећа група, осликавши два најнижа регистра наоса и олтара. Зографи последње две дружине исписали су историјске натписе и легенде уз сцене и ликове на српскословенском, али су уз неколико праведника и светитеља оставили грчке ознаке које дискретно одају њихово порекло.[6]

---

[3] О овим храмовима као гробним црквама и у њима припремљеним гробовима *Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 121–131.

[4] Већ је *П. Поповић*, Фасада манастира Манасије, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (=ПКЈИФ) 4 (Београд 1924) 191; *исти*, Западни зид цркве Раванице, ПКЈИФ 5 (1925) 238; *isti*, Le mur occidental de l'église de Ravanica, L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1930, 213–216, запазио да се на медаљонима дуж зидова наоса и светилишта и на ступцима уочава линија додира два живописа који нису настали у исто време, а да је храм украшен у три наврата установио је *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Моравске школе, Београд 1968, 10–12; *исти*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 94.

[5] За ово датовање, које је преовладавало до 1983, када је *Д. Тодоровић*, Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници, Зограф 14 (Београд 1983) 68–72, изнео мишљење да су портрети досликани, износимо само основну литературу, где су наведене старије студије, *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 94 и нап. 124; *Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић*, Полет уметности, Историја српског народа II, Београд 1982, 177; *Н. Антић-Комненовић*, Моравско зидно сликарство, Крушевац 1989, 6; *И. М. Ђорђевић*, Фреске Раванице, изд. *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 3. За годину рођења Стефана Лазаревића *М. Динић*, Из наше раније прошлости. IV Година рођења Стефана Лазаревића, ПКЈИФ XXX 3–4 (1964) 243–246.

[6] О живописцима који су радили у храму у Раваници овде ће укратко бити приказани резултати мога рада под насловом О сликарима раваничког храма, који још није објављен, а изложен

Куполу је живописао, изгледа, један мајстор невеликог дара, могуће локални занатлија, навикао да приказује фигуре неуједначених пропорција, већином ситних глава и тела незграпних покрета скривених испод драперије грађене дебелим тамним потезима и јарким бојама, осветљеним и затамњеним прилично грубим прелазима (сл. 1).

У другој скупини радили су мајстори са помоћницима васпитани у средини где се ценио класицистички узор. Одавно је В. Ј. Ђурић изнео мишљење да сликарство средњег појаса раваничког храма треба везати за солунске радионице[7] и нешто касније додао да то потврђује велика сродност са тада готово тек откривеним фрескама у старој митрополитској цркви у Водену, данашњој Едеси,[8] што су прихватили доцнији истраживачи,[9] а уметнички рукопис тројице раваничких живописаца заиста се може препознати у цркви Христа Премудрости у Водену, званој Стара митрополија.[10] Дела ових зографа у Раваници јако су пострадала и на ретким од малобројних преосталих фресака очувао се завршни горњи слој. На њима се запажа да се остварења ових живописаца одликују заједничким цртама, међу којима се најпре уочавају склад боја и фино обликовање. Сцене се одвијају у архитектури често распоређеној у више планова или брежуљкастим пејзажима који стварају осећај дубине простора. У њима се крећу фигуре складних ставова, заогрнуте драперијама меких набора, које прате облик и покрете тела пружајући снажну волуминозност, док пажљиво моделованим ликовима влада миран и достојанствен израз.

Први од живописаца ове скупине, који је са помоћником осликао мале куполе, одличан је познавалац анатомије људског тела, које је заогрнуо природно набраним драперијама, прави стручњак да у неколико брзих и непогрешивих потеза пружи осећај титравих крила бесплотних бића. Најзначајнија дела оства-

---

је 2003. у Трстенику на међународном симпозијуму поводом шест векова љубостињског живописа (1403–2003), Србија и византијска периферија око 1400: Историја, култура, уметност.

[7] *В. Ј. Ђурић*, Солунско порекло ресавског живописа, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 6 (Београд 1960) 119–124; *исти*, Фреске црквице Св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961) 125–126; *isti*, La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine, изд. *В. Ј. Ђурић*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972 (=Моравска школа) 285–286.

[8] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, нап. 124; *isti*, Thessalonique et la peinture serbe au moyen age, Cyrillomethodianum XV-XVI (Thessalonique 1991–1992) 37; *исти*, Историографско-мемоарска белешка о уметничком пореклу ресавских сликара, изд. *М. Пантић, В. Ј. Ђурић*, Манастир Ресава. Историја и уметност, Научни скуп Манастир Манасија и његово доба, Деспотовац, 21–22. 8. 1994, Деспотовац 1995 (=Манастир Ресава) 32.

[9] *E. Kyriakoudis*, La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVème siècle et ses relations avec l’art de Salonique et des pays balkaniques limitrophes, ed. *R. Samardžić*, L’art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec, Belgrade 1985, Belgrade 1987 (=L’art de Thessalonique) 38; *isti*, The Morava School and the Art of Thessaloniki in the Light of New Data and Observations, Зограф 26 (1997) 100–101; *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονιάς, Thessaloniki 1999, 126.

[10] Живопис у воденској цркви најпотпуније је објавио *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, 117–127, πίν. 61α–86, са старијом литературом.

рио је на ликовима праведника, стараца са очима помало одсутног погледа, отечених капака наткриљених густим јаким обрвама, бабурастим носем и опуштеним мишићима остарелог лица (сл. 2), а његов уметнички рукопис у Водену препознаје се управо на представама праотаца и пророка у бочним бродовима храма (сл. 3).[11]

Други, који је са учеником украсио средњу зону олтара и више регистре зидова и стубаца, такође класицистичког образовања, користио је многе скице какве су имали мозаичари Хоре цариградске. Он је волео да ствара слике са осећајем дубине, затворене обично високим кулисама, обликујући тако позорницу где се одвија сцена у којој учествују фигуре складних пропорција, пажљиво промерених тела и одмерених покрета, покривене меким драперијама што природно пријањају, правилних овалних лица финог инкарната (сл. 4). Његов ученик, коме је дао да се окуша у понеком лику на већим сликама, изгледа да још није био спреман за такав подухват, те се његова остварења по грубости и неукости запажају на први поглед, а уметнички рукопис искусног учитеља разазнаје се у Водену на јужном зиду протесиса (сл. 5), док су остала његова дела у храму Христа Премудрости, изгледа, уништена.[12]

Овом живописцу је помагао и један зограф који је у Раваници насликао неке од фигура у већим композицијама и у оба храма украсио пандантифе (сл. 6–7).[13] Он инкарат гради окером који прелази у руменило и прелива се у маслинасту у сенкама и у сплет бројних ситних белих потеза на светлу, а црте лица обликује тешком тамном линијом стварајући неретко деформисане узане ликове јаке вилице.

А сликар чије је једино очувано дело у Раваници фреска у конхи апсиде, која се одликује класицистички обрађеним фигурама складних пропорција тела покривеног меком драперијом, финим прелазима тонова и готово иконописачким третманом инкарната (сл. 8), изгледа да није радио у храму Христа Премудрости. С друге стране, у Раваницу нису дошла двојица који су били упослени у Водену, један који је насликао светитеље доње зоне и други чији се уметнички рукопис запажа у неколиким сценама у вишим зонама средњег брода.[14]

Најстарија историја цркве Христа Премудрости у Водену, велике тробродне грађевине са припратом, плана иначе веома честог у области Пеле,[15] као год и њена првобитна намена, није позната. О времену њеног настанка говоре једино фреске и на основу њиховог изгледа осликавање се обично датује у време од 1375. до 1385, када је у јесен град пао у турске руке,[16] а о ктитору сведочи не-

---

11 За дела овог сликара у Водену уп. isto, πίν. 78–84.

12 За остварења овог зографа у Старој Митрополији в. isto, πίν. 75–77.

13 За његова дела у Водену в. isto, πίν. 66–68.

14 За остварења ова два сликара в. isto, πίν. 61–65, 69–71.

15 Уп. *N. Moutsopoulos*, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Thessaloniki 1973, 16, πίν. 109–113; *E. Tsigaridas*, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Μακεδονίας, Αρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973), μέρος Β' 2- Χρονικά (Atina 1977) 487–489.

16 *E. N. Kyriakoudis*, The Morava School and the Art of Thessaloniki, 101; *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, 127; *E. Kyriakoudis*, The Main Features of Monumental

знатни остатак портрета личности која приноси модел храма Христу, означеним натписом као Премудрост Божија.[17] Од слике ктитора преостали су само фрагменти горњег дела главе, прса̂ и десног рамена, те се може запазити једино да је гологлав и обучен у белу хаљину без украса испод које уз врат извирује крајичак тамне тканине, а испред њега виде се слаби трагови два мала детета која такође прилазе патрону храма. Ктитор је био или ситни властелин коме је жена недуго пре тога умрла те носи скромну белу хаљину као знак жалости или, што ће бити вероватније, јереј у белом фелону испод кога око врата извирује епитрахиљ. Не треба искључити могућност да је био неки од парохијских свештеника, јер су они могли бити имућни баштиници и улазити у ред властеле.[18]

У трећој скупини што је украсила раванички храм била су двојица сликара са ученицима, образована у радионицама где се неговало класично наслеђе, а који су учествовали на украшавању цркве манастира Пантократора на Светој Гори.[19] Прекривене слојем слика из XIX века, њене фреске дуго су чекале да буду очишћене и недавно је примећено да изгледом подсећају на раваничке.[20]

Први, творац већине ликова у медаљонима на зидовима и ступцима, фигура у прозорима и слике Тајне вечере у задужбини кнеза Лазара, знао је брзо и спретно да гради материју, да дискретним преливима светлих и тамних тонова обликује инкарнат лица наглашених јагодица и упалих образа моделованих немирним потезима у облику слова S, те да искусно црном линијом ствара особене, понекад и нелепе, ликове изражајних очију и погледа упереног нагоре и покрета сведених само на неопходне (сл. 9), а његов уметнички рукопис изгледа да се може препознати на ликовима светих монаха у западном травеју католикона манастира Пантократора (сл. 10).[21]

Painting in Macedonia in the Late Byzantine Period, ed. *J. Burke, R. Scott*, Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography. Papers from the Melbourne Conference July 1995, Melbourne 2001 (=Byzantine Macedonia) 77. За овај део историје Водена *Г. Суботић*, Манастир Богородице Месонисиотисе, ЗРВИ 26 (1987) 7–12; *Н. Радошевић, Г. Суботић*, Богородица Гавалиотиса у Водену, ЗРВИ 27–28 (1989) 218–222, 255, са старијом литературом.

[17] *E. N. Tsigaridas*, Σχετικά με την ονομασία της Παλιάς μητροπόλεως Έδεσσας, Μακεδονικά 24 (Thessaloniki 1984) 259.

[18] Уп. *Р. Грујић*, Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку, Гласник Скопског научног друштва XIII (Скопље 1934) 58–64; *Б. Ферјанчић*, Оглед о парохијском свештенству у позној Византији, ЗРВИ 22 (1983) 59–115, нарочито 77–78, 83–86.

[19] Живопис у католикону манастира Пантократора најпотпуније је објавио *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, 55–64, πίν. 25–40, са старијом литературом.

[20] *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες και εικόνες της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους, Μακεδονικά 18 (1978) 190, 191; *isti*, Nouveaux éléments sur le décor du catholicon du monastère du Pantocrator au Mont Athos, Зограф 26 (1997) 79; *E. N. Kyriakoudis*, The Morava School and the Art of Thessaloniki, 99; *T. Papamastorakis*, Icons 13th–16th Century, Icons of the Holy Monastery of Pantokrator, Mount Athos 1998, 45; *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, 63. На значај ових слика указао је већ *V. J. Đurić*, Thessalonique et la peinture serbe, 36; *исти*, Историографско-мемоарска белешка, 31.

[21] За његова дела у манастиру Пантократора в. *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, πίν. 28–31, уп. и *isti*, Τοιχογραφίες και εικόνες, πίν. 6–7; *isti*, Nouveaux éléments, Figs. 5–9.

Други је много боље умео да прикаже и лице и тело, те му је с правом, као вештијем, било поверено да наслика ктиторе и светитеље у доњој зони и сцену Прања ногу. Премда је углавном имао да представи редове фигура, није прибегао статичности, већ је увек светитеље постављао у благи покрет или окрет, ликове правилних обличја, и младе и старе, обликовао финим преливима и њихов богат унутарњи живот подвлачио изражајним очима са јаким подочњацима (сл. 11), а сродна дела, по свему судећи његова, могу се видети у певницама, на луковима и пиластрима храма светогорске обитељи Христа Пантократора (сл. 12).[22]

На једном од светитеља које је он насликао, у доњем делу хаљине светог Нестора у северној певници Раванице (сл. 13), још је 1920. године В. Р. Петковић запазио детаљ у коме су многи истраживачи ишчитали калиграфски натпис „Константин писа" и препознали потпис домаћег сликара,[23] док су други ту видели украсна слова на тканини.[24] Дешавало се да мајстори забележе своја имена на кићеној опреми светих ратника, али се оваква врста стилизације не среће, а и само би се уз доста домишљања могла разазнати прва слова, те се може претпоставити да се не ради о потпису, већ о оштећењима насталим сливањима која су и у горњем делу хаљине овога светог начинила необичну шару што подсећа на какав калиграфски натпис.

Тај сликар, Грк, вероватно је припадао великој зографској тајфи која је украсила католикон светогорске обитељи Пантократора. Овај манастир са храмом прилично великих димензија, основе развијеног триконхоса са припратом и доцније дограђеним параклисом, спољном припратом и тремом,[25] задужбина је браће великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована, угледних, поверљивих и храбрих људи византијског цара Јована V Палеолога, који им је, због верне службе, у баштину дао пространа имања.[26] Сматра се да је црква постојала већ у августу 1358, када су браћа од прота добила дозволу да об-

---

22 За његова остварења у светогорском манастиру в. *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, πίν. 34–40, уп. и *isti*, Τοιχογραφίες και εικόνες, πίν. 8; *isti*, Nouveaux éléments, Figs. 11–16.

23 *В. Р. Петковић*, Народни музеј у 1920. год., Годишњак СКА XXIX, за 1920 (Београд 1921) 149–150; *исти*, Манастир Раваница, Београд 1922, 64; *С. Радојчић*, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 39–40, сл. 25; *Б. Вуловић*, Потпис сликара Константина у Раваници, Саопштења I (Београд 1956) 167–168; *В. Ј. Ђурић*, Солунско порекло, 123; *исти*, Фреске црквице Св. Бесребрника, 126; *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, Београд 1966, 180; *V. J. Đurić*, Ravanica, Enciklopedija likovnih umjetnosti (=ELU) 4, Zagreb 1966, 61; *Д. Милошевић*, Моравска Србија — људи и дела, Крушевац 1971, 22–23; *С. Радојчић*, Византијско сликарство од 1400. до 1453, Моравска школа, 4; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 94; *Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић*, Полет уметности, 177; *M. Tatić-Đurić, V. S. Jovanović*, Ravanica, Likovna enciklopedija Jugoslavije (=LEJ) 2, Zagreb 1987, 702; *Н. Антић-Комненовић*, Моравско зидно сликарство, 6; *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 139; *ista*, Οι ζωγράφοι, 129; *М. Беловић*, Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999, 163–164.

24 *Р. Николић*, Прилог за проучавање живописа манастира Раванице, Саопштења IV (1961) 11; *М. Љубинковић*, Раваница, Београд 1966, XV; *иста*, Манастир Раваница, Београд 1989, 46.

25 *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες και εικόνες, 183–186.

26 О ктиторима в. *V. Kravari*, Actes du Pantocrator, texte, Paris 1991, 7–12, уп. и *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 147–154; *G. Pavlikianov*, Medieval Aristocracy on Mount Athos, Sofia 2001, 114.

нове келију Равдуху, и да је, како указује један запис, освећена 1362/63. године.[27] Они су обитељ иначе обилато даривали многим имањима и драгоценостима, Јован је и након братовљеве смрти 1368. или 1369. здушно настојао да заврши подухват који су заједно започели,[28] а да ли је храм украшен пре или након смрти Алексијеве није познато, те се живопис обично датује у доба између 1360. и 1370. године.[29]

На изради фресака пространог атонског храма свакако је учествовало више живописаца једне велике зографске тајфе, али се на раваничким сликама може препознати уметнички рукопис само двојице што су радили у наосу католикона, док мајстор који је био упослен на украшавању нартекса на Светој Гори[30] није отишао са њима у Раваницу.

Некада отворену раваничку припрату, судећи по малобројним преосталим фрескама на источном зиду, осликала су два зографа, оба васпитана на традицијама класицистичког наслеђа, али склона слободнијем третману колорита и повишеној експресији. Први је волео да прикаже тело у покрету под наборима драперије, различито обрађујући витко одрасло и буцмасто дечје, инкарнат је обликовао меко и пластично преливима тонова, док би наглашене тамне очи наткрилио спојеним обрвама које пружају снажан израз (сл. 14). Други је такође знао да представља фигуре правилних пропорција, али са слабијим осећајем за покрет, а инкарнат је моделовао тоновима смеђе са црвеним преливима, чиме још више долазе до изражаја специфичне продорне очи светлих рожњача (сл. 15). Не би требало искључити могућност да су и ова два зографа припадала истој тајфи као и двојица који су довршила живописање наоса и да су се њиховој дружини прикључили тек након осликавања храма манастира Пантократора.

* * *

Ни храм Успења Богородице у Љубостињи није одмах у целини украшен. Најпре су живописани купола и пандантифи наоса и аниконичне слике добили довратници портала северне певнице и лунете над вратима у нартексу,[31] како се

---

27 *V. Kravari*, Actes du Pantocrator, 12–13 и нап. 62, уп. и *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες και εικόνες,181–182.

28 *V. Kravari*, Actes du Pantocrator, 13–15.

29 *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες και εικόνες, 186, 189, 190, 191; *isti*, Nouveaux éléments, 79–80; *E. N. Kyriakoudis*, The Morava School and the Art of Thessaloniki, 99; *T. Papamastorakis*, Icons, figs. 11–14; *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, 64; *isti*, Artistic Activity on Mt. Athos. Monumental Painting in the Byzantine Period (963–1453), Byzantine Macedonia, 48.

30 За његова дела в. *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων, πίν. 25–27, уп. и *isti*, Τοιχογραφίες και εικόνες, πίν. 5; *isti*, Nouveaux éléments, Figs. 1–4.

31 Уп. *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 97 и нап. 131; *С. Ђурић*, Најстарије сликарство Љубостиње, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 109–114; *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, Зборник Народног музеја (=ЗНМ) XI–2 (Београд 1982) 22–24, 31, 39, 43–44, 47–48; *С. Ђурић*, Манастир Љубостиња, Београд 1983, 27–35; *исти*, Љубостиња. Црква Успења Богородичиног, Београд 1985, 75–82.

претпоставља, негде уочи Косовске битке 1389,[32] а храм и припрата украшени су фрескама доцније, судећи по најновијим истраживањима, након ктиторкине смрти у позну јесен 1405,[33] те помишљамо да се о живописању бринуо њен син деспот Стефан негде у време између 1406. и 1408. године.

Кнегиња Милица је за осликавање куполе своје цркве позвала зографа далеко слабијих способности од оних које је упослио њен супруг, али даровитијег од живописца кубета кнежеве задужбине. Фреске овог мајстора показују да је пропорције фигура правилно одмеравао, али одећа, са наборима рађеним изломљеним и оштрим потезима који је чине тешком, само грубо оцртава обрисе тела. Обликовање је већином засновано на чврстом и сигурном цртежу чији је основни облик урезан у малтер, док је скала боја прилично ограничена. Инкарнат је грађен окером и смеђом са светлосивим акцентима и мрком сенком, али равномерно нанете боје не пружају осећај пластичности. Ликови необичних црта, понекад и деформисани, зраче готово фанатичном енергијом што исијава из изражајних очију врло тамних рожњача, а снагу личности неретко подвлаче и извијени ставови у силовитом покрету (сл. 16).

Ово је дело прилично неуког живописца, а његов уметнички рукопис не да се препознати у познатом сликарству других храмова тога времена на северу или југу Балкана. Како је неке од натписа забележио на грчком,[34] мада их је већином по жељи ктитора исписао на српскословенском, вероватно је пристигао из Византије, те се намеће питање зашто би зограф тако скромног дара био позван да дође из удаљених крајева. Можда је могао да пружи и боља остварења, али је, да би се она јасно видела са земље, свој уметнички рукопис прилагодио њиховом месту. С друге стране, како рад није наставио, могуће да његов приступ није задовољио укус ктиторке, те су касније, када је дошла друга скупина зографа да ослика ову цркву, његова дела премалтерисана да би преко њих биле урађене фреске које су одговарале естетским мерилима наручиоца.

О доцнијем украшавању храма и припрате Љубостиње, вероватно након смрти ктиторке, претпостављамо да је бринуо њен син, деспот Стефан, те да је он можда позвао зографску дружину са мајстором Макаријем на челу. У припрати, над лунетом портала који води у наос, налази се делимично нечитак потпис сликара Макарија забележен на грчком, који се различито чита и тумачи, а овај живописац обично се изједначава са истоименим јеромонахом, братом митрополита Јована зографа.[35]

---

[32] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 97; *С. Ђурић*, Најстарије сликарство, 110; *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, 21; *С. Ђурић*, Манастир Љубостиња, 27, 35; *исти*, Љубостиња, 82; Чувари баштине, Београд 1998, 81.

[33] *Б. Цветковић*, О династичкој слици Лазаревића у манастиру Љубостињи и проблему датовања љубостињског живописа, Саопштења XXVII–XXVIII (1995/96) 71–76.

[34] Уп. *С. Ђурић*, Најстарије сликарство, 111, 112, 114; *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, 23, 31; *С. Ђурић*, Љубостиња, 76.

[35] О овом натпису и сликару Макарију биће речи доцније, те ће тамо бити приложена литература.

Малобројне преостале фреске овог слоја живописа дело су искусне радионице чији су чланови дуго радили заједно, те су им уметнички рукописи постали тако сродни да их је понекад тешко међусобно разликовати.[36] Боље очуване сцене показују да су се држали уобичајених основних образаца са главним догађајем у средини, али се нису одрекли ни одређене распричаности. Сликана архитектура и намештај украшени су многим детаљима и испред њих се често нађу и непотребно сабијене и понекад деформисане фигуре. Радња се углавном одвија у првом плану, а скромни пејзаж или архитектура сведена на фасаду или кулису пружају известан осећај дубине који није увек спретно исказан. Моделовање ликова је изузетно пластично, инкарнат минуциозно обрађен густом мрежом паралелних или зракастих танких белих потеза на осветљеним местима, доњи део образа истакнут руменилом, чело прошарано дијагоналним, таласастим или облим борама, а леви је овал лица скоро редовно у сенци. Набори на драперијама рађени су светлијим тоновима и дугим, нервозним тамним потезима, те је њихова пластичност, нарочито на свечаним одорама са раскошним украсима, једва приметна. Сви детаљи обликовани су сигурним цртежом, особито на ликовима који се одликују индивидуалношћу готово портретских обележја. Међутим, сликари показују изненађујућу неспретност у постављању и иначе неприродно издужених фигура са малим главама и дугим удовима, док су им боје помало сирове.

Без обзира на ове опште сличности, барем се делимично могу разлучити уметнички рукописи појединих мајстора, али се, како је сликарство великим делом уништено, не може поуздано утврдити колико је њих учествовало на украшавању цркве и припрате. Могуће да је онај чија су се дела сачувала у јужној певници са још једним осликао цео храм и, као даровитији, добио задатак да прикаже већину фигура светитеља доње зоне (сл. 17–18). У припрати су се очувале само фреске у нижим регистрима и међу њима се не примећују већа одступања, што указује да је вероватно зограф Макарије, који се ту потписао, сам украсио ове делове западног здања (сл. 19–20).

Разлика између сликарства храма и припрате која се најпре запажа јесте слој црвене нанет испод плаве позадине,[37] а потом и финесе у третману ликова. У наосу су они меснатији, крупних, понекад избезумљених очију, наглашених аркада, помало натеченог носа, експресивнијег, нервозног, узнемиреног израза, а такви су им неретко и покрети (сл. 17–18), док су у припрати мирнији, складнији, финији, пажљивије рађени, ближи класичном узору, те откривају зографа Макарија као најдаровитијег и, по свему судећи, предводника сликарске дружине (сл. 19–20).

---

[36] Њихови уметнички рукописи толико су сродни да *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Моравске школе, 17; *исти*, Византијске фреске, 97, говори о овом живопису као о делу једног уметника, Макарија.

[37] Овај специфичан третман живописа у припрати запазила је *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, 50.

Натпис над лунетом портала између припрате и храма запазио је и у мрачном здању неочишћених фресака невешто преписао већ М. С. Милојевић,[38] али новост коју је он изнео те далеке 1872. године, из које се није дало ни наслутити да се ради о потпису живописца, није имала одјека. Пажњу је привукао тек пошто је Ђ. Сп. Радојичић 1949, након што је у јесен претходне године обишао Љубостињу, објавио његов садржај указујући да је то потпис сликара у коме је препознао истоименог јеромонаха из Зрза, брата митрополита Јована зографа.[39] Стога су обично каснији истраживачи, тврдњом или опрезном претпоставком, изједначавали љубостињског живописца са братом познатог митрополита зографа, описујући тако судбине сликара који су се склањали од Турака у мирније северне крајеве.[40] С друге стране, појављивала су се и запажања о разлици у сликарским квалитетима фресака у задужбини кнегиње Милице и дела брата митрополита Јована и мишљења да се живописац из Љубостиње не може изједначавати са оним из Зрза.[41]

Када се фреске љубостињске припрате упореде са иконом Богородице Пелагонитисе из 1421/2, поуздано делом јеромонаха Макарија, и иконама Деисисног чина из Зрза, за које се с пуно права сматра да су његова остварења,[42] уочавају се знатне разлике које се не могу приписати само другој техници, већ другачијем образовању, темпераменту и таленту (сл. 21–24).[43]

---

38 *М. С. Милојевић*, Путопис дела праве (Старе) Србије II, Београд 1872, 60.

39 Уп. Делатност института за проучавање књижевности у години 1948-ој, Гласник САН I/1–2 (Београд 1949) 226–227; *Ђ. Сп. Радојичић*, Макарије, Живописац Љубостиње, Гласник САН I/1–2 (1949) 235–236; *исти*, Макарије, Живописац Љубостиње, Старинар, н. с. I, Београд 1950, 87–90.

40 Споменици културе, ур. *М. Панић-Суреп*, Београд 1951, 155; *С. Радојчић*, Мајстори, 43–44, 45; *В. Ј. Ђурић*, Иконе из Југославије, Београд 1961, 37–40; *isti*, Ljubostinja, ELU 3 (1964) 356–357; *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 166, 168; *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Моравске школе, 16–17; *исти*, Радионица митрополита Јована зографа, Зограф 3 (1969) 19–21, 29–33; *П. Миљковић-Пепек*, О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију, Моравска школа, 244–247; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 97; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 46–47; *Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић*, Полет уметности, 155–156; *С. Ђурић*, Манастир Љубостиња, 35–51; *исти*, Љубостиња, 108–110.

41 *Р. Николић*, Лазарица и Љубостиња, Београд 1963, 27–29; *К. Балабанов*, Иконе из Македоније, Београд 1969, XXVI; *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, 44–47; *Р. Николић*, Запис о љубостињским странама и о трстеничком иконому Макарију, Гласник Друштва конзерватора Србије (=Гласник ДКС) 10 (Београд 1986) 38–44, са прилично необичном аргументацијом; *S. Đurić*, Ljubostinja, LEJ 2, 227; *Н. Антић-Комненовић*, Моравско зидно сликарство, 8.

42 За остварења јеромонаха Макарија за цркву манастира Зрза в. *В. Ј. Ђурић*, Радионица митрополита Јована зографа, 29–33; *П. Миљковић-Пепек*, О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију, 244–247, сл. 9, 10, 13; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 46–47, сл. 15–19; *З. Расолкоска-Николовска*, Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV (Скопје 1981) 419–422, 425.

43 О делима јеромонаха Макарија в. *В. Ј. Ђурић*, Иконе из Југославије, 37–40; *К. Балабанов*, Иконе из Македоније, XXV–XXXVI; *В. Ј. Ђурић*, Радионица митрополита Јована зографа, 19–21, 29–33; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 46–47, сл. 15–19; *З. Расолкоска-Николовска*, Манастирот Зрзе, 419–422, 425.

Не само да особине личних уметничких рукописа зографа показују разнородне приступе, већ ни слова натписа на њиховим делима не носе једнаке карактеристике, што указује на то да их није писала иста рука (сл. 25). Поред тога, јеромонах Макарије потписао се у Зрзу на српскословенском, те би било необично да то уради на грчком, који није био његов матерњи језик, далеко на северу у Љубостињи. Иза петог стиха 92 (93) псалма забележеног на српскословенском, љубостињски сликар оставио је потпис на грчком који је делимично нечитак и вероватно би га требало рашчитати као Ἡκτροῦ Μακαρίου χεὶρ τάχα (καὶ) θύτ[ου],[44] „Рука бедног Макарија тобож (и) јереја“, док је познати Макарије из Зрза на икони Богородице Пелагонитисе, у дужој белешци о сликању ове иконе, записао **∴помени г(оспод)и їерωм(о)наха кѵр(ь) Макарїа Ζωграфа·** (сл. 26).[45]

Нису само језик и рукопис сликара Макарија у два потписа различити, већ ни њихова звања нису иста. Онај што је радио у Љубостињи забележио је да је јереј, не помињући да је примио ризу, док је онај из Зрза, као што је познато, био јеромонах. Уколико је носио овај чин, Макарије из Љубостиње би, једнако као и други сликари Грци јеромонаси, то записао, као што је учинио, на пример, његов савременик Јоаникије 1409/10. у малој цркви Богородице Елеусе на Великој Преспи, [Ἰ]ω[α]<ν>νίκιος ἱερομόναχος κ(αὶ) ζωγράφον.[46] Звање покрај имена Макарија у Љубостињи јасно сведочи да је био јереј, што потврђују и други грчки записи у којима свештеници нису забележени називом ἱερεύς,[47] већ θύτης,[48] те се, како су историјски натписи и легенде на другом слоју живописа у задужбини кнегиње Милице исписани на српскословенском са грчким упадицама, а потпис сликара на грчком,[49] може претпоставити да је главни љубостињски зограф био јереј Грк Макарије.

* * *

Црква Свете Тројице у манастиру Ресави осликана је до Духова 1418. године, када је извршено свечано освећење,[50] а деспот Стефан се потрудио да на њеном украшавању, како и приличи задужбини владара, буду упослени зографи који улазе у друштво највиђенијих у свом времену.

---

44 Навод према читању које доноси *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 140; *ista*, Οι ζωγράφοι, 129.

45 Навод према *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 46 и сл. 21.

46 Уп. *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 37; *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 141–142; *ista*, Οι ζωγράφοι, 131.

47 Уп. молитву Михаила јереја и сликара у храму Панагије у Архатосу на Наксосу из 1285, *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 143 i fig. 5; *ista*, Οι ζωγράφοι, 136.

48 Уп. три примера молбе сликара јерејима да их помену у својим молитвама забележене на Криту током XIII и XIV века, где су двапут наведени као θύτης, а једном као θήτης, уп. *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 144; *ista*, Οι ζωγράφοι, 133.

49 Уп. *Н. Антић-Комненовић*, Зидно сликарство манастира Љубостиње, 19, 33, 34, 37; *С. Ђурић*, Љубостиња, 87, 90.

50 *Б. Тодић*, Манастир Ресава, Београд 1995, 20, 25, 65, 106, где је наведена старија литература.

Живопис је јако пострадао те је на ретким од малобројних очуваних фресака преостао фини горњи слој на основу кога би се поуздано могли разлучити уметнички рукописи различитих зографа, јер је на осликавању учествовало више мајстора који су свакако дуго времена провели заједно, те су свој начин рада међусобно прилагодили,[51] али међу њима има и оних чији се лични печат препознаје на први поглед. Разлучивање њихових дела отежава и начин на који су распоредили посао; изгледа да нису, како је уобичајено, изделили просторе да би сваки добио онај који ће живописати, већ су радили заједно и напоредо, делећи све време дужности, почев од куполе, а често су и један другог замењивали приликом сликања већих целина. Једино су се у једном држали већ уобичајених начина распореда посла: и овде су најслабијима била поверена места која су била теже доступна оку верника.[52]

Њихова се дела одликују одређеним заједничким цртама, међу којима се најпре запажају раскош злата и азура и обликовање фино усклађеним једрим интезивним колоритом и прецизним и сигурним цртежом. Сцене се одвијају у сложеној архитектури постављеној у више планова или пространом брежуљкастом пејзажу који прилично уверљиво пружају осећај дубине. У њима обитавају мирне и спокојне фигуре аристократског изгледа и отмених ставова, одевене у богате одоре и окружене детаљима из оновремене свакодневице ритера и племића, те поједини призори делују као исечци из живота двора. Фигуре су класичног изгледа, атлетске грађе, затечене у парадном покрету и покривене драперијама меких набора које прате облик и кретање тела појачавајући осећај волуминозности. Фино моделовани племенити ликови носе скоро портретне црте, а већем реализму израза доприносе и беоњаче обавезно наглашене са оне стране одакле би требало да пристиже светлост.

Без пажљивог посматрања сваке слике из непосредне близине није могуће установити ни тачан број зографа и њихових ученика, јер веома сродан третман често доводи нас у недоумицу: да ли су одређене међу њима урадили различити живописци блиског уметничког израза или један исти који је нешто другачије приступао неким мотивима.[53] Стога треба нагласити да би за сада ваљало поменути барем оне чија се дела лако дају издвојити, а и међу њиховим остварењима само она која најизразитије осликавају лични уметнички печат.[54]

Одмах се препознаје уметнички рукопис најдаровитијег, чија се остварења, као што су пророци Авакум, Језекиљ, Гедеон, јеванђелисти и сцена Христос једе сат и рибу, одликују изразито класицистичким облицима и фином тонском моделацијом којом ствара својеврсни сфумато (сл. 27).[55] Лако се издваја и мај-

---

[51] Уп. *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), Београд 1966, XII; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 107.

[52] Уп. *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), XII; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117.

[53] Уп. *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), XIV; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 120.

[54] Појединачним уметничким рукописима и раздвајању дела различитих сликара пажњу су поклонили *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), XII–XIV; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117–120. Њихова запажања донекле се подударају, али се делимично и разликују, а исти је случај и у односу на наша. Једино када буде услова да се све фреске погледају изблиза у храму, биће могуће поузданије одгонетнути колико је мајстора и њихових помоћника радило на украшавању Ресаве.

[55] Овог сликара као најдаровитијег наводе *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), XII–XIII; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117, приписујући му и друга дела.

стор изузетно скромних могућности који се више ослања на тешку и неспретну линију обликујући карактеристичне незграпне ликове, као што показују сцене у олтарском простору попут Жртве Аврамове или Исцељења Хананејкине кћери (сл. 28).[56] Међу живописце несумњивог талента и доброг образовања улази живописац светих ратника, вероватно и Христових парабола у северној певници, очигледно упућени и даровити следбеник сликара највиших домета оновремене уметности (сл. 29),[57] као и други зограф, слабији у познавању анатомије, али прави стручњак у пажљивом обликовању пластичног инкарната, који је приказао сцене Христових парабола у јужној певници (сл. 31).[58] У осликавању олтарске апсиде као да су се стално смењивала два живописца чији се уметнички рукописи сустичу на средини сликâ Причешћа апостола и Службе архијереја, али као да се нису задуго држали оваквог договора, већ су се међусобно испомагали, те се и у северном и у јужном делу могу видети светитељи које је насликао један што приказује обле меке ликове (сл. 33) или други који је више окренут испошћеном изгледу (сл. 34), док је сам начин на који обојица моделују изузетно сродан. Међутим, у светилишту су, поред ова два зографа осредњих могућности, неке од ликова насликали и већ поменути даровити живописци, а исти је случај и са монументалним Успењем, у чијој су изради учествовали многи сликари. И на украшавању стубаца као да је радило више зографа, међу којима су најзапосленији били један што воли да прикаже једра лица ситних очију и други који представља светитеље крупних очију и сугестивног погледа, али су и овде неке од ликова, особито оних у нижим регистрима, као што сведочи фигура арханђела Михаила, радили поменути даровитији живописци (сл. 35).[59]

А малобројне фреске у припрати толико су пострадале да није могуће одредити не само да ли их је насликао један зограф и да ли је радио и у наосу већ се не дају разазнати ни основне особине уметничког приступа и једино се, на основу обриса фигура и скромних очуваних острваца инкарната, може назрети да су и оне плод следбеника класичних узора, а судећи по великим димензијама овог здања, вероватно је и на његовом украшавању учествовао знатан број живописаца.

Приповедајући како је деспот Стефан основао овај манастир, Константин Филозоф бележи: „И свуда, дакле, са свеколиком журбом и најлепшим стварима и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било, и многим златним и цветним шарама (украси је). Јер шиљаше

[56] Ову сцену као дело једног од слабијих зографа помиње *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117.

[57] *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117, помишља да је то најбољи сликар, чија су дела већ поменута, или неки њему сродан и као његова остварења помиње слике у северном делу храма, параболе, свете ратнике, мученике на ступцима, можда и параболе у јужној певници. *В. Ј. Ђурић*, Ресава (Манасија), XIII, као дела једног великог зографа наводи пророке Мојсија и Данила, свете ратнике Андрију Стратилата и Теодора Тирона и Христа из Причешћа апостола.

[58] *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117–120, помишља да је зограф јужног дела храма насликао свете ратнике, сцену Млади Христос у храму, светитеље на јужном пару стубаца и фигуру арханђела Михаила.

[59] *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 117, као што смо већ поменули, наводи да је ово дело сликара јужног дела храма.

свуда, чак и на острва.“[60] На основу ових речи има тврдњи да су сликари Ресаве пристигли са егејских острва,[61] са Крита[62] или Митилене,[63] да су то били уметници са подручја Халкидике са Светом Гором и Солуном[64] или зограф Србин са јадранског приморја.[65] С друге стране, према особинама живописа, има мишљења да се ту могу препознати остварења домаћег мајстора који је следио најбоље традиције српског сликарства[66] или пак да је деспот упослио зографе уметничким пореклом из Солуна,[67] односно да су они пристигли из првог или другог града Царства.[68]

Малобројни очувани натписи не пружају податке о њиховом етничком пореклу, али изглед слика може да укаже на уметничко порекло. Свакако да су познавали најбоља остварења свог времена у византијским великим градовима, нарочито Цариграду и Солуну. Међутим, дела настала у ово време у прва два града Царства једва да су очувана и може се само претпостављати у коме се смеру кретао укус ромејског двора и аристократије,[69] а и ту је изгледа постојало више различитих приступа естетским мерилима, међу којима се опажају и они блиски ресавском сликарству.[70] Вероватно је ова дружина била из Византије, а

---

60 Наведено према преводу Л. Мирковића, в. Константин Филозоф, Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића, изд. *Г. Јовановић*, Београд 1989, 103.

61 *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934 (Београд 1996²) 70.

62 *Л. Мирковић*, Иконе грчких зографа у Југославији и у српским црквама ван Југославије, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 335 (=Die Ikonen der greichischen Maler in Jugoslawien und in den serbischen Kirchen ausserhalb Jugoslawiens, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού συνεδρίου I, Atina 1955, 301–328).

63 *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 202.

64 *С. Мандић*, „Острови“ Константина Филозофа, Розета на Ресави, Крушевац 1986 (=Чрте и резе, Београд 1981) 77–84.

65 *Р. Николић*, Раваница и Манасија, Београд 1960, 13, 15; *С. Томић, Р. Николић*, Манасија. Историја — живопис, Саопштења VI (1964) 82–86 et passim (Р. Николић); *Р. Николић*, На која то острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасији, Саопштења VIII (1969) 187; *исти*, Доситеј, књижевник и зограф деспота Стефана Лазаревића (1389–1427) и творац прекрасног и свеблагонарочитог фреско-сликарства Каленића и Манасије, Гласник ДКС 21 (1997) 81–87, уз необичне аргументе и закључке.

66 *М. Кашанин*, Ресава деспота Стефана, Зограф 3 (1969) 3–10.

67 *В. Ј. Ђурић*, Солунско порекло, 111–126; *исти*, Фреске црквице Св. Бесребрника, 125–136; *isti*, Manasija (Resava), u: ELU 3, 392; *исти*, Ресава (Манасија), III–VI; *исти*, Зидно сликарство Моравске школе, 20, 21; *isti*, La peinture murale de Resava, 278, 281–286; *исти*, Византијске фреске, 99–100; *isti*, Thessalonique et la peinture serbe, 37–39; *исти*, Историографско-мемоарска белешка, 27–35; *М. Марковић*, Свети ратници из Ресаве. Иконографска анализа, Манастир Ресава, 215–216; *E. N. Kyriakoudis*, The Morava School and the Art of Thessaloniki, 95–105, нарочито 95–97, 103–104.

68 *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 190; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 120–129, нарочито 120, 129.

69 Најречитији пример је доста оштећена фреска над гробом G у цариградској Хори, која одаје сродност са сликарством италијанске Ренесансе, а датује се у време непосредно пре пада Цариграда 1453, в. *P. A. Underwood*, The Kariye Djami, Volume 1. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes, New York 1966, 292–295; *P. A. Underwood*, The Kariye Djami, Volume 3. The Frescoes, New York 1966, Pls. 548–549.

70 Реч је о фрескама у солунским црквама, о чијем сликарству, као сродном ресавском, веома аргументовано говори В. Ј. Ђурић (уп. нап. 67, 71, 72 у овом раду), а о којима ће ниже бити ре-

судећи по високим дометима и великом броју даровитих чланова, могуће да је пристигла у Србију из једног од прва два града Царства.

Најближе паралеле уметничког израза живописаца Ресаве, као што је одавно уочио В. Ј. Ђурић, очуване су у Солуну. У цркви Светог Димитирија у овом граду налази се позната представа светог Димитрија са неким архијерејем која носи одређену сродност са појединим ликовима из Ресаве[71] и припада блиском естетском току, али је свакако није насликао неки од мајстора који су радили за деспота Стефана. Неупоредиво значајније за разматрање живописа задужбине деспота Стефана јесу прилично пострадале слике у великом солунском храму сада посвећеном пророку Илији.[72] Дела творца сцена у јужној певници цркве Свете Тројице веома су сродна оним зографа чије је најзнаментије дело Исцељење многих у солунској припрати (сл. 31–32), изгледа да се исто може рећи и за остварења живописца светих ратника у Ресави и сликара светих монаха у потрбушју лука јужног улаза нартекса Светог Илије (сл. 29–30),[73] а изузетна блискост запажа се и између лика арханђела Михаила у храму деспота Стефана

чи. За овај живопис уп. *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, Ευφρόσυνων. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη 2, Atina 1992, 663, 665–666, πίν. 363–365, 370; *ista*, Byzantine Thessaloniki, Thessaloniki 1993, 157–161, 168; *M. Panayotidi*, Les tendances de la peinture de Thessalonique en comparaison avec celles de Constantinople, comme expression de la situation politico-économique des ces villes pendant le XIVe siècle, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα, Athens 1996 (=Βυζάντιο και Σερβία) 356. Помишљамо да би требало поменути и икону Христа и светог Фанурија са житијем, коју је урадио критски сликар XV века Ангелос за цркву Светог Фанурија манастира Валсамонеро (в. *M. Bourboudakis, K. Gallas, K. Wessel*, Byzantinisches Kreta, München 1983, Abb. 83–85, нарочито Abb. 83; *M. Chatzidakis*, Εικόνες της κρητικής τέχνης, Iraklion 1993, 478–479, πίν. 122). За остале иконе које је потписао, а које немају толико сличности са фрескама Расаве уп. isto, 475–476, 481, 506–507, 553–555, πίν. 119, 124, 151, 203, 204, за оне које му се приписују на основу стила в. isto, 447–449, 473–475, 480, 512–513, 529–530, πίν. 94, 95, 117, 118, 123, 157. За мишљење да је то сликар Ангелос Акотантос, који се помиње у писаним изворима *M. Bourboudakis, K. Gallas, K. Wessel*, Byzantinisches Kreta, 139–144.

71 За стилске сродности *В. Ј. Ђурић*, Солунско порекло, 116–117; *исти*, Фреске црквице Св. Бесребрника, 125, 128, 132; *исти*, Зидно сликарство Моравске школе, 20, 21; *isti*, La peinture murale de Resava, 284–285; *исти*, Византијске фреске, 99; *isti*, Thessalonique et la peinture serbe, 36; *исти*, Историографско-мемоарска белешка, 32. За ову слику која се обично датује у време пре 1380. године, такозвану фреску светог Јоасафа и светог Григорија Паламе, у ствари, светог Димитрија и неког архијереја (за идентификацију в. *M. Marković*, Two Notes on the Wall Paintings at the Great Lavra of St. Sabas. The Portrait of Emperor John VI Kantakouzenos and the Cycle of St. John Damascene, Зограф 25 (1996) 59, нап. 15), уп. *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, 665–666, πίν. 370; *ista*, Byzantine Thessaloniki, 168; *M. Panayotidi*, Les tendances de la peinture de Thessalonique, 356.

72 На сродност два сликарства указао је још *В. Ј. Ђурић*, Солунско порекло, 115–116; *исти*, Фреске црквице Св. Бесребрника, 125, 128, 129, 132; *исти*, Ресава (Манасија), IV; *исти*, Зидно сликарство Моравске школе, 20, 21; *isti*, La peinture murale de Resava, 284; *исти*, Византијске фреске, 99; *isti*, Thessalonique et la peinture serbe, 36; *исти*, Историографско-мемоарска белешка, 27, 31–32; *isti*, L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige, Βυζάντιο και Σερβία, 55, уп. и *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 127–129. За негирање овог мишљења в. *С. Томић*, *Р. Николић*, Манасија, 80–84 (Р. Николић); *Г. В. Попов*, Икона Григория Паламы из ГМИИ и живопись Фессалоник поздневизантийского периода, Искусство западной Европы и Византии, Москва 1978, 272. За фреске цркве Светог Илије које су сродне живопису Ресаве уп. *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, 663, πίν. 363–365; *ista*, Byzantine Thessaloniki, 157–161; *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, Byzantine and Post-Byzantine Thessaloniki, Thessaloniki 1997, 136.

73 На основу запажања на терену.

и јако оштећене фигуре овог арханђела у трему покрај јужног улаза у припрату цркве у граду светог Димитрија.[74] Њихова сличност је толика да се доиста може помишљати да су дела истих руку, али поузданији суд биће могуће донети тек након чишћења фресака у солунском храму.

Међутим, проблем је што је живопис у овом здању импресивних димензија, вероватно манастирском католикону,[75] веома пострадао. У самој цркви преостале су једино малобројне фигуре у прозорима певница, типикарија и ђаконикона, што је већином случај и са бочним параклисима, у трему се назире само неколико веома оштећених представа светих, а најбоље су се очувале фреске у припрати где се виде сцене Христовог детињства и јавне делатности у вишим деловима и ликови светитеља, већином монаха, у доњој зони.[76]

Пошто је током прохујалих векова, када је служила као богомоља исламског култа и била звана Сарајли џамија, што значи џамија палате,[77] њена првобитна посвета заборављена, поставља се питање коме је била посвећена, како би се онда на основу очуваних писаних извора можда одгонетнуло и ко ју је и када основао. Раније се сматрало да је била подигнута у славу Богородице и да се у њој може препознати католикон обитељи Неа Мони чији је ктитор био Макарије Хумн,[78] а у новије време да је била владарска задужбина[79] посвећена Христу,[80] односно храм манастира Акапниу.[81] Судећи по очуваним сликама у доњој зони фасаде припрате и на њеном источном зиду уз улаз у наос, може се поми-

74 Изузетну сродност овог арханђела са оним из трема солунског храма Светог Илије запазио је већ *В. J. Ђурић*, Историографско-мемоарска белешка, 32. Фреска није публикована, а њен изглед проверили смо на терену.

75 То је храм развијеног триконхосног плана са типикаријама, пространом припратом, катихуменом, тремом и два бочна параклиса, уп. *P. Vocotopoulos*, Church Architecture in Thessaloniki in the 14th Century. Remarks on the Typology, L'art de Thessalonique, 111–114, Fig 4; *T. Papazotos*, The Identification of the Church of "Profitis Elias" in Thessaloniki, Dumbarton Oaks Papers 45 (Washington D. C. 1991) 122, 126, Figs. 1–4; *Ch. Mavropoulou-Tsioumi*, Byzantine Thessaloniki, 158–160; *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, 128–136.

76 Програм очуваног сликарства није објављен, већ је у литератури наведено само у којим деловима храма још има остатака фресака и поменуто је неколико представа, већином из припрате, уп. *T. Papazotos*, The Identification, 122–123; *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, 663; *ista*, Byzantine Thessaloniki, 160; *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, 136.

77 *T. Papazotos*, The Identification, 121, са старијом литературом.

78 За историју овог манастира најјезгровитије *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 398–399, са изворима и литературом.

79 За разматрање да галерије сведоче да је то царска задужбина или барем храм блиско везан за чланове царске породице *T. Papazotos*, The Identification, 126–127. За претпоставку да цркву Светог Илије треба посматрати као манастирски католикон и царску задужбину Палеолога isto, 127.

80 isto, 122–123.

81 isto, 121–127; *Ch. Mavropoulou-Tsioumi*, Byzantine Thessaloniki, 157–158; *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, 129–130. Уколико се прихвати да је првобитно био храм посвећен Христу, постојала би и могућност да је то католикон манастира Пантократора или Христа Филантропа који се помињу у писаним изворима с почетка XV века (уп. *R. Janin*, Les églises et les monastères, 416–417, 417–418) или пак можда црква непознате посвете Кесаровог манастира што се наводи крајем XIV столећа (уп. *R. Janin*, Les églises et les monastères, 389), али ове помисли немају никакве јасне основе.

шљати да је ипак била подигнута у част Мајке Божје,[82] а димензије и изглед саме грађевине, особито галерије, указују да би заиста могла бити задужбина владара или неког из његове породице или блиског окружења.

Посебан проблем представља чињеница да фреске солунског храма нису прецизније датоване и већином се његово осликавање види у временима пре првог пада града под Турке 1387, обично између 1360. и 1380. године,[83] а у студијама посвећеним уметности у другом граду Царства уопште се не помиње да је нека црква или пак фреска настала у периоду након обнове византијске власти 1403. до предаје Венецији 1423. или, што је мало вероватно, до коначног пада у отоманске руке 1430. године.[84]

---

[82] *T. Papazotos*, The Identification, 122–123, помиње Богородицу Заступницу са свитком насликану у припрати уз улаз у наос и претпоставља да је наспрам ње био свети Јован Претеча и у лунети Христос као патрон храма, потом и ликове свете Ане са малом Богородицом и Мајке Божје са малим Христом у нишама трема, односно западне фасаде нартекса, и наглашава чињеницу да су у припрати у вишим регистрима приказане сцене Христовог детињства и јавне делатности, те налази паралелу у Хори цариградској, за коју наводи да је посвећена Христу. Подсећамо да је првобитна посвета цариградског храма и даље предмет расправе, уп. *R. Ousterhout*, The Virgin of the Chora: An Image and Its Contexts, The Sacred Image East and West, Urbana-Chicago 1995, 96–97, сматра да је подигнут у славу Христа и Богородице; *N. Teteriatnikov*, The Dedication of the Chora Monastery in the Time of Andronikos II Palaiologos, Byzantion LXVI/1 (Bruxelles 1996) 188–207, да је основан у част Богородице Хоре. Наспрам Богородице Заступнице са свитком са речима молитве увек се приказује Христос коме се она обраћа (уп. *I. M. Đorđević, M. Marković*, On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the discovery of the figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo, Зограф 28 (2000–2001) 13–47), те питање некадашњег лика у лунети над улазом у наос остаје отворено. Циклуси Христове јавне делатности у припратама из доба Палеолога очували су се, осим у Хори, и у двема црквама у Мистри, Афендико и Пантанаса, подигнутим у славу Богородице, као и у солунском Влатадону, првобитно посвећеном Христу, уп. *S. Dufrenne*, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra, Paris 1970, 41, 42, Pls. 13, 15, Sch. IX, XVI; *Ch. Mavropoulou-Tsioumi*, Byzantine Thessaloniki, 167; *E. Kourkoutidou-Nikolaidou, A. Tourta*, Wandering in Byzantine Thessaloniki, Athens 1997, 104. Све то, а особито чињеница да су на западној фасади уз улаз у припрату приказане света Ана са малом Богородицом и Мајка Божја са малим Христом, указује да је црква првобитно вероватно била посвећена Богородици. Ипак, требало би искључити стару идентификацију са Неа Мони, јер, како сведочи ктиторски хипотипосис, то је био скромнији манастир који је требало да прими само петнаестак монаха (уп. *T. Papazotos*, The Identification, 122). У њој се можда може препознати католикон манастира Горгоепикоос који помиње 1405. руски путописац Игњатије из Смоленска (*B. de Khitrowo*, Itinéraires russes en Orient, Genève 1889, 147; *M. Laskaris*, Ναοί και μοναί Θεσσαλονίκης το 1405 εις το Οδοιπορικόν του εκ Σμολένσκ Ιγνατίου, Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Thessaloniki 1952, 318, 326; *R. Janin*, Les églises et les monastères, 380), али постоји претпоставка да у њој треба видети храм данас посвећен Светим апостолима (*R. Janin*, Les églises et les monastères, 380, за различита ранија мишљења уп. *M. Laskaris*, Ναοί και μοναί Θεσσαλονίκης, 326–327), првобитно католикон Богородичиног манастира (*С. Кисас*, О времену настанка фресака у цркви Светих Апостола у Солуну, Зограф 7 (1977) 53, нап. 5, са старијом литературом). На жалост, ни Симеон Солунски није од веће помоћи, јер поименично помиње само пар храмова, а ни о њима не пружа прецизније податке, уп. *D. Balfour*, Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429), Wien 1979, 23, 42, 113, 251–253.

[83] Наводимо само новије грчке студије, где је наведена старија литература, *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, 663; *ista*, Byzantine Thessaloniki, 167; *M. Panayotidi*, Les tendances de la peinture de Thessalonique, 358; *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, 136. На несигурност овог датовања указао је *Б. Тодић*, Манастир Ресава, 127.

[84] За овај део историје Солуна уп. *И. Ђурић*, Сумрак Византије, Београд 1984, 245–250, 255; *А. Фотић*, Пад Свете Горе под власт Османлија, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 112, са старијом литературом.

Град светог Димитрија са околином представљао је у то доба апанажни посед младих Палеолога. Од 1403. до јесени 1408. године њим је владао цар Јован VII, а након његове смрти додељен је млађаном сину цара Манојла II, деспоту Андронику Палеологу, који је ту само формално боравио, док је фактички управљао поверљиви Димитрије Леонтарис, све до раног пролећа 1415, када је цар Манојло II предао власт младом и болешљивом деспоту Андронику, који је овај посед држао све до 1423, када га је предао Млечанима.[85] Варош је све време наставила свој ужурбани живот важног трговачког средишта, али је два пута, 1412. и 1416. године, била под дугом и мучном турском опсадом и од 1417. приморана да плаћа тежак намет, а глад и несигурност нагнали су многе да је напусте, те је била сведена на само 20.000 до 25.000 становника.[86]

У том периоду и сами византијски цареви више су пута боравили у граду светог Димитрија. Манојло II је ту био убрзо након смрти синовца Јована VII у јесен 1408. и потом током јесени и зиме 1414–1415. како би лично присуствовао преласку фактичке управе над градом са Димитрија Леонтариса на деспота Андроника, а млади цар Јован VIII јесен и зиму 1416–1417. провео је у другом граду Царства да би преговарао са султаном Мехмедом I.[87] И носиоци власти у овом апанажном поседу и ромејски василевси што су долазили у град светог Димитрија бринули су о односима са црквом и монаштвом и даривали светогорске и солунске манастире,[88] али нема никаквих података и да су подигли неки храм у самој вароши. Ипак, не би требало искључити да је црква данас посвећена пророку Илији била саграђена у то доба као задужбина чланова породице Палеолог или њима блиских достојанственика. Убрзо по турском освајању Солуна претворена је у џамију,[89] а како је, изгледа, била подигнута током последњих деценија слободе, мало је наде да ће у позним византијским писаним изворима бити пронађен какав податак о њој.

Судећи по политичким и економским околностима и, наравно, изгледу слика у храму Светог Илије и њиховој сличности са онима из Ресаве, могло би се помишљати да су оне урађене управо у временима након 1403. године и пре опсаде 1412. или можда пред 1416,[90] а не треба искључити претпоставку да су барем неки од живописаца, уколико не и готово сви чланови ове велике зографске тајфе, у то тешко доба отишли на север да би осликали задужбину деспота Стефана.

---

85 *Б. Ферјанчић*, Деспот Андроник Палеолог у Солуну, Зборник Филозофског факултета X–1 (Београд 1968) 227–234; *И. Ђурић*, Сумрак Византије, 126–127, 131–132, 139–140, 144, 146–149, 158–159; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, Београд 1996, 108–125.

86 *И. Ђурић*, Сумрак Византије, 165, 169–200, 239–240; *V. Dimitriades*, Byzantine and Ottoman Thessaloniki, Byzantinische Forschungen XVI (Amsterdam 1991) 266–267.

87 *И. Ђурић*, Сумрак Византије, 148–149, 188, 189, 196–200.

88 Уп. исто, 145, 189; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, 117–124.

89 *T. Papazotos*, The Church of the Prophet Elijah, 130.

90 Да је храм био зидан у доба оскудице указивала би чињеница да је уместо малтера коришћено блато и он би се урушио да га Турци нису ојачали снажним спољним подупирачима, уп. *T. Papazotos*, The Identification, 127.

У солунском храму од живописа наоса скоро да ништа није преостало, а у ресавском је готово потпуно пострадао онај у припрати. Обе цркве су изузетних димензија и на њиховом украшавању морао је учествовати знатан број зографа. Судећи по преосталим сликама, има доста основа да се претпостави да су два храма живописали чланови исте тајфе и да су вероватно најпре радили у другом граду Царства, а потом у српској Деспотовини.[91] На жалост, многи се проблеми испречују у покушају да се одгонетне колико је та дружина имала чланова и да ли су сви они кренули из осиромашене вароши у још увек материјално моћну државу деспота Стефана Лазаревића.

* * *

Владари из куће Лазаревића гледали су да њихове гробне цркве, како и приличи задужбинама суверена, украсе сликари који су припадали друштву најдаровитијих и најобразованијих у свом времену, чија се остварења могу поредити са онима угледних радионица прва два града Царства.[92] Кнез Лазар је позвао зографе који су, судећи по очуваним делима, радили за црквене кругове и високе државне достојанственике ромејског Царства, а деспот Стефан талентоване живописце што су познавали најновије домете тога доба у византијским великим градовима, нарочито Солуну, а која су одговарала укусу ромејског дво-

---

91 Нема очуваних писаних извора који би сведочили о везама деспота Стефана са Солуном. Стога подсећамо да је његов наследник Ђурађ Бранковић, склањајући се пред гневом турског принца Мусе, успео да се искраде из опседнуте Селимврије и захваљујући помоћи византијског цара Манојла II Палеолога у пролеће 1412. стигне у Солун, где је боравио до јесени, када му је пошло за руком да се домогне Србије. Могуће да је тада упознао своју будућу супругу Ирину из солунске гране породице Кантакузина, родбински повезане са царском кућом Палеолога. Брак је уговорен вероватно након Ђурђевог измирења са ујаком Стефаном, који је, судећи по дубровачким изворима, присуствовао његовој свадби прослављеној 26. децембра 1414, уп. *М. Сūремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 59–61, 63–64. Не треба искључити да се преко Ђурђеве тазбине деспот Стефан упознао са радом ове зографске тајфе, те да их је позвао да осликају његову задужбину.

92 Нажалост, од живописа ових времена у престоници готово ништа није преостало. О естетским захтевима средине сведоче само малобројни фрагменти, као што је лик једног светитеља у Богородичиној цркви на једном од Принчевских острва на Босфору, на острву Халки, који се различито датује (фреску је објавио у италијанском издању свог капиталног дела *V. N. Lazarev*, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 373, t. 518, који њен настанак види у годинама између 1341. и 1372. и, чини нам се, с пуно права, уочава сродност третмана са ликовима из Цаленџихе, за историјат храма в. и *R. Janin*, Les églises et les monastères, 73–74, 75–76, датује у време цара Јована V Палеолога (1341–1391) или Јована VIII Палеолога (1425–1448)). О токовима у сликарству у Цариграду упућују само дела која су урадили у удаљеним крајевима престонички мајстори као што су Теофан Грк и Кир Манојло Евгеник (*Д. Тасић*, Споменици цариградског сликарства у последњем веку самосталости, Моравска школа, 13–18, нарочито 15; *H. Belting*, Le peintre Manuel Eugenikos de Constantinople, en Géorgie, CA 28 (1979) 103–114; *D. Mouriki*, The Formative Role of Byzantine Art on the Artistic Style of the Cultural Neighbors of Byzantium, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/2, Wien 1981, 749–751; *Г. И. Вздорнов*, Феофан Грек, Москва 1983, passim; *И. Лордкиūанидзе*, Роспись в Цаленджиха, Тбилиси 1992, passim; *R. Cormack*, Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης, Το πορτραίτο, 67–71). Подсећамо и на већ наведену познију фреску над гробом G у цариградској Хори (*P. A. Underwood*, The Kariye Djami 1, 292–295; *P. A. Underwood*, The Kariye Djami 3, Pls. 548–549).

ра и аристократије. С друге стране, супруга владара, кнегиња Милица, за живописање куполе своје задужбине нашла је зографа далеко скромнијих способности од оних које је упослио њен супруг. А касније, након смрти ктиторке, о украшавању овога храма и његове припрате претпостављамо да се бринуо њен син деспот Стефан и позвао дружину са Грком Макаријем на челу у којој су радили мајстори који нису имали оног дара и образовања какво су поседовали зографи што су осликали задужбине кнеза и деспота.

Владари ослабљене државе која је представљала само део некадашњег пространог Царства нису били у могућности да подижу и украшавају многобројне храмове, а само за живописање оних које су наменили за своје гробнице, вероватно и за придворне цркве у престоницама, позивали су највиђеније уметнике тога доба. Не може се ни наслутити да је постојала зографска радионица која је радила за суверена, нека попут дружине солунских сликара Михаила и Евтихија, односно Михаила Евтихијевог, која је готово редовно украшавала задужбине краља Милутина.[93] У време Лазаревића ромејски живописци из престижних атељеа бивали би позивани да осликају једну цркву или само њен део задржавајући се у српским пределима тек толико да заврше уговорене обавезе.[94]

Зографи су као и сви остали мајстори трагали за послом и одлазили када би га довршили или пошто би се окончали топли летњи дани. Зато се догађало да приликом украшавања цркве једну скупину живописаца замени друга[95] или да осликавање великих храмова потраје више година, односно топлих сезона,[96] али знатан број дружина што су радиле једна након друге, као што је случај у Раваници, није уобичајен, а те прекиде могли су да наметну догађаји каквих је живот пун и који се не бележе у хроникама.

Вероватно су разлози за смењивање зографских тајфи у Раваници и Љубостињи били различити. Првобитни живопис у задужбини кнегиње Милице током каснијег осликавања био је обијен длетима, премалтерисан и над њим су израђене нове фреске. И у Раваници је прво била украшена само купола, али ове слике, иако слабијих естетских вредности од потоњих, нису доцније прекривене млађим слојем живописа. За смену друге и треће тајфе у овом храму може се једино претпоставити да је резултат уговора између ктитора и живописаца који су у једној сезони урадили слике до исте висине у целој цркви, те их је вероватно одмах следећег пролећа заменила она која је завршила украшавање овог здања.

Сликари Раванице, Љубостиње и Ресаве за собом нису оставили податке који би о њима нешто више рекли, те се о овим зографима једино може понешто наслутити. Тајфе што су радиле раније у католикону светогорског манастира

---

[93] За најновија сазнања о овим сликарима *М. Марковић*, Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућих истраживања, ЗНМ XVII/2 (2004) 95–112, где је наведена старија литература.

[94] О условима рада и уговорима између сликара и поручилаца в. *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 150; *ista*, Οι ζωγράφοι, 153–154.

[95] Уп. *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, passim.

[96] *Г. Суботић*, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 111–135.

Пантократора и у цркви Христа Премудрости у Водену и доцније у Раваници, судећи по очуваном живопису насталом у држави кнеза Лазара, изгледа да се нису задржавале, већ су се или вратиле у Македонију или наставиле потрагу за послом у неким даљим крајевима. Зографи који су украсили солунску цркву данас посвећену пророку Илији вероватно су осликали Ресаву, а шта се с њима десило пошто је осиромашени град светог Димитрија дошао у млетачке и касније и у турске руке не може се ни нагађати. Могуће је да су очувана и друга дела која су неки од живописаца ових тајфи урадили, али да су они временом толико изменили свој израз да је тешко препознати њихов уметнички рукопис, а можда се нека њихова остварења још увек налазе скривена под слојевима млађих слика.

Класично наслеђе очувано у високим круговима учених Ромеја, особито око двора и аристократије, столећима неговано и развијано у складу са мерилима епохе и захтевима и потребама цркве, било је непрестано присутно и доживљавало органске промене унутар живог бића византијске естетике. Дела настала у највећим ромејским градовима на Балкану који су још увек поседовали извесна богатства сведоче да се, упркос тешким временима политичке несигурности, неговала углађена рафинована уметност као потпуна супротност мрачној реалности живота испуњеној сталним опасностима, као бег из тмурне свакодневице у узвишени улепшани свет, а управо су ти токови што су следили класицистички правац били дубоко цењени на двору Лазаревића.

Другачије је било у другом делу некада пространог српског Царства, у оближњој држави синова краља Вукашина, сведеној на узани појас око Прилепа, где су за чланове владарске породице радили зографи различитог темперамента и естетских схватања. Краљ Марко је 1376/7. за осликавање задужбине свога оца, цркве Светог Димитрија у Сушици, јужно од Скопља које више није било у његовим рукама, упослио охридске живописце немирног уметничког темперамента, изузетно експресивног манира и антикласичног третмана.[97] Његов брат Андрејаш је 1388/9. за украшавање цркве Светог Андрије на реци Трески позвао митрополита Јована зографа, следбеника класичних узора, школованог вероватно у некој престижној радионици великих ромејских градова, и његовог сарадника монаха Григорија.[98]

Сликари друге и треће тајфе у Раваници и они што су украсили Ресаву свакако су учили у неком од знаменитих атељеа. Завршивши занат, они су са собом понели и бројне приручне бележнице у којима су се налазили цртежи сцена

---

[97] *В. J. Ђурић*, Марков манастир — Охрид, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8 (Нови Сад 1972) 131–160; *С. Габелић*, Једна локална сликарска радионица из средине XIV века. Дечани — Лесново — Марков манастир — Челопек, изд. *В. Ј. Ђурић*, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, Септембар 1985, Београд 1989, 367–377, уп. и *Л. Мирковић, Ж. Татић*, Марков манастир, Нови Сад 1925, 31–76, нарочито 72–73 (Л. Мирковић). За датовање овог живописа *Ц. Грозданов, Г. Суботић*, Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида, Зограф 12 (1981) 73, нап. 75, сл. 17.

[98] *В. Ј. Ђурић*, Иконе из Југославије, 37–40; *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, 165–168; *В. Ј. Ђурић*, Радионица митрополита Јована зографа, 18–33; *П. Миљковић-Пепек*, О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију, 239–247; *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа, 43–47; *J. Prolović*, Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska, Wien 1997, 206–231.

и представа светитеља какве су користили и старији зографи који су радили за угледне ктиторе у Ромејском царству. Појединачно навођење сваке од таквих слика захтевало би посебну студију, те би ваљало барем поменути да су у Раваници многе од сцена приказане по узору на раније слике настале током XIV столећа: Божићна стихира, изгледа, према уништеној представи у цркви Неа Перивлептос цариградске обитељи Харсијанита,[99] бројне епизоде циклуса Христове јавне делатности поновиле су нацрте мозаика спољне припрате манастира Хоре у истом граду, слика Уласка у Јерусалим обрасце једнаке онима које су имали сликари Богородичиног храма Афендико у Мистри,[100] а свети ратници су попут оних у цркви Богородице Теоскепастос у Трапезунту.[101] Сликари Ресаве су за неке од сцена циклуса Христовог детињства користили скице какве и цариградски мозаичари што су украсили спољну припрату Хоре,[102] а за приказивање светих ратника исте као и зографи што су за деспота Угљешу пред Маричку битку 1371. живописали параклис Светих Бесребрника у Ватопеду.[103]

Мајстори који су украшавали ове цркве нису само међусобно удаљени временом у коме су живели већ се и начин на који су цртеже преточили у слике разликује колико и избор епизода за које ће прихватити нацрте коришћене у Хори или пак у неком другом храму, те се не може помишљати да су учили у истој радионици одакле би преузели скице нити да су млађи били ученици оних што су пре њих радили. Начин на који су биле устројене зографске тајфе и путеви којима су се преносили приручници са нацртима скоро да су потпуно непознати. Те свеске ипак нису могле бити тако љубоморно чуване, а слике у славним храмовима, нарочито жариштима култа, имале су вредност узора, те су на њихово подобије рађене нове широм источнохришћанског света. Нацрти престижних радионица били су доступни многим зографима различитог умећа, а

[99] *T. Starodubcev*, Sticheron "What shall we offer you, Christ". A description and a painting, Cahiers balkaniques 31 (Paris 2000) 21–37.

[100] За спољну припрату Хоре, уп. *P. A. Underwood*, The Kariye Djami 2, The Mosaics, New York 1966, Pls. 113–115, 117–121, 127, 129, 139, за слику у храму Афендико у Мистри и једнаком обрасцу коришћеном касније и приликом украшавања Богородичине цркве Пантанасе у истом граду, уп. *D. Mouriki*, The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra: Models of a Painters' Workshop in the Fifteenth Century, ed. *S. Ćurčić*, *D. Mouriki*, The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8–9 May 1989, Princeton, New Jersey 1991, 221, 230, Figs. 16, 17.

[101] Уп. *G. Millet, D. Talbot-Rice*, Byzantine Painting in Trebizond, London 1936, 40, 120, Pl. XVII, фотографија није довољно оштра, фреске нису очишћене, а данас су под дебелим слојем чађи и нису доступне, јер се црква налази у оквиру локалне дечје болнице, в. *A. Bryer, D. Winfield*, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Dumbarton Oaks Studies 20 (Washington D. C. 1985) 244–245.

[102] Уп. *P. A. Underwood*, The Kariye Djami 2, Pls. 103–104; *D. Simić-Lazar*, Observations sur le rapport entre les décors de Kalenić, de Kahrié Djami et de Curtea de Argeş, CA 34 (1986) 147; *ис̅та*, Калenић. Сликарство, историја, Крагујевац 2000, 231.

[103] *В. Ј. Ђурић*, Фреске црквице Св. Бесребрника, 125–136, за до сада очишћене делове фресака у ватопедском параклису *E. N. Tsigaridas*, Τα ψηφιδώτα και οι βυζαντινές τοιχογραφίες, Ιερά Μεγίστη μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση — ιστορία — τέχνη, τόμος Α', Agion Oros 1996, 280–284, πίν. 71, 74, 238–241, уп. и *E. N. Kyriakoudis*, The Morava School and the Art of Thessaloniki, 95–96. Подсећамо да је арханђео Михаило насликан по истом предлошку као онај уз јужни улаз у припрату цркве Светог Илије у Солуну.

фигуре или сцене приказане на основу једнаког обрасца у временом и местом удаљеним храмовима указују да су се скице прецртавале и размењивале и биле лако доступне не само живописцима школованим у виђеним радионицама већ и скромним занатлијама. Посредна сазнања о сликарским приручницима, преношењу и, изгледа, живој размени скица, откривају да су мајстори из различитих средина, неједнаког образовања и дара, користили бројне исте нацрте до којих су долазили на само њима знане начине, те да употреба одређених образаца не пружа основе за разматрање порекла и места школовања њихових власника.

Иначе, малобројни су они живописци који су делали у држави Лазаревића чија су имена позната. На украшавању цркве у Руденици, негде 1402/3, био је упослен зограф Теодор, судећи по језику и писму његовог потписа домаћи сликар, а према имену вероватно монах.[104] Радили су у то време и живописци који су били лаици и живели у богатим градовима, као што је сликар Милош из Новог Брда, забележен у једном дубровачком документу од 11. октобра 1419. године.[105] Зограф Радослав, предводник дружине која је можда такође делала у некој од вароши, потписао се испод минијатуре јеванђелисте Јована у јеванђељу духовника Висариона које је преписивао јеромонах Теодор, познат као Инок из Далше, и довршио га вероватно 1429. године.[106] На основу његовог личног уметничког израза, постоји мишљење, засновано на веома снажним аргументима, да је Радослав био глава тајфе која је негде почетком треће деценије XV века осликала храм манастира Каленића.[107] Ктитор ове обитељи, протовестијар Богдан, позвао је чланове те изузетно даровите и образоване домаће зографске дружине, а и уломци фресака пронађени у шуту у манастиру Мелентији указују да су и на украшавању ове цркве, можда задужбине његовог савременика чел-

---

[104] Уп. *М. Валтровић*, Руденица, Српске илустроване новине бр. 4, Нови Сад 1881, 51; *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, III, Београд 1905 (1984²) 228, бр. 5970; *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, VI, Сремски Карловци 1926 (Београд 1988²) 55, бр. 9714; *Л. Мирковић*, Руденица, ПКЈИФ 11 (1931) 91 и сл. 2 и ка слици 2; *С. Радојчић*, Мајстори, сл. 31, уп. и *S. Kalopissi-Verti*, Painters, 150; *ista*, Οι ζωγράφοι, 140. За датовање живописа у Руденици *Д. Војводић*, Владарски портрети српских деспота, Манастир Ресава, 65–69.

[105] *Д. Ковачевић-Којић*, Друштвена структура рударских градова, изд. *Ј. Калић, М. Чоловић*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 44.

[106] За основне податке о овом рукопису в. *С. Радојчић*, Старе српске минијатуре, Београд 1950, 37–38; *В. Ј. Ђурић*, Сликар Радослав и фреске Каленића, Зограф 2 (1967) 22–23; *Ј. Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, Београд 1983, 123–124. За запис Инока из Далше в. *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902 (1982²) 78–84, бр. 250. О недавно откривеном потпису овог монаха који се звао Теодор, *Љ. Васиљев*, Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века, изд. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Октобар 1994, Београд 2000, 399–402. За потпис сликара Радослава *В. Ј. Ђурић*, Сликар Радослав и фреске Каленића, 22, сл. 4, уп. и *Љ. Стојановић*, Записи и натписи, I, 84, бр. 251; *Ј. Максимовић*, Српске средњовековне минијатуре, 123.

[107] До таквог закључка минуциозном анализом дошао је *В. Ј. Ђурић*, Сликар Радослав и фреске Каленића, 22–29, уп. *исти*, Зидно сликарство Моравске школе, 26–27; *исти*, Византијске фреске, 104 и нап. 137; *isti*, Kalenić, LEJ 2, 4, што су прихватили доцнији истраживачи. За нова сазнања о ктитору Каленића в. *С. М. Ћирковић*, О ктитору Каленића, Зограф 24 (1995) 61–69.

ника Радича,[108] учествовали сликари естетских мерила сродних онима живописаца Ресаве.[109]

Ови скромни и малобројни подаци сведоче да је у Србији тога времена било зографских радионица различитих домета, па и оних које су достигле такву вештину да би се њихова дела могла поредити са најбољим остварењима њихових савременика из престижних ромејских атељеа. Било је међу њима и монашких дружина и лаика понекад настањених у рударским и трговачким средиштима која су прерастала у велике градове. Свакако се једном од најзнаменитијих тајфи може сматрати она сликара Радослава, док о зографима који су осликали Мелентију нема никаквих података, али њихова дела јасно сведоче да су у Србији тога доба радили даровити и образовани живописци.

Зашто су онда за украшавање својих најзнаменитијих задужбина Лазаревићи позивали сликаре Грке? У доба кнеза Лазара у овим северним деловима некадашње простране државе није било традиције, ни уметничке, изгледа чак ни ктиторске. Он је морао однекуд да позове зографе, те су их вероватно његови саветници потражили у подручјима са којима су имали сталних и непосредних додира и где је било виђених сликара школованих у угледним атељеима. И његова супруга је позвала живописца Грка, али далеко скромнијих могућности, можда на подстицај неког од духовника који су пристизали са Свете Горе. Ова дела изгледа да нису задовољила истанчани укус деспота Стефана јер је тражио да се она прекрију новим сликама које су опет радили Грци, са јерејем Макаријем на челу, али ни оне нису припадале уметности високих захтева која одзвања са зидова његове задужбине, чак се не би могло тврдити да су много виших домета од живописа скупине зографа Теодора што је радила у Руденици. С друге стране, изузетно даровити домаћи сликари храма протовестијара Богдана нису били позвани да украсе задужбину свога владара, већ је деспот Стефан потражио грчке зографе који су свакако радили за ктиторе из виђених ромејских породица, ако не и за саме Палеологе.

---

108 Село Мелентија на Расини помиње се као баштина челника Радича у повељи из 1429/30. којом му деспот Ђурађ Бранковић потврђује баштине које је имао за владе деспота Стефана, уп. *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 336. За претпоставку да је црква Радичева задужбина, *А. Дероко, И. Здравковић*, Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа, Старинар I (1950) 224; *А. Дероко*, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953, 216; *Г. Томић*, Црква Св. Стевана у Милентији, Археолошки преглед (=АП) 2 (Београд 1960) 165–166; *ista*, Milentija, ELU 3, 467. За досадашња истраживања најстарије историје манастира в. *Н. Катанић*, Декоративна камена пластика моравске школе, Београд 1988, 230–233.

109 За ове уломке фресака в. *Г. Томић*, Црква Св. Стевана у Милентији, 168; *иста*, Милентија — манастирски комплекс, АП 6 (1964) 136–137; *ista*, Milentija, 467; *Д. Милошевић*, Моравска Србија — људи и дела, 35, сл. 2–3; *Г. Томић*, Једна варијанта у оквиру моравске школе, Моравска школа, 250; *иста*, Милентија, општина Краљево — утврђени манастирски комплекс АП 18 (1976) 141, 142; *ista*, Milentija, LEJ 2, 332. У Народном музеју у Београду чува се седам већих и пет малих фрагмената зидних слика. На два, једном са горњим делом лица светитеља (бр. 5297) и другом са ликом Богородице (бр. 5685), може се разазнати третман који подсећа на понеке слике у Ресави, први има сродности са појединим од ликова у северној певници, други са некима из Успења, али се не може тврдити да су дела живописаца који су радили за деспота Стефана.

Уколико су живописци које су позивали Лазаревићи већином били из радионица града светог Димитрија, онда би се и њихово учешће на украшавању задужбина српских владара могло посматрати и као нека врста огледала стања у Солуну и његовој околини. У тешка времена пред прво освајање града 1387, када су турске чете непрестано претиле тим крајевима,[110] сликари који су улазили у ред даровитијих и образованијих у свом времену долазили су у долину Мораве да раде за кнеза Лазара. Након 1403, када је други град Царства враћен Ромејима, свакако је варош обузео талас новог полета и наде, те су подизани и осликавани нови храмови и обнављани и оправљани они које су Турци, по обичају, у међувремену прилагодили својим верским потребама и користили као џамије,[111] а тада су на север Балкана одлазили живописци скромнијих могућности и знања. Управо у доба нових криза, када су зидине града светог Димитрија опседали турски одреди, када се нису подизала и украшавала кићена здања, већ све улагало у одбрану а они који су могли напуштали осиромашену варош, најдаровитији зографи поново су почели да одлазе у државу Лазаревића.

Остварења сликара који су радили за Лазаревиће треба посматрати у оквиру ширег балканског и источнохришћанског пејзажа од кога су данас преостали једино незнатни фрагменти којима се, уз велику опрезност, може склопити само непотпуна слика о разнородним естетским токовима и захтевима епохе. Скучена српска држава била је у то време привидно удаљена од претње с југоистока и представљала је једну од малобројних очуваних хришћанских целина на Балкану које су постепено потпадале под власт Турака. Ипак, у тим острвцима слободе и даље су подизани и украшавани храмови, неретко скромних размера и уметничких домета, али понекад приличних димензија и високих естетских захтева, као што управо сведоче задужбине владара из династије Лазаревића.

---

[110] О тешком стању у Солуну и околини у годинама које су претходиле 1387. и о првом паду града под турску власт *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993, 423–426, 419–431.

[111] Податке о храмовима који су током прве владавине Османлија били коришћени као џамије доноси Симеон Солунски, али је његово излагање прилично уопштено и број храмова, изгледа, преувеличан, а да су убрзо по ослобођењу града враћени у култ сведоче белешке Игњатија из Смоленска, који је варош посетио 1405. године, уп. *D. Balfour*, Politico-Historical Works, 42, 113, 251–253.

Tatjana Starodubcev

PAINTERS OF THE ENDOWMENTS OF THE LAZAREVIĆ DYNASTY

Churches erected after the death of the last emperor of the Nemanjić dynasty raise the question of the identity of the painters who worked for the rulers in the north of the formerly vast state territory, namely in Ravanica, established by Prince Lazar, in Ljubostinja, the memorial of Princess Milica, and in Resava, raised by Despot Stefan.

The Ascension Church in Ravanica was adorned with paintings on three occasions, the decoration being finally completed between 1384 and 1387. The dome was decorated by a painter of modest talents, possibly a local craftsman (fig. 1). In the second group were masters with apprentices educated in workshops in which the adherence to the classicist ideal was demanded. The artistic treatment of three of them is recognizable in the Church of Christ-Sophia, called Old Metropolis, in Voden, today Edessa, painted between 1375 and 1385 (figs. 2–3, 4–5, 6–7). The third group comprised only two artists, both of them trained in the workshops that cherished the classical heritage, who seem to have taken part in the decoration of the catholicon of the Monastery of Pantocrator on the Mount Athos, painted between 1360–1370 (figs. 9–10, 11–12). Judging by the few remaining frescoes in the narthex, it was embellished by two painters who had a propensity to a somewhat pronounced expressivity (figs. 14–15); it is possible that they joined the guild after the completion of the work in Pantocrator Monastery.

The Dormition Church in Ljubostinja was not adorned by one single group of painters, either. The dome and pendentives of the naos were decorated first, in the eve of the Battle of Kosovo (1389), whereas the paintings of the church and the narthex date from the time after the death of the founder, probably between 1406 and 1408. For the embellishment of the dome of her church, Princess Milica engaged a moderately gifted painter (fig. 16) who wrote a few inscriptions in Greek; this may be interpreted as an indication of his Byzantine origin. His work was interrupted and his paintings were plastered over, and another group of painters created new frescoes on this new layer. The few preserved paintings allow only for a partial identification of the artistic hands of different painters. It may be assumed with some probability that one whose works are preserved in the southern choir and in the lower zone of the naos decorated the whole church with a colleague of his (figs. 17–18). The remaining frescoes in the lower registers of the narthex do not display any major divergences which would point to different hands. They were probably made by the painter Macarios, who signed his name in the narthex above the lunette of the door leading into the naos (figs. 19–20). This painter is usually identified with the homonymous monk, brother of the Metropolitan John, painter from Zrze. Comparing the frescoes of Ljubostinja with the works of the hieromonk Macarios (figs. 21–24), as well as the letters in their inscriptions (fig. 25), significant differences come to the fore. Besides, the painter of Zrze signed his name in Serbian Church Slavonic, the painter of Ljubostinja in Greek (fig. 26), and their titles are not identical, either, the

former being a hieromonk, the latter a priest. Therefore it can be assumed that Ljubostinja was decorated by a group of painters lead by the Greek priest Macarios.

The Church of the Holy Trinity in Resava was adorned before its consecration on the Pentecost of 1418. It was decorated by a group of painters who adjusted their artistic treatments to one another and worked together and simultaneously all the time, starting from the dome, so only those whose works can be easily distinguished are mentioned here. The artistic hands of the most talented painter (fig. 27) and of the least talented one (fig. 28) are easily recognizable. Two other painters of the naos also belong to the gifted and well educated masters (figs. 29, 31). The apse of the altar was decorated by two mediocre artists (figs. 33, 34), the pillars by a number of painters who left it for the more experienced ones to paint some of the figures in lower registers (fig. 35). The few preserved frescoes in the narthex are so damaged that even their basic characteristics cannot be determined. The closest parallels to the artistic treatment of the painters of Resava can be seen on the severely damaged frescoes of the Thessaloniki church now dedicated to the Prophet Elijah (figs. 29–30, 31–32), which have not been precisely dated yet. This church may have been erected by one of the members of the Palaeologi family or someone from their close circle after 1403 and before either the 1412 or the 1416 siege of Thessaloniki. It is probable that at least some of the painters, if not all the members of the guild, decorated Despot Stefan's church.

The members of the Lazarević dynasty attached great importance to their sepulchral churches being decorated by the artists who belonged to the circles of the most gifted and best educated painters of their time. The rulers of the weakened state could not erect and decorate numerous endowments, so that it is only for those intended to be their mausolea, probably also for the court churches in the capitals, that they hired the most eminent artists of that time, mostly from Byzantium, probably from the workshops of the town of St. Demetrius and its surroundings.

Сл. 1. Раваница, купола, пророк Давид, фото РЗЗСК

Сл. 2. Раваница, наос, праведник, фото РЗЗСК

Сл. 3. Воден, Стара митрополија, праведник, фото према E. N. Tsigaridas-у

Сл. 4. Раваница, наос, Христос из Исцељења слепог, фото РЗЗСК

Сл. 5. Воден, Стара митрополија, свети Силвестар, фото према E. N. Tsigaridas-у

Сл. 6. Раваница, наос, јеванђелист Марко, фото РЗЗСК

Сл. 7. Воден, Стара митрополија, јеванђелист Матеј, фото према E. N.

Сл. 8. Раваница, наос, конха апсиде, фото РЗЗСК

Сл. 9. Раваница, наос, свети Афтоном, фото РЗЗСК

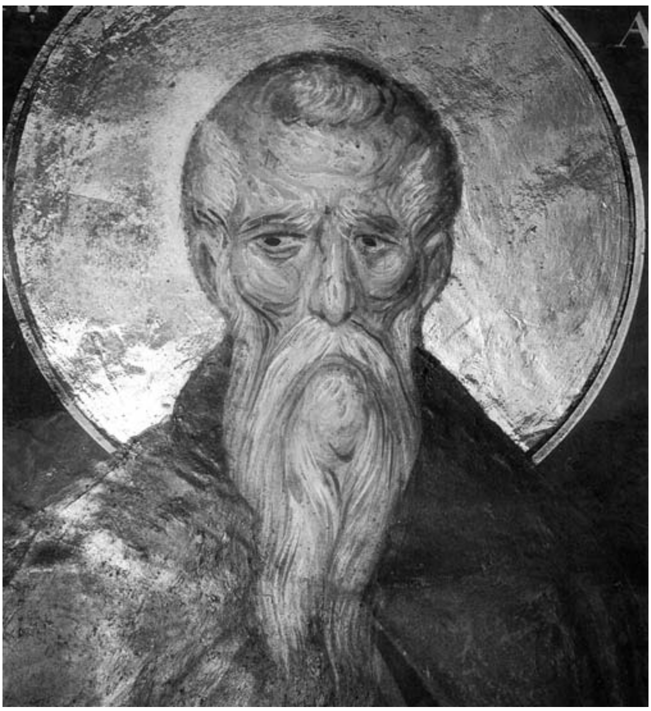

Сл. 10. Манастир Пантократор, католикон, свети Атанасије Атонски, фото према E. N. Tsigaridas-у

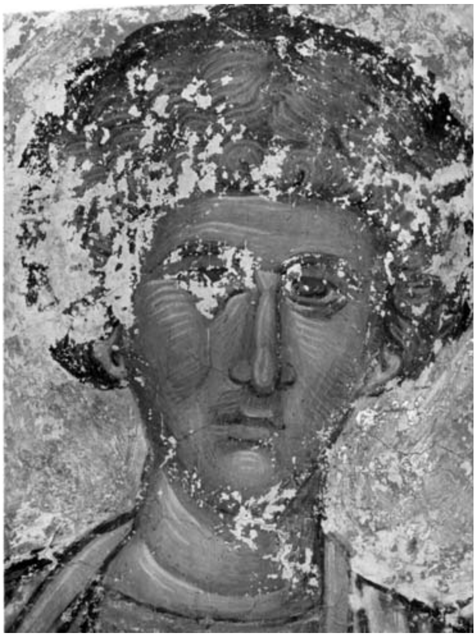

Сл. 11. Раваница, наос, свети Ђорђе, фото РЗЗСК

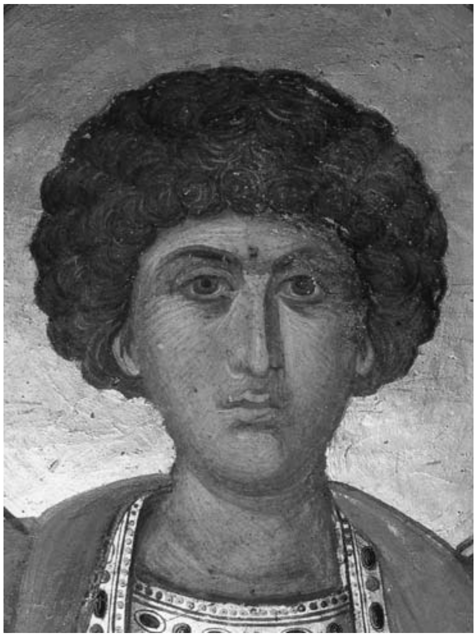

Сл. 12. Манастир Пантократор, католикон, свети Ђорђе, фото према E. N. Tsigaridas-у

Сл. 13. Раваница, наос, свети Нестор, део хаљине, фото Т. Стародубцев

Сл. 14. Раваница, припрата, Богородица са малим Христом, фото Т. Стародубцев

Сл. 15. Раваница, припрата, свети Герасим Јордански, фото Т. Стародубцев

Сл. 16. Љубостиња, купола, пророк Михеј, фото према С. Ђурићу

Сл. 17. Љубостиња, наос, Исцељење раслабљеног, фото према С. Ђурићу

Сл. 18. Љубостиња, наос, арханђео Гаврило, фото према С. Ђурићу

Сл. 19. Љубостиња, припрата, Пети васељенски сабор, фото према С. Ђурићу

Сл. 20. Љубостиња, припрата, архијереј из Петог васељенског сабора, фото према С. Ђурићу

Сл. 21. Љубостиња, припрата, Богородица Заступница, фото према С. Ђурићу

Сл. 22. Јеромонах Макарије, Икона Богородице Пелагонитисе из Зрза, фото према Г. Суботићу

Сл. 23. Љубостиња, припрата, Христос са портрета кнеза Лазара и кнегиње Милице, фото према С. Ђурићу

Сл. 24. Приписано јеромонаху Макарију, Икона Христа Спаситеља из Деисисног чина из Зрза, фото према В. Ј. Ђурићу

Сл. 25. Слова натписа на делима зографа Макарија (црна јеромонаха Макарија из Зрза, сива јереја Макарија у Љубостињи)

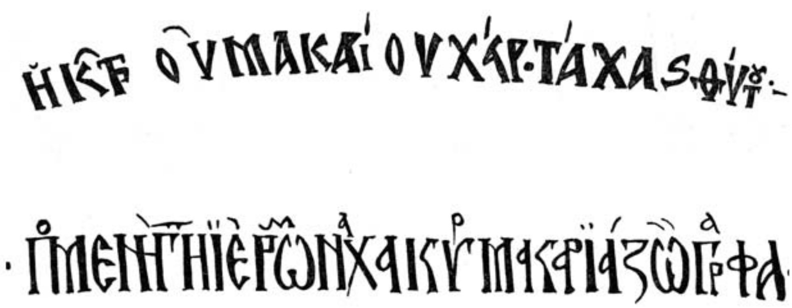

Сл. 26. Потписи сликара Макарија, горе Љубостиња (према С. Ђурићу), доле Зрзе (према Г. Суботићу)

Сл. 27. Ресава, наос, пророк Авакум, фото према Б. Тодићу

Сл. 28. Ресава, наос, Исцељење кћери Хананејкине, детаљ, фото према Б. Тодићу

Сл. 29. Ресава, наос, свети ратници, фото према Б. Тодићу

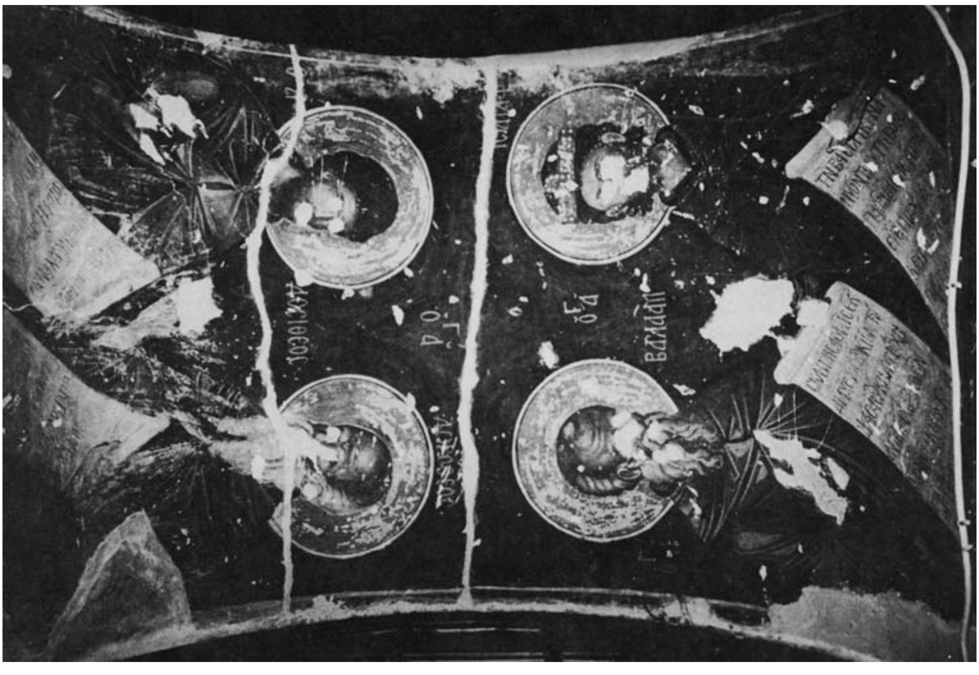

Сл. 30. Солун, Свети Илија, припрата, свети монаси, фото према Ch. Mauropoulou-Tsioumi

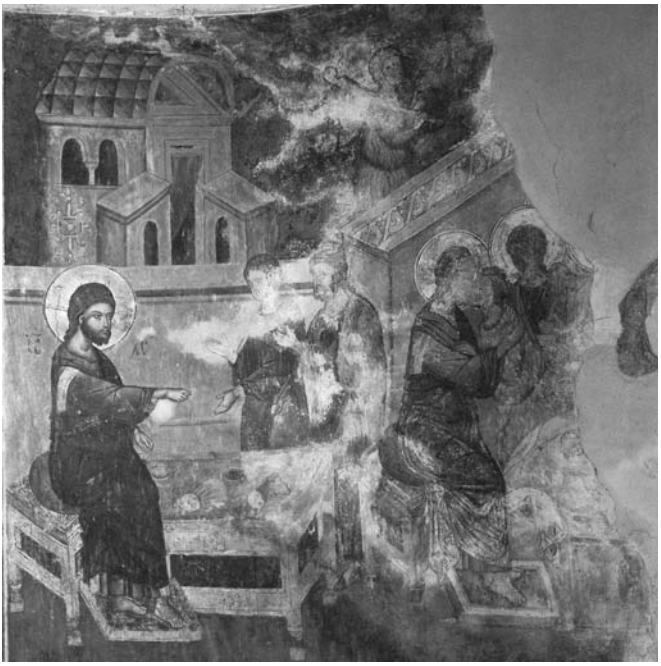

Сл. 31. Ресава, наос, Парабола и блудном сину, фото према Б. Тодићу

Сл. 32. Солун, Свети Илија, припрата, Исцељење многих, фото према Т. Papazotos-у

Сл. 33. Ресава, наос, анђео из Причешћа апостола, фото према Б. Тодићу

Сл. 34. Ресава, наос, анђео из Причешћа апостола, фото према Б. Тодићу

Сл. 35. Ресава, наос, арханђео Михаило, фото према Б. Тодићу

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 94:355](497.02)"07/09"

Бојана Крсмановић

ПОТЕНЦИЈАЛ ФУНКЦИЈЕ ДОМЕСТИКА СХОЛА (VIII–X ВЕК)*

У спомен на професора
Божидара Ферјанчића

Тема рада односи се на развој функције доместика схола — најрепрезентативнијег представника институције врховне команде Царства. У периоду 8–10. в., доместик схола прошао је четири етапе развоја, у току којих је од најзначајнијег заповедника престоничке тагме схола постао врховни заповедник војске у походу, под чијом је командном влашћу била и престоничка и провинцијска војска. После реформе институције врховне команде (друга половина 10. в.) командна власт доместика схола постепено се ограничава, не само услед поделе те функције већ и због установљења нових, чији носиоци располажу истом или сличном командном влашћу (стратопедарх, стратилат). Већ крајем 10. века доместик схола губи непосредно заповедништво над елитном тагмом схола, те његова војна власт постаје слична оној која је проистицала из тзв. ванредних овлашћења.

Теоретски, што се током византијске историје неретко потврђивало и у пракси, цар и автократор Ромеја имао је и прерогативе врховног војног заповедника;[1] но, било је уобичајено да тај сегмент дате му власти преноси — делимично или у потпуности — на своје поданике, чија су војна овлашћења, по правилу, бивала регулисана именовањима на различите функције. Најрепрезентативнија од њих била је, свакако, дужност доместика схола, који је временом постао врховни заповедник византијске војске у одсуству цара. Но, пре него што изложим поједине проблеме везане за развој функције доместика схола, и шире гледано — институције врховне команде у периоду од 8–10. века, задржала бих се у уводном делу на терминолошком дефинисању војних овлашћења. Ово је

* Овај рад представља део ширег истраживања о институцији врховне команде у Византији, у периоду 8–11. века. Први део посвећен је развоју функције доместика схола, док се други, који ће бити штампан у ЗРВИ 44, односи на проблем сличности и разлика акумулативне војне власти доместика схола, тематских стратега и ванредних функција моностратега и стратега автократора.

[1] Leonis Imperatoris Tactica, PG 107, Constitutio IV, 7: διὰ τὸ στρατηγὸν ἁπάντων κῦρις εἶναι τὸν βασιλέα.

утолико целисходније јер употреба одређених термина сугерише — вреднујући их — значај дужности, одакле могу произаћи (и произлазе) донекле сужене представе о могућим начинима организације — у овом случају — врховне команде Царства.

Терминолошке (не)прецизности

Коментар у публикацији под називом „Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles" (Париз 1972), у којој је приредио критичко издање четири византијске службене ранг-листе — Тактикона Успенског (842–843), Филотејевог клиторологиона (899), Тактикона Бенешевича (934–944) и Ескоријалског тактикона (971–975) — Икономидис је започео познатим, али неопходним, објашњењем да у Византији достојанства никада нису била наследна; њих је додељивао цар и тај чин представљао је манифестацију божје воље којом је и сам владар дошао на престо.[2] Околност да су сва именовања на почасна и стварна звања произлазила из цареве воље, определила је начин функционисања државног апарата: будући да је почивао на принципу, условно речено, *изборности функционера*, византијски државни апарат показивао је велики степен прилагодљивости. Поменута карактеристика долазила је посебно до изражаја у организацији врховне команде у Царству.

Флексибилност византијског државног апарата огледала се, између осталог, у чињеници да је постојало неколико начина да се формално регулише додела војних овлашћења. У литератури се уобичајило да се разликују две основне категорије византијских функција: тзв. званичне и незваничне.

Под званичним дужностима подразумевају се оне које се наводе у ранг-листама византијских функционера, тј. тактиконима.[3] Када је реч о војним функцијама, овој групи неспорно припадају тематски стратези, као представници војне власти у провинцијама, и заповедници тагматских јединица, које су првобитно биле смештене или у престоници или у њеној близини. Сва четири сачувана тактикона из 9–10. столећа, показују да је на самом врху војне хијерархије био стратег Анатолика, иза кога је непосредно следио доместик схола, најугледнији официр тагматске војске.

Категорији тзв. незваничних функција припадају, једноставно речено, дужности које се не налазе у тактиконима. Ту групу репрезентују, пре свих, стратег автократор и моностратег.

Из више разлога вреди поставити питање да ли је поменута подела на званичне, односно незваничне дужности терминолошки оправдана, посебно због тога што се тзв. незваничним дужностима одриче вредност техничког термина, из чега даље произлази и вредновање званичних, односно незваничних функција.

---

[2] *Oikonomidès*, Listes 281–282.
[3] *Oikonomidès*, Listes 333–334.

Прво, с обзиром на чињеницу да византијски тактикони имају јасно дефинисану намену — а реч је о списку царевих званица, који ће приликом гозби заузети она места у поретку (τάξις) византијских достојанственика која одговарају значају њихових титула и функција[4] — они не могу у потпуности илустровати организацију византијског државног апарата и начине његовог функционисања. Такође, треба имати у виду да службене ранг-листе вуку корене још из рановизантијске епохе, те их, између осталог, карактерише велики степен традиционалности; на основу њих не могу се a priori изводити закључци о стварном значају неке функције, односно њеног носиоца.[5]

Ипак, битно је разумети да је преко дужности које се наводе у сачуваним тактиконима, регулисана државна управа у основним сферама (војној, судској, финансијској); те функције можемо означити као *редовне*: и поред тога што су положаји који припадају групи тзв. званичних дужности могли у појединим временима остати упражњени, они су ипак били *предвиђени* — и као такви редовно навођени у тактиконима — а место њихових носилаца било је јасно одређено у службеној хијерархији.

Међутим, именовање једне личности за, на пример, стратега автократора или моностратега по својој суштини нити је незванично, а још мање ванинституционално: (војна) власт поменутих официра такође је потицала од цара, као и у случају свих достојанственика споменутих у тактиконима. Пошто су у питању *ванредна* овлашћења, настала, како се изразио Икономидис, „de circonstance“,[6] ова група функционера није ни могла бити спомената у тактиконима: њихове функције нису биле предвиђене, већ су се активирале према потреби. Али, сасвим је друго питање да ли се моностратегу, стратегу автократору и другим именовањима из категорије ванредних, може одрећи вредност техничког термина, само због тога што се ти функционери не помињу у ранг-листама владаревих потенцијалних званица.[7] Чињеница је да византијски писци у многим случајевима означавају особу која има власт главнокомандујућег литерарним тер-

4 Детаљније о значају и значењу тактикона *Oikonomidès*, Listes 22–23, 27–29.

5 Према Икономидису, важност неке дужности не представља нужно критеријум на основу кога ће она добити место у службеној ранг-листи, *Oikonomidès*, Listes 287–288.

6 *Oikonomidès*, Listes 334; уп., такође, *Ahrweiler*, Administration 57.

7 Икономидис претпоставља да ванредна овлашћења попут моностратега или стратега автократора никада нису имала техничко значење или садржај; ова достојанства била су игнорисана од стране тактикона, а њихови носиоци су, по мишљењу истог аутора, већ имали место у званичној ранг-листи, захваљујући дужности коју су обављали у тренутку када су примили поменута ванредна овлашћења, *Oikonomidès*, Listes 334. Међутим, није спорно да се овлашћење моностратега или стратега автократора додељује личности која већ има своје место у званичној хијерархији (реч је, ипак, о највишим командним функцијама и тешко да ће се оне доделити особи која до тада није имала никакву функцију или почасно звање, дакле — дефинисано место у службеној хијерархији), већ да ли функција ванредног карактера представља једину дужност коју нека личност обавља у одређеном (по правилу, ограниченом) периоду. Дешавало се да се ванредно овлашћење привремено припоји дужности коју један званичник обавља, исто као што постоје примери када именовање на ванредну функцију представља једину додељену дужност. Треба, међутим, рећи да отежавајућу околност у разлучивању именовања војног карактера представљају често противречни подаци византијских писаца, који се односе на терминолошко означавање војних дужности.

минима, те се у том контексту у историјама и хроникама могу срести и стратег, моностратег, архонт, стратилат, стратопедарх итд.[8] У многим случајевима ови термини немају техничку вредност (нпр., употреба речи стратег за означавање војсковође, а не војно-цивилног намесника теме). Исто тако, често се наилази на литерарни опис званичне функције: према Лаву Ђакону, на пример, Нићифор Фока био је „катархонт војски истока" (τῶν τῆς Ἀνατολῆς στρατευμάτων κατάρχοντα) а „ту власт Ромеји називају доместик схола" (Δομέστικον τῶν σχολῶν Ῥωμαῖοι ἀρχὴν τὴν τοιαύτην ἐπιφημίζουσιν), док је његов брат Лав именован (960) за „катархонта војски Европе" (τῶν τῆς Εὐρώπης στρατιωτικῶν καταλόγων κατάρχοντα) — „власт коју Ромеји зову доместик запада" (Δομέστικον δύσεως Ῥωμαῖοι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν ὀνομάζουσι).[9]

Вредност техничког термина требало би да проистиче из одређеног и јасно дефинисаног овлашћења. Ако, дакле, постоји податак о именовању Нићифора Фоке Старог за „моностратега западних тема, Тракије и Македоније и Кефалоније, Лангобардије и Калабрије",[10] реч је о јасно дефинисаној војној власти, и тешко да је на наведеном месту термин моностратег употребљен у литерарном значењу: у питању је официр чија је војна власт не само командног него и прецизираног акумулативног карактера. У истом смислу илустративан је и податак Јована Скилице о овлашћењима протовестијарија Лава, који је од Василија II (976–1025) добио власт (ἐξουσία ἐκ βασιλέως) — „налик тиранској и без обавезе да полаже неком рачун" (ἔδοξε … ἰσοτύραννον εἰληφότα ἀρχὴν καὶ ἀνεύθυνον);[11] „власт да награђује почастима и богатим даровима оне који му приђу" (ἐξουσίαν ἔχοντα τιμαῖς τε προβιβάζειν καὶ δώροις καταπλουτίζειν τοὺς προσχωροῦντας); власт „да без колебања чини све што је допуштено цару да ради" (πάντα ἀδιστάκτως ποιεῖν, ὅσα ἔξεστι βασιλεῖ);[12] Јован Зонара сажео је Скиличино објашњење овлашћења протовестијарија Лава на следећи начин: поверена му је „неограничена власт" (ἄκρατον ἐξουσίαν) и „добио је дозволу да чини све што и цареви (могло би се рећи на језику Латина — човек диктатор)" [πάντα πράττειν ὅσα καὶ βασιλεῦσιν ἀνεῖται ἄδειαν εἰληφώς (εἶπεν ἂν τις τῇ Λατίνων φωνῇ τὸν ἄνδρα δικτάτορα)].[13] Разуме се, у питању су овлашћења која

---

[8] *Guilland*, Recherches I, 380–404.

[9] Diac. 7, 18. Занимљив је, такође, и пример из De Vel. (XX 3), где је доместик схола Нићифор Фока Стари означен литерарним изразом τῶν στρατευμάτων δημαγωγός (cf. *Dagron*, Traté 167).

[10] G. Monachos-Muralt 757. Именовање Нићифора Фоке датује се у 885. Његова титулатура је под сумњом, утолико што списак „западних тема" није одговарајући (мада на овом месту није реч о административним окрузима, него о војним јединицама), јер у то време статус теме немају ни Лангобардије ни Калабрија. Помен стратега Лангобардије потиче тек из 911; у почетку, под Василијем Македонцем, Лангобардија је била турма Кефалоније, а касније је стављена под власт других стратега; што се Калабрије тиче, њен стратег спомиње се у DAI (спис редигован између 948–952) и у једном акту из 956, *Oikonomidès*, Listes 75–76, 351–352, 356.

[11] Реч ἀνεύθυνος значи *неодговоран*; но, у политичком контексту реч је о особи која није обавезна да на крају свог мандата поднесе извештај, εὐθύνη. Што се тиче употребе израза *тирански*, његово значење је више античко: *самовласшан*, *самодржачки*, дакле, на овом месту нема негативну конотацију.

[12] Scyl. 320.

[13] Zon. III, 542.

одговарају садржају функције стратега автократора, коју под тим именом нијеједан од наведених извора није споменуо. Може бити и да протовестијарије Лав формално није ни добио дотичну функцију, али је добио власт, којој се не може порећи званични карактер: додељује је цар (ἐξουσία ἐκ βασιλέως),[14] а опис надлежности њеног носиоца није ништа мање одређен него у случају именовања за, на пример, доместика схола.[15] При томе, не треба изгубити из вида да је постојала одређенија и званичнија форма додељивања овлашћења стратега автократора, о чему сведоче подаци из нешто ранијег периода, који се налазе у *Исшорији* Лава Ђакона: у два наврата писац говори о именовању Нићифора Фоке за стратега автократора. Први пут је то учинио цар Роман II (959–963) и Фока је том приликом (960) „изабран за стратега автократора у рату против Крићана" (αὐτοκράτορα στρατηγὸν τῆς πρὸς τοὺς Κρῆτας μάχης κεχειροτόνηκεν).[16] Међутим, други пут је уз посредовање патријарха Полиеукта проглашен за стратега автократора пред синклитом и од стране синклита (ἀνειπεῖν αὐτοκράτορα στρατηγόν, и на другом месту: αὐτοκράτορα στρατηγὸν τῆς Ἀσίας τοῦτον ἀνακηρύξαντες), али се претходно „страшним заклетвама" (ὅρκοις φρικωδεστάτοις) обавезао на верност легитимним наследницима покојног Романа II, малолетним царевима Василију II и Константину VIII (963).[17]

Ипак, постојала је суштинска разлика између категорије званичних и незваничних функција, а она се заснивала на чињеници да су свакој званичној функцији, односно њеном носиоцу припадали одређени потчињени функционери.[18] Филотеј је у клиторологиону који је саставио набројао 60 достојанстава из групе ἀξία διὰ λόγου, која су додељивана тзв. категорији званичника „с брадом" (οἱ βαρβᾶτοι);[19] они су се налазили на челу државног апарата — у престоници или провинцији — и преко њих је владар регулисао целокупну државну цивилну и војну управу.[20] Из тих функција је произлазила власт над јасно одређеним потчињеним функционерима, који су, такође, имали дефинисано место у службеној хијерархији (те се, сходно томе, и они наводе у тактиконима). Једноставније речено, саставни део функције једног тематског стратега, као и запо-

---

14 Scyl. 320.

15 Поменута ванредна овлашћења протовестијарије Лав добио је ради гушења побуне Варде Склира (976–979); међутим, 977. претрпео је пораз у сукобу са побуњеником и био је заробљен. Након тога, цар је именовао Варду Фоку за доместика схола истока који је, у том својству, „у царево име" делио „почасти" и „доброчинства" онима који су му се придружили, Scyl. 324–325. Његова овлашћења била су, према томе, слична или иста као она, ванредног карактера, додељена Лаву.

16 Diac. 7. Према другим изворима, рат за Крит водио је као доместик схола, Theoph. Cont. 473–481; Sym. Mag. 758–760.

17 Diac. 34.

18 На ту разлику указују три сачувана тактикона 9–10. века (ТУ, ФК, ТБ), али не и четврти — Тактикон Ескоријала.

19 Као што је познато, у Византији су постојале две категорије званичника: „људи с брадом" и они без браде, тј. евнуси.

20 Поред достојанстава из групе ἀξία διὰ λόγου, у Византији су постојала и она из групе ἀξία διὰ βραβείων коју су, већином, представљале почасне титуле. Филотеј је издвојио и достојанства из групе ἀξία διὰ λόγου која су била резервисана за евнухе, али су нека од њих, временом, постала приступачна и званичницима „с брадом", *Oikonomidès*, Listes 101–103; 125–135; 282.

ведника тагматских јединица, били су дужности и чинови нижих, њима потчињених официра. Из тактикона се, на пример, јасно види који су официри били потчињени стратегу Анатолика, Арменијака, или који представљају штаб доместика схола, односно друнгарија флоте итд.[21]

Таква јасно дефинисана и одређена хијерархијска разврстаност овлашћења која су проистицала из званичних војних функција највишег ранга (тематски стратези и тагматски заповедници) нису, међутим, произлазила и из ванредних именовања. То, разуме се, не значи да један стратег автократор или моностратег није имао своје потчињене. Они су под својим заповедништвом имали војне функционере познате из службених ранг-листа, али је њихово учешће у походу зависило од тренутних околности, потреба и могућности.[22]

Цар и автократор Ромеја: интервенције у домену званичног и незваничног

Будући да су сва именовања на почасна и стварна звања произлазила из цареве воље, разумљиво је да је владар имао могућност да интервенише у службеној, односно званичној ранг-листи функционера (а узима се да њу оличавају сачувани тактикони[23]), што је, уосталом, у неколико наврата екплицитно потврђено и од стране наративних извора.[24] Због тога је поредак успостављен међу византијским достојанствима био подложан променама — било тако што су нека временом изгубила или добила на значају, или тако што је владар увођењем

---

21 Филотеј је детаљно класификовао потчињене функционере који припадају највишим војним и цивилним функционерима Царства, *Oikonomidès*, Listes 109–125.

22 У време када се доместик схола афирмисао као врховни заповедник војске у походу (в. даље текст), његова командна власт протезала се и над провинцијским, тематским, а доцније и тагматским, јединицима; у том случају, једнако као и код ванредних именовања, потчињени провинцијски официри доместика схола нису били дефинисани, јер је избор трупа над којима је добијао заповедништво такође зависио од тренутних околности.

23 Од четири сачуване ранг-листе византијских достојанственика, поверење улива једино Филотејев клиторологион. Реч је о документу који је дотични Филотеј, церемонијал мајстор (артиклин) саставио да би својим збуњеним пријатељима објаснио по ком принципу функционише сложени дворски церемонијал, *Oikonomidès*, Listes 81–85. Што се тиче Тактикона Успенског, Бенешевича, а посебно Ескоријалског — велико је питање у којој мери они представљају званичне и довршене ранг-листе.

24 О новој титули или функцији сазнаје се из тактикона или пак тако што она почне да се спомиње у наративним изворима; међутим, понекад византијски писци експлицирају који је цар установио нову титулу/дужност и ко је био њен први носилац, на основу чега се може закључити и шири контекст који је претходио и следио том догађају. На пример, извори спомињу оснивање достојанства василеопатора, што у преводу значи „царев отац“: ово достојанство, које је „сам смислио“ (αὐτὸς καινουργήσας τὸ ὄνομα), Лав VI доделио је Стилијану Зауцесу (888–889), Theoph. Cont. 701 (Sym. Mag.); 357; исти податак доноси и Филотеј, који листу од 60 достојанстава из групе ἀξία διὰ λόγου започиње речима: Καὶ πρώτη μὲν καὶ μεγίστη ἡ τοῦ βασιλεοπάτορος παρὰ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου ἡμῶν βασιλέως ἐκφωνηθεῖσα ἀξία, *Oikonomidès*, Listes 101. О датовању установљења достојанства в. *V. Grumel*, Chronologie des événements du règne de Léon VI (886–912), EO 35 (1936) 36–41. Или, Нићифор II Фока је, по доласку на власт, новостворено достојанство проедра доделио евнуху Василију Лакапину, наградивши га тако за помоћ коју му је пружио приликом преузимања Царства, Scyl. 284.

нове функције или титуле фактички уносио измене у до његовог доба постојећем службеном хијерархијском редоследу — о чему сведоче сачувани тактикони и различити подаци које они доносе.[25]

Ако постоји могућност да владар фактички интервенише у службеној, односно званичној ранг-листи функционера, онда се вреди замислити над питањем на које начине царева воља утиче на функционисање државног апарата у оном делу који би се само, разуме се, условно могао детерминисати као незваничан. У том смислу, додељивање војних овлашћења (а овде је о томе реч) преко категорије тзв. незваничних или ванредних функција свакако представља један од уочљивијих начина на који је владар заобилазио постојећу званичну хијерархију. Међутим, занимљивији су примери његовог, не тако очигледног, мешања у овлашћења већ именованих функционера, који се налазе на дужностима познатим из сачуваних тактикона. На пример, цар је имао могућност да привремено придода војну власт (без именовања на адекватну дужност) достојанственику чија функција уопште не припада војним. У изворима се у неколико наврата као главнокомандујући у походу спомиње логотет дрома,[26] функционер централне администрације, чија су се овлашћења, укратко речено, односила на руковођење поштанском службом, координирање над дипломатским активностима, као и на обавезе везане за фунционисање полицијске службе.[27] Такође, нeретко се са војном влашћу врховног заповедника спомињу и евнуси, чије функције припадају посебној категорији везаној за личну службу код владара; ти евнуси-функционери не наводе се у званичним ранг-листама јер представљају цареве личне помоћнике а не званице. Најрепрезентативнија достојанства ове групе су паракимомен — начелник цареве ложнице, и протовестијарије, коме би главна брига требало да буде шта ће, како и када цар да обуче.[28] У изворима се као предводници похода спомињу евнуси из царске палате, а да при томе није прецизирано да ли су уз војна овлашћења добили и одговарајуће именовање на неку од војних функција. Док из раније наведеног податка о протовестијарију Лаву знамо да је добио овлашћења карактеристична за функцију стратега авто-

[25] *Oikonomidès*, Listes 281–282.

[26] Рецимо, у време самосталне Иринине владе (797–802), велики утицај имао је логотет дрома, Ставракије, који је предводио експедицију против Словена, настањених у области око Солуна, северне Грчке и Пелопонеза, Theoph. 456–457; cf. *N. Oikonomides*, A Note on the Campaign of Staurakios in the Peloponnese (783/4), ZRVI 38 (1999/2000) 61–66. У време малолетства Михаила III, под регенством његове мајке Теодоре (842–856), државним пословима руководио је логотет дрома Теоктист (убијен 855), који је, између осталог, предводио и једну експедицију на Крит (843), као и поход против Арабљана у Кападокији (844), *Vasiliev*, Byzance et les Arabes 194–198. Такође, логотет дрома из времена Нићифора Фоке, куропалат Лав Фока, учествовао је, као заповедник једног дела војске, у походу против Тарса, 965 (Scyl. 269).

[27] Сликовито објашњење функције логотета дрома дао је Јован Зонара: Нићифор II Фока је Јовану Цимискију ускратио војну власт и дао му цивилну, одредивши га за логотета дрома (τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς παύσας αὐτὸν εἰς πολιτικὴν μετατίθησι, λογοθέτην τοῦ δρόμου προχειρισάμενος), Zon. 516. Детаљније о овлашћењима логотета дрома *D. A. Miller*, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, Byz. 36/2 (1966) 438–470; *R. Guilland*, Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin, REB 29 (1971) 31–70; *Oikonomidès*, Listes 311–312.

[28] О функцијама евнуха из палате в. детаљније *Guilland*, Recherches I, 198–241; *Oikonomidès*, Listes 305–307.

кратора (мада, подсећам, ни у том случају нисмо сасвим сигурни да ли је уследило званично именовање или је само реч о додели овлашћења), у другим примерима војних активности достојанственика поменуте категорије не располажемо ни индицијама о евентуалној пратећој функцији. Тако се паракимомен Василије Лакапин појављује у самосталној улози главнокомадујућег у походу против Саиф ад-Даула (958), а извор га означава једноставно као патрикија и паракимомена;[29] касније, под Јованом I Цимискијем (969–976), учествоваће у походу на Велики Преслав 971, као предводник једног дела војске, а извори ће га опет препознавати по тадашњој титули проедра и функцији паракимомена.[30] Разуме се, може бити да извор прећуткује функцију преко које је у оваквим и сличним случајевима дата војна власт, али шта ако такве функције нема, већ је само од владара придодата привремена војна власт?

Неподударност власти и функције

Иако сумарно размотрени, наведени примери показују да треба разликовати доделу (војних) овлашћења, тј. власти (ἀρχή, ἐξουσία), од именовања на одређену (и адекватну војну) функцију, званичног или незваничног карактера. Византијска пракса показује у том домену велики степен флексибилности, која, како је речено, проистиче из чињенице да додељивање овлашћења, почасних достојанстава и функција зависи од владареве воље. Отуда војна власт у бројним случајевима није нужно проистицала из војне функције, иако би се таква подударност могла сматрати уобичајенијом праксом.

Када је у питању врховна војна команда, могу се разлучити бар три начина која су примењевана у њеном организовању:

1) додела војне власти преко категорије тзв. званичних војних функција;
2) додела ванредних војних овлашћења (именовање за стратега автократора или моностратега);
3) придодавање и војне власти званичнику чија (званична) фунција не припада категорији војних.

Такође, у оквиру наведених могућности византијска пракса показује додатну разноврсност, која је била условљена развојем одређених функција, променама у војној организацији, као и тумачењем овлашћења која проистичу из појединих војних дужности. Поменута разноврсност у начинима организације врховне војне команде суштински је проистицала из њене основне карактеристике, а то је акумулативна војна власт. Једноставно речено, без акумулативне војне власти нема ни говора о врховној војној команди. То је основни критеријум на основу којег се једној функцији или овлашћењу приписивао командни

---

[29] Теофанов Настављач једноставно саопштава да је Константин VII послао патрикија и паракимомена Василија „са експедицијом, великом војском и мноштвом наоружања“, Theoph. Cont. 461.

[30] Diac. 132; Scyl. 296.

карактер, или прецизније — степен командне власти. Акумулативна војна власт испољавала се на више начина, о чему постоје врло илустративни подаци у изворима. Иако ће неки примери бити разматрани даље у тексту (пре свега они који се односе на доместика схола), овом приликом бих се укратко осврнула на оне који показују шта се подразумева под изразом *акумулативна војна власт* и који проблеми из њих проистичу.

Акумулативна војна власт могла је бити заснована на командовању различитим родовима војске, те је у том смислу илустративно објашњење које Јован Зонара даје за функцију моностратега: πάντων τῶν ἱππικῶν καὶ πεζῶν στρατευμάτων στρατηγὸν μονώτατον.[31] Или, могла је подразумевати командну власт над војскама које су потицале из различитих области или тема. Већ је спомената титулатура Нићифора Фоке Старог, „моностратега западних тема, Тракије и Македоније и Кефалоније, Лангобардије и Калабрије", чија је војна власт регулисана ванредном функцијом моностратега. Много су, међутим, занимљивији примери акумулативне власти једног тематског стратега, који говоре о привременом проширењу његових командних овлашћења на војске из других тема, при чему је његова проширена војна власт, формално гледано, и даље почивала на функцији стратега сасвим одређене (једне) теме. Ти примери су разноврсни, али због честе непрецизности извора, изазивају и много недоумица.[32] Обједињавање команде над тагматском и тематском војском, такође представља вид акумулативне војне власти (карактеристика која се, како ће се видети даље из текста, приписује доместику схола). Критска експедиција коју је 960/961. предводио Нићифор Фока, у својству стратега автократора или пак доместика схола,[33] показала је да се под његовом командом налази пешадија и коњица, тематска и тагматска војска са својим заповедницима, али и флота.

Потенцијал функције: пример доместика схола

Тумачење колико функције (било званичне било незваничне) толико и власти која из ње проистиче представљало је последицу владареве одлуке и ње-

[31] Zon. III, 235.

[32] О акумулативној власти тематског стратега биће више речи у ЗРВИ 44, али илустрације ради навела бих случај именовања Стефана Максентија који је у време Василија I именован за „стратега војски у Лангобардији" и послат у јужну Италију „са Трачанима и Македонцима, одабраним Харсијанитима и Кападочанима" (Theoph. Cont. 312; Scyl. 160; cf. *Falkenhausen*, Untersuchungen 74–75). На први поглед помислило би се да је Максентије постављен за стратега Лангобардије и да су му притом додате помоћне јединице из других тема; међутим, у време о којем је реч (882/3–885) није постојала тема Лангобардија, те је на овом месту реч о накнадној интерпретацији његове функције (в. *Oikonomidès*, Listes 75–76; 351–352), која је, такође, на свој начин индикативна за проблем акумулативне командне власти тематског стратега.

[33] Према једним изворима, Нићифор Фока предводио је критску експедицију у својству доместика схола (Theoph. Cont. 473–481; Sym. Mag. 758–760), док је према Лаву Ђакону био стратег автократор у рату против Крићана (Diac. 7). Према *Dagron*, Traté 153 и *Cheynet*, Phocas 313, Нићифор Фока предводио је критску експедицију у својству доместика схола запада, а привремено је брату Лаву оставио положај доместика истока.

гових интервенција у начину на који ће бити регулисано функционисање државног апарата. У немалом броју случајева може се констатовати да његовом вољом тзв. званичне функције — из којих, за разлику од ванредних, тј. незваничних, ипак произлазе традиционално дефинисана овлашћења — прерастају свој основни садржај. Могло би се рећи да свака од функција, наведених у византијским тактиконима, има одређени потенцијал, који у потпуности може бити остварен уколико се владар за то побрине, тако што ће неком званичнику доделити више власти него што би било уобичајено за дужност на којој се налази.

Процес развоја неке фунције може се тумачити променом њеног примарног, односно првобитног садржаја: укидање или ограничавање овлашћења која су из ње проистицала имало је за последицу да поједине дужности временом прерасту у почасна звања (што је, у неку руку, била судбина ако не свих а оно већине византијских функција); с друге стране, измена или проширивање овлашћења постепено је водило слабљењу, односно јачању неке дужности у погледу власти коју доноси. На који начин се испуњава потенцијал неке функције сасвим добро илуструје пример доместика схола.

Како је доместик схола временом постао најрепрезентативнија (званична) дужност византијске војне хијерархије, преко развоја те функције може се у добром делу пратити и историја институције врховне команде у Царству.[34] У периоду од два столећа, колико је протекло од првог помена доместика схола као независног официра (767/8) до реформе врховне војне команде, окончане под Јованом I Цимискијем, која је свој одраз нашла у Тактикону Ескоријала (971–975), могу се издвојити четири важније етапе у развоју функције доместика схола.

I. Период превласти тематских стратега

Условно речено, прва етапа у развоју функције доместика схола може се пратити од владе Константина V (741–775) до доласка на власт аморијске династије (820).

Гледано са становишта организације врховне команде у Царству, тај период одликује превласт тематских стратега, а пре свега, стратега Анатолика, чија је престижност почивала на чињеници да се налазио на челу теме која је представљала значајну војну базу великог потенцијала.[35] У својој најранијој историји, стратези ове теме нису предводили само походе на источној граници, већ су се мешали и у династичке сукобе у Царству, користећи трупе које су имали под сво-

---

[34] О пореклу функције и њеној генези в. *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911, 49–57; *Guilland*, Institutions I, 426–468; *Ahrweiler*, Administration 55–58; *Oikonomidès*, Listes 329–330; *Kühn*, Armee 73–92.

[35] Стратег Анатолика посведочен је први пут 669. године; De Them. 60–63; 114–117 (*Pertusi*); уп. *Oikonomidès*, Listes 348. Према De Cer. I, 696, у време Лава VI (886–912), стратези Анатолика, Арменијака и Тракесијанаца били су најбоље плаћени међу својим колегама (плата им је износила 40 фунти злата). О значају стратега Анатолика за одбрану византијске источне границе *Dagron*, Traité 241; за преглед историје теме в. *Влисиду*, Μικρά Ασία 69–111. О подацима везаним за бројчану вредност тематских војски в. нап. 40.

јом командом и за стицање царске власти.[36] Међутим, друштвени утицај стратега Анатолика није био једнак у свим временима. Иако је његов ранг у византијској службеној хијерархији, бар судећи по сачуваним тактиконима 9–10. века, био непроменљив,[37] треба ипак рећи да се његов значај као војног заповедника мењао, те да је предност која му је у званичним ранг-листама давана над представницима војне хијерархије више била израз поштовања традиције него реалног стања ствари. Могуће је да је као тематски намесник стратег Анатолика задржао првенство у односу на остале своје колеге, али извори су јасно показали да је временом изгубио првобитну предност коју је имао у односу на доместика схола. Формални показатељ новог поретка успостављеног између те две дужности различитог карактера — једна је, наиме, војно-намесничка а друга командна — биће везан за редослед ступњева који ће се пролазити приликом хијерархијског уздизања, док ће се суштински односити на природу командне власти поменутих официра.

Први податак о доместику схола — као високом и независном официру византијске војске — потиче из 767/8, из времена владе Константина V (741–775), цара иконоборца, представника династије чији је родоначелник доспео до престола са положаја стратега Анатолика. Све до доласка Амориjаца на власт (820) подаци о активностима доместика̂ схола показују да је реч о утицајним и угледним личностима, блиским владару и двору, чија се имена везују више за унутрашње сукобе, верске и династичке,[38] него за ратне походе, у којима доминантну улогу имају тематски стратези. Тако је, на пример, Константин V, на вест о арабљанској опсади тврђаве Сике (770), наредио стратезима Анатолика, Вукеларија и Арменијака, да им се супротставе;[39] његов син Лав IV (775–780) мобилисао је 778. војску од 100 000 људи, под командом стратега̂ Тракесијанаца, Анатолика, Вукеларија,

---

[36] Према *Влисиду*, Μικρά Ασία 69, 71–76, у периоду тзв. прве фазе у историји теме Анатолика, која почиње 669. годином (спомен првог стратега) а окончава се доласком на престо Михаила II Аморица (820–829), тројица стратега Анатолика успела су да се домогну царске круне, Леонтије (695–698), захваљујући дворској завери, док су се Лав III (717–741) и Лав V Јерменин (813–820), директно послужили анатолским трупама које су имали под својом командом. Међутим, за разлику од последње двојице, Леонтије је непосредно пре доласка на власт постављен за стратега теме Хеладе, пошто је претходно провео три године у затвору (Theoph. 368).

[37] У све четири споменуте ранг-листе стратег Анатолика задржао је првенство не само у поретку тематских намесника већ и у односу на носиоце војно-командних функција. То је посебно интересантно у случају ТЕ, где је стратегу Анатолика дата предност у односу на пет највиших командних функција (доместик истока и запада, стратопедарх истока и запада, и стратилат) и седморице функционера у рангу дуке/катепана, *Oikonomidès*, Listes 263. Традиционална предност стратега Анатолика није почивала само на војном потенцијалу који је имала ова тема, већ и на чињеници да су њене границе обухватале централни део Мале Азије, територију која је била од виталног интереса за Царство.

[38] У време Константина V положај доместика схола припао је патрикију Антонију, који се спомиње као царев присталица у борби против иконофила (Theoph. 442). Непосредно пред свргавање и ослепљење Константина VI (780–797) био је активан патрикије и доместик схола Варданије, коме је, уз комеса Опсикија, поверено хапшење Платона, игумана манастира Сакудиона (ibid. 470–471). У време Ирине (797–802) спомиње се као патрикије и доместик схола Никита, који је подржао евнуха Аетија у сукобу са логотетом дрома, Ставракијем, а касније се придружио присталицама будућег цара Нићифора I (ibid. 474, 476). Уп. *Guilland,* Recherches I, 435–436; за допуну просопографске листе в. *Kühn*, Armee 74.

[39] Theoph. 445.

Арменијака и Опсикија, и послао је против Германикеје у Сирији.[40] Извор није прецизирао ко је у наведеним походима имао улогу главнокомандујућег, те остаје отворено питање да ли је у овим и сличним случајевима предност давана неком од тематских стратега — можда оном који је први наведен?[41] Таква интерпретација омогућила би да се јасније дефинише командна власт тематских стратега, која је потенцијално имала привремени акумулативни карактер.

О учешћу доместика схола у ратним походима сведочи податак из времена владе Константина VI (780–797) и Ирине: према Теофану, царица је, 781/2, послала Антонија, „доместика схола са тагмама" (τὸν δομέστικον σὺν τοῖς τάγμασιν) на Вани, али се његова улога у поменутим операцијама на истоку, које су биле ширег обима, сводила, изгледа, на садејствовање са тематским стратезима (Тракесијанаца и Вукеларија) и другим војним заповедницима (међу којима се спомињу логотет дрома Ставракије и магистар Петар).[42]

Међутим, треба скренути пажњу да Теофан на овом месту наводи доместика схола као заповедника „тагми", а не, како би се очекивало, тагме τῶν σχολῶν. У нешто познијем времену, употреба множине била би разумљива, утолико што би се дала објаснити чињеницом да се командна власт доместика схола, као најугледнијег престоничког официра, протезала по потреби и на преостале три престоничке тагме. Оне су у изворима означаване изразом τὰ βασιλικὰ τάγματα или τὰ τέσσαρα βασιλικὰ τάγματα.[43] Њихови заповедници били су доместик екскубита, друнгарије вигле (или τοῦ ἀριθμοῦ) и доместик хиканата. Доместик екскубита се под тим именом појављује 765, дакле пре похода који је предводио доместик схола Антоније; међутим, помени двојице осталих потичу из времена после 781/782: друнгарије вигле (или τοῦ ἀριθμοῦ) из 791, а доместик хиканата повезан је са тагмом коју је 809. основао Нићифор I (802–811).[44] Уколико Теофан (хроничар који је живео у другој половини 8. и почетком 9. века[45]) није антиципирао ситуацију уобичајену за његово доба (да је доместик схола могао под својим заповедништвом имати четири царске тагме), онда би употреба множине у његовој *Хроници* указала на закључак да је Антоније у походу из 781/782. имао команду над тагмом схола и тагмом екскубита; одатле би даље следило да је командна власт доместика схола према

---

[40] Theoph. 451. Наведени број војника је, свакако, претеран. Према *W. Treadgold*, Byzantine States Finances in the Eighth and Ninth Centuries, New York 1982, 107, око 842. године тема Анатолика располагала је са 15 000 војника, Тракесијанаца — 10 000, Вукеларија — 8 000, Арменијака — 9 000, а Опсикија — 6 000, што укупно износи 48 000 војника; cf. *Cheynet*, Effectifs 321.

[41] *R. J. Lilie*, Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd., München 1976, 167, претпоставља да је 778. врховно заповедништво припало Михаилу Лаханодракону, тадашњем стратегу Тракесијанаца; уп. *Влисиду*, Μικρά Ασία 207 и н. 46.

[42] Theoph. 456.

[43] Theoph. Cont. 15, 181; Scyl. 76.

[44] Иначе, сви престонички тагматски заповедници имали су своје подређене официре, који се спомињу у сачуваним тактиконима, детаљније *Oikonomidès*, Listes 330–332.

[45] Постоји мишљење да је Теофан приредио а не написао хронику која му се приписује, *C. Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes?, ZRVI 18 (1978) 9–17.

потреби проширивана и на друге две престоничке јединице, које су основане у међувремену.[46] Утолико би била разумљивија велика разлика у рангу који је доместик схола заузимао у званичној службеној хијерархији у односу на своје колеге — заповеднике преостале три престоничке тагме: док је заповедник схола уступао једино пред стратегом Анатолика, доместик екскубита, друнгарије вигле (или τοῦ ἀριθμοῦ) и доместик хиканата имали су много ниже место и навођени су у тактиконима тек након тематских стратега;[47] изузетак међу њима представљао је доместик екскубита, који је заузимао нешто виши положај од својих колега.[48]

Доминацију војне власти тематских стратега на својеврстан начин илуструје податак из времена Иринине владе (797–802), који се односи на покушај евнуха Аетија (801/802) да успостави контролу у држави, тако што је свог брата поставио за „моностратега у Тракији и Македонији", док је за себе задржао ис-

46 Доместик схола имао је под собом првобитно једну тагму τῶν σχολῶν. Теофанов Настављач споменуће τὰ τέσσαρα βασιλικὰ τάγματα, које су, уз тематске трупе, 863. биле под командом Петроне (Theoph. Cont. 181), али у наведеном случају, реч је била о четири цариградске тагме: τῶν σχολῶν, τῶν ἐξκουβίτων, τοῦ ἀριθμοῦ и τῶν ἱκανάτων. Од времена Романа II, после деобе функције доместика схола, образоване су и две тагме схола — истока и запада (в. даље текст).

47 *Oikonomidès*, Listes 49_{21}, $51_{4,15}$,53_{2} (ТУ); 101_{18}; $103_{1,\ 6}$;$139_{6,\ 25,\ 31}$ (ФК); 247_{16}, $249_{12,\ 20}$ (ТБ). Исто је и у ТЕ, с том разликом што се појављују два доместика екскубита — истока и запада, који заузимају традиционално место (265_{16-17}), а затим следе друнгарије вигле и доместик хиканата, 269_{29}, 271_{1}. ТЕ спомиње још једног доместика екскубита (271_{18}) на необичном и не посебно угледном месту, због чега је Икономидис претпоставио да није реч о механичком преношењу података из неке старије ранг-листе, већ да је положај доместика екскубита издељен на три, од којих је последњи био везан за Цариград (270 et n. 27). Међутим, док су у ТЕ регистрована два топотирита схола — истока и запада (273_{6-7}), за тагму екскубита био је изгледа везан само један (273_{23}), као што је случај и са свим осталим топотиритима тагми. Иначе, реформа престоничких тагматских јединица није се сводила само на тагму схола и екскубита, како би се то могло закључити из ТЕ: из Цимискијевог доба сачувани су печати Лава Саракинопула, протоспатарија и доместика хиканата запада, које издавач датује у 971. годину (*Йорданов*, Преслав n⁰168–174). Поред тога, у изворима се спомиње и доместик екскубита Хеладе, активан у време Василија II (Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, изд., прев., ком. *Г. Г. Литаврин*, Москва 1972, 280; уп. *Ahrweiler*, Administration 29, 31), за кога се претпоставља да је, у ствари, био доместик екскубита запада чија је тагма била стационирана у Хелади (Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 1, Washington, D. C. 1991, p. 1).

48 Поредак успостављен између заповедника престоничких тагми проистицао је из броја војника који су им стављени на располагање; подаци из 10. века показују да је доместик схола командовао тагмом чији се број војника кретао, по прорачунима, између 1 500 и 4 000 људи; иза тагме схола долазила је тагма екскубита која се 949. године састојала од 700 војника; много мање војника имала је тагма хиканата — 456, док о бројчаној вредности тагме τοῦ ἀριθμου нема података, детаљније *Cheynet*, Effectifs 322. Доместик екскубита је само у ТУ долазио након свих тематских стратега, и тада се налазио на једном месту иза цариградског епарха (*Oikonomidès*, Listes, 49_{21}); од ФК па до ТЕ навођен је на једном месту испред епарха града; у ФК он је следио одмах иза 12 тема које Филотеј убраја у источне (Анатолика, Арменијака, Тракесијанаца, Опсикија, Вукеларија, Кападокије, Харсијанона, Колонеје, Пафлагоније, Тракије, Македоније и Халдије), а испред оних које припадају западу (списак започиње темама Пелопонез и Никопољ), *Oikonomidès*, Listes103–105. У ТБ његов ранг је промењен утолико што је у међувремену основано још неколико тема на истоку. Те измене су још више дошле до изражаја у ТЕ, али, како је речено, двојицу доместика екскубита (источног и западног) традиционално прати епарх града.

точне теме — Анатолика и Опсикија.[49] Није познато да ли је евнух Аетије покушао и да институционализује своју контролу над поменутим темама (од који се анатолска издвајала војном снагом, а избор теме Опсикија вероватно је био последица њене географске близине престоници), али, уколико и јесте, то није могао учинити преко функције доместика схола, јер су, према Филотеју, функције доместикâ (уз епарха и квестора) биле недоступне евнусима.[50] Интересанто је, такође, да је акумулативна војна власт његовог брата над двема најважнијим европским темама дефинисана термином моностратег, једнако као у случају Вардана Турчина, који је, по једном извору, на почетку владе Нићифора I постављен за „моностратега … пет источних тема" (μονοστράτηγον … τῶν πέντε θεμάτων τῶν κατὰ τὴν Ἀνατολήν).[51]

Вести из Теофанове хронике које се односе на византијско-бугарски сукоб из 811. показују да су се под царевом командом сабрале трупе из Тракије али и источних тема, предвођене тадашњом војном елитом, тематским стратезима, међу којима је експлицитно наведен стратег Анатолика, као и заповедницима престоничких тагми, међу којима је био и доместик схола.[52] Индикативне су и активности патрикија Стефана, тадашњег доместика схола,[53] који је после катастрофе из 811. покушао да устоличи Ставракија, сина погинулог цара Нићифора I, и који је потом подржао проглашење Михаила I Рангабеа (811–813). Ради прецизирања командне власти доместика схола битно је рећи да је, према Теофану, Стефан у ту сврху окупио на Хиподрому „тагматске јединице …. са њиховим архонтима" (τῶν ταγμάτων στρατεύματα συνήγαγεν … μετὰ τῶν οἰκείων ἀρχόντων).[54] Наведени подаци без сумње приказују овог функционера као најутицајнијег официра престоничке војске. Али, за афирмацију доместика схола као највишег официра византијске војске било је потребно да се он удаљи од двора и престонице и упути у провинцију, на исток, јер је једино тамо, у борбама са Арабљанима, као официр са највишом командном влашћу могао да потисне провинцијске стратеге и преузме вођство у војној хијерархији стављајући и њих и тематске трупе под своје заповедништво.

---

49 Theoph. 475. Наведени податак је занимљив зато што указује да је потреба за деобом војне команде постојала много пре него што ће се то формално озваничити у време Романа II.

50 *Oikonomidès*, Listes 135_{9-10}: Ἀλλὰ μὴν καὶ αἱ ἄλλαι πᾶσαι, ὅσαι καὶ τοῖς βαρβάτοις, προσγίνονται, πλὴν τῆς τοῦ ἐπάρχου καὶ κυαίστωρος καὶ δομεστίκων ἀξίας. Када је у питању доместик схола, ово правило биће поуздано нарушено од времена Константина VIII.

51 Theoph. Cont. 6. Према већини извора, међутим, Вардан Турчин био је 803. патрикије и стратег Анатолика: Theoph. 479; Georg. Monach. II, 772; G. Monachos-Muralt 673; Genes. 6.

52 Theoph. 491. Да је у питању била не само војна елита већ и државна, показује списак погинулих, међу којима су били бројни патрикији, епарх Цариграда (наведен као епарх патрикије), стратег Анатолика, бројни протоспатарији и спатарији, архонти тагми, доместик екскубита, друнгарије вигле, стратег Тракије и многи „тематски архонти" са својим трупама.

53 Постоје подаци о извесном доместику Петру, који је у том својству учествовао у сукобу из 811, али се наводно спасао и живео као монах наредне 42 године, *Guilland,* Recherches I, 436; The Chronicle of Theophanes Confessor, transl. and comm. *C. Mango*, *R. Scott*, Oxford 1997, 658 n. 4.

54 Theoph. 492–493.

II. Од престоничког до провинцијског официра

Доминацију тематских војски и њихових заповедника потврдило је уздизање намесника анатолске теме, Лава Јерменина, који је искористио своје трупе ради преузимања власти у држави. Владавина Лава V (813–820) представља последњу етапу тзв. „херојске епохе“ у историји теме Анатолика.[55] Након његовог убиства, 820, на власт су дошли Аморијци, чија су три представника својом политиком отворила пут афирмацији доместика схола. Две уочљивије карактеристике прате установу врховне команде у доба Аморијаца: с једне стране, у питању је сужавање надлежности провинцијских стратега, а са друге — инсистирање на централизацији врховне команде.

Већ током 8. века развој тематског система кренуо је у правцу територијалне реорганизације првобитних, тзв. Ираклијевих тема, и тај се процес наставио и у 9. столећу.[56] Тако је до прве деобе теме Анатолика дошло још у време Лава III (717–741), када је њен западни део издвојен у посебну — Тракесијску — тематску јединицу.[57] Деоба великих и старих тема посебно је узела маха под Михаилом II Аморијцем (820–829). Установљено је да је већина нових малоазијских тема настала после гушења устанка Томе Словена (821–823).[58] У доба Михаилове владе датује се оснивање тема Кападокије (чије су области делом припадали теми Анатолика а делом округу Арменијака),[59] Оптимата (која је раније потпадала под границе теме Опсикија),[60] Халдије (од делова Арменијака)[61] и Пафлагоније[62] (образована од области Арменијака и Вукеларија).

Стварање мањих тематских јединица, свакако, треба посматрати у ширем контексту генезе тематског система, али тај процес био је, извесно, изазван и потребом да се представници централне власти еманципују од провинцијских намесника; смањење територијалног обима тзв. Ираклијевих тема морало је утицати на умањење и ограничавање власти провинцијских стратега,[63] пре свега у војном домену утолико што је на тај начин смањиван и регрутни потенцијал матичних тема.

---

55 *Влисиду*, Μικρά Ασία 71.

56 У првом таласу деоба је захватила Ираклијеве теме, а касније су се и ти, у посебне јединице издвајани делови, делили на мање; на пример, Константин V образовао је тему Вукеларија, издвајањем источних области из теме Опсикија, да би под Михаилом Аморијцем од области Арменијака и Вукеларија био образован округ Пафлагонија, *Т. Лунгис*, Μικρά Ασία 276 и н. 7.

57 Стратег Тракесијске теме посведочен је први пут 741, De Them. 124–126 (*Pertusi*); *Oikonomidès*, Listes 48 n. 24; 348; детаљније в. *Влисиду*, Μικρά Ασία 201–234.

58 О устанку Томе Словена и његовим последицама в. *Lemerle*, Thomas le Slave 255–297.

59 Стратег ове теме посведочен је први пут 830, али се сматра да је њено оснивање пало у време после гушења побуне Томе Словена, дакле после 823, *Oikonomidès*, Listes 348; детаљније о проблему организовања кападокијске теме в. *Сӣ. Ламбакис,* Μικρά Ασία 259–274.

60 О теми Оптимата, чије се оснивање такође датује у време после 823, в. *Т. Лунгис*, Μικρά Ασία 235–244.

61 *А. Савидис*, Μικρά Ασία 287–297.

62 *Т. Лунгис*, Μικρά Ασία 275–285.

63 Оснивањем теме Тракесион, Лав III обезбедио је да у релативној близини престонице има на располагању трупе, лојалније и поузданије од оних које су стациониране у теми Опсикија, *Влисиду*, Μικρά Ασία 205. Исто тако, подела Опсикија и стварање теме Вукеларија (први спомен

Док је Михаило II Аморијац своју пажњу усмерио на сузбијање отпора у теми Анатолика[64] и ка административној реорганизацији малоазијских округа, за владе његовог сина и наследника Теофила (829–842) учињени су, по свој прилици, први значајнији кораци у погледу реорганизације врховне војне команде, чија је позадина била везана не само за већ споменуте промене у тематској него и за оне које припадају домену врховне војне организације.

Владу цара Теофила обележио је покушај Византије да побољша своје позиције у односу према Арабљанима. Губитак Крита, потискивање са Сицилије,[65] као и интензивирање сукоба на источној граници приморале су Теофила да предузме конкретне мере у циљу војног ојачавања границе. Њему се приписује стварање клисура на истоку (Харсијанон и Селевкија),[66] као и реорганизација пограничног појаса према Понту.[67] Такође, приметно је да за његове владе долази до централизације врховне војне команде. Како показују извори, Теофил се више ослањао на командни него на војно-наместнички (провинцијски) официрски кадар, што је имало последица и по положај доместика схола.

Значајно је рећи да из периода његове владе потичу и први формални показатељи на основу којих се може закључити да је дошло до промене у рангу између стратега Анатолика и доместика схола. У том смислу индикативна је, пре свега, каријера чувеног Манојла Јерменина:[68] познато је да је он постављен

766), до које је дошло под Константином V, тумачи се политичким разлозима, тј. као последица грађанског рата који је овај цар водио са својим шураком Артаваздом, *Острогорски*, Историја 166; детаљније *Т. Лунгис*, Μικρά Ασία 163–200 (тема Опсикија); 245–257 (тема Вукеларија).

64 Извори показују да је постојало неповерење између Михаила Аморијца и војске теме Анатолика, Theoph. Cont. 52; Genes. 23: ὁ μὲν Μιχαὴλ παρὰ παντὸς τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν σρατεύματος ἐτύγχανεν στυγητός. Неповерење је, свакако, било оправдано, с обзиром на то да се Михаило на самом почетку владе суочио са устанком Томе Словена (821–823), који је подршку нашао пре свега у теми Анатолика (према Theoph. Cont. 52, Тома је био заповедник федерата и налазио се у теми Анатолика), а онда и у другим малоазијским покрајинама, тако да је цар задржао контролу једино над темама Арменијака и Опсикија, детаљније *Lemerle*, Thomas le Slave 291–297.

65 У време Михаила II Аморијца, Византија је изгубила Крит (826–827), а од 826. Сицилија је постала мета Арабљана из северне Африке. Освајање Сицилије било је постепено: 831. пао је Палермо, 878. Сиракуза — административни центар Сицилије, и коначно, падом Таормине 902. освајање је било завршено, *Hélène Ahrweiler*, Byzance et la mer. La marine de guerre la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles, Paris 1966, 39–40, 93 sq.

66 *Ферлуга*, Ниже јединице 79–80; Μικρά Ασία (*Ст. Ламбакис*) 299–300, прерастање Харсијанона из турме Арменијака у клисуру датује у период између 830–845. годину. Теофилу се приписује и стварање клисуре Кападокија (*Острогорски*, Историја 210 и н. 1; уп. *Ферлуга*, Ниже јединице 77, 82–83; *idem*, Clisure 13), али напред је речено да се стратег ове теме спомиње већ 830. Стратег Кападокије није наведен у ТУ, али Икономидис сматра да је реч о омашци, *Oikonomidès*, Listes 48 n. 24. Теофанов Настављач експлицитно спомиње стратега Кападокије на самом почетку владе Теофила, 830, исто као и 863, у време Михаила III, Theoph. Cont. 120, 181.

67 Реч је о оснивању теме Херсон (око 833), *Oikonomidès*, Listes 353.

68 Реч је о византијском војсковођи који, како се изразио Грегоар, представља полулегендарну и полуисторијску личност. Недоумице које се односе на каријеру и живот поменутог Манојла последице су постојања две традиције које се на њега односе: по једној, Манојло је умро пет дана после битке код Дазимона 838, а по другој, коју представљају Јосиф Генесије и Теофанов Настављач, он је био активан и у време Михаила III. Грегоар је посветио две студије овом проблему, и показао да је друга верзија о Манојловом животу настала у 10. веку, те да су је саставили монаси

за протостратора у време Михаила I Рангабеа (811–813),[69] као и да је на самом почетку царевања његовог наследника, Лава V Јерменина, уздигнут у ранг патрикија и положај стратега Арменијака;[70] у току владе истог цара, Манојло је доспео и до положаја стратега Анатолика;[71] највероватније је под Михаилом II Аморијцем био осумњичен, због чега је побегао Арабљанима, али га је Теофил вратио и уздигао у ранг магистра, поставивши га убрзо за доместика схола,[72] те је у том својству пратио цара у походима. Битно је рећи да је контекст у којем је дошло до овог Манојловог именовања био последица његовог сукоба са царем (Теофилом или његовим оцем?), који је окончан измирењем,[73] након чега је уследило награђивање, дакле унапређење у виши хијерархијски ранг, који је формално регулисан почасном титулом магистра. Сматра се да се Манојло, који је пребегао Арабљанима, вратио у Византију почетком Теофилове владе, из чега би следило да је положај доместика схола обављао све до смрти 838. године (после пораза царске војске код Дазимона).

Податке наративних извора који указују на потискивање стратега Анатолика са првог места у војној хијерархији у извесној мери поткрепљује и сфрагистичка грађа. Шене је скренуо пажњу на печате извесних Аетија и Андрије,[74] који би се, можда, могли идентификовати са истоименим личностима познатим из византијских хроника. Печати који се приписују Аетију показују да је он као царски протоспатарије обављао дужност стратега Анатолика (печат је датован у крај 9 — поч. 10. века),[75] а да је положај доместика схола држао као патрикије (према издавачима, реч је о другој четвртини 10. века).[76] Хроничари спомињу

који су живели у манастиру, чији је Манојло био оснивач, и који су настојали да га прикажу као једну од заслужнијих личности у коначној рестаурацији икона, в. *H. Grégoire,* Études sur le neuvième siècle, Byz. 8/2 (1933) 520–524; *idem*, Manuel et Thèophobe 183–185, 198–204; *F. Halkin*, Trois dates historiques précisées grâce au Synaxaire, Byz. 24/1 (1954) 9–11; *W. T. Treadgold*, The Chronological Accuracy of the *Chronicle* od Symeon the Logothete for the Years 813–845, DOP 33 (1979) 180–183; уп., такође, *Cheynet*, Skylitzès 73 n. 3.

[69] Theoph. Cont. 18, 24; Scyl. 65; Zon. III, 368. Реч је о угледној дужности првог царевог коњушара, *Oikonomidès*, Listes 337–338.

[70] Манојло је поменуту титулу и функцију добио у време када је нови цар, на почетку владе, награђивао и распоређивао своје присталице на државне положаје, Theoph. Cont. 24.

[71] Theoph. Cont. 110; Scyl. 65; уп. *Cheynet*, Skylitzès 60 n. 56.

[72] Genes. 48; Theoph. Cont. 120; Sym. Mag. 634; Georg. Mon. Cont. 798. Према Georg. Mon. Cont. 796, Манојло је и пре сукоба са царем, који је окончан измирењем и његовим награђивањем вишом титулом и положајем доместика, имао војну власт на целом истоку: Μανουὴλ ὀνομαστότατος στρατηλάτης πάντων τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ, τιμώμενος παρὰ τοῦ βασιλέως. Скилица не спомиње да је Манојло по повратку награђен положајем доместика, већ само титулом магистра, али га ипак даље у тексту наводи као доместика схола, Scyl. 71, 75.

[73] Извесно је да је Теофил доделио поменуту титулу и функцију Манојлу, али постоје неслагања у вези са именом цара са којим је дошао у сукоб. Према мишљењу *Grégoire*, Manuel et Thèophobe 198–200, које је углавном прихваћено у литератури, Манојло је пребегао Арабљанима у време Михаила Аморијца а вратио се у Византију 830–831. г.

[74] *Cheynet*, Phocas 297 n. 27.

[75] Z. N. n⁰ 81.

[76] W. S. II, n⁰ 90. Како се на овом печату Аетије наводи као *патрикије, царски протоспатарије и доместик схола*, постоји велика вероватноћа да је у питању исти власник — споменут као *царски протоспатарије и стратег Анатолика*.

извесног Аетија као стратега Анатолика у рангу патрикија (!),[77] који је под Теофилом (829–842) бранио Аморион од арабљанског напада, али се тај податак везује за 838. годину. Андрија, кога хроничари наводе са надимком Скит, био је под Василијем I (867–886) промовисан у патрикија и доместика схола.[78] Њему се приписује печат, датован у период између 850 — почетак 10. века, чији је истоимени власник наведен као царски протоспатарије и стратег Анатолика.[79]

Због непрецизног датовања и немогућности да се децидно прихвати идентификација власника печата са личностима познатим из византијских хроника, поменути сфрагистички материјал не представља поуздане показатеље настале промене у војној хијерархији. Међутим, подаци из каснијег периода, из друге половине 9. века а посебно они који се односе на 10. столеће[80] (у питању је службовање Нићифора и Лава Фоке), јасно показују да је уздизање у војној хијерархији на терену било другачијег редоследа у односу на онај који предочавају тактикони 9–10. века. Судећи по изворима, у периоду који претходи влади цара Теофила положаји стратега Анатолика и доместика схола нису представљали два у службеном уздизању повезана хијерархијска ступња: тек је службено унапређење Манојла Јерменина — са положаја стратега Анатолика у ранг доместика схола — дефинисало модел по којем ће се, у већини случајева, убудуће одви-

[77] Theoph. Cont. 126; Scyl. 75. Уколико је у питању исти Аетије, коме је припадао печат стратега Анатолика, треба нотирати разлику у титулатури — на печату је наведен као царски протоспатарије, а код Теофановог Настављача и Скилице као патрикије. Остаје отворено питање да ли су хроничари погрешили, приписујући му титулу коју ће добити касније, као доместик схола. У изворима, наиме, често постоје противречни подаци о почасним достојанствима која прате одређену функцију, в. нап. 81.

[78] Theoph. Cont. 284; Georg. Mon. Cont. 847; Scyl. 143, 144. На дужности доместика схола Андрија је био непосредно пре именовања Стипиота, пораженог у борби са Арабљанима из Тарса 883. године, да би потом, по Georg. Mon. Cont. (847), био поново постављен на исту дужност по смењивању Стипиота. Из извора произлази да је тај положај држао и под Лавом VI (886–912), Theoph. Cont. 358. С обзиром на збрку у вези са терминима које користе византијски писци, вреди споменути да га Скилица у одељку посвећеном Лаву VI наводи као магистра и „стратилата" (Scyl. 171–174). Питање је како је употребљен термин стратилат: да се под њим подразумева доместик схола, видљиво је из податка да је Нићифор Фока именован за доместика „после Андријине смрти", Theoph. Cont. 358; Scyl. 176; cf. *Guilland*, Recherches I, 438–439; *Ђурић,* Фоке, 234; *Cheynet*, Phocas 292. Али, из другог места Скиличине хронике под стратилатом се подразумева једноставно војсковођа: стратилата Андрију Скита почаствоваће Василије титулом патрикија и уздићи за доместика схола, Scyl. 143.

[79] Z.N. n^{0} 91. Према *Cheynet*, Phocas 313, Андрија је био стратег Анатолика око 875. Сачуван је и печат Андрије, царског кандидата који Зајбт приписује овом доместику схола, S. I, n^{0} 112. Једна од етапа каријере поменутог Андрије била је везана за тему Опсикија: објављен је печат где је он наведен као царски протоспатарије и стратег Опсикија, W.S. II, n^{0} 329, p. 307–308; према Генесији, Андрија Скит постављен је за хипостратега у теми Опсикија, а затим је, због исказане храбрости у борбама, унапређен у доместика схола, да би касније почаствован и титулом магистра, Genes. 81.

[80] Шене је изнео мишљење да су доместици схола, активни од друге половине 9. века, као и они из 10. века, пре тог именовања, најчешће држали функцију стратега Анатолика. *Cheynet*, Phocas 297 et n. 27; 313. Шене, додуше, скреће пажњу да је та пракса посебно важила за Фоке. Аутор, такође, оставља могућност да Лаву Фоки, доместику схола из 917, припада печат на којем се помиње извесни Лав (презиме није наведено), протоспатарије и стратег Анатолика; Варда Фока, брат дотичног Лава, такође је посведочен као стратег Анатолика, а потом, под Константином VII, као доместик схола (ibid. 297 et n. 28; 298). Уп. и *Влисиду*, Μικρά Ασία 79–80.

јати напредовање у званичној војној хијерархији. При томе ће се, као и у Манојловом случају, првенство доместика схола формално регулисати почасном титулом, што се, како показују извори, уобичајило у другој половини 10. века.[81] Међутим, и до тог доба, доместици схола који се појављују са титулом патрикија (попут Нићифора Фоке Старог, на пример) заузимају, по командној власти, виши ранг од свих тематских стратега.

Међусобни однос стратега Анатолика и доместика схола, две, свакако, најрепрезентативније византијске војне функције, симболизује, шире гледано, однос између провинцијске и централне команде. До Теофила предност је давана тематским стратезима, који се појављују у улози предводника војних похода; потреба за централизовањем војне команде задовољавана је преко тзв. незваничних функција, пре свега кроз именовање за моностратега, или привременим проширењем командне власти тематских стратега. Хронике показују да је у време Теофила предност давана командном, а не војно-намесничком, кадру, те је у то доба велики значај имао не само доместик схола, Манојло Јерменин, него и чувени Теофоб, заповедник „персијске тагме" (περσικὸν τάγμα).[82]

Док из времена Теофила потичу прве индиције (формалног карактера) о централизацији врховне команде, неспорне доказе о том процесу пружиће влада његовог наследника.

За проблем организације врховне команде над византијском војском посебно су индикативни подаци из периода самосталне владе Михаила III (842–867),[83] који се односе на расподелу највиших војних функција. Мада вести византијских хроничара, а посебно Теофановог Настављача, недвосмислено показују да је породица Аморијаца институционално — путем одређених војних функција — преузела контролу над војском, ипак постоје недоумице на који је начин то учињено у персоналном погледу.

---

[81] О предности доместика схола над стратегом Анатолика углавном се говорило на основу података о службовању припадника Фока под Константином VII и његовим сином Романом II; иако у погледу почасних достојанстава која су пратила њихове функције постоје размимоилажења у изворима, ипак је јасно да је уз доместика схола ишла титула магистра (јер се у изворима види да је упитању унапређење на вишу функцију). Тако је патрикије Нићифор Фока око 955. напустио положај стратега Анатолика да би заменио свог оца Варду на функцији доместика схола, уз коју је добио и титулу магистра (Scyl. 249; према Theoph. Cont. 472, Нићифор је постао магистар тек на почетку владе Романа II); његов брат Лав, који га је сменио на положају стратега Анатолика, биће под Романом II унапређен на нову функцију — доместика схола запада, уз коју ће бити почаствован титулом магистра (Theoph. Cont. 472; Sym. Mag. 758); такође, Јован Цимискије, патрикије и стратег Анатолика биће под Нићифором II Фоком (963–969) уздигнут у ранг магистра и доместика схола (Theoph. Cont. 428; Diac. 37; према Scyl. 256; Zon. III, 496–497, Цимискије је имао титулу магистра док је био стратег Анатолика). О првенству доместика схола в. *Oikonomidès*, Listes 287–288; *Ђурић*, Фоке 253; *Cheynet*, Phocas 297; *Влисиду*, Μικρά Ασία 83.

[82] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes 124 n. 3; *Ahrweiler*, Administration 33 et n. 4. О животу Теофоба и легенди која га је пратила в. *Grégoire,* Manuel et Thèophobe 183–198.

[83] Самостална влада Михаила III започиње одстрањењем његове мајке Теодоре с двора (856); за време њеног регенства велику улогу у управљању државним пословима имао је патрикије евнух Теоктист, логотет дрома, убијен 855, који се појављивао у улози главнокомандујућег у два похода, в. нап. 26.

Прво што треба нагласити јесте да у периоду о којем је реч доминира положај доместика схола, што значи да је контрола над војском институционално успостављена преко те функције. Као њени носиоци спомињу се Варда, његов син Антигон и брат Петрона. Према изворима, на ову дужност првобитно је именован Варда, царев ујак,[84] и то након што је синклит прогласио Михаила самодршцем, 856. године.[85] Међутим, због државних обавеза, Варда није био у могућности да заиста и обавља ту функцију,[86] те је формално на њу постављен Антигон, Вардин син. Није познато када је Варда званично напустио дужност доместика схола, али се на основу, пре свега, Теофановог Настављача зна да је патрикије Антигон формално носио то звање 863, као дечак у узрасту од 9–10 година, као и у тренутку када му је отац убијен, априла 866. године.[87] Препуштајући сину функцију доместика схола, Варда је спречио да се неко други, ван поузданих припадника породице Аморијаца, домогне утицаја у војсци. У вези с тим ваља споменути да је према неким изворима контрола над војском обезбеђена тако што је Антигон именован за доместика схола, а други Вардин син за „моностратега западних војски" (μονοστράτηγον τῶν δυτικῶν).[88]

Иако је Варда први од Аморијаца био именован за доместика схола, он се у изворима експлицитно не спомиње као активна личност на том положају, већ само као номинални носилац тог звања.[89] Тако је Теофанов Настављач, излажући догађаје везане за поход против мелитинског емира Амра из 856, следећим речима описао улогу, тј. функцију Вардиног брата Петроне, коме је том приликом била поверена врховна команда над војском: „Против њих је водио војску Петрона, који је тада имао власт доместика; јер ширио се глас да је Варда обављао ту дужност/власт, али пошто је он сам био принуђен да се бави пословима (sc. царевог) тутора, удостојио је брата који је био стратег Тракесијанаца да у стварности ту власт извршава и има" (ἀντεστρατεύετο δὲ αὐτοῖς Πετρωνᾶς, τὴν τοῦ δομεστίκου τότε ἀρχὴν διοικῶν· λόγῳ μὲν γὰρ Βάρδα ταύτην διέπειν ἐδέδοτο ἀλλ' ἐπεὶ σχολάζειν οὗτος ἠναγκάζετο ὡς ἐπίτροπος, τὸν ἀδελφὸν ἠξίου, στρατηγὸν ὄντα τῶν Θρακησίων πράγματι ταύτην διέπειν καὶ διοικεῖν).[90] О

84 Theoph. Cont. 167. Уп. наредну нап.

85 Sym. Mag. 658; Georg. Mon. Cont. 823. Истом приликом Варда је уздигнут у ранг магистра.

86 Теофанов Настављач у два наврата објашњава да Варда није био у могућности да у пракси обавља дужност доместика схола, што фактички значи да преузме заповедништво над војском у походу, те да је контролу над војском успостављао посредно, Theoph. Cont. 167, 180.

87 Theoph. Cont. 180, 205; Genes. 74–75; Scyl. 112. Постоји још једна епизода у којој се Антигон наводи као доместик схола и она се (уколико јој се поклони поверење) односи на време пре него што ће Василије Македонац бити именован за стратора, одн. протостратора Михаила III, Theoph. Cont. 229; Scyl. 123.

88 Sym. Mag. 665; Georg. Mon. Cont. 824; L. Gramm. 238: προβάλλεται μονοστράτηγον εἰς τὰ δυτικὰ θέματα. Према *Ahrweiler*, Administration 57, овај податак представља први помен праве поделе врховне команде на источни и западни део Царства.

89 Познато је да је Варда са Михаилом III предводио експедицију на Самосату 859, али у изворима на том месту није наведен са функцијом, Theoph. Cont. 176–177, означава га као куропалата; уп. *Vasiliev*, Byzance et Arabes 235–236.

90 Theoph. Cont. 167; Scyl. 93: ἀντιστρατεύει δὲ κατ' αὐτῶν ὁ … Πετρωνᾶς, τὴν τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν ἀρχὴν διοικῶν, λόγῳ μὲν τῷ πρεσβυτέρῳ ἀδελφῷ Βάρδα προσήκουσαν, ἔργῳ δὲ

преносу војне власти која није била праћена и званичним именовањем на одговарајућу функцију сведочи још једно место код Теофановог Настављача: 863, у време када је Антигон номинално био титулисан чином доместика схола, цар је наредио Петрони, стратегу Тракесијанаца да на челу ромејске војске крене против Амра; да је контрола над војском тада била у Вардиним рукама, извор потврђује следећим речима: Варда „самом себи као да је све грабио и прибављао, није давао ником другом ту власт у страшном и неповољном времену, једино што је до тада њену маску давао брату“ (ἑαυτῷ πάντα οἷον λαφύσσων καὶ προσαγόμενος, οὐχ ἑτέρῳ τὴν τοιαύτην ἐνεχείρει ἀρχὴν ἐν καιρῷ δεινῷ τε καὶ δυσχερεῖ. πλὴν ἐδίδου τὸ ταύτης προσωπεῖον τέως τῷ ἀδελφῷ).[91] У наставку Теофанов Настављач набраја војне функционере који су са својим трупама учествовали у бици 3. септембра 863, под Петрониним командом: на северном делу били су распоређени стратези Арменијака, Вукеларија, Колонеје и Пафлагоније, на јужном — стратези Анатолика, Опсикија и Кападокије, заједно са клисурарсима Селевкије и Харсијанона, а на западном делу, којим је командовао лично Петрона, биле су размештене четири царске тагме, стратези Тракије и Македоније, и „тема Тракесијанаца“.[92] Због победе коју је постигао над Амром, Петрона је и формално награђен чином доместика, те „није више играо улогу доместика него је од цара добио ту почаст“ (καὶ [ἀλλ’] ὁ μὲν Πετρωνᾶς τὸ τοῦ δομεστίκου οὐκέτι προσωπεῖον καθυπεκρίνετο, ἀλλ’ αὐτὴν ἐλάμβανεν ἐκ βασιλέως τιμήν).[93]

Из предочених, врло сликовитих вести, проистичу и одређена питања и размишљања о могућим начинима функционисања не само установе врховне војне команде већ, шире гледано, и византијског државног апарата.

Прво, како објаснити феномен персоналног преноса врховне војне власти, који није био праћен званичним додељивањем одговарајућег звања? Петрона се у два наврата појављује као извршилац функције доместика схола, без обзира на то што са̂м чин формално припада Варди, односно Антигону. Један донекле сличан пример из нешто познијег периода упућује на закључак да је Византија

παρ’ αὐτοῦ διοικουμένην τῷ μὴ ἐκεῖνον σχολάζειν, ἀλλὰ περὶ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ βασιλέως προσέχειν τὸν νοῦν. О походу в. *Vasiliev*, Byzance et Arabes 233.

91 Theoph. Cont. 180. L.Gramm. 238, означава Петрону као стратилата истока. Према G. Monachos-Muralt 733, Петрону је цар поставио да предводи тагму схола (προχειρίζεται ἡγεῖσθαι τοῦ τάγματος τῶν σχολῶν).

92 Theoph. Cont. 181. Списак наведених официра, учесника у сукобу 863, не одговара у потпуности ТУ, чија се редакција датује у почетак владе Михаила III, дакле у 842/843. У поменутој ранг-листи недостају стратег Колонеје, први пут споменут управо на наведеном месту код Теофановог Настављача; такође, недостаје и клисурарх Селевкије, а постоји клисурарх Созопоља, кога ниједан други извор не спомиње, детаљније *Ферлуга*, Ниже јединице 80–81; *idem*, Clisure 13–14, 19–20; *Oikonomidès*, Listes 349; 54 n. 35; 350.

93 Theoph. Cont. 183; De Cer. I, 647; Scyl. 101. Према Јосифу Генесији, Петрона је за награду добио титулу магистра, Genes. 69. Уколико је Петрона после победе из 863. заиста био именован за доместика схола, то значи да је Антигонов мандат био прекинут 863, и да је на ову дужност поново именован (после Петронине смрти 865), јер се као доместик схола спомиње у време када му је убијен отац Варда, 866. године.

познавала и праксу која би се могла формулисати као *посредно обављање функције*: 960/961, када је Нићифор Фока (у својству стратега автократора или доместика схола?[94]) био заузет критском експедицијом, његов брат Лав појавио се у улози главнокомандујућег у походу на истоку, против емира Алепа; при томе је Теофанов Настављач објаснио да је Лав ангажован „уместо свога брата“: ἐκ προσώπου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.[95]

Познато је да је у Царству постојала институција ἐκ προσώπου, која је омогућавала да цар (коме припада право именовања типа ἐκ προσώπου) избегне званично додељивање одређене функције, али не и овлашћења која из ње проистичу: често је у том смислу навођен пример протоспатарија и асикрита Евстатија, кога је Лав VI (886–912) послао у тему Кивиреота, у функцији ἐκ προσώπου стратега.[96] Међутим, у тренутку Евстатијевог именовања за ἐκ προσώπου, тема Кивиреота није имала стратега. За разлику од тога, из примера везаних за Петрону и Лава Фоку, показује се да је цар, у околностима када су званични носиоци једне функције из различитих разлога спречени да је обављају, имао могућност да одобри привремени пренос, не дужности, већ власти која из ње проистиче са једног на другог функционера. Оно што повезује случај Аморијаца и Фока јесте њихова изразита тежња да врховну команду над војском сачувају у рукама своје породице, унутар које је успостављен дефинисани хијерархијски однос међу њеним члановима (утолико што се знало коме званично припада положај доместика схола). Треба ипак имати у виду да је овај тип преноса овлашћења који проистиче из функције доместика схола, али и других командних дужности овог ранга, редак (мени су, наиме, позната само наведена два примера) из више разлога: логично је да личност именована на тако важан положај какав је доместик схола заиста и обавља ту функцију, дакле да војну власт која из ње проистиче не препушта неком другом; с друге стране, уколико је доместик спречен да испуни своју дужност, цар је био у могућности да прибегне ванредним именовањима (категорији тзв. незваничних дужности), добро познатим из византијске праксе.

Друго, сам опис Петрониног деловања, а посебно подаци који се односе на учеснике у сукобу из 863, омогућавају јасније дефинисање надлежности доместика схола: примарна функција овог официра јесте била везана за заповедни-

---

94 В. нап. 33.

95 Theoph. Cont. 479.

96 DAI c. 50, l. 174, 178, 180. Из извора се види да у тренутку Евстатијевог именовања, тема Кивиреонта није имала стратега. Да је функција типа ἐκ προσώπου *стратега* била званична показују сачуване ранг-листе: ТУ (53_{17}), ФК (103_{15}, 105_{25}, 141_{10}, $145_{28–29}$, 231_{24}) и ТБ (249_{29},); о њиховим надлежностима, које нису јасно дефинисане в. детаљније *Ahrweiler*, Administration 39–40; *Oikonomidès*, Listes 342; *Kühn*, Armee 144. Међутим, функционери из категорије ἐκ προσώπου *стратега* нису нашли своје место у ТЕ. Но, пракса дефинисана кроз институцију ἐκ προσώπου није укинута, о чему сведоче печати из 11. века али и други извори (нпр. акта светогорских манастира). Расположиви подаци показују да се званичници типа ἐκ προσώπου појављују као имаоци власти али не и одговарајуће функције — војне (стратег или командна дужност) и цивилне, као представници града (нпр. печати где се наводи ἐκ προσώπου Адријанопоља) или као представници одређене личности.

штво над тагмом схола и другим престоничким тагмама, које га прате када се налази у провинцији и непосредно се налазе под његовом командом; међутим, на основу мобилисаних тематских војски које су са својим стратезима стављене на располагање доместику схола, очигледно је да је у време Михаила III, дотични официр — као представник централне врховне команде — стекао вишу војну власт од провинцијских стратега. Фактички, доместик се изборио за прво место у војној хијерархији јер је његова војна власт попримила акумулативни карактер: под његовим заповедништвом налазе се и тагматске и тематске јединице. Једноставно речено, доместик схола се афирмисао као врховни заповедник војске у одсуству цара.[97] Уосталом, Вардино старање да институционално контролише војску управо преко функције доместика схола, као и настојање да тај чин и номинално припадне њему или најближим крвним сродницима, упућује на закључак да почетак праве афирмације доместика схола припада периоду аморијске династије. Од тада па надаље, војна власт доместика схола протезала се на престоничке тагме и провинцијске трупе, које су првобитно биле састављене од тематских, а касније (и) од тагматских јединица. На тај начин једној функцији из категорије званичних омогућена је акумулативна војна власт, која је до Аморијаца проистицала или из ванредних овлашћења или из функције тематског стратега.[98]

У истом својству доместик схола делује и под наследницима Аморијаца, те се његова предност у војној хијерархији потврђује и у време македонске династије. У организацији војне команде влада Василија I (867–886) показује динамичност, проузроковану интензивнијим војним ангажовањима на истоку и западу Царства.[99] За разлику од владе Михаила Аморијца, када се водило рачуна да положај доместика схола буде номинално и фактички под искључивим надзором најужих чланова породице, те се у том смислу може констатовати извесна, у персоналном погледу, статичност у организацији врховне команде, под Василијем I (867–886) било је активно неколико функционера којима је додељен овај чин.

Константин Порфирогенит споменуо је као доместика схола Маријана, брата Василија Македонца.[100] Његов мандат би, по свој прилици, требало дато-

[97] У питању је добро позната дефиниција функције доместика схола, која је до пуног изражаја дошла тек када је цар дистрибуирао војну власт овом функционеру и послао га у провинцију да самостално предводи походе, дакле у 9. веку, *Oikonomidès*, Listes 329.

[98] Иако је командна власт одређеног тематског стратега привремено могла бити проширена и на јединице из других тема, она се ипак није протезала на престоничке тагме; исто важи и за монострατега. Што се тиче стратега автократора — за то нисам сигурна; уколико је војна власт која се додељује тим ванредним овлашћењем била једнака оној коју је на ратишту имао и сам цар, онда би стратег автократор могао бити заповедник свих војски, и тематских и тагматских.

[99] За време Василија Македонца организовано је више похода који представљају илустративан материјал за проблем организације врховне војне команде у Византији. На пример, Василије Насар је у својству друнгарија флоте био главнокомандујући у опсежној поморској експедицији, где је садејствовао са копненим трупама. Такође, више експедиција било је послато у подручје јужне Италије, а њихови заповедници били су одређени или функцијом стратега или моностратега.

[100] De Cer. I, 648. *Острогорски*, Браћа Василија I, 296, 301, 303–304.

вати у почетак Василијеве владе. У том случају, именовање брата на положај доместика схола могло би се протумачити као тежња новог цара да, по угледу на своје претходнике, цезара Варду и Михаила III, осигура контролу над трупама не само преко блиског сродника већ и личности која се у изворима спомиње као Василијев саучесник у два, за његово уздизање до престола, кључна догађаја: убиство цезара Варде а потом и Михаила III.[101] Иако о активностима као и о трајању Маријановог мандата нема података,[102] чини се да је, макар у првом делу владе, Василије препуштао сродницима положај доместика: 872, као главнокомандујућег у походу против павликијанаца из Тефрике и њиховог вође Хрисохира, извори спомињу Христофора, царевог зета.[103] Теофанов Настављач не наводи по имену вођу овог успешног похода, али даје илустративне податке о садржају функције доместика схола: када је Хрисохир поново напао ромејске земље, цар „по обичају против њега шаље доместика схола" (ἀποστέλλει κατ' αὐτοῦ συνήθως ὁ βασιλεὺς τὸν τῶν σχολῶν ἐξηγούμενον), који је под собом имао целу ромејску војску, с тим што су посебно споменути стратези Харсијанона и Арменијака, као њему потчињени.[104] Доминација доместика схола видљива је и у случају раније споменутог Андрије Скита, чији је мандат поновљен у току Василијеве владе, и који је, под његовим наследником Лавом VI (886–912), тај чин имао заједно са достојанством магистра. И Андрија Скит и Стипиот, који га је за кратко време сменио на положају, спомињу се у рату против Арабљана из Тарса и Мелитине као заповедници, надређени „хипостратезима, таксијарсима, лохагима", односно „тагмама и целој војсци".[105]

Доминацију доместика схола над тематским стратезима потврдила је и епоха вишедеценијских сукоба са Симеоном (893–927), која је обележила неколико цариградских влада,[106] као и византијска офанзива на истоку у рату против Арабљана. На овом месту нема потребе наводити појединачна имена и активности доместика, активних у 10. веку.[107] Довољно је рећи да су се на том по-

---

[101] Како је показао *Осшрогорски*, Браћа Василија I, 296–304, Маријан је у оба догађаја пружио Василију подршку; уп. *Cheynet*, Skylitzès 98 n. 118.

[102] Познато је само да је умро од компликација изазваних преломом ноге, Georg. Mon. Cont. 840; уп. *Осшрогорски*, Браћа Василија I, 304.

[103] Име доместика схола познато је из Georg. Mon. Cont. 841; L.Gramm. 255. Против Хрисохира прво је, 871, кренуо лично Василије али његов поход није био успешан; потом је организована нова експедиција, 872, под заповедништвом доместика схола, која је окончана погибијом Хрисохира, детаљније *Lemerle,* Pauliciens 98–103.

[104] Theoph. Cont. 272 sq.; Scyl. 138.

[105] Theoph. Cont. 284 (власт Андрије Скита извор описује као ἀπὸ μείζονος ἐξουσίας); 285; 286; Scyl. 143–145. Стипиот је поражен у сукобу код Тарса 883. и потом смењен. Уколико је Андрија Скит био непосредни Стипиотов наследник, онда је он држао положај доместика од око 883. до своје смрти; последња вест о Андрији Скиту потиче из 886, а зна се да га је наследио Нићифор Фока Стари, који се наводи као доместик 894. године, *Ђурић,* Фоке 234; *Cheynet*, Phocas 292–293, 312.

[106] Реч је о влади Лава VI (886–912), његовог брата Александра (912–913) и периоду пре него што је Константин VII Порфирогенит самостално преузео власт (913–944), у којем су се смењивали регенство патријарха Николе Мистика, царице мајке Зоје и, на крају, владавина Романа Лакапина (920–944).

[107] Довољна је и просопографска листа коју дају *Guilland*, Recherches I, 439–447; *Kühn*, Armee 78 sq.

ложају смењивали припадници најугледнијих породица, попут Фока, Дука, Аргира, Куркуаса. Колико је византијској аристократији у експанзији био потребан положај доместика схола, исто толико су и поједини њени припадници доприносили престижности ове функције. У којој мери је добро искоришћен положај могао допринети порасту друштвеног и политичког значаја појединца и његове породице показало се на примеру Фока који су обављали дужност доместика схола.

III. Десети век: феномен приватизације функције

На претходним страницама размотрене су две основне етапе у развоју функције доместика схола, на основу којих је указано како је постепено испуњаван њен потенцијал: од заповедника престоничких тагми (друга половина 8. века), доместикова војна власт проширила се и на провинцијске трупе, те се од друге половине 9. и током 10. века у изворима спомиње у својству главнокомандујућег над војском у походу, афирмишући се у потпуности као врховни заповедник војске у одсуству цара. Десети век донео је, међутим, нови квалитет функцији доместика, дајући јој две за византијску праксу у великој мери неуобичајене карактеристике, које су, будући проистекле из владареве воље, дозволиле да се размишља и о феномену *приватизације* функција. Прва од њих односи се на време трајања мандата, а друга на непосредно смењивање чланова једне породице на овом положају. Тако је у време Романа Лакапина (920–944) Јован Куркуас 22 године и 7 месеци[108] обављао ову дужност; у време самосталног царевања Константина VII (944–959), мандат Варде Фоке трајао је једну деценију (945–954/955), приближно колико и његовом сину Нићифору Фоки (активним и у време Романа II), који га је непосредно наследио на положају.[109] Први корак званичне реформе институције врховне војне команде, започете под Романом II, био је, такође повезан са Фокама: почетком своје владе цар је основао положај доместика схола запада и доделио га Лаву Фоки, те се тако врховна војна власт налазила у рукама двојице браће. Битно је истаћи да је од 945. године (именовања Варде Фоке) до доласка на власт Нићифора II Фоке (963), положај доместика схола истока, као најугледнији у војној хијерархији, био доступан искључиво члановима ове породице.[110]

Који су разлози утицали на, како ће се на крају показати за представнике централне власти ипак ризично, додељивање највише војне власти једној лично-

---

[108] Theoph. Cont. 426; Scyl. 230.

[109] Како није јасно да ли је Нићифор Фока критску експедицију предводио у својству доместика схола или стратега автократора, не може се ни тачно прецизирати колико је трајао његов мандат на положају доместика схола.

[110] Што се тиче функције доместика запада, њу је, судећи по Теофановом Настављачу, крајем владе Романа II добио Маријан Аргир („монострат у теми Македонија и тадашњи катепан запада“), наследивши, вероватно, Лава Фоку, који је „уместо свога брата“, заузетог критском експедицијом 960/961, пребачен на исток, Theoph. Cont. 480. О синонимној употреби термина катепан и доместик в. *Ahrweiler*, Administration 58, 65; *Kühn*, Armee 145 n. 42.

сти, односно породици у дужем периоду? Да ли је у питању потреба да се у околностима интензивне византијске офанзиве на истоку обезбеди персонална стабилност у функционисању централне врховне команде? Такво објашњење, иако умесно, не чини се као довољно. Случај породице Фока — чији су чланови у неколико генерација обављали дужност доместика схола,[111] с тим што су се од 945. непосредно смењивали на тој функцији — био је непоновљив у византијској историји. Излазећи у сусрет захтеву Фока да контролу над војском успоставе преко функције доместика схола (истока), византијски цар је фактички допустио њену приватизацију. С друге стране, мандатом двојице Фока, Нићифора и Лава, био је у потпуности испуњен потенцијал те дужности.

Иако су поменути доместици — Јован Куркуас, Варда Фока и његови синови Нићифор и Лав — сачували верност владарима који су их непосредно именовали на овај положај, по смрти Романа II власт у држави припала је породици Фока. Имајући, без сумње, у виду последице сопственог дугогодишњег држања функције доместика схола, а руководећи се и државним потребама, Нићифор II Фока (963–969) наставио је реформу врховне војне команде Царства, која је суштински означила почетак ограничавања овлашћења доместика схола.

IV. Реформа врховне војне команде: стварање конкурентских положаја

На основу података које предочавају тактикони 9–10. столећа могу се, у основним цртама, уочити правац, начин и суштина развоја институције врховне војне команде у Византији. Већ на први поглед уочљива је велика разлика која постоји у ранг-листи достојанственика наведених у Тактикону Ескоријала у односу на ону коју показују претходне три (Тактикон Успенског, Филотејев клиторологион и Тактикон Бенешевича). Ранг-листа Цимискијеве епохе, уместо дотадашњег једног, региструје петорицу највиших војних заповедника са командном влашћу — *доместика схола истока* и *запада*, *стратопедарха истока* и *запада*, и *стратилата*.[112] Њихов положај у хијерархији одговара оном који је раније имао доместик схола: уметнути су између стратега Анатолика и нове групе провинцијских функционера, који су титулисани као дуке и катепани, иза којих следе тематски стратези. Тактикон Ескоријала, дакле, показује повећање броја

[111] Положај доместика схола постао је доступан Фокама од друге генерације ове породице. Први Фока коме је додељена ова функција био је Нићифор Фока Стари (под Лавом VI), а потом су је држали његови синови Лав (917) и Варда (945–955), па Вардини синови, Нићифор и Лав, активни у време Константина VII и Романа II. Последњи Фока доместик схола (истока) био је Варда, познати узурпатор из времена владе Василија II. Такође, треба нагласити да Фокама није припадао само положај доместика схола, већ и власт у темама Анатолика, Кападокије и Харсијанона, коју су најчешће држали припадници њихове породице, али и њихови рођаци Малеини. *Ђурић*, Фоке; *Cheynet*, Phocas.

[112] *Oikonomidès*, Listes 263. Разврставање заповедника источних и западних војних јединица није било карактеристично само за домен врховне војне команде, тј. за највише војне функције. Раније сам навела да је подељена и дужност доместика екскубита, о чему сведочи ТЕ, а печати из Цимискијевог доба показују да је исту судбину доживео и доместик хиканата, в. нап. 47.

командних официра највишег ранга у домену централне, али и провинцијске војне команде.

Реформа институције врховне команде била је дело тројице владара. Започела је под Романом II деобом дотадашње јединствене функције доместика схола, те су установљени одвојени положаји доместика схола истока и доместика схола запада, врховних заповедника византијске војске у источном, односно западном делу Царства. Командна власт поменутих официра није, међутим, била одређена толико територијом над којом су се протезала њихова овлашћења колико трупама које су имали под својим заповедништвом, те је отуд доместик схола истока (заповедник источних војних јединица) могао, по потреби, реализовати своју функцију и у европским деловима Царства.[113]

Постоји мишљење да је установљење положаја доместика схола запада имало подлогу у развоју војне организације током 10. века; његов резулат био је образовање две тагматске војске — источне и западне — које су представљале главнину византијских мобилних трупа и које су биле стављене под заповедништво официра централне команде. Деоба функције доместика схола представљала је, тако, само један вид, како се Дагрон изразио, биполаризације Царства, која се није огледала само у двема командама над двема војскама, већ у различитој дипломатској и одбрамбеној политици Царства, другачијем типу војних каријера оствариваних на истоку, односно западу, као и у различитим карактеристикама које су условљавале и пратиле развој регионалне аристократије итд.[114]

Потреба за деобом врховне команде постојала је, разуме се, и пре него што ју је Роман II озваничио, и задовољавана је или доделом ванредних овлашћења (кроз функцију моностратега, превасходно) или ангажовањем доместика схола у западним подручјима (како је било, на пример, у рату против Симеона). У вези с тим, скренула бих пажњу да се овлашћења доместика схола, а касније и доместика схола запада, везују за територију јужно од Дунава, те би у том смислу главнина тзв. западне војске припадала областима византијске Тракије и Македоније, као и солунске теме.[115] Сицилија и јужна Италија представљале су

[113] О томе би могао да сведочи пример Нићифора Урана, који се у ватопедским актима означава као „доместик схола", у време када је из Солуна предводио операције против Самуила (996–999), Vatop. n^{0} **2** (септембар 998), n^{0} **3** (акт из 1001). Сматра се, наиме, да се искључиво за доместика схола истока могао употребити израз доместик схола (*Ahrweiler*, Administration 57–58), те би отуд произашло да је Уран, заповедник источних тагми, своју функцију остварио на западу Царства, тј. на Балкану. Јован Скилица, међутим, означава Урана као „архонта целог запада" (Scyl. 341; Zon. 558), односно као доместика схола запада, те треба оставити могућност да је израз „доместик схола" могао означавати источног и западног војног заповедника.

[114] *Dagron*, Traté 153, 255.

[115] У изворима се често наилази на термине „источне тагме", „источна војска" и сл. Међутим, под западном војском или западним тагмама углавном су се подразумевале трупе регрутоване у темама Тракији и Македонији — подручју примарне надлежности доместика схола запада. И у 11. веку, тзв. западна војска била је регрутована и стационирана у истим областима, што показује и беседа Јована Мавропода (Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt, ed. *P. de Lagarde*, Abhandlungen der hist.-philol. Klasse der Königl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen, 28, 1882, N^{0}186) посвећена победи Константина IX Мономаха (1042–1055) над узурпатором Лавом Торникијем (1047). Из ње сазнајемо следеће: „западне војске" биле су задужене пре

посебан сегмент византијске унутрашње/спољне политике на западу; до деобе врховне команде, операције предузимане у циљу повратка византијске власти у поменутим подручјима биле су или локалног карактера, те су падале на терет суседних тема и њихових заповедника, или се заповедништво у експедицијама регулисало ванредним именовањима (монострагег); после установљења положаја катепана Италије, кога региструје Тактикон Ескоријала,[116] војне операције на овом подручју биће у његовој надлежности,[117] али ће се током 11. века у изворима често наилазити на податке о ванредним именовањима, пре свега о стратезима автократорима, који ће бити активни у том подручју.[118]

Пошто је већ било речи о поретку између стратега Анатолика и доместика схола, истакла бих да је први носилац чина доместика схола запада, Лав Фока, унапређен у тај положај са дужности стратега у теми Анатолика. Као и у претходним случајевима, и овом приликом титула магистра регулисала је формално ранг између две функције.[119] Наведени пример показује да је поредак приказан у Тактикону Ескоријала такође био израз поштовања традиције а не реалног стања ствари: у доба које карактерише превласт тагматске над тематском војском, извесно је да су доместик схола, стратопедарх и стратилат у војној хијерархији имали предност над тематским стратезима, па према томе и над стратегом Анатолика.

Суштински допринос реформи врховне команде дао је Нићифор II Фока, установљењем положаја стратопедарха, који је можда већ у његово време, а најкасније у доба његовог наследника, био подељен по угледу на доместика схола. Стратопедарх је у правом смислу речи представљао конкурентски положај доместику схола, и будући да је био доступан евнусима (политички поузданијој категорији поданика), обезбеђивао је владара од одметања највишег официра централне команде. Извори из периода владе Нићифора II Фоке, Јована I Цимискија и Василија II приказују стратопедарха као официра еквивалентног доме-

свега за одбрану Тракије, коју су угрожавали варвари са Дунава (§ 7); та војска, која је подржала узурпатора, била је домаћа, тј. припадала је Тракији (§ 61: „зло тамо није било непознато, нити је дошло са стране, већ је дошло одатле, и било је домаће“; Тракији су „утробу раздирали њени сопствени потомци“, итд.), детаљније *J. Lefort*, Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, TM 6 (1976) 268, 272–303; *Крсмановић*, Успон 132–136. Индикативно је, такође, да Јован Скилица спомиње и имања која су побуњеници из 1047. имали у Тракији, Scyl. 441.

116 Положај катепана Италије установио је Нићифор II Фока, *Oikonomidès*, Listes 354.

117 Катепан Италије био је, у ствари, упућен на територију теме Лангобардије, па се сматра да је та функција само нови назив за стару дужност — ону стратега Лангобардије; он је фактички коегзистирао са стратегом Калабрије, *Falkenhausen*, Untersuchungen 49, 84, 86–87; *Catherine Holmes*, Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005, 436. Међутим, у хијерархијском поретку катепан Италије ипак је имао знатно виши ранг, који је морао проистицати из степена његове командне власти.

118 На пример, према Скилици, Михаило Пафлагонац послао је Георгија Манијакиса око 1037. у експедицију против Арабљана са Сицилије, именовавши га за стратега автократора, Scyl. 398. Према истом извору, 1042. године, у време Зоје и Михаила Калафата Манијакис је именован за „стратега автократора тагми у Италији“ (ibid. 422); детаљније о противречним подацима у изворима в. *Крсмановић*, Успон 93–94; 98.

119 Патрикија и стратега Антолика, Лава Фоку, уздигао је Роман II за доместика схола запада и магистра, Theoph. Cont. 472; Sym. Mag. 758.

стику схола. Почев од чињенице да је Нићифор Фока од именовања евнуха Петра за стратопедарха (965. или 967)[120] држао упражњен положај доместика схола, преко података о активностима стратопедарха у Цимискијевом рату за Бугарску, када се овај официр појављује као заповедник „Трачана и Македонаца“,[121] до описа његових активности на почетку владе Василија II, када га Јован Скилица, свакако претерујући, означава као заповедника „свих источних тагми“ (τῶν ἑῴων … πάντων ταγμάτων),[122] командна власт стратопедарха испољавана је на исти начин као и у случају његових колега, доместика схола и стратилата. Међутим, у Тактикону Ескоријала не спомињу се нижи официри стратопедарха, карактеристични за штаб тагматског заповедника (нпр. топотирит).[123] Стратопедарх је, према томе, једини тагматски официр највишег ранга, коме уз именовање на дужност није следовала сасвим одређена тагма (доместик схола добијао је тагму схола а стратилат — тагму стратилата[124]). Отуд се и поставља питање да ли је његова командна власт могла да се протеже на тагму схола.[125] У сваком случају, од краја 10. века и током наредног столећа, представници врховне команде губе непосредно заповедништво над тагмама, тако да ће тагмом схола командовати топотирити, док се доместик схола и стратопедарх појављују као највиши заповедници војске у походу, чији је састав био провизорног карактера.[126]

Реформа врховне војне команде окончана је увођењем стратилата у ред званичних (тактиконских) функција, до којег је дошло под Јованом I Цимискијем. Првобитно, стратилат је, како се претпоставља, био везан за оснивање „тагме стратилата“,[127] али је врло брзо та функција стекла карактер једнак домести-

---

[120] У литератури се први помен стратопедарха различито датује и увођење те дужности ставља се у контекст смењивања Јована Цимискија са положаја доместика схола истока; дакле, Нићифор II Фока сменио је Цимискија, а потребу за официром чија је командна власт истог ранга задовољио је именовањем Петра за стратопедарха, *Oikonomidès*, Listes 335; према *Βλυσίδου*, Μικρά Ασία 82, до Цимискијеве демобилизације дошло је око 965; *Cheynet*, Skylitzès 228 n. 54, се опредељује за 967.

[121] Scyl. 300. Према Лаву Ђакону, стратопедарх Петар био је уз Варду Склира већ на почетку Цимискијеве владе постављен за заповедника у византијско-руском рату за Бугарску, Diac. 107.

[122] Scyl. 315.

[123] Уместо дотадашњег једног ТЕ региструје два топотирита схола, једног за источни а другог за западни део Царства (*Oikonomidès*, Listes 273_{6-7}); такође спомиње се и топотирит стратилата (273_{22}), као и остали топотирити везани за тагматске официре.

[124] И остали тагматски заповедници имали су своје тагме — доместик екскубита тагму екскубита, доместик бесмртних — истоимену тагму, итд., *Oikonomidès*, Listes 334.

[125] Питање има смисла само за период који је непосредно следио оснивању функције стратопедарха. Командна власт највиших официра из ТЕ — доместика схола, стратопедарха и стратилата — над провинцијском војском била је провизорног карактера, једнако као у случају ванредних именовања (монострлатег, стратег автократор).

[126] *Oikonomidès*, Évolution 142.

[127] Scyl. 315; cf. *Oikonomidès*, Listes 332. Могла би се, донекле, направити паралела између доместика схола и стратилата: стратилат је као и стари доместик схола имао под собом посебну тагму која је овом официру припадала уз именовање, на исти начин како је тагма схола припадала доместику схола. Такође, стратилат из ТЕ, наведен у форми јединствене функције, подсећа на старог доместика схола, чије су се надлежности односиле на источни део Царства, односно на ис-

ку схола и стратопедарху, те се с таквом командном влашћу он спомиње у изворима већ од Цимискијевог доба.

Најуочљивија последица спроведене реформе била је да су током наредног века византијски цареви имали могућност да своје врховне војсковође именују не само на једну од поменутих функција, него су теоретски (што пракса, ипак, није забележила) били у прилици да попуне свих пет. Увођење конкурентских фунција доместику схола у ред званичних (редовних) достојанстава нужно је ограничавало овлашћења свих представника војног врха: од времена Нићифора II Фоке, они се, у већини случајева, појављују у улози војних заповедника територијално, циљно и временски ограничених експедиција. Ако се наведеном дода да је и после званичне реформе институције врховне команде, владар не само имао него и често користио право да по сопственој процени додељује ванредна овлашћења, постаје јасније до које мере је умањена војна власт командних официра.[128] Не треба, такође, изоставити ни чињеницу да Тактикон Ескоријала региструје реформу провинцијске команде: дуке и катепани, чија је војна власт била везана за тагматске јединице, преузимали су улогу врховних заповедника у одређеним подручјима, те су тако у многим околностима учинили излишним именовање официра централне команде.

Конкуренција коју је током шездесетих и седамдесетих година 10. столећа добио доместик схола имала је за последицу да се овај положај често држао упражњен.[129] Поуздани помени овог официра припадају времену Василија II (976–1025), али се у тим случајевима није радило о неуобичајеним мандатима.[130]

точну војску. Да је увођење стратилата у ред тактиконских дужности означавало јачање позиција централне команде на истоку, упућују и синхрони извори који у Варди Склиру, првом познатом стратилату из Цимискијевог доба, виде заповедника „источних тагми", тј. „целог истока" (Scyl. 288, 300–301, 308, 314; Zon. 525).

128 Криза врховне команде која ће наступити у 11. веку очитује се, између осталог, у све чешћем прибегавању ванредним овлашћењима. На пример, извори су забележили велики број именовања на функцију стратега автократора у време Константина IX Мономаха (1042–1055). Понекад се додељивање неке од званичних функција командног карактера појачавало додавањем ванредних овлашћења, па тако из времена владе Михаила VI Стратиотика (1056–1057) имамо и пример именовања за доместика истока и стратега автократора (Scyl. 493), који је само показатељ озбиљне девалвације власти која проистиче из командних функција.

129 Једини доместик схола из времена Нићифора Фоке био је Јован Цимискије; за Цимискијеве владе, положај доместика схола истока био је на кратко испуњен: 973. доместик Мелиас поражен је у сукобу са Арабљанима код Амиде и допао је заробљеништва (*H. Grégoire*, Notes épigraphiques, Byz. 8/1 (1933) 79–88; *Kühn*, Armee148); око 977. за доместика истока постављен је Варда Фока, који је, могуће, тај положај држао све до своје царске прокламације; на западу су под Василијем деловала још двојица доместика схола: Стефан-Кондостефан (986) и Нићифор Уран. Постоји, такође могућност да је под истим царем дужност доместика схола запада обављао и Лав Мелисин (*Йорданов*, Преслав n⁰161–162).

130 Изузетак би могао представљати мандат Варде Фоке, међутим, нејасноће у изворима не допуштају да се прецизира време његовог трајања, јер постоје индиције да је привремено смењен са функције доместика схола, а затим поново постављен. У сваком случају, Варда Фока је узурпирао царску титулу 987, а у изворима је приказан као један од водећих људи у византијској војној хијерархији, који се непосредно пред побуну налазио на положају доместика схола истока; зна се да је имао велику самосталност у деловању у време када је гушио побуну Варде Склира, а такође су запажене његове војне активности у сиријском подручју.

С разлогом, међутим, неповерење у доместика схола ишчезло је тек када је, владаревом вољом, ова функција постала доступна евнусима: Константин VIII (1025–1028) поставио је на почетку своје владе евнуха Николу за доместика схола у рангу проедра.[131]

Закључак

Централизација врховне војне команде званично је у доба Аморијаца спроведена преко функције доместика схола, проширењем војне власти која из ње проистиче. Како је доместик схола био, пре свега, командни официр тагматске војске, основно питање које треба поставити јесте на који начин је проширење његових командних овлашћења на тематске трупе било повезано са византијском војном организацијом. Да ли је предност која је у војној хијерархији дата тагматском заповеднику била последица већ насталих промена у доташњој војној организацији или је реч о новој концепцији командне власти, спроведеној одозго?

Превласт тагматске (професионалне) војске над тематском недвосмислено је потврђена у изворима друге половине 10. столећа. Већ од самосталне владе Константина VII Порфирогенита терет арабљанско-византијског рата на источној граници морали су сносити професионални војници, који су у дужем и континуираном периоду били под оружјем. Врховна команда организована преко функције доместика схола показала је неуобичајену статичност у персоналном погледу, утолико што је дужност главнокомандујућег била у рукама припадника једне породице. Ратови који су, затим, вођени у доба три цара војника — Нићифора Фоке, Јована Цимискија и Василија II — само су потврдили настале промене у војној организацији и прелазак Византије на најамничку, тј. професионалну војску организовану по тагматском принципу.[132] Ту превласт исказао је и Тактикон Ескоријала и то не само у погледу повећања броја највиших командних официра, већ и у установљењу центара тагматске команде на провинцијском нивоу. Сви дуке и катепани који се наводе у тој ранг-листи били су географски упућени на неку област или град, а висок ранг који су носиоци ових чинова заузимали у службеној хијерархији формално је потврдио да је реч о потискивању класичне тематске војске на провинцијском нивоу.[133]

---

[131] Scyl. 370. На основу печата на којима се спомиње Петар, доместик схола запада, Јорданов је оставио могућност да се власник печата идентификује са стратопедархом Петром, евнухом, војсковођом из времена Нићифора II Фоке, Јована I Цимискија и Василија II, *I. Jordanov*, Molybdobulles de domestiques des scholes du dernier quart du Xe siècle trouvés dans la stratégie de Preslav, Studies in Byzantine Sigillography 2, 1990, 203–206; *исти,* Печатите n[0]148–157, 158; из наведеног би произашло да је положај доместика схола (запада) постао доступан евнусима пре него што је ту новину увео Константин VIII. Међутим, идентификација поменуте две личности није поуздана.

[132] *J.-C. Cheynet*, La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, ZRVI 29/30 (1991) 61–74.

[133] У ТЕ дукама и катепанима претходили су стратег Анатолика и петорица највиших командних официра византијске војске, а следили су им функционери у рангу стратега тема и градо-

Међутим, сузбијање тематског командног кадра које започиње тридесетих година 9. века, у време Теофила, а потврђује се под Михаилом III Аморијцем, морало је имати подлогу у војној организацији. Пренос врховних командних овлашћења над византијском војском на заповедника тагме схола у најмању руку сугерише питање које су му провинцијске трупе стављане по потреби на располагање. У литератури је обраћена пажња на постојање посебних јединица у оквиру класичне тематске војске,[134] чији су припадници, највероватније, били професионални војници, који су, за разлику од осталих тематских војника, непрекидно били под оружјем; они су у изворима означавани као ταξεῶται, ταξάτοι и ταξατιῶνες.[135] Први подаци о активностима таксата потичу из друге половине 7. века, дакле, из периода пре него што се доместик схола појављује као врховни заповедник војске у одсуству цара.

У прилог мишљењу о постојању професионалних јединица у оквиру тематских војски иду и вести које показују велику мобилност тематских стратега и њихових трупа. У том смислу упадљиве су, на пример, активности војски Тракије и Македоније и њихових стратега. Било је уобичајено да трупе стациониране у једној теми учествују пре свега у одбрани матичних области али и оних које су им географски блиске. Утолико се примарни војни задатак трачких и македонских трупа и њихових заповедника може дефинисати као одбрана северне границе Царства од Бугара (што је, према Константину Порфирогениту, био и разлог образовања ових округа[136]). Наведено потврђује и Теофанов Настављач, који објашњава да је постојао закон (νόμος) „да када су Бугари мировали“ ове војске буду употребљене и на истоку, тј. у другим областима Царства.[137] Дакле, трачке и македонске тематске јединице бране северну границу, те на њихов терет пре свега (али, не искључиво[138]) падају бугарско-византијски сукоби, али оне активно учествују у походима на истоку,[139] а у више наврата спомиње се

ва. Закључно са Цимискијевом владом било је установљено укупно седам командних центара тагматске војске на провинцијском нивоу: у Антиохији (која је била седиште дуке), у Месопотамији на истоку (дука), у Халдији (дука), у дунавској Месопотамији (катепан), у Италији (катепан), у Солуну (дука) и у Адријанопољу (дука), *Oikonomidès*, Listes 263.

[134] О тематским војницима в. *Марта Григориу-Јоаниду*, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε., Солун 1985 (мени недоступно). *Љ. Максимовић*, Тематски војници у византијском друштву — прилог новом процењивању проблема, ЗРВИ 39 (2001/2002) 25–49 (са прегледом литературе).

[135] *Ahrweiler*, Administration 42 et n. 3; 71 et n. 5; *Martha Grigoriou-Ioannidou*, Un problème de l' institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles, ByzF 19 (1993) 35–41 (посебно стр. 38, 39 и н. 22; 40).

[136] De Them. 84. Тема Тракија образована је у време Константина IV (668–685), а на прелазу из 8. у 9. век од њених западних области образована је тема Македонија, детаљније *P. Soustal*, Tabula Imperii Byzantini 6 (Thrakien), Wien 1991, 76 et n. 131; 82.

[137] Theoph. Cont. 181.

[138] Источне трупе су по потреби бивале ангажоване на западу. Већ су споменути подаци о учесницима у бици са Крумом из 811, међу којима се спомиње стратег Анатолика (в. нап. 52); такође, 813, Лав Јерменин, тадашњи стратег Анатолика учествовао је са стратегом Македоније у бици код Версиникије, Theoph. 500–501.

[139] Код Теофановог Настављача споменут је поход који је Михаило III предузео 861. против емира Мелитине Амра, предводећи 40 000 „Трачана и Македонаца“, Theoph. Cont. 177; Scyl.

њихово деловање на подручју јужне Италије.[140] Слични подаци постоје и о другим тематским војскама, па се, на пример, спомињу „одабране" (ἐπιλέκτων) јединице Харсијанона и Кападокије, које су под заповедништвом Стефана Максентија послате у јужну Италију у време Василија Македонца.[141]

У наведеним случајевима извесно је да нису сви тематски контингенти слати у угрожена подручја већ одређени број јединица које су могле бити мобилисане у краћем периоду. Од времена Аморијаца, таква разнородна војска стављана је, по правилу, под заповедништво пре свега доместика схола или официра чија је командна власт била регулисана ванредним овлашћењима. При томе, треба нагласити да су се активности доместика схола превасходно односиле на источни и балкански део Царства,[142] док се на западу команда и даље организовала преко, пре свега, функције моностратега.

О војним овлашћењима доместика схола подаци из извора показују следеће: он се, по правилу, наводи као заповедник „тагми и тема"; његова овлашћења протежу се на копнене трупе; уколико је реч о садејствовању копнене војске и флоте, уз доместика ће се спомињати и друнгарије флоте (као, на пример, у време рата са Симеоном[143]); доместик схола је на ратишту могао да прати цара или да на неки начин дели команду са њим[144] (у том случају, долази до промене у командном ланцу утолико што цар преузима улогу врховног заповедника), што,

99. Genes. 65 спомиње учешће Трачана и Македонаца, али и других тема: σὺν λοιποῖς θεμάτων στρατεύμασι; cf. *Lemerle,* Pauliciens 94.

140 О томе посебно говоре подаци из времена владе Василија I Македонца; у три експедиције које су једна за другом биле послате у подручје јужне Италије, учествовале су трупе из Тракије и Македоније: око 880, Лав Апостип „тадашњи стратег Тракије и Македоније" послат је у јужну Италију; 882/883, за „стратега војски у Лангобардији" означен је Стефан Максентије, који је у јужну Италију дошао са „Трачанима и Македонцима и одабраним Харсијанитима и Кападочанима"; њега је 885. наследио Нићифор Фока Стари, „моностратег западних тема, Тракије и Македоније и Кефалоније, Лангобардије и Калабрије" , Theoph. Cont. 305, 312; G. Monachos-Muralt 757; cf. *J. Gay*, L' Italie méridionale et l' Empire byzantin depuis l' avènement de Basile I jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867–1071), Paris 1904, 112, 132–133; *Ђурић*, Фоке 231–233; *Falkenhausen*, Untersuchungen 74–75.

141 Theoph. Cont. 312; уп. Scyl. 160, који сажето преноси Теофановог Настављача, изостављајући Харсијаните.

142 То је био разлог због кога је, после деобе функције доместика схола из времена Романа II, правим наследником доместика схола сматран доместик схола истока, који је, сходно томе, често и називан једноставно „доместик схола", *Ahrweiler*, Administration 57–58.

143 Реч је о случајевима када се примењује тзв. тактика двоструке офанзиве и када копнена војска иде од југа ка Дунаву (преко византијске Тракије) а истовремено црноморска флота преко ушћа Дунава затвара Бугаре са севера. У време када је Нићифор Фока Стари предводио копнене трупе као доместик схола (894), друнгарије флоте, Евстатије, споменут је, такође, уз њега као заповедник, Theoph. Cont. 358.

144 Уобичајено је било да доместик схола делује самостално, али постоје и други примери, не само онај који се односи на Теофила и Манојла, већ на доместика схола запада, Стефана Кондостефана, који је 986. пратио Василија II у походу против Сердике, Scyl. 331. Исто важи и за командне функционере који се појављују у ТЕ; извори показују да, по правилу, они делују самостално, али у случају да је на престолу цар-војник, онда се дешава да он преузима улогу главнокомандујућег у неком походу.

на пример, није била карактеристика главнокомандујућег са ванредним овлашћењима стратега автократора.[145]

Централизација врховне команде морала је бити подстакнута и потребом да Византија поправи позиције у рату са Арабљанима. Велики губици које је Царство претрпело под Михаилом II Аморијцем, као и притисак на источној граници захтевали су другачију организацију врховне команде, те се преносом врховних овлашћења на доместика схола обезбедило ефикасније руковођење војним походима. Од времена Аморијаца доместик схола учествује на ратиштима која су у датом тренутку била од виталног интереса за Византију. Под Теофилом, Михаилом III и Василијем Македонцем радило се о одбрани малоазијских покрајина, а од Лава VI приоритет је дат бугарско-византијском рату, који је вођен на подручју Тракије и Македоније. После епохе ратова са Симеоном, Византија се окреће истоку, у којем је борба за одбрану Мале Азије и проширење власти ван њених граница обележила не само другу половину 10. века већ и владу Василија II. Велики војни успеси, које је Византија постигла током тог периода, остварени су, пре свега, преко функције доместика схола.

После реформе институције врховне команде, која је спроведена за владе Романа II, Нићифора II Фоке и Јована I Цимискија, командна власт доместика схола се постепено ограничава, те се он најчешће појављује у улози заповедника територијално и циљно ограничених експедиција. Већ од краја 10. века долази до раздвајања тагме схола од доместика схола, а од Константина VIII тај положај се отвара према евнусима. Отуд се у изворима 11. века доместик схола наводио само као доместик истока и доместик запада. Предност истока могла се потврдити и у чињеници да је до епохе Комнина доместик истока означаван и као велики доместик.[146]

---

145 Тенденција ка већој контроли командних функција, која се може пратити од установљења званичних положаја конкурентских доместику схола, видљива је и на примеру стратега автократора: у време Василија II, при крају рата са Самуиловим наследницима, Давид Аријанит је, према Скилици, именован „за стратега автократора" у Скопљу (Scyl. 358; према допуни Михаила Деволског, реч је о положају катепана Бугарске). У то време цар се, такође, налазио на балканском ратишту, додуше, не у оном подручју које је поверено Аријаниту. Утолико је занимљивије споменути да се према *P. Stephenson*, Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204, Cambridge 2000, 74, власт Давида Аријанита, стратега автократора у Скопљу, односила на стратеге тема-тврђава образованих у подручју северно од линије Драч–Солун; у том случају, дакле, стратег автократор би ипак имао сведена овлашћења, а израз автократор означавао би врховног стратега у дотичној области; међутим, питање је колико такву интерпретацију дозвољава природа функције стратега автократора, јер подаци из извора показују да из ње проистичу пре свега командна овлашћења над војском у походу. Такође, вести о стратезима автократорима из познијег периода сведоче да у походима које предводи тај официр цар, по правилу, не учествује.

146 Детаљније *Oikonomidès*, Évolution 142–143.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Ahrweiler, Administration	*Hélène Glykatzi- Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles, BCH 84 (1960) 1–111 (VR = Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, n^{0} VIII).
BCH	Bulletin de Correspondance hellénique
Byz.	Byzantion, Bruxelles.
ByzF	Byzantinische Forschungen, Amsterdam.
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae.
Cheynet, Phocas	*Dagron*, Traté (Appendice).
Cheynet, Effectifs	*J.-C. Cheynet*, Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe–XIIe s., Cahiers de civilisation médiévale X–XII siècles, XXXVIII/n^{0} 4 (1995) 319–335.
Cheynet, Skylitzès	Jean Skylitzès. Empereurs de Constantinople, trad. *B. Flusin*, annoté *J.-C. Cheynet*, Paris 2003.
Dagron, Traté	*G. Dagron*, *H. Mihăescu*, Traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), Paris 1986.
DAI	Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins,* CFHB, Washington 1967.
De Cer. I	Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, I, ed. *J. J. Reiske,* Bonn 1829.
De Them.	Constantino Porfirogenito, De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Studi e Testi 160, Vatican 1952.
De Vel.	*Dagron*, Traté.
Diac.	Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem, ed. *C. B. Hase*, Bonn 1828.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington.
Ђурић, Фоке	*И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976)189–296.
EO	Échos d' Orient, Kadiköy–Bucharest.
Falkenhausen, Untersuchungen	*Vera von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967.
Ферлуга, Ниже јединице	*Ј. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 61–98.
Ferluga, Clisure	*J. Ferluga*, Le clisure bizantine in Asia Minore, ZRVI 16 (1975) 9–23.
ФК	Филотејев клиторологион, *Oikonomidès*, Listes 65–235.
G. Monachos-Muralt	Georgies Monachos dictus Hamartolos, Chronicon, ed. *E. De Muralto*, Petropolis 1859.
Genes.	Iosephi Genesii regum libri quattuor, rec. *A. Lesmueller-Werner* et *I. Thurn*, CFHB 14, Berlin 1978.
Georg. Mon. Cont.	Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838, 761–924.

Georg. Monach. II	Georgii Monachi Chronicon II, ed. *C. de Boor*, Leipzig 1904.
Grégoire, Manuel et Thèophobe	*H. Grégoire*, Manuel et Thèophobe ou la concurrence de deux monastères, Byz. 9/1 (1934) 183–204.
Guilland, Recherches I	*R. Guilland,* Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin — Amsterdam 1967.
Йорданов, Преслав	*И. Йорданов*, Печатите от стратегията в Преслав (971–1088), София 1993.
Крсмановић, Успон	*Бојана Крсмановић*, Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001.
Kühn, Armee	*H.-J. Kühn*, Die Byzantinischen Armee im 10. und 11. Jahrhundert, Wien 1991.
L. Gramm.	Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonn 1842.
Lemerle, Pauliciens	*P. Lemerle*, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, TM 5 (1973) 1–144.
Lemerle, Thomas le Slave	*P. Lemerle*, Thomas le Slave, TM 1 (1965) 255–297.
Μικρά Ασία	*В. Влисиду, Е. Кундура-Галаки, Сѿ. Ламбакис, Т. Лунгис, А. Савидис*, Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}–11^{ος} αι.), Αθήνα 1998.
Oikonomidès, Listes	*N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
Осѿрогорски, Браћа Василија I	*Г. Осѿрогорски*, Браћа Василија I, СД III, Београд 1970, 296–304 (=Братья Василия I, Сборник в паметь на професор Петър Ников, София 1939, 324–350).
Осѿрогорски, Историја	*Г. Осѿрогорски*, Историја Византије 1959 (СД VI, 1970).
REB	Révue des études byzantines, Paris.
S. I	*W. Seibt,* Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I: Kaiserhof, Wien 1978.
Scyl.	Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, V, Series Berolinensis, Berlin — New York 1973.
СД	Сабрана дела.
Sym. Mag.	Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838, 601–760.
Theoph.	Theophanis Chronographia, rec. *C. De Boor* I, Leipzig 1883.
Theoph. Cont.	Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838.
ТБ	Тактикон Бенешевича, *Oikonomidès*, Listes 237–253.
ТЕ	Тактикон Ескоријала, *Oikonomidès*, Listes 255–277.
ТМ	Travaux et Mémoires, Paris.
ТУ	Тактикон Успенског, *Oikonomidès*, Listes 41–63.
Vasiliev, Byzance et les Arabes	*A. A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes, I: La dynastie d'Amorium (820–867), ed. Française *H. Grégoire, M. Canard*, Bruxelles 1935.

Vatop.	Actes de Vatopédi I: des origines à 1329, Archives de l'Athos XXI, ed. *J. Bompaire, J. Lefort, Vassiliki Kravari, Ch. Giros*, Paris 2001.
W.S. II	*Alexandra-Kyriaki Wassiliou*, *W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, II: Zentral- und Provinzialverwaltung, Wien 2004.
Z.N.	Byzantine Lead Seals, by *G. Zacos*, comp. and ed. *J. W. Nesbitt*, II, Bern 1984.
Zon. III	Ioannis Zonarae epitomae historiarum III, ed. *Th. Bütner — Wobst,* Bonn 1897.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд.

Bojana Krsmanović

THE POTENTIAL OF THE OFFICE OF *DOMESTIKOS TON SCHOLON* (8TH–10TH CENTURIES)*

The flexibility of the Byzantine state apparatus was provided by the Emperor's capacity to grant competences, offices and honorary titles at his will, a feature that had a considerable impact on the organization of the supreme command in the Empire.

Two basic types of military offices can be distinguished: the so-called official (those known from *taktika*) and the unofficial, i.e. extraordinary ones (*monostrategos*, *strategos-autokrator*). The designations of the latter are often denied the status as technical terms. Now, whether these terms are technical or not is only to be determined on the basis of the existence or non-existence of clearly defined competences attached to them. For instance, the report of Nikephoros Phokas the Elder's appointment to the post of "*monostrategos* of the Western Themes, Thrace and Macedonia and Kephalonia, Longobardia and Calabria" (G. Monachos-Muralt 757) bears witness to the clearly defined military competences of the *monostrategos*. It is therefore highly improbable that the term '*monostrategos*' was used in its literal sense here: it is an officer whose power is not only military, but also explicitly accumulative in nature. Accumulative military power, i.e. a power over military units of dif-

* The present paper is a part of a wider research project dealing with the institution of the supreme command in Byzantium in the period between the 8th and the 11th centuries. The first part of the project, presented here, is devoted to the development of the office of *domestikos ton Scholon*, whereas the second one, to appear in ZRVI 44, deals with comparison of the accumulative military powers of the *domestikos ton Scholon*, the *strategoi* of the themes, and the extraordinary functions of *monostrategos* and s*trategos-autokrator*.

ferent types and origins, is the basic characteristic of the highest commanding offices.

From the standpoint of the Byzantine practice, the bestowal of a command or prerogatives (ἀρχή, ἐξουσία) has to be kept apart from the appointment to an office, since in many cases a certain kind of military power did not necessarily follow from a certain kind of military office, even the coincidence of power and office was common enough. As for the supreme military command, at least three ways of granting it can be distinguished:

1) bestowal of official, i.e. *taktikon* military offices (*strategoi* of the themes, commanders of *tagmata*);

2) bestowal of extraordinary military competences (naming to the office of *strategos-autokrator* or *monostrategos*);

3) bestowal of military competences to an official whose post does not belong to the category of military offices (*logothetes tou dromou*, eunuchs of the Imperial palace as supreme commanders of military campaigns — *parakoimomenos*, *protovestiaros*, etc.).

The interpretation of both an office (official or unofficial) and the power it was to be invested with depended on the decision of the ruler and on his interventions in the functioning of the state apparatus. In a considerable number of attested cases, for instance, the so-called official offices — which, in contrast to the extraordinary, unofficial ones, did imply a set of traditionally defined competences — transcended their basic content through a decision by the Emperor. Thus, all offices mentioned in the Byzantine *taktika* had a certain potential which was fully realized only if the ruler saw to it by granting the bearer of the office more power than was common for the duty he was performing.

The process of the historical development of an office is to be interpreted as a change of its original content. On the one hand, when the competences attached to an office were abolished or restricted, the office tended to turn into an honorary title over time (a fate shared by many, if not all, Byzantine offices). On the other hand, if the prerogatives were changed or widened, an office could grow weaker or stronger with respect to the power it carried. The way the potential of an office was realized is neatly illustrated by the example of the office of *domestikos ton Scholon*.

Since *domestikos ton Scholon* came to be the most prestigious (official) office in the Byzantine military hierarchy, the way it developed is illustrative of the development of the entire institution of supreme command in the Empire. In the course of two centuries, which is the time that passed between the first mention of the *domestikos ton Scholon* as an independent officer (767/8) and the final stage of the military reform under John I Tzimiskes, reflected in the Escorial *Taktikon* (971–975), four stages in the development of the office of *domestikos ton Scholon* can be discerned.

I. Time of the predominance of the *Strategoi* of the themes

The first stage in the development of the office of *domestikos ton Scholon* can be traced back to the time of Constantine V, more precisely to the first mention of the *domestikos ton Scholon* as an independent officer in the Byzantine army (767/8); this stage ended with the seizure of power by the Amorian dynasty (820). From the point of view of the organization of the supreme command, this period is characterized by the predominance of the *strategoi* of the themes, first of all the *strategos* of Anatolikon, who played the dominant role in warfare. At the same time, the *domestikos ton Scholon* is indisputably the most eminent officer of the Capital, the title being frequently mentioned in the context of internal religious and dynastic conflicts. If he took part in warfare, the *domestikos ton Scholon* cooperated with the *strategoi* of the themes, but he was not their superior.

The entry for 781/2 from Theophanes, mentioning a certain Antonios, who participated in the campaign at the lake Bane as a "*domestikos ton Scholon* with *tagmata*" (Theoph. 456: τὸν δομέστικον σὺν τοῖς τάγμασιν), shows that at this time this officer had a command not only of the *tagma ton Scholon*, but also of the *tagm*a of the *Exkoubitoi* (first mentioned in 765). Later, after the creation of the remaining two Constantinopolitan *tagmata* — *tagm*a τοῦ ἀριθμου (791) and *tagm*a of the *Hikanatoi* (809) — the power of the *domestikos* extended, so that he was occasionally in command of all four *tagmata*, known as τὰ βασιλικὰ τάγματα or τὰ τέσσαρα βασιλικὰ τάγματα.

II. From officer of the Capital to provincial officer

The second stage in the development of the office of *domestikos ton Scholon* falls in the time of the Amorian dynasty. In this period, the Capital's most eminent officer took over the leading role in the military hierarchy and became the supreme commander of the army at war in the absence of the Emperor, with both the *tagmata* of the Capital and the armies of *themata* (i.e. of the provinces) under his control. A process of centralization of the supreme command was taking place, reflected on the one hand in the reduction of the military power of the *strategoi* of the themes (first of all the *strategos* of Anatolikon), and on the other in the expansion of the commanding power of the *domestikos ton Scholon*, who was now the commander of "*tagmata* and *themata*", i.e. of the military units of both the Capital and the provinces.

The first step in this process was the administrative reorganization of the themes of Asia Minor (triggered by the uprising of Thomas the Slav) in the time of Michael II the Amorian, whereby large themes were fragmented, with the resulting curtailment of the military power exercised by the *strategoi*.

During the reign of his son Theophilos, it was the commanding officers that were favored instead of the military-administrative representatives, as witnessed by the activities of the most eminent military leaders of that period, the *domestikos ton Scholon* Manuel the Armenian and the commander of the *Persian tagma* (περσικὸν τάγμα) Theophobos. The first formal indications of the change in the military hier-

archy date back to the period of Theophilos' reign. All four preserved *taktika* of the 9th and 10th centuries clearly indicate the primacy of the *strategos* of Anatolikon over the *domestikos ton Scholon*. Until Theophilos, the posts of *strategos* of Anatolikon and *domestikos ton Scholon* had not constituted hierarchically interconnected ranks on the path of career advancement. It was only with the official promotion of Manuel the Armenian from the office of *strategos* of Anatolikon to the rank of *domestikos ton Scholon* that the model of advancement in the military hierarchy to be predominantly used in the future was defined. Manuel's case served as a model in yet another important issue: the primacy of the *domestikos ton Scholon* was as a rule formally justified by an honorary title, a practice that, according to the sources, became common in the second half of the 10th century (the rank of the *domestikos ton Scholon* was usually supplemented by the title of *magistros*). However, even before that, the rank of the *domestikos ton Scholon* with the title of *patrikios* (such as Nikephoros Phokas the Elder) was higher than that of the *strategoi* of the themes with respect to the commanding power they were invested with.

The increasing importance of the office of *domestikos ton Scholon* is unequivocally attested from the time of the independent reign of Michael III (856–867). Theophanes Continuatus and other sources are explicit that at this time the Amorian family took over the control of the army, using the office of *domestikos ton Scholon* as a means for that purpose. The way this post was filled is illustrative of the flexibility of the Byzantine state apparatus, one of the most important features of which was the lack of coincidence between the competences (ἀρχή, ἐξουσία) and the office.

In the period between 856 and 867, the nominal office bearers were the Emperor's uncle Bardas, Bardas' eldest son Antigonos, and Petronas, Bardas' brother. Bardas got this post in 856, but it is not known when he formally left it; Antigonos is mentioned as the *domestikos ton Scholon* in 863 and 866 (at the time his father was killed); Petronas is said to have officially assumed the office after the victory in the battle of Poson, 863 (Theoph. Cont. 183; De Cer. I,647; Scyl. 101); he probably held it until his death in 865. In two places, Theophanes Continuatus mentions that Bardas held the office of the *domestikos ton Scholon*, but since he was not fully able to perform the duties connected with it because of his other political functions, he yielded it to his brother Petronas (Theoph. Cont. 167, 180). Thus Petronas, *strategos* of the Thrakesion theme, appears as the supreme commander of the Byzantine army already in 856, even though Bardas only temporarily yielded him the competences of the *domestikos ton Scholon*, not the office itself. Yet another instance of the transfer of military power not followed by an official naming to the corresponding office is attested in 863. The official *domestikos ton Scholon* at that time was Antigonos, but the offensive of 'Umar, emir of Melitene, prompted the Emperor to order Petronas, *strategos* of the Thrakesion theme, to take over the command of the Byzantine army. Petronas was thus a superior of the *strategoi* of the themes of Armeniakon, Boukellarion, Koloneia, Paphlagonia, Anatolikon and Cappadocia, to the *kleisourarchoi* of Seleukeia and Charsianon, and to the *strategoi* of Thrace and Macedonia. On the top of it, "the theme of Thrakesion" and four Imperial *tagmata* were

under his command. After the victory, Petronas was officially named *domestikos ton Scholon* (Theoph. Cont. 181).

This example is important for two reasons. First, it shows the practice of granting broadest possible military competences to a person without raising him to the corresponding office. There is one more instance of this *indirect exercising of an office*, attested somewhat later: while Nikephoros Phokas was preoccupied with the Cretan campaign (960/961), his brother Leo took charge on the eastern front, which is explained by Theophanes Continuatus as Leo's engagement ἐκ προσώπου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ (Theoph. Cont. 479). Second, the detailed description of Petronas' prerogatives together with the data on the parties in the conflict of 863 allow us to define more precisely the competences of the *domestikos ton Scholon*. Primarily, he was the commander of the *tagma ton Scholon*, whose commanding power could, if necessary, be extended to cover all the *tagmata* of the Capital. From the time of Michael III (probably already since Theophilos), the competences of this officer could be expanded to include the control over all provincial armies, i.e. the armies of *themata*. *Domestikos ton Scholon* was thus advanced to the position of the commander of the whole army in the absence of the Emperor, the sources often referring to him as the commander of 'both *tagmata* and *themata*'.

III. The tenth century: The phenomenon of the privatization of the office

In the 10th century, the office of *domestikos ton Scholon* underwent a new development, in the course of which it assumed two features highly uncharacteristic for the Byzantine state practice. Arising from the decisions made by the Emperor himself, these two features may be subsumed under the term *privatization* of the office. The first one pertains to the duration of the mandate of the *domestikos ton Scholon*, at that time the only holder of the supreme command (John Kourkouas under Romanos I Lekapenos; Bardas and Nikephoros Phokas during the reigns of Constantine VII and Romanos II). The second is the succession of the members of one family in this office (the case of the Phokades at the time of Constantine VII and Romanos II). The fact that the supreme command was in the hands of few people for long periods of time (a phenomenon unique in the history of Byzantium) at first doubtlessly contributed to its centralization. Later, however, this caused increasing decentralization of the supreme command, insofar as the *domestikos ton Scholon* now stood between the Emperor in Constantinople and the (professional) army on the eastern frontier. Furthermore, he was not merely a loyal subject anymore, like John Kourkouas used to be; instead, he was assuming the role of the creator and coordinator of the entire eastern policy and was only formally subjected to the Emperor (the case of the Phokades family).

IV. The reform of the supreme command: Creation of rival offices

The fourth stage in the development of the office of *domestikos ton Scholon* falls in the period of the reforms of the institution of supreme command in the Empire. The basic characteristics of this period are, one the one hand, the increasing

number of the commanding officers of highest rank (because of the introduction of new duties), and on the other, the curtailing of their power, so that since the reign of Nikephoros II Phokas they functioned merely as leaders of individual military expeditions within limited territories and with limited goals. This naturally also led to the curtailment of the competences of the *domestikos ton Scholon*.

Formally, the reform started with the division of the office of *domestikos ton Scholon* and the creation of two new offices — *domestikos ton Scholon* of the East and *domestikos ton Scholon* of the West — in the first years of the reign of Romanos II.

The reform gained momentum during the reign of Nikephoros II Phokas, when the office of *stratopedarches* was created. The Escorial *Taktikon* mentions two *stratopedarchai*, those of the East and of the West. This points to the split position of the *domestikos ton Scholon* as the model for the organization of this new commanding office of highest rank. The office of *stratopedarches* had two salient features. The first is commented upon in the narrative sources: ever since its creation (in 965 or 967), the new office was accessible to eunuchs. The second feature can be inferred from the Escorial *Taktikon*, which does not mention any lower officers belonging the staff of *stratopedarchai* (like e.g. *topoteretes*). This means that this officer did not have a specific *tagma* under his command. In view of these facts, one may wonder whether a *stratopedarches* could replace a *domestikos ton Scholon* and take over the command of the *tagma ton Scholon* from the outset. If this was the case, he was the deputy of the *domestikos ton Scholon* in the narrow sense of the word, endowed with the same type of commanding power. In any case, from the end of the 10th century onwards, the *tagma ton Scholon* was headed by the *topoteretes ton Scholon*, not by the *domestikos*, this new development only increasing the similarity of *domestikos ton Scholon* with *stratopedarches* as described in the Escorial *Taktikon*.

The reform of the institution of supreme command was completed under Tzimiskes with the creation of the office of *stratelates*, described in the Escorial *Taktikon* as a singular position. Initially, this office resembled the old function of *domestikos ton Scholon* in that it was connected with the command of *tagma* of *stratelatai*. However, *stratelates* was also soon to become a commander of armies provisionally assembled for a particular campaign.

Thus, beginning with the reign of Tzimiskes, the Emperor could choose between one of the five officers of highest rank, with the result that the power of the previously first officer of the Byzantine army — the *domestikos ton Scholon* — was clearly limited. In addition, the reform of the commanding system also brought about changes in the provinces: the creation of the offices of the provincial *doukai* and *katepano* often rendered the nomination of the representatives of the central command superfluous.

Conclusion

The centralization of the supreme command at the time of the Amorian dynasty (under Theophilos and Michael III) was carried out by expanding the competences of *domestikos ton Scholon* from the *tagmata* of the Capital to the provincial

army. The units of the provincial army put at his disposal when necessary were probably units made up of professional soldiers which were incorporated into the armies of the themes (perhaps ταξεῶται/ταξάτοι/ταξατιῶνες). The hypothesis of the existence of professional military units within the armies of the themes is supported by the reports which point to great mobility of the *strategoi* of the themes and their troops. A good example of this are the activities of the Thracian and Macedonian armies and their *strategoi*. The primary duty of these troops was to defend the territories of their respective themes (Thrace and Macedonia) and the northern frontiers of the Empire from Bulgarian incursions. In addition to this, however, Theophanes Continuatus claims that there was a law (νόμος) according to which "when the Bulgarians were at peace" these armies could be used in the East (Theoph. Cont. 181). There are also reports on the activities of Thracian and Macedonian armies in South Italy.

Concerning the military competences of the *domestikos ton Scholon*, the data given by the sources reveal the following: As a rule, he is mentioned as a commander of "*tagmata* and *themata*", primarily responsible for the land forces. If the army and the navy were to act together, *droungarios tou ploimou* was always mentioned along with the *domestikos* (so e.g. during the war with Symeon). The *domestikos ton Scholon* could follow the Emperor on the battlefield or share the command with him in one way or another, in which case the chain of command was changed, with the Emperor assuming the role of the supreme commander. This never occurred with the supreme commanders invested with extraordinary prerogatives, such as *strategos-autokrator*.

The centralization of the supreme command was certainly provoked by the need to strengthen the positions of Byzantium in the war against the Arabs. Great losses the Empire suffered under Michael II the Amorian as well as the pressure on the eastern frontier made the reorganization of the supreme command imperative, the transfer of the supreme command to the *domestikos ton Scholon* being a solution which rendered the management of military campaigns more efficient. Since the time of the Amorians, the *domestikos ton Scholon* was involved in battles which were of vital interest for Byzantium at the given moment. Under Theophilos, Michael III and Basil I, his major task was the defense of the borders in Asia Minor, the priorities changing only at the time of Leo VI, when the Byzantine-Bulgarian war, led on the territories of Thrace and Macedonia, came to the fore. After the era of wars against Symeon, Byzantium once again turned to the East, where the struggle for the defense of Asia Minor and for the spreading of Byzantine power across its limits marked not only the second half of the 10th century, but also the reign of Basil II. Great military achievements of Byzantium during this period are for a greater part due to the office of the *domestikos ton Scholon*. It should not go unmentioned that Southern Italy and Sicily did not belong to the competences of the *domestikos*, the campaigns in this part of the Empire being led by the *strategoi* of the themes or by extraordinary officers (*monostrategos*, later also *strategos-autokrator*). After the reform of the provincial organization, the defense of the regions in South Italy was in the hands of the *katepano* of Italy.

The reform of the institution of supreme command had as its consequence the gradual curtailing of the power of the *domestikos ton Scholon*, so that at the end he acted only as a commander of individual campaigns, within limited territories and with limited goals. At the end of the 10th century the office of *domestikos ton Scholon* was separated from *tagma ton Scholon*; in the course of the reign of Constantine VIII the position was opened for eunuchs. The sources of the 11th century refer to this office only as *domestikos* of the East and *domestikos* of the West. The seniority of the East is visible from the fact that until the age of the Komnenoi the *domestikos* of the East was also referred to as *grand (megas) domestikos*.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 94(495.02:497.11)"11":82.085(495.02):801.313.4(=861)

Влада Станковић

СРБИ У ПОЕЗИЈИ ТЕОДОРА ПРОДРОМА И АНОНИМА МАНГАНСКОГ

Рад представља покушај дубљег тумачења стихова двојице песника Комнинског Царства, у којима се описују савремени сукоби са Србима. Детаљна анализа конкретних података из појединих песама Теодора Продрома и Анонима Манганског пружа јаснију слику како о начину на који су они у својим реторским саставима употребљавали етнониме, тако и о њима самима и њиховом положају у окружењу цара Манојла Комнина, допуњујући истовремено податке историчара о походима овог цара на Србију средином XII века.

Средина XII века представљала је време великих и учесталих византијских похода на Угарску и Србију, који су били једна од последица укупне политичке констелације снага у региону након другог крсташког рата. Србија и Угарска, здружене сродством владарских породица и истоветним политичким интересима, биле су сврстане на страну бројних противника Царства, спојених у снажну антивизантијску коалицију. У исто време у византијској престоници, у непосредном окружењу самог василевса Манојла Комнина (1143–1180), налазила су се два песника сличних, али нипошто не и истоветних животних и учењачких судбина, две највеће песничке звезде византијске политичке поезије XII века, Теодор Продром и његов нешто млађи анонимни савременик, обично називан Продром или Аноним Мангански.[1] Снага, убедљивост, често готово тренутна актуелност, али, можда на првом месту, изузетна прецизност и истинитост њихових стихова, представљају посебну вредност за истраживаче различитих аспеката политичке повести, али и идеја и духовне климе Комнинског царства. Сличан је случај и са њиховим подацима важним за српску историју и расветљавање комплексних односа српске државе великих жупана и оснажене Ви-

[1] *С. Пападимитриу*, Ὁ Πρόδρομος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος XI 22, BB 10 (1903) 102–163. *W. Hörandner*, Theodoros Prodromos Historische Gedichte, Wien 1974 (=*Hörandner*, Prodromos), 21–72 (Leben; Werke). *Idem*, Theodor Prodromos und die Gedichtsammlung des Cod. Marc. XI 22, JÖBG 16 (1967) 91–101. *Idem*, Marginalien zum „Manganeios Prodromos", JÖB 24 (1975) 95–107. *Idem*, Zur Frage der Metrik früher volkssprachlicher Texte. Kann Theodoros Prodromos der Verfasser volkssprachlicher Gedichte sein?, JÖB 32/3 (1982) 375–381.

зантије, односно прецизније, са њиховим приказом византијских борби са Србима. Због дуготрајних дилема у византологији о питању идентитета писца или писаца ових многобројних стихова политичке садржине (оба аутора су највише писали у византијском петнаестерцу који је називан управо *политичким стихом*, иако су користили и дванаестерац, а Продром чак и антички хексаметар),[2] и најпре због недостатка потпуног критичког издања ових песама, оне задуго нису нашле своје право место међу проучавациома византијске, па и српске историје. Док је поезија Теодора Продрома пре три деценије добила своје дуго очекивано критичко издање заједно са опширном студијом из пера најбољег познаваоца његове и поезије XII века уопште, професора Волфрама Херанднера (Wolfram Hörandner) из Беча, тешко приступачан опус Анонима Манганског још увек се налази расут по старим издањима, уз не мали број необјављених стихова из чувеног млетачког кодекса Marciana graeca XI 22, који садржи дела овог ретора, већ у византијско време повезаног и именом са својим претходником Теодором Продромом.

Као показатељ значаја и ова два аутора, али и византијске реторике XII века уопште, на 19. светском конгресу византолога у Копенхагену 1996. године Елизабет Малами (Elizabeth Blangez-Malamut) и Мишел Какурос (Michel Cacouros) пружили су приказ слике Срба у византијској реторици Комнинског времена. Тумачећи детаљно различите аспекте идејних и идеолошких премиса којима су били испуњени ови састави, аутори су указали и на осетно, и добро познато напредовање царске идеологије и величања василевса у XII веку, које је у великој мери и условљавало став Византинаца према својим северним суседима, противницима и вазалима.[3] Полазећи од конкретних вести Теодора Продрома и Анонима Манганског, намера ми је да скренем пажњу на податке ова два важна — и врло утицајна — аутора о Србима и на њихов значај за разумевање и реконструкцију савремених догађаја. Уз то, упоређење њихових вести о Србима, приликама у којима су они спомињани, те начина на који је то чињено, послужиће као још један пут боље и јасније карактеризације ова два различита песника, две дубоко различите личности, сведочећи подједнако и о промењеној друштвеној клими у Цариграду, до које је дошло са потпуним учвршћивањем Манојла Комнина на власти.

Добро је познато да византијски писци нису увек или нису најбоље правили довољно јасну етничку диференцијацију народа са којима је Царство долазило у контакт, без обзира на то да ли се радило, у ређим случајевима, о њиховом недовољном познавању стварних прилика, или чешће о једној врсти маниризма

[2] Питање један или два Продрома и њихов међусобни однос као и постојање дилема које су трајале готово читаво столеће, од седамдесетих година XIX века до исте деценије наредног столећа. „Продромско питање" обновио је у пуној снази Александар Каждан, *A. Kazhdan — S. Franklin*, Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, 87–114, покушајем померања хронолошких граница живота Теодора Продрома, али, можда још важније, оснаженом сумњом у различитост два песника. Кажданово схватање, које није било потпуно усамљено у науци, оспорио је с правом *W. Hörandner*, JÖB 38 (1988) 469–470, уп. и радове из претходне напомене.

[3] *E. Blangez-Malamut et M. Cacouros*, L'image des Serbes dans la rhétorique byzantine du XIIe siècle, Byzantium — Identity, Image, Influence, Major Papers of the XIXth International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996, 97–122 (=*Malamut — Cacouros*, L'image des Serbes).

који је, попут какве строге моде у писању, захтевао да се *варварски* народи, они народи чије постојање није забележено у античким изворима, називају различитим, одвајкада познатим етнонимима. Последњи принцип имао је и значајну идеолошку димензију, која је подједнако била усмерена ка споља, ка самим носиоцима тих имена, колико је била коришћена и у унутрашњој политици: с једне стране, суседима и народима у близини Царства Византинци су на тај начин одузимали добар део њиховог стварног идентитета, док су истовремено себи још једном потврђивали предност над њима, истицањем свог *ромејсӣва*, али су тиме и победници над овим новим — старим варварима постајали ближи великим претходницима и узорима, односно, најчешће ове и надмашивали својим подвизима.

Употреба старих етнонима за стране народе зависила је у великој мери од намера и претензија аутора, намене или жанра његовог састава, и не мање важно, од евентуалне прилике на којој је овај требало да буде јавно прочитан или изведен. Историјска дела, писана обично са веће временске удаљености, стоје стога помало по страни од феномена који се овде обрађује, иако се у њима из различитих разлога и великим делом због самих коришћених извора, такође јављају различити називи за *младе народе* који су окруживали Византију.[4] Осим тога, за разлику од касније устаљености одређених старих етнонима за поједине народе, као што ће у византијској историографији XIV века бити случај са именом Трибали за Србе, у време бурних односа Царства са својим балканским суседима половином XII века ромејски учењаци су тек покушавали да на неки начин разврстају бројне народе, истовремено истичући своју претенциозну ученост у покушају да изнађу што необичнија и неуобичајенија имена. Најбољи пример за ту специфичну језичку екстравагантност представља учени Михаило *Солунски*, који је, пишући интензивно прозне похвале василевсу Манојлу Комнину у периоду 1150–1156, посебно инсистирао на новим и измишљеним облицима назива за Србе и Угре.[5] Нејасно и конфузно стање, настало у ово и нешто

---

[4] *Н. Радојчић*, Како су називали Србе и Хрвате византиски историци XI. и XII. века Јован Скилица, Никифор Вриеније и Јован Зонара?, ГСН 2 (1927) 1–13. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971 (=ВИИНЈ IV), 116, нап. 2, о томе како се у делима XII века називају Срби, са закључком „да је име Срба продирало у дела савремених византијских писаца и поред њихове јасно изражене тежње за архаизирањем имена народа са којима се сусретала свакодневна византијска политика" (*Ј. Калић*); Значај извештаја Теодора Продрома и Анонима Манганског — који су за разлику од Јована Кинама и посебно Никите Хонијата били *савременици* — и њиховог тачног именовања Срба тиме не само добија на значају, него указује и на путеве продирања савремених етнонима у *каснију* византијску историографију. Cf. *J. Koder*, Zum Bild des „Westens" bei den Byzantinern in der frühen Komnenenzeiten, Deus qui mutat tempora. Menschen und Institutionen im Wandel des Mittelalters, Festschrift für Alfons Becker, hrsg. von *E.-D. Hehl, H. Seibert, F. Staab*, Sigmaringen 1987, 191–201.

[5] Fontes rerum byzantanarum I, ed. *W. Regel*, Petropoli 1892, VIII (141 sq); IX (163 sq) X (174 sq). Уз специфичну и екстравагантну етнонимију, Михаило *Солунски* се издваја од својих савременика и по томе што прави прецизну разлику у статусу Угара, односно Срба према византијском царству: иако су повезани рођачким везама, Срби су на очевидно нижем хијерархијском ступњу, и чак се у наведеним деловима говора овог ретора више пута називају ромејским *йоданицима* (ὑπήκοοι). ВИИНЈ IV, 186–193. Cf. *P. Magdalino*, The Empire of Manuel I Komnenos, Cambridge 1993 (=*Magdalino*, Manuel), 453, који узима терминологију Михаила *Солунског* као пример да се не мо-

касније време у вези са различитим називањем савремених народа, нашло је најбољи израз у једној збрканој песми која је заправо требало да класификује и објасни употребу различитих имена, коју је недавно објавио већ спомињани Волфрам Херанднер (Wolfram Hörandner):[6]

Србе називају и Дачанима и Далматима,
Бугаре Трибалима као и Илирима,
а Пеонцима, Панонцима и Гепидима Угре.
(...)

Као што је приметио и издавач ових стихова, објашњење анонимног поете одсликава прилично супротно од стварног стања византијске *етнонимске поетике*: именом Трибали најчешће су се називали сами Срби а не Бугари, док су се као Илири могли описати различити народи на широком балканском простору некадашње провинције Илирика. Овај чудни запис сведочи, ипак, о начину размишљања византијских учењака, али и о њиховој потреби да се јасније утврде (етно)синоними појединих народа. Гледано са друге стране, жеља за различитим, разноврсним називањем свима добро познатих народа, изражавала је толико присутан византијски *тропос* да се описивањем једне ствари на више начина и придајући јој бројна имена разбије монотоност излагања, избегне увек непожељно понављање, а сам аутор тиме пружи (публици у било ком облику) сведочанство о свом мајсторству. На такав начин, дубоко усађен ромејским учењацима њиховим школовањем, позитивним примерима из литерарне прошлости, али и дубље присутан у општевизантијском менталитету, поступала су често и два најважнија песника у окружењу цара Манојла I, Теодор Продром и Аноним Мангански. Попут Ане Комнин, на ободу чијег се ученог круга први и налазио,[7] и Продром и Ано-

же пронаћи *тачан идеолошки значај* у разноликости етничких имена које византијски писци употребљавају. За разлику од етничких егзибиција и мешавина народа Михаила τοῦ Θεσσαλονίκης, Ана Комнин, његова савременица која је крајем четрдесетих и у првој половини педесетих година XII века завршавала своје обимно историјско дело, потпуно у складу са високим стилом своје Алексијаде и својим аристократским, односно царским погледом на свет, Алексијеве српске противнике назива најчешће Далматима, а земљу Δαλματία. Ипак, и у њеној обимној епској историји, срећу се, додуше изузетно ретко, стварни и актуелни називи Σερβία, односно Σέρβοι (први двапут, други термин само на једном месту), што може послужити као показатељ одјека савремених догађаја на писање учене порфирогенитне Ане, уколико само именовање није преузето из неког ранијег извора или извештаја са похода њеног оца. У оба примера, међутим, термин *Србија* је коришћен несумњиво као синоним за *Далмација*, и јасно је у сва три случаја да се једно именовање може употребити уместо другог, како у етничком тако и у географском смислу. Уосталом, само у непосредном обраћању Вукана цару Алексију Комнину нису истовремено у истој реченици употребљена оба назива, већ српски жупан своју земљу у овом правдајућем говору цару зове једноставно *Србија*, Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch* et *A. Kambylis*, Berolini et Novi Eboraci 2001, 266. 67 (IX, 4, 3) Вуканов говор; 266. 54 (IX, 4, 2) Срби; 440. 81 (XIV, 4, 3) Србија.

[6] *W. Hörandner*, Das Bild des Anderen: Lateinen und Barbaren in der Sicht der byzantinischen Hofpoesie, BSl 54 (1993) (=*Hörandner*, Das Bild des Anderen) 162–168, овде 162. Исти рад, у свом пуном обиму, објављен је у *W. Hörandner*, Η εικόνα του άλλου. Λατίνοι, Φράγκοι και βάρβαροι από τη σκοπιά της αυλικής ποίησης των Κομνηνών, Δωδώνη 23 (1994) (=*Hörandner*, Η εικόνα του άλλου) 115–131, овде 118.

[7] *Hörandner*, Prodromos XXXVIII–XXXIX. Michel Italikos, Lettres et disours, ed. *P. Gautier*, Paris 1972, 106–109. О пријатељском односу Италика и Теодора Продрома сведочи и њихова преписка, ibid. 59–65; 237–238; и *R. Browning*, Unpublished correspondence between Michael Italicus,

ним Мангански користили су за Србе тада уобичајени назив Далмати, баш као што су посезали за етносинонимима и за друге народе, док млађи Аноним Мангански чак на једном месту користи редак у овом времену и назив *Трибали* за Србе.[8] Оно што међутим дубоко карактерише њихово називање Срба правим именом, јесте да се оно јавља у оним тренуцима и приликама када је конкретно изражавање (насупрот правилима византијске реторике) било не само пожељно већ и неопходно: непосредно након самих догађаја, приликом **првих** извештаја, односно **првих** прослављања царевих **нових** победа и подвига, у моментима и под околностима који су, дакле, захтевали тачност и прецизност јер су на неки начин **саопштавали и објављивали** успехе василевса свим присутнима, подједнако дворској елити, аристократском војном окружењу које је пратило цара (увек је реч о Манојлу Комнину у овим примерима) на походима, или цариградским великашима и пуку приликом тријумфалних свечаности. Попут савремених вести и извештаја, у таквим тренуцима су и Теодор Продром и Аноним Мангански инсистирали на правим именима поражених народа и стварним околностима под којима су се византијске, односно царске победе одиграле. Пишући убрзо након догађаја ова два песника нису имала ни времена, али ни интереса нити потребе, да посежу за *аршифицијелним*, истовремено и идеологизованим називима византијских супарника, управо супротно, њихов циљ је био да конкретним изразом и прецизним именовањем јасно укажу на идентитет поражених *варвара* и објаве цареву победу над њима. У тим оквирима, могли су наравно употребљавати на разне начине своју литерарну вештину и приказивати ефектним и звучним (по правилу подсмешљивим) сликама своје песничко и политичко умеће, оцртавајући идеал василевса на једној страни и изругујући се онима који су се усудили да против овога устану. За разлику од бројних енкомија цару, насталих разним поводима, укључујући и оне стиховане из пера управо ова два песника, поједине њихове песме својом тренутном актуелношћу сведоче о кратком времену између њиховог настанка и догађаја које описују,[9] и

archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodrome, Byzantinobulgarica 1 (1962) 287–288. *A. Majuri*, Una nuova poesia di Teodoro Prodromo in greco vulgare, BZ 23 (1914) 398–400. Теодор Продром је, попут свог пријатеља Михаила Италика, заправо припадао ученом окружењу Анине мајке, царице Ирине Дука, али се за разлику од Италика, након Иринине смрти у потпуности окренуо покровитељству Манојла Комнина, тако да се након доласка на власт овог цара не зна ништа о његовој евентуалној повезаности са порфирогенитном кесарисом Аном.

[8] Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs II, ed. *E. Miller*, Paris, 1881 (=RHC II), (**4**) 744. 468, где спомиње τὴν ἀναρίθμητον τῶν Τριβαλλῶν ζωγρίαν, иако је нејасно да ли то место, у овом прегледном енкомијуму Анонима Манганског, треба повезати са 1149, 1150. или 1151. годином, док је сама песма настала вероватно 1152. или на самом почетку следеће године. Бројеви уз песме Анонима Манганског потичу из списка његових дела из јединог комплетног рукописа, који је, допуњујући Пападимитриуа (в. горе, нап. 1) објавио *E. Mioni*, Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti. vol. III, Roma 1972, 116–125, а пренео и приступачнијим учинио уз покушај датовања песама Анонима Манганског и назнаку издања досад објављених стихова *Magdalino*, Manuel, 495–500. *С. Ламброс*, Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, ΝΕ 8 (1911), **81**/ 44, где се у набрајању поражених народа истовремено јављају Παίων, Τριβαλὸς, (sic ed.) Ἰλλυριὸς, (sic ed.) Δαλμάτης. Cf. ibid. **222**/ 146, σερβικὴ ξύμπασα [γῆ]; **224**/ 149–150, в. ВИИНЈ IV, 195–197; **270, 272** (Трибали).

[9] То је посебно упадљиво у случају Анонима Манганског, као што су истакли и Елизабет и Мајкл Џефрис, који спремају прво и дуго ишчекивано критичко издање поезије овог аутора, *E. Jef-*

управо се у њима Срби без изузетка и без синонима, као потребе да се етноним појасни или релативизује, називају својим правим именом.

Теодор Продром је био већ прошао зенит своје песничке, реторске славе у тренуцима када су *Срби* по први пут заузели важно место у његовој поезији. Овај дугогодишњи енкомијаст цара Јована II Комнина, који својим поетским опусом значајно осветљава последњу деценију владавине овог василевса, поставио је Србе у средиште својих политичких стихова само једанпут, године 1149, након Манојловог успешног повратка Крфа и казненог похода против српске државе. Прецизније речено, Срби су у овој обимној песми Теодора Продрома заузели једно од главних места, заједно са Норманима који су, како несумњиво произилази и из реторових стихова, представљали главну опасност за Царство, а за њима су тек следили Угри и њихови савезници, византијски суседи Срби. Оно што је посебно занимљиво, не само за приказивање начина на који Србе спомињу два најважнија престоничка политичка ретора већ и за разумевање њиховог међусобног односа, јесте околност да и Аноним Мангански исте догађаје обрађује у песми у којој по први пут, и много детаљније и директније од Продрома, спомиње Србе. За разлику од Продрома, Мангански се у то време тек приближавао врхунцу своје званичне реторске каријере у окружењу Манојла Комнина, пошто његове најраније похвалне песме упућене непосредно овом василевсу потичу тек из које године раније, углавном из 1147, и посвећене су проласку крсташа кроз Византију.

Тек те, 1149. године помало безлично и исувише неконкретно спомињање *Далмата* као поражених одметника, односно потчињеног народа присутног одавно у византијској реторици Комнинског времена, па тако и на више места и у разноликим песмама Теодора Продрома рачунајући и његов најранији поетски састав из 1122. године,[10] било је замењено упућивањем слушалаца на стварни проблем који је настао између Царства и српских жупана и на конкретизацију Срба као противника василевса. На првом месту стоји обимна песма Теодора Продрома настала приликом тријумфалног уласка у Цариград Манојла Комнина (на Божић или мало пре тога) 1149. године, након успешног повратка Крфа у византијске руке, пораза норманске флоте и ратовања против Срба.[11] Иако је по времену настанка она вероватно за кратко време (у питању могу бити само недеље а не и месеци) следила стихове Анонима Манганског, она је значајна јер се Теодор Продром само у тим приликама, у кратком временском раздобљу између Божића 1149. и Богојављења 1150. године, опширније позабавио Србима и сукобом Царства са њима. Велика византијска победа из следеће године, као ни

freys and *M. Jeffreys*, The "Wild Beast from the West": Immediate Literary Reaction in Byzantium to the Second Crusade, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World, edd. *Angeliki E. Laiou* and *Roy Parviz Mottahedeh*, Washington D. C. 2001, 101–116, и нарочито 104.

10 *Hörandner*, Prodromos, I/ 180, где уз Далмате спомиње и Διοκλέων [sc. ἔθνος]; IV/ 208; V/ 214; XXV/ 337; XXIX/ 346; XLIV/ 409; LXXI/ 517. Све наведене песме, односно они делови у којима се Далмати спомињу, имају прегледни карактер и Срби су у њима само један од поражених народа.

11 *Hörandner*, Prodromos, XXX.

каснији сукоби Ромеја са Србима нису нашли места у његовом поетском опусу.[12] Продромова дефиниција улоге Срба, њихових мотива да се подигну против Царства и укупних поступака, карактеристична је за ромејске ставове према свом (вазалном, полувазалном) северном суседу и она на неки начин поставља Србе на политичко место и у идеолошке оквире у којима ће се они за Византинце налазити све до краја живота Манојла Комнина, као што ће то посведочити и Аноним Мангански, али и остали ретори овог времена. По Теодору Продрому, српско устајање против царске власти састојало се из две компоненте: најпре, Србе је на побуну против Ромеја и њиховог господара, тј. цара, на ту њихову *безумну дрскост* подстакао *сицилијански змај*, односно нормански краљ Рожер II различитим даровима и обећањима, док је, на другој страни, српски *архижупан* био конкретно помогнут и фактички здружен са Угрима тако да су њихове трупе описане већ тада, 1149. године, као *српскоугарске* (Σερβουγγρικήν). Као показатељ стварног блиског односа српског и угарског двора, ова кованица ће своје место тек мало касније пронаћи и у песмама Анонима Манганског.[13] Продромова карактеризација српског великог жупана (ἀρχισερβοζουπάνος) подједнако је индикативна: за разлику од Анонима Манганског, он га не именује непосредно, али на његово име (ради се наравно о Урошу II) довољно јасно алудира: он је вепар који се храни по планинама (οὐρεσίτροφος, што представља не само алузију на Урошево име већ и на његов посведочени и више пута наглашаван бег пред царем у брда); он је не само *варварин* већ, по помало нејасном изразу, Урош је *по роду тространи роб* (τρίδουλος ἐκ γένους), подразумева се цара, што може чинити само појачано истицање Урошеве и укупне δουλεία-е српских жупана према ромејском василевсу, а никако не трогенерацијску потчињеност Царству, без обзира на то да ли би се три генерације рачунале међу прецима српског владара или самог василевса.[14] Осим тога, и за разлику од краћег али живљег извештаја свог млађег анонимног савременика, Теодор Продром у свом говору Манојлу приликом царевог уласка у престоницу спомиње два таласа византијског напада на српског великог жупана, од којих се први завршио Урошевим нечасним и брзим бекством у брда и шуме и коначним одласком српског архижупана у *најдаљу од његових тврђава*, и други талас у коме је царево место било још истакнутије и који је окончан истим резултатом као и претходни, уз поновно заробљавање великог броја талаца.

Помало уопштена и реторски улепшана нарација Теодора Продрома одлично допуњује податке које о овом првом Манојловом походу на Србе из 1149. доносе двојица Комнинских историчара Јован Кинам (који као и Продромова

[12] Нема сумње да та околност указује и на његов помало потиснут положај у ученој елити престонице и сведочи о заласку његове реторске звезде. Првенство међу Манојловим енкомијастима у наредним годинама преузимају Аноним Мангански — у области стихованих — и Михаило *Солунски* у прозним енкомијумима. Прослављање Манојловог победоносног похода против Уроша II из 1149. године представља једино место сусретања и преплитања дела Теодора Продрома и Анонима Манганског.

[13] *Hörandner*, Prodromos, XXX. 207, и уопште о Србима XXX. 196 sq. RHC II (**4**), 743. 368.

[14] Тумачење о *трогенерацијској* потчињености су изнели *Malamut — Cacouros*, L'image des Serbes, 115.

песма јасно спомиње два таласа Манојловог напада на српског великог жупана Уроша II[15]) и Никита Хонијат. На првом месту, Теодор Продром инсистира на два места у свом опису да је покрет српског архижупана против Царства био и стварно потпомогнут из Угарске и да су се и угарске трупе налазиле у Србији у време када је Манојло упао у њу са војском. Продром затим истиче да је сам василевс одабрао *један значајни део своје војске*, смештене заједно са царем у војном логору у Пелагонији, и то одабране (елитне) вероватно лакше наоружане трупе,[16] које су биле састављене и од странаца и од Ромеја (αὐτος δὲ μοῖραν ἱκανὴν στρατιωτῶν εὐζώνων/ ἐθνάδα καὶ Ῥωμαϊκὴν ἀπόλεκτον ἀθροίσας) и да се надао да ће неприметно успети да упадне у српске земље и изненади Уроша II. Василевсов неуспех у тој намери ретор објашњава *забринутим и бесаним страхом* којим је српски велики жупан био обузет, пружајући истовремено и стварну слику Урошеве добре обавештености преко извидница и ухода о кретању царевих трупа, која му је и омогућила да се склони од Манојлове освете, што још једном, са тек мало измењеним терминима преноси и Хонијат.[17]

Упоређен са исказима Комнинских историчара, приказ Теодора Продрома показује не само фактичку подударност са Јованом Кинамом, већ и готово истоветности са исказом Никите Хонијата, чија је историја високог стила много ближа начину на који је догађаје описао престонички ретор, па чак и Продромовим формулацијама, од конкретне и помало штуре Кинамове нарације. С обзиром на то да су Продромови стихови настали несумњиво у престоници уочи Божића 1149. године, и да сумирају догађаје и царево ратовање из више претходних месеци, његов исказ заслужује потпуно поверење, као што је то како се чини, било јасно већ неколико деценија касније, о чему сведочи и Хонијатово врло вероватно преузимање података из његових стихова за своју историју. С тим у вези, и Хонијатов исказ да Урош II, увиђајући да *није раван противник ромејским снагама, напушта равницу и подиже очи своје ка горама одакле очекиваше да ће му стићи помоћ*[18] може се схватити као учено уопштавање података (Продром не спомиње никакву равницу, него, баш као и још савременији Аноним Мангански само Урошево бекство у планине). Хонијатова алузија можда је пре

---

[15] Ioannis Cinnami Epitome, ed. *A. Meineke*, Bonnae 1836 (=Cinnamus), 102–103. ВИИНЈ IV, 25–26. Уп. *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970) 21–37.

[16] *Hörandner*, Prodromos XXX. Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berolini et Novi Eboraci 1975 (=Nic. Chon.), 90. 82–84, каже (превод из ВИИНЈ IV, 126), да је Манојло *одвојио тешко наоружани одред и припојио га лако наоружаним четама* (τὸ εὔοπλον ἀπολαβὼν τοῦ στρατεύματος καὶ ἀποτάξας αὐτὸ πρὸς τὸ εὔζωνον), што не одговара суштини Продромових речи који истиче само брзе одреде (τὸ εὔζωνον) који су и били погоднији за такву врсту интервенције (уколико се смисао Хонијатових речи не би могао схватити другачије: да је цар Манојло, одвојивши део добро наоружаних трупа (τὸ εὔοπλον — да ли се ради о Хонијатовом техничком или описном коришћењу овог термина?), тим истим трупама променио карактер, претворивши их у јуришне, лакше наоружане одреде, са којима је једино и било могуће извршити брз поход на север, који је требало по свим сведочанствима да изненади Уроша II. *T. G. Kolias*, Byzantinische Waffen, Wien 1988, 149–150, n. 105; 153, n. 119, сматра да се иза термина εὔζωνος крију војници наоружани мачевима који су им висили *на појасу*, одакле и потиче назив.

[17] Nic. Chon. 90. 84–85.

[18] Nic. Chon. 90. 87–88. Превод из ВИИНЈ IV, 123.

била у вези са Урошевим напредовањем ка југу и разарањем византијских области, коју јасно потврђује и Теодор Продром речима да је српски архижупан *опустошио нешто од наших (територија, утврђења?)* (ὅθεν καὶ ληϊσάμενος τινὰ τῶν ἡμετέρων XXX. 203) него што би представљало Уроша II који је изашао у сусрет византијској војци, па затим побегао сазнавши њену снагу и да је предводи сам василевс.[19]

Непотпун успех византијских војних операција против српског великог жупана Уроша II у другој половини 1149. године условио је царев поновни поход далеко на север и наредне године, који је кулминирао у чувеној византијској победи на реци Тари. Реторске алузије, како у дугачком поетском спеву Теодора Продрома, још и много више у краћој песми Анонима Манганског, довољно јасно посведочују такво, незавршено и помало прелазно стање ствари. Теодор Продром се три пута обраћа истим речима српском жупану: *добар ти је, варварине, и мудар тај наум*, мислећи у сва три случаја на Урошеву одлуку да побегне пред царем и царским трупама, имплицирајући истовремено не само да између Ромеја и Срба није дошло до правог сукоба, него да до равноправног двобоја између цара = лава и Уроша=комарца не би ни могло доћи, те је одлука овог последњег да се уплашен склони пред Манојлом била једина могућа. И код Продрома, али још нападније у песми Анонима Манганског, истакнута је управо стога специфична терминологија и идеологија *лова*, у којој цар-ловац шаље своје ловачке псе да пронађу и истерају из јазбина Србе-зечеве који су побегли.[20] Песма Анонима Манганског која је посвећена догађајима из 1149. године[21] чини почетак његовог реторског бављења Србима и њиховим сукобима са царем, само прву од укупно три фазе његовог приказа односа Византије и Србије: након песме из 1149. године, следи низ важних сведочанстава о ратовањима из следеће године, од којих су нека настала непосредно након византијске побе-

---

19 Cinnamus, 101–103. Nic. Chon. 89–91. Уп. ВИИНЈ IV, вест Јована Кинама бр. 3, 22–26; вест Никите Хонијата бр. 4, 122–124. Програмске и уобичајене песме Теодора Продрома посвећене цару Манојлу Комнину и спремане за Божић 1149, односно Богојављење наредне, 1150. године, иако експлицитно спомињу *Србе и Србију* у тим облицима, не доносе нове податке који би се могли искористити за прецизнију реконструкцију ратовања из 1149. године, што је потпуно у складу са сврхом њиховог настанка и приликама у којима су оне биле изречене, *Hörandner*, Prodromos, XXXI–XXXIII.

20 *Malamut — Cacouros*, L'image des Serbes, 103–106, подробно су анализирали мотив *лова* у реторици овог времена, односно на првом месту управо у песмама Анонима Манганског, помало испуштајући из вида исту идеју која се понавља више пута и у песми Теодора Продрома, са тек за нијансу слабије наглашеном терминологијом. Уз то, аутори нису довољно узели у обзир стварну, догађајну основу за такву реторску представу, те је њихово тумачење приписало исувише артифицијелно-идеолошки карактер поетици Анонима Манганског. Чини се да је овај песник, познат по својој конкретности али и тачности података, само на специфичан начин *приказао и обрадио* догађаје који су се одиграли у непосредној прошлости и чији је, можда, чак и сведок сам био. Истраживање односа Анонима Манганског према странцима, и његове поетике уопште, налази се тек на почетку, али је истинитост његових података посведочена без изузетка и подацима историчара, Јована Кинама и Никите Хонијата као што је то закључио и *Heinrich Tegel*, Fremde Völker in der Sicht des „Manganeios Prodromos", Wien 1990 (Manuscript der Diplomarbeit), посебно 27–28.

21 RHC II, 761–763 (**26**). У ВИИНЈ IV, 177–179 је објављен превод дела ове песме (стихови 762. 22–763. 60, а не 762, 21–763, 30, како је тамо наведено).

де на Тари 1150. године,[22] нека се налазе у уопштенијим похвалама Манојлу из наредне две до три године,[23] док је последњи пут свој поглед ка Србији овај ретор окренуо у време након Десине побуне.[24]

Хонијатова реченица да је цар Манојло након своје победе над Србима 1149. послао у Цариград извештај, радосну објаву (γράμμα εὐάγγελον)[25] о томе, указује на врсту састава који представља песма Анонима Манганског посвећена овим догађајима. За разлику од Продрома, који је био прави престонички ретор, и чији се *цариградски* поглед често одсликава и у његовим стиховима, Аноним Мангански је био и једна врста извештача са различитих похода, како је данас несумњиво доказано.[26] Песма Манганског о догађајима из 1149. године управо је таква: почевши са позивањем престонице да отвори своје капије победнику, она је много краћа и конкретнија од Продромове, али истовремено и помало вулгарнија, писана јачим стилом и изразом карактеристичним за овог ретора. Упркос томе, и упркос јакој и идеологизованој реторици, његови подаци су тачни и прецизни. Део ове и поједини стихови каснијих песама Анонима Манганског су добро познати и опширно тумачени у четвртом тому Византијских извора за историју народа Југославије,[27] те овде само преостаје да се ова дела ставе у њихов прави контекст и да се скрене пажња на неке податке и особености израза овог песника, који је управо у тим тренуцима био на путу да себи избори највише место у реторском окружењу Манојла Комнина. Аноним Мангански у својој објави Цариграду Манојловог победоносног повратка,[28] пуну пажњу посвећује искључиво Србима, помињући само једним успутним стихом повратак одметнуте Керкире, и то је упадљива карактеристика ове песме. Песник се обраћа редом најпре самом Цариграду (првих 15 стихова), затим цару Манојлу (наредних 30 стихова од којих је последњих десет посвећено подсмевању Урошу), а на крају и непосредно српском жупану Урошу II (последњих 15 стихова, што песми даје структуру 15–30–15 стихова). Исмевање српског великог жупана и поигравање звучном сличношћу његовог имена и урина који он од страха испушта, али и околности да је побегао у планине (Οὔρεσις φόβῳ συσταλεὶς καὶ τοὺς μήρους οὐρήσας; φυγὰς ὀρείτης οὐρητὴς ἐκ τῆς φόβου μέθης; ἐν ὄρεσι τὸν Οὔρεσιν ἠνάγκασε κρυβῆναι) налазе се у делу песме у коме ретор непосредно говори победнику, цару Манојлу Комнину.[29] Обраћање српском побу-

[22] *I. Rácz*, Bizánci Költemények Mánuel császár Magyar hadjáratairól, Budapest 1941 (=*Ràcz*), I (**27**).

[23] *E. Miller*, Poémes historiques de Théodore Prodrome, Revue archéologique 25 (1873) 251–255; 344–348; 415–419 (**2**) (=*Miller*, Poémes historiques); RHC II (**4**) 741–7; Cf. RHC II (**28**), 280.

[24] *Ràcz*, II (**7**).

[25] Nic. Chon. 90. 2.

[26] *J. Anderson — E. Jeffreys*, The Decoration of the Sevastokratorissa's Tent, Byz. 64–1 (1994) 8–19.

[27] ВИИНЈ IV, 173–183. Све обрађене песме у овом тому приписане Теодору Продрому заправо потичу из пера Анонима Манганског. Података из дела Теодора Продрома у ВИИНЈ IV нема.

[28] Cf. Nic. Chon. 90. 5 sq. о Манојловом величанственом тријумфу у престоници.

[29] RHC II (**26**), 762. 36–41. Οὐρανόπολις Анонима Манганског (762. 28) из ове песме може се повезати са Кинамовим описом Манојловог освајања тврђаве Галич након тродневне опсаде,

њенику има другачији карактер: с једне стране, ретор претећи упозорава Уроша да се нигде не може сакрити од цара, потврђујући на тај начин незавршеност Манојловог казненог упада у Србију и свест да одметнути архижупан није њиме натеран на послушност и верност цару; са друге стране и као наставак таквог размишљања, Аноним Мангански позива Уроша да се приклони Манојлу и одустане од својих лоших замисли према цару, односно поручује му да ће једини спас наћи у милосрђу василевса, који ће му великодушно опростити неверност, што је уобичајен мотив у царској идеологији, а исти песник га радо употребљава, посебно наглашено једну деценију касније у опису Манојловог потчињавања Рајналда Антиохијског.[30]

Том величанственом, иако јасно несавршеном сликом царског успеха Аноним Мангански завршава своју песму о догађајима из 1149. године. Овај песник, како се чини, о византијској победи на Тари 1150. године није никада ни написао песму-извештај сличну претходној. О овом великом и личном тријумфу Манојла Комнина Аноним Мангански је посведочио у краткој песми посвећеној царевом двобоју са угарским великашем Вакхином непосредно након тог догађаја, али и у два нешто каснија поетска *енкомијума* Манојлу Комнину, писана другачијим језиком и стилом од стихова који су настајали убрзо по самом догађају. Све три песме одликују исти елементи, као што су чест спомен Дунава (Δάννουβις) и Саве (ὁ Σάβας) у савременим говорним облицима, или инсистирање на слици узбурканих вода речице Таре, које је сам василевс напунио лешевима непријатеља. Реторово понављање овог топонима уз препознатљиво поигравање са глаголом ταράσσω „узнемирити, узбуркати“ сличне звучности, чак и више година након сукоба из 1150, довољно јасно сведоче о значају византијске победе на Тари, због чега је ова река не тако кратко време чинила незаобилазно место у стихованим похвалама цара из пера Анонима Манганског, очитујући несумњиво и став самог василевса о том догађају — превазилазећи тиме по значају и самог српског архижупана Уроша II, чије се име, чак ни у алузијама више не јавља у реторским саставима тог доба.[31] Захваљујући победи на Тари, Срби су поново прихватили *јарам и враӣ свој* цару погнули, као што Аноним Мангански истиче у својој похвали Манојлу из 1151. или 1152. године, у којој су од свих поражених царевих непријатеља једино они и названи правим, савременим именом.[32]

Поетски поступак Анонима Манганског, који се огледао у коришћењу различитог стила и одабира другачијег начина на који ће подаци бити изречени у

пошто је и из стихова јасно да цар није одустао док ово утврђење није освојио, али и послужити као још један пример напора ретора да на име српског жупана — као и на околност да је побегао у планине — на што више начина и места алудира. Cf. *Hörandner*, Das Bild des Anderen, 165–168. *Idem*, Η εικόνα του άλλου, 128–131.

30 RHC II, (**9**), 305–310.

31 Неуобичајеност овог топонима изазвала је и мало колебање код Анонима Манганског о начину деклинације имена Тара, *Ràcz*, I (**27**), 23–24: Ὁ Τάρας ἐκταράττεται καὶ δυσωπεῖ λέγει·/ „ἐτάραξας τὰ ῥεῖθρά μου, νεκρῶν ἐγέμισάς με. *Miller*, Poémes historiques (**2**) 348. 29: Τοῦτο τὸ (γὰρ ed.) ῥεῦμα τὸ χρυσοῦν Τάρας (sic ed.) ἐξεπλάγη. RHC II, (**4**) 746. 723: Καὶ Τάρου ῥεῦμα ταραχθὲν ἴχνος ὑμῶν φοβεῖται.

32 *Miller*, Poémes historiques (**2**) 419. 188.

зависности од сврхе песме, временске разлике у односу на догађаје које описује и прилике за коју је спремана, видљив је и у дугачкој стихованој похвали Манојлу Комнину, у којој је дат опис царевог уређења односа у Србији између протераног Уроша II и Десе.[33] Баш као што се у песми насталој недуго након битке на Тари обраћа директно *Србима* и *жупанима* (Εἴδετε, Σέρβοι, Κομνηνόν, εἴδετε βασιλέα/ ἠκούσατε βρυχήματα βασιλικά, ζουπάνοι·), тако је по свом већ препознатљивом поступку у општијој похвали цару прибегао нејаснијем изражавању и скривенијим алузијама, па се у овој песми Манганског јављају истовремено и потпуно паралелно имена Далмати и Срби. Говорећи о царевом свечаном пресуђивању о личности великог жупана Србије, Аноним Мангански назива Десу *Далматархом* (што подсећа на Хонијатово Σερβάρχης за Уроша II у причи о догађајима из 1149[34]), нешто касније несложне Србе Далматима, а између та два спомена, узвисујући цареве свестране подвиге, он у два узастопна стиха описује Манојла Комнина најпре као уништитеља *Срба* затим и као судију *Срба*.[35] Можда не би требало тражити исувише система и метода у реторовој поетици, нити очекивати апсолутну доследност у песниковом одабиру етнонима који му се за дату прилику чинио пригоднијим, али се и на примеру ове песме стиче утисак да је Аноним Мангански на неки начин правио разлику између оних својих стихова у којима је реторика била јаче изражена — и када је у складу са тим користио стара имена народа — и других, конкретнијих у којима је било важно описати стварне околности, за шта су погоднији били савремени називи. С обзиром на детаљан и прецизан опис тадашњих смутних односа међу српским жупанима, нема сумње да је ова песма настала недуго, иако не и непосредно након Десине побуне, односно Манојловог поновног постављања Уроша II за великог жупана, вероватно 1155. године, када је ретор овим својим саставом на неки начин закључио приповест о Манојловом добром уређивању ствари у Србији.[36]

Поезија Теодора Продрома и Анонима Манганског, посебно њихови стихови који одишу готово тренутном савременошћу, потврђују ону помало занемарену страну византијске реторике којом се тачни, прецизни и поуздани подаци, уобличени у реторски израз, публици предочавају недуго након самих догађаја које описују. Баш као што се и у ретком спомену у документима Комнинског времена Срби управо тако и називају,[37] потреба да се буде схваћен и да

---

33 *Ràcz*, II (**7**). ВИИНЈ IV, 180–183.

34 Nic. Chon. 90. 92.

35 *Ràcz*, II (**7**), 32–34.

36 А тиме завршио и своје бављење Србима, пошто је Манојлово поновно постављање Уроша II за великог жупана последњи догађај из српско-византијских односа који је овај песник забележио. Уп. *С. Пириватрић*, Одметник Теодора Продрома. Из историје византијско-угарско-српских односа у XII веку, Трећа југословенска конференција византолога Крушевац 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац 2002, 327–333, који је Десину узурпацију власти датовао или у лето–јесен 1153. или у пролеће–лето 1154. године.

37 *L. Petit*, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, ИРАИК 6 (1900), 34. Реч је о практикону из 1152. године у коме се спомиње посета Алексија Комнина овом манастиру 1106. године, *када је ишао на Србе* (κατὰ τῶν Σέρβων).

алузије буду правилно протумачене била је један од узрока да се и поражени непријатељи Царства, баш као и места царевих победа, означе њиховим правим и стварним именима. На тај начин, византијска *историјска* поезија, како је управо из тих разлога издавач огромног стихованог опуса Теодора Продрома назвао његове песме, заслужује да буде прихваћена као изузетно вредна подједнако у свом историјском, чињеничном смислу, колико и у литерарном.

Vlada Stanković

SERBS IN THE POETRY OF THEODORE PRODROMOS AND ANONYMOUS MANGANEIOS

Numerous rhetorical writings of the Comnenian period constitute a fruitful field of research, both with respect to *historical data*, i.e. hard historical facts hidden, though still recognizable, behind the peculiar and somewhat abstract mode of expression of the authors of the twelfth century, and with regard to the poetics of the literary works themselves, i.e. the internal elements characteristic not only for the *genre* chosen, but also for each particular author. A comparative, historical and literary approach to these works renders their sense clearer and their complex allusions more readily understood. This is a matter of some importance, since allusions constitute one of the basic elements of *historical rhetoric*, which reached its peak at the time of Emperor Manuel Komnenos (1143–1180), especially during the first half of his reign, i.e. till the end of the fifties of the twelfth century.

The poetry of Theodore Prodromos and of the somewhat younger Anonymous ('Prodromos') Manganeios is an excellent example of this intertwining of historical and literary elements, i.e. of the presentation of historical data through rhetorical patterns. One has to concentrate on individual works, attempting to determine, as far as possible, the date of composition, the circumstances of writing and the purpose of a particular poem, the occasion for which it was written and the character of the expected audience, in order to better understand both the poetry written by these two rhetoricians and the individual features of the authors, as well as their respective positions in the circle around Emperor Manuel Komnenos.

The poems dealt with in the present paper stand out for calling the *Serbs* by their real name. This naming practice was invariably employed by both rhetoricians in cases when new achievements of the *basileus* were to be **announced and proclaimed** immediately after the event, on the occasions of **first** reports, **first** celebrations of the **new** victories and accomplishments of the emperor, in short, whenever precision and accuracy of expression were imperative. Comparable to contemporary news and reports, under these circumstances both Theodore Prodromos and Anony-

mous Manganeios insisted on the real names of the defeated peoples and on the realistic description of the circumstances under which Byzantine, i.e. imperial, victories were gained. Writing soon after the event, these two poets had neither time nor interest in availing themselves of the *artificial*, ideologically loaded designations of the adversaries of Byzantium. On the contrary, their aim was to clearly point out the identity of the defeated *barbarians* by using concrete language and precise naming and to thus announce the emperor's victory over them. Within these limits, they could, of course, deploy their literary skills in different ways and put their poetic art on display through impressive and euphonic images, depicting the ideal of the *basileus* on the one hand and mocking those who dared stand up against him on the other. In contrast to innumerable encomia dedicated to Emperor Manuel Komnenos on different occasions, also including some writings of the two poets under discussion themselves, the current topicality of some of the their poems bears witness to the short time that had passed between the time they were composed and the event they described. It is in these poems that the Serbs are invariably called by their actual name, without the deployment of synonyms, as to explain or qualify the ethnonym (see in the first place *W. Hörandner*, Theodoros Prodromos. Historische Gedichte, Wien 1974, XXX. Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs II, ed. *E. Miller*, Paris, 1881, 761–763 (Manganeios, no. 26)).

In order to get a better grasp of the overall poetics of these two poets, it is of some relevance to investigate the reasons underlying the use of particular ethnonyms. In this case it is the precise reference to the **Serbs** as the defeated enemies of the emperor, not to the **Dalmatians**, which is the name given to the Serbs in many of their poems which summarize the events of the past years and which are consequentially not conceived as depicting current events. An analysis of the poems of Theodore Prodromos and Anonymous Manganeios devoted to Manuel's expedition against the Serbs in 1149 enables us to better assess the documentary value of their verses, the connection of Prodromos' poem with the later historians of the Comnenian period, John Cinnamus and especially Nicetas Choniates, as well as the differences between the two authors (for instance, Prodromos' *view from Constantinople* as opposed to the position of the immediate witness assumed by Manganeios). What both poets unequivocally confirm in their political verses is that the purpose of a poem dictated the style in which it was written and the strength of *rhetoric* used in it.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 94(497.15:497.11:495.02)“11”

Тибор Живковић

ДУКЉА ИЗМЕЂУ РАШКЕ И ВИЗАНТИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XII ВЕКА

Однос Рашке и Византије према Дукљи током прве половине XII века није довољно објашњен у историографији, као што није разјашњен ни узрок сукоба између Рашке и Дукље, који је био дуготрајан и крије у себи узроке који су сами имали дуго трајање. Отуда претпоставка да су управо привредни односи чинили основни узрок сукоба између Рашке и Дукље. С друге стране, Византија је у овом сукобу учествовала да би заштитила свој гео-стратешки положај преко вазалних држава које су служиле као истурена стража према Млецима, Угарској или Норманима.

Испитивање политичких односа у троуглу Византија, Рашка и Дукља засновано је на византијским и домаћим изворима, при чему је потребно истаћи да су вести које ови извори преносе неједнаке вредности или су у историографији оцењиване на неуједначен начин. Византијски писци, Јован Кинам, Никита Хонијат или Теодор Продром, имају већи значај и у њиховом тумачењу не постоје битније несугласице.[1] С друге стране, домаћи извори представљају далеко сложенији проблем, а међу њима посебно *Летопис Попа Дукљанина*, дело које у историографији још увек није доживело коначан суд.[2]

Међутим, последња поглавља *Летописа Попа Дукљанина* садрже податке који побуђују пажњу и којима се, када је реч о догађајима из прве половине XII века, у највећој мери може указати поверење.[3] Тако, на пример, личности ду-

[1] За оцену ових византијских извора видети Византијски извори за историју народа Југославије IV, уред. *Г. Острогорски — Ф. Баришић*, Београд 1971 (= ВИНЈ IV).

[2] О *Летопису Попа Дукљанина* и оцени вести које доноси постоји обимна литература, видети, *Ф. Шишић*, Летопис Попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928, 30–47 (= *Шишић,* Летопис); *Т. Живковић,* О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина, ИЧ 44 (1998) 11–34; *Idem*, О такозваном сабору на Дувањском пољу, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4 (2004) 45–65, где су наведена и бројна старија мишљења.

[3] *Шишић*, Летопис, 179, сматрао је да је *Летопис Попа Дукљанина, за XI и XII век, а од чести већ и за другу половину X века, у суштини добар историски извор. В. Ћоровић*, Примедбе о Дукљаниновој Хроници, Scripta minora (необјављени рукописи), прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998 (= *Ћоровић*, Примедбе), 77, такође се позитивно изразио о последњим поглављима

кљанских или српских владара које се јављају у византијским изворима, Бодин, Вукан, Деса, Урош, помињу се и у *Летопису Попа Дукљанина*. Личности које се јављају само у *Летопису Попа Дукљанина* — кнез Бранислав, Гојислав; краљеви Георгије (Ђорђе), Градихна и Грубеша — да поменем само неке — не треба доводити у сумњу само због тога што византијски писци за њих не знају.[4] Личност краља Ђорђа, Бодиновог сина, била је позната само на основу *Летописа Попа Дукљанина*, све до 1938. године, када је у Бугарској пронађен оловни печат са натписом: *Geor(gius) regis Bodini filius*.[5] Узастопне смене чак седам владара Дукље током прве половине XII века — краљеви Доброслав, Кочапар, Владимир, Ђорђе (два пута), Грубеша, Градихна, кнез Радослав — такође само на први поглед могу да наведу на сумњу у поузданост *Летописа Попа Дукљанина*, али када се осмотре истовремене прилике у Рашкој, где су се на престолу великог жупана сменили: Вукан, Завида, Урош I, Урош II, од којих су оба Уроша сигурно владала по два пута, а највероватније и Завида[6] — ова сенка сумње нестаје и постаје јасно да су у питању очигледно веома бурна времена, па би се најпре ваљало запитати шта је био узрок тако нестабилним политичким приликама у Рашкој и Дукљи.

Спорадичне вести о приликама које су владале у Дукљи или Рашкој током прве половине XII века налазе се, од домаћих извора, још само у *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног, тачније само у оном делу где се говори о рођењу Стефана Немање.[7] Подаци из познијих српских родослова и летописа преносе само далеко сећање на ове догађаје, које је за историјску науку од слабе користи.[8]

Летописа: „*причање има толико појединости и повезаности, и толико конкретног, да је писац тих партија морао бити човек који је о догађајима имао или добио саопштења од лица њима блиских, уколико их и сам није знао*“. Готово без резерве, вести о политичким догађајима и личностима описаним у последњим поглављима Летописа Попа Дукљанина, прихвата и, Историја Црне Горе I, (*Ј. Ковачевић*) 396–403 (= ИЦГ I); такође, *F. Chalandon*, Les Comnènes II, Paris 1912, 73–76 (= *Chalandon*, Les Comnènes).

4 Нпр. ИЦГ I, 399–402, узима да су догађаји у Дукљи из прве половине XII века описани веродостојно у *Летопису Попа Дукљанина*. Такође, ниједну владарску личност аутор не доводи у сумњу. Исто, *Chalandon*, Les Comnènes, 73–76.

5 Печат је пронађен код Борисовграда у јужној Бугарској; упор. *T. Gerasimov*, Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine, Studia historico-philologica Serdicensia I, Serdicae 1938, 217–218, „*Geor(gius) regis Bodini filius*“. На реверсу је приказан св. Ђорђе са натписом: ὁ ἅγιος Γεώργι(ο)ς. Познате су и две фалсификоване повеље из 1114. и 1115. године у којима се јавља име краља Ђорђа; упор. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. *T. Smičiklas*, Zagreb 1904, N° 23, N° 24 (= Codex II). Још је, *Шишић*, Летопис, 234–235, показао да су фалсификатори поменутих повеља користили податке из Летописа Попа Дукљанина.

6 О Завиди и времену његове великожупанске власти видети ниже. У краткотрајном раздобљу 1162–1166. године у Рашкој су великожупанску власт држали један за другим: Деса, Белош и Тихомир; упор. *М. Благојевић*, Српске удеоне кнежевине, ЗРВИ 36 (1997) 57–58 (= *Благојевић*, Кнежевине).

7 *Житије Симеона Немање* од Стефана Првовенчаног, Критичко издање, прир. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1–76. Најновије издање, *Житије светог Симеона*, Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска*, Београд 1999, 18 (= Житије светог Симеона).

8 Стари српски родослови и летописи, прир. *Љ. Стојановић*, Ср. Карловци 1927, passim.

Односи Рашке, Дукље и Византије током прве половине XII века нису једноставни за истраживање. Сукоби између Дукље и Рашке одјекују у бројним поглављима *Летописа Попа Дукљанина* у којима се писац бави раном прошлошћу и које је немогуће проверити у неком другом извору,[9] али у последњим поглављима они постају основна нит приповедања. Историчар може да осети да за писца *Летописа* постоји стална напетост између рашких и дукљанских владара, али ниједног тренутка он не објашњава узроке тих сукоба, чак ни онда када они и самом читаоцу изгледају као очигледна борба за власт између најближих сродника. С друге стране, пишчев однос према Византинцима (Грцима) прешао је дуг пут — од равнодушности према њиховој судбини у биткама у којима су били поражени од Дукљана, до тихог слављења Византије као спасиоца Дукље у завршним поглављима.[10]

Два кључна догађаја чине међаше почетка и краја рашко-дукљанског сукоба: **први,** 1083/1084. године, када је краљ Бодин запосео земље у унутрашњости — Босну и Рашку и доделио их на управу себи оданим људима: Босну — кнезу Стефану, а Рашку — Вукану и Марку;[11] **други,** када је Стефан Немања 1185. године заузео Котор, последњи град у власти дукљанског кнеза Михаила, чиме је дукљанска држава престала да буде самостална.[12] Између ова два догађаја постоји хронолошки распон од једног столећа. Коначан исход, заузимање Котора, упозорава на то да је у међувремену морао да постоји дуготрајан сукоб. Узроци који су довели до тако дуготрајног сукоба нису познати, као што није у потпуности разјашњен ни политички интерес Византије да се уплете у борбу између Рашке и Дукље.

Познато је да су рашка и дукљанска династија имале прилично блиске породичне односе.[13] Уочљиво је и да су политички ослонац тражиле у Византији

[9] *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. *V. Mošin,* Zagreb 1950, 59–60; 67–69; 71 (= Ljetopis). Иако је Шишићево издање *Летописа Попа Дукљанина* прегледније, јер доноси и италијански превод Мавра Орбина, као и хрватску редакцију, у овом раду биће цитирано Мошиново издање, будући да је Шишишћ често допуњавао латински текст на основу своје реконструкције текста; упор. *Ћоровић*, Примедбе, 108.

[10] Ljetopis, 86–105. Занимљиво је да Поп Дукљанин не исказује мржњу или неку сличну емоцију према Византинцима када описује поразе које су им нанели Стефан Војислав или Бодин.

[11] Ljetopis, 96–97. Податак из *Летописа Попа Дукљанина* да је Бодин око 1083/1084. године заузео Рашку и Босну, прихватају без резерве: Шишић, *Летопис*, 85; ИЦГ I, 396 (*Ј. Ковачевић*); *Г. Острогорски*, Историја Византије, 1969, 338 (= *Острогорски*, Историја); *В. Ћоровић*, Хисторија Босне, Београд 1940, 152; *Chalandon*, Les Comnènes, 65–66; *Т. Живковић,* Два питања из времена владавине краља Бодина, ЗРВИ 42 (2005) 45–58. Уз далеко више опреза, овај податак је поменут у, Историја српског народа I, уред. *С. Ћирковић*, Београд 1994², 194 (= ИСН I); Слично, *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 124, 137.

[12] ИСН I, 252–253, напомиње да је Котор запоседнут пре јануара 1186. године. Јануара 1186. године документ издат у Котору наводи „*…tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse*"; упор. Codex II, N° 194.

[13] Ljetopis, 99. Дукљански краљ Владимир био је ожењен кћерком Вукана, великог жупана Рашке око 1100. године. Краљ Градихна је био ожењен (у време док још није био владар) непознатом ћерком или сестром великог жупана Рашке кога је, такође, тешко идентификовати, али је највероватније у питању Завида, отац Немањин; упор. *Т. Живковић,* Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I, ИЧ 52 (2005) 16 (= *Живковић*, Једна хипотеза).

и Угарској.[14] Али све то је било последица одређене политике, чији узроци остају изван домашаја и византијских и домаћих извора. Узрок рата у средњем веку био је најчешће у привредним кретањима: борби за ресурсе, надзору над трговинским путевима или потреби да се поседују снажна привредна средишта, односно градови.[15] Други узрок рата, типичан само за средњи век, проистицао је из владарске идеологије и доводио до сукоба око права на употребу царске или краљевске титуле. Сукоб између Рашке и Дукље могуће је, дакле, посматрати као последицу ова два могућа узрока, при чему би идеолошку димензију сукоба ваљало занемарити[16] и усредсредити пажњу на привредну. У ту слику, која је, свакако, вишеслојна, требало би уклопити и интересе великих сила — Угарске и Византије.

Политички контекст

Крајем XI века Дукља се под краљем Бодином (1081–1099) налазила на врхунцу моћи. Окосницу државе чинила је Дукља под врховном влашћу самог краља. Други прстен земаља чиниле су Травунија и Захумље, као територије под непосредном влашћу краљевих сродника, док су Босна и Рашка чиниле трећи венац територија под влашћу вазалних господара, кнеза Стефана у Босни и Вукана и Марка у Рашкој, номинално подложних Бодину. У тако замишљеном систему односа вазалних владара и подложних територија, врховни владар је могао остварити известан надзор над привредним ресурсима у залеђу Дукље, а држећи чврсто градове у Приморју — Котор, Будву и Бар — и обезбедити трговински и, вероватно, занатски процват свога краљевства. Такође, оваквим политичким распоредом вазалних кнежева Бодин је, највероватније, успоставио и сигурност путева за проток робе из унутрашњости према јужном Приморју. Није немогуће да је и Бодинова двогодишња опсада Дубровника 1092–1094. године била проузрокована, између осталог, и привредним разлозима.

Фебруара или марта 1099. године Бодин је преминуо. По својој прилици, он тада није имао више од 50 година.[17] Његова изненадна смрт отворила је простор

---

[14] После смрти краља Владимира, потомци кнеза Бранислава, Бодиновог брата од стрица, у борби за власт обилато су се користили византијским трупама и њеним политичким утицајем; упор. Ljetopis, 100–104.

[15] Илустративни су ратови између Бугарске и Византије. Тако је рат 894–896. вођен управо због несугласица око трговине, односно, изазван је једностраном одлуком Цариграда да се седиште трговине са Бугарском измести из Цариграда у Солун; упор. Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, Theoph. Cont. 357.16–21. Према најстаријем руском летопису (1116), Руси су снагом оружја покушавали да приморају цариградску владу на трговинске уступке, нпр. 907. и 945; упор. **Повѣсть временныхъ лѣтъ**, Санктпетербургъ 1910, 30, 46–47 (= **Повѣсть**).

[16] На основу догађаја описаних код Попа Дукљанина не може се уочити идеолошка димензија сукоба између рашких и дукљанских владара. У сваком случају за аутора *Летописа* ова компонента сукоба нема никакве важности.

[17] Бодин је био најмлађи, седми син, из очевог првог брака. Како се Михаило Војислављевић по други пут оженио око 1052. године, Бодин је могао бити рођен око 1050. године.

за борбу око дукљанског престола. Упечатљиво је да се тада, према *Летопису Попа Дукљанина*, наредбом (*iussio*) византијског цара, неколико најближих сродника Бодинових запутило из Цариграда у Драч, да би преузели власт у Дукљи.[18]

У самој Дукљи постојале су две струје — једну је предводила Бодинова удовица Јаквинта, која је покушала да обезбеди престо најстаријем сину Михаилу, док је другу, по својој прилици, чинила крупнија властела, која је као свог претендента истакла Доброслава, Бодиновог полубрата.[19] Размирице између двојице супарника нису потрајале одвећ дуго, јер Норманка Јаквинта очигледно није имала јаче упориште међу крупнијом властелом. Стога, у месецима после Бодинове смрти дукљански престо је припао његовом полубрату Доброславу.

У међувремену, Византија је показала занимање за догађаје у Дукљи пославши у Драч Гојислава, Бранислављевог брата, који се тамо оженио и задржао, док је његов други брат Кочапар приспео из Драча у Рашку код великог жупана Вукана.[20] Вуканов положај великог жупана, који је стекао Бодиновом вољом око 1083/1084. године, знатно се изменио после пораза у рату са Византијом 1094. године, када је био присиљен да као таоце пошаље у Цариград своја два синовца, Уроша и Стефана Вукана, и да од тог времена заправо постане византијски вазал.[21] Војна акција Кочапарова према Дукљи, против Доброслава, вероватно је била уприличена уз помоћ византијске дипломатије, тако да је Вукан дејствовао као византијски савезник и за рачун њених интереса у Дукљи.

Када су Вукан и Кочапар провалили у Рашку, поразили су Доброслава код Бара, заробили га и послали (*окованог*) у Рашку. Недуго затим, како каже Поп Дукљанин, Кочапар је предосетио да се Вукан спрема да крене и на њега па се на време склонио у Босну. Тамо се оженио кћерком босанског бана и убрзо погинуо ратујући у Захумљу.[22]

Вести Попа Дукљанина о приликама у Дукљи после Бодинове смрти указују на то да је дошло до крупних превирања и сукоба међу могућим наследницима трона. Траг византијског деловања несумњиво је садржан у оном делу исказа где се помињу синови и браћа кнеза Бранислава који су по царевом наређењу (*iussio*) приспели из Цариграда у Драч како би преузели власт у Дукљи. У истом смислу требало би посматрати и Вуканову војну помоћ византијском кандидату Кочапару. До тог тренутка, приближно до 1100. године, Византија је још увек успевала да усмерава прилике у Дукљи на страну свога штићеника. Међутим, доцнији Вуканов покушај да збаци Кочапара био би јасан знак да се држање рашког великог

[18] Ljetopis, 99, „*...fratres et filii knesii Branislavi...imperatoris iussu venerunt Durachium...*“. Претенденти на дукљански престо били су синови и браћа Радослављевог сина, кнеза Бранислава, кога је Бодин погубио под бедемима Дубровника 1094. године.

[19] Доброслав је био најстарији син Михаила Војисављевића из његовог другог брака са византијском принцезом, највероватније сестричином византијског цара Константина X Мономаха (1042–1055); упор. Ljetopis, 94.

[20] Ljetopis, 99.

[21] Anne Comnène Alexiade, I–III, ed. *B. Leib*, Paris 1937–1945, II, 166.25–169.9; 184.10–27 (= Alexiade); ВИНЈ III, 386–389.

[22] Ljetopis, 99.

жупана из основе променило. Познато је да је он већ 1106. године поново покренуо своје одреде у правцу византијских поседа на Косову,[23] што је највероватније била последица његовог општег повољног политичког положаја.

Наиме, после Кочапаровог одступања са власти, у Дукљи је краљ постао Владимир, син првенца краља Михаила Војисављевића, који се такође звао Владимир.[24] Барски летописац није подробно описао његов долазак на власт, али једна вест побуђује пажњу. Када је крунисан за краља, Владимир се оженио Вукановом кћерком.[25] Византија се сагласила са овом променом на дукљанском престолу, или је прећутно прихватила, будући да се током првих година XII века цар Алексије бавио приликама на Истоку.[26] Очигледно је Владимир био прихватљив за обе стране. Речи попа Дукљанина: *et quievit terra XII annos*, наводе управо на овакав закључак.

Вуканов углед је, изгледа, веома порастао. Прилике на западу биле су мирне, на дукљанском престолу седео је његов зет Владимир, Кочапар је, ратујући вероватно за рачун босанског бана, погинуо у Захумљу, па је Вукан своју пажњу усмерио према југоистоку — Косову, Скопљу и Врању, где је још 1094. године искушавао византијске одбрамбене могућности. Ипак, његов поход на Византију 1106. године, упркос значајној војној победи, окончан је веома брзо безусловним прихватањем ранијих мировних одредаба — давања талаца и присезања вазалске верности. Византија је тако, у првој фази дукљанско-рашког сукоба успела да наметне своје политичко решење. Владимир у Дукљи и Вукан у Рашкој остали су вазали византијског царства.

Владимир је изгубио живот у дванаестој години владавине, отрован од својих дворана које је послала Јаквинта на наговор *неких злих људи* који су били непријатељи жупана Вукана.[27] Кратка епизода описана у *Летопису Попа Дукљанина* крије у себи заправо сву сложеност унутрашњих односа у Дукљи. Норманка Јаквинта успела је коначно у својој намери да на престо доведе њеног и Бодиновог сина Ђорђа.[28] По свој прилици ова промена на дукљанском престолу одиграла се током 1111. године.

У међувремену, како се може закључити на основу писања Стефана Првовенчаног, умро је и Вукан, а Рашка је запала у кризу власти.[29] Легитимног на-

---

[23] Alexiade III, 65.31–66.7.

[24] Ljetopis, 99.

[25] Ljetopis, 99.

[26] Упор. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900, 227–234.

[27] Ljetopis, 100.

[28] Јаквинтина улога у *Летопису Попа Дукљанина* на први поглед изгледа пренаглашено и подсећа на опште место типа „проклета Јерина", где се оштрица оптужби за све недаће које задесе земљу усмерава према краљици, посебно ако је страног порекла. Међутим, одређени Јаквинтини поступци не би требало да изазвају сумњу, ако се има у виду да је њена улога окончана на начин који указује на то да је имала великог утицаја на унутарполитичка трвења у Дукљи. Наиме, Византинци су је одвели у Цариград и утамничили; упор. Ljetopis, 101.

[29] Стефан Првовенчани у Житију свога оца Стефана Немање, бележи да је у време пре Немањиног рођења (1113. година) био велики метеж у Рашкој и Дукљи, који би требало тумачити као превирање и борбу за власт после Вуканове смрти.

следника Вукановог, највероватније Завиду, са власти су збацили синови Вукановог брата Марка — Урош и Стефан Вукан, по свој прилици уз помоћ Угарске. Завида је уточиште потражио у Горњој Зети, на старим породичним поседима из времена пре 1083. године, где је и сам био рођен.[30]

У исто време и Ђорђе је покушавао да се учврсти у Дукљи, усмеравајући пажњу на Брaнислављеве потомке као на могуће претенденте на дукљански престо и византијске штићенике. У том тренутку они су држали Травунију и Захумље, а на вест о Ђорђевим намерама склонили су се код Византинаца у Драч, односно код свог стрица Гојислава.[31] Византија је овог пута морала да пружи војну помоћ, будући да је на рашком престолу седео жупан Урош I, који јој није био наклоњен. Будући византијски цар Јован Комнин је друге године Ђорђеве владавине, 1113/1114, најпре поразио Ђорђа у боју негде на јужним границама Дукље, а затим заузео Скадар, где су Византинци пронашли Бранислављевог сина Грубешу у тамници и поставили га, по царском наређењу (*iussu imperatoris*), за краља. Увидевши да је даља борба узалудна, Ђорђе се склонио у Рашку код Уроша I, који је у то време, по свему судећи, био угарски вазал и изван византијског утицаја.[32]

Грубешин успон до врховне власти у Дукљи очигледно је био последица непосредног византијског војног уплитања. На унутрашњем плану Грубеша је могао да има подршку оне властеле која је свој успон дуговала Стефану Војиславу и Михаилу Војисављевићу, односно Радославу. Истовремено, Ђорђе се склонио у Рашку, којом је у том тренутку као угарски штићеник владао Урош I. Заправо, у Рашкој и у Дукљи је дошло до промене политичке оријентације. Рашка је изгубила утицај над Дукљом, али се измакла византијском утицају, док је Дукља остала још чвршће ослоњена на Византију. Византија се радикално обрачунала са политичком струјом која је радила против њених интереса. Ђорђева мајка, Јаквинта, ухваћена је код Котора и послата у Цариград, где је и умрла.[33]

Изгледа да је Византија око 1124/1125. године привремено средила прилике и у Рашкој, вративши на великожупански престо Завиду и обезбедивши његов положај јаким гарнизоном у Расу.[34] Ђорђе се приближно 1121. године вратио на власт у Дукљи уз помоћ Уроша I и код Бара поразио Грубешу, који је нашао смрт

[30] Подаци о Немањином оцу заснивају се на писању Стефана Првовенчаног; упор. Житије светог Симеона, 18. Што се тиче подршке Угара Урошу и Стефану Вукану, видети, *Живковић,* Једна хипотеза, 20–21.

[31] Ljetopis, 100.

[32] Ljetopis, 100–101.

[33] Ljetopis, 101.

[34] *Живковић*, Једна хипотеза, 20. Наиме, познато је да су Срби, одметнувши се од Византије 1127–1129. године, заузели и разорили Рас; упор. Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 12.9–10 (= Cinn.); ВИНЈ IV, 14–15. Отуда се поставља питање када је Византија уопште дошла у посед Раса, јер је сасвим јасно да у време Вуканове власти у Србији, када је из правца Звечана нападао на византијске поседе, дакле до 1112. године, Рас био у његовим рукама. Византијско запоседање Раса могло би се објаснити управо Завидиним повратком на власт уз помоћ византијског оружја 1123/1124. године, када је цар Јован Комнин водио снажну кампању против Печенега; упор. Cinn. 7.16–9.3.

у боју, а затим успео да његову браћу Драгихну и Драгила привуче на своју страну доделивши им жупе у Горњој Зети. Другим речима, успео је да им политичким средствима одузме власт у Травунији и ову област чвршће веже за себе.

Око 1125. године Ђорђев противник Градихна, брат Драгихне и Драгила, оженио се у Рашкој, „у намери да поврати власт“, како додатно објашњава Мавро Орбин.[35] Годину или две касније Ђорђе је интервенисао у Рашкој и поново вратио Уроша I на власт, док се Градихна склонио у Захумље, а одатле код Византинаца у Драч.[36] Тако су и Рашка и Дукља око 1127. године заузеле општи антивизантијски став који је уједно био везивни чинилац у пријатељском односу Уроша и Георгија. Стога је Византија поново морала да интервенише.

Бранислављевим потомцима Градихни и Драгихни је из Цариграда упућена у Драч издашна војна помоћ под војсковођом Пирогеоргијем. Овај византијски војни заповедник морао је веома брзо да се врати у Цариград, а заменио га је Алексије Кондостефан, рођак царске породице, који је са Градихном и Драгихном упао у Дукљу.[37] С друге стране, и Урош I је био приморан да покрене војску против Ђорђа, свога некадашег савезника, јер је и он после војног пораза 1127/1128. године постао византијски вазал. После низа мањих сукоба Ђорђе је коначно ухваћен у Котору, последњем граду који му је преостао, а Алексије Кондостефан га је послао у цариградску тамницу, где је и умро. Уз очигледну сагласност Византије, престо Дукље припао је Градихни, који је владао једанаест година. Иако је и током његове владавине било извесних немира, о којима Поп Дукљанин не пише подробније, општи утисак је да је у Дукљи коначно завладао мир.[38]

После Градихнине смрти равнотежа снага између Рашке и Дукље полако клизи на страну Рашке. Први озбиљнији ударац Дукљи задат је када је Травунија предата на управу Деси, сину рашког великог жупана Уроша I око 1144/1145. године.[39] Поред Травуније изгубљене су и плодне жупе у Горњој Зети, крају

---

[35] Само у италијанској верзији Летописа Попа Дукљанина постоји податак да је Градихна путем овог брака намеравао да поврати власт; у латинској верзији Летописа, овај део реченице недостаје; упор. Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense, Pesaro 1601, 237, *Draghihna…dimorava in Rassia, dove preso haveva la moglie, acciò che (come lui si credeva) in questo modo potesse stabilire il suo regno.* Важно је напоменути да ова разлика између италијанске и латинске верзије Летописа није настала услед Орбиновог слободног превода, јер он своје додатке или тумачења увек ставља у заграду. Такође, Орбин на овом месту Градихну замењује са Драгихном, највероватније услед преписивачке грешке, будући да прво каже како је Драгихна имао три сина: Радослава, Лабана и Градимира, а нешто касније помиње четири сина: Првоша, Грубешу, Немању и Сирака. Очигледно је, дакле, да је у питању замена **Град**ихна — **Драг**ихна.

[36] Ljetopis, 102.

[37] Ibid. *Pirogordi dux* и Пирогеоргије (Πυῤῥογεώργιος), византијски војсковођа који је имао чин дворског примикирија, несумњиво су истоветна личност; упор. Cinn. 44. Што се тиче Алексија Кондостефана, о њему нема непосредних података у изворима, али је породица била веома позната и у сродничким односима са царском. Сматра се да је Алексије Кондостефан *sans doute, le frère d'Etienne*; упор. *Chalandon*, Les Comnènes, 73; 216–217, нап. 7.

[38] Ljetopis, 102–103.

[39] У историографији није коначно решено питање када је Деса запосео Травунију, али се сматра да је до овога дошло четрдесетих година XII века; упор. *Благојевић*, Кнежевине, 55–56, са нап. 42, где је наведена и старија литература о овом питању.

око Подгорице, што је био додатан привредни ударац. Дукљанском владару преостали су још само приморски градови и узак део земље уз обалу између Котора и Скадра.[40] У том тренутку постало је јасно да Дукља коначно губи битку за превласт и почиње борбу за опстанак.

Дукља се несумњиво у тој борби све више ослањала на Византију. Тако Теодор Продром помиње да су Дукљани и пре 1150. године потчињени цару Алексију Комнину.[41] Будући да Поп Дукљанин бележи да је дукљански кнез Радослав приликом наслеђивања престола морао отићи цару Манојлу у Цариград да би добио потврду власти, вест Теодора Продрома је сигурно тачна.[42] Једна оригинална повеља из 1166. године из Котора помиње дуку Далмације и Диоклеје, кир Изанација (Исака?).[43] Никита Хонијат пише да је Стефан Немања већ 1168. године, *присвајао власт над Котором*.[44] Изгледа да се у завршној фази борбе између Рашке и Дукље, Византија снажније ангажовала на страни Дукље. Такође, појава дуке Далмације и Диоклеје 1166. године наговештава да је приморски део Дукље у то време чвршће везан за Византију.

Овде побројани подаци из различитих извора који се односе на политичка збивања у Дукљи током друге половине XII века и који показују византијско присуство у Дукљи, захтевају подробније објашњење. Њима би требало придодати и један гробни натпис у којем се помиње требињски жупан Грд: **Въ дни кнеꙁа велиега Міхоила въмрѣ жоупанъ Гръдъ Трѣбынскі и въ то лѣто ꙁида емоу ракоу братъ жоупанъ Радомиръ съ с(ы)нъми еговѣми і жена емоу. Твара моистръ им(е)немъ Браѣ, Боже ти даи ꙁдравие.**[45] Такође је од извесног значаја и натпис са ктиторске плоче која је пронађена у католичком гробљу код Благаја, који је истина слабо очуван, али је из времена Стефана Немање: **[сл] авьнаго Немане.**[46]

Датирање ова два натписа није сигурно. За први је извесно да је настао пре 1185. године, односно пре Немањиног заузимања Котора и изгнанства последњег дукљанског кнеза Михаила, док је други могао настати већ после заузимања Травуније од стране Стефана Немање. За жупана Грда обично се сматра да је истоветан са Грдешом кога Кинам помиње приликом описа битке на Тари 1150. године као веома угледну личност код Далмата (тј. Срба).[47] То је исти онај жупан Грдеша (*iupanus Gerdesa*) који се јавља као сведок на Десиној повељи манастиру Св. Марије у Пулсану из 1151. године.[48] Жупан Грд је тако 1150.

---

40 Ljetopis, 104.

41 ВИНЈ IV, 177.

42 Ljetopis, 104.

43 Codex II, N° 98.

44 ВИНЈ IV, 146.

45 Стари српски записи и натписи IV, уредио *Љ. Стојановић*, Ср. Карловци 1923, N° 5985. Запис је сачуван на гробном камену у Полицама код Требиња.

46 Ibid. N° 5986.

47 *Ђ. Сп. Радојичић*, Грдеша (Грд), требињски жупан XII века, Прилози за КЈИФ 11 (1931) 155–156; *Idem*, Кинамов Γουρδέσης, ЗРВИ 8/1 (1963) 255–259; упор. ВИНЈ IV, 33, нап. 65 (*Ј. Калић*).

48 Codex II, N° 70; *Шишић*, Летопис, 201.

године учествовао у бици на Тари, јер је у то време Травунија припадала Деси, најмлађем сину Уроша I. Отуда и његово име на Десиној повељи наредне 1151. године јесте очекивано. Међутим, како је умро у време владавине великог кнеза Михаила, последњег дукљанског владара, лако се може закључити да је положај Травуније између 1151. и Грдове смрти био битно измењен. Наиме, већ око 1153. године, када се Деса привремено домогао великожупанске власти у Србији, Травунија је, изгледа, допала под власт босанског бана Борића, како следи на основу његове повеље бенедиктинском манастиру на Локруму из августа 1159. године.[49] На основу неког познијег извора и Мавро Орбин помиње Борићеву власт у Травунији и Захумљу већ 1154. године.[50] Највероватније је бан Борић владао овим областима до силаска са власти нешто после 1163. године.[51] Његов пад би требало најпре довести у везу са већ помињаним походом Јована Дуке 1165. године. Управо тада, у склопу срећивања прилика у Далмацији и залеђу, могла је Византија да изврши одређене промене — казни непослушне и награди верне вазале. Тако је, највероватније и дукљански владар стекао поново Травунију. То је могао бити управо последњи дукљански кнез Михаило.[52]

Кнез Михаило је Травунију држао вероватно веома кратко, јер је већ око 1180. године у писму Барског архиепископа Гргура сплитском канонику Гвалтеру поменута сума од 800 перпера коју захтева велики жупан (тј. Стефан Немања), а Гргур изричито каже да толики новац (дукљанска црква) не може да скупи, будући да је црква лишена прихода са својих поседа. Узгред, Гргур се нада да ће кнез Михаило успети да реши настали проблем, уздајући се пре свега у, *божју помоћ*.[53] Како је тежиште сукоба између Рашке и Дукље у том тренутку већ уз саму обалну линију Дукље, може се закључити да дукљански владар већ тада више није имао контролу над Травунијом. Отуда и натпис жупана Грда ваља датирати у време пре 1180. године, односно око 1170. године.

Вест Теодора Продрома из око 1150. године, како је већ напоменуто, јесте у сагласности са исказом Попа Дукљанина да је Радослав управо од Манојла Комнина затражио и добио потврду своје власти у Дукљи. Отуда, мора се рачунати на то да је између 1143. и 1150. године Дукља била вазална држава Византије. Прво поуздано сведочанство о постојању непосредније византијске управе у Дукљи јесте управо помен кир Изанација (Исака) на наведеном документу из 1166. године. Последњи пут Поп Дукљанин помиње Котор као град под управом кнеза Радослава и његове браће око 1145–1150. године, односно на самом крају Летописа. Дакле, између 1150. и 1166. године Византија је успоставила непосредну власт у Дукљи оснивањем провинције — дукат Далмације и Ду-

[49] Codex II, N° 86; *Шишић*, Летопис, 195–196. Такође, повеља је датирана седмим индиктом, као што је разумео и Шишић, а не седмим даном месеца августа, како је схваћено у Codex II.

[50] *Orbin*, 347–348.

[51] Monumenta historica episcopatus zagrabiensis, ed. *J. B. Tkalčić*, Zagrabiae 1873, N° 2, „Boricio bano“. У, CD II, N° 94, грешком издавача је испао читав ред где се појављује име Борића бана.

[52] *Orbin*, 194, 241, наводи да је Радослав владао Дукљом до 1161. године, али су његови извори за ове догађаје веома сумњиви.

[53] Codex II, N° 169; упор и нап. 76.

кље.[54] Јован Кинам укратко бележи поход Јована Дуке из 1165. године, када је Далмација, од Трогира до Солина (тј. Сплита), била потчињена цару Манојлу.[55] Освојене области предате су на управу Нићифору Халуфи, кога су већ 1166. године Угари поразили испред Сплита и заробили.[56] Будући да се те исте, 1166. године, на оригиналном документу јавља дука Далмације и Дукље кир Изанације (Исак), сасвим је јасно да је он био непосредни наследник Халуфин на положају дуке и да се старао над преосталим византијским областима дуката Далмације после краткотрајне угарске офанзиве 1166. године.

Политички интерес Византије на простору Рашке и Дукље током прве две деценије XII века, био је сведен на могућност надзирања локалних владара, без жеље за војним освајањима њихове територије. Стиче се утисак да су Рашка и Дукља заправо истурене страже Византије према Западу, где су се налазили далеко озбиљнији противници Царства — Нормани у Јужној Италији, Угри на северу и Млечани у Јадранском мору.[57] За Византију подручја Рашке и Дукље нису била од битног привредног значаја, отуда и недостатак политичке воље у Цариграду да се ова подручја освоје. За Царство је било најбитније да заштити Драч водећи рачуна о дукљанском владару, као и комуникацију Сардика — Ниш — Београд, односно Браничево — одакле је претила угарска опасност — и да на рашком престолу има поузданог владара. Укупно гледано, Византија је према Рашкој и Дукљи водила крајње дефанзивну политику посежући за војном опцијом само онда када би се ситуација потпуно измакла контроли. Најзад, после 1165. године, када је византијско оружје надјачало Угаре, стекли су се услови да Византија и фактички преузме контролу над приобалним областима Далмације, када је основан и дукат Далмације и Дукље.

Привредни контекст

Византијска позиција према Рашкој и Дукљи изгледа прилично јасно. Оно што је основно питање на које до сада нема одговора, јесте због чега су Рашка и Дукља водиле стогодишњи рат? Династичке везе само су последица одређене политике, тачније њено оруђе, али сасвим сигурно нису узроци рата.

---

54 *Ј. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 136–137, сматрао је да помен Дукље у титулатури византијског дуке Далмације не означава посебну провинцију, већ само проширене ингеренције дуке Далмације после 1165. године. У новије време, на основу новог извора из 12. века, у којем се помиње смрт севаста Константина Дуке, 8. априла 1179. године, а за кога се наводи да је био дука, *чишаве Диоклеје, Далмације, Хрвашске, Албаније и Сйлиша*…, *P. Schreiner*, Der Dux von Dalmatien, Byzantion 41 (1971) 286–287, 296–302, потврдио је ранију претпоставку Ј. Ферлуге.

55 Cinn. 248–249; ВИНЈ IV, 88. Важно је напоменути да Кинам помиње и, *осшале градове*, у Далмацији, укупно њих 57, али је немогуће изричито рећи који градови су у питању, иако се најпре може помишљати на Дубровник и Котор; упор. ВИНЈ IV, 88, нап. 244.

56 Cinn. 263; ВИНЈ IV, 94.

57 Упор. *Осшрогорски*, Историја, 336–346.

Кроз читав Летопис Попа Дукљанина једна област, Травунија, веома је важна и приказана је у тесној вези са Дукљом. Иако је у питању мала кнежевина, њени привредни ресурси побуђују пажњу. Богата пашњацима, а самим тим и стоком, Травунија је била вероватно велики произвођач хране, вуне, воска, меда и коже.[58] Када су владари Дукље запосели приморске градове средином XI века, то је морало да се одрази и на њихову привредну снагу. С друге стране, градови захтевају редовно снабдевање, не само храном, већ и сировинама потребним за производњу. Травунија би у том случају била веома битна област за привредно функционисање Дукље. Иако малобројни, налази луксузног накита у околини Требиња, који датирају из раздбоља XI и XII века, несумњиво упућују на закључак о постојању извесне економске моћи тамошњих жупана или властеле.[59] Накит је произвођен у далматинским градовима, свакако не само у Котору, већ и у Сплиту и Дубровнику, и поуздано сведочи о развоју занатства у Приморју. Пораст привредне снаге приморских градова у Дукљи сасвим сигурно је довео и до извоза одређених производа пре свега у Италију, али и у правцу југа, према драчком темату. Управо из јужнодалматинских градова долазе мајстори који су израђивали камени намештај у црквама у Захумљу и Травунији. Неки од ових вајара били су врхунски мајстори преромaнике, рецимо они који су радили скулптуру у цркви Св. Томе у Кутима у Драчевичкој жупи.[60] Ктитори који су их позивали несумњиво су имали материјалне могућности да плаћају њихов рад.

Непосредна сведочанства о стању занатства или трговине у Котору током XI или XII века не постоје. Познато је да је у XV веку у Котору радило око 200 кожара, око 150 мајстора за обраду метала и до 50 мајстора за обраду дрвета. Било је, такође, воскара, зидара, каменорезаца.[61] Свакако, ови подаци нису доказ о присутности или развијености наведених заната у XI или XII веку. Међутим, два посредна податка из извора показују да је град Котор био веома развијен и у претходним столећима. Први доказ јесте изградња катедрале Св. Трипуна, која је трајала, како се обично узима, нешто мање од 50 година (1124–1166)[62] и као у другим западноевропским градовима, изградња тако монументалне грађевине сведочанство је о богатству града. Други податак потиче од савременог писца Идризија, који је за рачун сицилијанског краља Рожера II 1154. године саставио кратак опис знатнијих места у Далмацији и унутрашњости. За Котор Идризи наводи: *град је удаљен 20 миља од Дубровника. Град је*

[58] Подаци о привреди Травуније за раздобље од XIV до XV века веома су упечатљиви и јасно показују снажну производњу основних сировина. Значај ових сировина у раном средњем веку свакако је био још већи. Видети, *Ђ. Тошић*, Требињска област у средњем вијеку, Београд 1998, 147–181.

[59] *N. Miletić*, Nakit i oružje IX–XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, GZMS 18 (1963) 173–176.

[60] ИЦГ I, 406–407.

[61] *И. Божић*, Град и село на зетском приморју у XV веку, Историјски гласник 2 (1973) 68 (= *Божић*, Град и село).

[62] *М. Чанак-Медић*, Катедрала светог Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века, ЗРВИ 36 (1997) 83.

леӣ и велик, насӣањен Далмаӣинцима, са много бродова за ӣловидбу и гусарење.[63] Сасвим је оправдано претпоставити да је оваквом стању развијености Котора морало да предстоји раздобље успона, односно постепеног развоја од једног или више столећа. Мноштво бродовља за пловидбу, које помиње Идризи, очигледно треба разумети као трговачку флоту. Потврду о привредном успону јужнодалматинских градова још у IX и X веку, несумњиво пружају бројне цркве (задужбине) у овим градовима или њиховом непосредном залеђу.[64]

Када је Бодин наследио престо, Дукља је већ готово три деценије била у непрекидном привредном успону, па се јавила потреба и за повећаном количином сировина. Користећи погодан политички тренутак, односно заузетост Византије Норманима, Бодин је освојио Босну и Рашку. Освојене територије он није прикључио својој држави, што указује на неки други мотив који га је водио у ово освајање. Бодин је, поставивши себи одане људе на власт у Босни и Рашкој, заправо обезбедио политички утицај, односно могућност да користи ресурсе ових области на начин на који је то најпре одговарало њему, односно Дукљи.[65] Земљиште у залеђу дукљанских градова — Котора, Улциња, Бара, Будве и Скадра — било је довољно само за производњу основних житарица. Према подацима из првих деценија XV века, готово сва села у околини ових градова искључиво су производила жито и просо. Виноградарство је било монопол грађана који су гајили винову лозу на својим имањима изван града и сељацима је било забрањивано да се баве овом граном пољопривреде како би цена вина била одржана на високом нивоу.[66] За екстензивно сточарство неопходни су пространи пашњаци, управо као и за пчеларство. Таквих услова у непосредном залеђу јужнодалматинских градова — није било.

Археолошки подаци, иако оскудни, сведоче о непосредним везама између Рашке и Дукље током XI и XII века. Наиме, амфоре, тзв. *мегарике* које су коришћене за транспорт робе (вино, уље, мед, суво грожђе, свеже воће и др.) познате су у три основна облика, тј. типа.[67] Први тип је карактеристичан за источне области Царства — простор данашње Турске, Румуније, Бугарске, Грчке и Македоније. У Србији су откривене у Подунављу — Београду, Браничеву, Понтесу — али и у унутрашњости, на Градини код Новог Пазара.[68] Међутим, други тип мегарика, издуженијег тела крушколиког облика и кратког врата са равно одсеченим отво-

---

63 Идризијеви подаци о југословенским земљама, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, прир. *Г. Шкриванић*, 18.

64 Упор. *Т. Живковић*, Црквена организација у српским земљама (рани средњи век), Београд 2004, 154–155, са наведеним примерима и литературом.

65 Као што је одавно истакао Ј. Ковачевић (ИЦГ I, 410) да је основна карактеристика у друштвеним односима овог периода постојање пољопривреде и сточарства у унутрашњости, насупрам градске друштвене структуре у Котору, Будви, Бару и Улцињу са занатством и трговином као основом просперитета, док је пољопривреда у околини градских зидина била далеко мање важан економски фактор.

66 *Божић,* Град и село, 69.

67 *М. Бајаловић-Хаџи-Пешић*, Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије, ЗРВИ 36 (1997) 139–140.

68 Ibid. 139–140.

ром, пронађен на београдској тврђави и Градини код Новог Пазара — датиран у XII век — истоветан је са примерцима пронађеним у италијанском граду Отранту.[69] Такође, у Котору су пронађене мегарике апулијског типа, коришћене као материјал за изградњу цркве Св. Марије Колеђате.[70] Апулијски тип мегарика, који се јавља у Котору и Рашкој, несумњиво је доказ о привредним везама на релацији јужна Италија — Дукља — Рашка. Он представља важно сведочанство о економским везама Рашке са Дукљом, односно Дукље са јужном Италијом.

Роба која је у средњем веку била веома тражена и неопходна за свакодневни живот била је со. У Рашку је овај артикл могао да доспева најпре из Приморја. Несумњив доказ да је со допремана у унутрашњост из зетског Приморја јесте податак у повељи манастиру Хиландару од Стефана Немање, где се за потребе манастира одређује доходак од 30 спудова соли из Зете.[71]

Слабљење Дукље, управо као и њено јачање, морало би да стоји у тесној вези са привредним опадањем, односно растом. У том смислу важно би било напоменути да је Травунија, већ после Бодинове смрти, остала стални извор неприлика за дукљанске краљеве будући да су тамо владали припадници оне гране династије која се ослањала на Византију. Другим речима, без Травуније Дукља је изгледа била осуђена на привредно опадање. Привредно опадање неумитно је водило у војно слабљење. Само у једном тренутку током друге деценије XII века, Поп Дукљанин помиње да је у Дукљи владало благостање и мир, у време краља Грубеше,[72] а следеће, такође краткотрајно раздобље благостања, када су се и бројне избеглица из Италије (Апулије) вратиле у Дукљу, односи се на четврту деценију XII века и доба владавине краља Градихне.[73] За време владавине ове двојице краљева и Травунија је била у саставу дукљанске државе.

Када се разматрају укупна привредна кретања на ширем простору српских кнежевина, односно Рашке и Приморја, рашки владари морали су да следе истоветну привредну политику као и њихови суседи у Дукљи. Претпоставка је да је нагли пораст производње у време Вукана, који је могао да буде узрокован и повољном демографском сликом, тражио нова тржишта, а најближа су била управо на јужном приморју. Правац према истоку био је затворен јер су тамо столећима постојали уходани привредни токови између Бугарске и Византије, а Бугарска је производила исте сировине као и Србија, и осим тога била у то време провинција Византије, као тема Бугарска.[74] Рашки владари стога морају да теже

---

[69] Ibid. 141.

[70] Ibid. 142.

[71] Monumenta Serbica, ed. *Fr. Mikosich*, Viennae 1858, N° 9.

[72] Ljetopis, 101.

[73] Ljetopis, 104. Ипак, Поп Дукљанина напомиње како је краљ Градихна током своје владавине више пута долазио у опасност „*a malignis hominibus*“, што би значило да су унутрашњи сукоби у Дукљи трајали непрекидно са мањим или већим жаром. Изгледа да је подршка Византије била пресудна за Градихнино одржавање на власти.

[74] Већ је руски летописац 1116. године забележио да је у време Свјатослављеве експедиције у Бугарску 969. године, Преслав био јако привредно средиште где се стицала роба са разних страна: из Византије злато, тканине, вино и воће, из Чешке и Угарске сребро и коњи, из Русије восак, мед и робови; упор. **Повѣсть**, 66.10–13.

да створе што повољније услове за извоз робе из Србије. У основи, то су могли бити производи као што су мед, восак, коже и вуна. Отуда још од Десиног времена сталан притисак на Котор као главни извозни центар Дукље. Доцније, када Котор буде у Немањиним рукама, пажња Рашке усмерава се на Дубровник, како би се образовала затворена привредна целина и успоставила потпуна контрола над извозом сировина из унутрашњости према обали, а одатле ка Италији. У том смислу ваљало би тумачити и трговински уговор између Стефана Немање и Сплита.[75]

Борба за превласт између Дукље и Рашке заправо је борба за ресурсе и приморске градове као занатске и извозне центре. Византија у овим сукобима делује само онда када процени да владар Дукље или Рашке угрожава њену геостратешку стабилност на том простору, односно када се преко тих владара јавља далеко опаснији утицај Угарске, Млетака или Нормана. Родбинске везе између дукљанске и рашке династије само су згодан изговор за уплитање у унутрашње политичке прилике једне или друге земље. Добар пример је случај последњег дукљанског кнеза Михаила који је око 1180. године, према извештају папског легата, *злостављан од стране ујака*, односно Стефана Немање и његове браће — Мирослава и Страцимира.[76] Блиске сродничке везе нису сачувале великог кнеза Михаила његове жалосне изгнаничке судбине, када је коначно био присиљен да напусти Котор, последњи град под његовом влашћу и некада моћне дукљанске краљевине.

Tibor Živković

DIOCLEA BETWEEN RASCIA AND BYZANTIUM IN THE FIRST HALF OF THE TWELFTH CENTURY

The conflict between Rascia and Dioclea began in the reign of King Bodin of Dioclea (1081–1099) and it was brought to an end during the rule of Stephen Nemanja, Grand Zhupan of Serbia about 1185. The historical sources, primarily the Chronicle of the Priest of Dioclea, give no indication of the causes of this conflict, nor do they explain why Byzantium found it necessary to intervene from time to

---

[75] *М. Динић,* Три повеље из списа Ивана Лучића, ЗФФ 3 (1955) 69–70.

[76] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, ured. *I. Kukuljević Sakcinski*, II, Zagreb 1875, N° 159. У питању је писмо Гргура, барског архиепископа из око 1180. године, који пише папском посланику и сплитском канонику Гвалтеру, о недаћама које му узрокује Стефан Немања. У Codex II, N° 169, грешком није одштампан ред: *…est, ab auunculis molestatus, ad ea que nos cupimus, nunc intendere minime valet. Tamen…*, одакле следи веома важан закључак да су ујаци последњег дукљанског кнеза Михаила Стефан Немања и његова браћа.

time in Dioclea or Rascia. Although the family relations of the Rasican and Dioclean dynasties frequently provoked one state to interfere into the internal affairs of the other, they were certainly not the main generator of this century-long conflict. Since it was a process of long duration, it is quite likely that the main cause of the war between Rascia and Dioclea had to do with economic considerations, and the paper discusses this possibility. The rulers of Dioclea wanted to secure the raw materials for the maritime towns, primarily Cataro, which they had acquired around the middle of the eleventh century, and they sought to achieve that by conquest and the expansion of their influence in the inland regions — in Travounia, Bosnia and Rascia. On the other hand, Serbia had become rapidly more powerful in the early twelfth century, and its rulers sought to impose their control on these maritime towns as nearest centres of commerce and production. During this contest, Byzantium interfered only when the geostrategic stability in the broader territory of the Balkan Peninsula seemed to be brought into question and when Dioclea or Rascia established closer links with the Venetians, Hungarians or Normans, thus jeopardizing its interests. Byzantium looked upon Rascia and Dioclea as its western outposts and was therefore anxious to have a reliable ruler in Rascia, so that it could control the Niš — Braničevo — Belgrade route to Hungary. Similarly, a dependable ruler in Doclea was a guarantor of the safety of the theme of Dyrrachion and of unimpeded communication with the remaining Byzantine possessions in the middle part of Dalmatia.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 623.4+355.4Ђ(4-15)(093)"10/11"

Марко Драшковић

ЗАПАДНОЕВРОПСКО НАОРУЖАЊЕ И ТАКТИКА У ДЕЛУ АНЕ КОМНИНЕ

У раду се реконструише арсенал западноевропског наоружања XI и XII века који је познавала Ана Комнина, при чему се подразумева и приручно војничко оружје и опсадне справе. Уз то, покушавамо да проникнемо у Анино познавање оновремене западноевропске тактике, пре свега коњаничке и опсадне.

Једна од оних сфера историјске реалности којима Ана Комнина у своме делу приступа с највише истраживачког и приповедачког ентузијазма јесу ратна збивања њеног доба. Приповедајући о ратовима и ратним походима свог оца, василевса Алексија I, она даје и детаљне приказе његових сукоба с италијанским Норманима и крсташима. У оквиру ових приказа, могу се наћи низови разбацаних фрагмената који се односе на оновремено западноевропско наоружање и тактику. Тих фрагмената нема много, али нам својом разноликошћу пружају прилику да реконструишемо замашан део оне представе коју је Ана Комнина имала о западноевропском наоружању и начину ратовања. Разноликост поменутих фрагмената није последица само Аниног ентузијазма. Она је била савременик и најближи сродник тројице автократора за чије се владе десио вероватно највећи уплив западноевропских најамника у византијску војску. Пре доласка на престо њен отац Алексије I је и сам имао прилике да командује западним најамницима, а у току своје владавине примио је у византијску службу читаву масу најамника из јужне Италије, Енглеске и Немачке. Анин брат Јован II наставио је такву праксу, док се његов син и наследник Манојло I трудио да западноевропско наоружање и тактику учини популарним међу византијским пронијарима. Према томе, Ана је већ као очевидац поменутих најамника могла упознати западноевропско наоружање и тактику. Осим тога, Ана је била савременик византијских ратова са норманским владарима из јужне Италије (Роберто „Вискардо", Боемундо I, Руђеро II), као и сукоба са учесницима I и II крсташког рата. Дакле, западњачко наоружање и начин ратовања порфирогенитиса је сазнала и на основу усмених и путем писаних сведочења византијских официра и војника који су учествовали у поменутим ратовима.

Утврдићемо најпре које је приручно западноевропско наоружање било познато Ани Комнини. На основу следећих неколико навода из њеног дела види се да је Ана била свесна чињенице да је дуго копље било најважније оружје западноевропских коњаника њеног доба. Набрајајући народе који су нападали Византију за владе Алексија I, Ана помиње Келта (тј.) Француза који напада копљем, муслимана који напада луком и номада који напада у бојним колима;[1] она је, дакле, Француза приказала с копљем као својим карактеристичним оружјем. Затим, описујући како је њен зет Никифор Катакалон Еуфорбен дугим копљем ударио у груди једног Турчина, Ана закључује да је Никифор таквим наступом на коњу изгледао као Норманин а не као Ромеј;[2] одатле се јасно види да је коњанички напад дугим копљем везала за Нормане. У опису битке код Драча (1081), Ана истиче да је гроф Амико био наоружан дугим копљем онда кад је у пуном галопу јуришао на њеног оца.[3] Враћајући се касније на детаље из те битке, Ана приповеда да се током ње један Француз сручио на Јерменина Аспитиса у пуном галопу уперивши на њега своје копље.[4] То што у некима од поменутих навода Ана прецизира да је западњачко копље било дуго вероватно није последица само његове очигледне дужине него и чињенице да је оно било знатно дуже од копља које је користио византијски катафракт.[5] Чињеницу да Ана не помиње никакве друге разлике између западњачког и византијског коњаничког копља протумачићемо околношћу да се ова два типа копља нису у XI и XII веку претерано разликовала по својој структури; подсећамо да ће западноевропско коњаничко копље тек у XIV веку добити свој карактеристични купасти штитник за руку.[6]

Од приручног западноевропског наоружања Ана Комнина помиње и самострел.[7] Она прецизира да се он затеже тако што се легне на леђа, па се лук натегне ногама, а тетива рукама. На основу таквог описа затезања можемо претпоставити да Ана говори о оном типу самострела који је у науци познат као арбалета без чекрка, будући да се он затезао дословно онако како је порфирогенитиса навела; арбалета без чекрка разликовала се од старијих самострела по томе што је имала тежи лук те се није могла натегнути само рукама, док се од потоњих разликовала по томе што није имала чекрк за механичко затезање тетиве.[8] Ана потом тачно наводи да су стреле за самострел кратке и дебеле. Познато јој је да стрела из самострела може пробити штит, гвоздени оклоп, статуу, па чак и поједине бедеме. Зато не чуди што је ово оружје окарактерисала као чудовиште

---

1 Annae Comnenae Alexias, pars I (prolegomena et textus), ed. *D. R. Reinsch — A. Kambylis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XL/1, Berlin 2001, 450. (даље: Alexias)

2 Ibidem, 289.

3 Ibidem, 135.

4 Ibidem, 363.

5 За оружје катафракта: The Oxford Dictionary of Byzantium, New York — Oxford 1991, 1114, 2192. (даље: ODB)

6 *G. Cameron Stone*, A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in all countries and in all times, New York 1961, 407. (даље: *Stone,* Arms)

7 Анин опис самострела: Alexias, 305–306.

8 О арбалети: Ibidem, 11.

и ђаволски проналазак, чија снага и брзина доносе жртви готово безболну смрт. Ипак, најупадљивија је Анина тврдња да је самострел сасвим непознат Грцима. Подсетићемо на чињеницу да су справе веома сличне самострелу биле познате у грчко-римском свету, и да су неке форме самострела чак и у XX веку користила племена око реке Габон.[9] Није без значаја ни чињеница да су Ромеји Јустинијановог доба користили опсадну справу звану хиробалистрон, која је веома подсећала на самострел како изгледом тако и начином функционисања.[10] Стога се поставља питање како је самострел могао остати сасвим непознат Византинцима Аниног доба. Делимичан одговор свакако се може наћи у чињеници да је већина византијских непријатеља располагала лако покретљивом коњицом наоружаном далекометним оружјем, против које је самострел био тешко употребљив, тим пре што је за његово затезање било потребно време за које се један источњачки композитни лук могао затегнути барем неколико пута. Инхибиран таквим недостацима, самострел је још у раној Византији могао брзо пасти у заборав.

Од западноевропског заштитног наоружања Ани Комнини су познати панцирно одело, штит и соларете. Порфирогенитиса француски панцир сасвим тачно дефинише као прстен уплетен у прстен.[11] Подсетићемо да се западноевропски панцир тог доба најчешће састављао тако што се ивица сваке карике провлачила кроз ивице четири суседне карике.[12] За француски панцир Ана даље каже да је састављен тако да одбија све стреле и чува тело од сваке повреде. Подсећамо да је ово својство имао само тзв. „дупли" панцир који се од осталих врста панцира разликовао по томе што није имао никакве отворе, будући да су његове карике имале барем дупло мањи унутрашњи пречник него карике уобичајеног панцира. Стога можемо претпоставити да је под француским панциром који одбија све стреле Ана подразумевала управо „дупли" панцир. То што Ана као нешто неуобичајено истиче својство западњачког панцира да одбија све стреле може бити и одраз њене навикнутости на чињеницу да су византијски коњаници најчешће носили оне оклопе који не могу увек да одбију стреле, какви су обичан прстенасти панцир и ламеларни оклоп (тј. оклоп састављен од плочица спојених заједно или причвршћених на кожу); Византинци су овакве оклопе преферирали јер су били лакши за ношење и комфорнији за вентилацију, на шта су их посебно упућивали топлија клима и изузетно покретљиве непријатељске коњаничке формације.[13] Штит француских војника порфирогенитиса описује као дуг, широк на врху, шиљат на дну, са површином делимично прекривеном ливеним бакром.[14] По овом опису лако је претпоставити да је Ана под овим штитом мислила на оно што је у тадашњој Западној Европи било познато као „нормански штит"; подсећамо да овај штит није нормански проналазак, него је тако назван јер су Нормани раширили његову употребу. Ако подсе-

[9] *Stone,* Arms, 195.
[10] ODB, 195.
[11] Alexias, 405.
[12] *Stone,* Arms, 427.
[13] ODB, 182–183.
[14] Alexias, 405.

тимо на то да су византијски штитови најчешће били округли, овални, правоугаони или ромбоидни,[15] онда ћемо указати на могући узрок томе што Ана „нормански штит" описује као нешто необично. То што Ана одушевљено тврди да се о француски штит одбијају баш све стреле, вероватно је одраз чињенице да тадашњи византијски штитови често нису одбијали стреле, већ су се ове забадале у њих; подсетимо да Ромеји своје штитове често нису покривали ливеним металима како би им ови били лакши за ношење. Коначно, Ана Комнина истиче да сваки Француз има дуге криве врхове ципела због којих тешко хода.[16] Под њима је она очито мислила на соларете тј. оклопне ципеле сачињене од металних пруга закованих за кожу. Подсетићемо да су соларете биле издужене да би оклопник могао лакше да одржава равнотежу онда кад се не налази на коњу; криви врхови соларета последица су имитирања пулена, најпознатијих ципела средњовековне Западне Европе.[17] Западњачке шлемове Ана готово да не помиње, осим шлема једног Француза који је Јерменин Аспитис у току битке за Драч пресекао на пола заједно са главом његовог власника.[18] Занимљиво је да Ана помиње и оклопљене коње које су јахали људи Боемунда I од Антиохије,[19] али не прецизира како је тај оклоп изгледао.

Сада ћемо се осврнути на Анино познавање тактике оновремене западноевропске коњице. Порфирогенитиси је била позната чињеница да је најважнији напад западног коњаника био напад у пуном галопу са копљем усмереним према противнику. Тако, за грофа Амика Ана прецизира да се у току битке за Драч (1081) с дугим копљем обрушио у пуном галопу на василевса Алексија, док за Никифора Катакалона Еуфорбена истиче да је, попут Норманина на коњу, ударио дугим копљем противника у груди.[20] Још живописније Ана приповеда да је у току битке за Драч један Француз уперио своје копље, ударио мамузама свог коња и сручио се на Аспитиса као гром.[21] То што се ударна снага тадашње западне коњице налазила у њеном нападу дугим копљем, морало је Ани изгледати тим интересантније што се ударна снага оновремене византијске коњице чешће налазила у нападу луком, буздованом или сабљом.[22] Учинак ритерског напада у галопу Ана је сматрала застрашујућим. Говорећи о почетку I крсташког рата, она признаје да је њен отац стрепео од доласка западних војски јер је одувек слушао приче о њиховом незаустављивом начину напада, те је и сам налазио да је то тачно.[23] На другом месту, Ана додаје да Французи јуре према средишту непријатељске војске незаустављивом силом, поготово ако непријатељ мало попусти.[24] Незау-

15 ODB, 183.
16 Alexias, 157.
17 *Stone,* Arms, 569.
18 Alexias, 363.
19 Ibidem, 398.
20 Ibidem, 135, 289.
21 Ibidem, 363.
22 ODB, 1114, 2192.
23 Alexias, 297.
24 Ibidem, 339.

стављивост ритерског јуриша Ана приписује не само храбрости него и поменутом француском панциру који византијске стреле нису могле пробити.[25] Ипак, сумирајући искуства свог оца из битака с апулским војводом Робертом „Вискардом", Ана прецизира да је у ствари немогуће одбити само први напад француске коњице.[26] Нарочито је битна чињеница да Ана Комнина износи неке од суштинских недостатака ритерског напада у галопу, што показује колико је свестрано и темељно покушала да упозна саму ритерску тактику. Први недостатак напада у галопу она налази у томе што губитак коња обично значи и крај борбе; у том смислу, она конкретно каже да сваки Француз постаје лак за борбу чим изгуби коња јер тешко хода због величине штита и дужине ципела.[27] Ову своју мисао Ана је касније самоуверено преформулисала, тврдећи да би Француз на коњу могао пробити вавилонски зид, али чим изгуби коња, с њим се може играти свако.[28] Обе ове Анине опаске одражавају гледиште византијског коњаника који је и у случају губитка коња могао остати прилично покретљив, будући да му је оклоп био знантно лакши од западњачког. Други недостатак ритерског напада у галопу Ана износи у тврдњи да француски коњаници овај напад изводе без примене војничке дисциплине и војне науке, поводећи се само за бесом и самовољом.[29] Узимајући у обзир све поменуте недостатке, Ана је пренела савете које је њен отац давао својим војницима ради савладавања напада у галопу: француским коњаницима најпре треба стрелама побити коње, а затим их треба гонити уз помоћ коњичких стрелаца и постављати им заседе уз помоћ пешадијских копљаника.[30] Важно је додати да је поред напада у галопу, Ана познавала још три врсте ритерског напада: нечујни ритерски напад с леђа, спори марш у збијеној линији, као и бочни напад. Прве две врсте Ана приписује Боемундовим војницима који су 1107–1108. нападали Драч,[31] док трећу приписује норманским војницима који су Драч опседали 1081.[32]

Сада треба утврдити које су борбене формације западноевропских коњаника биле познате Ани Комнини. Видели смо да јој је био познат ритерски напад у галопу, а он се најчешће изводио у растреситој борбеној формацији. Међутим, њој су биле познате још две бојне формације западних ритера: збијена и двоколонска. Збијену Ана помиње онда кад приповеда да су се Боемундови коњаници постројили у збијени поредак и покрили штитовима како би избегли стреле турских коњичких стрелаца које је на њих послао протостратор Михаило Дука (у току норманско-византијских сукоба на Балкану 1082/1083).[33] Исту формацију порфирогенитиса приписује Боемундовим војницима који су се зби-

25 Ibidem, 405.
26 Ibidem, 149.
27 Ibidem, 157.
28 Ibidem, 405–406.
29 Ibidem, 339.
30 Ibidem, 339, 405.
31 Ibidem, 398, 400.
32 Ibidem, 151.
33 Ibidem, 160.

јеним поретком одбранили од турских стрелаца (при норманској опсади Драча 1107–1108).[34] Своје познавање ритерске формације у две колоне Ана је показала говорећи о томе да су се Французи при поменутој опсади Драча поделили у две групе, од којих је прва Ромеје нападала бучно спреда, а друга нечујно с леђа.[35]

Посветимо се сада арсеналу западноевропских опсадних справа које познаје Ана Комнина. Појединачне Овнове порфирогенитиса помиње као справе којима су људи Ремона Тулуског (1097) нападали никејске бедеме.[36] Изглед ових Овнова Ана не описује вероватно зато што су тадашњи западњачки Овнови најчешће били слични византијским тј. имали су облик балвана с металним завршетком у облику главе овна; наиме, у тадашњој Западној Европи још није била раширена употреба Овна са расцветалом металном главом у облику звезде, чија је функција не да разбија бедеме (као код стандардног Овна) него да их просече.[37] Анино познавање западноевропске Корњаче види се из њеног описа Корњаче с Овновима коју је Боемундо 1107. користио при опсади Драча. Саму Корњачу она дефинише као објекат с основом у облику паралелограма, опремљен точковима и прекривен воловским кожама са свих страна;[38] овај опис одговара стандардној западноевропској Корњачи чија је основна функција да штити опсађиваче који нападају капију или бедеме, при чему овлажене коже служе као заштита од ватре.[39] Ана додаје да су унутар Боемундове Корњаче били окачени Овнови; треба приметити да је то куриозитет, јер је у то доба (како у Византији, тако и у Западној Европи) било уобичајено да се унутар Корњаче окачи само један Ован.[40] Ана није одолела а да не примети да је Боемундова Корњача с Овновима била толико неефикасна против драчких бедема да су опсађени подругљиво отворили Норманима врата и понудили им да уђу.[41]

Ана Комнина познаје неколико типова западноевропских опсадних кула. Стандардном типу западњачке опсадне куле припада она за коју Ана тврди да је Боемундо њоме 1107. опседао Драч. За ову кулу Ана тврди да је била виша од градских бедема и да се кретала помоћу точкова које су полугама покретали војници унутар ње, због чега је опседнутим Византинцима изгледало да се кула креће сама. Ана даље истиче да су се по целој кули налазили отвори кроз које су стрелци могли да гађају, док се на врху куле налазио покретни мост преко кога су војници у пуном оклопу покушавали да пређу на бедеме.[42] Цео тај опис одговара изгледу једне стандардне западњачке опсадне куле из XI–XII века.[43] Суштинска разлика између једне такве куле и оновремених византијских опсадних кула јесте

---

34 Ibidem, 400.
35 Ibidem, 398.
36 Ibidem, 325.
37 *Stone*, Arms, 106.
38 Ibidem, 389–390.
39 *Stone*, Arms, 624.
40 Loc. cit; ODB, 195.
41 Alexias, 390.
42 Ibidem, 392–393.
43 *Stone*, Arms, 627.

у томе што су последње често имале платформу са које је испаљивана „Грчка ватра“.[44] Следећи тип западњачке опсадне куле који Ана познаје јесте тзв. „Корњача“, која се тако звала колоквијално јер јој је у доњем делу била уграђена Корњача с Овном;[45] Ана тврди да је овакву кулу Ремон IV од Тулуза изградио пред опседнутом Никејом.[46] Затим, позната јој је она опсадна кула која се називала „катапулт-кула“ јер су на њеном врху стајали катапулти; Ана, наиме, тврди да је оваквом кулом Роберто „Вискардо“ 1081. опседао Драч.[47] Зна и за минерске куле чија је функција била да штити оне који поткопавају бедеме и куле; за овакве куле тврди да су штитиле Боемундове минере.[48] Коначно, она помиње и бродске куле које је Роберто „Вискардо“ саградио на својим лађама како би ефикасније опседао Драч с мора.[49] За већину западањачких опсадних кула које је поменула Ана истиче да су биле прекривене кожом или плетаром, чија је функција била да их изолују од ватре; подсетимо да су и византијске куле из истог разлога често биле прекривене натопљеном кожом.[50] Додајмо још да је у западноевропски опсадни арсенал Ана убројала и катапулте; први пут их је забележила у саставу поменуте катапулт-куле Роберта „Вискарда“, док их је касније приказала као оруђе којим су крсташи 1097. бацали камење на опседнуту Никеју.[51] То што Ана тако ретко помиње западњачке катапулте вероватно је одраз чињенице да су у њено доба и Западњаци и Византинци предност давали требушеу, који је од катапулта био далеко ефикансији и лакши за одржавање.

На крају, осврнућемо се на неколико фрагмената који указују на Анино познавање западноевропске опсадне тактике. Анин опис начина на који је Ремон од Тулуза (1097) опседао део Никеје, открива нам њено познавање два западњачка поступка при опсади градова. При првом поступку, Ремонови војници ваде камење из темеља опседнуте куле, замењују га гредама, те пале греде како би се кула срушила; у исто време, оклопници са врха Ремонове покретне куле нападају опседнуту кулу како би њену посаду спречили да напада поменуте минере. При другом поступку, Ремонови људи затрпавају никејски јарак како би Овновима могли да нападну бедеме.[52] Порфирогенитиса зна и за раширени западноевропски метод копања тунела испод бедема како би се њиме доспело у унутрашњост опседнутог града; такав поступак она приписује Боемундовим људима који су 1107. опседали Драч, али напомиње да су их браниоци благовремено открили и спалили им лица чим су промолили главе из тунела.[53] Познат јој је и метод једноставног спаљивања опседнуте капије који су крсташи

[44] ODB, 195.
[45] *Stone*, Arms, 627.
[46] Alexias, 324–325.
[47] Ibidem, 120.
[48] Ibidem, 389.
[49] Ibidem, 117.
[50] ODB, 195.
[51] Alexias, 326.
[52] Ibidem, 324–325.
[53] Ibidem, 391.

1097. применили при нападу на цариградске бедеме јер нису имали времена да направе опсадне справе.[54] Кад је реч о поступцима блокаде града, Ани је познато да је Ремон од Тулуза лишио Триполис воде тако што је заузео брдо с кога се вода сливала у град, те је на њему изградио утврђени логор.[55] Позната јој је и чињеница да је Боемундо (1098) блокирао цитаделу Антиохије тако што је око ње изградио зид;[56] подсећамо да је сличан поступак био карактеристичан и за староримску и византијску опсадну тактику. Као обавезни додатак Боемундовој опсадној тактици, Ана истиче шпијунажу; она тврди да је овај принц целе зиме 1106/1107. преко ухода испитивао сваки угао Драча како би открио који је део града најлакше заузети.[57] Штавише, она претпоставља да су Боемундови Нормани користили оптичке направе како би измерили висину драчких бедема.[58]

Слика коју смо успели да реконструишемо у овом раду показује да је Ана Комнина и више него солидно познавала и разумевала основе оновременог западноевропског наоружања и тактике. То фактички показује да су Ромеји последњих деценија XI и првих деценија XII века успели да упознају и схвате замашни део западњачког наоружања и начина ратовања, будући да се Анино дело темељи управо на њиховим војничким искуствима и сведочанствима.

Marko Drašković

WESTERN ARMAMENT AND TACTICS
IN THE WRITINGS OF ANNA KOMNENE

In this work, first we reconstructed and commented the western horseman's armament wich Anna Komnene had known (long spear, cross-bow, chain mail, "Norman" shield, solarets). Afterwards, we established that Anne knew four types of western horseman's attack (attack in full gallop, atack from back, slow march, attack from flank) and three types of their battle formation (strewn formation, congested formation, formation of two columns). Also, we commented Anna's knowledge of western siege engines (battering-ram, tortoise, catapult, siege tower); we established that Anne knew five types of western siege tower. In the end, we commented several fragments wich show Anna Komnene's knowledge of the western siege tactics.

---

54 Ibidem, 309–310.

55 Ibidem, 345.

56 Ibidem, 334.

57 Ibidem, 388.

58 Ibidem, 393.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 394.3:398.3(=861)(044)

Александар В. Поповић

ЈЕДАН ВИЗАНТИЈСКИ ЗАПИС О ПРАЗНИКУ РУСАЛИЈА КОД СЛОВЕНА (CHOMATENUS, EP. 120)

Охридски архиепископ Димитрије Хоматин (1217–1236) у једном свом писму (ep. 120) укратко је описао празник Русалија међу словенским становништвом. Из његових речи можемо закључити да су у прослављању овог празника значајно место заузимали позоришни елементи, односно, нека врста *народне лакрдије*.

Охридски архиепископ Димитрије Хоматин (1217–1236), један од највећих ауторитета свога доба у правним питањима, оставио нам је за собом збирку писама која се састоји од пресуда, мишљења и савета о најразличитијим правним проблемима.[1] Списак његових адресата, који су се обраћали било њему лично, било да су тражили правду пред владичанским судиштем у Охриду, веома је разнолик — од простих сељака, преко попова, војника и трговаца, до црквених великодостојника и припадника владарских кућа у крајевима под његовом јурисдикцијом. Подједнако су разноврсни и проблеми којима је морао да се позабави: спорови око наследства, прељубе, склапање и развод бракова, крађе, убиства, канонска црквена питања и слично. С обзиром на такво шаренило тема, Хоматинова писма представљају јединствен и драгоцен извор за наше познавање свакодневног живота у Византији; једно од њих, које је побудило нашу радозналост и особито привукло пажњу, носи наслов Περὶ τῶν Ῥουσαλίων (*О Русалијама*).[2] У њему је реч о древном обичају Јужних Словена, а повод за писање о овој традиционалној светковини јесте убиство које се догодило за време њеног празновања.

Хоматиново писмо започиње следећим речима:

Οἱ ἀπὸ τοῦ θέματος Μολισκοῦ ὁρμώμενοι, ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα, τῇ ἁγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ προσδραμόντες καὶ τῷ παναγιωτάτῳ ἡμῶν δεσπότῃ τῷ ἀρχιεπισκόπῳ πάσης Βουλγαρίας ἐμφανεῖς γενόμενοι, τοιόνδέ ἁμάρτημα ἐξ-

[1] *Demetrii Chomateni* Ponemata Diafora, recensuit *G. Prinzing* (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. XXXVIII), Berolini et Novi Eboraci 2003.

[2] Epistula 120 (ed. *Prinzing*).

ηγόρευσαν, εἰπόντες, ὅτι παλαιοῦ ἔθους ἐν τῇ χώρᾳ τούτων κρατοῦντος, ὃ δὴ Ῥουσάλια ὀνομάζεται, τῇ μετὰ τὴν πεντηκοστὴν ἑβδομάδι σύνταγμα γίνεσθαι νεωτέρων καὶ τὰς κατὰ χώραν κώμας αὐτοὺς περιέρχεσθαι καὶ παιγνίοις τισὶ καὶ ὀρχήμασι καὶ βεβακχευμένοις ἅλμασι καὶ σκηνικαῖς ἀσχημοσύναις ἐκκαλεῖσθαι δῶρα παρὰ τῶν ἐνοικούντων εἰς κέρδος αὐτῶν, ἐξῆλθον καὶ οὗτοι κατὰ τὸ παρὸν ἔτος, συντάξαντες ἑαυτοὺς καὶ παρασκευάσαντες, ἵν' οὕτω κατὰ χώραν σκηνοβατήσωσιν.[3]

Овај и овај и онај и онај, долазећи из теме Молиск, прибегавши најсветијој цркви Божјој и појавивши се пред најсветијим нашим господарем, архиепископом целе Бугарске, исповедили су некакав овакав грех, рекавши да се, пошто у њиховом крају влада древни обичај који се зове Русалије, у седмици после Педесетнице сакупљају млади, да обилазе села у том крају и да некаквим шалама, плесовима, бакхичким скакањем и позоришним опсценостима измамљују за себе дарове од становника. Изашли су ове године и они, средивши се и опремивши да тако изађу у јавност (ступе на сцену).

Током прославе, двојица од учесника су дошли у сукоб са локалним пастиром, а онда је у тучи која је настала, пастир убо ножем једног од њих, неког Хрисила (Χρύσηλος), који је на лицу места издахнуо.

Двојица младића који су се обратили охридском архиепископу желели су да знају да ли и они, као учесници у светковини, сносе кривицу за тај злочин. Упитали су, и ако су криви, каквим ће црквеним епитимијама прочистити своју душу.

Архиепископ је размотрио цео случај и закључио да они не сносе никакву кривицу за поменуто убиство, будући да га је починио неко други. Међутим, њихова кривица је лежала у томе што су уопште учествовали у прослави Русалија, које црквени канони осуђују и забрањују због њиховог паганског порекла и разузданости. Стога су им прописане епитимије у трајању од три године.

Наведеним младићима из Молиска дато је владичанско писмо, које је требало да предају локалном архијереју. У њему је, ради њихове будуће сигурности, записана пресуда владичанског суда и наглашено је да, пошто буду издржали прописане им епитимије, не треба да претрпе никакву другу казну. Истовремено је свим становницима поменуте теме запрећено искључењем из Цркве, ако убудуће буду учествовали у празновању Русалија.

Пре него што пређемо на анализирање и коментарисање Хоматиновог писма, треба рећи коју реч о Русалијама, односно, о томе како су оне описане и објашњене у савременој научној литератури. То је древни пагански празник старих Словена, током којег се играло и певало под маскама. Изгледа да је слављен уочи Божића и Богојављења, као и у лето, у недељи после Тројице, или на летњи Ивањдан (7. јула). Хоматин га, такође, како видимо, смешта у недељу после Педесетнице. Русалије су се, колико је познато, празновале међу Јужним Словенима у Македонији, северној Бугарској и североисточној Србији, дакле, добрим делом, управо у крајевима под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Током

[3] Ep. 120, l. 3–12.

празника, групе мушкараца, зване *Русалије*, ишле су по кућама и играле магијске игре око болесних људи, како би ови оздравили. При том су играчи падали у занос и екстазу, понашајући се по одређеним магијским правилима, а сврха таквог ритуала била је магија врачања. Примани су у куће с великим поштовањем и веровало се да истерују болести, те да повољно утичу на здравље укућана. Учесници Русалија су, поред других обавезних реквизита, носили и дугачке штапове. Туча која је описана у Хоматиновом писму и која се завршила убиством, започела је управо тиме што је један од учесника светковине поменутог пастира ударио штапом.

Обичај слављења Русалија међу Јужним Словенима не треба бркати са Русалном (тројичном) недељом, познатом скоро међу свим Словенима. Изгледа да је ова своје порекло имала у старом латинском празнику ружа (Rosalia, Rosaria, Dies rosae).[4] Он је обележаван за време цветања ружа, у мају или јуну, и био је део култа умрлих, дакле, сасвим другачијег карактера од Русалија.[5]

Хоматиново писмо заслужује нашу пажњу из више разлога. Пре свега, оно је, бар колико је нама познато, најстарији документ у коме се спомиње обичај слављења Русалија међу Јужним Словенима.

Да би се добила права слика овог празника, треба пажљиво испитати речи које је Хоматин употребио у његовом кратком опису. Русалије су се, како он каже, састојале од *шала* или *игара,* грчки: παίγνια. Други њихов елеменат у наведеном набрајању су ὀρχήματα — *плесови*. Спомен ритуалног играња одговара ономе што данас знамо о Русалијама. Наиме, кључну улогу у њима је имало падање учесника у транс изазван, између осталог, и плесањем. У функцији падања у транс је, свакако и *бакхичко скакање* — βακχεομένα ἅλματα. Хоматин је, несумњиво, одабрао придев *бакхички* јер су му такви плесови били познати из грчке народне традиције, из Дионисових светковина. Најинтересантнији термин који употребљава су σκενικαὶ ἀσχημοσίναι — *сценске опсцености*. Он јасно и недвосмислено говори о постојању позоришних, сценских елемената у празновању Русалија. У прилог томе говоре и сви наведени елементи. Да не би било сумње у ово, на крају цитираног одломка Хоматин користи глагол σκηνοβατέω, који буквално значи *ступити на сцену*. Из текста видимо да су се учесници и посебно припремали, односно, облачили костиме и маске.

[4] Cf. *G. Radke*, Rosalia, Der Kleine Pauly, hrsg. von K. Ziegler und W. Sontheimer, vierter Band, München 1972, 1457.

[5] О Русалијама види: *Л. Н. Виноградова*, Русалије, Словенска митологија: Енциклопедијски речник, редактори *С. М. Толстој и Љ. Раденковић*, Београд 2001, 472–473. Прилично обимну библиографију о овој теми читалац може наћи и у енциклопедијском чланку *Н. Ф. Павковић*, Дружичало. Лексикон српског средњег века, приредили *С. Ћирковић и Р. Михаљчић*, Београд 1999, 170–171. Детаљну анализу Русалија, уз често позивање управо на Хоматина, даје *С. Бојанин,* Забаве и светковине у средњовековној Србији: Од краја XII до краја XV века, Београд 2005, 203–210. Подаци о Русалијама које доноси савремена научна литература прилично су конфузни, а мишљења аутора често потпуно опречна. Ми смо се овде определили за енциклопедијски чланак Л. Н. Виноградове као главни извор података о овом празнику, свесни да свакако има етнолога и историчара религије који се не би с њом у потпуности сложили.

Питање је да ли су замеци позоришних представа били иманентни Русалијама као прасловенском празнику, или су они прихваћени у додиру са Византијом, где су се, као што Хоматин спомиње, славиле Бота (Вота) и Брумалија, празници у част Диониса, у којима је, као што је добро познато из историје развоја драме, одвајкада било позоришних елемената.[6]

Управо због набројаних позоришних елемената Црква је забранила и осудила *игре* или *шале* (παίγνια) какве су Бота, Брумалија и Русалије. Ево шта о ставу Цркве према овим светковинама бележи Хоматин:

Ὅτι δὲ τὰ παίγνια ταῦτα τοῖς θείοις καί ἱεροῖς κανόσιν ἀπηγορευμένα τυγχάνουσιν ὡς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης καὶ μέθης ὁρμώμενα, ὁποῖα δὴ τὰ λεγόμενα Βοτὰ καὶ Βρουμάλια καὶ αὐτὰ δὴ τὰ Ῥουσάλια καὶ ἕτερα τούτοις παραπλήσια, καὶ τούτου ἕνεκεν ὑπεύθυνοι κρίνονται ὡς ἔργον ἀνόσιον μετιόντες τοῦ τῶν χριστιανῶν βίου ἀλλότριον …[7]

Јер ове шале су забрањене божанским и светим канонима, будући да имају порекло у паганској заблуди и пијанству, као што је то случај са такозваним Вотама и Брумалијама, па и самим Русалијама и другим њима блиским светковинама. Због тога се осуђују као одговорни, јер су учествовали у безбожном делу које је страно животу хришћана.

Дакле, ова παίγνια су, како пише наш аутор, плод *паганске заблуде и пијанства*, због чега их црквени канони и забрањују. Израз τῆς ἑλληνικῆς πλάνης дословно значи *хеленска заблуда*. Ово може да наведе на помисао да је Хоматин веровао да су и Русалије грчког порекла, као Бота и Брумалија, а не словенског. Међутим, придев ἑλληνικός овде не значи *грчки, хеленски*, већ *пагански*, и често га тако употребљавају византијски писци тога доба.[8] Очигледно да су *шале* током светковина биле веома ласцивне и да су се учесници, подстакнути алкохолом, разуздано понашали. Ово су уобичајене карактеристике празника који су део култа плодности. Већ смо видели да се у самом опису празника њему приписују особине дионизијске, оргијастичке свечаности. Зато га Хоматин овде сврстава уз Бота и Брумалија, сеоске паганске празнике посвећене Дионису, који су, свакако, били грчког порекла.

Када говори о црквеним канонима који забрањују ове паганске празнике, Хоматин, несумњиво, има на уму 62. канон Пето-шестог васељенског сабора у Трулу, одржаног 692. године, којим је осуђено славље Дионисових празника Бота и Брумалија.[9]

Желели бисмо овде да направимо кратак екскурс, и да скренемо пажњу на један занимљив детаљ из Хоматиновог писма, који није у вези са самим Русали-

---

6 О празницима Бота и Брумалија види: *F. R. Trombley*, Bota, The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. by *A. P. Kazhdan*, vol. I, New York — Oxford 1991, 314; *Idem*, Brumalia, The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. by *A. P. Kazhdan*, vol. I, New York — Oxford 1991, 327–328.

7 Ep. 120, l. 31–35.

8 Добар преглед значења речи „Хелен" и „хеленски" у позној Византији читалац може наћи у *S. Runciman*, The Last Byzantine Renaissance, Cambridge 1970, 12–23.

9 Види *Р. В. Поповић*, Васељенски сабори — одабрана документа, Београд 2002, 137–138.

јама. Говорећи о младићима који су се обратили архиепископу охридском, он каже следеће: Црква Божја је *преко владичанске божанске величајности, канонски размотрила њихов случај* (διὰ τῆς δεσποτικῆς θείας μεγαλειότητος κανονικῶς τὰ. κατ΄ αὐτοὺς ᾠκονόμησεν).[10] Занимљиво је да он овде да би означио *разматрање*, користи глагол οἰκονομίζειν. Ова реч, чије је основно, класично значење *управљати домаћинством, водити економију*, развила је у хришћанској теолошкој књижевности нова значења. Она се, као и именица οἰκονομία, користи да би се означило оно што се у српској теолошкој литератури назива *икономијом божанског спасења*, односно, одлука Бога-Оца да смрћу свог отелотвореног Сина-Христа искупи грехе човечанства. У другом, свакодневном и конкретнијем смислу, ова реч означава одступање од закона и црквених канона, ако би њихова стриктна примена у датом случају донела већу штету него корист.[11] У овој употреби на појам *икономије* наилазимо код Хоматина прилично често. Конкретно, у писму којим се овде бавимо, она указује на то да је код судије, тадашњег охридског архиепископа Јована Каматира, постојала дилема да ли би строга примена канонског права довела до праведне пресуде и сврсисходне казне. У сваком случају, очито да је Хоматин, у то време секретар епископске канцеларије, стекао такав утисак.

Писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматина, којем смо се на ових неколико страна посветили, није до сада детаљно анализирано и прокоментарисано. Њиме су се бавили, и то узгред и површно, углавном етнолози и историчари религије. Хоматинов опис Русалија подсећа нас на слику античког *комоса* (κῶμος), раскалашне поворке која је са певањем, музиком и фалофоријама била део Дионисовог култа. Управо се из комоса у античко доба у Атици развила комедија. Очигледно су споменута παίγνια временом постајала све развијенија и сложенија, да би на крају прерасла у праве позоришне представе.[12] Питање је да ли су позоришни елементи били иманентни Русалијама, или је у областима које су припадале Византијском царству или његовом културном кругу дошло до контаминације овог празника са сличним, већ споменутим грчким празницима Бота и Брумалија. У сваком случају, Русалије, са заметком сценских представа, нису еволуирале онако како су се, више од петнаест векова раније, слични празници плодности развијали код Грка, или, да будемо прецизнији, код Атињана. Циљ нам је био да укажемо на то да ово писмо Димитрија Хоматина треба посматрати и са становишта историје књижевности, односно театрологије. Оно је редак, премда скроман, извор који потврђује постојање не-

---

[10] Ep. 120, l. 27–28.

[11] О терминима οἰκονομέω и οἰκονομία види A Patristic Greek Lexicon, ed. by *G. W. H. Lampe*, Oxford 1961, 940–943.

[12] Литература о атичкој комедији је огромна. О *комосу* као њеном заметку види нпр. *K. Ziegler*, Komos, Der Kleine Pauly, hrsg. von *K. Ziegler und W. Sontheimer*, dritter Band, München 1969, 291–292; *A. Lesky*, Geschichte der griechischen Literatur, zweite neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Bern — München 1963, 261; The Cambridge History of Classical Literature I: Greek Literature, ed. by *P. E. Easterling and B. M. W. Knox*, Cambridge 1985, 362–363.

ке врсте народног позоришта, или *народне лакрдије* међу Јужним Словенима у средњем веку, о чему се данас веома мало зна.[13]

Aleksandar V. Popović

L'ÉVOCATION DE LA FÊTE DES RUSALIJE CHEZ LES SLAVES DANS UN TEXTE BYZANTIN (CHOMATENUS, EP. 120)

L'archevêque d'Ochrid Démétrius Chomatinos (1217–1236), une des plus grandes autorités de son époque en matière de droit, a laissé derrière lui un recueil de lettres qui se compose de verdicts, d'avis et de conseils ayant trait à des problèmes juridiques très divers. L'une d'entre elles, qui a suscité notre curiosité et tout particulièrement attiré notre attention, est intitulée *Περὶ τῶν Ῥουσαλίων* (*au sujet des Rusalije*) et traite, sous la plume, de Chomatinos, d'une ancienne coutume des Slaves du sud. L'occasion d'en parler lui a été fournie par le récit d'un meurtre commis à l'occasion de la célébration de cette coutume.

Cette lettre commence de la façon suivante :

Un tel et un tel, un tel et un tel, venant du thème de Molisk, s'approchant de la très sainte église de Dieu et se présentant devant notre très saint seigneur, l'archevêque de toute la Bulgarie, nous ont confessé le péché suivant, rapportant que, compte tenu que dans leur contrée est en vigueur une ancienne coutume appelée Rusalije, celle-ci veut que durant la semaine suivant la Pentecôte les jeunes se réunissent pour faire le tour des villages de la région afin d'obtenir, exécutant pour ce faire des plaisanteries, danses, sauts «bacchiques» et obscénités théâtrales, des offrandes de la part des habitants. Ils sont sortis cette année aussi, s'affublant et s'équipant pour se présenter ainsi en public (Ep. 120, 3–12).

Les Rusalije sont une vielle fête païenne des anciens Slaves, au cours de laquelle les célébrants dansaient et chantaient affublés de masques. Il semble que cette fête était célébrée à la veille de Noël et de l'Epiphanie, ainsi que pendant l'été, dans la semaine de la Sainte-Trinité, ou lors de la fête d'Ivandan (Saint-Jean, 7 juillet). Au cours de cette fête, des groupes d'hommes, appelés *rusalije*, allaient dans les foyers pour y procéder à des danses magiques autour des malades, afin que ces derniers recouvrent la santé. Ce faisant les danseurs tombaient en transe et en extase. Ils se comportaient selon des règles magiques précises afin d'assurer au rituel son effet magique.

[13] О позоришту код Срба у средњем веку види *С. Бојанин*, op. cit., 237–318.

L'habitude de célébrer les Rusalije parmi les Slaves du sud ne doit pas être confondue avec la fête de la semaine des Rusalna (Sainte-Trinité) qui est enregistrée parmi presque tous les Slaves, et qui, à ce qu'il semble, tire son origine de l'ancien nom latin de la fête des roses (Rosalia, Rosaria, Dies rosae). Cette fête célébrée au moment de la floraison des rosiers, en mai ou juin, faisait partie du culte des morts et était donc d'un tout autre caractère que celle des Rusalija.

La lettre de Chomatinos, pour autant que nous sachions, est le plus ancien document faisant état de la célébration des Rusalije parmi les Slaves du sud.

Afin d'avoir une image plus complète de cette fête, il convient d'examiner attentivement la signification des termes employés par Chomatinos dans sa brève description. Les Rusalije se composaient, comme il dit, de *plaisanteries* ou *jeux*, en grec *παίγνια*. Leur second élément figurant dans l'énumération de Chomatinos sont des *ὀρχήματα* — *danses*. La mention de danses rituelles correspond à ce que nous savons aujourd'hui des Rusalije. En l'occurrence, le rôle clé revenait, au cours de leur célébration, à l'accession à l'état de transe par les célébrants, état suscité, entre autre, par l'exécution des danses. Aux fins d'atteindre cet état se rangeait assurément, de même, les *sauts «bacchiques» — Βακχεομένα ἅλματα.* Chomatinos a, indéniablement, choisi l'épithète «*bacchique*» car de telles danses lui étaient connues d'après la tradition populaire grecque, trouvant ses origines dans les fêtes dionysiaques. Le terme le plus intéressant utilisé par Chomatinos est celui de *σκενικαὶ ἀσχημοσίναι — obscénités scéniques*. Celui-ci suggère clairement et indubitablement la présence d'éléments théâtraux, scéniques, dans la célébration des Rusalije. Ceci se voit en quelque sorte confirmer par tous les éléments antérieurement énumérés. Afin de ne pas en douter notons que Chomatinos utilise à la fin du passage cité le verbe *σκηνοβατέω*, qui signifie littéralement *entrer en scène*. Le texte rapporte également que les participants se préparaient tout spécialement, à savoir portaient des costumes et des masques.

La question est de savoir si ces prémices de représentations théâtrales étaient immanentes aux Rusalije en tant qu'antique fête slave, ou s'elles ont été reprises à la suite du contact des Slaves avec Byzance, où, comme le mentionne Chomatinos, étaient célébrées les fêtes de Bota (Vota) et de Brumalija, en l'honneur de Dionysos, dans le cadre desquelles, comme cela est bien connu d'après l'histoire du développement du drame, trouvaient place, depuis tout temps, certains éléments théâtraux.

Notre objectif a été d'attirer l'attention sur le fait que cette lettre de Démétrios Chomatinos peut également être considérée du point de vue de l'histoire de la littérature, et plus précisément de la théâtrologie. Il s'agit en effet d'une rare source, bien que de nature modeste, faisant état de l'existence d'une sorte de théâtre populaire ou «farce populaire» parmi les Slaves du sud au moyen âge, chose sur quoi nous n'avons aujourd'hui que très peu d'informations.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 801.313(=16)(094)"1216/1236"

Дејан Џелебџић

СЛОВЕНСКИ АНТРОПОНИМИ У СУДСКИМ АКТИМА ДИМИТРИЈА ХОМАТИНА

У раду су анализирана имена Словена из судских аката охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1216/7–1236). Поред личних имена и патронима, јављају се и породична имена, која су у дато време карактеристична за Византију, али не и за средине у којима су живели претежно Словени. Лична имена која су у раду забележена углавном су добро позната и из других извора, али постоји неколико која се ређе срећу. Уз свако име, уколико одговарајући подаци постоје, дати су и место становања, занимање и почасни епитети, који говоре о друштвеном положају датог лица.

У седиште охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1217–1236) долазили су, да би разрешили неки правни спор, не само становници оних области које су биле у саставу његове архиепископије, него врло често и са територије која је била под јурисдикцијом никејског патријарха.[1] Сачувана је збирка аката и писама, под називом *Πονήματα διάφορα*,[2] која највероватније представља избор само једног малог дела аката написаних у Хоматиновој канцеларији. Будући да се у актима готово увек наводе имена страна у спору, њихових рођака или сведока, у њима има доста антропонимијске грађе. Највећи број антропонима, ако се наравно изузму имена светитеља, словенска су народна имена, што свакако говори о значајном присуству Словена на том подручју у датом историјском тренутку. Сва имена сам сабрао, (тачније, у обзир су узета само она за које нема никакве сумње да су словенског порекла), а потом сам их анализирао, и то на два начина: с једне стране разматрао сам типове и структуру тих имена, а с

[1] Тачније, 47 аката односе се на епископије које су биле у саставу Охридске архиепископије (а то су: Охрид, Девол, Дебар, Главиница, Касторија, Моглена, Пелагонија, Призрен, који је од 1219. г. био под јурисдикцијом српске аутокефалне архиепископије, Скопље и Струмица), а чак шездесет на територији митрополија под јурисдикцијом никејског патријарха (реч је о следећим митрополијама: Солун са Веријом и Сервијом, на које отпада чак 30 аката, Драч, Крф, Навпакт, и Филипи), уп. Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, CFHB 38, Berlin — New York, 2002, 29* сл. Уп. карту са означеним епископијама које су биле у саставу Охридске архиепископије, као и митрополије под јурисдикцијом никејског патријарха (исто, 387*).

[2] Ново критичко издање текста в. нап. 1.

друге стране, покушао сам да, не само на основу самих имена, него и садржаја аката у којима се јављају, изведем неке закључке о социјалном положају и културном идентитету њихових носилаца.

Лична имена

Укупан број имена је око деведесет, а на основу тако малог броја не може се стећи потпуна слика о словенској антропонимији у датом историјском тренутку и на датом географском простору, утолико пре што је тај простор релативно велики. То је могуће само тамо где је пописано комплетно становништво одређене области или макар само неколико села, као што је случај у *Дечанским хрисовуљама*[3] или практицима светогорских манастира.[4] Међутим, слична документа не постоје за географски простор о коме је реч, па су Хоматинова акта заправо извор најбогатији антропонимијским материјалом. Сабрана словенска имена су упоређена са именима која су забележена у српским изворима 13. и 14. века да би се на тај начин могле уочите разлике и сличности између словенске антропонимије у две различите средине, од којих је у једној словенско становништво чинило апсолутну већину, док је друга била етнички далеко хетерогенија — поред Словена, у њој су најбројнији били Грци и становништво другог етничког порекла, које је често било у потпуности хеленизовано.[5]

Сложена имена, састављена од две основе, као што су *Мирослава, Бољеслава, Радослав, Десислав,* честа су и чине приближно једну петину укупног броја имена која су наведена у списку на крају чланка.[6] Овај тип имена је основни у прасловенском систему имена и очигледно је да је у дато време био још увек врло заступљен.[7] Скраћена имена словенског порекла, или имена састављена од само једне основе (нпр. *Рад*, *Грдо, Прибо*), најзаступљенија су.[8] Њима се најчешће додаје неки суфикс, као у именима *Влкан* или *Братона*.[9] Поред словенских и хришћанских имена Словени могу имати и имена несловенског порекла, као што су етничка имена *Саракин* и *Коман*, или име латинског порекла *Кандид*, које је било врло распрострањено међу Јужним Словенима.[10] Нема

[3] Имена из Дечанских хрисовуља анализирала је *М. Грковић*, Имена у Дечанским хрисовуљама, Нови Сад 1983 (= *Грковић*, Имена).

[4] До сада објављена акта, Archives de l' Athos I–XXI, Paris 1948–2001.

[5] Од студија о српским именима у 13. и 14. веку у првом реду треба поменути студију *М. Пешикан*, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (први део), Ономатолошки прилози 3 (1982), 1–120 (= *Пешикан*, Имена); в. и *Грковић*, Имена; *иста*, Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986 (= *Грковић*, Речник).

[6] О заступљености ових имена у држави Немањића у 13. и 14. в. *Пешикан*, Имена, 18.

[7] Детаљније о томе в. исто, 14. О прасловенским именима в. напр. *Р. Маројевић*, Антропонимске категорије у староруском језику (Прилог питању реконструкције прасловенског антропонимског система), Ономатолошки прилози 4 (1983), 137–172 и *исти*, Словенски антропоними, Ономатолошки прилози 5 (1984), 183–195.

[8] *Пешикан*, Имена, 16.

[9] Исто, 16–17.

[10] Сва три имена се јављају више пута и у српским средњовековним изворима (в. *Грковић*, Речник).

много имена, односно надимака, коришћених као лична имена која су дата према физичким карактеристикама, што се чешће запажа у Дечанским хрисовуљама.[11] Једини такав пример је име једне жене из Призрена — *Чернокоса*. Назив животиње мотивисао је антропоним два пута:[12] једно име је врло уобичајено *Вук*, а друго је необично — *Свиња* (Σβίνα).[13] Византинцима је сигурно ово име, као и нама данас, звучало погрдно, јер када Теофанов Настављач помиње извесног патрикија *Химерија Хира* (Ἱμέριος ὁ Χοῖρος), он каже да је тако прозван зато што му је лице имало дивљи изглед.[14] Међутим, код Настављача се не ради о монолексемном (или самотворном) имену, већ надимку, датом на основу физичког изгледа.[15]

Уопштено говорећи, наведени типови имена у основи се битно не разликују од типова српских имена у 13. и 14. веку, која је најдетаљније анализирао Митар Пешикан.[16] Прецизније поређење ова два узорка није могуће зато што код Хоматина има много мање имена него у узорку који је користио Пешикан.[17] Међутим, на основу материјала којим располажемо, чини се да је у антропонимији ова два подручја било доста сличности. Пре свега, има мало имена која нису добро посведочена и у западнијим, српским и хрватским крајевима.[18] Индикативно је и то да су, како у документима које је користио Пешикан, тако и код Хоматина, двосложна имена заступљена у приближно истом проценту и да је у оба случаја за творбу имена најчешће коришћена основа била *рад-*.[19] У оба случаја, као што је већ речено, налазимо имена страног порекла, али је извесно да је хришћанских имена било много више у Македонији, него у средњовековној Србији.[20] Појављују се три имена, настала од имена светитеља, која су модификована прилагођавањем словенској фонетици и додавањем суфикса: *Ђурко* (Τζοῦρκος

[11] О овим именима в. *Грковић*, Имена, 39.

[12] О том феномену в. исто, 36–37 и *Т. Марешић*, О народним именима и презименима у Хрвата и Срба, Рад ЈАЗУ 81 (1886), 93–94. Имена тог типа су заступљена и код грчког становништва у позновизантијској Македонији, као нпр. Λῦκος (вук), Λαγοώς (зец), Κατζικᾶς (од κατζικά, коза), в. *E. Trapp*, Zur Bildung der Personennamen im spätbyzantinischen Makedonien, Βυζαντινή Μακεδονία II, Солун 1999, 203.

[13] Од ових имена помоћу суфикса су грађена и друга имена, као *Влкан* и *Свињило* (Σβηνίλος). Могуће је да и име Курица (Κουρίτζης Γεώργιος) припада овој групи имена. За сва поменута имена в. списак на крају чланка.

[14] Theophanes Continuatus. ed. *Immanuel Bekker*, Bonn 1838, 172.16–17.

[15] У *Дечанским хрисовуљама* јавља се име *Свињоглав* (Свиноглавь), које припада овој категорији.

[16] *Пешикан*, Имена, 13 сл.

[17] Пешикан је радио на узорку од 1343 имена из четири средњовековна документа: Жичка повеља Стевана Првовенчаног, Даровница краља Уроша манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, Бањска хрисовуља и Дечанска хрисовуља II (в. исто, 17–23).

[18] За средњовековна имена на српском и хрватском говорном подручју користио сам пре свега *Грковић*, Речник, *Пешикан*, Имена и *К. Јиричек,* Романи у градовима Далмације током средњега века (Зборник Константина Јиричека II), Београд 1962 (= *Јиричек*, Романи), али и поједине чланке из часописа Ономатолошки прилози.

[19] *Пешикан*, Имена, 18.

[20] О релативно слабој заступљености хришћанских имена у *Дечанским хрисовуљама* в. *Грковић*, Имена, 91–94.

од Γεώργιος), *Михо* (Μίχος од Μιχαήλ) и *Васо* (Βάσος). То је могло да се догоди само у оним срединама у којима је неки словенски дијалекат био доминантан говорни језик. Међутим, између словенских имена код Хоматина и српских имена у 13. и 14. в. уочава се једна битна разлика, а то је да се у првом случају јављају и особе са два имена, од којих је једно по правилу хришћанско, а друго словенско. Ово је један од најзанимљивијих аспеката у словенској антропонимији у Хоматиновим списима, те на њих треба обратитити посебну пажњу.

Код Хоматина већина особа словенског порекла има само једно име. Понекад, мада ни то није увек случај, наводи се име оца дате особе или неког другог рођака. Ближа идентификација лица најчешће је остварена и навођењем места његовог порекла или места становања, али се врло често наводи само област или тема у којој живи, а не тачно место. За петнаест особа не постоји податак о месту становања. Сматрало се да наведени подаци могу бити довољни за идентификацију одређене особе. Међутим, код неких особа, као што је већ речено, поред једног словенског налазимо и друго, грчко или хришћанско име.[21] То је случај код приближно једне четвртине особа са словенским именом.

Породична имена

Два имена имају искључиво мушкарци[22] и, осим свега неколико изузетака, углавном угледне особе. Уз њихово име најчешће се јављају почасни епите-

[21] Та појава је већ раније уочена како у именима српских и бугарских владара и феудалне господе, тако и у практицима светогорских манастира 14. века. Сматрам да није сврсисходно да се дуже задржавам на овој теми. Само ћу рећи да се, по мом мишљењу, што се тиче имена владара, највероватније ради о сасвим другом феномену, и да су разлози његовог појављивања другачији него у случају личности из Хоматинових аката. О двоструким именима владара в. нпр. *И. Ђурић*, Поменик светогорског Протата с краја XIV века, ЗРВИ 20 (1981), 163 сл. (старија литература нап. 82 и 110). По свему судећи, за двострука имена забележена у Хоматиновим актима аналогију пре треба тражити у именима парика светогорских манастира из Источне Македоније, која су забележена у практицима светогорских манастира (в. нап. 4). Што се њих тиче, у старијој литератури није било јасно да ли се заиста ради о два лична имена или о једном личном имену, а то је обично оно календарско, и породичном имену, које је по правилу било словенско (уп. *Г. Осӣрогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 47–48). Показало се да су то породична имена, или надимци, како их зове Жак Лефор, који се до сада најдетаљније позабавио тим питањем. Он налази да је мало мање од једне трећине парика имало друго, односно породично име, али да су она била врло нестабилна, односно да су лако нестајала или била замењивана другим, уп. *J. Lefort*, Anthroponymie et société villageoise (X^{e}–XIV^{e}siècle), Hommes et richesses dans l' Empire byzantine VIIIe–XVe, Paris 1991, 225–238, посебно 232–234.О личним именима парика в. *V. Kravari*, Le prénom des paysans en Macédoine orientale (X^{e}–XIV^{e}siècle), Les Villages dans l' Empire byzantin IVe—XIVe siècle, Paris 2005, 301–306 и *Trapp*, Zur Bildung der Personennamen, 201–207. Закључке о процесу хеленизације Словена на основу имена парика в. *V. Kravari*, L'hellénisation des Slaves de Macédoine orientale au témoignage des anthroponymes, ΕΥΨΥΧΙΑ Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler II, Paris 1998, 387–398. В. и *A. Laiou*, Peasant Society in the Late Byzantine Empire, Princeton — New Jersey 1977, 136. На основу имена парика *З. Ђоковић*, Становништво источне Македоније у првој половини 14. в, ЗРВИ 40 (2003), 111–113 (=*Ђоковић*, Становништво) анализирала је етничку структуру становништва Источне Македоније.

[22] Стога није вероватно да је хришћанско име додавано под утицајем цркве, како се понекад тумачило, јер би се у том случају овај феномен јављао и код женских имена. Постоје и други

ти μεγαλεπιφανέστατος, πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ или функција ἄρχων.[23] С друге стране, међу особама са једним именом, ретко се јављају особе са почасним епитетима.[24] Ово би могло да указује да су двострука имена код Словена била уобичајена само међу припадницима виших слојева византијског друштва, али чињеница да се двострука имена јављају и код парика у светогорским практицима показује да ствар није тако једноставна.[25]

Посебну пажњу заслужује случај Манојла из Верије, који је код Хоматина дошао да реши спор око наследства са братом од стрица свога оца, *Теодором Свињилом* (акт бр. 81). Будући да се Манојлов отац зове *Леон Свињило*, јасно је да је Свињило у овом случају породично име. Из чињенице да су Леон и Теодор браћа од стричева произлази да њихово породично име не потиче из претходне генерације, од њихових очева, већ вероватно од њиховог деде или неког још старијег заједничког претка. Овде не постоје почасни епитети, из чега се види да се не ради о некој нарочито угледној породици. Наиме, Теодор и Леон су служитељи епископије Верије (чтец и ђакон), али се из текста види да је њихова имовина прилично велика.

Треба још навести и случај *Георгија Љуӣовоја* из Скопља. Њега Хоматин најчешће зове само Љутовој, а само једном Љутовој Георгије. Теодор Дука, у писму упућеном скопском епископу, које је прочитано пред судом у Охриду, зове га „наш човек Љутовој“. С друге стране, његов брат у акту се увек назива само *Манојло*. Име њиховог оца није наведено. Све то није довољно да се одреди да ли је Љутовој друго лично име или се ради о породичном имену. Међутим, у једној повељи краља Милутина (манастиру Светог Георгија — Горго) из 1300. године помиње се извесни *Косӣа Љуӣовој*, који је цркви Мајке Божје у Водну, крај Скопља, даровао неку земљу, да би заузврат у тој цркви био сахрањен.[26] Ако је Коста Љутовој, што се не може са сигурношћу тврдити мада постоје добри разлози да тако мислимо, био потомак, или бар у неком крвном сродству са Георгијем Љутовојем, онда бисмо поново имали потврду да се једно породично име користило кроз више генерација. Разлог да верујемо да се овде ради о припадницима истог рода нису само чињенице да су оба поменута

показатељи који датом тумачењу говоре у прилог. Забележено је више случајева да свештеници имају само једно народно име (*Владимир*, *Драгорад*, *Добро*), као и један чтец (*Сӣан*). Постоје и случајеви да ниједно од два имена не припада црквеном календару, као напр. *Химерије Тихомир* (Ἱμέριος Τειχομηρός).

[23] Нпр. Ἱμέριος Τειχομηρός, μεγαλεπιφανέστατος κῦρ (7 2); Ἰωάννης ὁ Τειχομοιρὸς, ἄρχων (59 30); Γεώργιος ὁ Σκώρης, μεγαλεπιφανέστατος, κῦρ (124 4.16.21); Μαῦρος ὁ Βογδανόπουλος, πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ (124 7); Βούλξανος ὁ Προδανικός, ἄρχων (59 55). Занимљиво је да неколико људи на заначајним црквеним функцијама има једно хришћанско и једно народно име: Μιχαὴλ ὁ Βερίσλαβος, ἀναγνώστης καὶ χαρτουλάριος τῆς μικρᾶς σακέλλης (82 5.7.15.26); Γεώργιος ὁ Βλάζνος (12 5.9), ἀναγνώστης; Μιχαήλ ὁ Σβέριλος (или Σβεριλβός) 23 29 и 53 51. Остале примере в. у списку на крају чланка.

[24] Βερωτᾶς, κῦρ, μεγαλεπιφανέστατος (134 13); Πρίμπος, πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ (76 11); Κομάνος, βασιλικὸς ὑποταγάτης (52 5).

[25] В. нап. 21.

[26] В. Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, ур. *В. Мошин*, Скопје 1975, 220.

Љутовоја из Скопља и да обојица очигледно припадају локалном племству, већ и то што је име Љутовој изузетно ретко.[27]

Постоји више случајева у којима је теже определити се да ли неко име треба тумачити као лично или као породично. Такав је случај чтеца и хартуларија Охридске архиепископије *Михаила Берислава*[28] и скопског архонта *Јована Тихомира.*[29] Међутим, чини се да постоји више разлога да се словенска имена схвате као породична имена. Пре свега, може се правити аналогија са именима парика који су живели на поседима светогорских манастира у Источној Македонији,[30] код којих појава породичних имена, као што је већ речено, добро посведочена. На то указују и породична имена појединих словенских породица 11. и 12 века, забележена у византијским наративним изворима и на печатима, као што су Беривоји, Главе, Вране (или Бране), Гудељи, Радини и други.[31] Осим тога, ни код византијских породица није био редак случај да лично име неког претка постане породично име дугог трајања.[32] Код Срба и Хрвата се до данас сачувао одређен број презимена овог типа.[33]

У два случаја на словенско име додати су наставци карактеристични за грчка презимена (Βογδανόπουλος и Γεώργιος Σερβόπουλος).[34] Ови облици су по граматичком облику и начину творбе презимена, па је сигурно да су то били и по функцији, иако за то немамо потврде у тексту, тј. нема података о рођацима ових особа.

Из свега што је до сада речено види се да су Словени, поред личног, понекад имали и породично име. Она су могла бити образована на два начина. У првом случају, као породично име користило се лично име или надимак неког претка. У другом случају на словенско име додаван је грчки завршетак за образовање презимена. Занимљиво је да се у изворима грчка презимена, формирана

27 Милица Грковић наводи само патроним *Љуӣовојевић*, за који каже да долази од незабележеног имена Љутовој (Речник, 116). PLP бележи само једног Љутовоја из околине Мелника (уп. PLP 6, 14979).

28 Берислав се у средњовековним изворима често јавља као породично име (в. списак имена на крају чланка Βερίσλαβος).

29 В. списак имена на крају чланка, Τειχομοιρὸς Ἰωάννης.

30 В. нап. 21.

31 О њима в. *А. П. Каждан*, Славяне в составе господствующего класса византийской империи в XI–XII вв, Славяне и Россия, Москва 1972, 32–40. Сва наведена породична имена су по облику словенска лична имена. Једино би могло бити спорно име Радин (Ῥαδηνός), које би могло бити и етник, како по облику, тако и по тумачењу Кедрина (в. исто, 39).

32 Фоке су за то најбољи, али не једини, пример в. *E. Patlagean*, Les débuts d' une aristocratie byzantine et le témoignage de l' historiographie: système des noms et liens de parente aux IXe–Xe siècles, The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries, BAR International Series, 1984, 30 (= *Patlagean*, Système des noms).

33 Као нпр. *Будимир*, *Тихомир*, *Новак*. Иако нису нарочито честа, њихов број није ни занемарљив, уп. *Марeӣић*, О народним именима, 89, где је наведен већи број ових примера. Маретић је закључио да су код Хрвата и Срба једина права презимена она на *-овић* и *-евић*, „док су све друго имена, која су секундарним путем могла добити значење презимена" (исто, 90–91).

34 Према PLP (Abkürzungsverzeichnis und Gesamtregister, Wien 1996, 423–424) у доба Палеолога забележено је око двеста педесет презимена са завршетком -πουλος.

помоћу завршетка -ποῦλος, понекад јављају и у скраћеном облику (нпр. Συρόπουλος — Σύρος[35] или Ἀργυρόπουλος — Ἀργυρός[36]).

Коришћење грчког завршетка за творбу презимена показује да је у датом периоду у току процес хеленизације словенског становништва. Осим тога, и сама појава мање или више постојаних породичних имена може се посматрати као последица тог процеса. Наиме, из Хоматинових аката се види да је код већине грчких и хеленизованих породица у то време породично име било веома уобичајено, док само мали број људи има само једно, лично име.[37] Породично име често имају и жене,[38] а понекад и монаси.[39]

Слична је ситуација и у средњовековним далматинским градовима. Константин Јиричек је установио да се породична имена у далматинским градовима јављају од једанаестог века,[40] да су могла бити мање или више постојана и да се некад јављају само у две-три генерације, а некад су дуготрајнија.[41] Значајан број породичних имена, које је Јиричек забележио у далматинским градовима, словенски је и то су по граматичком облику често лична имена.[42]

Ако упоредимо словенска имена у Византији и Далмацији са средњовековним српским именима из повеља српских владара, видећемо да се устаљена породична имена јављају само у првом случају, тј. у оним срединама у којима је словенско становништво представљало мањину. У срединама у којима је сло-

---

[35] *Γ. Χ. Χιονίδης*, Ἱστορία τῆς Βέροιας (τόμος δεύτερος). Βυζαντινοὶ χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970, 133–134.

[36] Оба облика се срећу, како у наративним изворима, тако и на печатима: в. *J. C. Cheynet — J. F. Vannier*, Les Argyroi, ЗРВИ 40 (2003), 57–89. Из наведеног чланка се види да се у 9. и 10. веку као породично име искључиво користило лично име Ἀργυρός, али се од времена Романа Аргира, све чешће јавља облик Ἀργυρόπουλος (писано и Ἀργυρόπωλος). То показује да се напоредо са ширењем употребе породичних имена у Византији јављала и потреба да се његов граматички облик разликује од граматичког облика личних имена.

[37] О породичним именима у Византији в. *Patlagean*, Système des noms, 29 сл; *Lefort*, Anthroponymie, 232 (в. нап. 21); *A. P. Kazhdan*, The Formation of Byzantine Family Names in the Ninth and Tenth Centuries, BSl. 58/1 (1997), 90–109; *исти*, Социальний состав господствующего класса Византии XI–XII вв, Москва 1974, 185 сл. и *исти*, Об аристократизации византийского общества VIII–XII вв, ЗРВИ 11 (1968), 47–53, где је показано како се број породичних имена од VIII–XII века непрестано повећавао. О породичним именима странаца који су од X–XII в. ушли у састав византијске аристократије в. *J. C. Cheynet*, Du prenom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe–XIIe siècles); Studies in Byzantine Sigillografy, ed. N. Oikonomides, Washington 1987. Најсистематичнија студија о византијским породичним именима и даље је *H. Moritz*, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten I–II, Programm des K. Humanistischen Gymnasiums in Landshut, 1896/97.

[38] Уп. ὁμοζύγων…Συροπούλου Μιχαὴλ καὶ…Μαρίας τῆς Παυλοπουλίνας (102 7–8). У правном споменику из 11. в. под насловом Πεῖρα имена жене најчешће се не наводе, него само име оца, док се у једном од осам случајева наводе и лично и породично име (в. *Patlagean*, Système des noms, 26–27).

[39] Уп. μοναχὸς Γρηγόριος ὁ τὴν ἐπωνυμίαν Οἰκοδομόπουλος (54 3). Добро је познато да су у то време високи црквени достојанственици уз своје монашко име по правилу додавали и породично име, као што то показује и случај самог Димитрија Хоматина.

[40] Уопштено о томе в. *Јиричек,* Романи 84–86.

[41] Исто, 84.

[42] Исто, 237–358.

венско становништво било доминантно дуже се задржао стари, прасловенски систем имена, у коме није било устаљених породичних имена, него су поред личних имена постојали још само патроними.

Међу словенским антропонимима у актима Д. Хоматина разликују се три основне антропонимијске категорије: патроними, који су означени грчким генитивом, лична и породична имена. Понекад није могуће разликовати последње две категорије, зато што породична имена најчешће имају исти облик као и лична имена. Само у два случаја јављају се облици презимена, формирани помоћу грчких завршетака -πο͂υλος. Ипак, ово је довољно да се утврди да у првој половини 13. века међу Словенима на територији западне Македоније постоје породична имена. Међутим, и само њихово јављање, а не само начин на који су формирана, сведочи о њиховом интегрисању у византијско друштво. Тако, на парадоксалан начин, она истовремено сведоче и о ближем или даљем словенском пореклу њених носиоца, али и о њиховој постепеној ромејизацији. Што се личних имена тиче, и у овом релативно малом узорку од око деведесет имена налазимо све оне типове које налазимо и у претежно српским срединама у приближно истом временском раздобљу, с том разликом што много већи број њих носи грчка, односно хришћанска имена.

У списку који следи дају се само она имена која су несумњиво словенског порекла. Имена несловенског порекла укључена су само онда када је из контекста јасно да је његов носилац био Словен. Уз свако име забележено је и место становања дате особе, уколико је оно познато. Показало се да је значајна већина словенских имена забележена на подручју данашње Републике Македоније или у пограничним областима, уз свега неколико изузетака. Означени су и почасни епитети[43] и занимање, уколико у тексту стоје уз име датог лица.

Βάσος 5 6 *Васо*, хипокористик од Василије (необично је име његовог брата Χύδρος ?); στρατιώτης; место непознато;

Βελκάνος 72 64 *Влкан*; село Ῥομπο͂υς, између Мале и Велике Преспе;[44]

Μιχαὴλ ὁ Βερίσλαβος 82 5.7.15… *Берислав*[45]; ἀναγνώστης; највероватније из Охрида, што се види и по његовој црквеној функцији χαρτουλάριος τῆς μικρᾶς σακέλλης);

Βερωτᾶς 134 13 *Берōта*; κῦρ, μεγαλεπιφανέστατος; вероватно из села Βόδανες (данас Вођани ?)[46] или из неког другог села из околине Прилепа, будући да се у судском спору јавља на истој страни са Григоријем Гавром**,** који се у ак-

[43] Ти епитети показују да су лица која су их имала припадала племству. О њима в. *Б. Ферјанчић*, Племство у Епирској држави прве половине XIII века, Глас Српске академије наука и уметности (CCCXLIII), Одељење историјских наука, књ. 5 (1986), 131–178.

[44] *Vasiliki Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris1989, 374 (= *Kravari*, Villes).

[45] Берислав је у Котору у 13. в. забележено као породично име, уп. *Јиричек*, Романи, 246. Слично се запажа и у Дечанским хрисовуљама, где је то можда и јединствен пример (в. *Грковић*, Имена, 28, *Берислави*). На бугарско-македонском простору Берислав може бити и рефлекс патронимика *Berislavjь, док би српски облик био Берислаљ. Ово запажање дугујем професору Александру Ломи.

[46] Уп. *Kravari*, Villes, 349.

ту 23 означава као προϊστάμενος τοῦ χωρίου Βόδανες (в. и Μανουὴλ ὁ τοῦ Δέσκου);

Βλαδιμηρός¹ 32 8.11… *Владимир*; ἱερεύς; село Хорупан (χωρίον Χωροπάνιον)[47] испод средњовековног Прилепа[48] (ὑπὸ τὸν Πρίλαπον);

Βλαδιμηρός² (32 7.12…) син претходног из ванбрачне везе;

Γεώργιος ὁ Βλάζνος (Πελαγονίτης) 12 5.9 *Блажен* или *Блажно* (уп. мак. блажен, -жна); ἀναγνώστης; Пелагонија;

Μαῦρος ὁ Βογδανόπουλος 124 7 *Богданоӣул*;[49] πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ; θέμα[50] τῶν Δεβρῶν;[51]

Βολεσλάβα¹ 23 3 *Бољеслава*; вероватно Охрид, јер се као сведок појављује Михаило Зверило (в. Σβέριλος Μιχαήλ);

Βολεσλάβα² 52 3.21… кћерка *Кандида* и сестра *Комана* (в. доле ова два имена); област Корита (ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Κορυτῶν οἰκοῦσα);[52]

Βοῦλκος 133 28 *Влк*, отац извесног Михаила (в. доле Μιχαήλ); место непознато;

Βούλξανος ὁ Προδανικός 59 55 *Влксан Проданић*; ἄρχων у Скопљу;

Στανιώτης Βουροῦγος 51 15 можда *Буруг*, *Боруг* или *Боруј*, скраћено име од Борислав или сл.;[53] тема Стан, будући да је таст Константина Гудеља (в. доле Κωνσταντῖνος Γουδέλης);

Βουροῦγος Βασίλειος 51 40.45.48 и 134 11 κῦρ, μεγαλεπιφανέστατος; тема Стан, јер је син претходног (в. и Μανουὴλ ὁ τοῦ Δέσκου);

Βρατιάνος 98 65 *Bratěnъ*, често старосрпско име; село Ἀνακολιτικόν, како другом руком пише на маргини рукописа или Ἀνατολικόν, како пише у тексту, чији положај није познат;

(Βλαστηνὸς) Βρατωνᾶς τοῦ Ῥάδου 72 8.57… *Браӣуна* или *Браӣоња*; село Βλαστοῦς, у близини Велике Преспе;[54]

---

47 Исто, 267.

48 Средњовековни град Прилеп налазио се на надморској висини од 900 m, на месту где се данас налазе Маркове куле, уп. исто, 319–322.

49 В. *Н. Родић*, О имену *Богдан*, Ономатолошки прилози. 1 (1979), 75–79.

50 Хоматин највероватније реч θέμα не користи као технички термин, него у општем значењу „област“, „покрајина“ или слично (о томе в. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 53 сл.).

51 О Дебру у средњем веку в. *Т. Томоски*, Македонија низ вековите. Градови, тврдини, комуникации, Скопје 1999, 97–102 (= *Томоски*, Македонија). У централној Македонији постојао је и град Δεύρη, в. *Lj. Maksimović*, Είναι σίγουρη πάντοτε η εξακρίβωση της σημερινής πόλης Debar κατά τις βυζαντινές πηγές, Σύμμεικτα IX, τόμος Β’ (1994), 117–120.

52 В. *исӣи*, Каде лежел градот „Qorytos“, Гласник на Институтот за национална историја 1/2 (1957), 147–151, који га лоцира у близини Скопља (чланак је прештампан у *Томоски*, Македонија, 57–60).

53 О етимологији овог имена и могућностима његовог читања в. *Б. Крсмановић — А. Лома*, Георгије Манијакис, име Γουδέλιος и Пселова „скитска аутономија“, ЗРВИ 36 (1997), 248.

54 Уп. *Kravari*, Villes, 362.

Γεώργιος τοῦ Δεσισλάβου 40 13 Охрид (οἰκέτης ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας);

Γεώργιος τοῦ Νέστορος 132 2 отац Свиње (в. доле Σβίνα);

Κωνσταντῖνος Γουδέλης 51 7 *Гудељ*;[55] тема Стан (ἀπὸ τοῦ θέματος Στανοῦ ὁρμώμενος);

Γρίδος 72 10 *Грд*; охридско село Ракита (ἀχριδιωτικὸν χωρίον Ῥακίτα);[56]

Γρίτζης (или **Γρίζης**) **Νικηφόρος** 53 51 и 91 21 можда **Грч* или **Грђ* и сл, а могуће је и да је изведено од етнонима Грк, **Грча* (уп. *Михаило Грчин*[57]);θεοσεβέστατος δευτερεύων τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῶν κατηχήσεων τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς; Охрид;

Δέσα 51 30.40… *Деса*, кћерка Константина Гудеља; тема Стан (за ову тему в. горе Κωνσταντῖνος Γουδέλης);

Δεσίσλαβος 34 3.10 *Десислав*; Охрид (ἐν τῷ κάστρῳ τῆς Ἀχρίδας τὰς οἰκήσεις ποιούμενος);[58]

Δεσίσλαβος 40 14 отац Георгија (в. Γεώργιος);Охрид;

Δέσκος 134 12 *Деско* или *Дешко* (в. доле Μανουὴλ ὁ τοῦ Δέσκου); тема Стан (за ову тему в. горе Κωνσταντῖνος Γουδέλης);

Δημήτριος ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου 137 5.20 муж Красне (Κράσνα); место непознато;

Δοβρέσινος Βασίλειος 103.2 *Добрешин*; област Призрена (ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Πρισδριάνων οἰκῶν);

Δόβρος¹ 72 53 *Добро, Добре*; γέρων; ἀπὸ χωρίου Ἐζερίανες, данас село Езеране, у близини северне обале Велике Преспе;[59]

Δόβρος² 94 12.30 ἱερεύς; село Бањица (ἐν τῷ χωρίῳ Βανίστῃ οἰκῶν), код Горњег Полога;[60]

Δοβρόσλαβος ὁ Ἐλινάσος 72 51 *Доброслав*, γέρων; χωρίον Βλαστοῦς (в. горе Βλαστηνὸς Βρατωνᾶς τοῦ Ῥάδου);

Δράγανος 131 3.9 *Драган*; чобан из Просека[61] (ἀπὸ τοῦ Προσάκου ὁρμώμενος);

Δραγομηρός 76 3 *Драгомир*; ἱερεύς; село крај Скопља (σκωπιοτικὸν χωρίον τῆς Νεαχόβου, данашње Наово);[62]

---

55 Ово име је несумњиво словенско, а према Б. Крсмановић — А. Лома постоје најмање три могуће етимологије. Највероватније се иза грчког Γουδέλης крије непосведочено словенско име **Gọdel'*ъ (>Гудељ), у чијој се основи налази прасловенска основа **gọd*->гудити>гудељ (в. исто, 244–249).

56 Уп. *Kravari*, Villes, 373.

57 Уп. *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских, Београд 1863–64, 242 и *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 69.

58 Положај истоименог града није познат, али се свакако налазио у близини Пелагоније, в. *Kravari*, Villes, 335.

59 Исто, 363.

60 Исто, 180.

61 Исто, 149–150.

62 Исто, 141.

Δραγόραδος 72 52 *Драгорад*; село (χωρίον) Ἑλοῦ, данас село Евла;[63]

Δραγόστη 135 5.8… *Драгосӣа*; место непознато;

Δράζης¹ τοῦ Γρίδου 72 10… ἀχριδιωτικὸν χωρίον Ῥακίτα (в. горе Δόβρος²);

Δράζης² 94 18.20 *Драж*; село Бањица (ἐν τῷ χωρίῳ Βανίστῃ) из области Горњег Полога (в. горе Γρίδος);

Δρουγούβιλος Βασίλειος 19 1.5 могло би бити од личног имена **Другобил*, али пре од *Драгобил* < праслов.**Dorgobylъ*, које је посведочено у разним деловима словенског света; место непознато;

Ἰάδονας ὁ τοῦ Πικρίδους 122 2.19.31 *Јадона* или *Јадоња* (словенско име?) није ми познато из других извора. Можда је изведено од *јадї*, храна (?). Међутим, та основа није коришћена за творбу имена; место непознато;

Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου 74 3.7.16 брат Стане (в. Στάννα²)**;** тема Девол (ἀπὸ τοῦ θέματος Δεαβόλεως);[64]

Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ… Ἰωάννου τοῦ Τειχωτίτζη 73 2 Охрид (в. доле Τειχωτίτζης Ἰωάννης);

Κάνδιδος[65] 52 4 из области Корита, отац Бољеславе (в. Βολεσλάβα²) и Комана (в. следећег);

Κομάνος[66] 52 5 *Коман* или *Куман*; κῦρ, μεγαλεπιφανέστατος, у царевој служби (βασιλικὸς ὑποταγάτης); из области Корита, будући да је брат Бољеславе, (в. претходног в. Βολεσλάβα²);

Κομητόπουλος Μανουὴλ 72 84.90 *Комиӣоӣул*; κῦρ, ἄρχων; Преспа;[67]

Κουρίτζης Γεώργιος 91 8 *Курица* (неизвесно је да ли је име словенско, али би могло бити од **коуръ**, петао или *курица*, кокошка); Охрид (ἐν τῷ κάστρῳ τῆς Ἀχρίδας τὰς οἰκήσεις ποιούμενος);

Κράσινος Βασίλειος 84 60 *Красн* од придева красьнъ или *Красин*, хипокористик од Красимир; κῦρ; Верија;

---

63 Исто, 364.

64 О положају теме и града Девола постоје различита мишљења. Томоски је овај град убицирао на пут који је од Охрида, преко Преспе водио ка Касторији (в. *Томоски*, Македонија, 398–410), за разлику од Златарског, који је мисли да се Девол налазио у данашњој Албанији, на реци Девол, у корчанском крају (в. *В. Злаӣарски*, Дѣ се намиралъ град Дѣвол?, Известия на Историческото дружество в София 5, София 1922, 35–56.). Ово је последњи помен ове теме у изворима (в. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 38).

65 Име је релативно често међу Јужним Словенима, уп. *Јиричек*, Романи, 155; *Грковић*, Имена, 89; *Грковић*, Речник, 111.

66 Етноним узет за лично име. Неколико његових варијанти је познато и у јужнословенским срединама, уп. *Грковић*, Речник, 110.

67 У другој половини 10. в. као Комитопули били су познати цар Самуило и тројица његове браће, синови извесног бугарског *комеса* Николе. Занимљиво је да се два века након слома Самуилове државе, на истом простору где је био њен центар и одакле су Комитопули водили порекло, јавља још један локални великаш који носи то име. О пореклу Комитопула (в. *С. Пириваӣрић*, Самуилова држава, Београд 1998, 57 сл.).

Κράσνα 137 4.8 *Красна*; место непознато;

Κώνστανς 144 3 брат Бјела (в. доле Μπάλος); Прилеп (ἐν τῷ Πριλάπῳ οἰκῶν);

Λέων 52 18.20 словенског порекла јер је син Радомира (Ῥαδομηρός^{2}), а муж Бољеславе; из чега произлази да је из области Корита (в. Βολεσλάβα^{2});

Λιζικός Βασίλειος 44 6 Льжько;[68] κῦρ, πανσέβαστος σεβαστός; вероватно тема Вагенација;

Λιτοβόης Γεώργιος 59 9.18… *Љутовој* (овде породично име); Скопље;

Μανουὴλ (Λιτοβόης) 59 20 брат претходног; Скопље;

Μανουὴλ ὁ τοῦ Δέσκου 134 12 κῦρ, μεγαλεπιφανέστατος; место није наведено, али је вероватно да је из теме Стан или из области Прилепа;[69]

Μιχαὴλ ὁ υἱὸς τοῦ Βούλκου 133 28 син Влка (в. горе Βοῦλκος); место непознато;

Μίχος ὁ τοῦ Τζούρκου 143 5 *Михо* (хипокористик од Μιχαήλ, уобичајено код Јужних Словена);[70] Преспа (ἀπὸ τῆς Πρέσπης);

Μότζιλος 142 3 *Момчило*, отац Рада; околина Преспе (в. доле Ῥάδος^{5});

Μπάλος 144 4.8.38 *Бјел*, где је слов. ѣ дало *а*, што је карактеристично за бугарски језик, али би могло бити и влашко име; Прилеп (в. Κώνστανς);

Μυροσλάβα^{1} 52 32.69 *Мирослава*; из области Корита, што произлази из чињенице да је Бољеславина заова, в. Βολεσλάβα^{2});

Μυροσλάβα^{2} 59 54.78; жена скопског архонта Јована Тихомира; Скопље (в. Τειχομοιρὸς Ἰωάννης);

Νεεμάνης[71] **Στέφανος** 1 11 и 10 3 Стефан *Немања*, велики жупан;

Νεκτάνος 32 4.9 *Нехтјан*,[72] отац Романа; село Хорупан испод Прилепа (в. доле Ῥωμανός);

Ὀμπράδα 103 9.14… *Обрада*; Доњи Полог (Κάτω Πόλογος);

Πετρῖλος 110 48 *Петрило*, разбојник, вероватно Словен, не само због карактеристичног словенског суфикса, него и само име Петар допушта да се на то помисли (в. Πέτρος);

68 Уп. *Грковић*, Речник, 114.

69 Наиме, појављује се у улози сведока заједно са Григоријем Гавром, који је је био старешина једног прилепског села, данас Вођани (?) (в. *Kravari*, Villes, 349) и Боругом Василијем (в. горе Βουροῦγος Βασίλειος) из теме Стан (в. *Kravari*, Villes, 335).

70 Уп. *Грковић*, Речник,129 и *Грковић*, Имена, 96.

71 О писању овог имена у грчком в. *P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II, 511. За етимологију имена в. *Р. Бошковић*, Белешка о имену Немања, Ономатолошки прилози 1 (1979), 5–8.

72 Уп. *И. Дуйчев*, Slavica dans les Acta Athoa I, Byzantinobulgarica 5 (1978), 294 и PLP 8.

Πέτρος 126 3.9.11 *Петар*,[73] отац Стане (в. Στάνα); χωρίον Ῥασίνη, у близини Охрида;[74]

Πρέαβος 126 5.15.18 хипокористик од неког од старочешких личних имена *Přeboj*, *Přebor*, *Převoj*, *Přebud*, *Przebor*, *Przebąd*, те би се име могло читати *Прјаво* или *Прјабо*;[75] χωρίον Ῥασίνη (в. претходно);

Πρίμπος 76 11 *Прибо*; πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ; Скопље;

Ῥαδομηρός¹ 16 12 врло угледна личност, блиска Теодору Дуки, којој се Хоматин обраћа са πανυπερένδοξε ἀντιπρόσωπε καὶ αὐθέντα μου; место непознато;

Ῥαδομηρός² 52 17.23.50 Бољеславин свекар; област Корита (в. Βολεσλάβα²);

Ῥάδος¹ 72 8 *Рад* или *Раде*, отац Братуне, село Βλαστοῦς (в. горе Βλαστηνός Βρατωνᾶς τοῦ Ῥάδου);

Ῥάδος² 74 3 отац Јована; тема Девол (в. Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου);

Ῥάδος³ 137 5 отац Димитрија (в. Δημήτριος ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου); место непознато;

Ῥάδος⁴ 139 3.11.14 στρατιώτης; Мокро[76] (ἐν τῷ Μόκρῳ οἰκήσεις ποιούμενος);

Ῥάδος⁵ ὁ τοῦ Μοτζίλου 142 3.9.18… околина Преспе (в. 142 29);

Ῥαδοσλάβος¹ 103 8 *Радослав* отац Обраде; Доњи Полог (в. Ὀμπράδα);

Ῥαδοσλάβος² 116 3 пореклом из Прилепа (ἀπὸ τοῦ Πριλάπου ὁρμώμενος), али живи у области која је у надлежности епископа Пелагоније (ὑπὸ γὰρ τὴν σὴν ἐνορίαν τυγχάνειν τὸν ἀναγεγραμμένον Ῥαδοσλάβον μανθάνομεν, 39 40);

Ῥωμανὸς ὁ τοῦ Νεκτάνου 32 3 (в. горе Νεκτάνος); село Хорупан[77] испод Прилепа[78] (ἐν τῷ χωρίῳ Χωροπανίῳ οἰκῶν τῷ ὑπὸ τὸν Πρίλαπον);

Σαρακηνός 72 58.60.93 *Саракин*, етноним узет за лично име, познато међу Јужним Словенима;[79] отац Стане (в. Στάννα¹), брат Рада (в. Ῥάδος¹); као и они, и он мора бити из села Βλαστοῦς (в. горе Βλαστηνός Βρατωνᾶς τοῦ Ῥάδου);

Σβέριλος (или **Σβεριλβὸς) Μιχαήλ** 23 29 и 53 51 *Зверило*,[80] означен као εὐλαβέστατος πριμικήριος τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ (23 29) и εὐλαβέστατος χαρτουλάριος (53 51); Охрид;

---

[73] Име се врло ретко сусреће међу Грцима. PLP показује да га најчешће носе западњаци, али је у средњем веку било често и код Срба (уп. *Грковић*, Речник, 142 и *Грковић*, Имена, 92).

[74] В. *Prinzig*, Ponemata diaphora, 387*.

[75] Уп. *J. Svoboda*, Staročeská osobní jména a naše příjmení, Praha 1964, 102.

[76] О овом поседу Охридске архиепископије, источно од Охридског језера в. *Т. Томоски,* Македонија, 321–347.

[77] Уп. *Kravari*, Villes, 267.

[78] За средњовековни Прилеп в. исто, 319.

[79] Уп. Грковић, Речник, 169.

[80] О именима са истом основом в. *М. Шимундић*, Непозната хрватска особна имена XII стољећа, Ономатолошки прилози 3, 148.

Σβηνίλος Θεόδωρος 81 33.49.50…*Свињило* (породично име);[81] Верија;

Σβηνίλος Λέων 81 17.111, синовац претходног; Верија;

Σβίνα 132 2.9.11… *Свиња*[82] (?), уп. горе Σβηνίλος; место непознато;

Σερβόπουλος Γεώργιος 132 4 *Србоӣул*;[83] место непознато;

Σκώρης Γεώργιος (у рукопису и **Σκόρης**) 124 4.16.21… *Скора*, хипокористик од *Скоровој*, *Скоромир*, *Скорослав* итд;[84] μεγαλεπιφανέστατος, κῦρ; θέμα τῶν Δεβρῶν (в. горе Μαῦρος ὁ Βογδανόπουλος);

Σλάβα 139 5.9 *Слава*, жена Рада; Мокро код Охрида (в. горе Ῥάδος[4]);

Σλάβος 52 13.24.86 *Слав*; брат Комановог и Бољеславиног деде; Корита (в. горе Βολεσλάβα[2]);

Στάνα 126 16 *Сӣана*; χωρίον Ῥασίνη, близу Охрида (в. горе Πέτρος);

Στάννα[1] 72 60.64 *Сӣана*; кћерка Саракина, сестра од стрица Братуне, из села Βλαστοῦς (в. горе Βλαστηνὸς Βρατωνᾶς τοῦ Ῥάδου);

Στάννα[2] 74 5 брат Ἰωάννης, отац *Рад*; теме Девол (в. горе Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου);

Στάνος 66 22.34.37 *Сӣан*; чтец (ἀναγνώστης, ὁ τοῦ σακελλίου); Јањина (66 11); сазнајемо доста имена чланова његове породице, али ни једно није словенско: мајка Јелена, њена рођака Анастасија, Станови рођаци Јован, Михаило (Ἰωάννης καὶ Μιχαὴλ, δεύτεροι ἐξάδελφοι τοῦ Στάνου) и Зоја (Ζωή), жена Анастасија и ташта Марија, (уп. 66 42–46);

Στρέαζος 134 8 *Сӣрез* (познати обласни господар из Просака);[85]

Τειχομηρὸς Ἱμέριος 7 2 *Химерије Тихомир*, личност блиска цару, којој се Хоматин у писму обраћа са μεγαλεπιφανέστατε, ἐν Κυρίῳ ἠγαπημένε μοι κῦρ Ἱμέριε Τειχομηρέ; место непознато;

Τειχομοιρὸς Ἰωάννης 59 30 ἄρχων;[86] Скопље;

Τειχωτίτζης Ἰωάννης 73 3 *Тихоӣица*; (ἱερεὺς καὶ κληρικὸς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βουλγαρίας); Охрид;

---

81 Уп. породична имена Svino (Улцињ), Svincich (Бар) и Svinimiri (Крк), *Јиричек,* Романи, 346.

82 Ово необично име није, колико ми је познато, забележено код Јужних Словена на другом месту, али јесте код Руса (уп. *Грковић*, Речник, 169, Свињоглав).

83 О употреби народносних имена уз лична имена у турским тефтерима в. *М. Пешикан*, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба, Ономатолошки прилози 3, 44–46, а у *Дечанским хрисовуљама Грковић*, Имена, 41.

84 Основа *скор-* се јавља и у другим словенским језицима, уп. *Грковић*, Речник, 170.

85 О Стрезу је много писано, в. нпр. *Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита“, ЗРВИ 20 (198, 41–58) и *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и почетком XIII века, ЗРВИ 24–25 (1986); в. и *Prinzig*, Ponemata diaphora, 251*. О граду Просаку в. *Kravari*, Villes, 149–150.

86 Јиричек је сматрао да је могуће да је бугарски цар Константин Асен II (1257–1277), који је из извора познат и као Константин Тих, био потомак овог Јована Тихомира. Тај закључак делимично изводи из његовог надимка Тих (в. *К. Јиричек*, Историја Срба I, Београд 1922, 232).

Τζερνοκόσα 103 12… *Чернокоса*, свастика (γυναικαδέλφη) Василија Добрешина; Призрен (в. горе Δοβρέσινος Βασίλειος);

Τζοῦρκος 143 5 *Ђурко*, отац Миха; Преспа (в. горе Μίχος ὁ τοῦ Τζούρκου);

Χωδίνας 122 16.20 *Ходина*; место непознато.

Уз име Лава Аргира (Λέων ὁ Ἀργυρός) из Охрида на једном месту стоји *кнез* (**κνέτζης** 40 57). Иста особа се у другом акту обележава као ἄρχων (уп. 53 52). У оба случаја се јавља у улози сведока.

Dejan Dželebdžić

SLAVIC ANTHROPONYMS IN THE JUDICIAL DECISIONS OF DEMETRIOS CHOMATENOS

The present paper deals with personal names mentioned by Demetrios Chomatenos which can with some certainty be identified as Slavic in origin. For the greater part, these are well-known Slavic names, often of Common Slavic origin, also attested in other Slavic languages. A couple of uncommon names is also attested, such as *Svinjilo* and *Svinja* (Σβηνίλος, Σβίνα). Among the names of non-Slavic origin, it is the Saints' names that are most commonly found, but some others are attested as well, like *Kuman*, *Sarakin* or *Kandid*, all of them well known among the South Slavs. The Slavonic ethnicity of the carriers of these names can as a rule be established by tracing their family relations.

In the course of the 11th and 12th centuries, family names became quite common and stable in Byzantium, at least with aristocratic families. As first noted by Jacques Lefort, some paroikoi on the territories belonging to the monasteries of the Holy Mountain had family names, too, but these tended to appear sporadically and to disappear after some time. Demetrios Chomatenos' judicial decisions show that at that period family names were carried by the majority of the inhabitants of Byzantine Macedonia, Epirus and other regions (including women, sometimes even monks), not only the members of the elite. However, the Slavic population of these regions still often stuck to the ancient custom of naming a person only with a personal name, sometimes supplemented by a patronymic. This notwithstanding, more than twenty persons did have, apart from their Slavic name, another one, usually of Christian origin. Although the data do not always allow for an unequivocal identification of the functions of each of these names, it can be safely assumed that they are not instances of double personal names, but rather that the name of Christian origin functions as a personal name, the Slavic one as a family name. This is quite certain for the family

of Svinjilos from Berroia (Ponem. Diaph. 81) and very probable for the family of *Ljutovojs* (Λιτοβόης) from Skoplje (59). People with double names are usually persons of some importance, members of local aristocracy, imperial clerks or high representatives of the clergy, which is indicated by the fact that their names are often preceded by epithets like μεγαλεπιφανέστατος, πανσέβαστος σεβαστός, κῦρ, or by administrative titles like ἄρχων. Family names are usually not grammatically different from personal names, mostly because it was common to simply take a personal name of an ancestor as the family name without further modifications, just like in Byzantine families. Chomatianos' judicial decisions yield only two derived family names, both formed from a Slavic stem with the Greek suffix -πουλος (Βογδανόπουλος, Σερβόπουλος). Family names among the Slavs are attested at the same period in Dalmatian towns, whereas they are virtually unknown in the areas predominantly inhabited by Serbs, as evident from the Chrysobulls of Dečani and other Serbian medieval documents.

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 801.313(=16)(093):94(367)(495)"11/12"

Зорица Ђоковић

ПРОУЧАВАЊЕ СЛОВЕНСКЕ АНТРОПОНИМИЈСКЕ ГРАЂЕ У ПРАКТИЦИМА XII И XIII ВЕКА

Рад је посвећен изучавању распрострањености словенске популације у 12. и 13. веку у областима данашње северне Грчке. Овај временски и територијални оквир наметнули су извори-практици атоских манастира. Изучавање се заснива на класификацији имена парика пописаних у практицима. Постоје знатне разлике у бројности словенске популације у следећим подручјима: Моглен, источна и западна Халкидика, Пангејска гора, околина Струмице, Струмска долина и острво Лемно.

Циљ рада је да, на основу антропонимијске грађе, прикаже бројност словенске популације у областима за које нам извори 12. и 13. века дају податке и упореди је са стањем у 14. веку уколико нам извори то дозвољавају.

Основни извори који обилују антропонимима су практици атоских манастира. У њима су пописани зависни сељаци, тј. парици који су припадали појединим светогорским манастирима. Најчешће су пописани сви чланови породице односно домаћинства, а тек у неколико њих само глава домаћинства. Домаћин, ретко наведен само по личном имену, ближе је одређиван по надимку, додатном занимању уколико га има, етничком пореклу, прецима. Већина очуваних практика је из XIV века и пошто су најравномерније распоређени, понекад омогућавају праћење неколико генерација исте породице, а самим тим и праћење популација једног насеља у току неколико деценија. У практицима 12. и 13. века, нажалост није тако, ситација је далеко мање повољна за истраживаче. Извори нам најчешће не дозвољавају да континуирано пратимо популацију неког насеља. Уколико и постоји више од једног пописа за исто место, временски размак је сувише велики да би се у потоњим пописима могли препознати парици убележени у првобитним практицима или њихови потомци, осим у случају села Радолива у области Пангејске горе, за које постоје два пописа из прве половине 12. века. Ипак, могло би се рећи да нам извори омогућавају да, у нажалост веома ограниченом броју случајева, сагледамо ситуацију у појединим областима бар донекле.

У анализи извора полазимо од претпоставке да је онај ко носи словенско име или надимак Словен или бар словенског порекла,[1] односно да су носиоци грчких нецрквених имена Грци или хеленизовани потомци других народа. Ипак, присуство словенског имена у некој породици не искључује њену хеленизацију. Понекад словенска лична имена прерастају у породична и, као таква, се преносе са генерације на генерацију, а да се породица у међувремену потпуно хеленизовала. Уколико деца родитеља са словенским именима и сама носе словенска имена, онда није дошло до хеленизације. Уколико родитељи са словенским именима дају својој деци грчка имена, то указује на хеленизацију која је у току.[2]

Приликом анализе извора, треба имати у виду да се она грчка имена која су преко хришћанства прихватили и други народи не могу узети као показатељ грчке етничке припадности односно порекла, јер таква црквена имена само указују да је њихов носилац хришћанин. Таква имена су *Димитрије, Василије, Теодор, Козма, Никола, Стефан, Јелена, Ирена, Евдокија* и друга. Њима треба додати библијска имена *Јован, Михаило, Ана, Марија,* која су, попут наведених грчких, међу хришћанским народима била општеприхваћена и не дају податке корисне за истраживање нечије етничке припадности, односно порекла, те смо их за потребе рада назвали неутралнима. Изузетак су словенске народне варијанте црквених имена, као што су: *Иван, Јанко* (од *Јован), Јерко* (од *Георгије), Матко* (од *Матија*).[3] То што су неутрална имена неупоредиво чешћа од народних има за последицу да за велики број парика које срећемо у изворима не можемо поуздано знати њихово етничко порекло. Ипак, уколико се у некој породици јављају народна имена само једне етничке групе, можемо претпоставити да су и они чланови који носе неутрална имена припадници истог етноса. У нашем раду статистички подаци су дати на нивоу породице а не појединца. Због тога понекад долази до преклапања те су неке породице рачунате и као словенске и као грчке, тј. мешовите, пошто је у њима било и словенских и грчких имена.

Најчешћа грчка имена су *Теотокије* (Θεοτόκιος), *Теофилакт* (Θεοφύλακτος), *Киријак* (Κυριακός), *Сарандин* (Σαραντηνός), а женска *Кали* (Καλή), *Ксени* (Ξένη), *Фотини* (Φωτεινή), *Еуфросини* (Εὐφρσύνη), *Потито* (Ποθητώ), *Хриси* (Χρυσῆ), *Теофано* (Θεοφανώ), *Зои* (Ζωή), а нека од њих су и необична, попут Πολυβλέπουσα (која много види), Τεκνοδότη (која даје, рађа дете), Πολιτεία (што бисмо слободније могли превести као грађанка). Најраспрострањенија словенска имена су Влкоња, Влкан (Βελκωνᾶς, Βωλκάνος), *Богдан* (Βογδάνος), *Јерко* (Γέρκος), *Иван* (Ἰβάνης), *Добрило* (Δοβριλᾶς), *Драгота* (Δραγωτᾶς), *Крстило* (Κριστίλας), *Мрзан* (Μερζάνος), *Продан* (Πρόδανος), *Станко* (Στάνκος), *Чрни* (Τζέρνης), *Славота* (Σθλαβωτᾶς), *Добрица* (Δόβριτζας), а женска *Малена* (Μάλαινα), *Драга* (Δράγα), *Добрана* (Δοβράνα), *Драгна* (Δράγνα), *Марица* (Μαρίτζα), *Мира* (Μηρά), *Росица* (Ρωσίτζα), *Станка* (Στάνκα).

---

[1] *J. Lefort*, Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine, Castrum 4 (1992) 167.

[2] *V. Kravari*, L'Hellénisation des Slaves de Macédoine Orientale, au témoignage des anthroponymes, Byzantina Sorbonensia 16 (1998) 390.

[3] Ibid.

Ми смо као показатеље етничке припадности рачунали и надимке, али се овде мора рећи да они нису тако поуздан показатељ као што су то лична имена јер је било случајева да у билингвалним подручјима једна етничка група на свом језику да надимак припаднику друге етничке групе и да он као такав буде прихваћен од свих, а да заправо не даје реалну слику о етничкој припадности онога ко такав надимак носи. Међутим, надимак нам поуздано говори да се у средини у којој се јавља говори тај језик на којем је надимак.[4] Неки од надимака обе етничке групе, и словенске и грчке, веома су живописни као Βο·ι·δομάτης (воловско око), Στρογγύλος (Округли), Παχυπόδη (дебела нога), Ἀμεριμνής (Безбрижни), Ἀκίνδυνος (Безопасни), Καταδότος (Издајник), Κούκλα (Лутка), Κολοκυνθᾶς (Тиквица), Ὀβτζαπολίτης (становник Овче), Δοβετζερός (до вечери).

Наглашавамо да се мора имати у виду да је у практицима пописано само сеоско становништво, и то само оно које је припадало појединим манастирима, што значи да је у њима могло бити и других становника који су нам остали непознати, будући да нису евидентирани. Такође заборавити се не сме да је стварност најчешће сложенија него што се то може статистички представити, као и да би свака подела на чисто грчку и чисто словенску популацију била вештачка.[5]

Халкидика

Иако Халкидика чини географску целину, ми ћемо посебно анализирати западни и источни део полуострва јер постоје знатне разлике када је у питању распрострањеност словенских имена. Док на западном делу Халкидике Словена скоро уопше нема, на источном се појављују у знатном броју, мада и тамо њихов број веома варира у току два и по века, за колико нам извори дају податке.

Западна Халкидика

Имамо податке за само два села у 1104. (Волво и Света Варвара)[6] и за три села у 1262. години (Ермилија, Като Волво, и Ксилоригион).[7] Анализа практика из 1104. показује да почетком 12. века словенских имена уопште нема. Веома је висок проценат неутралних имена 41,18, док је број породица у којима се јављају грчка народна имена 35,29%.

Средином 13. века, у Като Волву наилазимо на три домаћинства са словенским језичким елементима што чини незнатних 6,66%. Једини носилац словенског личног имена је извесни *Радин* (Ῥαντίνος) чија жена носи грчко име

4 Ibid, 393.

5 Ibid.

6 Actes d'Iviron II **52**, 443–449 и 507–510.

7 Ibid, III **59**, 84–105.

Кали, а деца неутрална имена Марија и Георгије.[8] Међутим, из неколико потоњих пописа, извршених у време када *Радин* више није био међу живима, сазнајемо да је имао и ћерку са грчким именом Семни. Дакле, *Радин* је вероватно дошао у грчку средину и оженио се домаћом становницом — Гркињом Кали. Децу коју је добио са њом, носе неутрална и грчка имена и, будући да им је мајка била Гркиња и да су живели у грчкој средини, свакако је морао превладати грчки утицај док се словенски изгубио вероватно већ у наредној генерацији. Наиме, ову породицу можемо да пратимо и у 14. веку. У попису из 1301. наилазимо на Георгија сина удовице Кали *Радиње*.[9] Дакле *Радинов* син који нам је познат још из пописа из 1262. јавља се као глава домаћинства. Заједно са њим, у истом домаћинству, живи и његова сестра већ поменута Семни.[10] У наредна два пописа, она се јавља као глава домаћинства и то уписана као Семни *Радиња* (ἡ Ῥανδηνία, Ῥαντινία),[11] а у последњем сачуваном попису из 1341. појављује се њен син Панајотис *Радиња*.[12] Можемо да закључимо да су Словени на које наилазимо у ово време у западном делу Халкидике досељеници који су се ту населили не много раније пре пописа и да се, будући да бораве у грчкој средини, брзо асимилују, а да су се њихова лична имена понекад чувала као породична имена, али да се у породици највероватније није више говорило словенским језиком. Овакав закључак потврђују резултати истраживања исте области у 14. веку.[13]

Извесни Константин „*Србин*" (Σέρβος) живео је у Ермилији[14] са женом Јеленом. Његов надимак несумњиво говори о етничком пореклу, али и о томе да је он највероватније не много раније дошао у грчку средину која му је наденула надимак, означивши тако његову етничку припадност. У истом селу, срећемо и удовицу Јаковију (Ἰακοβία),[15] чије лично име није остало забележено, али словенски суфикс -ја, којим се означава припадност по мужу,[16] могао би да указује на то да је у њеној породици могло бити словенских елемената (нпр. да је њен муж био словенског порекла али да то није очигледно због неутралног имена Јаков које је носио). Ипак, по ономе што затичемо у попису из 1262, јасно је да је њена породица била на путу хеленизације или да је до ње већ дошло, будући да двоје њене деце носе грчка имена Теоток и Киријак.

Дакле, можемо констатовати да су Словени у западном делу Халкидике били хеленизовани још пре почетка 12. века с обзиром на чињеницу да у попису из 1104. нема ниједног словенског имена. Они који се касније срећу, како у

[8] Ibid, 97.

[9] Овде је Радиња присвојни придев „Радинова (жена, удова)", а на сина се пренео као мајчино презиме.

[10] Actes d'Iviron III, **70**, 298.

[11] Ibid, **75**, 426 и **79**, 412/413

[12] Ibid, IV, **86**, 306.

[13] *Z. Đoković*, Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka, ZRVI 40 (2003) 136–140.

[14] Actes d'Iviron III **59**, 85.

[15] Ibid, 87.

[16] *Р. Маројевић*, Посесивне изведенице у староруском језику, Београд 1985, 10 и 12.

13, тако и у 14. веку јесу досељеници који су се ту настанили у међувремену. Таква досељавања нису била масовна већ се ради о појединачним случајевима, тако да су се досељеници негрчког порекла веома брзо утапали у своје ново грчко окружење.

Табела 1. Западна Халкидика

Време	1104.	1262.
Грчка	12 (35,29%)	32 (71,11%)
Словенска	/	3 (6,66%)
Мешовита	/	2 (4,44%)
Неутрална	14 (41,18%)	8 (17,77%)
Неидентификована	5 (14,71%)	2 (4,44%)
Укупно	34	45

Источна Халкидика

За источни део Халкидике располажемо са два пописа: из 1104. и 1262; једино место које се појављује у оба практика јесте Камена. Сам назив места је словенски и указује на то да су некада Словени у њему морали бити доминантна етничка група која је насељу дала име на свом језику.

Почетком дванаестог века, у Камени био је знатан број становника са словенским именима. Она се јављају у 12 од укупно 39 домаћинстава, што чини 30,77%. Међутим, при анализи тих домаћинстава, примећује се да словенска имена, у највећем броју случајева нису имена актуелних парика већ њихових предака по којима су ближе одређени приликом пописивања. Нпр. Арколис[17] *Добричин* (τῆς Δοβρίτζας);[18] Константин син *Дражилов* (τοῦ Δραζίλα);[19] Јован *Радов* (τοῦ Ῥάδου) и Атанасије *Добричин.*[20] Неки од њих, иако словенског порекла, што знамо по имену оног родитеља по коме су убележени у практик, сами носе црквена имена и ступили су у брак са особама које носе грчка имена. Нпр. Леон *Добричин* је у браку са Зои,[21] жена Николе *Добричиног* носи име Фотини,[22] а Нићифора *Дражиловог* Кали.[23] Међутим, има примера да парици који носе грчка имена за супружнике имају особе словенског порекла. Нпр. извесни

[17] Арколис највероватније није лично име, већ ктетик који потиче од назива области у близини Камене. Види П. Θεοδωρίδη, *Πίνακας τοπογραφίας του αγιορείτικου παραγωγικού χωρού*, Θεσσαλονίκη 1981, 345.

[18] Actes d'Iviron II **52**, 589.

[19] Ibid, 590.

[20] Ibid, 591.

[21] Ibid, 588.

[22] Ibid, 592.

[23] Ibid, 585.

Киријак ожењен је *Славицом* (Σθλαβίτζα).[24] Осим Киријакове жене, у селу постоје још само две особе које поуздано носе словенска имена. То су *Дражило* са женом Аном и ћерком Маријом[25] и *Добрана,* жена Јована Пергамина са којим има сина Георгија.[26]

На основу изнетих података, могло би се закључити да је некада словенско насеље до почетка дванаестог века у великој мери изгубило свој словенски карактер тако што су се Словени све више асимиловали. Многи од њих, иако су им родитељи носили словенска имена, сами имају неутрална, а таква дају и својој деци. Давање потомцима црквених имена најчешће је био само први корак ка хеленизацији.

Да је она настављена потврђују подаци из пописа обављеног 1262. Тада се срећу само два словенска имена: деца Николе *Браѿила* (τοῦ Μπράτιλα), која носе неутрална имена Захарије и Марија[27] и извесни *Манасѿра*, ожењен Аном и са децом Георгијем и Кали.[28] Дакле, можемо констатовати да је у Камени дошло до знатног опадања словенске популације: са 30,77%, колико их је било на почетку 12. века, њихов број је пао на 12,62%, док се број породица са грчким именима повећао са 51,28 на 75%. Истовремено веома је опао број породица са неутралним именима, са 25,64 на само 4,16%. То би значило да смо били у праву када смо претпоставили да је давање неутралних имена словенским потомцима био корак ка хеленизацији. Ипак, интересантно је да је број Словена у 14. веку далеко већи него срдином 13. века,[29] што би се могло објаснити њиховом имиграцијом која је извршена у међувремену.

Јерис је још једно место у којем се словенска имена јављају у знатнијем броју у другој половини 13. века, док за 12. немамо података. По попису из 1262. словенска имена се јављају у 20,25% домаћинстава, што би значило да су Словени чинили отприлике петину становништва у Јерису. Међутим, уочава се да је већина парика са словенским именима у браку са особама које носе грчка имена или је својим потомцима давала грчка имена што указује на хеленизацију. Нпр. Јован *Руха* има жену Фотини,[30] а извесна Кали је уписана као удовица *Вуканова* (Βουλκανία).[31] Димитрије *Писјан* (Πεισίανος) ожењен је Ирином и има кћер грчког имена Ксени;[32] Конатин *Бодин* такође има кћер Ксени и жену неутралног имена Марија;[33] а Михаило *Бодин* има кћер грчког имена Кали[34] док је он сам уписан са два имена. Прво је свакако лично док је друго, *Бодин*,

24 Ibid.
25 Ibid, 584.
26 Ibid, 589.
27 Actes d'Iviron III **59**, 76/77.
28 Ibid, 79.
29 *Đoković*, Stanovništvo, 149/150.
30 Actes d'Iviron III **59**, 48.
31 Ibid, 17.
32 Ibid, **59**, 24.
33 Ibid, 45.
34 Ibid, 11.

највероватније било лично име неког његовог претка, свакако не много далеког, које је прерасло у породично име док су његови носиоци понекад могли бити потпуно хеленизовани. Потомке Бодина срећемо и касније у току 14. века у неколико пописа и неки чланови породица носе грчка народна имена док словенских уопште нема ни у једној породици нити у једној генерацији, што нам говори да је породица хеленизована.[35]

Табела 2. Источна Халкидика

Година	1104.	1262.
Грчка	41 (58,57%)	63 (75,73%)
Словенска	14 (20%)	18 (17,48)
Неутрална	17 (24,29%)	8 (7,77%)
Неидентификована	2 (2,86%)	8 (7,77%)
Мешовита	5 (7,14%)	13 (12,62%)
Број домаћинстава	70	103

Уопштено, за источни део Халкидике можемо рећи да се словенска имена почетком 12. века јављају у 20% породица и да је у току наредног једног и по века, њихов број незнатно опао на 17,48%. У исто време, број породица са грчким народним именима веома расте, са 58, 57 на 75,73%, док број породица у којима су заступљена само неутрална имена веома опада што би могао да буде показатељ да су породице са неутралним именима с почетка 12. века заправо биле грчке, само што то није било видљиво.

Обласӣ Моглена

Интересантно је стање у области Моглена. Постоји практик из 1181. године и тај попис парика манастира Лавре показује апсолутну бројчану надмоћ словенског над грчким становништвом. Ипак, ради се о парицима само једног места — Хостијане (Χοστίανες), те треба бити обазрив приликом извођења закључака. Попис обилује словенским именима од којих су најчешћа *Чрни* а један од њих је син *Иванов*,[36] *Крсӣило* којих је било три,[37] *Иван* од којих је један отац поменутог *Црног*, а други отац *Влкоњин*,[38] *Злина* (Σλίνας)[39] и *Бјалоӣа* (Βεαλωτᾶς) од којих је један син *Главанов* (Γλαβάνης).[40] Срећу се још и *Добрило*

[35] Actes de Xéropotam, **18 D**, 46; **E I**, 20; Actes d’Iviron III **70**, 122/123, 125/126, 130; **75**, 231/232, 257; *Đoković*, Stanovništvo 142/143.

[36] Actes de Lavra I, **65**, 65, 67, 69, 73, 74.

[37] Ibid, 65–67.

[38] Ibid, 68–69.

[39] Ibid, 64, 70.

[40] Ibid, 70, 71.

отац Јованов,[41] као и *Велча*[42] син Михаилов. Нажалост, у попису су навођени само домаћини а не и остали чланови њихових породица, те није могућ комплетан увид у стање сваке породице.[43] То значи да је сасвим могуће да је број Словена био и већи него што нам извори показују. Наиме, могуће је да глава породице носи неутрално име које не говори ништа о његовој етничкој припадности али да имена других чланова породице указују на њу. Ипак, и тако ограничени подаци недвосмислено показују да су Словени чинили више од половине становништва. Њихова имена се јављају у 52,83% породица, а грчка само у 2 домаћинства, што чини 3,77%.

Табела 3. Моглен

Грчка	Словенска	Мешовита	Неутрална	Неидентификована	Укупан број домаћинстава
2 (3,77%)	28 (52,83%)	2 (3,77%)	14 (26,42%)	4 (7,55%)	53

Долина Струме

За Струмску долину располажемо са два пописа за исто место, село Мелинцијани, а временски размак између пописа је један и по век. Истина, у првом попису из 1104. наводе се парици из још два села: Вухова и Паравице, али збирно са парицима из Мелинцијани, без ближе одредбе ко је тачно из ког села тако да смо их све подвели под Мелинцијани.

Табела 4. Долина Струме

Време	1104	1262
Грчка	13 (56,52%)	4 (44,44%)
Словенска	9 (39,13%)	2 (22,22%)
Мешовита	2 (8,69%)	/
Неутрална	1 (4,35%)	3 (33,33%)
Укупно	23	9

Уочава се да је број породица са словенским именима, на почетку 12. века био знатан. Појединачна анализа домаћинстава показује да се та имена јављају као лична имена пописаних парика, а не као имена њихових предака по којима су ближе одређивани, или постоје као окамењена породична имена која такође потичу од предака; указују на словенско порекло али не доказују да се словенским језиком и говори, док се за каснији период, почетак 14. века, када су се

41 Ibid, 71.

42 Ibid, 72.

43 Ibid, 52–73.

словенска имена још увек сретала, може констатовати да је анализа сваке породице са словенским именима показала да је хеленизација била приведена крају.[44]

Почетком 12. века још увек је било нехеленизованих Словена, који својој деци дају словенска имена. Нпр. *Малена* (Μάλαινα) има сина *Влкоњу*,[45] срећу се два брата, *Чрни* и *Нехтјан* (Νεκτέανος),[46] било је и мешовитих бракова: извесни Поликарпос, што је највероватније грчки надимак а не лично име, има жену *Дражелу* (Δράζελα), а син им носи грчко име Фока.[47] Са словенским именима се јављају још *Драгна* (Δράγνα) удата за Василија и *Драгота* ожењен Аном.[48] Будући да су имена њихових супружника неутрална, не можемо знати да ли су њихови носиоци Словени или Грци.

Године 1262. затичемо делимично промењено стање. Словенска имена се јављају у 22,22% домаћинстава, а грчка у 44,44%. Дакле, смањен је број породица са народним именима оба етноса, како грчког тако и словенског, с тим што је број оних са неутралним веома порастао са 4,53 на 33,33%. Међутим, треба имати у виду да располажемо подацима за само 9 домаћинстава па због тога треба бити обазрив приликом извођења закључака на основу тако малог узорка. Словенска имена се јављају у само два домаћинства, али ни у једном као живо лично име. У првом случају, уписан је Леон *Харава*[49] (Χαραβᾶς) са женом Аном,[50] а у другом кћерка Теодора *Драгодана*,[51] чије име је остало незабележено. Дакле, у оба случаја се ради о имену претка, које је послужило за ближе одређивање уписаног парика или као породично име. На основу наведеног, могли бисмо да претпоставимо да је хеленизација у долини Стримона веома напредовала у раздобљу од почетка 12. до друге половине 13. века, што потврђују извори 14. века који указују на скоро потпуну хеленизацију Словена у струмској долини.[52] Ипак, такав закључак треба узети са знатном резервом јер је изведен на основу стања у само једном месту а при том треба имати у виду да пописом можда нису обухваћени сви становници села већ само парици манастира Ивирон.

---

44 *Đoković*, Stanovništvo, 153/154; *Kravari*, L'Hellénisation, 396.

45 Actes de Lavra I **52**, 570.

46 Ibid, 568.

47 Ibid, 566.

48 Ibid, 567, 569.

49 Име Харава, ген. **-авы** код Словена потиче од библијског имена Рахав, а настало је премештањем слогова., в. *Р. Јовићевић*, Лична имена у старословенском језику, Београд 1985, 21/22. Ипак, Харава је женско име па је питање зашто би га носио мушкарац, као што је то случај у наведеном примеру. Могуће је да се ради о метрониму, али онда би се пре очекивао генитивски облик нпр. Λέων τῆς Χαραβᾶς. Можда се, ипак, ради о словенском надимку, од бугарског харап (покварен), в. Этимологический словарь славянских языков, под редакцией О. Н. Трубачева, 8, 21.

50 Actes d'Iviron III **59**, 108.

51 Ibid, 109.

52 *Đoković*, Stanovništvo, 156.

Околина Струмице

Подаци из пописа извршеног 1152. у неколико села у близини Струмице показују да је број Словена већи него број Грка. Словенска имена се јављају у 52,38% домаћинстава, а грчка у 33,33%. Како се и у овом практику наводе само главе домаћинстава а не сви његови чланови, можемо претпоставити да је тај бројчани однос могао бити и нешто другачији, али нам извори не дозвољавају да то потврдимо. Један од парика у Моштеници уписан је као Георгије *Србин*,[53] што значи да се, иако је као Србин морао бити словенског порекла, издваја као другачији и посебно се истиче његова етничка припадност. Још један становник Моштенице има надимак који упућује на његову различитост и на то да се не налази у својој природној средини. То је Василије Ромеј (Ῥωμαῖος)[54] тј. Грк. Михаило Малешт, звани *Црни* уписан је као зет Михаила Скопљанина, а његов син *Бели* (Βέλης) уписан је као становник Овче (Ὀφτζαπολίτης),[55] што је словенско-грчка кованица.

Извори из 14. века пружају податке о славизацији у овој области која је далеко одмакла и то највише захваљујући великој измешаности становништва и мешовитим браковима. Наиме, године 1320. словенска имена се јављају у чак 94,29% домаћинстава, грчка у 44,29% док је број мешовитих бракова јако велик, чак 42,86%.

Табела 5

Околина Струмице 1152.					
Грчка	Словенска	Мешовита	Неутрална	Неидентифи-кована	Укупан број домаћинстава
7 (33,33%)	11 (52,38%)	2 (9,52%)	4 (19,05%)	2 (9,52%)	21

Пангејска гора

Пангејска гора, област источно од Стримона, најбогатија је грађом за наше истраживање. Имамо податке за села Овил, Добровикију, Радоливо и више мањих села у близини Радолива.

У Овилу многи од парика носе словенска имена. Нпр. удовица извесног Михаила има сина *Драгоњу*,[56] а удовица Ирина сина *Добрила*;[57] Демис, што је вероватно грчки надимак а не лично име, има жену *Росицу*;[58] понекад оба супружника имају словенско име као *Крстило* и *Добрана.*[59]

---

53 Actes d'Iviron III **56**, 109.
54 Ibid, 110.
55 Ibid, 111.
56 Actes d'Iviron II **52**, 214/215.
57 Ibid, 216.
58 Ibid, 214.
59 Ibid, 215.

Породице са словенским именима јављају се у много већем броју од породица са грчким, 44,44% према 27,77%. Словенска имена се у највећем броју случајева јављају као жива лична имена, тј. имена актуелних пописаних парика, а не њихових предака, што је други показатељ словенске превага. Интересантно је упоредити податке с почетка дванаестог века са онима који нам даје практик из 1316, више од два века касније. До те године број паричких домаћинстава манастира Ивирона се више него удвостручио. Са 18, колико их је било 1104, порастао је 1316. на 40. Такође, повећао се и број домаћинстава са народним именима, како грчким (60%), тако и словенским (57,50%).[60] Али, исто тако се уочава и велики број мешовитих бракова, односно породица са именима оба етноса — 42,50%, док на почетку 12. века таквих бракова нема, барем према доступним подацима; ми смо ипак, склони претпоставци да их је свакако морало бити, али да трагова о томе нема у изворима. Оно што нам извори показују јесте следеће: почетком 12. века у Овилу је број Словена свакако био већи него број Грка. У току наредна два века, њихов број се скоро изједначио, што је највероватније последица приличне међусобне измешаности која се најбоље одражава кроз велики број мешовитих бракова.

У Добровикији се такође среће доста словенских имена мада, статистички посматрано, мање него у Овилу или Радоливу. Чест је случај да оба супружника носе словенска имена. Нпр. *Станило* Козмин је ожењен *Добраном*,[61] *Славота Росицом*,[62] *Јерко Проданов Стријелом* (Στρίελα),[63] а жена Јакмоса Козминог носи необично словенско име — *Вечерна* (Βετζέρνα).[64] Статистички, број словенских и грчких породица је скоро изједначен: словенских имена има у 32,14% породица, а грчких у 35,71%, док је 25% породица са неутралним именима, било Словена било Грка. Без обзира на овакве статистичке податке, ми смо склони да верујемо да су Словени ипак били бројчано доминантнија етничка група од Грка зато што се у породицама за које претпостављамо да су словенске срећемо са словенским личним именима а не надимцима, као што је то најчешће случај са породицама које смо рачунали у грчке а у којима се много чешће јављају надимци на грчком него сама грчка лична имена. Већ смо рекли да надимци нису тако сигуран показатељ етничке припадности као имена. Друго, има надимака који недвосмислено показују да Грци нису у својој природној средини, односно средини у којој преовладава грчки етнос. Наиме, жена попа Михаила Приморца (Περατικός) носи име Ромеја[65] (Ῥωμαία), што указује на то да се, бар у време свог рођења, налазила у средини у којој Ромеји, које овде можемо схватити као Грке, нису чинили већину. Још је интересантнији следећи пример — један од парика је уписан као *Чрни Гркињин* (Τζέρνης ὁ τῆς Γρίκαινας[66]). Његово име је

[60] *Đoković*, Stanovništvo, 214.
[61] Actes d'Iviron II **52**, 234.
[62] Ibid.
[63] Ibid, 235.
[64] Ibid, 233.
[65] Ibid, 238.
[66] Ibid.

сасвим сигурно словенско, а надимак његове мајке етнички назив за Грке на словенском језику. Апограф га је записао онако како је чуо, највероватније и не знајући да је то словенска реч за припадницу грчке етничке групе. Тешко да би се на такав надимак могло наићи у грчкој средини.

За Добровикију постоји и попис из 1316. године, који показује да је, као и у Овилу, дошло до повећања броја породица са словенским именима (на 48,15%), али исто тако и са грчким (на 51,85%),[67] као и да се јавља много мешовитих бракова којих почетком 12. века, судећи према ономе што нам извори дозвољавају да видимо, нема мада смо ми склони да верујемо да их је морало бити али су остали невидљиви због неутралних имена супружника. Повећање броја словенских породица би се можда могло објаснити тиме да је у току два века, колико је протекло између два пописа, дошло до новог насељавања Словена који су се придружили онима првобитно насељеним. Исто тако, објашњење се може крити и у томе да се, у међувремену, број паричких домаћинстава која су припадала Ивирону повећао, тј. да су му додељени нови парици. Наиме, све време треба имати у виду да се у практицима појављују само манастирски парици, а они су могли чинити само део сељана а не целокупно становништво једног села у којем су манастири имали поседе.

За село Радоливо и његову околину има највише извора: попис из 1103,[68] затим онај из прве деценије 12. века[69] и попис датиран после 1139.[70] Могуће је идентификовати чак 32 иста домаћинства у прва два пописа, при чему су у оном из 1103. наведени сви чланови домаћинства, а у попису из прве деценије 12. века само домаћини. Радоливо се издваја и по томе што је у њему далеко више домаћинстава него у било ком другом насељу. У попису из 1103. наведено је више од 100 домаћинстава. Тако велики број узорака нам помаже да закључци до којих долазимо буду свакако ближи истини него када располажемо малим бројем узорака.

Упоређивање података из прва два практика веома је корисно јер нам детаљност првог практика омогућава да у другом препознамо породице словенског порекла када то по имену главе породице, који је једини уписан, није видљиво. Нпр. у попису из прве деценије 12. века наводи се само Теодор попа Евстатија, а из другог сазнајемо да његова жена и један од синова носе словенска имена *Мира* и *Чрни*.[71] Интересантно је следеће навођење: године 1103. уписан је Евстатије τοῦ Κοῦγερη који има жену *Снегуљу* (Σνεαγόλα). У другом попису он је уписан као Евстатије τῆς Κουγέροβας, највероватније по мајци, Кугеровој жени,[72] која је означена словенским суфиксом за припадност -ов, -ев. Сличних примера за припадност има још., нпр. Василије τῆς Κωνστα-

[67] *Đoković*, Stanovništvo, 165/166. i 214.

[68] Actes d' Iviron II **51**.

[69] Ibid, **53**.

[70] Ibid, **54**.

[71] Ibid, **53**, 29 и **51**, 49.

[72] Ibid, **51**, 63 и **53**, 68.

νίνεβας,[73] односно Јован τῆς Δημιτρίεβας, што би се могло протумачити као Константинове, односно Димитријеве жене, највероватније удовице.

Број мешовитих бракова је знатан, нпр. Јован Пердикарис је свом сину дао словенско име *Доброта*, Михаило Пердикарис (Περδικάρης) има жену *Дражицу*,[74] што значи да је у породици Пердикара морало бити словенског елемента иако сами домаћини носе грчки надимак. *Добраш* Симеринов (τοῦ Σιμερινοῦ) има жену Теофано.[75] Дакле, он сам носи словенско име, надимак његовог оца је грчки као и име његове жене. *Влкоња* има жену Зои,[76] *Влкоња* Стефанов има жену Кали, док његов брат носи неутрално име Павле, а његова жена словенско *Н(ј)ега* (Νεάγκα),[77] Димитрије, чији отац је носио не баш пријатан надимак на грчком — Издајник (τοῦ Καταδότου), има жену грчког имена Зои, док жена његовог брата Стефана носи словенско име *Мира*.[78]

Има примера да су оба супружника носила словенска имена: *Недан* Кипријанос (Кипранин?) има жену *Тихолу*,[79] а Никола *Никшин* (?) (τοῦ Νίξα) ожењен је *Добраном.*[80] Такође, неки Словени су својој деци давали словенска имена, што говори о очувању њиховог етничког обележја.

Понекад пак Словени су својој деци давали неутрална имена иако су оба родитеља била словенског порекла. *Јерко* Јованов и његова жена *Драга* дали су свом сину име Никола.[81] Исто тако, понекад су родитељи са словенским именима давали деци грчка имена што упућује на то да су они губили своја етничка обележја напуштајући имена на свом језику. Нпр. удовица *Добруша* има ћерку Фотини, зета Јована и унука неутралног имена Никола.[82] Можемо да претпоставимо да је отац Фотини, *Добрушин* муж, био Грк.

Понекад сви чланови домаћинства имају словенска имена — *Славота* Калков (τοῦ Κάλκου) има жену *Добрану* и брата *Драготу*,[83] а понекад се у једној породици појављују претежно грчка имена, односно парици Грци својим потомцима дају грчка народна имена: Теодор Маврос има жену Хриси и синове Николу и Хрисоса (Χρυσός),[84] Михаил Макрос има жену Кали и сина Јована, ожењеног Гркињом Параскеви.[85]

Дакле, словенски елеменат је веома снажан, словенски језик се говори, словенска лична имена су честа, а неки надимци веома живописни. Нпр. обућар

---

[73] Ibid, **53**, 55 и 511.
[74] Ibid, **51**, 38 и 59.
[75] Ibid, 59.
[76] Ibid, 68.
[77] Ibid, 59/60.
[78] Ibid, 47.
[79] Ibid, 64.
[80] Ibid, 51.
[81] Ibid, 60.
[82] Ibid, 70.
[83] Ibid, 50.
[84] Ibid, 44.
[85] Ibid, 60.

Табела 6. Пангејска гора

Година	1103.	Прва деценија 12. века[86]	Око 1139.	1104.	1104.	1103–1139.
Насеље	Радоливо	Радоливо	Крај око Радолива	Добровикија	Овил	Пангејска област
Грчка имена	54 (50%)	26 (34,21%)	12 (25,53%)	10 (35,71%)	5 (27,77%)	107 (38,63%)
Словенска имена	55 (50,96%)	33 (43,42%)	18 (38,29%)	8 (28,57%)	8 (38,88%)	122 (44,04%)
Мешовите породице	20 (18,52%)	3 (3,95%)	3 (6,38%)	1 (3,57%)		27 (9,75%)
Година	1103.	Прва деценија 12. века	Око 1139.	1104.	1104.	1103–1139.
Нутрална имена	20 (18,52%)	18 (23,68%)	16 (34,04%)	10 (35,71%)	5 (27,77%)	69 (24,91%)
Неидентифи-кована	2 (1,85%)	3 (3,95%)	1 (2,12%)	1 (3,57%)	1 (5,55%)	8 (2,89%)
Укупан број домаћинстава	108	76	47	28	18	277

Довечер (Δοβετζερος).[87] Грци су такође имали занимљиве, шаљиве надимке, нпр. Докианос Пахипод Παχυπόδη (онај ко има дебеле ноге).[88]

Веома је необичан следећи пример. У попису из 1103. уписан је *В(е)лкоња* Кирилов (τοῦ Κυρίλλου), који живи са мајком Аном и сестром Марицом.[89] Његово и име његове сестре указују на словенско порекло. У другом попису он је уписан као *В(е)лкоња Ћирилов* (τοῦ Τζυρίλου)[90] што је славизирани облик имена Кирило, а апограф је име забележио онако како га је чуо.

У Радоливу је, као што се види из табеле, број Словена бар оних препознатљивих велики, штавише већи од броја Грка. Према првом попису, они чине нешто више од половине становништва и ако се бројчано посматра, Словени и Грци су скоро подједнако заступљени. Број мешовитих бракова је велики, нешто мање од једне петине, а толики је и број породица са неутралним именима. У следећем попису, и број грчких и словенских имена је смањен, али сматрамо да је то делимично последица штурости извора који наводи само домаћина, а не и чланове његове породице. Детаљнија анализа извора показала је да се ради о

86 Треба имати у виду да су у практик убележени само домаћини те да су многа имена која упућују на етничко порекло остала сакривена од нас.

87 Ibid, 42 и **53**, 515.

88 Ibid, 65 и **53**. 414.

89 Ibid, **51**, 63.

90 Ibid, **53**, 493.

билингвалној средини у којој ова два народа живе заједно, склапају бракове међусобно и највероватније разумеју оба језика.

Ако то упоредимо са приликама у Радоливу 1316. и 1341, уочава се известан пад броја породица са словенским именима а раст оних са грчким, као и пораст мешовитих бракова. То показује да је у раздобљу нешто дужем од два века и ово село захватила хеленизација, али да је она текла веома споро у поређењу са другим областима у којима су живели Словени и да се остваривала највише кроз мешовите бракове.

Генерално, за област Пангејске горе може се рећи да је у првој половини 12. века словенска популација била веома јака, штавише незнатно бројчано надмоћнија, са 44,04% домаћинства са словенским именима, док су грчка имена заступљена у 38,63% домаћинстава. А када стање с почетка 12. века упоредимо са оним из 14, можемо констатовати исто што и за село Радоливо појединачно.

Лемно

На острву Лемну, према попису из 1282. године, нема трагова припадника других народа, осим грчког.[91] Број породица са грчким народним именима је, као што се из табеле види, велики, преко 50%, мада је Грка свакако морало бити далеко више али је велики део њих скривен иза неутралних имена.

Табела 7.

Лемно 1282.			
Грчка	Неутрална	Неидентификована	Број домаћинстава
23 (57,50%)	14 (35%)	3 (7,50%)	40

* * *

Да закључимо, распрострањеност словенских имена није подједнака у свим анализираним областима. На Лемну их уопште нема, нити има икаквих показатеља да их је било пре 13. века за који имамо изворе. Донекле слична ситуација је у западном делу Халкидике на почетку 12. века када се словенска имена уопште не јављају. Средином 13. века, она се ипак срећу али су се њихови носиоци очигледно доселили у међувремену и брзо хеленизовали. У источном делу Халкидике ситуација је битно другачија. Тамо из извора видљиви Словени чине једну петину укупног становништва и њихов број је остао стабилан све до средине четрнаестог века. У области Моглена, крајем 12. века они су бројчано доминантна етничка група, њихова имена се јављају у преко 50% домаћинстава, док је грчких само у 3,77%. Слична ситуација је и у околини Струмице среди-

[91] Actes de Lavra II **73**, 54–94.

ном 12. века с том разликом што је број породица са грчким именима далеко већи него у области Моглена 33,33%. У области Пангејске горе, почетком 12. века Словени су незнатно бројнији од Грка и такво стање остаје скоро непромењено све до пада ове области под турску власт. У долини Струме, број Словена се прогресивно смањује са 39,13% с почетка 12. пао је на 22,22% средином 13. века што несумњиво говори о хеленизацији. Оно што је заједничко свим областима у којима се Словени јављају у већем броју и дуже успевају да се очувају као етничка целина је да су претежно планинска подручја.

Zorica Djoković

ETUDE DE L'ANTHROPONYMIE SLAVE DANS LES PRAKTIKA DU XIIE ET XIIIE SIÈCLE

Ce travail se propose d'observer la présence et le taux de représentation des populations slaves dans les régions actuelles de Grèce du nord pour lesquelles les sources nous fournissent des indications. Le matériel utilisé est constitué par les praktika des monastères athonites, et avant tout ceux d'Iviron et de Lavra. Comme indices révélant l'appartenance ou l'origine ethnique on a retenu les noms et surnoms rattachés à ce groupe ethnique. L'analyse des sources montre de grandes différences d'une région à l'autre. Dans certaines, à savoir la région de Moglen, le massif du Pangée et les environs de Strumica, le taux de population slave s'avère très important, et même supérieur à celle des Grecs. Dans d'autres, la présence de Slaves, du fait d'un processus d'hellénisation encore partiel, est clairement attestée comme dans la partie est de la Chalcidique, où leur nombre reste approximativement constant au cours de la période en question, et dans la vallée du Strymon au XIIe siècle, alors que le siècle suivant enregistre un fort processus d'hellénisation. Enfin, on constate l'absence totale de Slaves à Lemnos ainsi que dans la partie ouest de la Chalcidique au XIIe siècle où l'apparition de quelques noms slaves vers le milieu du XIIIe siècle peut être considérée comme quelques cas de nouveaux venus qui se sont rapidement fondus dans le milieu grec.

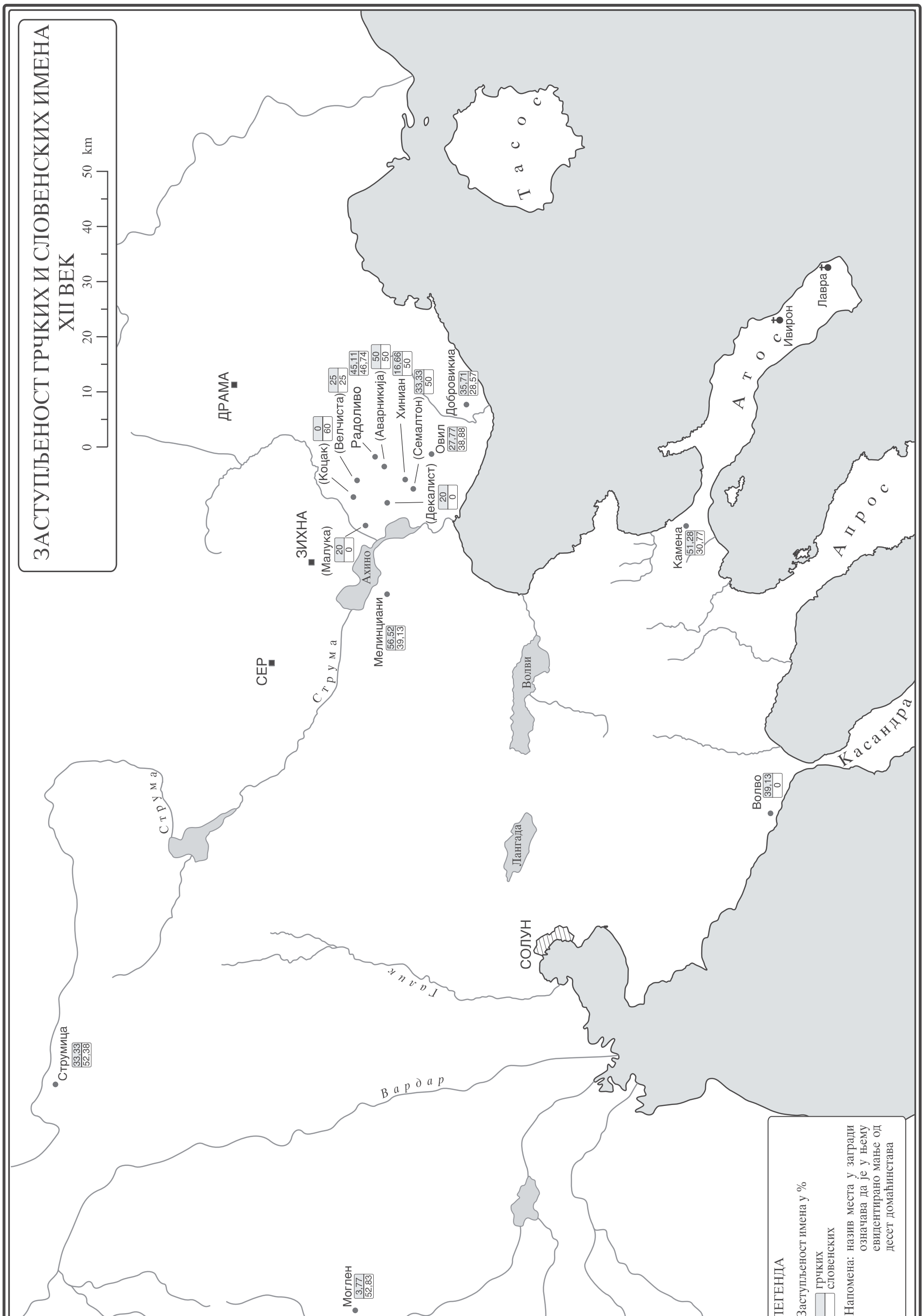
ЗАСТУПЉЕНОСТ ГРЧКИХ И СЛОВЕНСКИХ ИМЕНА
XII ВЕК
0 10 20 30 40 50 km
ДРАМА
ЗИХНА
СЕР
СОЛУН
Т а с о с
А т о с
Ивирон
Лавра
А п р о с
К а с а н д р а
Камена 51,28 30,77
Волво 39,13 0
С т р у м а
С т р у м а
Ахино
Волви
Лангада
Г а л и к
В а р д а р
Струмица 33,33 52,38
Моглен 3,77 52,83
Мелинциани 56,52 39,13
(Малука) 20 0
(Коцак) 0 60
(Велчиста) 25 25
Радоливо 45,11 46,74
(Аварникија) 50 50
Хиниан 16,66 50
(Семалтон) 33,33 50
Овил 27,77 38,88
Добровикиа 35,71 28,57
(Декалист) 20 0
ЛЕГЕНДА
Заступљеност имена у %
грчких
словенских
Напомена: назив места у загради означава да је у њему евидентирано мање од десет домаћинстава

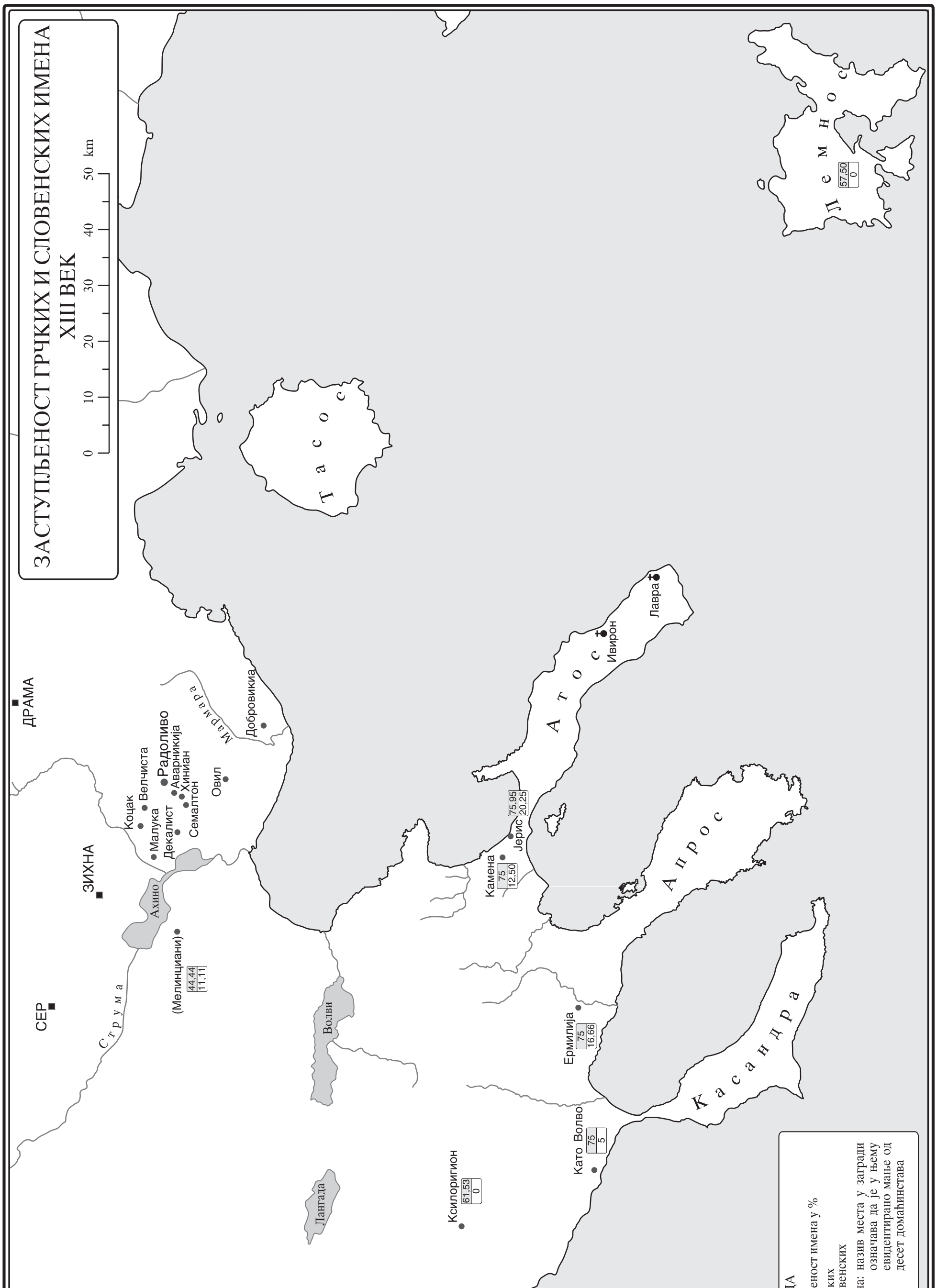
ЗАСТУПЉЕНОСТ ГРЧКИХ И СЛОВЕНСКИХ ИМЕНА
XIII ВЕК
0 10 20 30 40 50 km
СЕР
ДРАМА
ЗИХНА
Струма
Ахино
Коцак
Велчиста
Малука
Радоливо
Декалист
Аварникија
Хиниан
Семалтон
(Мелинциани)
44,44
11,11
Мармара
Овил
Добровикиа
Тасос
СОЛУН
Лангада
Волви
Ксилоригион
61,53
0
Камена
75
12,50
Јерис
75,95
20,25
Атос
Ивирон
Лавра
Ермилија
75
16,66
Като Волво
75
5
Касандра
Апрос
Лемнос
57,50
0
ЛЕГЕНДА
Заступљеност имена у %
грчких
словенских
Напомена: назив места у загради означава да је у њему евидентирано мање од десет домаћинстава

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 930.271(497.11)"12"

Ирена Шпадијер

ПИСАР КТИТОРСКОГ НАТПИСА СВЕТОГ САВЕ У СТУДЕНИЦИ

Ктиторски натпис у Богородичиној цркви манастира Студенице из 1208/9. један је од најстаријих датираних споменика српске писмености. У раду је спроведена палеографска анализа натписа.

Када је пре више од пола века откривен натпис у прстену куполе студеничке Богородичине цркве, било је јасно да је година 6717. од створења света по цариградском рачунању времена (односно 1208/9), која се појавила на њему, вишеструко значајна за поузданије бављење српском прошлошћу.[1] Пре свега, добили смо датирање најстаријег студеничког сликарства. С друге стране, тада су се први пут појавили натписи на живопису писани српском редакцијом старословенског језика — имена светих, називи празника, натписи уз сцене и на свицима и књигама. Подсетимо се да су датирани писани споменици из тог доба веома ретки — међу њима су, на пример, још потписи Стефана Немање и кнеза Мирослава из 1186. и Повеља Кулина бана из 1189. године. Остали споменици које са сигурношћу смештамо у то време нису датирани: Мирослављево јеванђеље (последње деценије XII века), Симеонова Хиландарска оснивачка повеља (1198), Вуканово јеванђеље (око 1200), Стефанова Хиландарска повеља (око 1199–1202), сви писани на пергаменту, или, пак, они писани на камену као што су Мирослављев натпис на цркви Светог Петра, Благајски натпис, Кулинов натпис и сл. Сасвим је, дакле, јасно, да нам текстови исписани у Студеници пружа-

[1] Натпис је откривен 1951. године, о чему је ширу јавност обавестио Светислав Мандић (*С. Мандић,* На недавно откривеним фрескама у Студеници пронађено је име сликара Саве из тринаестог века, „Политика" бр. 13895, Београд 21. јуни 1951, 4); он је први и објавио натпис: *С. Мандић,* Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштења 1 (1956), 39, и предложио допуну оштећених места: *С. Мандић,* Сетите се Саве грешног, Древник, Београд 1975, 81–88; затим су га објавили *V. Djurić, A Tsitouridou*, Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 4, Stuttgart 1986, 8–10, Nr. 8, а реконструкцијом натписа бавили су се и други аутори.

ју ретку слику стања српског књижевног језика и његовог правописа крајем прве деценије XIII столећа.

Сликари студеничких фресака били су, као што знамо, Грци. Питања која су се у науци током времена наметнула, између осталих, јесу: ко је исписивао текстове (Срби или ти исти грчки мајстори) и одакле су они преузимани?[2] С обзиром на то да је лични удео светога Саве у живопису главне студеничке цркве био највећи могући, од саме замисли па до реализације, одговори се налазе управо у Савином односу према низу питања везаних не само за концепцију осликавања храма и целог сложеног програма живописа већ и Савиног деловања у непосредним историјским околностима.[3] У том смислу издвајају се два правца у којима се истраживања везана за текстове исписане у Студеници могу кретати. Први се тиче натписа на свицима, књигама и фрескама који представљају духовну, теолошко-уметничку вредност. Други правац се односи на натпис у подножју куполе, који представља, иако лични, непосредни језички Савин израз, заправо историјску страну његове замисли, чиме се цела та делатност ставља у реални временски и просторни контекст.

У вези са првим питањем (натписима на свицима, књигама и фрескама) доста је писано. Иако је било мишљења да је Сава „тај посао поверио Србима, који су, по свој прилици, били преписивачи српских књига, јер је на многим местима, пре свега на свицима светитеља, и данас уочљива њихова неукост у владању сликарском четкицом“,[4] ипак је временом преовладао став да су грчки сликари „извели српске натписе и то као легенде уз сцене и светитеље и (…) на сликаним свицима и књигама“ како је то 1986. устврдио Иван Ђорђевић,[5] а затим, исте године, доказао Ђорђе Трифуновић.[6] Он је на примерима писарских грешака недвосмислено показао како исписивачима текста словенски језик није био матерњи, а писмо им није, или бар није у довољној мери, било познато. У питању су

[2] На питање порекла тих текстова скренуо је пажњу и Ђорђе Трифуновић: „Имајући у виду предисторију српског живописа уопште, сматрамо да још нису постојали српскословенски преводи грчких приручника (ерминија). Грчки сликари су, значи, пред собом могли да имају само грчке приручнике, уколико су се њима служили. Неко из студеничке средине је морао да преведе или прилагоди преведене текстове на српскословенском. Превод и текстови нису се импровизовали непосредно пред исписивање. На свицима се наводе кратки одломци из библијских и богослужбених књига и црквених отаца. Тек предстоје испитивања која би требало да покажу — да ли исписани текстови потичу из постојећих превода одговарајућих књига или су превођени непосредно за ову прилику. Може се претпоставити и једна и друга могућност.“ (*Ђ. Трифуновић,* О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Суденице, Православље, 460, 15. мај 1986, 10.

[3] В. о томе и *В. Ј. Ђурић,* Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 32; *В. Ј. Ђурић,* Свети Сава и сликарство његовог доба, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 246; *И. М. Ђорђевић*, О најстаријем зидном сликарству у студеничкој Богородичиној цркви, Православље, 460, 15. мај 1986, 4–5; *Lj. Maksimović,* L’ idéologie du souverain dans l’ Etat serbe et la construction de Studenica, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 34–49; *V. J. Djurić,* La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l’ historiographie, Студеница и византијска уметност око 1200. године, 171–184.

[4] *Ђурић,* Византијске фреске у Југославији, 32.

[5] *И. М. Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице. Зборник радова, Београд 1986, 197.

[6] *Трифуновић,* О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Суденице, 10.

писање тачке као интерпункцијског знака између „Т“ и „ дебелог јер“ који никако не могу припадати двема речима на свитку Јована Претече, затим деоба једног слова, „јери“, на два саставна дела на свитку светог Јефтимија — „јер“ на крају реда и „и“ десетерично на почетку следећег, или име уз лик светог Јована у сцени Распећа написано са дебелим „јер“ на крају које личи на Б.

У светлости ових сазнања логично је претпоставити да је и ктиторски натпис исписао грчки мајстор, тим пре што се грчки сликар потписао непосредно испод тог великог натписа, на Светом убрусу, ситним словима на свом матерњем језику. Сматрамо, ипак, да би у том правцу требало спровести и конкретну палеографску и језичку, пре свега ортографску анализу.

Натпис је писан српскословенским језиком, рашким правописом, са употребом само танкога „јера“. Танко „јер“ се пише на крају слога односно речи, тј. у слабом положају (**храмь, бысть, велимь, аньгельски** и сл.), затим као носилац слога, тј. у јаком положају (**сьꙁдань**), као и за означавање вокалности „л“ (**вљкань**) и „р“ (**грьчьскаго**). За глас „у“ употребљава се само „оник“ (**жоѵпаномь**, **приемьшоѵмоѵ**) и у једном случају „ижица“ (**савѵ**). Употребљава се само осмерично „и“, а десетерично само у ознакама за бројне вредности (· **҂ѕѱꙁі·**, **ві·**). Од прејотованих вокала налазимо само на једном месту **ю** (**неманею**). Интересантна је употреба „јат“ у речима страног порекла (**алѣкьсе**, **стѣфаномь**).

И док исписани текстови у осталом делу храма „представљају јединствену слику сучељавања и укрштања разних правописних традиција у Српској земљи — староцрквенословенске, зетско-хумске и старије рашке“,[7] а на појединим местима чак и преовлађује старија правописна традиција која се огледа нарочито у употреби оба јера, „јат“ у вредности „ја“ као наслеђе зетско-хумске школе, као и нејотованих вокала, дотле у натпису у тамбуру налазимо елементе Савине правописне реформе (употреба само танкога јера), која ће постати основа новом, рашком правопису старог српског књижевног језика.

Писмо натписа је уставно, златна слова на тамној основи су облика усправног правоугаоника, висине 10–12 cm, писана између две линије, у реду, благо нагнута на леву страну; без украса су, сведена и издужена, нарочито при крају натписа — вероватно због расположивог простора (сл. 1).[8] Тачка као интерпункцијски знак налази се између две линије у средини реда или мало горе. Упоређујући натпис из куполе са осталима у храму, нашли смо доста сличности са појединим натписима на свицима. То су пре свега свици које држе свети Василије Велики (сл. 2)[9] и свети Атанасије (сл. 3) у апсиди, а близак је и онај што у руци држи пророк Соломон из Благовести, који се налази на потрбушју лука између наоса и олтара, на северној страни (сл. 4).

---

7 Исто.

8 Калк који користимо у анализи натписа љубазно нам је уступио његов аутор, академик Гојко Суботић.

9 Снимке натписа на свицима из Богородичине цркве у Студеници доносимо према *Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, сл. 13, 17, 18.

Када се анализирају поједина слова у натпису, пада у очи нарочито „К“, писано тако да се и горњи и доњи крак на крајевима повијају ка стаблу, али га не додирују (сл. 5 и 6). Сличан облик налазимо и на неким грчким споменицима. Такав је случај са натписима из Лагудере на Кипру (црква Богородице Аракиотисе, живопис пре 1192) — на свитку који држи свети Василије или пак свети Мелетије Антиохијски (сл. 7 и 8).[10]

Нашу пажњу је, међутим, особито привукло писање слова „Ч“ у студеничком ктиторском натпису (сл. 1 и 5). Као што се на снимцима види, оно се уопште не разликује од слова „ижице“, односно грчког „ипсилон“. То нарочито пада у очи када писар исписује „ижицу“ тј. „ипсилон“, на пример, у речи „пријемшуму“ где имамо обрнут случај — да слово које би требало да буде „ижица“ („ипсилон“) заправо више личи на словенско „Ч“. Писар очигледно брка та два слова и замењује им места. Како је могло доћи до тога? Реконструкција процеса би могла изгледати овако: свети Сава саставља ктиторски натпис, ставља датум и потписује се у виду молитвеног обраћања пастви и свима онима који ће икада стајати доле у наосу и упућивати свој поглед према куполи. Исписује га читким словима на пергаменту и даје главном мајстору са прецизним упутствима како да се просторно организује цео састав и да се одреди величина слова која би се могла читати одоздо (на висини од око 12,5 m). Могуће је да се Сава, као човек у пуној снази од тридесет и три-четири године, притом и пео на скелу. Сликар је потом прионуо на посао и, како видимо, врло успешно извршио поверени му задатак. На извесним местима пробио се његов лични манир или преовладао дух традиције грчке писмености, али се, ипак, веома трудио да тачно преслика њему непозната слова, типична за словенско писмо, као што су, на пример „јер“, „јат“ и „јери“, којих нема у грчком. Па ипак, са словом „Ч“, којег такође нема у грчком, десило се нешто друго. Најстарији облици „Ч“ у словенској писмености доста подсећају на грчко „Y“, са стаблом које је на средини и из кога се рачвају два крака што образују „чашицу“, која може бити дубља или плића (особито у ранијим периодима). И ту је лако могло доћи до замене. Али, чак и онај други облик слова „Ч“, са заобљеном чашицом, могао је бити познат грчком сликару. Такав облик, готово идентичан словенском „Ч“ може се наћи на грчким натписима на свицима у једном дужем временском периоду, само што он означава нешто сасвим друго. Тај облик представља лигатуру насталу од „ипсилон“ и „јоте“ и можемо га наћи у речи „YIE (Mȣ)“ = „сине (мој)“, на свитку који држи Богородица, као на пример, у већ поменутој цркви у Лагудери на Кипру (1192) (сл. 9) или у Манастиру (у цркви Светог Николе из 1270–1271) (сл. 10).[11] Тако је Грк лако могао направити грешку „препознајући“ у познатом облику слово које то заправо није, па је уместо „Ч“ свуда исписивао „ижицу“.

---

[10] Илустрације су преузете из књиге *D. and J. Winfield*, The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus: The Paintings and Their Painterly Significance, Dumbarton Oaks Studies XXXVII (Washington 2003).

[11] Снимак Бојана Миљковића, који нам је и скренуо пажњу на ове споменике.

Дакле, писар натписа је сасвим извесно био Грк, а да ли је у питању сликар који је оставио запис одмах испод, на Мандилиону, на грчком језику, то се не може поуздано тврдити. Познато је, међутим, да се писмо писара у тексту који официјелно исписује и у личном запису који оставља на другом, мање истакнутом месту, доста разликује. Оно прво обично је устав или полуустав, а ово друго најчешће брзопис. Па ипак, известан индивидуални манир, трагове истог дуктуса могуће је, каткад, пронаћи у писању појединих слова — овде, чини се, у исписивању слова „е“ — у оба случаја, натпису (сл. 11) и запису (сл. 12),[12] имамо наглашену средњу црту која излази из поља слова, што би можда могло упућивати на исту особу.

Но, када после осам векова ишчитавамо остатке натписа о зидању и украшавању манастира Студенице и о томе како се око тога трудио и „духовно служио“[13] најмлађи Немањин син, онда, поред техничког питања о непосредном исписивачу слова, треба имати на уму и једну много важнију ствар. Морамо бити свесни да у српској писмености не постоји сачувани текст који је у физичком и временском смислу ближи и непосредније везан за светог Саву од ктиторског натписа у подножју куполе студеничке Богородичине цркве.[14]

Irena Špadijer

THE SCRIBE OF THE FOUNDER'S INSCRIPTION OF SAINT SAVA IN STUDENICA

The founder's inscription situated at the foot of the tambour in the Church of the Virgin in Studenica originating from 1208/9, is one of the oldest dated specimens of Serbian literacy. It was uncovered in 1951, during the conservation works in the monastery.

Former research (conducted by Dj. Trifunović), has ascertained that inscriptions on the scrolls, books and frescoes in the monastery were written by the Greek artists who decorated the church. Scribal errors indicate beyond any doubt that Slavic was not the mother tongue of the scribes, and that they were not, or at least not sufficiently, familiar with the orthography of this language. In this paper, the

---

12 Препис грчког записа студеничког сликара преузет из: *Мандић*, Откривање и конзервација фресака у Студеници, 40.

13 Уп. *Ђ. Трифуновић*, Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године, Зограф 2 (1967) 6–7.

14 Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Ктиторски натписи на фрескама XII и XIII века* у Византолошком институту САНУ. Драгоцену помоћ пружили су нам руководилац пројекта, академик Гојко Суботић и колега Бојан Миљковић, са којима заједно и радимо на издању студеничког натписа. И овом приликом најлепше им захваљујемо.

main focus has been directed at the founder's inscription, which has been put under detailed orthographic and palaeographic scrutiny. The morphology of some letters — the Greek "K", non-distinguishing between *ižica* (*ippsilon*) and the Cyrillic "Č" — clearly indicates that in all probability the author of the inscription was a Greek, perhaps the very painter who signed his name in the Greek language on the Mandelion beneath the large founder's inscription.

Сл. 1. Студеница, почетак ктиторског натписа, 1208/9. (калк Г. Суботића)

Сл. 2. Студеница, свети Василије Велики, свитак

Сл. 3. Студеница, свети Атанасије, свитак

Сл. 4. Студеница, пророк Соломон из Благовести, свитак

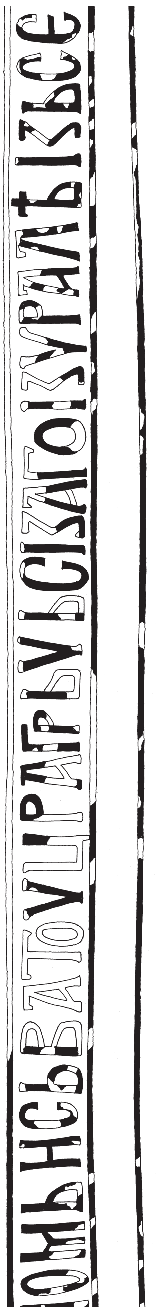

Сл. 5. Студеница, ктиторски натпис, део

Сл. 6. Студеница, ктиторски натпис, део

Сл. 7. Лагудера на Кипру, Богородица Аракиотиса, пре 1192.

Сл. 8. Лагудера на Кипру, Богородица Аракиотиса, пре 1192.

Сл. 9. Лагудера на Кипру, Богородица Аракиотиса, 1192.

Сл. 10. Манастир, Свети Никола, 1270–1271.

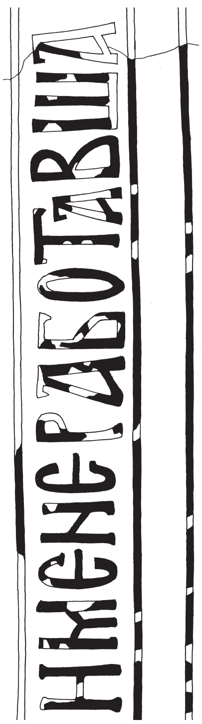

Сл. 11. Студеница, ктиторски натпис, део

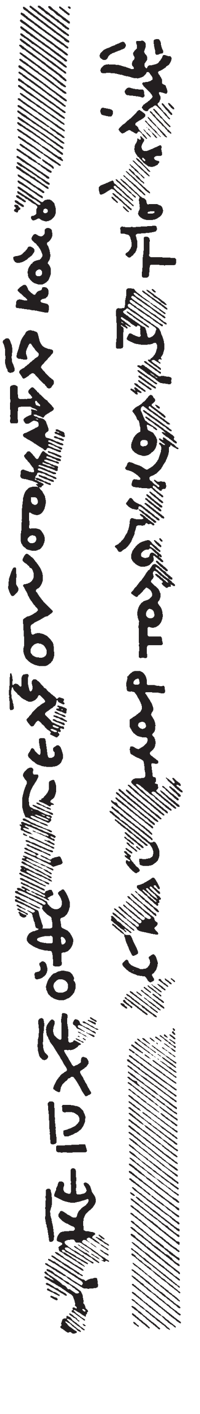

Сл. 12. Студеница, запис грчког сликара

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК 271.2-526.62:75.041

Смиљка Габелић

О ИКОНОГРАФИЈИ СВ. ПРОКОПИЈА

У чланку се истражују култ и иконографија св. Прокопија, почев од најстаријих сачуваних примера до позног византијског раздобља (X/XI до XIV/XV век) и, посебно, одраз култа овог светитеља у зидном сликарству средишњих области Балкана. У византијској уметности очуване су бројне засебне представе овог светитеља у виду попрсја или стојеће фигуре, ређе као коњаника и, свега неколико, у оквиру хагиографских сцена. Као иконографски необична истакнута је фреска из Леснова, на којој св. Прокопије има кацигу на глави а на оружју знак крста (1349). Са становишта програма, издвојене су његове представе из Мелника (XIII) и, нарочито, Станичења (1331/2), које су насликане на неуобичајено истакнутим местима. Ови споменици, уз оне из Доње Каменице и, донекле, Калотине (XIV век), иницирали су закључак да је култ св. Прокопија у средњем веку био посебно изражен у источним деловима Србије и западним крајевима Бугарске, ширећи се свакако из Ниша и Прокупља, где су се чували делићи моштију овог светитеља. У овом раду је посебна пажња поклоњена и иконографији сцене Прокопијеве Визије крста (кападокијске фреске и примери у рукописима из XI века; можда и Мелник из XIII века), која је могла настати комбиновањем неколико епизода из светитељевог сликаног Житија.

Ликовна представа св. Прокопија, хришћанског мученика и ратника, остала је у сенци научних интересовања. Запостављање је разумљиво утолико што се ради о светитељу нижег култног ранга у односу на истакнутије светитеље исте категорије, пре свега Ђорђа, Димитрија и Теодора, или пак оне ређе и занимљивије, на пример Ореста или Мине. У обимном и значајном раду о светим војницима у источнохришћанској уметности, који је инициран скупином светих ратника из Дечана, представа св. Прокопија није ближе истраживана. Будући да није одавала никакве посебности, стереотипна фреска овог светитеља остала је тек само нотирана.[1] Нешто потом, појавила се и опсежна студија о светим ратницима у византијској уметности и традицији.[2] Ту су, напоредо са низом вред-

[1] *М. Марковић*, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, ур. *В. Ј. Ђурић,* Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 567–630 (за св. Прокопија — 621, сл. 2).

[2] *C. Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Bodwim 2003, 94–100.

них запажања о појединостима култа и иконографије и окупљањем значајне већине очуваних представа св. Прокопија, учињени одређени пропусти у односу на приказе овог светитеља. Надовезујући се на закључке N. Thierry,[3] C. Walter је поновио тврдњу да се сцена Прокопијеве визије кристалног крста не појављује изван територије Кападокије, где је забележено неколико одговарајућих примера. Чини се, међутим, да се закључак потире на основу фреске св. Прокопија-коњаника из цркве Св. Николе у Мелнику у Бугарској, насталој оквирно у XIII веку. Данас ова црква није сачувана и о њеном живопису суди се претежно по објављеним подацима из литературе и очуваној документацији. Снимак фреске св. Прокопија са северног зида јужног брода у другој зони живописа, који објављујемо, чува се у документацији А. Странског у Народном музеју у Београду (сл. 1 и 6). Приказани војник на коњу, с копљем у десној руци, засигурно је идентификован грчким натписом као св. Прокопије (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ). Ова монументална фреска је, како је својевремено забележено, имала 4 m ширине и 2,5 m висине а била је, и тада (1929. године), непотпуно сачувана, тако да је садржај појединости у угаоним деловима изгубљен.[4] Нашу претпоставку да је ту илустрована Прокопијева Визија са крстом, у горњем десном углу, поткрепљује дефинисани простор позадине фреске, истина не и наглашено фронталан став светитеља. Коњаник је постављен у планински предео, тачније стеновити усек, што значи да није на уобичајеној, зеленој и плавој подлози. У вези са овим светитељем уочили смо и да је у цркви Св. Николе у близини села Станичења код Пирота, са живописом из 1331/2 године, фигури св. Прокопија, овде иначе стојећој, припало неуобичајено, издвојено место, које је програмски истакнутије од оног датог уваженијим светим ратницима Ђорђу, Димитрију и Теодору (Стратилату).[5] Примери из Станичења и Мелника потакли су мисао о појачаном уважавању култа св. Прокопија на територији источне Србије и западне Бугарске, што је и околност коју посебно желимо да истражимо у овом раду.

Св. Прокопије (8. VII) спада у породицу популарних светитеља, из реда раних хришћанских мученика. Као први палестински мученик означен је у делу Јевсевија Кесаријског, где се кратко наводи суђење и смрт овог светитеља у време Диоклецијана, 303. године.[6] Свечева хагиографија је садржински богата,

---

[3] *N. Thierry*, Vision d'Eustache. Vision de Procope. Nouvelles donnés sur l' iconographie funéraire byzantine, ΑΡΜΟΣ 3 (Thessaloniki 1991)1855–1859, fig. 7–11; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 96–97, 99.

[4] *A. Stransky*, Les ruines de l'église de St. Nicolas à Melnic, Atti del V congresso Internazionale di studi bizantini, II, Roma (1936) 1940, 422–427, посебно 426, fig. 1; *Л. Мавродинова*, Църквата Свети Никола при Мелник, София 1975, 13, 33, црт. 7; Народни музеј — Београд. Одељење за документацију 28, *Збирка проф. др Антоњина Странског (Откуп галерије фресака, 1966)*, Београд 1974, 21, 64–65, табл. LXXXIII. Захваљујем се Дубравки Прерадовић из београдског Народног музеја на могућности коришћења поменуте документације. За образложено датовање фресака Св. Николе у Мелнику у другу половну XIII века, с освртом на претходну литературу — *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 16, 184–185.

[5] *М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић*, Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2004, 161–164, сл. 46, 72 (*С. Габелић*).

[6] *Eusèbe de Césarée,* Histoire Ecclésiastique III, Les martyrs en Palestine,ed. *G. Bardy* (Sources chrétiennes 55), Paris 1958, 122.

Сл. 1. Мелник, црква Св. Николе, цртеж фреске св. Прокопија

премда највећим делом неинвентивна. Према првој од три постојеће верзије Прокопијевог житија,[7] рођен је у Елији (Јерусалиму) са именом Неаније, а живео је у Скитопољу у Палестини, где је при цркви био читач, преводилац за сиријски и егзорциста. Прва легенда наглашава светитељеве апологетске способности, кроз дијалог са намесником Флавијем приликом интерогације и суђења, садржи опис чуда укрућења руке Архелаја који је на светитеља потегао мач и епизоду мучења са горућом жеравицом на Прокопијевом длану, као и помен погубљења и погреба свечевог, изван града.[8] Поједине наративне епизоде овог текста уобличене су као илустрације и сачуване у византијском сликарству. Друга, проширенија верзија Прокопијевог житија доноси више наративних детаља, историјски иначе незаснованих, од којих је већина такође илустрована. Прокопије је у њој син хришћанина Христофора и Теодосије, паганке, из Елија — Јерусалима. И ту носи најпре име Неаније. Под царем Диоклецијаном постаје војни заповедник и бива послат у Александрију да прогони хришћане. Једне ноћи, у близини Апамеје, он доживљава визију украшеног крста (односно Христа, чији му се глас обраћа), преобраћа се, поручује тајно у Скитопољу крст од златара (Марка), на коме се мистериозно појављују ликови Христа и арханђела Михаила и Гаврила, почиње војном силом да прогони варваре (Агарене/Сарацене) и уништава идоле. Исповеда потом хришћанску веру, одриче се службе, те је одведен на саслушање у Кесарију Палестинску. Следе мучења и разни догађаји у тамници, међу којима и посета Христа с анђелима када Неаније задобија име Прокопије и, на крају, његово погубљење мачем.[9] Оформљена на основу две независне сторије, ова верзија садржи и елементе више других, препознатљивих хагиографских легенди (посебно о св. Павлу и Константину Великом) и говори, потребно је нагласити, о промени светитељевог звања као и имена.[10] Поимање св. Прокопија као војника, посебно важно за разматрање његове иконографије, хронолошки је потврђено у VIII веку, будући да се управо поменута легенда о Прокопију, која укључује помен крста са сликама Христа и арханђела, наводи на заседању II васељенског сабора у Никеји, 787. године.[11] Још једна, трећа верзија Прокопијевог животописа, без садржинских промена, среће се у оквирима менолога (Симеон Метафраст), панегирика (Теофан Керамевс) и неких других списа.[12] Византијски синаксари су увели комеморацију двојици хомонима, 8. јула и 22. новембра.[13] У менолозима и енциклопедијским

---

[7] *H. Delehaye*, Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909, 77–89 (грчки текст: 228–233).

[8] Исто, 79–81; *J.- M. Sauget*, Procopio, Bibliotheca sanctorum, dir. F. Caraffa, red. A. Amore et al., Roma (1968) 1990, 1159–1161.

[9] *Delehaye*, Les légendes grecques, 82–85.

[10] Исто, 85; *Sauget*, Procopio, 1161–1163; *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 1991, 1731 (Prokopios).

[11] Та година је наиме terminus ante quem за појаву војничког обличја овог светитеља — *Delehaye*, Les légendes grecques, 86; Sauget, *Procopio*, 1163.

[12] *Delehaye*, Les légendes grecques, 87–88; *Sauget*, Procopio, 1164; *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 1731.

[13] *Propylaneum ad Acta Sanctorum.* Novembris, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902, col. 246–247, 805–808. Уп. рукописни Пролог лесновског писара Станислава из 1330. године, који се чува у Београду — *САНУ 53*, л. 70а, 266б–267а.

приручницима може се констатовати навођење неколико светитеља с овим истим именом.[14]

Најстарија култна места овог светитеља позната су само из извора. Светилиште подигнуто на месту Прокопијевог мучеништва у Кесарији, у Палестини, уништено је у пожару 484. године. Обновио га је у V веку цар Зенон а помиње се и између 560. и 570. године. У Гераси (у Арабији) црква овог светитеља подигнута је између 526. и 537. године, док је византијска престоница имала три цркве Св. Прокопија (у палати, Хелони и Кондилију) и једну капелу у цркви Св. Мине на акропољу, у којој су се чували делићи светитељевих моштију.[15] Скитопољ, место Прокопијевог службовања, имао је капелу Св. Прокопија у склопу епископског седишта, а према Похвали св. Прокопија од Северуса из Антиохије мошти овог мученика положене су 515. године у цркви Св. Михаила у Антиохији.[16] Према руском ходочаснику Антонију, у цариградској цркви Св. Прокопија око 1200. године чувала се лобања св. Прокопија, а у Св. Ђорђу у кварту Мангана рука овог светитеља.[17] Крајем XII века, Прокопијеве цркве и реликвије помињу се и у средишњим и северним областима Балкана. У Нишу је, по исказима византијског историчара Јована Кинама, постојала црква Св. Прокопија или, у сваком случају, гробница. Кинам у својој „Историји", писаној убрзо након 1180. године, помиње „свети гроб са моштима овог мученика," бележећи сторију да су „у стара времена," наиме у време рата са Византинцима (1072. године), Угри одатле узели руку св. Прокопија и пренели је у храм Св. Димитрија у Сремској Митровици (Сирмијуму). Према истом извору, цар Манојло I Комнин је руку мученика св. Прокопија вратио у Ниш, припојивши је „осталом телу."[18] Прокопијева црква у Нишу помиње се и почетком наредног столећа, 1203. године, у преписци између бугарског цара Калојана и папе Иноћентија III (ecclesia beati et glorisissimi magni martyris Procopii de Nisso).[19] Трагови овог храма нису установљени.[20] Недалеко од Ниша, у Прокупљу, постоји велика обновљена црква Св. Прокопија, која је, како се узима, дала и име овом граду (раније Ком-

14 *Delehaye*, Les légendes grecques, 88–89 (8. VII; 8.VII и 22. XI; 23. XI), региструје три св. Прокопија. Уп. *Ј. Пойовић*, Житија светих за јул, Београд 1975, 145–161 (Страдање светог великомученика Прокопија); *исӣи*, Житија светих за новембар, Београд 1977, 655 (Спомен светог мученика Прокопија), 730 (Спомен светих мученика Прокопија и Христофора), 766 (Спомен светог мученика Прокопија Персијског); *Sauget*, Procopio, 1164; *Lexikon für Theologie und Kirche 8*, Freiburg, col. 787–788; *Энциклопедически словарь* XXV, С.-Петербургъ 1898, 387.

15 *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, t. III, Églises et monàsteres de Constantinople, Paris 1953, 458–459; *P. Maraval*, Lieux saints et pèlerinages d'Orient, Paris 1985, 300, 330, 408.

16 *Maraval*, Lieux saints, 286; *Sauget*, Procopio, 1165; *Janin*, La géographie ecclésiastique, 459.

17 За помен лобање и руке св. Прокопија код ходочасника Добриње Јадрејковича, каснијег новгородоског архиепископа Антонија — *Марковић*, О иконографији светих ратника, 585, нап. 137.

18 Византијски извори за историју народа Југославије, IV (*Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић-Максимовић*), Београд 1971, 74–75.

19 *К. Јиречек*, Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 486, 526.

20 Недавни покушаји његове убикације на месту храма Св. Николе у Нишу нису потврђени — *М. Ракоција*, Резултати истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације цркве Св. Прокопија, Гласник Друштва конзерватора Србије 26 (Београд 2002) 127–131.

плос или Топлица, у турском периоду Уркуп).[21] У њу треба да су пренете мошти св. Прокопија након што су Турци заузели Ниш, крајем XIV века, претпоставља се у раздобљу између 1386. и 1395. године.[22] Према парцијално обављеним археолошким истраживањима ове цркве, првобитни храм непознате посвете претрпео је већи број каснијих измена, три у средњем веку и неколико у најновијем добу. Основу тробродне базилике добио је у првој половини XI века, из ког времена највероватније потичу и остаци фресака у јужном броду (делови стојеће фигуре једног светог ратника), док је формирање гробнице св. Прокопија са јужне стране, унутар изгледа античке грађевине, смештено у године од пада Ниша под Турке, 1386, до помена Прокупља или цркве Св. Прокопија у овом граду („и Светаго Прокопија у граду") у повељи кнегиње Милице из 1395. године. Другој половини или крају XIV века приписани су и остаци живописа у најзападнијем луку јужног брода, који се нама чине млађим (фреска св. Пахомија).[23] Одавде су мошти св. Прокопија однете након страдања цркве 1690. године, најпре претпоставља се у Сентандреју, затим у Крушедол па у Раковац (1698), где су изгубљене.[24] Од цркава са територије срењовековне Србије у писаним изворима се око 1300. године помињу две цркве посвећене овом светитељу, једна недалеко од села Брода код Кичева а друга код Скопља (припадала је манастиру Св. Ђорђа Горга). Призрен треба да је имао цркву с овим именом неизвесне старости. Средином XIV века бележе се цркве овог светитеља у Зерзеву (Зрзе на Косову), коју је Душан приложио Дечанима, и у Дреновом долу у близини манастира Леснова у Македонији, која се наводи 1341, 1347, и 1381. године.[25] Уопште узев, чак и без опширнијег систематског испитивања, уочљиво је да број Прокопију посвећених цркава није нарочито велик. Ако се поближе погледа једна посебна област у Грчкој, Мани на пример, у њој се бележи тек једна црква с овом посветом, иначе

[21] *Г. Милошевић, С. Ђурић*, Црква Св. Прокопија у Прокупљу. Резултати истраживачких радова у 1987. години, Старинар н. с. XXXVIII (Београд 1988) 83–109, посебно 83–84; *Г. Милошевић*, Цркве у подножју Хисара у Прокупљу, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Београд — Прокупље 1999, 161–165.

[22] *К. Јиречек*, Војна цеста од Београда до Цариграда, Зборник Константина Јиричека, I, Београд 1959, 133; *Милошевић, Ђурић*, Црква Св. Прокопија у Прокупљу, 83–84. За помен Св. Прокопија 1395, у повељи кнегиње Милице и њених синова руском манастиру Пантелејмону на Светој Гори — *Архим Леонид*, Стара српска писма, Гласник Српског ученог друштва 24 (1868) 273.

[23] За гробницу св. Прокопија, посебно — *Милошевић, Ђурић*, Црква Св. Прокопија у Прокупљу, 87–88, 99, сл. 16. По усменом саопштењу археолога др Марка Поповића, гробница је вероватно знатно старија од цркве.

[24] Исто, 84. Постоји документ од 11. XII 1698. о продаји руке св. Прокопија раковачком игуману Теофану у манастиру Крушедолу — *И. Руварац*, О руци св. великомученика Прокопија, Летопис Матице српске 229, 1905, 5–7.

[25] *В. Р. Пешковић*, Преглед споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 241, 268 (осим неидентификованог манастира Св. Прокопија у Нишу, наводи цркве у Скопљу, Прокупљу, код Брода, Зерзеву, Дреновом долу и селу Вине на Ветерници). Уп. *М. Пурковић*, Попис цркава у старој српској држави, Скопље 1938, 44; *О. Зиројевић*, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683, Беград 1984, 170–171. За Зерзево и Призрен — *М. Ивановић*, Црквени споменици XIII и XIV века, изд. *А. Јевшић*, Задужбине Косова, Призрен–Београд 1987, 449, 507; за Дренов до — *Г. Томовић*, Повеља манастира Леснова, Историјски часопис XXIV (Београд 1977), 92; *С. Габелић*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 28, 239, 243 (покушаји идентификације с неизвесним исходом).

у рушевинама и позната по неколико слојева живописа од којих је доњи нефигуралан (IX век), а на острву Китери, такође топографски подробно истраженом, међу четрдесет и четири цркве из византијског и поствизантијског доба није забележена нити једна посвећена св. Прокопију.[26] Сам број храмовних посвета, као и код других светитеља, показатељ је по себи степена популарности.

Формално гледано, у византијској уметности ваља разликовати два основна типа Прокопијевих представа. На једној страни је засебна светитељева попрсна, стојећа или коњаничка фигура, а на другој епизоде из његове хагиографије. Први тип је неоспорно далеко распрострањенији, од другог је остало сачуваних веома мало примера. Прокопијева Визија кристалног крста, када је донета у облику издвојеног сценског приказа, гранични је случај.

Овај светитељ је увек сликан као голобради младић са косом средње дужине, равно подрезане и зачешљане иза ушију. На делима из доба Палеолога, крајеви Прокопијеве косе су и уковрџани. По типолошким карактеристикама, узрасту и коси сличан му је приказ св. Нестора, но за разлику од Прокопија овај светитељ повремено има рашчупану косу или пак кратку браду. Одећа св. Прокопија је патрицијска или војничка. По аналогији са представама осталих светих војника може се мислити да је иконографска варијанта св. Прокопија у хаљини с плаштом хронолошки старија а да његово војничко обличје преовлађује почев од XI–XII века.[27] Код опреме св. Прокопија веома често се може запазити копље у руци, али тај атрибут није сталан, нити га треба везати искључиво за иконографију овог ратника.

Најстарија позната представа св. Прокопија налазила се у капели Св. Врача у римској цркви Св. Марије Антикве, но осим натписа, није на жалост сачувана.[28] У монументалној уметности прве постојеће представе срећу се у сликарству Кападокије, у раздобљу од X или XI до XIII века. Ту је св. Прокопије сликан у виду стојећег мученика (Хачли килисе, Арханђели у Зинданону, Гереме бр. 11, Св. Јевстатије, Апостоли, Мустафа Паша, Синасос, Балкан Дереси, Св. Петар и Павле),[29] ратника (Гереме бр. 21 и 11, Константинова базилика, Јеникој и Јусуф кођ калеси)[30] или, пак, као коњаник у патрицијској одори пред којим се, у врху сцене, појављује крст (Св. Јевстатије, свод припрате; Данилова капела, Гереме 10, западни зид два пута; пећинска црква бр. 5 на некрополи, Гереме, изнад улаза; Сакли килисе, Гереме 2а, на северном зиду поред северне апсиде, и

26 Уп. *N. V. Drandakis*, Fresques byzantines du Messa Magne (Magne Occidental), Athens 1995, 213–222; *M. Chatzidakis, I. Bitha,* Corpus of the Byzantine Wall-Paintings of Greece. The Island of Kythera, Athens 2003. Једна црква Св. Прокопија у Трапезунту помиње се 1223. године — *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 95.

27 *Марковић*, О иконографији светих ратника, 590; *Walter*, The Warrior Saints, 96.

28 *Марковић*, О иконографији светих ратника, 571; *J. Nordhagen*, The Frescoes of John VII (AD 705–707) in S. Maria Antiqua in Rome, Roma 1968, pl. LXXXII, CXXXI.

29 *C. Jolivet-Lévy*, Les Églises Byzantines de Cappadoce, Paris 1991, 53, 58, 113, 181, 202; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 96.

30 *Jolivet-Lévy*, Les Églises Byzantines, 126, 115, pl. 70/1, 282, pl. 55/2; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 96; *N. Thierry*, Rock-cut Chapels in Goreme Valley, Cappadocia: The Yilanli Group and the Column Churches, CA 24 (Paris 1975) 116, fig. 2 (Гереме бр. 20).

црква 32, Гереме, јужни зид).[31] Кападокијске коњаничке представе св. Прокопија, све из области Гереме, потичу с краја X (Св. Јевстатије) и из XI века и представљају вотивне слике пропраћене натписима приложника, у склопу фунерарних сликаних програма (сл. 7). Према тумачењима N. Thierry, оне иконографски преузимају и замењују познатију слику Визије св. Евстахија, чији култ слаби, и треба да су настале у Кападокији у циљу снажења и промовисања култа св. Прокопија након што је, крајем X века, град Светог Прокопија (данас Ürgüp), у близини Кесарије, уздигнут у ранг епископског седишта. Наглашава, такође, ефемерност трајања овакве слике и ограниченост на Кападокију а, не познајући мелнички пример, њену појаву у једном од два псалтира из XI века објашњава кападокијским пореклом сликара.[32] Велику општу популарност слика св. Прокопија у Кападокији Ch. Walter доводи у везу са чињеницом да се у одговарајућим календарским списима мучеништво овог светитеља смешта у кападокијску Кесарију.[33]

Остале области Византије располажу примерима изведеним и у другим техникама.Четири триптиха од слононаче из XI века имају Прокопијеву стојећу представу у племићкој одори, док је на оном из Ермитажа, који приказује Страдање Четрдесеторице севастијских мученика са групом светих војника, донет у униформи.[34] У једном или другом иконографском изгледу светитељ се запажа и на стеатитним иконицама. Као наоружани ратник, на коњу, представљен је на плочици међу шесторицом св. ратника (XIV век), касније уграђеној у двострану икону из манастира Ватопеда (XVI век),[35] а као мученик на плочи са Хетимасијом и четворицом светитеља (Димитрије, Ђорђе, Теодор и Прокопије) из XI века, која се чува у Паризу.[36] Као фронтално постављени војник, у униформи и са оружјем (копље, штит и мач), представљен је у плитком рељефу на металној плочи са Деизисом и тројицом светих војника из Антверпена (XI или XII век),[37]

[31] *Thierry*, Vision d'Eustache,1855–1859, fig. 7–11; *ead*., Le culte du cerf en Anatolie et la Vision de saint Eustathe*,* Monument et mémoires 72 (Paris 1991) 60–63, fig. 5; *ead*., La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge, Thornhaout 2002, 224, Sch. 86. За Сакли килисе — *M. Restle,* Die byzantinisches wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967, II, 28 (коњаник у племићкој одори насликан је под сегментом неба у углу, што га и идентификује као св. Прокопија).

[32] *Thierry*, Vision d'Eustache. Vision de Procope, 1858–1859; *ead*., Le culte du cerf, 62–63 (мисли да је слика Визије настала заслугом монаха у области Кесарије или свештеника из епископије Св. Прокопија).

[33] *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 96.

[34] Исто, 97; *A. Banck*, Byzantine Art in the Collections of the U.S.S.R., Moscow 1966, 294, fig. 124, 126 (Ермитаж).

[35] *Loverdou-Tsigarida*, (*Αἰ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα)*, Βυζαντινὴ μικροτεχνία, Μονη Βατοπεδιου, B,′ Ἅγιον Ὄρος 1996, 642–643, εἰκ. 395; *Treasures of Mount Athos*, ed. A. A. Karakatsanis, Thessaloniki 1997, 326–328, No 9.6 (први коњаник на левој страни у горњем реду).

[36] *I. Kalavrezou-Maxeiner*, Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985, 95–96, no. 3. Можда и на стеатитном триптиху са Деизисом и светитељима из манастира Ватопеда (XIII век) — *Λοβέρδου-Τσιγαρίδα*, Βυζαντινὴ μικροτεχνία, 463, εἰκ. 396; *Treasures of Mount Athos*, 319–320, No 9.2 (у питању је попрсје светитеља са истина доста уковрџаном косом, у доњем десном углу, за које се у наведеној литератури претпоставља да представља св. Нестора, односно св. Лупа).

[37] *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 97; *Sauget*, Procopio, сл. на стр. 1162.

слично и на стеатитној икони из XII века са приказима Деизиса и светитеља из Агаре у Грузији (уздиже мач у десној руци).[38]

Минијатурно сликарство, укупно гледано, бележи мали број примера, при том иконографски разноврсних. Међу најпознатије и најстарије приказе св. Прокопија као војника долазе они са насловне странице Псалтира Василија II, где је у једном од медаљона што окружују цареву стојећу представу (Marc.gr. Z 17, f. IIIr, почетак XI века), и из московског рукописа са житијима и хомилијама из 1063. године (Историјски музеј, гр. 9), где светитељ стоји фронтално у пуној фигури, са копљем и штитом, у свом најраспрострањенијем иконографском виду.[39] Као изолована фигура појављује се и међу илуминираним рукописима Метафрастовог Менолога, који садрже Прокопијево житије. У два случаја светитељ је у војничком обличју,[40] док у трећем, са почетка XII века, постоји његов портрет, у дворској одећи, и сцена његовог Погубљења (Paris gr.1528, f. 86v). Страдање се одвија у брдовитом пределу, с растињем у предњем плану, а мученик је приказан у туници, нагнут унапред, по узору на сличне сцене усековања.[41] Осим наведених изолованих представа и сцене страдања, рукописно сликарство садржи и приказ Прокопија на коњу с визијом крста. Позната су два таква примера, оба у псалтирима из XI века (Барберини и Теодоров), која су међусобно једнаке иконографије (сл. 8). Св. Прокопије је у војничкој одећи на пропетом коњу, у профилу и са залепршаним плаштом позади, држи једном руком узде а другу пружа у правцу крста који извире из сегмента неба пред њим. Призор у псалтирима илуструје псалм 67/68:35 („ Бог Израиљев даје силу и крепост народу“).[42]

Иконопис, као и минијатурно сликарство, садржи упадљиво мали број примера. Након иконе XI столећа са св. Прокопијем (?), св. Димитријем и св. Нестором, насликаним у обличју стојећих фигура мученика,[43] са Синаја потиче и неколико изванредних примера из XIII века. Трећој деценији тог века припада монументална икона приписана сликару Петру, на којој је св. Прокопије приказан у целини, у одећи мученика, како држи крст у десној и мач у другој руци. Читаву представу одликује луксузна изведба детаља а необична је широка знат-

---

[38] *Kalavrezou-Maxeiner*, Byzantine Icons in Steatite, 113–114, No 23.

[39] *I. Spatharakis*, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, 22–23, fig. 9; *V. N. Lazarev*, Storia della pitura bizantina, Torino 1967, 189, tav. 207; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 98, pl. 64 (минијатура са царем Василијем II; попрсје св. Прокопија је у средњем од медаљона на десној страни).

[40] *N. P. Ševčenko*, Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion, Chicago and London 1990, 46, 68.

[41] Исто, 140; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 98, сматра да је сцена Погубљења св. Прокопија из овог рукописа јединствено сачувана, не знајући за одговарајућу сцену на икони св. Прокопија са житијем.

[42] *S. Der Nersessian*, Illustration des Psautiers grecs du Moyen Age, II, Lond. Add. 19325, Paris 1970, 37, 90, 98, fig. 139 (f. 85v); *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 99, pl. 53.

[43] *G. and M. Sotiriou*, Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Athens 1956–1958, I, fig. 47, II, 64; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 97–98, сумња у идентификацију фигуре на левој страни као св. Прокопија и помишља да у њој можда треба препознати св. Сергија.

на огрлица, преузета са иконографије св. Сергија и Вакха. Прокопије на глави носи златну дијадему са црвеним каменом у средини.[44] Добро сачувани диптих са св. Прокопијем Перивогитисом или Периволитисом (Славним?), Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΠΕΡΙΒΟΓΙΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΙΤΗΣ, и Богородицом Кикотисом има на левом крилу допојасни приказ св. Прокопија, у униформи и са оружјем (копље, мач, штит) а по ободу мале фигуре и бисте различитих светитеља и, у самом врху, Христа и двојице главних арханђела. Додатно, на светитељеву главу анђели спуштају круну, симболичку награду за мучеништво. Диптих се датује око 1280. године и држи се да је рад венецијанског мајстора.[45] На епистилној греди некадашњег синајског иконостаса, што је такође дело из око 1280, св. Прокопије је постављен као пандан св. Ђорђу сасвим на крају деизисне скупине Христа, Богородице и Јована Претече са апостолима. Приказан је допојасно, у властеоској одори и са уском круном на глави, каква је овде дата и св. Ђорђу.[46] Будући да је број сачуваних икона веома мали, а све поменуте су, видели смо, са Синаја, свакако је значајно указати и на једну икону овог светитеља са Балкана. У Верији у северној Грчкој, постојала је велика икона са допојасном представом св. Прокопија као војника с уздигнутим мачем у десној руци, настала крајем XIV или, можда пре треба мислити, у почетним деценијама XV века.[47]

Од житијних икона св. Прокопија очувана је тек једна, која је датована у почетак XIII века (сл. 9). Чува се у Патријаршији у Јерусалиму и, по традицији, донета је са Прокопијевог гроба у пећини Св. Модеста у Деир Абу Тору у околини Јерусалима.[48] У централном пољу садржи допојасни приказ св. Прокопија (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ) у војничкој униформи, коме слећући арханђели Михаило и Гаврило, сигнирани именима, спуштају круну на главу. Уоколо постоји седамнаест сцена наративног циклуса, до сада у литератури експлицитно непрочитаних (сл. 2). Исписани текстови, при том, не подразумевају називе композиција већ обележевају само главну личност, наиме св. Прокопија (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟ-

---

[44] *D. Mouriki*, Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter, Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. *В. Кораћ*, Београд 1988, 333–334, 343–344, fig. 5–6. Крст и мач у рукама св. Прокопија, ретко насликани заједно, запажају се и на познијој представи овог светитеља на триптиху Богородице с Христом, Пјетом и светитељима из Музеја Корер у Венецији (прва половина XV века) — *Venezia e bisanzio*, intr. S. Bettini, Venezia 1974, No 121.

[45] *Sotiriou*, Εικόνες, I, fig. 188, II, 171–175; *K. Weitzmann*, Studies in the Arts at Sinai, Princeton 1982, 340–341, fig. 33; *M. Aspra-Vardavakis*, Observation on a thirteenth-centuy sinaitic diptich representing St. Procopius, the Virgin Kykkotissa and saints along the border, Byzantine Icons. Art, Technique and Technology, ed. *M. Vassilaki*, Heraklion 2002, 89–100, fig. 3; *Byzantium. Feith and Power (1261–1557)*, cat. exhib. ed. *H. C. Evans*, New York 2004, 355–356, No 214, fig. 214. Сликање Христа с арханђелима Михаилом и Гаврилом на горњем рубу ове иконе треба доводити у везу са описом њиховог јављања Прокопију у тамници према опису у опширнијем (другом) светитељевом житију (*Delehaye*, Les légendes grecques, 84).

[46] *Sotiriou*, Εικόνες, I, fig. 117–124, II, 112–114; Lazarev, *Storia*, 286, tav. 430; *Byzantium. Feith and Power*, 379–380, No 235, fig. 235.

[47] Ова лепа икона украдена је између 1968. и 1975. године из цркве Св. Прокопија у Верији — *Th. Pazaras*, Byzantine Icons of Verroia, Athens 1995, 49, fig. 47.

[48] *M. Garidis*, Icones du XIIIe et du XIVe s. dans l'aire du Patriarcat de Jerusalem, Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiller, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1988, 229–231, pl. II.

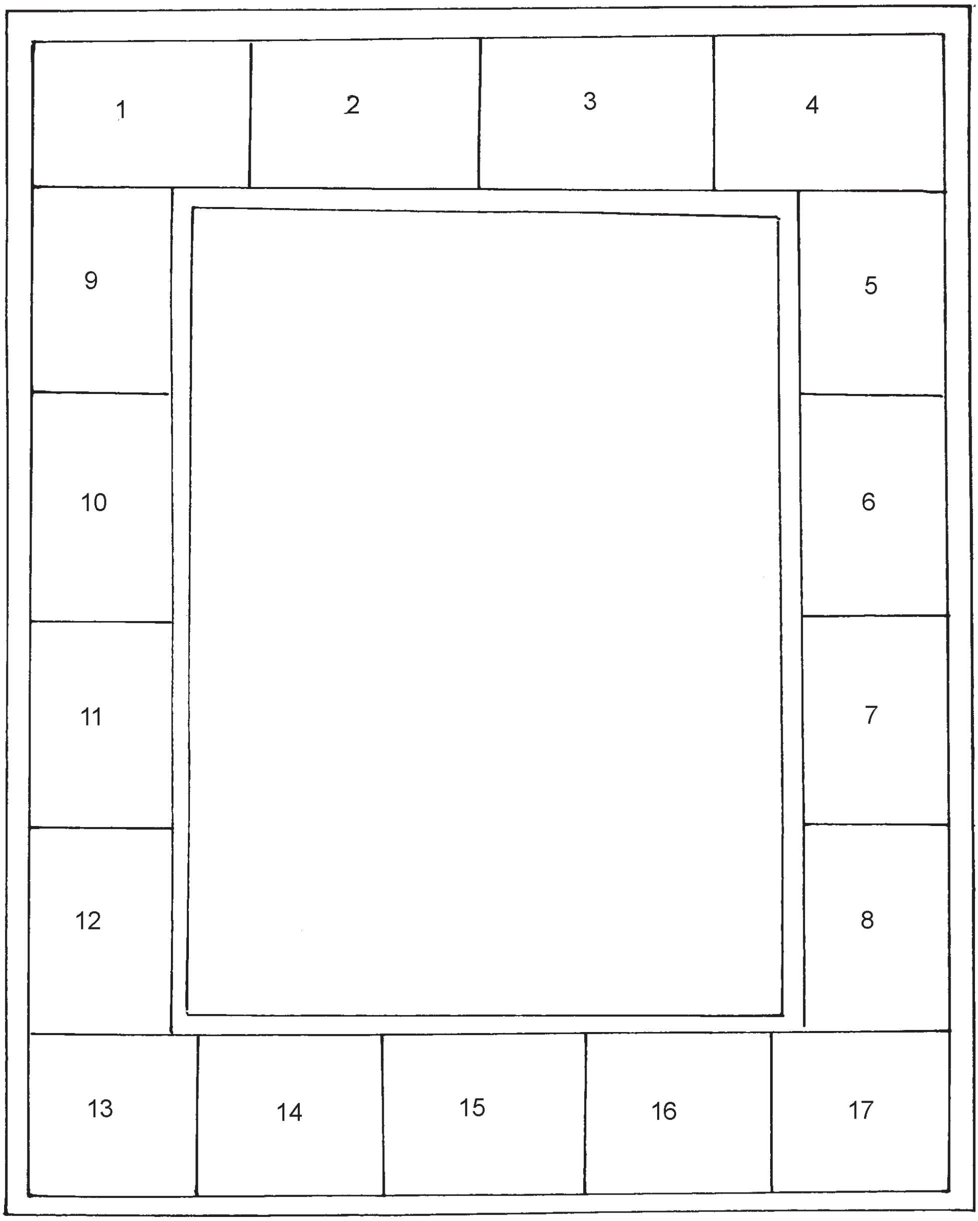

Сл. 2. Распоред сцена на житијној икони св. Прокопија из Јерусалима

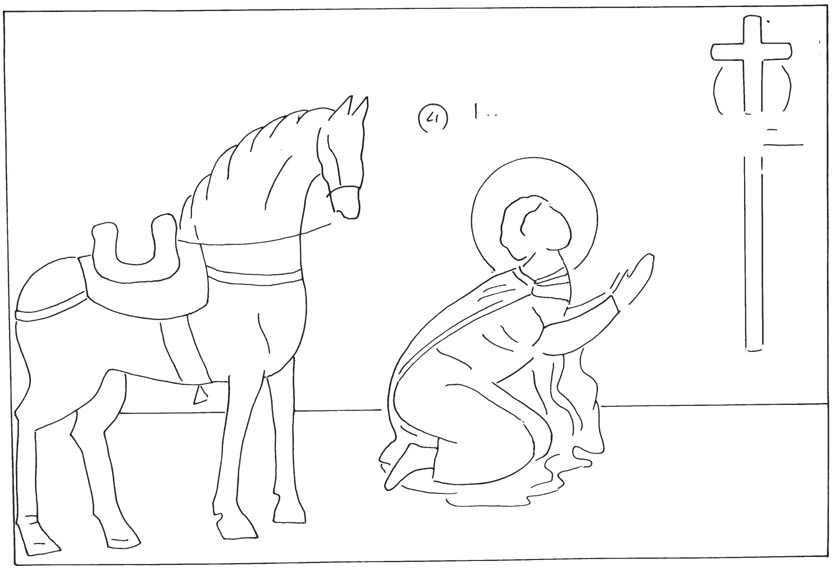

Сл. 3. Визија св. Прокопија, сцена са житијне иконе св. Прокопија

КОПІОΣ), с изузетком последње (Η ΚΗΜΗΣΙΣ),[49] а поједине сцене остављене су и без натписа (на пример, сцена бр. 3). Почев од горњег левог угла приказане су следеће композиције: 1) Мајка приводи св. Прокопија (Неанија) цару Диоклецијану, 2) Прокопијева (Неанијева) визија крста, 3) Златар с крстом пред св. Прокопијем (Неанијом), 4) Јерусалимљани шаљу св. Прокопија (Неанија) на Агарене, 5) Погибија 6.000 Агарена, 6) Разговор светитељев са мајком о идолима, 7) Мајка пред царем Диоклецијаном (Мајка оптужује светитеља Диоклецијану), 8) Бичевање св. Прокопија (Неанија), 9) Св. Прокопије (Неаније) бачен у тамницу, 10) Јављање Христа (Неаније прозван Прокопијем), 11) Посета анђела, исцељење и укрепљење св. Прокопија, 12) Св. Прокопије обара идоле, 13) Укочење руке Архелаја, 14) Мучење св. Прокопија жеравицом, 15) Бацање у ужарену пећ, 16) Молитва и усековање св. Прокопија и 17) Погреб св. Прокопија. Нарација овог циклуса комбинована је у складу са двема редакцијама Прокопијевог житија. Почетне сцене од 1 до 12 одговарају другој, опширнијој верзији легенде, а потом, од бројева 13 до 15, првој, док су две последње композиције, Погубљење и Погреб, заједничке.[50] За иконографска истраживања посебно је важно истаћи да се Прокопијева Визија крста, друга у горњем низу сцена (сцена бр. 2) битно разликује од примера који су нам познати из монументалног и минијатурног сликарства. Овде је св. Прокопије приказан на коленима, наиме како се, сишавши са коња, моли пред крстом постављеним високо на небу, а на себи има дугачку хаљину и плашт (сл. 3). Као наоружани коњаник у покрету, представљен је у сценама које илуструју прогон и покољ 6000 Агарена (сцене бр. 4 и

[49] Исто, 230.

[50] Уп. *Delehaye*, Les légendes grecques, 79–85.

5, сл. 4). Изразито је велика сличност св. Прокопија у композицијама с Агаренима (Сараценима тј. Арапима), на овој икони, и сцени Визије крста на фрескама из поменутих кападокијских цркава, Мелника као и рукописних псалтира, те се чини сасвим могућим да су им корени настанка заједнички и да леже, заправо, у комбиновању неколико епизода из житија овог светитеља. Догађаји о којима је реч подразумевају снажну и познату симболику, истичући најпре моменат преобраћања виђењем знака на небу (слично апостолу Павлу), односно обећања и, потом, остваривања победе под знаком и у име крста (као код цара Константина).[51] Прокопијава изоловано представљана Визија у суштини је тенденциозно конциповано, композитно и, без сумње, ефектно уобличено иконографско решење. Крст је узет са призора светитељеве визије на путу за Александрију, код Апамеје, када је Прокопијева/Неанијева мисија прогона хришћана осујећена и он је заустављен попут старозаветног Валаама на магарици, коме је пут запречио анђео. Истовремено, усхићење светлећим знаком води преображају Неанија у хришћанску веру, што директно асоцира на преобраћање апостола Павла. Коњаник је, надаље, преузет из ратоборних Прокопијевих прогона Агарена код Јерусалима. Симболика новонастале сцене се заокружује уз помоћ асоцијације на приказ Јевстатијеве Визије јелена, са коњем у галопу (Барберини и Теодоров псалтир), или подсећањем на Константинове победе под знаком крста, те се, у исходу, Прокопијева визија стапа и претвара у победоносног коњаника (на пример, Данилова капела, вероватно и Мелник).

Монументални програми византијских цркава, почев од раније већ поменутих кападокијских храмова и великих цркава средњовизантијског периода (Св. Лука у Фокиди, Неа Мони и Дафни), садрже Прокопијеву представу унутар скупине светих војника,[52] као допојасну, стојећу или, ретко, коњаничку. За раније раздобље карактеристично је да скупина ратника није имала одређено место и могла се наћи у различитим деловима храмова,[53] а устаљује се, почев од XII века, у доњој зони наоса. Тако, на пример, у Нерезима, Мирожу, Кириловском манастиру у Кијеву, Курбинову и Нередици, и та ће се пракса убудуће дуго задржати.[54] Бројне примере из сликарства у доба Палеолога сувишно је наводити.[55] За наше истраживање сврсисходније је указати на ретке случајеве у којима је Прокопијева представа запостављена или, чак, и изостављена. Изгледа

[51] Посебно о Визији кристалног крста у Прокопијевом житију — Исто, 83; *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art, 96; *C. Mango*, The Art of the Byzantine Empire 312–1453, Toronto 1986, 144–145. У пролошком житију из 1330, лесновски писар Станислав „јављеније“, које се након појаве муње и грома показало Прокопију, описује на следећи начин „Јави се њему крст, и дух у лику голуба говораше: ја сам распети син Божји“ (*САНУ 53*, л. 267а).

[52] *Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art , 99, истиче „готово стално“ присуство фреске св. Прокопија.

[53] *Марковић*, О иконографији светих ратника, 590, са примерима.

[54] Исто, 590–591, упућује и на одступање од распрострањеног иконографског обичаја смештања фигура св. ратника у доњој зони живописа (Богородица Космосотира у Вири, Бачково, сицилијанске цркве).

[55] Уп. Исто, 604–605, са примерима; такође *Д. Тасић*, Живопис певничких простора цркве св. Апостола у Пећи, Старине Косова и Метохије IV–V (Приштина 1968–1971) 237–253; *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 132 (Кучевиште),

Сл. 4. Јерусалимљани шаљу Прокопија на Агарене и Погибија 6000 Агарена,
сцене са житијне иконе св. Прокопија

да св. Прокопије није насликан у Св. Николи Орфаносу у Солуну (друга деценија XIV века), где су у првој зони живописа заступљени Ђорђе, Димитрије, Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Артемије и, узима се, Нестор, а још неколико ратника је у зони са допојасним приказима, нити је присутан у Св. Петру код села Беренде, са фрескама из треће или четврте деценије XIV века.[56] У Св. Спасу у Верији (1315), св. Прокопије је неупадљиво смештен међу медаљонима друге зоне фресака, између пророка Језекиља и Илије, док су четворица главних ратника овде донети у виду стојећих фигура у првој зони.[57] Објашњење овакве локације или потпуног изостанка не може се правдати пуким димензијама цркава, јер је Прокопијева читава фигура обично присутна у програмима исто толико малих храмова, на пример, у Св. Николи ту Касници и Св. Атанасију ту Музаки у Костуру или, како ћемо касније ближе видети, у Калотини и Станичењу.[58]

Местом сликања, начином одевања и наоружањем, представа св. Прокопија у оквиру иконографске скупине светих војника по правилу се не истиче. У мору примера стојећих представа овог светитеља у византијском зидном сликарству, уопштено узев међусобно мало разуђених, издвајају се у иконографском и програмском смислу два, онај из цркве Св. Николе у Станичењу код Пирота (1331/2) и из припрате храма Арханђела Михаила у Леснову у близини Кратова (1349).

Лесновски св. Прокопије долази у ред иконографски необичних у првом реду по томе што је насликан са кацигом на глави (сл. 10). Приказан је, иначе, у трочетвртинском ставу, у тренутку док проверава шипку стреле коју држи обема рукама а од опреме има још и штит, лук, мач, тоболац за стреле и тоболац за лук. Испод униформе носи дугачку белу кошуљу која је упадљиво украшена бројним ситним цветоликим мотивима. Његов беличасто-сивкасти шлем је шестостран, дубок и са спуштеним ободом, продуженим са стране украсним завршецима и ојачан тракама са низовима бисера и крестом из које полази велико

---

134 (Св. Никола у Призрену), 142 (Бела црква Каранска), 161 (Лесново), 168 (Земен), 171 (Вазнесење на Метеорима), 174 (Псача), 180 сл. 92 (Речани). Није до сада уочено да Прокопија треба идентификовати у стојећој фигури на једном од ребара на своду у спољашњем нартексу цркве Христа Хоре у Цариграду, међу угледним светим ратницима (*P. A. Underwood*, The Kariye Djami, Princeton 1966, I, 153, No, 175; II, pl . 311) По очуваном фрагмену на готово уништеној глави види се да светитељ има равно подрезану валовиту косу, што је и главни елемент препознавања; обучен је у хаљину и огртач а на ногама има војничке обмотаче.

[56] Изостанак св. Прокопија из програма Св. Николе Орфаноса заправо није сасвим известан. Код појединих фигура светих ратника сигнатуре нису сачуване. Типолошке карактеристике поуздано идентификују личности оних најпознатијих, изузев код младог ратника у западном делу северног зида који подједнако личи и на Прокопија и на Нестора. Сви истраживачи живописа ове цркве у њему препознају св. Нестора — *A. Xyngopoulos*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1964, 22, εἰκ. 140; *A. Tsitouridou*, Ο ζωγραφικος διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, Thessaloniki 1986, 196, πίν. 91; *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 348–349; *K. Kirchhainer*, Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki, Wimar 2001, 107, Abb. 48. За Беренде уп. нашу нап. 77.

[57] *S. Pelekanidis,* Καλλίεργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζογράφος, Ἀθῆναι (1973) 1994, 74, πίν. 9.

[58] *S. Pelekanidis, M. Chatzidakis*, Kastoria, Athens 1985, 52, 108. За Калотину и Станичење уп. наше нап. 73, 76.

декоративно перо.[59] У иконографији св. Прокопија његов приказ са кацигом из Леснова је, колико знам, јединствено сачувани пример. Шлем је заправо примерен представи једног другог ратника, св. Меркурија, премда ни ту није обавезан. На глави овог ратника детаљ се среће у сликарству зреле ренесансе Палеолога (Протатон, охридска Богородица Перивлепта, Богородица Олимпиотиса у Еласону, пећки Апостоли, наос Леснова, Псача, Конче и другде);[60] веома ретко и код арханђела Михаила-војника, тако у припрати Леснова (сл. 11) и у Св. Ђорђу у Племениани на Криту (1440)[61] или, изнимно, код неких других св. ратника (Теодор Тирон у наосу у Дечана).[62] У ствари, кацига је често приказана на главама војника у призорима војних окршаја или извршитеља погубљења (џелата), те се оправдано држи да је израз борбене готовости.[63] Код св. Прокопија у лесновској припрати, дакле, шлем нема посебно хагиографско значење, већ је његовим сликањем увеличано богатство војничке опреме. Као и код св. Меркурија или архистратига Михаила, приказивањем шлема наглашена је борбена спремност овог светитеља, можда уз асоцијацију на уздигнутији положај у војсци, што је мање доказиво.

На лесновском Прокопију ваља уочити још два детаља која иконографски нису сасвим уобичајена. На дршци мача или бодежа заденутог о леви бок светитеља уцртан је крст, општи хришћански симбол победе, могућно и елемент хагиографског порекла и, у основи, доказ нарочите сликареве пажње код изведбе једног од хришћанских бораца. Мали равнокраки крст се бојом не разликује од сивкасте подлоге балчака. Напоредо са општом симболиком знака, није искључено да овај детаљ треба истовремено везивати и за личност приказаног ратника. Његово присуство подсећало би на чувено Прокопијево „знамење крста“ у визији на путу, описаној у житију, а такође и на „сребрни крст“, чију је израду Прокопије у Скитопољу поручио, задивљен тим „јављањем“, како је у самом манастиру Леснову забележио писар Станислав у Прокопијевом пролошком житију, 1330 године.[64] У зидном сликарству овог раздобља мотив крста се по-

[59] *Габелић*, Манастир Лесново, 199–200, Т. LXIV, сл. 103.

[60] Исто, 136, Т. XXIX; *E. C. Constantinides*, The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly, Athens 1992, I–II, 246–249, fig. 107 (Олимпиотиса), 233 (Протатон и Перивлепта).

[61] *Габелић*, Манастир Лесново, 195, сл. 98–99, 103, Т. LXIII–LXIV.

[62] *Марковић*, О иконографији светих ратника, 624, сл. 4 (кацига није на глави већ виси око врата, спуштена низ узицу, као касније и код св. Димитрија на његовој коњаничкој представи из цркве Св. Антонија у Палеохори на Китери, с краја XV века — Chatzidakis, Bitha, *Kythera,* 94–95, fig. 19–20).

[63] О шлему као уобичајеном детаљу фигура приказаних у борбеном дејству (ратника-пешака или војника на коњима) — *T. G. Kolias*, Byzantinische Waffen. Ein Betrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Latanischen Eroberung, Wien 1988, 76. Уп. на пример добро познату илустрацију боја према Псалму 149:8 у припрати Леснова, или композицију у којој арханђео спашава Цариград од Сарацена у наосу ове цркве — *Габелић*, Манастир Лесново, 187, Т. LVIII, сл. 95; 96, Т. XXI, сл. 34.

[64] Житије св. Прокопија у овом рукопису садржи сразмерно детаљан опис крста (са три лика и „жидовским словима“ — Емануил, Михаил и Гаврил), што одговара тзв. другој верзији легенде о овом светитељу (*Delehaye,* Les légendes grecques, 83). Може бити од важности и што се у

некад видно сликао на униформама и оружју истакнутих светих ратника, као симбол победе. Најчешће га срећемо на штиту код св. Димитрија, тако у Св. Николи Орфаносу, Богородици Олимпиотиси у Еласону и такозваној Латинској („Југ Богдановој") цркви у Прокупљу. У Св. Николи Орфаносу крст се појављује и на ратничким заставицама код Димитрија, Артемија(?) и Нестора(?).[65] Лесновски сликар припрате је знак крста поставио на истуренијем месту униформе код св. Никите, на грудном опасачу, у боји метала,[66] док је на истом месту код св. Прокопија, на металном заштитном повезу око груди, приказао медаљон са јако шематизованим попрсјем. Да је овде реч о полуфигури унутар круга а не о кружном украсу уверава нас поређење са представом арханђела Михаила-војника такође из нартекса Леснова, код кога се медаљони са нешто јаснијим обрисима попрсја унутар њих налазе на грудном ојачивачу униформе као и на чеоном делу кациге. Овакви округли медаљони или маскерони четвртастог облика, који красе предњи део војничке униформе, свакако украсни када њихов мотив није дефинисан, у сликарству из раздобља Палеолога нису непознати али ни нарочито чести. Унутар групе ратника у једном храму обично украшавају само поједине од њих. Уз Лесново, добро су репродуковани примери из Протатона (св. Меркурије, св. Артемије), Дечана (св. Арета) и Марковог манастира (св. Димитрије на јужној фасади).[67] У формалном смислу то су наследници античке ознаке фалере, која се у римској војсци стављала на униформе истакнутих војника, са приказима царева или божанстава, и хронолошке претече опреме каснијих моравских ратника, посебно оних у Ресави или у црквама XVI века са Острва у Јањини (Филантропинос, Дилиу).[68]

Станислављевом Прологу Прокопијева визија (знамења) крста наводи у тропару који претходи самом житију овог светитеља (*САНУ 53*, 266б–267а). Златар који „крст сложи сребрен" (исто, 267а) представљен је у оквиру треће сцене на житијној икони св. Прокопија из Јерусалима као средовечни човек смеђе косе и браде у дугој црвеној хаљини кратких рукава, испод које носи белу кошуљу, а на глави има црвену капу завршену на шиљак и са белим (крзненим) обрубом *(Garidis,* Icones du XIIIe, pl. II). Том „ најбољем" занатлији у Скитопољу, који је Прокопију током ноћи начинио крст од сребра и злата на коме су се појавили ликови и натписи, по легенди је било име Марко (*Mango*, The Art, 145).

[65] *Tsitouridou*, Ο ζωγραφικος διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ορφανου, 195, πίν. 87, 90, 91; *Constantinides*, Panagia Olympiotissa, 211, fig. 65; *Д. Тасић*, Живопис средњовековне цркве у Прокупљу, ЗЛУМС 3 (1967) 166, сл. 5.

[66] *Габелић*, Манастир Лесново, 199, сл. 102.

[67] За фреску арханђела Михаила-ратника из Леснова — Исто, 195, Т. LXIII, сл. 98–99. Стилизована попрсја у медаљонима код арханђела Михаила и св. Прокопија из лесновске припрате формално су налик онима изведеним у непрекидном низу дужином појаса код св. Теодора Стратилата у Протатону, уп. *E. N. Tsigaridas et al.*, Manuel Panselinos, Thessaloniki 2003, fig. 44–47, 49; *Марковић*, О иконографији светих ратника, сл. 10 (Дечани). За св. Димитрија из Марковог манастира — *П. Миљковик-Пепек*, Непознати трезор икони, Скопје 2001, 16, 137, Т. I, сл. 27–28 (такође и са познијим примером из иконописа).

[68] *М. Марковић*, Свети ратници из Ресаве, изд. *В. Ј. Ђурић*, Манастир Ресава и његово доба (1994), Деспотовац 1995, 210. За рељефне медаљоне на представама светих војника из цркава у Јањини — *M. Garidis- A. Paliouras*, Monasteries of the Island of Ioannina. Painting, Ioannina 1993, 53–54, 72–73, fig. 61–65, 99–102 (Филантропинос), 224, fig. 408–409 (Дилиу), 280–281, fig. 461–463 (Елеуса).

Потребно је указати и на програмски смештај фреске лесновског св. Прокопија будући да је у овом споменику посебно јасно испољена поларизација скупине светих војника на два хијерархијска дела. Спроведена је на тај начин да су по важности првостепени ратници приказани у наосу (око 1346) а другостепени у нетом дограђеној припрати (1349). Фигуре најуваженијих, Ђорђа, Димитрија и двојице Теодора, којима је прикључен и Меркурије, размештене су у наосу храма, поред ктитора на северном зиду и на западном пару стубаца лицем окренутим ка олтару, док је Прокопије насликан на источном зиду припрате, као средишња фигура скупине у југоисточном делу овог простора, коју чине још и Артемије, Нестор и Никита. Распоред одражава значај култова светих ратника и не изгледа произвољан. У поткуполном простору цркве, ови светитељи су у директној вези са звањем оснивача храма, великог војводе потом севастократора и деспота Јована Оливера и, заправо, са ктиторовим уздањем у њихову помоћ. У исти мах, представе ратника одговарају и намени Оливерове цркве као гробнице, на шта посебно упућује њихово приказивање у припрати, превасходно с надом у њихово заступништво.[69]

Расподела војничких скупина, неједнаког обима (група у већим споменицима обично броји осам до десет ових фигура)[70] и у различитим варијантама али без битнијег ремећења унутрашње хијерархије прати се и у многим другим храмовима. За сликане програме из доба Палеолога, велики број примера нам то показује, појединa група најчешће започиње Ђорђем и/или Димитријем, следе Теодори, потом скупина коју сачињавају Меркурије, Прокопије и Нестор, па затим остали свети војници. Уобичајено место групе су бочни зидови или певнице и западни простор.[71] Из грађе се лако може закључити да св. Прокопије по правилу не стоји на челу скупине светих ратника, па тако ни поред још значајнијих светих личности (обично, св. Никола), па се не слика у близини иконостаса или у источним деловима зидова.

Имајући на уму управо изнету констатацију, Прокопијев приказ из Станичења представља један од ретких изузетака (сл. 5 и 12). Станичењска представа подразумева сложеније идејно значење од уобичејеног, које другде не прелази границе симболике ове групе светитеља и њених унутрашњих законитости. Занимљива је, уз мање иконографске нагласке, у првом реду по својој програмској поставци. Натпис поред главе св. Прокопија није сачуван али је светитељ препознат, чини се извесним, по типолошким одликама, посебно по карактерстичном облику „паж“ фризуре, дакако и младићком узасту и војничком об-

[69] *Габелић*, Манастир Лесново, 135–138 (наос), 199–200 (припрата).

[70] *Марковић*, О иконографији светих ратника, 593.

[71] Уп. исто, 591–593, 607; *Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, 142. У појединој групи одећа светих војника је једнообразна, било да је патрицијска или војничка. Веома ретко изглед ових светитеља је вариран тако да поједини носе другачију одору од осталих. Пећинска црква Св. Атанасија код Струге пружа један такав пример, на шта ми је скрену пажњу колега Бранислав Цветковић. Након Деизиса и фигуре св. Николе, на северној страни овог храма, стоји арханђео Михаило, поред њега је св. Теодор Тирон, насликан у властеоској одећи и како држи крст у десној и мач у левој руци, а затим долазе св. Ђорђе и св. Димитрије, који су у панциру и под оружјем (*Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 158, сл. 181).

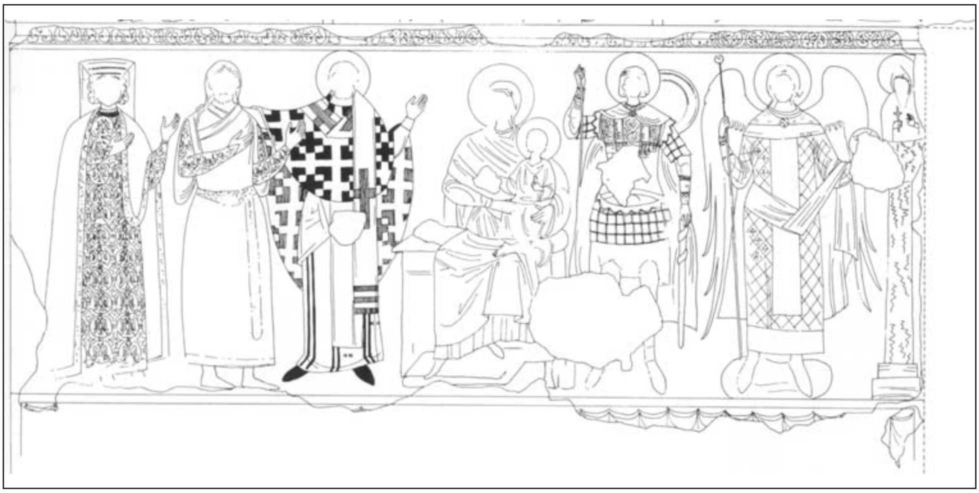

Сл. 5. Станичење, Богородица с Христом, св. Прокопије и арханђео Михаило, 1331/2
(цртеж: З. Туцић, С. Габелић)

личју. Обучен је у кратку зелену тунику, преко које носи оклоп састављен око кукова и на надлактицама од плочица, односно мрежасти панцир на прсима, који је ојачан кожним тракама и металним рубовима око појаса и на мишицама. Преко плећа пребачен му је црвени плашт закопчан спреда, тачно на средини, а стопала су увезана завојима. Смештен је поред Богородице на престолу с Христом, на северном зиду овог храма. Стоји фронтално, са копљем истуреним у подигнутој десној руци, док се левом, спуштеном паралелно уз тело, ослања о мач у корицама. Богородица и мали Христ представљају саставни део дводелне ктиторске слике у којој св. Никола, патрон, њима приводи и препоручује породицу великаша Константина, млађег ктитора овог храма. Уз Прокопија је према истоку представљен арханђео Михаило у царском обличју, који је — уз једног столпника — предводна фигура у низу светитеља на северној страни храма, гледајући од истока. Св. Прокопије је, дакле, постављен између главног арханђела и Богородице с Христом премда би по истакнутијој култној важности и уобичајеној програмској пракси византијског сликарства требало очекивати да је то место заузео неки од најпоштованијих ратника, св. Ђорђе, св. Димитрије или св. Теодор.[72] Ова тројица ратника у Станичењу окупљена су на супротном зиду, између св. Јована Крститеља који — уз св. столпника — стоји поред олтарске преграде и, према западу, старијег ктиторског пара, монаха и монахиње Арсенија и Јефимије. Издвајање из иконографске групе светих ратника и нарочит положај св. Прокопија у програму овог храма, потврђује се и нешто раскошнијим украшавањем. Прокопијев мученички венац, на глави, по ширини и количини бисе-

[72] Појава св. Теодора или двојице Теодора на истакнутој локацији је ређи случај. Срећу се, на пример, у „Саборној цркви" у Иванову, из средине XIV века (*Мавродинова*, Стенната живопис, 62, сл. 93) или у Св. Атанасију у Калишту (уп. нашу претходну напомену). Примери са св. Ђорђем и св. Димитријем на предводном месту групе су безбројни (уп. нашу нап. 55).

ра богатији је од венаца осталих станичењских ратника. Код Прокопија је то танак вишеструки обруч, жут и са бисерима, код Димитрија венац је једнострук а код Ђорђа и Теодора Стратилата сачињен од нанизаних бисера. Прокопијев плашт придржава упадљива метална копча (фибула) а читав кожни штитник на грудима неуобичајено је прекривен густим редовима бисера. Наглашени декор Прокопијеве представе тим је уочљивијији пошто су сви станичењски војници, укључујући и Прокопија, међусобно готово једнаких ставова и наоружања. Св. Прокопија у односу на остале ратнике Станичења издваја високо уздигнута десна рука, нарочити украсни детаљи и понајвише, нагласили смо, његово место сликања.[73]

У покушају да се објасне разлози идејног наглашавања представе св. Прокопија у Станичењу, које се чини неоспорним, неопходно је размотрити култно поштовање овог светитеља у средишњим крајевима Балкана, односно на територији на којој се споменик налази. Село Станичење спада у област Пирота и Ниша, тачније, оно лежи 8 km западно од Пирота а око 60 km источно од Ниша и приближно 90 km од Прокупља. Ситуирано је дакле у непосредној околини градова у којима су се у средњем веку чували земни остаци св. Прокопија. Реч је о Нишу и цркви Св. Прокопија са моштима овог светитеља, о чему сведоче писани извори из периода после 1180. и 1203. године, и Прокупљу са храмом Св. Прокопија и гробницом оформљеном полагањем делова Прокопијевих моштију, како се узима, крајем XIV века.[74] Изгледа да још неколико споменика овог региона говоре о великом регионалном угледу св. Прокопија, истина не тако експлицитно. Богородичина црква у Доњој Каменици код Књажевца, са фрескама из деценија око половине XIV века, у свом програму има пажљиво спроведену хијерархију светих ратника. У наосу је насликан само св. Ђорђе, у припрати су Димитрије, двојица Теодора и Прокопије, а на спрату Нестор и Луп. Углед Прокопијеве представе, донете у виду стојеће фигуре ратника, одаје њено прикључење групи из нартекса и, нарочито, позиција на источном зиду, јужно од врата, где чини пандан арханђелу Михаилу-војнику.[75] Храм Св. Николе у селу Калотини у западној Бугарској, на самој граници са Србијом, који величином и обликом основе одговара Станичењу а такође је из времена цара Ивана Александра (1331–1371), садржи необично велики број представа светих ратника. Њиховој скупини припада чак десет од укупно деветнаест стојећих фигура у најнижој зони брода, значи половина (уз Деизис, св. Јулиту, четири светитељке и патрона св. Николу).[76] Стањичење, у низу сачињеном од седамнаест стојећих фигура, има, подсетимо се, четири света војника, док оближња и хронолошки

---

[73] О светим ратницима насликаним у Станичењу — *Габелић*, Живопис цркве (нап. 5), 161–164, сл. 46, 48 (распоред живописа), 49, 71–72 (св. Прокопије — сл. 72).

[74] Уп. наше нап. 21–24. По *Јиречек*, Хришћански елеменат, 484, св. Прокопије треба да је био патрон Ниша, али се не види да је исказ, иначе вероватан, поткрепљен подацима из извора.

[75] *Б. Живковић*, Доња Каменица. Цртежи фресака, Београд 1987, V. О живопису и ктиторима ове цркве — *Л. Мавродинова*, Църквата в Долна Каменица, София 1969 (св. Прокопије, стр. 10); *Габелић*, Манастир Лесново, 170.

[76] *G. Gerov — A. Kirin*, New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (Sr. Nicholas) in Kalotina, Зограф 23 (Београд 1993–1994) 59–60, fig. 9–11, 17.

блиска црква Св. Петра код села Беренде на Нишави, једнаког архитектонског облика и нешто мањих димензија, од четрнаест фигура тек три ратника, Ђорђа, Димитрија и Теодора (Стратилата).[77] У калотинској изузетно бројној скупини, без сачуваних натписа, св. Прокопија треба препознати у најзападнијем делу јужног зида, у групи са Ђорђем, Димитријем и двојицом Теодора. На идентификацију светитеља упућује дужина и облик равно подрезане фризуре (помало налик на кацигу) и младо лице без браде. Овде не можемо говорити о програмском истицању представе св. Прокопија али је вредно запазити да он стоји уз најистакнутије војнике и да је изразита бројност читаве групе највероватније индиција посебне жеље за заштитом и заступништвом светих ратника. Најзад, појаву монументалне фреске Прокопија на коњу у другој зони и одмах поред апсиде јужног брода цркве Св. Николе у Мелнику, у југозападној Бугарској, о којој је напред било речи, треба сигурније тумачити у смислу наглашавања култа овог светитеља. Њен значај је подвучен најпре чињеницом да је то изгледа једини очувани пример коњаничке представе св. Прокопија у византијском зидном сликарству изван Кападокије. Имајући, уз то, на уму и њен смештај на источној страни, чини се да њено илустровање на овакав начин у области која није пуно удаљена од Ниша и Прокупља није случајно и да можда стоји под упливом култа који се ширио из ових центара. Исказивању нарочитог поштовања путем постављања Прокопијеве фреске у источном делу северног зида у бочном броду овог храма треба придодати и околност да је овај простор имао фреску још једног коњаника, оштећеног и неидентификованог, и да је том светитељу, а не Прокопију, одређено место на западном зиду.[78] По истакнутом смештају, мелничка фреска подсећа на Сакли килисе у Кападокији, у којој је св. Прокопије на коњу насликан уз нишу ђаконикона, на северном зиду, а у првој зони живописа.[79]

У закључку, полазимо од околности да је у споменичкој грађи случај Станичења речит у мери која се не може тумачити случајношћу, нити сликаревим непознавањем иконографских правилности, већ да одражава важност који је култ св. Прокопија имао у овој области. На регионални значај, у мањем обиму, упућује и програм неколико других споменика оквирно са ове територије, у првом реду Св. Николе у Мелнику, потом донекле и Доње Каменице а, у знатно мањој мери, и Калотина. Неуобичајени положај представа св. Прокопија у програмима Станичења, Мелника и Доње Каменице чини се да подразумева проми-

[77] *Е. Бакалова*, Стенописите на црквата при село Беренде, София 1976, 47, сл. 56–58. Св. Прокопије у цркви изван села Беренде није приказан, свакако не у унутрашњости овог храма који је данас без припрате. Медаљон с попрсјем младог мученика на северном зиду, који је у натпису означен као „св. Прокопије“ (исто, 47, сл. 53) заправо представља св. Евгенија, једног од петорице Петозарних мученика, док је седи светитељ с брадом у другом од медаљона у овом низу, који је у натпису именован као „св. Евгеније“ (сликан увек млад), у ствари св. Авксентије, насликан у свом уобичајеном иконографском изгледу (о иконографији Петозарних мученика у византијској уметности — *С. Габелић*, Представе Петозарних мученика у цркви Светог Стефана у Кончи, Зограф 29, (2002–2003), 191–199. Може се са више сигурности закључити да у Берендеу скупина Петозарних има претежно тачне типолошке одлике (с изузетком неодговарајуће седе браде и косе св. Мардарија) а да су грешке у идентификацији настале приликом исписивања имена ових светитеља.

[78] *Stransky*, Les ruines, 425; *Мавродинова,* Мелник, 33; уп. нашу нап. 4.

[79] Уп. нашу нап. 31 (*M. Restle*).

шљање и интенцију. Већ смо истакли да су важна локална жаришта Прокопијевог култа на Балкану била у Нишу и Прокупљу. У време живописања Станичења, које је окончано у лето 1332. године, и у наредних пола века, мошти св. Прокопија налазиле су се у Нишу, одакле су пребачене у Прокупље. Према непотпуним археолошким истраживањима прокупачке цркве Св. Прокопија излази да је за мошти овог светитеља искоришћена просторија на јужној страни, даривши базилици и име.[80] Средњовековно раздобље Ниша, Прокупља и околних области у историјским изворима релативно је слабо покривено.[81] Понишавље је у XI веку подељено између нишке и средачке (софијске) епархије и сам пиротски округ дуго је остао у пограничним оквирима.[82] У XIV столећу бугарско-српска граница налазила се западно од Ниша.[83] При том, стратегијска важност читавог овог краја, који је током средњег века потпадао под власт Византије, Бугарске, и само у кратком раздобљу с краја XII века и Србије, доста је поуздано зајамчена околношћу да је туда пролазила изузетно важна саобраћајница, такозвани Цариградски друм. Од Ниша према Софији тај пут је ишао највероватније долином Нишаве.[84] Камени споменици и материјални трагови касноантичких насеља и тврђава, који су ницали поред овог стратешки значајног трговачког и војничког пута, веома су бројни.[85] У VI веку обновљени су или подигнути војни кастели дуж пута између Ниша и Софије.[86] Само у области Ремезијане (Беле Паланке, око 20 km западно од Пирота, а десетак од Станичења) изграђено је њих тридесетак и сасвим је могућно да једном оваквом утврђењу припадају остаци на брду поред данашњег надвожњака којим се пут за село Станичење одваја са аутопута.[87] На жалост, о сакралним објектима ранохри-

80 Уп. нашу нап. 23.

81 Уп. Историја српског народа, I, Београд 1981, 28, 255, 265, 270, 385.

82 *Ј. Калић*, Пиротски крај у средњем веку, Пиротски зборник 8–9 (1979) 185–201, посебно 188; *Б. Николова*, Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век), София 1997, 216–217. Уп. *М.* Јанковић, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 14, и даље.

83 *Јиречек*, Војна цеста, 133.

84 *П. Пeтровић*, Понишавље у античко доба, Пиротски зборник 8–9 (1979) 177–184, посебно 178.

85 Исто, 178–184, са побројаним налазима и локалитетима и са литературом (од насеља у најближој околини Станичења поменимо да је Turres античко име Пирота, Remesiana је Бела Паланка а Ballanstra данашња Калотина).

86 Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, 62–64.

87 Уп. опис „градишта“ и других старина у извештају станичењског учитеља Јакова Поповића који је објављен у првом броју часописа Старинар I, св. 4 (Београд 1884) 144–145. Такође *Пoповић et al.,* Црква Светог Николе у Станичењу, 9–12 (М. Поповић), са подацима из историје станичењског краја који датују из турског периода. Археолошка истраживања нису показала постојања античког слоја на заравни на којој лежи црква Св. Николе, која је удаљена 1,5 км од села Станичења (исто, 21). Данашње Станичење, смештено на падини под планином Белавом на левој обали Нишаве, бележи се у турским писаним изворима из XVI века; први пут највероватније 1576–1577. године (исто, 9; *Ј. В. Ћирић*, Насеља горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник 8–9, 1979, 170), као „Рђило/Станичани,“ „Истаничене“ и „Станица“ (*Р. Трипковић*, Манастири у околини Пирота крајем XVI века, Зограф 12, 1981, 87). Претпостављено је да име овог села означава насеље „чији су становници овде остали, застанили се“ (од стан — становати) или оно „које је засновао или заселио Стан“ (од личног имена — Стан или Стана) — *Ј. В. Ћирић*, Старост насеља

шћанског раздобља једва да се нешто зна. У Нишу је у V веку постојала црква неизвесне посвете, која је била позната по исцељењима болесних. Тек на основу каснијих извора претпоставља се да је она била посвећена св. Прокопију и да је чувала мошти овог светитеља.[88] Доводи се заправо у сумњу и сам идентитет св. Прокопија (Палестинског), чије се тело ту налазило, зато што Ниш не фигурира у светитељевој хагиографији а вести о Прокопијевим моштима у овом граду су релативно позне (срећу се тек у писаним изворима са краја XII и почетка XIII века).[89] Овде се може примети да се у верзијама Прокопијевог житија не помиње ни Цариград (Св. Мина на акропољу, Св. Прокопије, Св. Ђорђе), нити шпиља Св. Модеста у Деир Абу Тору, а да се за њих ипак везује постојање реликвија овог светитеља, односно свакако делова моштију, како смо напред поменули.[90] Са друге стране, иако у том погледу није потпуни изутетак, остаје тешко схватљива чињеница да од некадашње главне цркве Ниша нема ни трага, чак није позната ни њена локација. Данас је најпознатија црква овог града посвећена Св. Пантелејмону, лекару, што би се надовезивало на традицију о храму који је овде постојао у V веку. Донекле је необично и да се великој цркви у Прокопљу, која је у XI веку претворена у базилику а уз коју треба да је крајем XIV века оспособљена гробница за смештај Прокопијевих моштију, не зна ранија посвета.

Свакако да овако сложена питања из домена култа овог светитеља не можемо решити. За истраживања из историје уметности и доказивање одраза снаге култа у фрескосликарству, чињеничка истина о лоцирању моштију није неминовно од пресудног значаја. Размотрени ликовни материјал указао је на велики степен популарности св. Прокопија у источној Србији и западној Бугарској, односно у западним деловима некадашње бугарске државе, који се потврђује кроз истакнути програмски смештај слике св. Прокопија у једном броју храмова. Та се област овим потврђује као једно од значајних средишта култа овог светитеља.

горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник 7 (1975) 30. С обзиром на локацију села у близини важног пута, вероватна је и асоцијација имена на (успутну) станицу, како је и забележено у XVI веку.

88 *Maraval*, Lieux saints, 394.

89 *H. Delehaye*, Les origines du culte des martyrs, Bruxelles 1933, 246.

90 Уп. наше нап. 15–17, 48.

Smiljka Gabelić

ON THE ICONOGRAPHY OF SAINT PROKOPIOS

The iconography of St. Prokopios (July 8) is understudied in comparison to that of the saints of the same category, such as St. George, St. Demetrios and St. Theodore (note 1, 2). The representation of the scene of Prokopios' Vision of the Cross is widely held to be confined to the 12th century Cappadocia (note 3).

The vita of this saint is attested in two basic versions. Born in Jerusalem, the saint is described as a lecturer in the first version, whereas the second depicts him as a military commander. In both versions his name is Neanias; in the second one, he is said to have taken the name of Prokopios after converting to Christianity (notes 6–12). Byzantine synaxaria and other manuscripts mention a couple of saints carrying this name (notes 13–14).

The oldest places of worship devoted to this saint are known only from written sources — Caesarea in Palestine, Gerasa, Constantinople, Scythopolis and Antioch (notes 15–17). At the end of the 12th (John Cinnamus) and the beginning of the 13th centuries (the correspondence between the Pope Innocent III and the Bulgarian Emperor Kaloyan), the relics of this saint and a church devoted to him in Niš are mentioned, but its traces have not been found yet (notes 18–20). There is in Prokuplje near Niš a restored medieval basilica of St. Prokopios, in which St. Prokopios' relics are said to have been transferred after the Turkish conquest of Niš at the end of the 14th century. The church in Prokuplje has only in part been archeologically investigated (notes 21–23); the relics of the saint were removed from there at the end of the 17th century (note 24).

Not many churches in medieval Serbia were dedicated to St. Prokopios (note 25), which also holds true for the situation in Greece (note 26).

St. Prokopios was always painted as a beardless young man with a hair of medium length, cut straight and combed behind the ears, dressed either as a nobleman (martyr) or as a soldier. Similar to other holy warriors, his soldier image became predominant from the 11th — 12th centuries (note 27).

The first picture of St. Prokopios we know of, the one in the Church of Maria Antiqua in Rome, is not preserved, the oldest preserved ones coming from Cappadocia, among whose murals of the period from the 10th/11th to 13th centuries a number of representations of Prokopios survive (notes 28–30). It was in Cappadocia that the scene of the Vision of the Cross was formed, probably when the town of St. Prokopios (Urgup) near Caesarea became the seat of a bishop in the 10th century (notes 31–32).

In the middle Byzantine period a number of small sculptures were produced, representing St. Prokopios either as a martyr or as a soldier (notes 34–38).

Miniature painting does not yield many examples. Apart from the representations of the isolated figure of the saint (notes 30–40), there is also a scene of the Execution of St. Prokopios (note 41), as well as two instances of his Vision of the Cross from the 11th century (note 42).

Relatively few icons depicting St. Prokopios survive. There is one 11th-century and three 13th-century icons from Sinai (notes 43–46), and only one from Berroi a in Greece, painted at the end of the 14th or the beginning of the 15th century (note 47). Only one vita icon of St. Prokopios survives; it is treasured in Jerusalem and dated to the beginning of the 13th century (fig. 2 and 9). Its central field contains a representation of the bust of St. Prokopios as a soldier, surrounded by seventeen scenes from his vita. The narrative cycle illustrated here is based on the two versions of his vita (notes 48–50). The scene of the Vision of the Cross (fig. 3) displays significant iconographic divergences from the representations of the same motif in monumental and manuscript painting (figs. 7–8), but it is similar to the representation of Prokopios in uniform, mounted on a horse, in the scenes with the Agarenes (fig. 4). These two scenes — the Vision of the Cross and the Agarenes-scene — were in all probability contaminated, so that the first provided the detail of the illuminated cross, whereas the campaign against the Agarenes (Saracens) furnished the motif of the saint on a rearing horse. The iconographic solution created is impressive, containing many layers of associations — the conversion of the apostle Paul on the road to Damascus, the Old Testament story of Barlaam with the archangel blocking his way, and the Emperor Constantine's victorious campaigns led in the name of the sign of the cross.

Beginning with Hosios Loukas monastery, Nea Moni, Daphni and the above mentioned Cappadocian churches, the mural paintings of the Byzantine churches usually contained a representation of St. Prokopios within the group of holy warriors (notes 54–55). Cases in which his figure is backgrounded (St. Saviour in Berroia) or even omitted are extremely rare. In the Church of St. Nicholas Orphanos he was either not painted at all or should be recognized in the figure identified as St. Nestor (note 56), whereas in St. Peter Church in Berende he was certainly not depicted, but his name was wrongly written next to St. Eugenius (note 77).

Among the numerous representations of St. Prokopios in monumental painting, the one in the narthex of the Lesnovo monastery church (1349) is iconographically of particular interest. This fresco is unusual and even unique in that the saint has a helmet on his head (fig. 10, note 59). A helmet might from time to time be painted on the heads of St. Merkourios and Archangel Michael (fig. 11), but it was generally restricted to the figures of soldiers depicted in the scenes of battles (notes 60–63). In Lesnovo, this detail does not have a special hagiographic meaning, but rather emphasizes the saint's readiness to combat. The handle of the sword or the dagger at St. Prokopios thigh is decorated with a cross, symbolizing victory, but also being an element of hagiographic origin. Its presence evokes associations of both Prokopios' conversion after having a vision of cross on his way to Alexandria and of the decorated cross Prokopios thereafter ordered in Scythopolis (note 64). In the monumental painting of this period, the sign of the cross sometimes did appear on the clothing or the weapons of holy warriors (among others, on the representation of St. Nestor in Lesnovo itself), but in these cases it was used in its basic meaning (notes 65–66). On St. Prokopios' metal chest protector there is a medallion with a very schematic bust, of the type similar to that occurring on the picture of Archangel Michael in the narthex of the same church and to quite a few other examples in the monuments of the Palaeologi era. These medallions are formally derived from the tag which was at-

tached to the uniforms of distinguished soldiers in the Roman army (notes 67–68). In the Lesnovo program, the group of holy warriors is hierarchically divided into two parts. The warriors of higher rank, St. George, St. Demetrios, and both St. Theodores, together with St. Merkourios, were painted in the naos (around 1346), whereas the secondary warriors Artemios, Prokopios, Nestor and Niketes were placed in the narthex (note 69).

Warrior groups usually count eight to ten figures (note 70). A group normally begins with St. George and/or Demetrios, followed by two Theodores, then St. Merkourios, Prokopios and Nestor, and other holy warriors after them. The ample evidence clearly shows that St. Prokopios never leads this group and never stands next to the warriors considered holiest, so that he was not painted near the iconostasis or in the eastern parts of the churches.

The figure of St. Prokopios in the Church of St. Nicholas in Staničenje (1331/2) and to a certain extent also the one in St. Nicholas Church in Melnik (13th century) strikingly deviate from this rule. In the present paper, the unusual position of the fresco of St. Prokopios in the Church of the Mother of God in Donja Kamenica (around the middle of the 14th century) is also commented upon.

In Staničenje near Pirot, on the road from Niš to Sofia, St. Prokopios was assigned an extraordinary, special position, programmatically more prominent than those taken by more eminent holy warriors, such as George, Demetrios or Theodore (Stratelates). He was painted on the northern wall, separately from the warrior group, between Archangel Michael and the Mother of God with Christ, whereas the other three warriors were placed on the opposite, southern wall (figs. 5 and 12). At the same time, his wreath and uniform are somewhat more lavishly decorated than those of the others. The unusual decoration of his chest plate, which is covered with rows of large pearls, is especially worth noticing (note 73). In Melnik (southwestern Bulgaria), there was a monumental fresco of St. Prokopios on a horse (not preserved), perhaps modeled as Prokopios' Vision of Cross. In the Byzantine mural painting this seems to have been the only representation of this saint on a horse outside Cappadocia. It was painted in the southern nave, in the second zone, on the eastern part of the northern wall (notes 4, 78; figs. 1 and 6). In Donja Kamenica, south of Niš, St. Prokopios, represented as a standing warrior, serves as a pendant to Archangel Michael the soldier near the entrance in the eastern wall of the narthex (note 75).

In order to explain the reasons for the special position of St. Prokopios in certain number of monuments, the cult of this saint on the territory where they are located has to be taken into consideration. Staničenje is situated in the wider surroundings of Niš, where the relics of St. Prokopios were treasured during its decoration. Sources from the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries mention the church of St. Prokopios and his relics in this town (notes 18, 19, 74). In the Middle Ages, Niš and the neighboring region were mostly under the Byzantine or Bulgarian rule, only in one short period did they belong to Serbia. The region of Pirot, where Staničenje is located, was on the very border between the Niš and Sofia eparchies since the 11th century (notes 81–83). The unusual location of the above mentioned representations of St. Prokopios in the western parts of the medieaval Bulgarian state bears witness to a strong cult of St. Prokopios in this region.

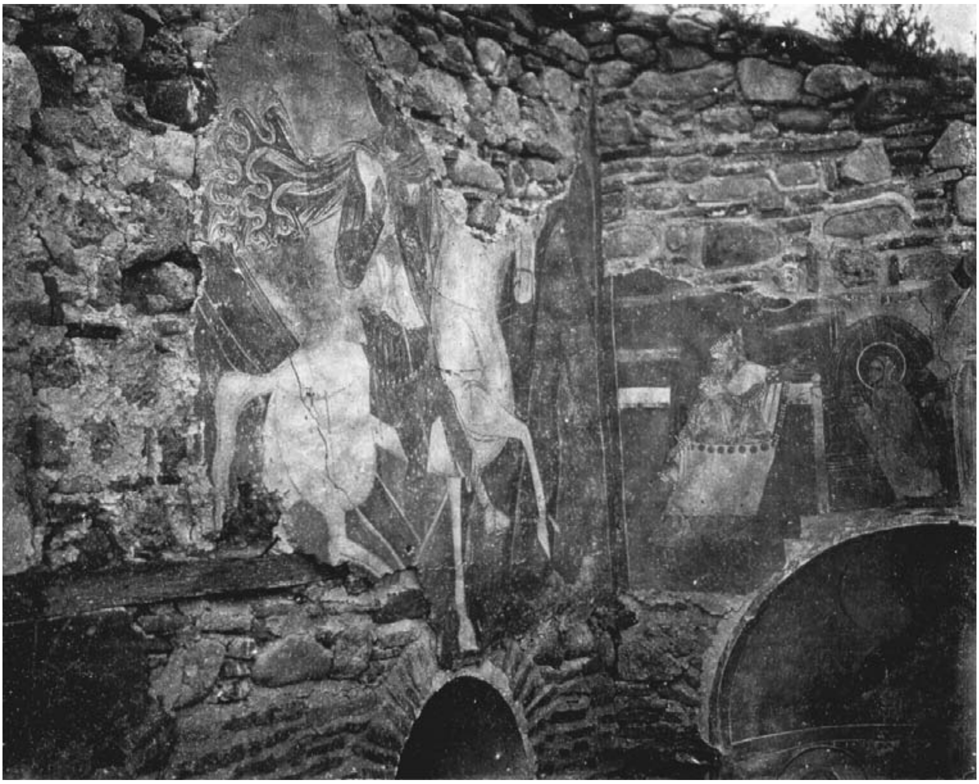

Сл. 6. Мелник, црква Св. Николе, св. Прокопије, 13. век
(снимак: Народни музеј, Београд)

Сл. 7. Данилова капела (Гереме 10), Визија св. Прокопија, 11. век
(према: Thierry, La Cappadoce)

Сл. 8. Lond.Add. 19.352, псалм 67:35 (Визија св. Прокопија), 11. век
(према: Der Nersessian)

Сл. 9. Јерусалим, икона св. Прокопија са житијем, 13. век
(према: Garidis)

Сл. 10. Лесново, св. Прокопије, 1349
(снимак: С. Габелић)

Сл. 11. Лесново, арханђео Михаило, 1349
(снимак: С. Габелић)

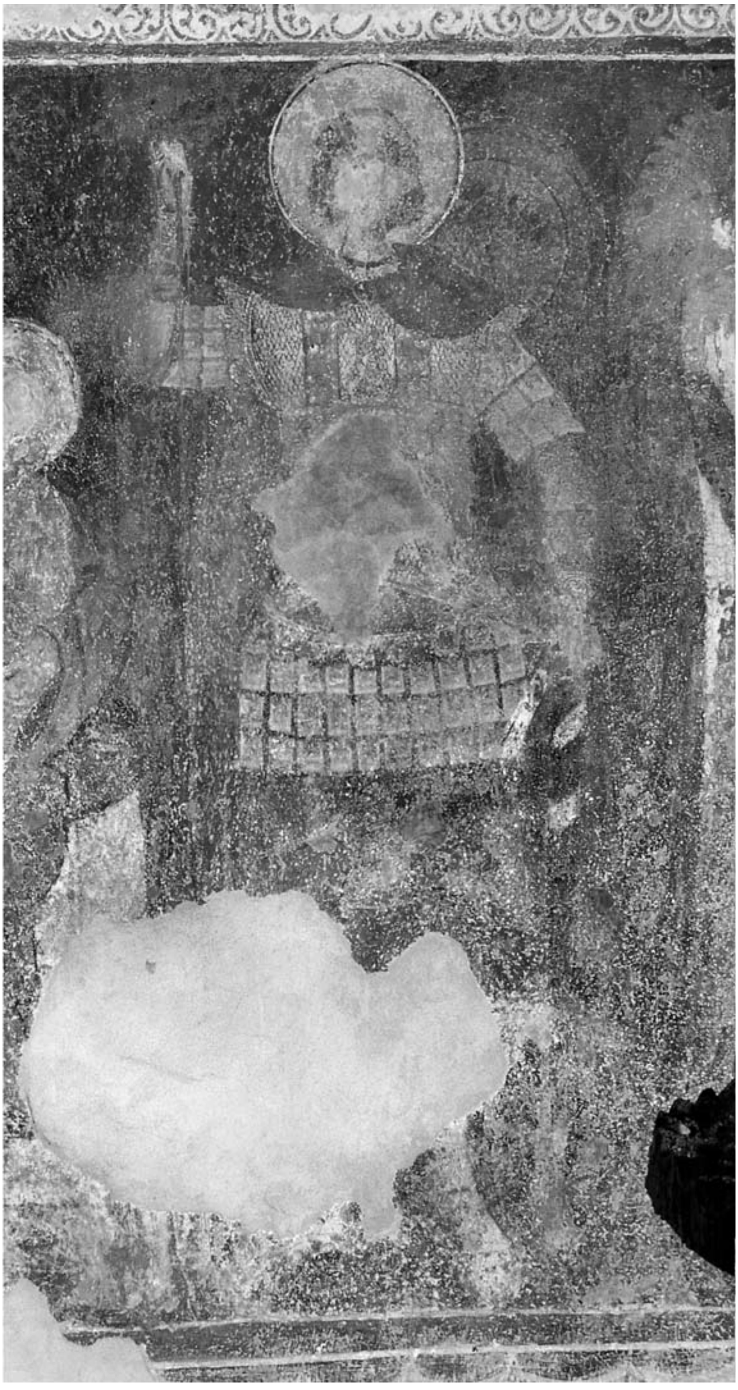

Сл. 12. Станичење, св. Прокопије, 1331/2 (снимак: Н. Борић)

Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIII, 2006

УДК: 72.012.6:726.7(497.11)“12/13”

Милка Чанак-Медић

ПОЛИХРОМИЈА И АПОТРОПЕЈСКЕ ПРЕДСТАВЕ НА ПРОЧЕЉУ СПАСОВОГ ДОМА У ЖИЧИ

Тема рада је полихромна обрада фасада жичког Спасовог дома и орнамената исликаних на појединим његовим секундарним деловима, која је као поступак декорације примењена у два маха, други пут после обнове у четвртој деценији XIV века. Датовању и реконструкцији првобитне полихромне обраде храма допринео је откривени део представа на прочељу храма, сликаних до 1221. године. Оне су најстарије сликане представе на фасадама рашких храмова и веома важан податак за познавање естетских схватања епохе и иконографије прочеља једне од најзначајнијих српских цркава.

Само је спољашност дечанске цркве Вазнесења Христовог величана колико и изглед Спасовог дома у Жичи. Према Теодосијевом тврђењу, ктитор Спасовог храма, Стефан Првовенчани, посматрајући своју задужбину на Спасовдан 1221. године када је, према биографу, крунисан, *радоваше (се) неисказаном радошћу... не венцу царства ни многоценој багреници... него што је толико мноштво било сабрано са свију страна и што су видели цркву његову како је веома красна.*[1] Изузетна лепота Спасовог дома била је, по Доментијану, последица посебног надахнућа и исход савета Светога Духа који се обратио Сави наложивши му: *Да цркву твоју, велику архиепископију савршиш часно и са прекрасним бојама и са божаственим лепотама.*[2] Смисао тих речи могли смо одгонетнути тек после недавних рестаураторских радова на Спасовој цркви, када су откривени остаци бојених слојева на њеним фасадама, на основу којих је наслућена првобитна полихромна обрада спољашности храма.

Прва сазнања о сликаним шарама на фасадама жичкога храма потичу из двадесетих година XX века и из 1931. године, када је током рестаураторских радова на цркви, инж. М. Младеновић, који је непосредно руководио њима, нашао

[1] Теодосије, Житија, приредио *Д. Богдановић*, прев. *Л. Мирковић*, *Д. Богдановић*, Београд 1988, 207.

[2] Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона, прир. *Р. Маринковић*, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1988, 141.

два слоја лепа на више места на фасадама главног дела храма и ексонартекса. За горњи слој — на којем су сликани орнаменти и имитација зидања крупним квадерима у црвеној, жутој и сивкастоплавој боји (сл. 3) распоређени наизменично по дијагонали (*opus reticulatum*) — претпостављено је да потиче из XIV или почетка XV века.[3] После недавних истраживачких и рестаураторских радова, етапа у којој је постављен тај слој могао је бити одређеније датован у прву четвртину XIV века. Јер, тада је архиепископ Данило Други вршио темељну обнову цркве после великих разарања крајем XIII столећа. Располажемо подацима само о променама на главном делу цркве, где су тада преобликоване њене фасаде тиме што су уклоњени фризови слепих аркадица, а првобитни венци замењени новим од три реда зупчасто поређаних опека. Претпостављено је, да је то учињено преко овалних калкана уобличених у духу владајуће црквене архитектуре тога раздобља. У склопу тадашње обнове, црква је поново малтерисана и на новом лепу исликане су поменуте шаре. Тробојни *opus reticulatum* исликан је, вероватно, тек пошто је исти систем украшавања (сл. 2) изведен на фасадама бањског Светог Стефана, а то значи после 1316. године. Забележени су и подаци о сликаном орнаменталном фризу из исте епохе, то јест на истом, другом слоју на ексонартерсу, при врху јужне стране западне фасаде, изнад јужне розете. На њему су били исликани међусобно повезани већи и мањи кругови, дијагонално изукрштани равним линијама. Били су изведени у три боје: у црвеној, белој и жутој (сл. 4) и свакако су својевремено украшавали појас уз подстреши венац.

Испод тог слоја нађен је старији црвени леп на више места. Њиме су биле првобитно покривене све фасадне површине изузев венаца, аркадних фризова и вероватно оквира око прозора (сл. 5). Највише података за реконструкцију првобитне полихромне обраде фасада Спасовог дома стекло се током последњих истраживачких и рестаураторских радова на њему. Тада је утврђено да је камени оквир ниша у подстрешју куполе био покривен танким слојем кречног углачаног малтера, да је, дакле био бело обојен, што је запазио већ инж. Младеновић, али је веровао да су аркаде биле покривене слојем гипса. На извесним профилисаним деловима аркада нађени су остаци лепа обојеног зелено и црвено. По њима се могло утврдити да су се наизменично смењивале зелене и црвене траке исликане на удубљеним деловима профила аркада. Најпостојаније су биле зелене бордуре које је приметио још Милоје Васић, двадесетих година прошлога века, забележивши тачно да се налазе *на венцу кубе̅та, изнад конзола.*[4]

Утврђено је да је слој са описаним бојеним остацима нанесен непосредно на седру, по чему се могло закључити да је у питању прво бојење оквира. Подаци о начину украшавања аркада на слепим нишама у подстрешју куполе оправдавају претпоставку да је исти поступак био примењен на слепим аркадама у подстрешју подужног брода и на калканима, затим на венцима, а по свој прилици су на исти начин били обојени и оквири прозора и портала (сл. 6). Основне

[3] *М. Кашанин*, *Ђ. Бошковић*, *П. Мијовић*, Жича, Београд 1969, 88, сл. на стр. 97/1 (Ђ. Бошковић).

[4] *М. Васић*, Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928, 46.

фасадне површине биле су црвене, што знамо, као што је речено, по остацима тако бојеног лепа, налаженог на више места у првом слоју.

Полихромну обраду целе спољашности Спасовог дома нисмо у могућности да реконструишемо. Познато је, заправо, да су већ првобитно, поред црвено бојених основних фасадних површина и изложених полихромно украшених оквира аркадних фризова, биле исликане неке композиције и орнаменти међу којима и апотропејске представе на прочељу храма, о којима постоје подаци. Исликани су на чеоној страни крајњег јужног и северног зида трема пред параклисима (сл. 1). У питању су делови зидова на које су прислоњени јужни и северни зид ексонартекса, изграђени до 1230. године, прекривајући сликане представе о којима је реч.

Поменуте сликане представе откривене су у сонди отвореној на споју тремова пред параклисима и поменутих зидова ексонартекса. У питању је затворен налаз, хронолошки поуздано ограничен, чије се сликање може још ближе определити у доба пред велики Сабор 1221. године. Оне према томе, представљају најстарије сликане фасадне украсе у рашкој црквеној архитектури.

На јужном чеоном делу зида трема пред параклисом посвећеном Првомученику Стефану, насликан је крст украшен драгим камењем: *crux gemmata*, знатне висине а изнад њега је доњи део неке светачке фигуре, док је на наспрамној страни фигурална композиција недовољно јасна. Од крста је сачуван горњи део и два бочна крака, а од доњег усправног дела, почетак (сл. 7). Део који је преостао, благодарећи околности да је рано покривен зидом, остао је сачуван у свом богатом хроматском решењу (сл. 8). Основни цртеж је исликан мрком и црвеном бојом на белом позађу, а украсно камење на њему је бело. На два места на горњем усправном краку и на по једном на бочним деловима уоквирени су посебни украсни мотиви у виду дијагонално укрштених латица. Они су постављени и у дисковима на завршетку кракова крста. Дискови на тим деловима крстова подцртавају значење кракова крста, који обележавају четири стране света. Они се често виђају, али овде су спојени са два троугаона облика везана за углове кракова. Слични троугаони облици са круговима у темену поређани су и по горњој равни водоравних кракова. Зракасто из углова између усправног дела и водоравних кракова насликани су слободно интерпретирани зраци, другде замењени вишелатичним листовима. Изнад горњих пречки крста исписани су иницијали Христовог имена IC XC.

Крст није сачуван у целини. Према познатим крстовима украшеним бисерима и драгим камењем посебну врсту чине ручни крстови које су држали у десној руци владари и највиши црквени прелати, као саставни део својих инсигнија. Такви крстови познати су по крсту архиепископа Саве I, који се чува у музеју Пиколоминија у Пиенци код Сијене,[5] а приказани су и у рукама српских влада-

[5] Уп. *М. Ћоровић-Љубинковић*, Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века, Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења, 1175–1975, Београд 1977, 294–297; *Б. Радојковић*, Метал средњовековни, Историја примењене уметности код Срба. I, Београд 1977, 81, 119.

ра у Лози Немањића у Дечанима и Пећкој патријаршији. Crux gemmata носи и цар Душан у представи у Леснову, сликан 1349. године.[6] Сви поменути крстови су шестокраки, као и крст који држи архиепископ Сава I у цркви Светих апостола у Пећкој патријаршији (сл. 9). Крст на прочељу Спасовог дома није могао имати нижи попречни крак, јер би он морао бити од горњег дужи, а расположива површина спречава да се такав облик тамо замисли. Изгледа стога вероватније да жички крст није био ручни, већ крст са постољем (сл. 10) — надпрестолни, дакле, као крст на улазу у цркву Светог Пантелејмона у Нерезима, у задужбини принца Алексија, унука цара Алексија I Комнина, сликан после 1164. године (сл. 11).[7] Тај крст представља уједно најближу аналогију крсту у Жичи. Исто је тако врло вероватно да је на жичком, испод попречног крака, било исписано НІ-КА и да је заједно са горњом Христовом сигнатуром представљао познати апотропејски симбол са криптограмом.[8]

Крст је био заштитник улаза у храм и сликан је најчешће крај њега у унутрашњости, а на фасадама неких раних грузијских цркава симбол је признавања и примања хришћанства, називан, у једном грузијским Летопису, *Победничким крстом.*[9] У том значењу исклесан је и на западним вратима Диоклецијанове палате у Сплиту,[10] и изведен опекама на фасади Богородице Елеусе у Вељуси из око 1080. године и на фасади цркве Светог Пантелејмона у Нерезима из 1164.[11] Како сведочи Доментијан, архиепископ Сава I, украсио је своју отаџбину *сваком добром вером и светим црквама... а где не стиже сатворити цркве, ту постави крст, да се на сваком месту прославља име Божје, по речи богооца Давида:... да сви благоверни видећи свето знамење у све часове распињу вољу своју распетоме на њему Христу, истинитом Богу нашем.*[12]

Према речима Јована Дамаскина *Крст је штит и оружје и победни знак над сатаном. Он је спасење душе и тела, он одвраћа од свих зала, виновник је свих добара и уништења свих грехова, сведочанство васкрсења, дрво вечног живота.*[13] Поштован је јер сведочи о страдању Господа Исуса Христа ради људи и њиховог спасења и у исто време о искупљењу света и победи над грехом и смрћу, он је *и оружје победе против непријатеља*, како наводи Јован Златоусти. Поменуто значење кракова крста као четири стране света открива побуду

---

6 *С. Габелић*, Манастир Лесново, Историја сликарства, Београд 1998, сл. XLII.

7 Снимак је из фототеке Народног музеја у Београду бр. 8953, а крст се назире и код *I. Sinkević*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Architecture, Programme, Patronage, Wiesbaden 2000, 147, Fig. LIV.

8 О наведеном сигнатуром око крстова као криптограмима уп, *G. Babić*, Les croix à cryptogtammes peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siécles, Byzance et les Slaves, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 1–13.

9 *Н. Чубинашвили*, Хандиси, Тбилиси 1972, 10.

10 *N. Kambi,* Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače, Kulturna baština, Split 7/1981.

11 Уп. *П. Миљковиќ-Пейек*, Велуса, Скопје 1981, 97, црт. 16; *I. Sinkević*, op. cit., Fig. IV.

12 Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона, прир. *Р. Маринковић*, превод *Л. Мирковић*, Београд 1988, 124.

13 *Протосинђел Јустин*, Догматика православне цркве, II, Београд 1980, 492.

да све четири стране буду приведене спасењу.[14] Пошто је примарна функција крста да побеђује и одбија сваки демонски налет и сатански напад, свети Јован Златоусти подсећа да се све што се односи на људски род обавља са крстом: *Стога га са великим задовољством,* каже Златоусти*, сликамо по кућама и на зидовима и на вратима и на челу и у души. Он је знак нашег спасења и свеопште слободе и доказ милосрђа Господа нашег.*[15] У светилену на јутрењу изговара се молитва: *Крст је чувар целе васељене; крст је красота цркве; крст је тврђава верних; крст је слава Анђела и рана демона,* или како каже апостол Павле у посланици Коринћанима: *Крст је сила спасења и симбол спасења*. Ту у Жичи крст је имао посебно значење. Као crux gemmata — који је архиепископска и краљевска инсигнија — он је пре свега обележавао задужбину једног владара и седиште архиепископије. Уједно је стајао и као опомена онима који су одбацили крст и порицали Христову улогу спаситеља, јеретицима. Са њима архиепископ Сава Први води дијалог у средишном делу своје жичке беседе о правој вери.[16] Крст је имао нарочити смисао на прочељу жичког храма и зато што је тај храм чувао веома поштоване честице Часнога крста, што знамо по Савиним речима у истој жичкој беседи где каже: … *клањамо се дрвету Часнога крста и светим часним сасудима и божанским црквама и светим местима.*[17]

Фигурална представа на прочељу северног параклиса је врло слабо сачувана. Једва се разазнаје нека светачка фигура са ореолом, а у горњем десном углу и део натписа који, међутим, није читак (сл. 12).[18]

* * *

У закључку се треба подсетитити да су вишебојни оквири прозора, као у Жичи, познати из романичког градитељства Тоскане и Ломбардије,[19] и да су сликане фасаде са сличним геометријским украсима постојале и у средњеевропском градитељству XIII века и познијих раздобља,[20] док црвено бојене основне фасадне површине са белим оквирима прозора познајемо из светогорске архи-

---

14 Исто, 473.

15 Исто, 488; *Л. Мирковић,* Православна литургика, Први општи део, Београд 1982^3, 174.

16 *Атанасије Јевтић*, Из богословља Светога Саве — Жичка беседа Светог Саве о правој вери, Споменица поводом 800 годишњице Св. Саве, Београд 1977, 117–180. У параграфу 10 (стр. 163) Свети Сава каже: *Јер, многу јерес у разна времена и раздобља ђаво измисли и многи кукољ зловерја кроз слуге његове јересебачалника посеја у васељени ради кварења и смућивања праве вере, које ми проклињемо, и с њима оне који измислише зле догмате, и гнушамо се сваке нечастиве јереси.*

17 Исто*,* параграф 7, стр. 162.

18 Фигуралну представу снимио је, после скидања са зида и конзерваторске обраде, сликар рестауратор Радиша Жикић. Он ми је уступио снимак за овај рад на чему му се захваљујем.

19 *M. Magni*, Arvhitettura romanica comasca, Milano 1960, passim; *M. Salmi* Chiese romaniche della Toscana, Milano 1961, passim.

20 Уп. *M. Mainzer,* Die Rheinische Denkmalpflege sieht Rot. Ammerkung zu Rot — und Rosafassungen an Sacralbauten der Romanik in Rheinland, Konservierung und Restaurierung von Verputzten Mauerflächen Arbeitsbericht 45, München 1990, 25–29.

тектуре, где је, истина, двобојност на фасадама нешто млађа од жичке, али се оправдано верује да се заснива на средњовековној традицији.[21] Фигуралне и разне орнаменталне представе биле су, такође, често заступљене на фасадама црквених грађевина. Постојале су од најстаријих ранохришћанских и рановизантијских времена — као на фасади Светог Петра у Риму, што је познато по опису у једном рукопису, затим на Еуфразијевој базилици у Поречу,[22] а украшавана је на исти начин и спољашност неких цркава у Цариграду. Тај се обичај дуго одржао. Леп пример пружа Богородичина црква у манастиру Светог Луке у Фокиди, чији је фасадни украс профилактичног карактера са краја X или почетка XI века. Сликане композиције постоје и на западном зиду Свете Софије у Охриду и Светих Анаргира у Касторији из друге половине XII столећа, а исто тако и на Светом Николи Касници из истога града, иза којих следе композиције на фасадама цркве у Курбинову из 1191. године.[23] Сликане фасаде познате су и из романичке уметности, где су претежно везане за улазне црквене тремове и западне калкане, као на S. Angelo in Fornis код Напуља, Sta Maria in Transtevere у Риму или S.Frediano de Lucques, из XII и XIII века.[24] Украшавање спољашности у истом духу није прекинуто ни после епохе у којој су настале жичке представе о којима је била реч.[25]

У духу византијске ликовне уметности, полихромна обрада и апотропејске представе, били су на Спасовом дому у служби не само истицања лепоте црквене грађевине већ и наглашавања хришћанских знамења којима се велича Христос и његово страдање и уједно обележава краљевска задужбина која је чувала међу својим реликвијама и најпоштованију: Часни крст. Сви заједно уздигли су Спасов дом на место најпоштованије националне богомоље, за коју је њен ктитор Стефан Првовенчани са правом сматрао да је *веома красна.*

---

[21] Уп. *В. J. Ђурић*, Настанак градитељског стила Моравске школе, Зборник ЛУМС 1(1965) 44 и нап. 28.

[22] *J. Максимовић*, Иконографија и програм мозаика у Поречу, ЗРВИ 8/2, Mélanges G. Ostrogorsky II, Београд 1964, 247–260.

[23] *L. Hadermann-Misguich*, Une longe tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Зограф 7 (1977), 5.

[24] Исто, нав. место и нап. 3 где је наведена старија литература.

[25] Исто, 8–10.

Milka Čanak-Medić

POLYCHROMIE ET REPRÉSENTATIONS APOTROPAÏQUES SUR LA FAÇADE DE L'ÉGLISE DU SAINT-SAUVEUR À ŽIČA

Seules les descriptions de l'aspect extérieur de l'église de l'Ascension du Christ à Dečani recourent à des termes aussi élogieux que ceux employés pour parler de l'église du Saint-Sauveur à Žiča. Et, de fait, La beauté de cette dernière a notamment été tout particuilièrement soulignée par les anciens écrivains, Domentijan et Teodosije. Tout le sens de leurs paroles n'a toutefois été perçu qu'à la suite de récents travaux de restauration entrepris sur l'église s'étant soldés par le dégagement de restes de couches de peinture recouvrant ses murs extérieurs et ayant, de ce fait, permis d'entrevoir l'aspect originel de la décoration polychromatique extérieur de l'église.

Les premières connaissances concernant la décoration des façades de l'église de Žiča remontent aux années vingt du XXe siècle. On a alors dégagé deux couches dont la plus récente a été datée de la quatrième décennie du XIVème siècle (fig. 3, 4) alors qu'à plusieurs endroits a été constatée, au-dessous de celle-ci, la couche de crépis originelle. Celle-ci recouvrait toutes les surfaces des murs à l'exception des corniches, des frises des arcades et, vraisemblablement, des cadres des fenêtres (fig. 5, 6). La datation exacte de cette couche inférieure de crépis a été possible grâce aux résultats de sondages effectués à la jonction des portiques précédant les paréglises et, respectivement, des murs sud et nord de l'exonarthex, érigés au plus tard en 1230. Sur la partie frontale du mur du portique précédent la paréglise sud dédiée au saint premier martyr Etienne subsiste les restes d'une croix ornée de pierres précieuses: *crux gemmata*, d'une grande taille, au-dessus de laquelle apparaît la partie inférieure d'une figure de saint (fig. 1, 7, 8, 10) alors que sur la façade du portique nord on relève les traces d'une composition historiée non identifiable (fig. 12). Il est donc question d'une trouvaille «fermée» dont la datation est parfaitement limitée et dont l'exécution peut être très précisément placée à l'époque ayant précédé le grand Sabor (concile) de 1221. En ce sens, il s'agit là de la plus ancienne donnée sur la décoration polychromique des façades des églises de type rascien, venant, parallèlement, témoigner des conceptions esthétiques de l'époque et nous renseigner sur l'iconographie des façades des édifices ecclésiastiques.

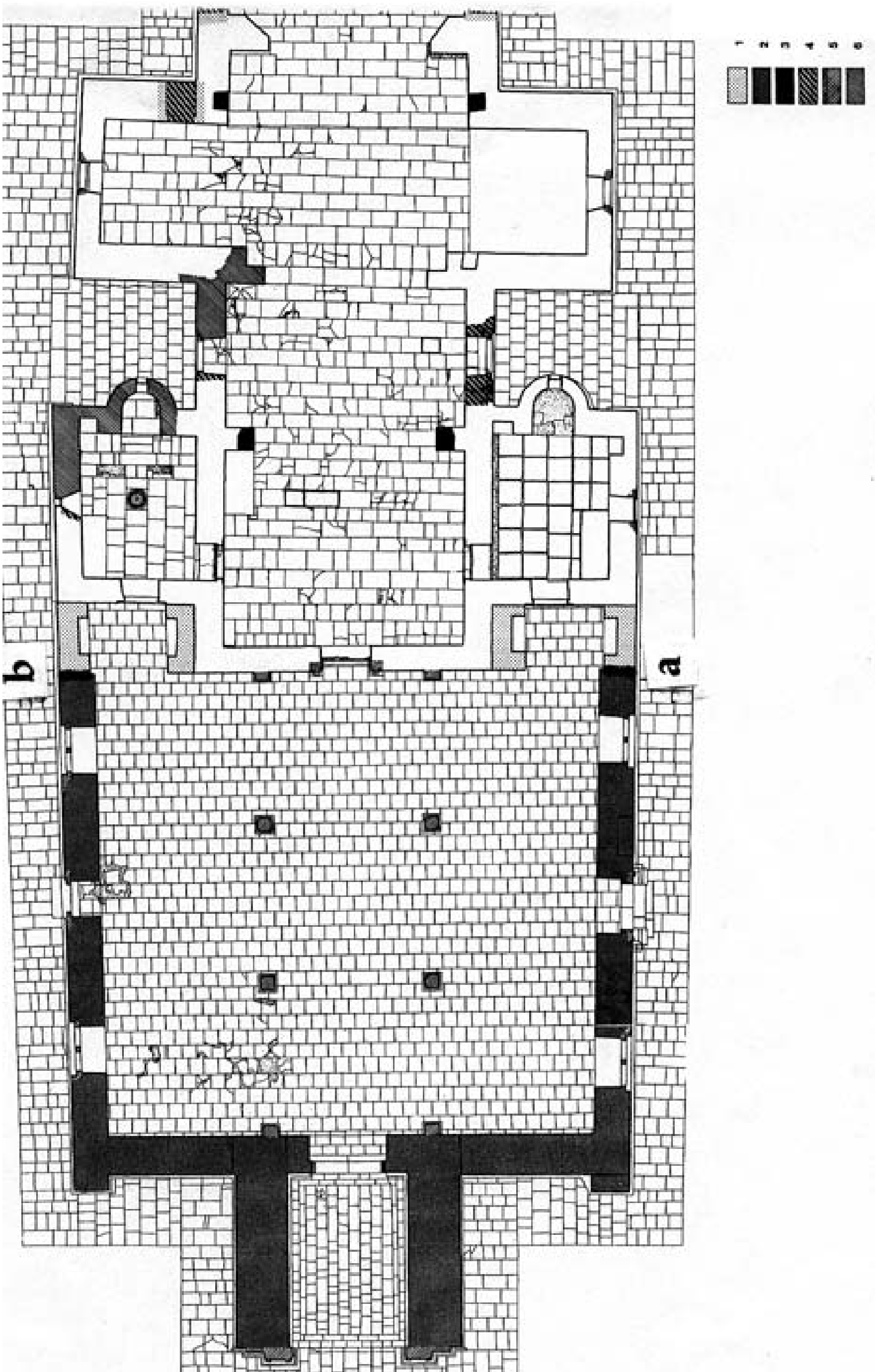

Сл. 1. Место где су нађени остаци сликаног крста и фигуралне композиције, обележено са **a** и **b**

Сл. 2. Бањска, начин слагања тробојних квадера на фасадама

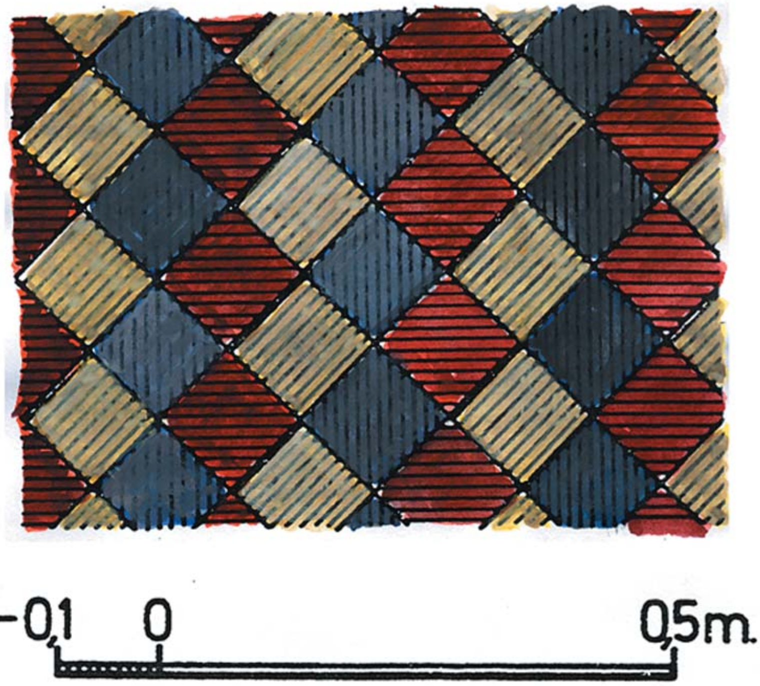

Сл. 3. Спасова црква у Жичи, имитација зидања крупним квадерима, на другом слоју малтера

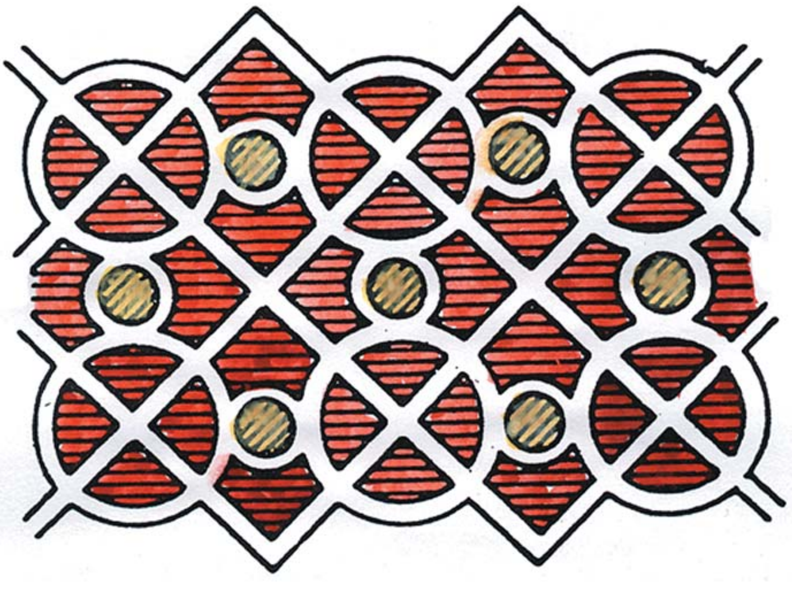

Сл. 4. Спасова црква у Жичи, сликани мотиви на другом слоју малтера на ексонартексу

Сл. 5. Општи поглед на Спасову цркву у Жичи

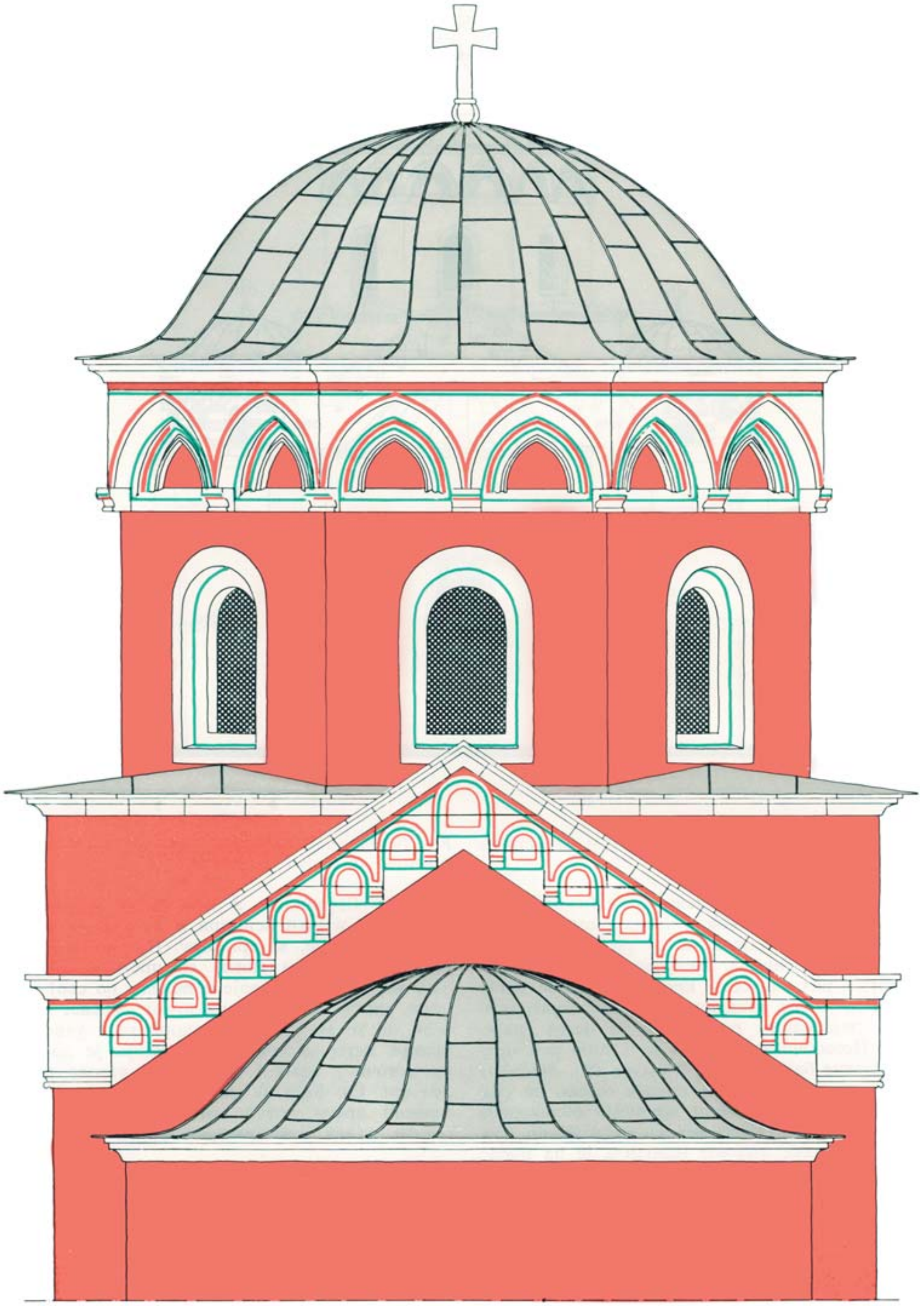

Сл. 6. Претпостављена првобитна полихромна обрада фасада Спасове цркве

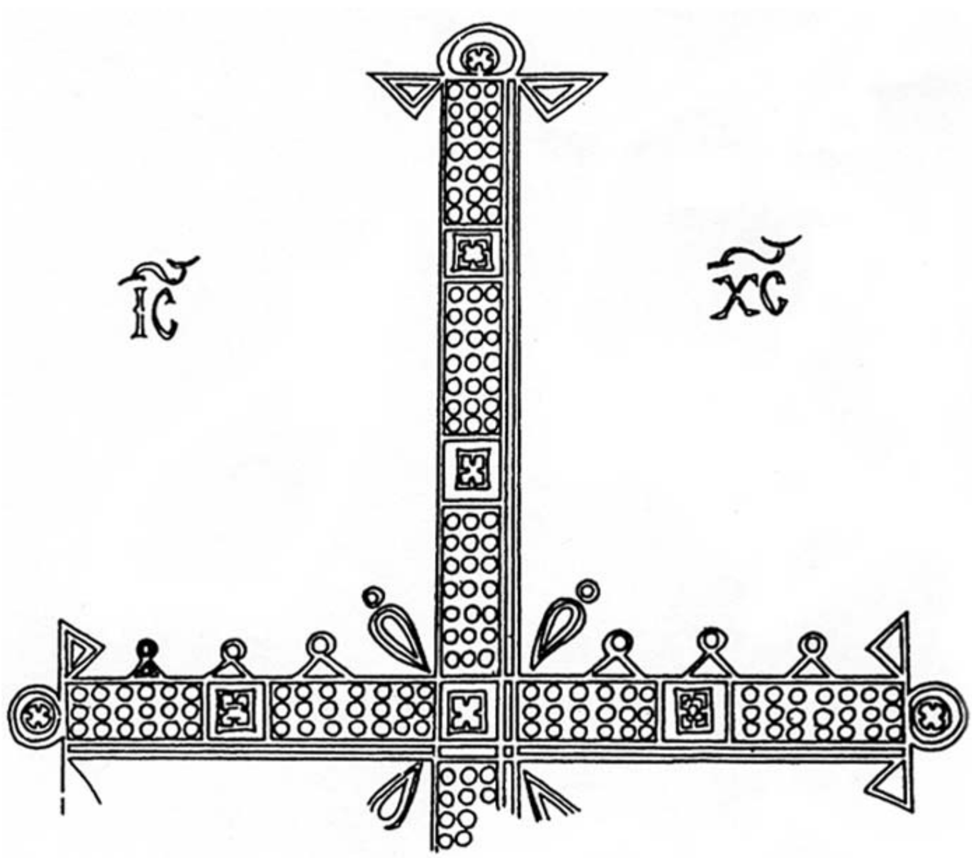

Сл. 7. Цртеж преосталог дела крста на прочељу трема пред параклисом Првомученика Стефана (цртеж Р. Жикић)

Сл. 8. Снимак копије крста Зденке Живковић
(снимак Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

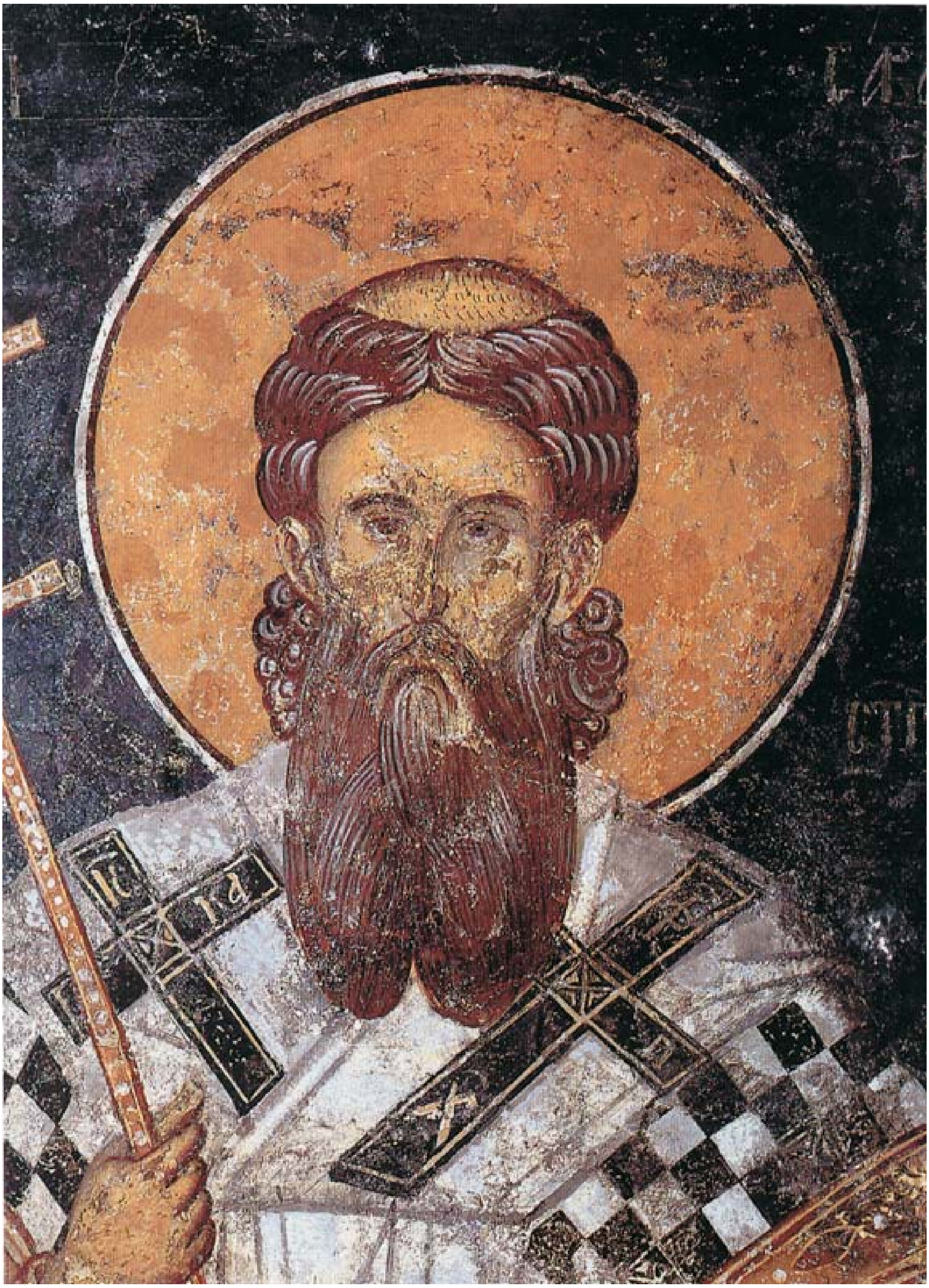

Сл. 9. Представа Светог Саве са *crux gemmata* у десној руци, у јужној певници цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији, из средине XIV века

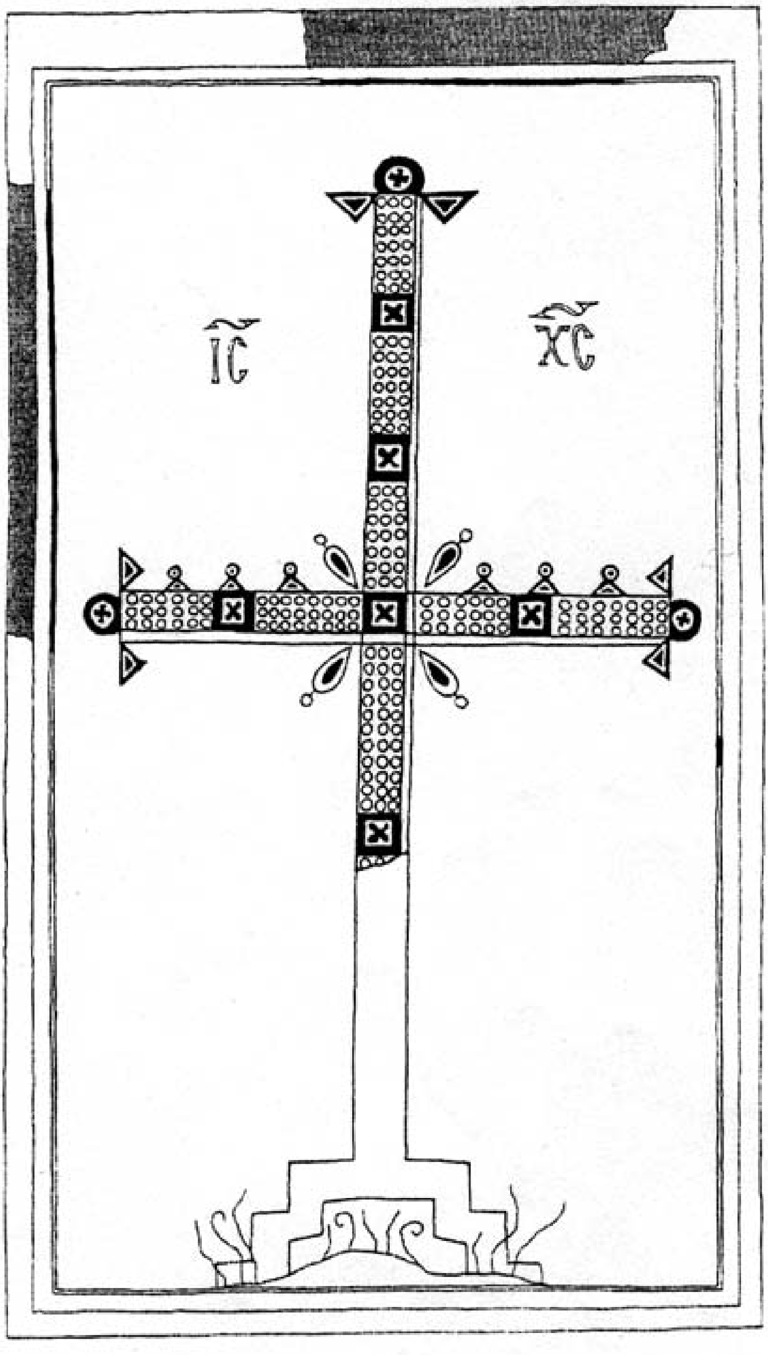

Сл. 10. Цртеж жичког крста са претпостављеним доњим делом (цртеж Н. Дудић)

Сл. 11. Крст из цркве Светог Пантелејмона у Нерезима, сликан после 1164.

Сл. 12. Фигурална представа на прочељу трема северног параклиса (снимак Р. Жикић)